48

C.No 2806

~~४.३॥ सुदर्शनमंत्रकेरल पाठमा~~ 48

मारण मन्त्रम्

ॐ अस्य षडक्षर सुदर्शनमहामंत्रस्य
अहिर्बुध्न्य ऋषिः त्रिष्टुप छन्दः श्रीसु
दर्शनो देवता स्रौं बीजं हुँ शक्ति
फट् कीलकं मम (देवदत्त) शत्रु
प्राणाघात दंडार्थे श्रीसुदर्शनचक्र
महामंत्रजपे विनियोगः

ध्यानम्

शंखं चक्रं सचापं शरपरशुधरं
शूलपाशांकुशाब्जम्॥ बिभ्राणं वज्र
खेटं हलमुसलगदाकुन्तमत्युग्रदंष्ट्रम्
॥ ज्वालाकेशं त्रिनेत्रं ज्वलदनिलनिभं हार
केयूर भूषम्। ध्यायेत षट्कोणसंस्थं
मम (देवदत्त) शत्रु प्राणसंहारि चक्रम्॥

संकल्पः

मंत्रः ॐ स्रौं सहस्रार मम (देवदत्त) शत्रु
हन हन हुं फट् स्वाहा

जप ६०००००

No. 68.] [*Price Rupee One.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY SRI KARKÂCHÂRYA.

EDITED BY

VYÂKARNÂCHÂRYA PANDIT MADANMOHAN PÂTHAK,
Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,
Ranabir Sanskrit Pâthshâlâ,
Central Hindu College, Benares.

FASCICULAS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.
CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:
BENARES.
AGENT:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
Printed By Hari Das Gupta Proprietor.
AT THE VIDYA VILASA PRESS.
BENARES.

1903.

श्रीः

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तबकः—६८

48

श्रीगणेशाय नमः ।

कात्यायनश्रौतसूत्रसहितं कर्कभाष्यम् ।

अर्थीसुसंवित्तिविवेकनिर्मलाः
समग्रनिःश्रेयससिद्धिहेतवः ।
समस्तशास्त्रार्थसतत्त्वबोधका
जयन्ति कात्यायनपादपांसवः ॥ १ ॥

अथातोऽधिकारः ॥ १ ॥

व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । शास्त्रावतारसम्बन्धप्रयोजनाभिधानं दर्शपौर्णमासादौ कृतमिदानीं पदार्थमात्रव्याख्यानं क्रियते ॥ तत्रायमथ शब्दः पूर्ववृत्तवेदाध्ययनानन्तर्यप्रज्ञप्त्यर्थः । पूर्वप्रवृत्ते हि वेदाध्ययने उत्तरो विचार उपपद्यते ॥ वेदवाक्यार्थनिरूपणं ह्यत्र भवति । अतः शब्दस्तदेव वेदाध्ययनं हेतुत्वेन प्रकरोति । यस्मादधीतो वेदः तत उत्तरं विचारस्यावसर इति । अधिकारशब्देन च कर्मविषयः कर्त्तृव्यापारोऽभिधीयते । प्रतिज्ञासूत्रमेतत् । प्रतिज्ञातमिदमधिकारो व्याख्यास्यत इति । प्रतिज्ञाकरणं शिष्यबुद्धिसमाधानाय । अपरे व्याचक्षते । नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मोपनिबन्धनोत्तरकालमाचार्येण परिभाषोपनिबद्धा । तत्रायमथशब्दः कर्मानन्तर्यप्रज्ञप्तये । हेत्वर्थश्चातः शब्दः । यस्मादभिहितानि कर्माणि अतस्तेष्वधिकारोऽभिधीयते । क एतैरग्निहोत्रादिभिरधिक्रियत इति ॥ १ ॥

एवं प्रतिज्ञाते सति इदानीमिदं विचार्यते । किं फलवन्ति कर्माणि, उताफलवन्ति कर्माणि ? किं तावत्प्राप्तम् । अफलवन्तीति ब्रूमः । न हि तत्समनन्तरं फलमुपलभ्यते । आगमोऽपि नैवंविधोऽस्ति येन अग्निहोत्रादिभिः प्राप्यं फलमुच्यते इति । ननु च अग्निहोत्रं जुहुयात स्वर्गकाम इति, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो य-

जेतेत्येवमादिना फलवत्ता गम्यते। नैतदेवम्। अत्र हि यागहोमयोः श्रुत्या विधानं यजेतेति यागस्य कर्त्तव्यतोच्यते। जुहुयादिति होमस्य। न चान्यत्पदान्तरमस्ति यतः फलमवगम्यते। दर्शपूर्णमासशब्दः कर्मणि वर्त्तते अग्निहोत्रशब्दश्च। स्वर्गकामशब्देन च पुरुषो विशेष्यते। यजेतेत्यनेन च यागस्य कर्त्तव्याता उच्यतेश्रुत्या। एवं जुहुयादिति च होमस्य। तेन यात्र फलबुद्धिः सा मृषेति। एवं प्राप्त इदमुच्यते--

फलयुक्तानि कर्माणि ॥ २ ॥

फलस्य साधकानीत्यर्थः। कुत एतत्। वाक्यात्। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत। अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति च। ननूक्तम्। योत्र कर्त्तव्यता वाचकः स यागस्य कर्त्तव्यतामाह होमस्य च। नैतदेवम्। यागमात्र कर्तव्यतायां विधीयमानायां वाक्यमेवेदमनर्थकं स्यात्। न हि यागेनाफलस्य कर्त्तव्यता। तेन यागोप्यनर्थको वाक्यं च। अथ तु यागः साधनात्वेन विधीयते स्वर्गं प्रति तदा धात्वर्थविधानेन श्रुतिरप्यत्रानुगृह्यते वाक्यमप्यर्थवद्भवति। न च वेदे मात्रामात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यते। अतः स्वर्गः साध्यो यागश्च साधनम्। तत्कथमिति चेत्। इह स्वर्गकामो यजेतेति पदद्वयं न विधायकं, न चानुवादकम्। न हि द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परं सम्बन्धो भवति, न चानूद्यमानयोः। तस्मात्तत्रैकमुद्देशकं पदमन्यत् प्रतिनिर्देशकमिति। तत्र यदि यागोद्देशेन स्वर्गकामो विधीयते। स्वर्गं कामयमानेन यागः कर्त्तव्य इति। तदा वाक्यस्यानर्थक्यं भवति। अदृष्टपरिकल्पना यागस्य स्वर्गकामनायाश्च। अथ तु स्वर्गकामोद्देशेन यागो विधीयते तदा स तस्योपकारको भवति, पुरुषप्रयत्नरूपो ह्यसौ, स्वर्गकामस्य चानेक उपकारः पुत्रपश्वादिलाभरूपस्तत्र चैकवाक्योपात्तं स्वर्गमेव साधयतीति नातीवादृष्टपरिकल्पना। तस्मात् स्वर्गः साध्यो यागश्च साधनम्। अपि च यागस्य कर्त्तव्यतायामसामञ्जस्यं स्यात्। स्वर्गं कामयते यागं च करोतीति। तस्मात् स्वर्गकामोद्देशेन यागविधानमतश्च फलवन्ति कर्माणीत्युक्तम्। आह च—

स्वर्गकामो यजेतेति द्वेपदे चेद्विधायके ।
परस्परेण सम्बन्धो नानुवादेऽपि युज्यते ॥ १ ॥
अतोनूद्य पदेनैकेनापरेण विधीयते ।
यदि तत्रैव सम्बन्धस्ततो युज्येत नान्यथा ॥ २ ॥
अनूद्य यदि यागं तु स्वर्गकामो विधीयते ।
कामनायास्तथा यागादहष्टं परिकल्प्यते ॥ ३ ॥
स्वर्गकाममनूद्याथ यदि यागो विधीयते ।
तस्योपकारकत्वेन ततः स्वर्गस्य साध्यता ॥ ४ ॥
प्रयत्नरूपो यागोयं निष्फलः स च नेष्यते ।
विधेयो ऽपि हि साध्यस्य साधनत्वेन जायते ॥ ५ ॥
स्वर्गश्च साध्यो नान्यत्तु साध्यं किञ्चिदपीष्यते ।
प्रयत्नरूपो यागोपि तेन स्यात्तस्य साधनम् ॥ ६ ॥
उद्दिश्य स्वर्गकामं तु स्फुटे यागविधौ सति ।
एकवाक्य गतः स्वर्गो यागेनेह प्रसाध्यते ॥ ७ ॥
साध्यं नान्यद्धि यागस्य न चान्यत् स्वर्गसाधनम् ।
साध्यसाधनसम्बन्धस्तेनेष्टः स्वर्गयागयोः ॥ ८ ॥

सर्वेषामविशेषात् ॥ ३ ॥

अधिकारः सर्वेषां भवति । देवमनुष्यरक्षः पिशाचतिर्यगादीनाम् । सर्वेह्येते फलार्थिन इति । दृष्टश्चायमर्थो यथा सर्वेषामधिकार इति । देवाः सत्रमित्युपासत । गावो वा एतत् सत्रमासतेति ॥ ३ ॥ अतः फलार्थित्वाविशेषात् सर्वेषामधिकार इत्येवं प्राप्त आह—

मनुष्याणां वारम्भसामर्थ्यात् ॥ ४ ॥

वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न सर्वेषामधिकारो मनुष्या एव कर्मस्वधिक्रियन्ते । त एव हि यथा श्रुतं कर्मारब्धुं समर्था न देवादयः । देवास्तावदवाप्तकामाः । न तेषामवाप्तव्यमस्ति यद्यागादिभिरवाप्यते । न च देवानामन्ये देवाः सन्ति यान्यजेरन् । ऋषीणामार्षेयाभावादनधिकारः । रक्षः पिशाचानामशुचित्वात् । गवादीनामासन्नचेतवत्वात् । अवैद्यत्वाच्च । यच्च दर्शनमुक्तं गावो वा एतत् सत्रमासतेति । स सत्रप्रशंसार्थो ऽर्थवादः । तस्मान्मनुष्याणा

मेवाधिकारः ॥ ४ ॥

एवं सर्वमनुष्याधिकारप्राप्ताविदमाह—

अङ्गहीनाश्रोत्रियषण्ढशूद्रवर्जम् ॥ ५ ॥

मनुष्याणामङ्गहीनादिवर्जितानामधिकारः । कुत एतत् । आरम्भसामर्थ्यादेव । न ह्यङ्गहीनादयो यथाश्रुतं कर्मारब्धुं समर्थाः । अतोनाधिकारः । अङ्गेनहीनः अङ्गहीनः । यथा विष्णुक्रमणे पङ्गुरसमर्थः । अन्ध आज्यावेक्षणे । मूको मन्त्रोच्चारणे । बधिरश्च सम्बोधने । विष्णुक्रमणादिभिश्च विना विगुणं कर्म भवति । अत एव नाधिकारः । अश्रोत्रियस्य सर्वं याजमानिकेष्वनधिकारः । अनधिकृतोह्यसावश्रोत्रियत्वादेव । षण्ढश्चाशुचित्वादद्रव्यत्वाच्च । अशुचित्वं हि तस्य स्मर्यते । अद्रव्यत्वं च । तस्मादेषामनाधिकारः । ननु चारम्भसामर्थ्यादित्ययं हेतुर्यथा गवादिव्युदासे वर्त्तते एवमङ्गहीनादिव्युदासेपीति नारब्धव्यमेतत् सूत्रम् । सत्यमेतत् । अद्रव्यव्युदासार्थमङ्गहीनादीनामुपादानम् । आरम्भसामर्थ्यात्तस्याप्यनधिकारो मा भूदिति । शूद्रः कस्मान्नाधिक्रियते द्रव्यवाननङ्गहीनश्च । सन्ति चान्यार्थानि दर्शनानि यैः शूद्रस्याप्यधिकारो गम्यते । हविष्कृदाह्वानविशेषं प्रकृत्योच्यते 'आधावेति शूद्रस्य' तथा व्रतविशेषे मस्तु शूद्रस्य । तथा पितृमेधे अष्ठीवद्घ्नं शूद्रस्येति । एवं प्राप्त इदमाह । शूद्रवर्जम् ॥ ५ ॥

कुत एतत्—

ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां श्रुतेः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणादीनामेवाधानं श्रूयते । वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीत । ग्रीष्मे राजन्यो । वर्षासु वैश्य इति । तेनाधानाभावादनग्निः शूद्रः । सोऽग्निसाध्ये कर्मणि कथं प्रवर्त्तिष्यते । आत्मार्थं चाधीयन्ते अग्नयो न परार्थे । आत्मने पदं ह्यत्र भवति आदधीतेति । तेन ब्राह्मणादय एवाधानेनाग्निमुत्पादयितुं समर्थाः । न शूद्रः । आधानाभावात् । अतः शूद्रस्यानधिकारः । यानि पुनर्दर्शनान्युक्तानि तानि रथकारविषयाणि । रथकारस्य हि शूद्रासम्बन्धात् शूद्रत्वमुच्यते । करण्यां

हि स जातः । करणी च शूद्रा दुहितेति । अथवा ब्राह्मणराजन्यवैश्यानामेवाध्ययनं श्रूयते । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत । ग्रीष्मे राजन्यं वर्षासु वैश्यमिति । उपनयनं चाध्ययनार्थम् । अतस्तदभावादवैद्यत्वादनधिकारः शूद्रस्य । अपि च । शूद्रस्य प्रतिषेधो भवत्यध्ययनं प्रति । श्रवणे त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम् । उच्चारणे जिह्वाच्छेदः धारणे शरीरभेद इति । तस्मादवैद्यत्वाच्छूद्रो नाधिक्रियत इति ॥ ६ ॥

ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत स्वर्गकामो यजेतेति च विशिष्टलिङ्गश्रवणात् स्त्रिया अनधिकारे प्राप्त इदमाह—

स्त्री चाविशेषात् ॥ ७ ॥

स्त्री चाधिक्रियते । कुत एतत् । अविशेषात् । यस्माच्छ्रूयमाणमप्येतल्लिङ्गं न विशेषकं भवति अतो न पुंसामेवाधिकार इति । उद्दिश्यमानविशेषणं ह्येतत् । स्वर्गकामो यजेतेति । विधिसंस्पर्शाभावादविवक्षितं लिङ्गं संख्या च । यत्र पुनर्विधिसंस्पर्शोऽस्ति तत्र लिङ्गं संख्या च विवक्ष्यते । यथा पशुमालभेतेत्यत्र तद्विषयं पुंस्त्वमेकत्वं च विधीयते । विशिष्टपश्वालम्भोऽन्यथा न भवति । तस्मात् स्त्रिया अप्यधिकारः ॥ ७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ८ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा स्त्रिया अप्यधिकार इति । मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीमिति योक्त्रविधिपरे वाक्ये पत्न्या अधिकारं दर्शयति । सा च पुंसा सहाधिक्रियते न पृथक् । येनैकस्मिन्कर्मणि पत्नीसाध्याः पदार्था दृश्यन्ते यजमानसाध्याश्च । पत्न्याज्यमवेक्षयते यजमानो वेदं बध्नातीति । अपि च । तयोः समध्यकं द्रव्यं स्मर्यते । धर्मार्थकामेषु चानभिचारः । तस्मात् सहाधिक्रियते । तुल्यफलत्वाच्च । कुत एतत् । सूत्रकारप्रस्थानात् । पत्नीः प्रकृत्याहानुचरीर्वा फलाधिकारादितरासामिति । क्रियाफलं च सकलमेकैकस्य भवति । न विभागेन । स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन यथा यजमानोऽभिधीयते । एवं पत्न्यपीति । यथा यागेन यजमानः फलं साधयति तथा पत्न्यपीति । वाक्यान्तरेण सह क्रिया तयोः । तथाच

स्मरणम् । नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । शुश्रूषयति भर्त्तारं तेन स्वर्गे महीयते ॥ ८ ॥

त्रयाणां वर्णानामङ्गहीनादिवर्जितानां स्त्रियासहाधिकारउक्तः अन्यस्यापि कस्यचिदिष्यते तदर्थं सूत्रमारभ्यते—

रथकारस्याधाने ॥ ९ ॥

श्रुतत्वाद्रथकारोऽधिक्रियते । श्रूयते हि वर्षासु रथकार आदधीतेति ॥ ९ ॥

तत्रैतद्विचार्यते । किं त्रैवर्णिको रथकारो रथक्रियायोगाद्रथकारः । उत जात्यन्तरमिति । ? । उभयत्र प्रयोगदर्शनात् सन्देहः । किं तावत्प्राप्तम् । त्रैवर्णिक इति । तस्य ह्याधानप्राप्तौ सत्यामृतुमात्रविधानात् वाक्यभेदो न भवति । जात्यन्तरवाचिनि पुनस्तस्याधानसम्बन्धो वक्तव्यः ऋतुसम्बन्धश्चेति । तथासति वाक्यं भिद्यते । तस्मात् त्रैवर्णिको रथकारः । एवं प्राप्त आह—

नियतं च ॥ १० ॥

च शब्दो वाशब्दस्यार्थे । निपातानामनेकार्थतोक्ता । उच्चावचेष्वर्थेषु निपन्ततीति निपाता इति । अतश्च शब्दो वाशब्दार्थे वाशब्दश्च पक्षव्यावृत्तौ । न त्रैवर्णिको रथकारः । किं तर्हि जात्यन्तरमेव ? तस्मिन्हि रथकारशब्दो रूढः स्मर्यते । माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते इति । क्षत्रियाज्जातो वैश्यायां माहिष्यः । वैश्येन शूद्रायां जाता करणी माहिष्येणकारण्यां जातो रथकारः । आनुलोम्येन सङ्करजातः । रथकारशब्दश्चात्र रूढः । रूढिश्चयोगाद्बलीयसी । सा हि श्रुतिपक्षनिक्षिप्ता । वाक्यपक्षनिक्षिप्तो योगः । अपि च । त्रैवर्णिकस्य शिल्पोपजीवनं प्रतिषिद्धम् । तस्मादपि जात्यन्तरं इति । तथा च मन्त्रलिङ्गम् । ऋभूणां त्वेति रथकृत आदधीतेति । सौधन्वना ऋभवश्चेत च । सौधन्वनशब्देन स्पष्टमेव जात्यन्तरमभिधीयते । अथ यदुक्तञ्जात्यन्तरवाचिनि रथकारशब्दे वाक्यं भिद्यत इति । तद्विशिष्टविधानेन परिह्रियते । अथ कस्मात्त्रैवर्णिक एव नाङ्गीक्रियते । सोऽपि हि रथकरणाद्रथकारो भवति तस्येदमाधानम् । एवं च

सति क्रतुमात्रविधाने लाघवं भवति । जात्यन्तरे तु विशिष्टविधानाङ्गीकरणे गौरवं स्यात् ॥ १० ॥

एवमाशङ्किते उत्तरसूत्रम्—

नाभावादिति वात्स्यः ॥ ११ ॥

न त्रैवर्णिको रथकारः शक्यते वक्तुम् । योगनिमित्तः शब्दो यावदेव युक्तः तावदेव प्रवर्त्तते । अतो न रथकाराख्याया रथकरणनिमित्तता । वात्स्यग्रहणं प्रत्ययदार्ढ्यार्थम् । रथकारस्याधान इत्येवमादीनामपरा व्याख्या । रथकारस्याधाने दृष्टत्वाद्रथकारोऽधिक्रियत इत्युक्तम् । रथकारशब्दश्च जात्यन्तर एव रूढः । तेन यौगिकाशङ्कैव न भवति । अतोऽन्यथा व्याख्यायते । रथकारस्याधाने दृष्टत्वात् किमाधानमात्रमेव भवति उतोपरितनकर्मस्वप्यधिकार इति । तत्रैतदुच्यते । नियतं च । चशब्दान्नैमित्तिकं काम्यं च कर्म प्रवर्त्तते । कुत एतत् । आधानं हि तस्य श्रुतम् । आत्मसंस्कारार्थं अग्निद्वारेण । संस्काराश्चोपरितनकर्महेतवः । अतश्चोपरितनकर्मस्वप्यधिकार इति । एवं प्राप्त उच्यते । नाभावादिति वात्स्यः । नैतदेवमुपरितनकर्मस्वप्यधिकार इति । लिङ्गाभावात् । न ह्यधिकारलिङ्गान्यस्य दृश्यन्ते । यथा त्रैवर्णिकानाम् । एहीति ब्राह्मणस्य । आगह्याद्रवेति वैश्यस्य च राजन्यबन्धोश्चेत्येव मादीनि । तेन लिङ्गाभावादनधिकारो गम्यते । एवमभिधाय पुनराधीतेन व्याख्यायते । अभावाल्लिङ्गानामुपरितनकर्मस्वधिकारो भावो न स्यात् । अस्ति तु भावः । न च लिङ्गाभावमात्रेणैवानधिकारो गम्यते । आधानं हि तस्य श्रुतम् । तद्धि संस्कार्याग्निद्वारेण परार्थमिति । वात्स्यग्रहणमुक्तार्थम् । अपि च लिङ्गमप्यस्ति । आधावेति शूद्रस्य । तथा मस्तुशूद्रस्य अष्ठीवद्घ्नं शूद्रस्येति शूद्रसम्बन्धाद्रथकारः शूद्र इत्यभिधीयते । तस्य हि मातामही शूद्रेति ॥ ११ ॥

निषादस्थपतिर्गावेधुके ऽधिकृतः ॥ १२ ॥

एवं हि श्रूयते । यस्य रुद्रः पशून् शमयेत् स वास्तुमध्ये रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपेदिति । तामिष्टिं प्रकृत्यामनन्ति । एतया निषा-

स्थपतिं याजयेदिति । निषादस्थपतिर्यजेतेत्यर्थः। तत्रैतत्सन्दिह्यते । किं निषादानां स्थपतिर्निषादस्थपतिः उतनिषादश्चासौ स्थपतिश्च निषादस्थपतिरिति । स्थपतिशब्द आधिपत्यवचनः । किं चातो यदि षष्ठीसमासः तदा त्रैवर्णिको भवति । अथ समानाधिकरणस्तदा जात्यन्तरमिति । जात्यन्तरस्यावैद्यत्वात्षष्ठीसमासपरिग्रहे प्राप्ते उच्यते । निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति समानाधिकरण इति । कुत एतत् षष्ठ्यश्रवणात् । ननु च समासे सति लुप्यते षष्ठी । एतदेव ह्यनुपपन्नम् । यदश्रुता षष्ठी कल्प्या लोपश्चेति । इतरस्मिन्पुनः पक्षे द्वयोरपि पदयोः स्वार्थवृत्तिता भवति । तस्मात् समानाधिकरणोयं षष्ठीसमासः । अपि च । निषादद्रव्यं हि दक्षिणा श्रूयते । कूटं दक्षिणा काणो वा गर्दभ इति ।

वावकीर्णिनो गर्दभेज्या ॥ १३ ॥

अवकीर्णी ब्रह्मचारी यः स्त्रियमुपैति तस्य वा गर्दभेज्या नैमित्तिकी । वा आज्याहुती इति उभयं हि शाखान्तरे श्रूयते विकल्पेन ॥ १३ ॥

तत्रैतद्विचार्यते । स्थपतीष्ट्यां अवकीर्णिपशौ च किमाधान संस्कृतोग्निरुत लौकिक इति । किं तावत्प्राप्तमाधानसंस्कृत इति । दर्शपूर्णमासविध्यन्तग्राहके ह्येते कर्मणी । तत्र चाधानसंस्कृतोग्निरिष्टः । इहापि तद्वदेवभवतीत्येवं प्राप्त आह—

लौकिके ॥ १४ ॥

लौकिकेग्नावेतदुभयं स्यात् । स्थपतीष्ट्यां हि तत्प्रयुज्यते यत् दर्शपूर्णमासयोरङ्गं न चाधानं दर्शपौर्णमासाङ्गम् । प्रकरणाभावात् । स्वकाले हि पुरुषसंस्कारकत्वेन तद्विहितम् । अतो लौकिकोग्निरिति ॥ १४ ॥

भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणम् ॥ १५ ॥

न कपालेषु ॥ १५ ॥

अप्स्ववदानाहृमः ॥ १६ ॥

नाग्नाविति ॥ १६ ॥

शिश्ना१त्प्राशित्रावदानम् ॥ १७ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ १७ ॥

कर्त्रधिकारो निरूपितः इदानीमग्न्यधिकारनिरूपणायाह—

वैतानिकेषु सर्वः; सर्वार्थत्वात् ॥ १८ ॥

वैतानिका वितानार्हा आधानसंस्कृता अग्नय उच्यन्ते । तेषु सर्वं श्रौतं स्मार्त्तं च कर्म कर्त्तव्यम् । कुत एतत् । सर्वार्थत्वात् । सर्वार्था ह्येते अग्नयः । कथं ज्ञायते । यन्नाम द्रव्यमुत्पद्यमानमेव विशिष्टार्थसंयोगेनोत्पद्यते तस्य तादर्थ्यमेवावसीयते । न चैते विशिष्टार्थसंयोगिनस्तस्मात् सर्वार्था इति २ ॥ १८ ॥

दर्शनाच्च ॥ १९ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा स्मार्त्तमप्यत्र क्रियते । दक्षिणाग्निं प्रकृत्य श्रूयते । मांसं तु तत्र न पचेयुरिति । प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधो भवति । न च श्रौतो मांसपाको दक्षिणाग्नावस्ति यस्यैष प्रतिषेधः स्यात् । शामित्रे ह्यसौ विहित इति । अस्तित्वविहिताप्रतिषिद्धः ३ स्मार्त्तो मांसपाकस्तस्यैष प्रतिषेधो युज्यते । तस्मार्त्तमप्यत्र क्रियत इति ॥ १९ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

नौपासनश्रुतेः ॥ २० ॥

'नैतदेवं' स्मार्त्तमपि वैतानिकेषु कर्त्तव्यमित्येवं नास्ति । येन वैतानिकस्यापि स्मार्त्तकर्मसाधनभूतऔपासनो दृश्यते । पितृमेधे अद्वारेणौपासनं निरस्यतीति । यदि हि स्मार्त्तमपि वैता-

---

१ गर्दभस्य शिश्नात् प्राशित्रावदानं कार्यम्, वचनात्, न जौहवेभ्यो हृदयादिभ्य इति तत्त्वम् ।

२ आधानेनोत्पादितानामग्नीनां प्रयोजनापेक्षायां सामर्थ्येन सर्वाग्निकार्यार्थता विज्ञायत इति भावः ।

३ तथा च मार्कण्डेयः आहिताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ समाहितः, अनाहिताग्निस्त्वौपासनेऽग्न्यभावे तथाप्सु वा इति ।

निकेषु क्रियेत । औपासनदर्शनं न स्यात् । दृश्यते च । तस्मात्स्मार्त्तान्यौपासने क्रियन्त इति । पूर्वमौपासनः । स्मरन्ति ह्येवं संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरनुसंस्क्रियत इति १ । पूर्वे च स्मार्त्ताः श्रौताश्चोत्तरे । न च वैतानिकोत्पत्त्युत्तरकालमौपासनस्य युक्तस्त्यागोऽग्न्युत्सादित्वप्रसङ्गात् ॥ २० ॥

अधिश्रयणीये मा२ंसप्रतिषेधः ॥ २१ ॥ ॥१२॥

यश्च दक्षिणाग्नौमा२ंसपाकप्रतिषेधः । साधिश्रयणीयाहर्विषयः । दक्षिणाग्निं प्रकृत्य श्रूयते । न वावसिते वैनमाहरेयुस्तस्मिन्पचेयुरिति । पाकद्रव्यं चाविशेषान्मांसमपि भवति तस्यैष प्रतिषेध इति २ ॥ २१ ॥

स्वर्गकामो यजेत इत्येवमादीनां फलवत्ता प्रतिपादिता । अधिकारनिरूपणा च कृता । इदानीं तस्यैव साङ्गस्य फलवतः कर्मणो निरूपणायाह—

यज्ञं व्या३ख्यास्यामः ॥ २२ ॥

यज्ञशब्दो व्याख्यास्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रतिज्ञाकृता तामाह—

द्रव्यं देवता त्यागः४ ॥ २३ ॥

व्रीहियवपश्वादिद्रव्यम् । देवताशब्दस्तु चोदना लक्षणः । या यत्र चोद्यते सा तत्र देवता । न हि जात्या काचिद्देवतास्ति

---

१ अत्र याज्ञवल्क्यः—कर्म स्मार्तं विवाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही, दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु इति ।

२ अतः श्रौतान्येव वैतानिकेषु गार्हपत्यादिषु कर्तव्यानि स्मार्तानित्वावसथ्येऽग्नावेवेति सिद्धम् ।

३ यज्ञो यागो यजनमिष्टिरिति पर्यायाः, यज्ञं यागं व्याख्यास्याम इत्यर्थः, यागस्वरूपं कथयिष्य इति यावत् ।

४ अग्न्यादिदेवतोद्देशेन पुरोडाशादिद्रव्योत्सर्गो याग इति भावः ।

वैदिके व्यवहारे तद्धितेन द्रव्यं प्रति देवतात्वं गम्यते । चतुर्थ्यन्तेन वा । तस्य द्रव्यस्य देवतां प्रति या उत्सर्गक्रिया स यागः । यज्ञो याग इति चानर्थान्तरम् । अस्मिन्नेवार्थे लोके यज्ञशब्दः प्रसिद्धः । प्रसिद्धोऽपि सन्नुच्यते अङ्गप्रधानविवेकनिरूपणाय ॥ २३ ॥

निरूपितं प्रधानं फलसंयुक्तं इदानीमङ्गनिरूपणायाह—

तदङ्गमितरत् समभिव्याहारप्रकारणाभ्याम् ॥ २४ ॥

यदन्यफलासंयुक्तं यागहोमरूपं तत्तस्यैव फलवतो यागस्याङ्गम् । धर्मःशेषोऽङ्गमिति चानर्थान्तरम् । कुत एतत्समभिव्याहारप्रकरणाभ्याम् । समभिव्याहारशब्देन वाक्यमभिधीयते । यथा पौर्णमासेनेष्ट्वैन्द्राय विमृधे ऽनुनिर्वपतीति । प्रकरणाम्नानसामर्थ्याद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वे प्राप्ते वाक्यात्पौर्णमासाङ्गतोच्यते । उभयाकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणमुच्यते । तद्यथा । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेति यागस्य फले विधानं साधनत्वेन । साधनस्य चेति कर्त्तव्यतापेक्षा । इतिकर्त्तव्यता च साध्यसव्यपेक्षा । तयोराकाङ्क्षावतो सम्बन्धः प्रकरणम् । उभयोराकाङ्क्षावत्त्वे सति तत्सम्बन्धप्रतिपादकवाक्यपरिकल्पना । वाक्यादभिधानसामर्थ्यम् । अभिधानसामर्थ्याद्विनियोक्त्री श्रुतिरिति । एवं वाक्यप्रकरणाभ्यां शेषविनियोग इति । ननु च तन्त्रे श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि शेषविनियोगप्रमाणानि । सूत्रकारेण तु प्रमाणद्वयमुपन्यस्तम् । शेषाणामनुपन्यास इति । नैष दोषः । कर्मविरचनाकाल एव तानि ह्यभिहितानि । तत्र तत्रोच्यते । काष्ठं हिरण्यं वाभिजुहुयात् श्रुतिरिति । काष्ठहिरण्ययोः श्रुतेर्विनियोजकत्वमुक्तम् । लिङ्गस्य च । तेषामारम्भे ऽर्थतो व्यवस्था तद्वचनत्वादिति । क्रमस्तु द्विप्रकारः । सन्निधानलक्षणो यथासंख्यलक्षणश्च । तत्र यः सन्निधानलक्षणः स विकृतिविषयः । अन्यतराकाङ्क्षोपि हि तत्र सम्बन्धो भवति । विकृतिसंन्निधौ यदपूर्वमङ्गमाम्नायते तत्साध्याभावात्साध्याकाङ्क्षं तस्यानर्थक्यं मा भूदिति वैकृतस्य प्रधानस्य तत्प्रत्यपेक्षा कल्प्यते । सोयमन्यतराकाङ्क्षा लक्षणः क्रमः । तेनापि विनियोगो ज्ञापित एवाचार्येण । यथाधिदेवनादीनामभिषेचनीये । यथा-

संख्यलक्षणेनापि विनियोग उक्त एव । यथा कांस्यवानस्यत्यमार्त्ति-कैरभिचारब्रह्मवर्चसप्रतिष्ठाकामा यथासंख्यमिति । समाख्ययापि च विनियोगो ज्ञापित एव । शेषमितरे यथासंख्यमिति । अतो वि-नियोगप्रमाणद्वयमेवात्राभिहितम् । यच्च पितृभूत्याचार्येण यथासं-ख्यलक्षणक्रमं प्रकृत्योपांशुयाजे दब्धिर्नामास्यदब्धोहं भ्रातृव्यं द-भेयमिति । अस्य विनियोग उक्तः । तन्नातीव शोभते । प्रकरणेन हि तस्य सम्बन्धः । उभयाकाङ्क्षालक्षणास्तेनानुमन्त्रणेन प्रकरणिनो-पेक्ष्यन्ते । प्रकरणिभिरथाग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयैस्तदपेक्ष्यते । तेन प्रकरणेनानुमन्त्रणसम्बन्धः । तद्यदि विशेषे व्यवस्थाप्यते । क्रमे-ण प्रकरणं बाधितं स्यात् । यथासंख्यलक्षणेन विनियोगः प्रदर्शित एव । कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनो यथासंख्यमित्येवमादि ॥ २४ ॥

अयागहोमरूपस्याङ्गभाव उक्तः । इदानीं यागहोमरूपयोरङ्ग-त्वप्रतिपादनायाह—

यजतयश्चाफलयुक्तास्तदङ्गम् ॥ २५ ॥

चशब्दाज्जुहोतयश्च । ननु दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते-त्यनेन यागस्य फलसम्बन्धउक्तः । कुतोऽफलयुक्ता यजतय इति । अ-त्रोच्यते । नात्र सर्वस्य यागस्य फलवत्ता । किं तर्हि य एव दर्शपू-र्णमासशब्दवाच्यः स फलवान् । कश्चासौ । यो दर्शपूर्णमाससंयो-गेनोत्पन्नो यथाग्नेयोष्टाकपालः पौर्णमास्याममावास्यायां वाच्युतो भव-तीति आग्नेयस्य दर्शपौर्णमाससंयोगः । दर्शशब्देन च चन्द्रमसो द-र्शनाद्विपरीत्यलक्षणयामावास्योक्ता । तथा तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्य-नाउपांशुपौर्णमास्यां यजन्निति उपांशुयाजस्य पौर्णमासीसंयो-गः । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास्यास्प्रायच्छदि-त्यस्य च । तथा चैन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्यायामि-त्यमावास्यासंयोगः । एवमेते यागा लक्षणया दर्शपूर्णमासशब्देना-भिधीयन्ते । तेषामेव फलविधानम् । इतरे प्रयाजादयो निष्फला-स्तेषामपि फलवदुपकारः परिकल्प्यते । तेन तादर्थ्यात्तदङ्गता । त-स्मात्साधूक्तम् । यजतयश्चाफलयुक्तास्तदङ्गमिति । अङ्गाधिकारे पुनस्तदङ्गग्रहणमपूर्वसंसूचनार्थम् ॥ २५ ॥

यजतिजुहोत्योर्विवेकायाह—

यजति जुहोतीनां को विशेषः१ ॥ २६ ॥

इति ॥ २६ ॥

तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोनुवाक्यावन्तो यजतयः२ ॥ २७ ॥

उच्यन्ते ॥ २७ ॥

उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः३ ॥२८॥

उच्यन्ते । अनेन प्रकारेण तद्धर्मानुकथनं कृतमाचार्येण । यजतीनां तिष्ठद्धोमादयो धर्माः । जुहोतीनां चोपविष्टहोमादयः । लक्ष्यलक्षणसम्बन्धे त्वदृष्टपरिकल्पनम् । तस्मात्तद्धर्मानुकथनायैतदुक्तम् ॥ २८ ॥

अङ्गत्वे लक्षणमुक्तम् । तेषां च ऋत्विक्कर्तृकत्वमुक्तं प्रदेशान्तरे शेषमितरे यथासंख्यमिति । ये इतरे ते किं ब्राह्मणा उत क्षत्रियवैश्या वपीति । क्षत्रियवैश्यावपीति ब्रूमः । समर्था ह्यधिक्रियन्ते । सामर्थ्यं च वैद्यत्वात्त्रयाणामपीत्येवं प्राप्त आह—

ब्राह्मणा ऋत्विजो भक्षप्रतिषेधादितरयोः ॥ २९ ॥

ब्राह्मणानामेवार्त्विज्येऽधिकारो न क्षत्रियवैश्ययोः । तयोर्हि शेषभक्षप्रतिषेधः । अग्निहोत्रोच्छिष्टं प्रकृत्योच्यते । तद्धै नाब्राह्मणः पिबेदग्नौ ह्यभिश्रयन्ति तस्मान्नाब्राह्मणः पिबेदिति । एवं च कृत्वा

---

१ यजतीनां यागानां, जुहोतीनां होमानां च परस्परं को विशेषः, को भेद ? इति प्रश्नः ।

२ तिष्ठता होमो येषु ते तिष्ठद्धोमाः, वषट्कारेण प्रदानं येषु ते वषट्कारप्रदानाः, तथा याज्यावन्तः पुरोऽनुवाक्यावन्तश्च ये ते यजतय उच्यन्ते इति देवः ।

३ उपविष्टेन कर्त्रा होमो येषु ते उपविष्टहोमाः, स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते स्वाहाकार प्रदानाः, ये उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदानाश्च ते जुहोतय उच्यन्ते ।

क्षत्रियवैश्ययोर्भागस्य होमविधानं कृतं न भक्षणमिति१ ॥ २९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३० ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यमिति । द्वया वै देवा देवा आहेव देवा अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो ऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां द्वेधा विभक्त एव यज्ञ आहुतय एव देवानां दक्षिणामनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुश्रुषामनूचानानामाहुतिभिरेव देवान्प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान्ब्राह्मणानिति । दक्षिणा शब्दश्च परिक्रयार्थे द्रव्ये वर्त्तते । तेन ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यमिति । अपि च स्मरन्ति । ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहा इति ॥ ३० ॥

इदानीमिदं विचार्यते । कर्मणामारम्भे किं याथाकाम्यं कर्तुरुत नियोगतो ऽनुष्ठेयानीति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

फलयुक्तानामारम्भे याथाकामी फलार्थित्वात्२ ॥ ३१ ॥

फलार्थिनो हि कर्मचोद्यते । तस्माद्याथाकाम्यं प्राप्तम् ॥ ३१ ॥

न नियमनिमित्ताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासदाक्षायणाग्रयणपशुषु प्रवृत्तेः ॥ ३२ ॥

नियमेषु न याथाकाम्यम् । यस्मान्नियोगतस्तत्र शास्त्रं प्र-

---

१ तथा च शाखान्तरम् ' न राजन्यो न वैश्यो वा सान्नाय्यं पिबेदसोमपीथी ह्येष ' इति ।

२ फल सम्बद्धानां काम्यानां कर्मणां द्वादशाहादीनामारम्भे कर्तुर्याथाकाम्यमिच्छया प्रवृत्तिः, कुत ? तस्य कर्तुः फलार्थित्वादित्यर्थः । काममनतिक्रम्य यथाकामम्, तस्य भावो याथाकामी, याथा काम्यमिति यावत्, ब्राह्मणादित्वादूगुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति ष्यञि षित्वान्ङीषि यस्येति चेत्यकारलोपे हलस्तद्धितस्येति यकारलोपे औचित्यमौचिती इति वत् रूपद्वयम् ।

वर्त्तयति । सत्यवादीस्यादधः शायी स्यादिति च । पक्षे नैतन्नियमशास्त्रं प्रवृत्तम् । प्रागेव यस्माद्याथा काम्यं प्राप्तम् । यदि तु नियोगतोनानुष्ठेयम् । सत्यवदनशासनमनर्थकमेव स्यात् । तस्मात्सत्यवदनादि नियोगतोनुष्ठेयं सत्यवदनशासनानर्थक्यं मा भूत् । तस्मान्नियमेषु न याथाकाम्यम् । निमित्तेऽपि यद्विधीयते तत्रापि न याथाकाम्यम् । निमित्तोद्देशेन विधानात् । गेहदाहे अग्नये क्षामवत इति । यदि गेहदाहे क्षामवत्यादिषु याथाकाम्यं स्यात् । गेहदाहग्रहणमनर्थकमेव स्यात् । प्रागपि गेहदाहग्रहणाद्याथाकाम्यं सिद्धमेव । तस्मान्नैमित्तिकेषु न याथाकाम्यम् । अग्निहोत्रे ऽपि न याथाकाम्यम् । यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रूयते । ननु च अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति च । तत्र प्रकरणात् काम्यस्यैवैष कर्मणो धर्मस्ततश्च याथाकाम्यमित्येवं प्राप्त उच्यते । प्रकरणादेष कर्मधर्मः स्यात् यावज्जीविकता । तत्रापि लक्षणया कर्माभ्यास उपदिश्यते । विहिता हि तस्य सायं प्रातः परिसमाप्तिः । तेन यावज्जीवं जुहुयादित्यनेनाभ्यासो लक्ष्यते । कर्तृधर्मे पुनर्जुहुयादिति स्वार्थ एव वर्त्तते । नाभ्यासं लक्षयति । जीवने च निमित्ते ज्ञातो होमो विधीयते । तस्मात्कर्तृधर्मो यावज्जीविकता । ततश्च न याथाकाम्यम् । यत्पुनरुक्तम् । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । स पृथक्काम्यः प्रयोगः । अयमपरो जीवननिमित्त इति । तत्रैतद्भवति । काम्येपि प्रयोगे क्रियमाणे नैयमिकः कृत एव भवति । सोप्यग्निहोत्रप्रयोग एवेति । दर्शपूर्णमासादिष्वप्येवमेव द्रष्टव्यम । तत्रापि हि काम्यचोदना यवाज्जीवचोदना च । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति च । दाक्षायणग्रहणं काम्यसम्बन्धा ऽऽशङ्कया । आग्रयणेष्ट्यामपि शाखान्तरादयाथाकाम्यं स्वशाखायामपि च । नवं प्रकृत्यामनन्ति अनयोर्वा अयं द्यावापृथिव्योरसोस्य रसस्य हुत्वा देवेभ्योथेममश्नामेति । अशनस्य च नित्यकर्त्तव्यता । न च देवताभ्यो हुत्वासौनित्यकर्त्तव्यता क्रियते । अतो नित्यतागम्यते । अपि च प्रायश्चित्तविधानमत्र भवति । अनिष्ट्वाग्रयणेन नवस्याश्नीयादिति । तस्मादाग्रयणेपि न याथाकाम्यम् । पशावप्येवम । निरूढं प्रकृत्यामनन्ति । तं वै संवत्सरो नानीजानमतीयादिति ॥ ३२ ॥

सोमे चैके ॥ ३३ ॥

सोमे च न याथाकाम्यम् । एवं हि श्रूयते । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति । साभ्यासवसन्तग्रहणं ज्योतिष्टोमस्य निमित्तम् । यथा जीवनमग्निहोत्रस्य । एके पुनरन्यथा वदन्ति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेति फलयुक्ता चोदना तस्मादिह यथाकाम्यम् । अत्रोच्यते । पृथक्प्रयोग एवायम् । एकः स्वर्गकामप्रयोगो ऽपरो नैयमिकः कर्तृधर्म इति । एवं च कृत्वा गवामयने श्रूयते । कथमेषां सोमोनन्तरितो भवतीति सवनैरिति ब्रूयादिति । यदवश्यं कर्त्तव्यं तस्य कारणान्तरेणानन्तराय उच्यते । तस्मादत्रापि न याथाकाम्यम् । तथा च स्मरणम् । क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे । इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ॥ ३३ ॥

चातुर्मास्येषु चर्तुमु१खश्रुतेः ॥ ३४ ॥

चातुर्मास्येषु च न याथाकाम्यम् । कुत एतत् । ऋतुमुखश्रुतेः ऋतुमुखे ऋतुमुखे चातुर्मास्यैयजतेति श्रूयते ॥ ३४ ॥

किञ्च—

नियतसहपाठात् ॥ ३४ ॥

अपि च नित्यैः सह चातुर्मास्यानां पाठो भवति । त एतान्यज्ञक्रतूंस्तेनिरेऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धं सौम्यमध्वरमिति । सह पाठाच्च तुल्यता गम्यते ॥ ३५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३६ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा नित्यानि चातुर्मास्यानि । गवामयनयाजिनं प्रकृत्योच्यते । कथमेतेषां चातुर्मास्यान्यनन्तरितानि भवन्तीति पयस्ययेति ब्रूयादिति । दीक्षितत्वात्तेषां प्रतिषेधे सति कारणान्तरेण चातुर्मास्यानामनुग्रहं दर्शयति पयस्ययेति ब्रूयादिति । यच्च ना-

---

१ ऋतोः मुखं प्रथमदिनं प्रतिपत् तत्रेत्यर्थः, अत एव चातुर्मास्यपर्वाणि प्रतिपद्येवानुष्ठीयन्ते । अत्रार्थे एषा ह सम्वत्सरस्य प्रथमारात्रीर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरेति श्रुतिः शरणम् ।

सावश्यं कर्त्तव्यं तस्य कारणान्तरेणानुग्रहो भवति । अपरे सर्वकर्मविषयं दर्शनं मन्यन्ते कथमेषामग्निहोत्रमनन्तरितं भवति कथमेषां पौर्णमास (हविरनन्तरितं भवत्येवमादिसर्वत्र कारणान्तरेणानुग्रहो दृश्यते ॥ ३६ ॥

नो[1]त्सर्गयोगात् ॥ ३७ ॥

न च नित्यानि चातुर्मास्यानि । उत्सर्गेण हि तानि युज्यन्ते । इति तूत्सृजमानस्यैति । यन्नाम नित्यं कथं तस्योत्सर्ग इति ॥ ३७ ॥

स्या[2]त् त्रि (शद्वत् ॥ ३८ ॥

भवेद्वा नित्यत्वेऽप्युत्सर्गो यथा दर्शपौर्णमासयोस्तस्मात्त्रि (शतमेव वर्षाणि यजेतेति । अपि च । तन्नित्यमुच्यते यदवश्यं कर्त्तव्यम् । द्विप्रकारं कर्म नित्यं काम्यं च । तत्र नित्यं प्रकृत्य चिन्त्यते । किं सगुणमेव कर्त्तव्यं उत निर्गुणमपीति ॥ ३८ ॥

गुणाम्नानात्सगुणमेवेत्येवं प्राप्त आह—

विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदात् ॥ ३९ ॥

विगुणेपि नित्ये कर्मणि फलाभिनिर्वृत्तिर्भवति । कुत एतत् । यतोङ्गानि प्रधानानि च भिन्नानि । इह यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति दर्शपूर्णमासयोरेव कर्त्तव्यतोच्यते नाङ्गानाम् । अतश्च प्रधाने कृते यत्फलं तत्सिद्धं भवत्येव । अतश्च धात्वर्थमात्रमेव कर्त्तव्यम् । न तेनान्यस्य कर्त्तव्यता । यत्र च साधनत्वेन यागस्य श्रवणं तत्र साध्यापेक्षाभवतीतिकर्त्तव्यतापेक्षा च । न चात्र साधनत्वं तस्माद्विगुणादपि फलं भवति । अङ्गाम्नानं तर्हि किमर्थम् । काम्यप्रयोगविषयमित्यदोषः ॥ ३९ ॥

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ४० ॥

विगुणेपि नित्ये प्रायश्चित्तं विधीयते । भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीत्येवमादि । यदि हि विगुणं फलं न साधयेत् । प्रायश्चित्तविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गः स्यात् ॥ ४० ॥

---

१ एवं सिद्धान्तिते ऽन्तरापूर्वपक्षोयमिति देवः ।
२ उक्तमेव सिद्धान्तं दृढयति ।

तथा च दृष्टम् ॥ ४१ ॥

विगुणमपि नित्यं कर्म यथाकथञ्चित्परिसमाप्यमानम् १ । यत्पयो न स्यात् केन जुहुया इति व्रीहियवाभ्यामिति यद्व्रीहियवौ न स्यातां केन जुहुया इति या अन्या ओषधय इत्येवमाद्यभिधाय पुनरुपसंहरति न वा इह तर्हि किं चनासीदथैतदहूयतैव सत्यं श्रद्धायामिति यथाकथञ्चित्परिसमाप्तिं दर्शयति । न चैते विधयो ? विधिविभक्तेरभावात् तस्माद्विगुणमपि नित्यं फलं साधयत्येव । अपरेऽन्यथा व्याचक्षते । गुणाम्नानसामर्थ्यान्नित्यं सगुणमेव कर्त्तव्यं । सूत्रव्याख्या च । विगुणेऽपि नित्ये फलाभिनिर्वृत्तिर्भवत्येव । यदि नाम दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलात्सर्वाङ्गोपसंहारो न शक्यते कर्तुं कतिपयाङ्गोपसंहारेणापि कर्त्तव्यमेव । यथा शक्नुयादित्युपपदार्थोऽत्र परिकल्प्यते ॥ सर्वदा कर्त्तव्यं सगुणं चेत्यशक्यमेव । अवश्यम्भावि हि दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलाद्वैगुण्यमिति । एवं च कृत्वा विकृतौ नित्ये कर्मणि प्राकृताङ्गानुवृत्तिर्दृश्यते । यथा वरुणप्रघासेषु । अथाहाग्नीमग्नीत्सम्मृड्ढीत्यसम्मृष्टमेव भवति सम्प्रेषितमथ प्रतिप्रस्थाताप्रतिपरैति स सपत्नीमुदानेष्यन्निति पत्न्यानयनविधिपरे वाक्ये अग्निसम्मार्गप्रैषं दर्शयति । तथा महापितृयज्ञे स यज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीत्येवं विधिपरे वाक्ये लेखाकरणहरणोत्तरपरिग्रहादीन्पदार्थाननुवदति । यदि हि नित्यस्याङ्गसम्बन्धो न स्यात् लेखाकरणाद्यनुवादो न स्यात्, भवति च, तस्मान्नित्यानामप्यङ्गसम्बन्धः । पशौ च दर्शयति । स उत्तरमाघारमाघार्यासंस्पर्शयन् स्रुचौ पर्येत्य जुह्वा पशुं समनक्तीति पशुसमञ्जनविधिपरे वाक्ये उत्तराघारं दर्शयति । यच्चोच्यते । न यागेनान्यत् साध्यत इति । आम्नानसामर्थ्यादुपात्तदुरितक्षयो वा उत्पित्सुदुरितप्रतिबन्धो वा भवत्येव । तस्मान्नित्येऽप्यङ्गसम्बन्धः ॥ ४१ ॥

अथ काम्ये कर्मणि कथम् ? । काम्ये विगुणेऽपि फलाभिनिर्वृत्तिर्भवत्येव । तत्रापि चाङ्गानि प्रधानानि भिन्नानि च ।

---

१ नित्यं कर्म यथा कथञ्चित् श्रुताङ्गपरित्यागेनापि यथा शक्त्यङ्गोपेतमनुष्ठातव्यत्वेन श्रुतौ दृष्टम् । तथा हि यदि पयो न स्यात् इत्यादि ।

प्रायश्चित्तविधानं भवत्यश्वमेधे अश्वं प्रकृत्य अथ यदि स्रामो विन्देदथ यद्यक्ष्यामयो विन्देदित्येवमादि १। यदि विगुणं काम्यं फलं न साधयेत्प्रायश्चित्तविधानमनर्थकं स्यात् । तथा च दृष्टम् । दृश्यते च विगुणेपि काम्ये फलम् । वृष्टिकामेष्टिः कारीरी द्व्यहकालतया समाम्नाता शाखान्तरे । तां प्रकृत्य श्रूयते । यदि वर्षेत्तावत्येव जुहुयादिति । यद्यपरिसमाप्तायामेवेष्ट्यां वृष्टिर्भवति तस्मिन्नेव काले परिसमापयेत् । न द्व्यहकालतामाद्रियेत । यदि हि विगुणमपि काम्यं फलं न साधयेत् । कथं वृष्टिर्दृश्यते । तस्माद्विगुणेपि काम्येऽस्ति फलमित्येवं प्राप्त आह—

न श्रुतिलक्षणत्वात् ॥ ४२ ॥

नैतदेवं विगुणेपि काम्ये फलमिति । सगुणं हि श्रुत्या लक्षितम् । सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चसं साध्यं यागश्च साधनम् । सेतिकर्त्तव्यताकं च साधनं साध्ये व्याप्रियते । तेनेतिकर्त्तव्यतासम्बन्धस्तस्मात्सगुणमेव काम्यं फलं साधयतीति नित्ये पुनः सर्वदा कर्त्तव्यत्वादवश्यम्भाविनि वैगुण्ये उपपदार्थः परिकल्प्यते । यथा शक्नुयादिति । काम्येषु पुनरवश्यं कर्त्तव्यत्वाभावात्तत्परिकल्प्यते ॥ ४२ ॥

प्रायश्चित्तविधानं तर्हि किमर्थम्—

प्रायश्चित्तं तत्कालम् २ ॥ ४३ ॥

काम्यमपि कर्म प्रक्रान्तं परिसमापनीयमेव । फलाभावेपि प्रायश्चित्तानुष्ठानमर्थवत् । तत्रापि अन्यत्फलं दोषपरिहारः । तेनार्थवत्प्रायश्चित्तम् ॥ ४३ ॥

दृष्टे तत्परिमाणम् ३ ॥ ४४ ॥ ॥२॥

---

१ तथा पञ्चशारदीये उत्सृष्टान् पशून् प्रकृत्य ताण्ड्ये प्रायश्चित्तविधानं श्रूयते—'अपोनप्त्रियो ऽप्सु मृत' इत्यादिकमिति देवः ।

२ तस्य काम्यस्य कर्मणो विनाशकाले यत् प्रायश्चित्तं तत्तस्य नष्टस्य कर्मणः प्रत्यवायपरिहारजननेन सार्थकमिति भावः ।

३ कृतार्धायामिष्टौ वर्षणेदृष्टे सति तत्परिमाणमेव कर्म कर्तव्यं यत्परिमाणमदृष्टे वर्षणे क्रियते इत्यर्थः । न तु वृष्टौ जातायां किमप्यूनं कृतार्धं वा त्याज्यमिति यावत् ।

अथ यद्वृष्टिदर्शनमुक्तं न तदिष्टिफलम् । ऋतुस्वभावजनिताया वृष्टेस्तद्दर्शनम् । तत्र तावत्प्रमाणता कर्मण उच्यते ॥ ४४ ॥

वाक्यप्रकरणाभ्यां शेषविनियोगउक्तः, इदानीं मन्त्राणां लिङ्गेन विनियोग उच्यते । तेचाध्येतृप्रसिद्धा एव मन्त्रास्ताननुवदति–

ऋचो यजूꣳषि सामानि निगदा मन्त्राः ॥ ४५ ॥

नियताक्षरपादावसाना ऋगित्युच्यते । अनियताक्षरपादावसानं यजुः । प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेत्युच्यते । तत्र विशेषणं गीतिः विशेष्याण्यक्षराणि । न चागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यते । अतः पूर्वप्रतीतत्वाद्गीतिरेव सामशब्देनाभिलक्ष्यते । ननु चैवं रथन्तरादयः शब्दा गीतौ वर्त्तन्ते । तत्र रथन्तरेण स्तुवीत बृहता स्तुवीतेति च गुणगुण्यभिधानं स्तुतिः । सा साम्नो नोपपद्यते । तत्रोच्यते । स्वयमेव गीतेः स्तुत्यनभिधायकत्वात् ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारेण स्तुत्यभिनिर्वृत्त्यर्थतेति । एवं च कृत्वा ऋच्यध्यूढं सामगीयते प्रजापतिहृदयमनृचं गीयते इत्येवमादीन्युपपन्नार्थानि भवन्ति । एवं च ऋचो मन्त्रत्वे उक्ते साम्नो वक्तव्यम् । निगदाः प्रैषा इत्यनर्थान्तरम् । एतच्चतुष्टयं १ मन्त्रशब्देनाभिधीयते ॥ ४५ ॥

तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम् ॥ ४६ ॥

तेषामिति सर्वनामशब्देन यजुषां परामर्शः । ऋचः सामानि च वाक्यव्यवस्थारूपाण्येव प्रायशः पठ्यन्तेति न यजुःषु कियन्मात्रं वाक्यमित्यपरिज्ञान आह । तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम् । यावति पदसमूहे उच्चरिते पदान्तराकाङ्क्षा न भवति तावदेकं वाक्यं नैरुत्सुक्यात् । य-

---

१ ननु निगदानां यजुष्ट्वमेव, तत्कथं चातुर्विध्यं मन्त्राणामिति चेत्, न उपांशुयजुषा उच्चैर्निगदेति भेदबोधनाय पृथगुपादानात् । वस्तुतस्तु तेषां यजुष्ट्वमेव, ऋगादावप्युच्चैस्त्वादिधर्माणां व्यत्यासदर्शनात्, एवञ्चत्रिविधा एव मन्त्राः, अतएव मन्त्राधिकरणे " अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयी विदा विदुः ऋचः सामानि यजूꣳषि " इत्येव मुक्तम्, सूत्रकारोक्तिस्तु वाह्य धर्मद्वयविषयेति भावः ।

था देवस्यत्वेत्येवमादि अग्नये जुष्टं गृह्णामीत्येवमन्तम् ॥ ४६ ॥

यत्र पुनः श्रूयमाणैः पदैर्नैरुत्सुक्यम् । यथा कर्मणे वां वेषायवामिति । तत्राध्याहृत्यापि क्रियापदं नैरुत्सुक्यं कर्त्तव्यमित्यत आह—

मिथः सम्बद्धम् १ ॥ ४७ ॥

यत्तैः पदैः सह सम्बध्यते तदध्याहर्त्तव्यम् । न हि क्रियापदशून्यं पदजातमर्थाभिधायकं भवति । अथवानुषङ्गार्थमिदमुच्यते । यथा दर्शपौर्णमासयोः । अस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया इति । अधस्तनमन्त्रवाक्यात्ततो निर्भक्त इत्यत्रानुषज्यते ॥ ४७ ॥

तेषामारम्भेऽर्थतो व्यवस्था तद्वचनत्वात् ॥४८॥

तेषां मन्त्राणां प्रकरणसमधीतानामारम्भे अर्थतो व्यवस्था भवति । यो यत्पदार्थाभिधानसमर्थो मन्त्रः स तत्र विनियुज्यते । कुत एतत् । तद्वचनत्वात् । तमेवार्थं वक्तुं शक्नोति नार्थान्तरम् । यथा उरुप्रथाउरुप्रथस्वेति प्रथनम् । ननु च प्रतिपदार्थं मन्त्रविनियोग उक्तः । सत्यमेतत् । अनुक्तसङ्ग्रहार्थत्वाददोषः । यथा प्रवत्स्यत् सर्वान्नयेति प्रतिमन्त्रम ॥ ४८ ॥

मन्त्रान्तैः कर्मादिः सान्निपात्योभिधानात् २ ॥४९॥

कर्मणि प्रयुज्यमानानां मन्त्राणां मन्त्रान्तस्य कर्मादेश्च सन्निपातः संलग्नता कर्त्तव्या । कुत एतत् । अभिधानात् । अभिहितो मन्त्रः कर्माभिधातुं शक्नोति । ततश्च तदनुष्ठीयते ॥ ४९ ॥

अनियमं वात्स्यः ॥ ५० ॥

वात्स्य आचार्यो ऽनियमं मेने । आदौ वा मन्त्रमुक्त्वा कर्मा-

---

१ यावदेव मिथः सम्बद्धं परस्परान्वयि तावदेकं यजुः; अतोऽन्यत् यजुरन्तरमित्यर्थः ।

२ सकलस्य मन्त्रस्य कर्मणि विनियोगात् सकलेन सम्पादितं स्मरणं कर्माङ्गं, तच्च स्मरणं यथा नष्टं न भवेत् तथा कर्तव्यं अतो मन्त्रान्तस्य तदादेश्च सम्बन्धं कृत्वा कर्मानुष्ठेयमिति तात्पर्यम् ।

नुष्ठानं क्रियते। कृते वा कर्मणि मन्त्रवचनमिति । एवमपि हि कर्माभिधायकत्वं मन्त्रस्य भवति ॥ ५० ॥

१ आदिं त्वाचार्याः ॥ ५१ ॥

तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। नानियमः । मन्त्रान्ते एव कर्मादिमाचार्या इच्छन्ति । यत्कारणं मन्त्रेण स्मृतं कर्म कर्त्तव्यम् २। मन्त्राम्नानसामर्थ्यादेवावगम्यते। एवं दृ३ष्टार्थता भवति। इतरथा अदृष्टं परिकल्प्यते। तच्च नेष्यते दृष्टे सति॥ ५१॥

त आद्युक्ताः ॥ ५२ ॥

त एते मन्त्रा आदिमात्रे उक्ते सति समस्ताः प्रयोक्तव्याः ४ ॥ ५२ ॥

परादिना पूर्वान्तः ॥ ५३ ॥

परस्य मन्त्रस्यादिना पूर्वस्यान्तः प्रतिपत्तव्यः । ननु च वाक्यलक्षणेनैव तत्सिद्धं किमर्थं पुनरुच्यते? ।वाक्यसमुच्चयविधानार्थतयेत्यदोषः। यथा विश्वेषां देवानां भागधेयीस्थेत्यत्रामूर्या उपसूर्य इत्येवमादि५प्रयुज्यते ॥ ५३ ॥

उपा?शु प्रयोगः श्रुतेः ६ ॥ ५४ ॥

---

१ सिद्धान्तमाह ' आदिं ' इति।

२ तदुक्तम्, अनुष्ठाने पदार्थानामवश्यम्भाविनी स्मृतिः, अनन्यसाधनानन्यकार्यैर्मन्त्रैः प्रसाध्यत इति।

३ मन्त्रैरेव स्मृतं कर्म कृत्वाभ्युदयकारि भवतीत्येवं रूपा दृष्टार्थता ऽत्र ।

४ न तु सूत्रे यावदवयवोपादानं तावदेव पठनीयं, शास्त्र बाधात्।

५ आदि पदेन ' अष्टगृहीतं जुहोति सन्तत मनुगृह्णन् युञ्जान इती ' त्यस्य गृहणम् । अतएव तत्राष्टानामेक मन्त्रत्वम्, एव मेव देवस्य त्वे त्यभ्रिमादाय ' इत्यत्र त्रयाणां; ग्रहणं भवति।

६ ' उच्चैः ऋचा क्रियते उच्चैः साम्नोपांशु यजुषा ' इति शाखान्तरे श्रवणात् । ' स उपांशु यजुर्भिश्चरन्तीति शतपथ श्रुतौ ।

शाखान्तरे उच्चैर्ऋचा क्रियते । उच्चैः साम्नोपांशु यजुषेति । यजुषामेवोपांशुत्वम् । वेदोपक्रमाणि चैतानि वचनानि वेदोपसंहाराणि च । तेन ऋगादीनां वेदोपलक्षणार्थता । ऋग्वेदविहितसामवेदविहितं वोच्चैर्वक्तव्यं । उपांशु याजुर्वैदिकमिति १ ॥ ५४ ॥

न सम्प्रैषाः ॥ ५५ ॥

याजुर्वैदिकत्वेपि सति सम्प्रैषा नोपांशु भवन्ति । सम्बोधनार्थत्वात्तेषाम् २ ॥ ५५ ॥

इदं विचार्यते । बर्हिः शब्दः किं संस्कारनिमित्त उत जातिनिमित्त इति । संस्कारनिमित्त इति ब्रूमः । संस्कृतेषु तृणेषु प्रयोक्तारो बर्हिः शब्दं प्रयुञ्जते । नन्वसंस्कृतेष्वपि प्रयोगो दृश्यते । बर्हिरादाय गावो गता इति प्रदेशान्तरे वक्तारो वदन्ति । तत्सादृश्यात्सम्प्रयोग इत्येवं प्राप्त आह—

कौ३शं बर्हिः ॥ ५६ ॥

कुशा एव बर्हिः शब्देनोच्यन्ते । न संस्कारात् । कुत एतत् । असंस्कृतेष्वपि प्रयोगदर्शनात् । उपक्षीणानि तृणानि बर्हिर्गावश्चरन्ति । सादृश्यात्प्रयोग इति चेत् । नेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात् । बर्हिः शब्देनोद्दिश्य संस्कारविधानम् । संस्कारनिमित्तश्च बर्हिः शब्द इति । यदि संस्कारनिमित्तो बर्हिशब्दस्तदा सादृश्याज्जातौ प्रयोगः । यदि जातिनिमित्तस्तदा बर्हिःशब्देनोद्दिश्य संस्कारविधानं, जातिनिमित्तत्वे पुनरेष दोषो न भवति । तस्माज्जातिनिमित्तो बर्हिः शब्द इति । चिन्तायाः प्रयोजनम् । बर्हिषा यूपावटमवस्तृणातीत्यत्र संस्कारा न कर्त्तव्याः ॥ ५६ ॥

---

१ अस्य सूत्रस्येष्टि पशुसोमव्यतिरिक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विषयः, एतेषु तत्र तत्र विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

२ स च नोपांशूच्चारितैरेभिः सम्भवतीति भावः ।

३ कुशा दर्भाः तस्येदं कौशम्, शैषिकाधिकारस्थेन तस्येदम्, इत्यणा साधुत्वम् ।

अर्थात्परिमाणम् १ ॥ ५७ ॥

यत्र परिमाणविशेषो न श्रूयते तत्र सामर्थ्यात्परिमाणं भवति । यथा वसोर्द्धारायां अर्थात्परिमाणबाधः । अर्थबाधो माभूदिति । न ह्यङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करस्रुवेण वसोर्द्धारा होमः सम्भवति ॥ ५७ ॥

अयुग्धातूनि २ यूनानि ॥ ५८ ॥

यूनानां बन्धानार्थानामयुग्मा धातवो भवन्ति । धातवस्तृणमुष्टिप्रक्षेपाः ॥ ५८ ॥

प्रागग्रे यून उदगग्रं बर्हिराचिनोति ३ ॥ ५९ ॥

उदगग्रं प्रागग्रमिध्मम् ॥ ६० ॥

आचिनोतीति वर्त्तते ४ ॥ ५९ ॥

प्रत्यग्ग्रन्थीनवगूहति ५ ॥ ६१ ॥

प्रत्यक् शब्दः पश्चाद्भागवचनः न दिग्वाचको बर्हिष्यसंभवात् ॥ ६१ ॥

---

२ यावता परिमाणेन प्रयोजनं भवति तावत्परिमाणं (स्रुगादि) भवतीत्यर्थः ।

१ अयुजो विषमा एकत्रिपञ्चसप्तनवादिसंख्या धातवस्तृणमुष्टिप्रक्षेपाः येषां तानीत्यर्थः । तदुक्तमापस्तम्बेन 'त्रिधातु पञ्चधातु वा शुल्वं करोति' इति । तित्तिरिसूत्रे ऽपि 'त्रिरन्वाहितं शुल्वं कृत्वा' इत्युक्तम् ।

३ प्रागग्रे यूने प्रागग्रे सन्नहने बन्धनार्थायां रज्जौ उदगग्रं बर्हिराचिनोति बन्धनार्थं स्थापयतीत्यर्थः ।

४ उदगग्रे यूने सन्नहने प्रागग्रमिध्मं आचिनोति बन्धनार्थं स्थापयतीत्यर्थः ।

५ इध्मबर्हिबन्धनार्थानां यूनानां ग्रन्थीन् प्रत्यगवगूहति यूनेन गाढं बध्वा यूनस्याग्रमूले सङ्कलय्य प्रदक्षिणमावेष्ट्य इध्मबर्हिषोरग्रभागे प्रोतायित्वा तयोर्मूलभागे अवगूहति प्रेरयतीत्यर्थः ।

अ१ष्टादशेध्मं परिधिवृक्षाणाम् ॥ ६२ ॥

अष्टादशकाष्ठमिध्मं कुर्यात् । परिधिवृक्षसम्बन्धिनः । परिधिवृक्षाः पलाशादयः ॥ ६२ ॥

एकविंशतिं वा ॥ ६३ ॥

एकविंशतिकाष्ठं वेध्मं कुर्यात् । शाखान्तरात्२ । वा शब्दो विकल्पार्थः ॥ ६३ ॥

ततः परिधीनेके ३ ॥ ६४ ॥

तद्धैक इध्मस्यैवैतान्परिधीन्परिदधतीति वचनात् ॥ ६४ ॥

अपरिमितं ४ प्रणयनीयं त्रियूनम् ॥ ६५ ॥

अपरिमितं प्रणयनीयमिध्मं बहुतरं कुर्यात् । शाखान्तरात् त्रियूनं च कुर्यात् । अत्र केचिदृग्वृद्धौ काष्ठविवृद्धिमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । न हीध्मकाष्ठप्रक्षेपस्य सामिधेनीनां च शेषशेषिभावः । काष्ठानि ह्यग्नीन्धनार्थानि । सामिधेन्यश्चेध्यमानाग्न्यनुवादिन्यः । इध्यमानानुवादनाच्चादृष्टम् । न ह्यासां काष्ठप्रक्षेपं प्रति करणत्वेन

---

१ अत्राष्टादशसंख्या उपलक्षणं तेन सामिधेनीविवृद्धौ काष्ठवृद्धिर्भवति, ह्रासस्तु न प्रकृतिवदित्युक्तेः । अतएवापस्तम्बः ' सामिधेनी विवृद्धौ काष्ठानिविवर्धन्ते प्रकृतितो ह्रसमानासु प्रकृतिवत् ' इति ।

२ तथा चापस्तम्बः " खादिरं पालाशं वैकविंशति दारुमिध्मं करोति " इति ।

३ एके आचार्याः तत एकविंशतिसंख्याकाष्ठकादिध्मात्त्रीणिकाष्ठान्यरत्निमात्राण्येवोपादाय परिधीन् परिदधति, ' तद्धैक इध्मस्यैवैतान् परिधीन् परिदधाति ' इति श्रुतेः ।

४ अपरि मितत्वं च आगुक्तेध्मकाष्ठसंख्यापेक्षयातिशयेनाधिकसंख्यकाष्ठकत्वम् । अतश्चतुर्विंशतिसामिधेनीको य इष्टकापशुस्तत्र सप्तविंशतिकाष्ठानि भवन्ति, भवन्ति च प्रणयनीयेऽष्टाविंशति संख्यानि ।

४

विधानम् । तस्मादग्रवृद्धया न काष्ठविवृद्धिरिति । अभ्युपगम्यापि ब्रूमः । यद्यपि शेषशेषिभावः स्यात् । तथापि शेषवृद्धौ शेषिणो वृद्धिरन्याय्यैव ॥ ६५ ॥

निरुप्याज्यं वेदो१सीति यजमानो वेदं करोति ॥ ६६ ॥

सूत्रे क्त्वाप्रत्ययादेशो ल्यप् कालार्थः । न ह्याज्यनिर्वापस्यात्र विधानम् । विहितो ह्यसावन्यत्र । वेदबन्धस्य कालज्ञापनायानूद्यते । यथा निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्यस्मिन्निति ॥ ६६ ॥

कुशमुष्टिं सव्यावृत्तं वत्सजानुं त्रिवृतं मूतकार्यं वा ॥ ६७ ॥

सव्यावृत्तं सप्रदक्षिणावृत्तं वत्सजानुसदृशं वेदं करोति । अथवा त्रिवृतं वेण्याकारं मूतकार्यं वा । वा शब्दो विकल्पार्थः ॥ ६७ ॥

पशुब्रह्मवर्चसान्नाद्यकामा यथासंख्यम् ॥ ६८ ॥

यथासंख्येन वेदाकारान् कुर्युः २ ॥ ६८ ॥

आ३मुष्मादिति कर्मसु तच्च ॥ ६९ ॥

---

१ अस्य मन्त्रस्य बहुयजमानके ऊहो भवति, तेन 'आवाभ्यां वेदो भूयाः अस्मभ्यं वेदा भूयाः, इति भवति प्रयोगः; पित्र्यायां 'देवपितृभ्य' इति च ।

२ देवयाज्ञिकैरेतत्सूत्रद्वयमेकसूत्रत्वेन व्याख्यातं, तथा च सूत्रस्वरूपमेवं सम्पद्यते—कुशमुष्टिं सव्यावृत्तं वत्सजानुं त्रिवृतं मूतकार्यं वा पशुब्रह्मवर्चसान्नाद्यकामा यथासंख्यम्' पशुब्रह्मवर्चसान्नाद्यकामा यजमाना यथासंख्यं यथोपदेशक्रमेण एवमाकारं वेदं कुर्युः । तत्र पशुकामः कुशमुष्टिं सव्यावृत्तं प्रदक्षिणावृत्तं वत्सजानुं वेदं करोति । ब्रह्मवर्चसकामः कुशमुष्टिं त्रिवृतं करोति । अन्नाद्यकामो मूतकार्यमिति यथा संख्यशब्दार्थः ।

३ आ अमुष्मादिति च्छेदः, यदाङा संयुक्तं तदपि कर्तव्यमध्ये ज्ञेयम्, न त्ववधित्वेनेत्यर्थः ।

यत्राङ्प्रयोगः कर्मविषयः । यथा आप्रयाजेभ्य आ इडाया इति च तत्र तच्च कर्मप्रतिपत्तव्यम् । यदाङाभिसम्बध्यते । अभिविधौ कर्मविषय आङः प्रयोग इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

अन्तवचने च ॥ ७० ॥

तच्च कर्मप्रतिपत्तव्यम् । यथा शंय्वन्तं भवतीति ॥ ७० ॥

प्रतिकर्मोद्धरणमप्रसङ्गे ॥ ७१ ॥

कर्मकर्मप्रत्युद्धरणमाहवनीयस्य कर्त्तव्यम् । न चेदन्यार्थमुद्धृतः सन्ननपवृत्तः ॥ ७१ ॥

अपवृत्तकर्मा लौकिकोर्थसंयोगात् ॥ ७२ ॥

अपवृत्तं यस्मिन्कर्म स लौकिकः प्रतिपत्तव्यः । कुत एतत् । अर्थसंयोगात् । यदर्थमुद्धृतस्तेनार्थेन संयोगात् । लौकिकवत् द्रष्टव्यः । आहवनीयसंस्काररूपं कर्माभिनिर्वृत्युत्तरकालं गार्हपत्यं समवैति । कर्माभिनिर्वृत्तिमात्रार्थैव तस्य पृथक्क्रियेति ॥ ७२ ॥

अप्रकरणोत्पत्तिरनारभ्यवाद आश्रयित्वा-त्सर्वगुणः ॥ ७३ ॥

यो न कस्यचित्प्रकरणे उत्पन्नः न चारभ्य किञ्चिच्छ्रूयते वाक्यप्रकरणाभ्यामङ्गभावं नोपयातीत्यर्थः । स सर्वगुणो भवति । प्रकृत्यर्थो विकृत्यर्थश्च । यथा यस्य खादिरः स्रुवो भवतीति । अनारभ्यविहिता स्रुवे खादिरता प्रकृत्यर्था विकृत्यर्था च कुत एतत् । आश्रयित्वात् । स्रुवाश्रया हि खादिरता । स्रुवश्च प्रकृतौ विकृतौ च विद्यते ॥ ७३ ॥

तस्मादुभयार्थतेत्येवं प्राप्त आह—

प्रकरणे चाविशेषात् ॥ ७४ ॥

च शब्दो वा शब्दार्थे । वाशब्दश्चावधारणे । प्रकरणे एव निवेशः । प्रकरणशब्देन प्रक्रियते यस्मिन् धर्मा इति प्रकृतिरुच्यते । तत्रानारभ्यविधेर्निवेशो न विकृताविति । कुत एतत् । अविशेषात् । अविशेषेण हि प्रकृतितो विकृतौ चोदको धर्मान्प्रापयति । तत्रानार-

भ्यविधेरपि प्रापितत्वात् । यद्यनारभ्यविधिः पुनः प्रापयेद्विरुक्तता दोषः स्यात् । न हि प्राप्तस्य सतः प्राप्तिसम्भवः । स्यादेतदेवम् । अनारभ्यविधिनैव पूर्वं प्रापिते खादिरत्वे पश्चाच्चोदकस्तद्वर्जमङ्गानि प्रापयिष्यत्येवं द्विरुक्तता दोषो न भवतीति । नैतदेवम् । वैकृतं हि प्रधानं चोदनासारूप्यात्प्रकृतिमपेक्षते नारभ्यविधिम् । चोदनासारूप्याभावात् ॥ ७४ ॥

दर्शनाच्च ॥ ७५ ॥

एवं च कृत्वा विकृतौ प्रयाजादीनां दर्शनमुपपद्यते । तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रां उदाघ्नं स्तिस्रः स्वयम्भृता गाथा गायतीति गाथागानविधिपरं वाक्यं प्रयाजान्दर्शयति । ते च प्रकृतिसव्यपेक्षत्वे भवन्ति । विकृतौ नानारभ्यविधिसव्यपेक्षायाम् । तस्मादनारभ्यवादस्य प्रकृतिगामित्वम् । रूपोदाहरणं खादिरत्वम् । अन्येप्येवमादयः । कार्यं तु विचारस्य ताण्डके काम्याः प्रतिपत्कल्पा अनारभ्याधीतास्ते यदि प्रकृतिविकृत्यर्थास्ततो विकृतावपि प्रयोगः । अनारभ्यवादानां तु प्रकृत्यर्थत्वे विकृतावप्रयोगो । न हि विकृतिरनारभ्यवादमपेक्षते, प्रकृतिसव्यपेक्षत्वात् ॥ ७५ ॥

वैकङ्कतानि पात्राणि[१] ॥ ७६ ॥

भवन्तीति सूत्रशेषः ॥ ७६ ॥

खादिरः स्रुवः ॥ ७७ ॥

स्यात् ॥ ७७ ॥

स्फ्यश्च[२] ॥ ७८ ॥

चशब्दात्खादिर एव ॥ ७८ ॥

पालाशी[३] जुहूर्भवति ॥ ७९ ॥

---

१ "ततो विकङ्कतः समभवत्तस्मादेष यज्ञियो यज्ञपात्रीयो वृक्ष" इति श्रुतेः ।

२ "खादिरः स्फ्य" इति श्रवणात् ।

३ हूयते अनया इति जुहूः, सा पालाशी कर्त्तव्या । "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति" इति श्रुतेः ।

आश्वत्थ्युपभृद्ध्रुवत्येव ॥ ७९ ॥

वारणान्यहोमसंयुक्तानि१ ॥ ८० ॥

यान्यहोमसंयुक्तानि तानि वारणानि भवन्ति । वैकङ्कतानि पारिशेष्याद्धोमसंयुक्तानि ॥ ८० ॥

बाहुमात्र्यः स्रुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्बिलाहं;

---

१ होमेन संयुक्तानि यानि न भवन्ति पात्राणि तानि वारणानि भवन्ति, यथा उलूखलमुसलकूर्चेडापात्रीपिष्टपात्रीपुरोडाशपात्रीशम्याशृतावदानाभ्युपवेषान्तर्धानकटप्राशित्रहरणषडवत्तब्रह्मयजमानासनहोतृषदनानि । तत्रोलूखलमुसले स्वायत्तप्रमाणे, कूर्चो बाहुमात्रः पीठाकारः, इडापात्री अरत्निमात्री मध्यसङ्गृहीता, पिष्टपात्री अति विपुला, पुरोडाश पात्री प्रादेश मात्री समचतुरस्राषडङ्गुलपरिमण्डलखातवती, शम्या प्रादेशमात्री, प्रादेशमात्रं तीक्ष्णाङ्गुष्ठपर्वमुखं शृतावदानम, अभ्रिररत्निमात्रस्तीक्ष्णमुखः, उपवेषोऽरत्निमात्रः प्रादेशमात्रो वा हस्ताकृतिः, अन्तर्धानकटस्त्वर्धचन्द्राकारो द्वादशाङ्गुलः, षडवत्तं च उभयत्र खातवत्, आसनानि चारत्निमात्राणि वा प्रादेश मात्राणि वा प्रादेशपृथूनि, एतानि वारणानि । प्रसङ्गाद्वैकङ्कतानि प्रतिपादनीयानि, यथा प्रकृतौ वैकङ्कती ध्रुवा, अग्निहोत्रहवणी, अग्निहोत्र होमार्थः स्रुक्, सोमे ग्रहचमसद्रोणकलशादीनि, तत्रापि हविर्धानाधिषवणफलकपरिप्लवासम्भरणयादीनि वारणान्येवे, षोडशिपात्रं खादिरम्, अंश्वदाभ्यग्रहणपात्रमौदुम्बरम्, वाजपेये सप्तदश–सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च भवन्ति, तेषां पात्राणि वारणान्येव, सुराग्रहपात्राणि तु मृण्मयान्यपि शाखान्तरे तथैवोक्तेः । एवमन्यदप्यूह्यम् । " खादिरः स्रुवः पर्णमयी जुहूराश्वत्थ्युपपभृद्वैकङ्कती ध्रुवैतेषां वृक्षाणामेकस्य स्रुवः कारयेद्बाहुमात्र्योऽरत्निमात्र्यो वा ग्राग्रास्त्वक्तो–बिला हंसमुख्यः स्फ्यशम्याप्राशित्रहरणमिति खादिराणि वारणान्यहोमार्थानि भवन्ति " इत्यापस्तम्बोक्तेरिति दिक् ।

समुखप्रसेका मूलदण्डा१ भवन्ति ॥ ८१ ॥

बाहुप्रमाणाः स्रुचः कर्त्तव्याः । प्रसृताङ्गुलिः पाणिरामणिबन्धनाद्धस्त उच्यते तन्मात्रं पुष्करं भवति ॥ ८१ ॥

अरत्निमात्रः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः२ ॥ ८२ ॥

अङ्गुष्ठपर्वणो यावद्वृत्तं तावत्प्रमाणं पुष्करं भवति ॥ ८२ ॥

स्फ्योऽस्याकृतिरादर्शाकृतिः प्राशित्रहरणं चमसाकृति३ वा ॥ ८३ ॥

भवति ॥ ८३ ॥

चात्वालोत्करावन्तरेण संचरः४ ॥ ८४ ॥

अर्थलक्षणं यत्सञ्चरणं तच्चात्वालोत्करावन्तरेण भवति ॥८४॥

प्रणीतोत्करावििष्टिषु ॥ ८५ ॥

अर्थलक्षणमेव यत्सञ्चरणं तदिष्टिषु प्रणीतोत्करावन्तरेण भ-

---

१ बाहुः प्रमाणमासां ताः बाहुमात्राः । पाणिः प्रमाणमस्य तत्पाणिमात्रम्, पाणिमात्रं पुष्करं (मुखं) यासां ताः पाणिमात्र पुष्कराः । त्वक्प्रदेशो बिलं मुखं यासां तास्त्वग्बिलाः । प्रसिच्यते क्षार्यते अनेनेति प्रसेकः हंसमुखसदृशः प्रसेकः प्रणालिका यासां ताः हंसमुखप्रसेकाः । मूले दण्डो यासां ताः मूलदण्डाः स्रुचो भवन्ति ।

२ अरत्निः प्रमाणमस्या सावरत्निमात्रः । अङ्गुष्ठपर्वणोवृत्तं, अङ्गुष्ठपर्ववृत्तम्, अङ्गुष्ठपर्ववृत्तप्रमाणं वृत्तं पुष्करं मुखं यस्य असावङ्गुष्ठपर्ववृत्तमुखः स्रुवो भवति ।

३ याज्ञिकदेवैरेकमेव सूत्रं त्रेधाविभक्तम्, तन्मते "स्फ्योऽस्याकृतिः" "आदर्शाकृतिः प्राशित्र हरणम्" "चमसाकृति वा" इति सूत्ररूपं भवति ।

४ अयं च सोत्तरवेदिकेषु वरुणप्रघासमहाहविपशुसोमेषु ज्ञेयः चात्वालस्यैष्वेव सत्त्वात् ।

वति । अन्तरेण सञ्चर इत्यनुवर्त्तते ॥ ८५ ॥
इदानीमिदं विचार्यते । श्रुतद्रव्याभावे किं द्रव्यान्तरेण कर्त्तव्यम् । उतनेति? । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

चोदिताभावेनारम्भस्तत्सिद्धित्वात्तस्य ॥ ८६ ॥

चोदितस्य द्रव्यस्याभावे नारब्धव्यं तत्कर्म । कुत एतत् । तदेव हि साधनं तस्य कर्मणः श्रुतम् । अतो द्रव्यान्यत्वे कर्मणोन्यत्वं भवति । द्रव्यदेवतं हि कर्मणो रूपमिति । ॥ ८६ ॥

सत्यमेतदेवं काम्ये । अथ नित्ये कथमिति१नित्येपि श्रुतद्रव्याभावे कर्मान्तरबुध्या अनारम्भे प्राप्त आह—

नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ ८७ ॥

नित्ये कर्मणि श्रुतद्रव्याभावे प्रतिनिधिनारब्धव्यं तत्कर्म श्रुतद्रव्यसदृशेन । कुत एतत् । उच्यते । व्रीहिभिर्यजेतत्यत्र नियममात्रं व्रीहिश्रुतिः । न च नियमानुरोधेन यावज्जीवश्रुत्युपरोधः शक्यः कर्त्तुम् । अवश्यकर्त्तव्ये कर्मणि नियममात्रस्यैवानुपादानं युक्तरूपम् । तस्मात्प्रतिनिधिना तत्कर्म परिसमापनीयम् । यद्येवं कुतः श्रुतद्रव्यसामान्यत इत्युच्यते । व्रीहिभिर्यजेतेत्यनेन व्रीहिजात्युपलक्षितानां व्यक्तिविशेषाणामङ्गभावो विहितो भवति । न हि व्रीहिजात्या अमूर्त्तत्वादष्टाकपालाभिनिर्वृत्तिः शक्यते कर्तुम् । न च व्यक्तिविशेषाणां जातिशब्दादृते ऽन्यद्वाचकमस्ति । तस्माद्व्यक्तिशेषा एवात्राङ्गभूताः । तेन सदृशेषूपादीयमानेषु कियतामपि व्यक्तिशेषाणामुपादानं कृतं भवति । तस्मात्साधूक्तं नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यादिति ॥ ८७ ॥
नित्ये प्रतिनिधिर्भवति काम्येपि प्रक्रान्ते प्रतिनिधिर्भवत्येव तदर्थमाह—

आरम्भान्नियमः ॥ ८८ ॥

आरब्धं हि तत्कर्म आरम्भश्च समाप्तेर्निमित्तं न च प्रतिनिधिद्रव्यमन्तरेण समाप्तिस्तस्य भवति । तस्मात्तत्रापि प्रतिनिधिर्भ-

---

१ अग्रिमेण सूत्रेण नित्यकर्मविषयकविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् काम्यकर्मविषयकमेतत्सूत्रमिति भावः ।

वत्येव१ ॥ ८८ ॥

दोषश्चासमाप्तौ स्यात्सामान्यात् ॥ ८९ ॥

अपिच । प्रक्रान्तस्य काम्यस्यासमाप्तौ दोषो२ भवति। तदपि हि नित्यैः समानं भवति । यथैव नित्यस्याकरणे शिष्टविगर्हणम् एवं काम्यस्यापि प्रक्रान्तस्य असमाप्तौ शिष्टविगर्हणम् । ननु च शिष्टविगर्हणं नाम को दोषोऽस्ति । अस्ति दोषो येन शिष्टा विगर्हन्ते अथापि नाम नास्ति दोषः । शिष्टविगर्हणमेव दुष्टमिति ॥ ८९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ९० ॥

दर्शयति च द्रव्यान्तरेण समाप्तिम् । यदि सोमं न विन्दे-त्पूतीकानभिषुणुयादिति । अभिषवेण च समाप्त्यभिधानम् ॥ ९० ॥

एवं दर्शने कृते तदाक्षिपति—

अन्यार्थं दर्शनं न पुनर्ग्रहणात् ॥ ९१ ॥

तत् दर्शनमन्यार्थं भवति यदन्यविधिपरे वाक्ये ऽन्यमर्थं ज्ञापयति । यथा कृष्णलहोमविधिपरे वाक्ये प्रयाजान्दर्शयति । न चेदमन्यार्थम् । कुत एतत् । पुनर्ग्रहणात् । सोमाभावे सति पुन-र्द्रव्यान्तरमन्यदत्र विधीयते ॥ ९१ ॥

एवंस्थिते सत्युच्यते—

---

१ इदमत्रतत्त्वम्, द्रव्यान्यत्वेऽपि न कर्मान्यत्वम्, कर्मान्यत्वकार-णभूतानां शब्दभेदादीनामभावात् । यथा चैत्रीप्रयोगवैशाखीप्रयोग-योरभेदः, उभयत्रापि दर्शपूर्णमासपदानुवृत्तेः । यथा वा शाबलेय बाहुलेययोर्भेदेपि न गोत्वं भिन्नमेवमत्रापि व्रीहिनीवारभेदेऽपि न कर्मभेदः । एवञ्च श्रुतद्रव्यापचारे द्रव्यान्तराऽनुपादाने कर्मस्वरूप-भङ्गभिया आरब्धं प्रतिनिधिनापि समापनीयमिति ।

२ "देवताभ्यो वा एष आवृश्चते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रै-धातवीयेन यजेत न तेन देवताभ्य आवृश्चत" इति तैत्तिरीये निन्दा-प्रायश्चित्तयोः स्पष्टं दर्शनात् आरब्धस्यावश्यं समाप्तिरिति प्रतिभा-ति। अतएव जैमिनिरपि षष्ठे "प्रक्रमान्तु नियम्येतारम्भस्य क्रियानि-मित्तत्वात्" इति सूत्रयाञ्चकार ।

अन्यार्थं पुनर्ग्रहणम् ॥ ९२ ॥

पुनर्ग्रहणमेवेदमन्यार्थम् । कोन्योर्थ इतिचेत्, सोमाभावे-यागस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्सुसदृशद्रव्यप्राप्तौ विसदृशेषु अपि पूतीकेषु व्यापारो वाक्यस्य । द्रव्यमात्रं तु प्राप्तमेव येन विशेषो नियम्यते । तस्मात्समाप्तिदर्शनमेवेदमिति ॥ ९२ ॥

इदं श्रूयते । पयो व्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति तदभावे चिन्त्यते, किं प्रतिनिधिरत्र प्रसज्यते । उत न प्रसज्यते? । न प्रसज्यत इत्याह—

व्रते प्रसङ्गो न नियमशब्दात् ॥ ९३ ॥

व्रते प्रतिनिधिर्न भवति । येन नियमशब्दोऽत्र भवति । व्रतं ह्येवास्यातोशनं भवतीति । एवकारश्रवणात् प्रतिनिधिव्युदासो न ह्यत्रान्यद्विहितं यद्व्युदस्यते । एवं स्थिते उच्यते । व्रते प्रतिनिधिः प्रसज्येत । न, न प्रसज्यत इति । कुत एतत् । यतो नायं नियमशब्दः अन्यार्थो ह्ययं इष्टाशनस्तावकः । पुरा केशश्मश्रोर्वपनाद्यत्कामयेत तदश्नीयादिति हि प्रकृत्य व्रतं ह्येवास्यातोशनं भवतीति संस्तवोयम् ॥ ९३ ॥

इदानीमिदं विचार्यते । श्रुतद्रव्याभावे प्रतिनिहिते द्रव्यान्तरे छागाभावे मेषे किं श्रुतद्रव्यशब्देनोपलक्षणम् । उत प्रतिनिहितद्रव्यशब्देनेति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रतिनिहितशब्दे नेति । शब्देन हि द्रव्यमभिधेयम् । न चाविपरिणतरूपः शक्नोति तदभिधातुम् । तस्माद्विपरिणाम इत्येवं प्राप्त उच्यते—

शब्दे ऽविप्रतिपत्तिः ॥ ९४ ॥

प्रतिनिहिते द्रव्ये श्रुतद्रव्याभिधायिनि शब्दे अविप्रतिपत्तिरविपरिणामः । अनूह इत्यर्थः । कुत एतत् । प्रतिनिध्युपादानं हि श्रुतद्रव्यबुद्ध्या क्रियते । न तु द्रव्यान्तरबुद्ध्या । यत्र वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते । यथा नैवारं चरुं[1] निर्वपेदिति तत्र द्रव्यान्तरबुद्धि-

---

१ उपलक्षणमिदम् " सारस्वतीं मेषीं, ' ऐन्द्रं मेषम् ' ' ऐन्द्र ऋषभ ' इत्यादनीं, अतस्तत्र भवत्यूह इति ।

५

भवति । न चेह वचनमस्ति । तस्माद्भूयोवयवसामान्येन श्रुत द्रव्यमेवेदमिति कृत्वा प्रतिनिध्युपादानम् । अतः श्रुतद्रव्यशब्दे नैवाभिधानम् ॥ ९४ ॥

यदि वचने सति द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति ततः सोमाभावे पू तीकानभिषुणुयादिति पूतीकानां वाचनिकत्वादस्तु विपरिणाम इ त्येवं प्राप्त आह—

सोमेन जात्यभावात् ॥ ९५ ॥

सोमाभावे सत्यपि वचने सोमशब्देनैवोपलक्षणं कर्त्तव्यम न ह्यत्र द्रव्यान्तरबुद्ध्या पूतीकोपादानम् । द्रव्यभावे यागस्यावश्य कर्त्तव्यत्वाद्द्रव्यान्तरे प्राप्ते तद्गतविशेषनियमः क्रियते । तस्मात्सो मशब्देनोपलक्षणं कर्त्तव्यम् ॥ ९५ ॥

१पृषदाज्ये तर्हि वाचनिकत्वाद्विपरिणामोस्त्वित्येवं प्राप्त आह—

आज्ये चादर्शनात् ॥ ९६ ॥

आज्ये चाविपरिणामः । कुत एतत् । अदर्शनाद्द्रव्यान्तरस्य । न ह्यत्र द्रव्यान्तरबुद्ध्या दध्युपादीयते । किं तर्हि आज्यसंस्कारा- य । तस्मिन्सति पृषद्गुणकमाज्यं भवति । यदप्युच्यते । द्वयं वा इदं सर्पिश्चैव दधिचेति तद्गुणभूतस्यैव दध्नः प्रशंसार्थम्२ ॥ ९६

किञ्च—

---

१ अयम्भावः, प्रकृतौ आज्यपदयुक्ता "देवान् आज्यपानावह" "देवानामाज्यपानां प्रियाधामानि" "देवा आज्यपा आज्यमजुष- न्त" इत्यादयो मन्त्राः सन्ति, इदानीं तेषु देवा आज्यपानामित्यादि पदानां स्थाने "देवा पृषदाज्यपा" इत्यादयः शब्दाः प्रयोक्तव्याः न वा? तत्र पूतिकतृणाभिषवणवदत्रापि भविष्यत्यूहः; वचनेन विहित- त्वादिति पूर्वपक्ष्याशयः।

२ वस्तुतस्तु लोके पृषच्छब्दस्य चित्रगुणबोधकत्वादत्रापि पृष- दाज्येनेत्यस्य चित्रेणाज्येनेति भविष्यति बोधः तथा च सति चित्र- तारूपगुणमात्रविधानेन वाक्यस्य चारितार्थ्ये जाते न प्राकृतादन्य- स्य कस्यचिद्द्रव्यस्य ग्रहणमिति कस्य स्थाने ऊहो भविता ।

पशौ मन्त्रवर्णात् ॥ ९७ ॥

पशौ हि मन्त्रवर्णो भवति स्वाहा देवान् आज्यपान् इति पृषदाज्यसाधनकत्वेपि सत्युच्यते ॥ ९७ ॥

किञ्च—

श्रुतेश्च ॥ ९८ ॥

एकवचनश्रुतिर्भवति । अथ पृषदाज्यं गृह्णातीति । यदि च दध्नः प्राधान्यं स्यात्तर्हि द्विवचनेन भवितव्यम् । न च तदस्तीति ॥ ९८ ॥

अथ यत्र वैकल्पिकं द्रव्यमुपात्तं नष्टं । यथा व्रीहिषु नष्टेषु किं व्रीहिसामान्येन प्रतिनिध्युपादानं । उत श्रुतद्रव्यं यवा उपादेयाः? श्रुतद्रव्याभावे सति प्रतिनिधिरिष्यते न श्रुतद्रव्ये सतीति यवा उपदेया इति प्राप्त आह—

विकल्पे प्रवृत्तं कर्मान्तरत्वात्[१] ॥ ९९ ॥

यस्मिन्विकल्पे यत्प्रवृत्तं द्रव्यं तत्सामान्येन प्रतिनिध्युपादानं कर्त्तव्यम् । न श्रुतद्रव्यमपि यवा उपदेयाः । किं कारणम् । सर्वेषु वैकल्पिकेषु द्रव्येषु यजमानः स्वयमेवैकं साधनत्वेनाङ्गीकरोति । तत्र तदेव साधनं नान्यत् । अश्रुतसममेव हि तदिति । यदि तदप्युपादीयते । कर्मान्तरबुद्धिः स्यात् । न च सेष्यते । तस्मात्प्रक्रान्तद्रव्यसादृश्येन प्रतिनिध्युपादानमिति ॥ ९९ ॥

उक्तेन न्यायेन प्रतिनिहितद्रव्यनाशे तत्सामान्येन प्रतिनिध्युपादाने प्राप्त आह—

प्रतिनिधौ तत्कालात् ॥ १०० ॥

---

१ "सोमे न जात्यभावात्" इत्यत्र न कारस्य पृथक् च्छेदं कृत्वा तस्यात्रानुवृत्तिः कर्तव्या, एवञ्चविकल्पे प्रवृत्तं यवादिकं न प्रतिनिधेयम्, कुतः ? उपादीयमानप्रतिनिहित द्रव्यसाहित्येन कर्मान्तरत्वात्तस्येति वा व्याख्येयम् ।

प्रतिनिधिद्रव्ये नष्टे न प्रतिनिधिसामान्येन प्रतिनिधिरुपादेय किं तर्हि श्रुतमेव द्रव्यम् । न तदभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधिरुपादे यः । कुत एतत् । तत्कालात् । स एव हि कालः प्रतिनिधेः य श्रुतद्रव्याभाव इति । अतस्तस्मिन्नष्टे न तत्सामान्येन प्रतिनिधि रुपादातव्यः श्रुतद्रव्यमेवोपादेयमिति ॥ १०० ॥

अथ यत्र श्रुतं द्रव्यं अर्थाभिनिर्वृत्त्यसमर्थं विद्यते खदिरादि अर्थाभिनिर्वृत्तिसमर्थं च प्रतिनिधिद्रव्यम् । श्रुतद्रव्ये अर्थाभावः प्रतिनिधिद्रव्ये चार्थाभिनिर्वृत्ति समर्थे श्रुतद्रव्याभावः तत्र किं श्रु तद्रव्याभाव उतार्थाभावस्तत्रैतदुच्यते—

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थसामान्यं तत्परत्वात् ॥ १०१

तस्मिन्नर्थद्रव्यविरोधे यदर्थाभिनिर्वृत्तिसमर्थं तदश्रुतमपि प्रतिनिधिद्रव्यं उपादेयम् । कुत एतत् । अर्थाभिनिर्वृत्त्यर्थत्वाद्द्रव्य स्य येनार्थो न निवर्त्यते तत् श्रुतमपि सदश्रुतसममेव१ ॥ १०१ ॥

अथ यत्र गुणद्रव्यविरोधस्तत्रकथम् । यथा कृष्णानां व्रीहिणा द्वर्विहोम इति । अकृष्णा व्रीहयः सन्ति कृष्णाश्च नीवारास्त त्रैतदुच्यते—

गुणद्रव्ययोर्द्रव्यं प्रधानयोगात् ॥ १०२ ॥

गुणद्रव्यविरोधे द्रव्यमुपादेयम् । न गुणस्तद्धि प्रधानेन यु ज्यते । कथं येन युज्यमानं यागमभिनिर्वर्त्तयति । अतः सन्निकृष्ट यागस्य द्रव्यं विप्रकृष्टो गुणः । अतः सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोश्च सन्निकृष्टे सम्प्रत्ययः ॥ १०२ ॥

इत्येवं प्राप्ते आह—

२न समत्वात् ॥ १०३ ॥

नैतदेवम् । द्रव्यमेव प्रधानेन युज्यते न गुण इति । समने-

---

१ तदुक्तं षष्ठाध्याये तृतीते पादे जैमिनिना “ अर्थ द्रव्यविरोधे-ऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तिर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात् ” इति सूत्रेण ।

२ मध्ये पूर्वपक्षोऽयम् ।

तदुभयम् । द्रव्यमपि प्रधानयोग्यास्नानसामर्थ्याद्गुणोपीत्येवं प्राप्त उच्यते ॥ १०३ ॥

गुणानुग्रहात् ॥ १०४ ॥

गुणेनानुगृहीतं द्रव्यमेव प्रधानयोगि गुणस्तु विशेषणं विशेष्यं द्रव्यम् । विशेषणविशेष्ययोश्च विशेष्ये सम्प्रत्यय इति न समेतत्२ ॥ १०४ ॥

अधुनेदं विचार्यते । यान्येक प्रधानसम्बन्धीन्यङ्गकर्माणि-किं तेषां क्रमविशेषेणानुष्ठानं उतानियमः क्रमं प्रतीति ? । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैवोपक्रमः—

कर्मणामानुपूर्व्यं न युगपद्भावात् ॥ १०५ ॥

अग्न्यन्वाधानादीनां कर्मणामानुपूर्व्यं नास्ति । यौगपद्येन हि तानि प्रधानापेक्षाया गृह्यन्ते । न चैषां क्रमनियामकं किञ्चित्कारणमस्ति । येन क्रमोवसीयते । तेनैकत्वात्कर्तुरवश्यं भाविनि क्रमे यः कश्चित् क्रम आस्थेयः ॥ १०५ ॥

अर्थनिर्वृत्तेश्च ॥ १०६ ॥

अपिचैवं सति सुखेनैवार्थाभिनिर्वृत्तिर्भवति । इतरथा क्रमविशेषे आश्रीयमाणे विस्तरेण स्यात्तत्र प्रधानकालातिक्रमः स्यादिति ॥ १०६ ॥

३स्याद्वानुपूर्व्यनियमः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः ॥ १०७ ॥

भवेद्वा क्रमनियमो नानियमः । श्रुतिरेव क्वचि त्क्रमस्य नियामिका भवति । यथा द्वादशाहे । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते ।

---

१ उक्तमेवसिद्धान्तं स्थापयति ।

२ अत एवाग्निहोत्रे पुंवत्साया अग्निहोत्र्याः पायसोऽभावे पुंवत्सत्वलक्षणं गुणं हित्वा स्त्रीवत्साया अप्यग्निहोत्र्याः पयसा होमो भवति; भवति चार्द्राणां परिधीनामभावे शुष्कैरेव कार्यसिद्धिः ।

३ एवमङ्गानामनुष्ठाने क्रमनियमो नेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।

अथ ब्रह्माणं दीक्षयत्यथोद्गातारमिति । एवमादिब्रह्मादीनां यजमानत्वात् प्राप्तासु दीक्षासु क्रमपरेयं श्रुतिः । तथा च । आश्विनो दशमो गृह्यते । तं तृतीयं जुह्वतीति । अर्थाच्च क्रमनियमो गम्यते । यथा वघातपेषणयोः । अन्यथा पुरोडाश एव न सिध्यति । पाठक्रमादपिच क्रमोवसातुं शक्यते । द्विप्रकारात् श्रुतिपाठात् । मन्त्रपाठाच्च । विशिष्टेन क्रमेण पदार्थानां विधिपाठः । मन्त्राणामपिच तदभिधानक्रमो विशिष्टएव । तदैतच्छक्यते वक्तुं येन क्रमेण पदार्थानामवगमस्तेनैवानुष्ठानमिति । इतरथा प्रतीतक्रमहानिरप्रतीतोपादानं चायुक्तमापद्यते । तस्मात्पाठक्रमादपि क्रमोवगम्यते ॥ १०७ ॥

प्राकृतं च विकृतौ ॥ १०८ ॥

इतश्च पाठक्रमादपि क्रमोवसीयते । येन प्राकृतं पदार्थजातं विकृतौ चोदकप्राप्तमन्यपरे वाक्ये तेनैव क्रमेणानुवदति । पितृयज्ञे उत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्य परिमृज्याह प्रोक्षणीरासादयेत्यासादयन्ति । प्रोक्षणीरिध्मं बर्हिरुपसादयन्त्येवमादि । स यज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीति यज्ञोपवीतित्वविधिपरे प्राकृतं क्रमं दर्शयति । अपरेऽन्यथैतत्सूत्रं वर्णयन्ति । प्राकृतं च वैकृतञ्च यत्र कर्मणि त्यबादेशसंयुक्तं भवति तत्र पूर्वं प्राकृतं कर्त्तव्यं पश्चाद्वैकृतम् । न्यायेन ह्यचरितार्थत्वात्पूर्वं वैकृतमेव भवति । सूत्रप्रस्थानात्पूर्वं प्राकृतमिति । सूत्रस्य च वेदवाक्यमूलतानुमीयते । एवं च कृत्वा पशावुत्तराघारमाघार्य पशुं पूर्वं समनक्ति । प्रकृतं च त्यबादेशसंयुक्तं ध्रुवासमञ्जनम् । पशुसमञ्जनं तु वैकृतम् । तदचरितार्थत्वात्पूर्वमेव प्राप्नोति । तेन पूर्वग्रहणं कुर्वन्नाचार्योमुमर्थं ज्ञापयति । ध्रुवासमञ्जनमेवात्र पूर्वं मा भूदिति । तथा ज्योतिष्टोमे आसाद्य हवी (षि सम्मृश्यापउपस्पृश्य राजानमादाय प्रपद्यत इति श्रुतिः । तत्र सूत्रकारेणोक्तम् । आसाद्याज्यानि दक्षिणेन कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्सोमं निदधातीति । हविः सम्मर्शनात्मालम्भनोदकोपस्पर्शनानि प्राकृतं च विकृतावित्यनेनैव सिद्धानि ॥ १०८ ॥

विरोधेर्थस्तत्परत्वात् ॥ १०९ ॥

अथ यत्र विरोधः पाठक्रमार्थक्रमयोस्तत्र कथमिति । यथा सं-वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्तीषेत्वेति पाठः । अ-

र्थस्तु नैवं निर्वर्त्यते । वत्सापाकरणायैव हि शाखाच्छेदनम् । तेन पाठक्रमार्थक्रमयोरर्थक्रमो बलीयान् । तेनोक्तमाचार्येण विरोधेर्थस्तत्परत्वादिति । अर्थार्थो हि पाठः ॥ १०९ ॥

श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात् ॥ ११० ॥

अथ यत्र श्रुतिपाठक्रमयोर्विरोधस्तत्र कथम् । यथा संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणतर्पणं श्रुत्याभिहितम् । पाठात्तु प्राक् स्विष्टकृत्समनन्तरं प्राप्नोति । तत्रैतदाह । पाठक्रमाद्बलीयसी श्रुतिः । प्रत्यक्षत्वात् संस्थिते यज्ञ इति । पाठक्रमे त्वनुमानम् । नूनमेतेनैव क्रमेणानुष्ठानं येनैवं पाठइति ॥ ११० ॥

अथ यत्र चोदनापाठस्य मन्त्रपाठस्य च विरोधस्तत्र कथम् । यथाज्याधिश्रयणे सोसावाज्यमधिश्रयतीषेत्वेति पठित्वा तत्पुनरुद्वासयत्यूर्जेत्वेति पाठः । मन्त्रपाठे तु आज्याधिश्रयणमन्त्रप्रभृतिघर्मोसि विश्वायुरित्येवमादीन् बहून् पदार्थानुपक्रम्योद्वासनमन्त्र ऊर्जेत्वेति पठ्यते । यदि चोदना पाठो बलवान् अधिश्रयणसमनन्तरमुद्वासनम् । अथ मन्त्रपाठस्ततं उपरिष्टादिति । किमत्र युक्तम्?--

मन्त्रचोदनयोर्मन्त्रबलं प्रयोगित्वात् ॥ १११ ॥

मन्त्रपाठचोदनापाठयोर्मन्त्रपाठो बलवान् । कर्मणि क्रियमाणे प्रयुज्यते ह्यसौमन्त्रः । अतश्च सन्निकृष्टो मन्त्रः । विप्रकृष्टो चोदनापाठः[1] ॥ १११ ॥

ततश्च सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः सन्निकृष्टे सम्प्रत्यय इत्येवं प्राप्त आह--

---

१ एतदुक्तं भवति, स्मारकक्रमेण तावदनुष्ठानक्रमः । न च मन्त्रे अनन्यार्थे सति ब्राह्मणस्य स्मारकत्वम्? अप्रयुज्यमानतया सामर्थ्याभावात् । न हि निर्वपामीति वन्निर्वपेदिति पदमुच्चारितमनुष्ठानौपयिकमनुष्ठेयप्रकाशनं करोति, किं तु सम्बन्धिमात्रतया प्रयोगबहिर्भूतं सत् अनेन वाक्येनेदं विहितमत एतत् करोमीत्येवमालोचनेन स्मारकं भवति । मन्त्रस्तु प्रयुज्यमान एवाभिधानत एव स्मारक इति देवयाज्ञिकाः ।

न१ समत्वात् ॥ ११२ ॥

नैतदेवं मन्त्रपाठो बलवानिति । सममेतदुभयम् । कर्मणि प्रयुज्यते मन्त्रः । चोदना तु कर्मणः प्रवर्त्तिकैव । अपि च । पूर्वं प्रवृत्ता चोदना विहितं हि पदार्थपश्चान्मन्त्रः प्रयुज्यते ॥ ११२ ॥

गु२णानां तु भूयस्त्वात् ॥ ११३ ॥

तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नैतत्समम् । मन्त्रपाठो बलवान्३। स हि प्रयुज्यमान उत्तरं पदार्थं बुद्धौ सन्निधापयति । नैवं चोदनापाठः । पदार्थस्मारको हि मन्त्रः । तस्मान्मन्त्रपाठो बलीयान् ॥ ११३ ॥

क्रमनियमे कारणान्युक्तानि । तेषां च बलाबलमिदानीं विचार्यते । यत्र बहूनां प्रधानानां सह क्रिया तत्र किमेकैकस्य प्रधानस्य सकलं गुणकाण्डमावर्तयितव्यम् । उत प्रत्येकपदार्थेनानुसमय इति? । सकलं गुणकाण्डमेकैकस्य कर्त्तव्यमिति ब्रूमः । न पदार्थानुसमयः । पदार्थानुसमये हि प्रथमस्य पदार्थे कृते द्वितीयस्य तस्मिन्नेव क्रियमाणे पूर्वस्य व्यवधानं स्यादित्येवं प्राप्त आह—

तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमानुपूर्व्य-
योगात् ॥ ११४ ॥

तुल्यानां प्राधानानां सहप्रयोगे सति सामान्यं पूर्वं कर्त्तव्यम् । समानः पदार्थः सर्वेषां पूर्वः पूर्वः कर्त्तव्यः४। एवं क्रियमाणे आनुपूर्व्येण पदार्था युज्यन्ते । तत्तन्मन्त्राश्च। इतरथोत्तरपदार्थाभिनिर्वृत्युत्तर-

---

१ मध्ये पूर्वक्षोयम् ।

२ सिद्धान्तयति ।

३ "तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तं" इत्यादिना श्रुतिरपि मन्त्राणाद्गुणभूयस्त्वं कथयति ।

४ तद्यथा, बहुषु हविःषु प्रथमं सर्वेषां विभस्मीकरणम्, ततः सर्वेषां पात्री स्थापनम्, ततः सर्वेषां तत्र व्यभिघारः, ततः सर्वेषां पात्रीषूपस्तारः, ततः सर्वेषामुद्वासनम्, ततः सर्वेषां वेद्यामासादनम्, ततः सर्वेषामालम्भ इत्येवं रूपः पदार्थानुसमयः कर्तव्य इत्यर्थः ।

कालं पूर्वेषु क्रियमाणेषु आनुपूर्व्ययोगो न स्यात्। तस्मात्पदार्थानुसमयः। अथवानुपूर्व्ययोगादिति सकले गुणकाण्डे ऽपवृज्यमाने आनुपूर्व्येण क्रमेणायुक्तानि प्रधानानि भवन्ति। तत्र सहत्वप्रापकः प्रयोगवचनो बाध्यते। यत्पुनरुच्यते। पूर्वस्य पदार्थे कृते तस्मिन्नेव द्वितीयस्य क्रियमाणे व्यवधानमिति। तत्सहत्वविधानेन परिह्रियते। आह च—

सकलं गुणकाण्डं चेदेकैकस्यापवृज्यते सहत्वप्रापको नैव प्रयोगवचनो भवेत्। यतः पदार्थानुसमये क्रियमाणे क्रमश्चानुगृहीतो भवति सहत्वश्चेति। एवं च सति सप्तदशसु प्राजापत्येषु षोडशभिः पदार्थैः समानजातीयैर्व्यवधानमिष्यते। अनेनैव मुख्यक्रमप्रावृत्तिकावुक्तावेव भवतः। कथं। प्रथमस्य नियोगं कृत्वा द्वितीयादीनां नियोगे कृते यदि प्रोक्षणं द्वितीयतृतीयप्रभृतिक्रियते। सप्तदशभिरष्टादशभिर्वा पदार्थैः प्रथमस्य प्रोक्षणस्य व्यवधानं स्यात्। मुख्यक्रमेऽप्येवम्। काण्डक्रमं तु वक्ष्यत्युपरिष्टात्॥ १४॥

उक्तेनन्यायेन चतुरोमुष्टीन्निर्वपतीत्यत्र मुष्टिनानुसमये प्राप्ते, अष्टौ कपलान्युपदधातीत्यत्र च कपालानुसमये प्राप्त आह—

नैककर्मणि सम्बन्धात्॥ ११५॥

निर्वापकर्मणि न मुष्टिनानुसमयः कार्यः। चतुर्मुष्टिको निर्वाप एकः पदार्थः। पदार्थावयवो मुष्टिः। न चावयवेनानुसमयः कर्त्तव्यः। पदार्थेन ह्यनुसमयो भवति। पदार्थश्च कर्त्तव्यः। अवय वस्तुतादर्थ्येनैव क्रियते। संख्या मुष्टयश्च। मुष्टीनां निर्वापसम्बन्धः संख्यायाश्च। संख्यामुष्टिसम्बन्धे वैरू[1]प्यलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात्। तस्मादुभयोर्निर्वापसम्बन्धः। व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावस्त्वार्थो न

---

१ वैरूप्यं चैवम, चतुरोमुष्टीन्निर्वपतीत्यत्र निर्वापं प्रति मुष्टीनामुपादेयत्वं विधेयत्वमङ्गत्वं चेति त्रिकम, संख्यां प्रति च तेषामुद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं प्रधानत्वं चेति, एतत् परस्परविरुद्धं त्रिकद्वयं मुष्टीनामापद्यत इति।

तु वाक्यावगतः[१] । तेन वाक्यभेदो न भवति[२] ॥ ११५ ॥

एवं सर्वत्र पदार्थानुसमये प्राप्त आह—

ग्रहणसादनावदानप्रदानेषु तु व[३]चनात् ॥ ११६ ॥

ग्रहणं सादानान्तम् । अवदानं प्रदानान्तं कर्त्तव्यम् । शास्त्रान्तरात् ॥ ११६ ॥

एवं सर्वत्रावदाने प्रदानान्ते प्राप्त आह—

न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वात्स्यः ॥ ११७ ॥

द्रव्येषु भिन्नेषु देवतायामभिन्नायां नावदानं प्रदानान्तं कर्त्तव्यम् । यथा सप्तदशसु प्राजापत्येषु । स्विष्टकृद्यागे चानेकहविष्के । कुत एतत् । सर्वाङ्गानां प्रधानम्प्रति गुणत्वेन योगात् । तद्यद्यवदानं प्रदानान्तं क्रियते गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिः कृता स्यात् । न चासाविष्यते ॥ ११७ ॥

इदमन्यद्विचार्यते । कस्मिंश्चित्कर्मणि प्रक्रान्ते ऽपरिसमाप्त एव नित्यस्य काल आयाते किं नित्यं कर्त्तव्यमुत न कर्त्तव्यमिति? । व्यवधानान्न कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्त आह—

प्रवृत्ते नियतं दोषविशेषात् ॥ ११८ ॥

प्रवृत्ते कर्मणि नियतस्य काल आयाते नियतमेव कर्त्तव्यम् । अकरणे हि दोषः स्यात् । ननु पूर्वस्यापि व्यवधाने दोष एव । सत्यमेवं यत्र तु विशिष्टतरो दोषः । प्रधानस्यैवाक्रियेति । तत्र गुणभूतानां पदार्थानां व्यवधानमात्रम् । अपिचासम्बन्धेन व्यवधानेप्यदोषः । तस्मान्नियतमेव तावत्कर्त्तव्यम् ॥ ११८ ॥

---

१ ये चत्वारस्ते मुष्टयः येमुष्टयस्ते चत्वार इति परस्परव्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावो ऽरुणैकहायनीन्यायेन द्रव्यस्य गुणावच्छेदकत्वेन गुणस्य च द्रव्यावच्छेदकत्वेनार्थाद्भवतीति भावः ।

२ एवं ' अष्टाकपालं निर्वपति ' ' द्विरवद्यति ' ' त्रिरभ्यङ्क्ते ' ' त्रिः पावयति ' इत्यादावपि दृष्टव्यम् ।

३ " अथातो गृह्णात्येवायं वां मित्रावरुणेति" इत्यादिकं वचनमिति भावः ।

ज्योतिष्टोमे उक्थ्यविग्रहाणां परतः १ षोडशी श्रूयते । तत्र च कालनियमोऽस्ति । समयाध्युषिते षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोतीति । तद्यदि मानुषात्प्रतिबलादुक्थ्यविग्रहणानामुत्कर्षः स्यात् । षोडशिनोऽप्युपाकरणकालश्चायातस्तत्र किं षोडशिन उपाकरणं कर्त्तव्यम् । उतोक्थ्यविग्रहणानां परतः क्रमेणेति? । प्रवृत्तेनियतमिति न्यायेन षोडशिन उपाकरणे प्राप्त उच्यते--

षोडशिनि त्वानुपूर्व्यभूयस्त्वात् ॥ ११९ ॥

षोडशिनि तु नैवम् । क्रमेणोक्थ्यर्थविग्रहणानां परत उपाकरणं कर्त्तव्यम् । एवं गुणभूयस्त्वम् । इतरथा षोडशिनो वैगुण्यं उक्थ्यविग्रहाणां च । उत्कर्षे षोडशिन एवेति । तस्मादुत् कृष्यते षोडशी२ ॥ ११९ ॥

अग्निहोत्रादीन्युदाहृत्य चिन्त्यते । किं पाठक्रमेणैषामनुष्ठानम् । उतानियमः क्रमम्प्रतीति? । पाठक्रमेणानुष्ठानमिति ब्रूमः । पाठो हि नियामकः क्रमस्येत्युक्तम् । एवं प्राप्त आह--

अनियमः फलसंयुक्तेषु ॥ १२० ॥

प्रधानकर्मसु क्रमं प्रत्यनियमः । कानिचिन्नियतकालान्येव पठ्यन्ते । कानिचित्कामनया क्रियन्ते । नचैषां परस्परतः सम्बन्धोऽस्ति । यथाङ्गकर्मणामेकप्रधानसम्बन्धः । यस्यैव निमित्तमायातं तदेव कर्त्तव्यम् ॥ १२० ॥

पाठक्रमस्तर्हि किमर्थः?—

क्रमो विध्यर्थः कर्मण्यसम्भवात् ॥ १२१ ॥

विधानार्थः क्रमो नानुष्ठानार्थः । सर्वस्वारात्परे कर्मण्यसम्भ-

---

१ " तं पराञ्चमुक्थ्येभ्यो विगृह्णाति " इति वचनात् ।

२ तदुक्तं पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादान्त्याधिकरणे तन्त्ररत्ने " न ग्रहणक्रमानुग्रहार्थमुत्कर्षो विधीयते; किं तर्हि यागक्रमानुग्रहार्थम्, तस्य च स्तोत्रं प्रति प्राधान्यमविवादम्, अतस्तस्य यागाभ्यासस्य काले नाङ्गस्य स्तोत्रकालो बाध्यत इति युक्त एवोत्कर्ष इति " इत्यादिना ।

वात् । मरणकामस्यासौ विहितस्ततोनुष्ठानक्रमस्यासम्भव

इति ॥ १२१ ॥

अवत्तस्यावदानस्य नाशे किं हविरन्तरमुत्पाद्यते । उतान्यस्मा

एवावदीयते? । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैवपक्षः—

अवत्तनाशेन्यद्गुणानुग्रहात् ॥ १२२ ॥

अवत्तनाशे ऽन्यद्धविरुत्पादयितव्यम् । कुत एतत् । गुणानुग्र-

हात् । एवं गुणानुग्रहः कृतो भवति । इतरथा गुणहीनेन यागः कृत

स्यात् । ये पूर्वस्मिन् हविषि गुणाः कृतास्ते ह्यवदाननिष्ठास्तद्विनाशा-

च्च विनाशमुपगतास्तस्माद्गुणहीनं तत् । न च गुणहीनेन याग

इष्यते ॥ १२२ ॥

एवं प्राप्त आह—

न पूर्वशेषात् ॥ १२३ ॥

नैतदेवं हविरन्तरमुत्पादयितव्यम् । यतः पूर्वस्यैव हविषः सं-

स्कृतस्य शेषो विद्यते । ननु द्व्यवदानविनाशेन गुणविनाशात् सं-

स्कारहीनं तदिति । नेत्युच्यते । उपभोगेन हि संस्काराणामपवर्गो भ-

वति । नचोपभुक्तास्ते प्रक्षेपाभावात् । तस्मात्तत एवावदे-

यम्[1] ॥ १२३ ॥

अचोदितत्वाच्च ॥ १२४ ॥

नचैवं विधा चोदनास्ति । अवदाननाशे हविरन्तरोत्पत्तिः का-

र्येत्यतस्तत एवावदेयम् ॥ १२४ ॥

---

१ अयम्भावः, पुरोडाशस्य यौमध्यपूर्वार्धावयवौ तदुपादानकत-

दवयवभूतमवदानद्वयं यागसाधनम्, नष्टे च मध्ये पूर्वार्धावयविनि

पूर्वसकलरूपे पुरोडाशे यो मध्यावयवः पूर्वार्धावयवश्चावदानापा-

दानभूतः स एवावदानापेक्षयावयवी, तस्मिन्नवदानोद्धरणेन विन-

ष्टेऽपि मध्यान्तरस्य पूर्वार्धान्तरस्य चावदानद्वयोपलक्षणत्वेन विद्य-

मानत्वात्तत एवावदेयम् । न चैवं सति कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्धावय-

वादवदेयमिति शङ्क्यम् ? " मध्यादवद्यति " इत्येवन्मात्रस्य वचनबो-

धितत्वान्न तु सकलस्य मध्यपूर्वार्धादिति तत्त्वम् ।

स्विष्टकृद्वदानुपूर्व्ययोगात् ॥ १२५ ॥

अपि च। तत एवावदीयमाने स्विष्टकृद्वदेतद्धविर्भवति स स्विष्टकृद्भवतीत्यर्थः। प्रधानावदानसमनन्तरं हि स्विष्टकृदित्यर्थवद्वदानं भवति। यदि तदेव न गृह्यते स्विष्टकृदर्थमपि ततो न गृह्यते ततो हविष उत्पत्तिरनार्थिकैव स्यात्। न१ च सेष्यते ॥ १२५ ॥

इत्येवं प्राप्त आह—

गुणहानौ तु शेषभावात् ॥ १२६ ॥

तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। न तत एव पुनरवदेयम्। गुणहीनं हि तदित्युक्तमेवं ये तत्र संस्कारास्तेद्व्यवदानार्निष्ठास्ताद्विनाशाच्च विनाशमुपगतास्तस्मात्संस्कारहीनत्वान्न ततोवदेयम्। अपि च। मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चावद्यतीति श्रुतिः। तदभावाच्च गुणहीनमेव तदिति। तस्माद्धविरन्तरोत्पत्तिः कार्येति२। आह च—

संस्काराणां पुरोडाशेद्व्यवदानं प्रयोजकम्।
तद्विनाशाच्च नष्टास्ते नावदेयमतस्ततः॥

अपि च।

गृहीतौ मध्यपूर्वार्धौ तौ च नष्टावुभावपि।
अतः शेषस्य शेषत्वात्प्रधानत्वं न युज्यते ॥ १२६ ॥

नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यादित्युक्तमधस्तात्। तेन देवतादीनामपि प्रतिनिधाने प्राप्त आह—

न देवताग्निशब्दक्रियाः परार्थत्वात् ॥ १२७ ॥

न प्रतिनिधेयान्येतानि। न ह्येतानि प्रतिनिधीयमानानि यदर्थं प्रतिनिधीयन्ते तत्कार्यं कुर्वन्ति। देवतायास्तावदैन्द्रयागे तदस्मरणे यद्यग्निः प्रतिनिधीयते। न तत्कार्यं करोति। ऐन्द्रयागनिबन्धनं यदपू-

---

१ शेषात्तु प्रधानार्थेऽवदीयमाने स्विष्टकृदर्थमपि ततोऽवदीययत एवेति पूर्वहविः स्विष्टकृद्भवतीति पूर्वपक्षे गुण इति हृदयम्।

२ इदमुक्तं भवति, कृत्स्नस्य हि पुरोडाशस्य मध्यदेशोपरितनोङ्गुष्ठपर्वमात्रभागोऽवदानम्, अन्यास्त्ववडादिशेषकार्यार्थः अतो न तस्य हविष्ट्वम्, यस्य तु हविष्ट्वं नासौ विद्यत इत्यवश्यं हविरन्तरमुत्पादनीयम्।

वम् न तदाग्नेयेन साध्यते१ । अग्नेरप्याहवनीयादेरभावे यद्यग्न्यन्तरं प्रतिनिधीयते । नाहवनीयकार्यं करोति । अन्यद्धयदृष्टमाहवनीयस्याधिकरणत्वे अन्यदग्न्यन्तराधिकरणत्व इति । शब्दो मन्त्रः सोपि मन्त्रान्तरस्य कार्ये न वर्त्तते । न हि पेषणमन्त्रः प्रथनं प्रकाशयति । क्रिया द्विप्रकारा अदृष्टार्था दृष्टार्था च । सा च प्रतिनिधीयमाना क्रियान्तरकार्यं न करोति । न हि पेषणमवघातकार्ये वर्त्तते । अदृष्टार्थायामपि क्रियायामभिधीयते । न हि प्रयाजाअनुयाजकार्ये वर्त्तन्ते । न चानुयाजाः प्रयाजानाम् । प्रतिनियतानि ह्यदृष्टानीति ॥ १२७ ॥

कामं देवताम् ॥ १२८ ॥

योग्निशब्दक्रियां प्रतिनिधत्ते स कामन्देवतामपि प्रतिनिदध्यात् । अग्निशब्दादीनामप्रतिनिधेयत्वार्थमिदमुक्तम् । येन देवताप्रतिनिधातुं नैव शक्यते । न ह्याग्नेये इन्द्रस्य देवतात्वम् । चोदनालक्षणं हि तत् । तेनान्यत्रान्यदेवतैव न भवति । अचोदितत्वात् ॥ १२८ ॥

प्रतिषिद्धं प्रत्यवायात् ॥ १२९ ॥

निवर्त्तते । यत्प्रतिषिद्धं न तत्प्रतिनिधेयम् । यथा श्यामाकचरौ कोद्रवबरटाः । मोद्गे चरौ माषाः इति । प्रतिनिधित्वेन हि निषेधो भवति । अयज्ञिया तु वै कोद्रवबरटाः अयज्ञिया माषा इति । प्रतिनिधित्वेनायं प्रतिषेधः२ । प्रतिषेधविध्यतिक्रमे च प्रत्यवायः॥१२९॥

---

१ एवं च गत्यभावाद्यागस्यापि लोपः, न हि त्यागमात्रं यागः किन्तु देवतोद्देशेन त्यागः, तेनासत्यां देवतायां प्रधानस्यैव यज्ञार्थस्य स्याल्लोप इति ।

२ तदुक्तम, ‘ व्रीहिर्यवो वा श्यामाको नीवारो वा हविर्भवेत् । वेणुयवा मसूरं वा शाकं मूलं फलं जलम् । सत्यं वा हविरेतेषु यथासम्भवमाचरेत् । प्रतिनिध्यन्तरवत्सत्यं विज्ञेयं हविरत्यये । प्रधानदेवतोद्देशात् सन्त्यजेत्सत्यमात्मनः । अतोऽन्यदपि वा ग्राह्यं सदृशं धान्यमात्रकम् । न ग्राह्यं सर्वथा माषवरकोदारकोद्रवम् । यद्वा व्रीहियवाभावे तुषतण्डुलयोगिनीः । ओषधीः परिगृह्णीयादणुकोद्रवर्जिताः । ग्राम्याणां वा भवेत् ग्राम्यमारण्यानामरण्यजम् । यवाभावे तु गोधूमास्ततो वेणुयवादय ’ इति ।

स्वामी फलयोगात्१ ॥ १३० ॥

स्वामी यजमानः । यः स्वद्रव्यपरित्यागेन फलं साधयति तस्य यद्यन्यः प्रति निधीयते स एव तत्कर्मफलेन युज्यते न पूर्वः । अतो न तस्यार्थे वर्त्तते । तस्मात्स्वामिनोऽप्यप्रतिनिधानम् ॥ १३० ॥

एवं सर्वत्राप्यप्रतिनिधाने प्राप्त आह—

---

१ " स्वामी फलयोगात् " नेत्यनुवर्तते । स्वामी यजमानो न प्रतिनिधेयः । मृते तावत् कः पुरुषान्तरं प्रतिनिदध्यात्, को वाध्वर्य्वादीन् प्रवर्तयेत् । स्वयं प्रवर्तमानेषु च तेषु न मृतस्याकर्तुः फलं सिध्यति । यदि तु प्रतिनिहितो दक्षिणादानं द्रव्यत्यागं च करोति; तदा तस्य सम्यक्फलसम्बन्धान्मुख्य एव स्वामी स्यान्न प्रतिनिधिः । पत्नीत्वस्वतन्त्रा मृते पत्यौ पुरुषान्तरं प्रतिनिधाय प्रयोक्ष्यतीत्यनाशङ्कनीयमेव । प्रोषिते अन्यत्र व्यापृते वा यजमाने ये तावत् क्रत्वर्था आज्यावेक्षणादयः तेषु यथा समाख्यमध्वर्य्वादय एव कर्तारो विद्यन्त इति न प्रतिनिधिना कार्यम् । पुरुषसंस्काराणां च ऋत्विग्वरणादीनां क्रत्वर्थत्वात् विनापि यजमानेन नास्ति वैगुण्यम्; पत्न्या अपि तदनुष्ठानसम्भवात् । यानि च ब्रह्मचर्यादीनि फलं प्रति योग्यतायाः कारणानि तानि बहिरवस्थिते नापि यजमानेन क्रियमाणानि क्रतोरुपकारकाण्येव । तस्मात् वेदबन्धनाज्यावेक्षणादावध्वर्य्वादेर्विद्यमानत्वादितरत्र ब्रह्मचर्यादावसम्भवात्प्रतिनिधेरनुपपन्नो यजमानप्रतिनिधिः । कुतः ? फलयोगात् । न हि पुरुषान्तरेण क्रियमाणानि ब्रह्मचर्यादीनि यजमानस्य फलयोग्यतां सम्पादयन्तीत्यसम्भवः प्रतिनिधेः । तस्मान्न प्रवासादिनापचरिते स्वामिनि तत्स्थाने स्वाम्यन्तरं प्रतिनिधेयमिति । ननु पत्न्यां मृतायां किमस्ति प्रतिनिधिरुतनेति ? नायमस्याधिकरणस्य विषयः । तदापि हि यदा तावत् ' भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ' इत्ययं पक्षः समाश्रीयते तदाग्न्यभावादेवानधिकारः सिद्धः । यदा तु नाग्नयः पत्न्यै दत्ता तदाप्याचारप्रामाण्यान्नापत्नीकस्य दर्शपूर्णमासाद्यनुष्ठानम् । अग्निहोत्रमात्रं तु वचनादनुष्ठीयते । तदाप्यपत्नीकोऽप्यग्निमाहरेदिति वचनात् । वचनान्नास्ति पत्न्याः प्रतिनिधिरिति तन्त्ररत्न इति देवयाज्ञिकाः ।

गुणेषु प्रतिनिधिः परार्थत्वात् ॥ १३१ ॥

पात्रासादनाद्याज्यावेक्षणादिषु गुणपदार्थेषु स्वाम्यपिप्रतिनि
धीयते । कुत एतत् । परार्थो ह्यसौ । न तत्र प्रधानवत्स्वार्थं साधय
ति । तस्मात्क्रत्वर्थाभिनिर्वृत्तये स्वाम्यपि प्रतिनिधीयते ॥ १३१ ॥

सत्त्रेषु तु श्रुतेः ॥ १३२ ॥

सत्रेषु पुनः स्वामी श्रवणादेव प्रतिनिधीयते । अथ यदि
दीक्षितानां कश्चित्प्रमीयते तस्य यो नेदिष्ठी स्यात्तमुपदीक्ष्य तै
सह यजेरन्निति श्रुतिः१ ॥ १३२ ॥

स तद्धर्मा कर्मयोगात् ॥ १३३ ॥

स नेदिष्ठी चिन्त्यते । यजमानधर्मैर्युज्यते । न युज्यत इति?
अयजमानत्वान्न युज्यत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । स तद्धर्मा स नेदिष्ठ
तद्धर्मा स्यात् । कुत एतत् । कर्मयोगात् । यजमानकर्मणा हि तस्
योगस्तद्धर्मसंस्कृतेन तत्कर्मानुष्ठानं कृतम् । अयमपि तद्धर्मसंस्कृ
एव करिष्यतीति२ ॥ १३३ ॥

इदं विचार्यते । किं सत्त्राणि ब्राह्मणानामेव भवंत्युत अया
णामपि वर्णानामिति? वैद्यत्वात्त्रयाणामपि प्राप्त आह—

सत्त्राणि ब्राह्मणानामृत्विक्श्रुतेः ॥ १३४ ॥

ब्राह्मणानामेव सत्त्राणि न क्षत्रियवैश्ययोरिति । कुत एतत्
ऋत्विक् श्रवणात् । येऋत्विजस्ते यजमाना इति श्रुतिः । न चानृत्वि

---

१ काम्यमपि यत् प्रारब्धं तदवश्यं समापनीयमित्युक्तम्, आव
श्यकत्वाच्च यथाशक्ति प्रयोक्तव्यम् । अतो यद्यपि 'ये यजमानास्
ऋत्विज' इति यजमानशब्दस्य स्वामिभूतकर्तृवचनत्वात् एकशब्दो
पात्तयोश्च स्वामिकर्तृत्वयोरार्त्विज्योद्देशेन विधिसम्भवात् स्वामि
भिरेवार्त्विज्यं कर्तव्यम् । तथापि स्वामिगता सप्तदशादिसंख्या
त्राङ्गम् । तथा विना च वैगुण्यम् । अतस्तत्सम्पादनाय पुरुषान्त
प्रतिनिधेयमिति भावः ।

२ तथाच "सप्तदशावराः सत्रमासीरन्" इति शास्त्रमनुगृही
भवति, इतरथा संस्कृताः षोडशैवेति शास्त्रबाधः स्यात् ।

जो यजमाना भवन्ति । परकीये कर्मणि यः प्रवर्त्तते सऋत्विगित्युच्यते । तेनानेन प्रकारेण ऋत्विजां यजमानसंस्कारा विधीयन्त इति गौण्या वृत्त्या एवं ऋत्विजां यजमानत्वं भवति । एवं च सति यजमानसंस्कारेभ्यो ऽदृष्टपरिकल्पनम् । तेनान्यथा वर्ण्यते ऋत्विक्शब्देनार्त्विजीनान्पदार्थाननूद्य तत्कर्तृत्वेन यजमानविधानम् । एवं दृष्टार्थता भवति । प्रत्याम्नानाच्च ऋत्विजो निवर्त्तन्ते । न त्वेवमपि ऋत्विक्शब्देन गौण्या वृत्त्या तत्कर्माभिधानम् । सत्यमेवम् । इतरस्मिन्पक्षे गौणीवृत्तिरदृष्टकल्पना चेति । तस्मादृत्विक्पदार्थेषु यजमानानां कर्तृत्वेन विधानम् । एवं सति । येन क्रियमाणा आर्त्विजीनाः पदार्थाः सगुणाभवन्ति तस्यैवाधिकार इति । तस्माद्ब्राह्मणानामेवाधिकारः सत्त्रेषु ॥ १३४ ॥

एककल्पानामवैगुण्यात् ॥ १३५ ॥

तानि चैककल्पानां भवन्ति । एकः कल्पो येषां तनूनपाद्याजित्वं नाराशंसयाजित्वं वा तेषां सत्त्रेधिकारः । एवमवैगुण्यंभवति१ ॥ १३५ ॥

यद्येवं तुल्यप्रमाणानां भवन्तु । एवमपि हि श्रूयते । यजमानसम्मितौदुम्बरी कार्येति । यस्यैव यजमानस्य प्रमाणं नोपसंह्रियते तस्यैव वैगुण्यं स्यादिति । एवमाशङ्कित आह—

न परार्थत्वात् ॥ १३६ ॥

नातुल्यप्रमाणकैर्वैगुण्यं भवति । परार्थो हि यजमानोत्र न तनूनपाद्याजित्ववत्स्वार्थार्थता । तत्र तनूनपाद्याजिनां नाराशंसेन वैगुण्यं नाराशंसानां च तनूनपातेनेति । इह पुनर्न तथा । इह यजमानसम्मितौदुम्बरी कार्या सा च येन केनचिद्यजमानेन सम्मि-

---

१ अयमर्थः, वशिष्ठानां नाराशंस एव यज्ञाङ्गम्, तद्युक्त एव क्रतुः फलसिद्ध्यै पर्याप्तो भवति । एवं तनूनपाद्युक्त एवेतरेषाम् । अत एककल्पानामेव सहाधिकारो न भिन्नकल्पानामिति सिद्धम् ।

ताभवतीति । तस्माद्वैषम्यं तनूनपातेनेति१ ॥ १३६ ॥

वैश्यराजन्ययोर्गार्हपते ॥ १३७ ॥

यद्यार्त्विज्येषु पदार्थेषु क्षत्रियवैश्ययोरनाधिकारः । गार्हपते तर्हि पदार्थेऽधिकारोऽस्त्वित्येवमाशङ्किते अधस्तनसूत्रान्नेति प्रतिषेधमप-कृष्यते । गार्हपतेऽपि पदार्थे वैश्यराजन्ययोर्नाधिकारः । कुत एतत् ? विषमो हि तयोर्ब्रह्मसामकल्पः । बार्हदङ्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात् । पार्थुरश्मं राजन्यस्य । रायोवाजीयं वैश्यस्येति । तेनेतरेणे-तरस्य वैगुण्यमितरस्य चेतरेणेति । तस्माद्गृहपतित्वेनापि वैश्य-राजन्ययोर्नाधिकारः ॥ १३७ ॥

प्रक्रान्तेषु सत्रेषु तद्विषयमेव चिन्त्यते । अस्ति२ सहस्रसम्व-

---

१ नन्वेवमग्नीनामपि परार्थत्वाद्यस्य कस्य चिदग्निषु साधितं कर्म सर्वेषां फलसाधकं भविष्यतीत्यनाहिताग्नीनामप्यधिकारः स-त्त्रेषु भवतीति प्राप्ते उच्यते । 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इत्यस्य प्रकृतितः प्राप्तः 'य एतेनानिष्ट्वा' इति वचनादकृतदर्शपूर्णमा-सज्योतिष्टोमानामनाहिताग्नीनां नास्ति सत्त्रेष्वधिकारः । तथाग्नयोऽ-प्याधानगतात्मनेपदादनाधातॄणां न कार्यसिद्ध्यै पर्याप्नुवन्तीत्यनाहि-ताग्नीनामनधिकारः । आदधीतेत्यात्मनेपदाद्धि आधातुरेवाधानफ-लेन भवितव्यम्, कर्मयोग्यता चाग्नीनां फलम्, अतोऽन्येनाहिता अ-न्यस्य कर्म न साधयन्ति । यजमानेन सम्मितौदुम्बरीकार्येति तु शास्त्रा-र्थो येन केनचिदपि प्रयोगगतेन यजमानेन सम्पाद्यत इति वैषम्यम् ॥

२ पञ्चविंशति ब्राह्मणे श्रूयते, 'पञ्च पञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्च पञ्चाशत एकविंशा विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरम्' इति । तत्र सन्देहः, किमयं सहस्रसंवत्सरशब्दो मुख्य; उत गौणः ? यदापि मुख्यस्तदापि, किं मनुष्यव्यतिरिक्तानां स्वतः सहस्रायुषां गन्धर्वादीनामधिकारः; उत मनुष्याणामेव रसायनमित्रविन्दादिसम्पादितसहस्रायुषाम् ? अथवा कुलकल्पः ? अथवा साम्युत्थानम् ? । अथवा विश्वसृजामयनं कुर्वतां सहस्रायुष्ट्वम् ? । अथवार्धतृतीयशतानां यजमानामधिकारः? । यदापि गौणत्वम्, तदापि किं मासेषु सम्वत्सरशब्द; उत द्वादशरा-त्रिषु; उत दिवसेषु ? इति पक्षाः । तत्र प्रथमं पक्षं तावदाह ।

त्सरं सत्रं किं तन्मनुष्याणां भवति केन चित्प्रकारेण । उत न भवतीति ? किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

सहस्रसंवत्सरममनुष्याणामसम्भवात् ॥ १३८ ॥

अमनुष्याणामिति पर्युदासे सति देवानां स्यात्, ते च पूर्वं निराकृता वारम्भसामर्थ्यादित्यत्र, तस्मान्नञः प्रतिषेधार्थता वर्ण्यते। अमनुष्याणामिति । मनुष्याणां न भवतीत्येतदुक्तं भवति । तथाचोत्तरसूत्ते मनुष्यविषयैवाभ्यनुज्ञा स्याद्देहानित्यत्वादिति । किमिति मनुष्याणां न भवति । तदायुष्ट्वस्यासम्भवात् । न हि सहस्रायुषो मनुष्याः सन्ति१ ॥ १३८ ॥

२स्याद्देहानित्यत्वात् ॥ १३९ ॥

भवेद्वा सहस्रसंवत्सरं मनुष्याणामेव । कुत एतत् । देहानित्यत्वादिति । न हि नियतपरिमाणं मनुष्याणामायुरिति । कश्चिच्छतं वर्षाणि जीवति । कश्चिदभ्यधिकतरमपरिमितायुषो मनुष्या इति ॥ १३९ ॥

३तस्य च कार्यत्वात् ॥ १४० ॥

क्रियते ह्यायुरायुषः प्रापकेण कर्मणा । यथा मित्रविन्दा श्रीराष्ट्रमित्रायुः कामस्येति । मित्रविन्दया आयुर्भवतीति गम्यते । तथा च काठके आयुःकामस्यामृतचरुरिति ॥ १४० ॥

---

१ अतः श्रुतिबलादमनुष्याणां गन्धर्वादीनामधिकार इति भावः ।

२ गन्धर्वादीनामनधिकारित्वस्य पूर्वं व्यवस्थापनात् 'वसन्ते ब्राह्मण' इत्यादिना मनुष्याणामेव वैतानाग्निमत्त्वात्; साकल्येन यथोदितानुष्ठानकर्तृत्वाच्च मनुष्याणामेवाधिकार इत्याशयवान् आह ।

३ ननु मनुष्यदेहस्यानित्यत्वेऽपि सहस्रायुष्ट्वं तेषां कथं सम्भवतीत्यत आह ।

१नासम्भवात् ॥ १४१ ॥

न हि तत्प्रापकेण कर्मणा सहस्रायुष्ट्वं भवति २। प्रायश्च
शतायुष्ट्वमेव मनुष्याणामनूद्यते। शतायुर्वै पुरुष इति ३ ॥ २४१ ॥

शास्त्रसम्भवादिति भारद्वाजः ॥ १४२ ॥

अस्ति हि शास्त्रं आयुषो द्विवृद्ध्यर्थं मित्रविन्दया आयुष्काम
यजेतेति। न च तत्रायुषः परिमाणमुक्तम्। भविष्यति कश्चित्कर्मा
भ्यासेन सहस्रायुरिति४ ॥ १४२ ॥

नादर्शनात् ॥ १४३ ॥

नैतदेवम्। सहस्रपरिमाणं आयुः कर्मणा क्रियत इति। नै
विधं वाक्यमस्ति। आयुर्दीर्घं भवतीत्येतावद्गम्यते। न च दृश्य
न्ते सहस्रायुषो मनुष्याः। कथं तर्ह्यायुःप्रापकाणि कर्माणि विहिता

---

१ नन्वेवं रसायनैर्मित्रविन्दादिभिश्चायुः प्रापकैः कर्मभिश्च
मनुष्या अपि दीर्घमायुः प्राप्स्यन्तीत्याशङ्क्याह।

२ अयमभिप्रायः, न हि रसायनादेः सहस्रायुष्ट्वस्य च सम्बन्धो
दृष्टचरः, नापि रसायनादीनां तथाविधं सामर्थ्यं दृष्टं येन मनुष्या
सहस्रं वर्षाणि जीवेयुः, एभिर्जाठरोऽग्निरभिवर्धते बलीपलितादयो न
श्यन्ति स्वरवर्णमेधादीनां जननं भवतीत्येतावदेव कल्पयितुं शक्यते
न सहस्रायुष्ट्वम्।

३ ननु शतान्यायूंष्यस्येति विग्रहः करिष्यते? मैवम्, न हि द्वि
वचनबहुवचनान्ताभ्यां समास इष्यते 'प्रमाणाभावात् अभिधान
सामर्थ्याच्च। नन्वेवमेकत्वेऽपि प्रमाणभावात्तेन कथं विग्रहः? उच्यते
एकत्वं जात्यपेक्षं प्रातिपदिकानि हि जातिरेकेति। यद्वा जातिराश्रय
मन्तरेणानुपपद्यमाना एकं तावदाश्रयमाक्षिपतीत्येकत्वसिद्धिरिति
दिक्।

४ नच 'शतायुर्वै पुरुष' इत्यनेन विरोधः? तस्य शतस्तावकत्वा
दिति गृहाण।

नि । उच्यते । अपमृत्युनिरासार्थानि तानि । अपमृत्युनापि मरणं भवति । अथर्वणे च पठ्यते । एकशतमपमृत्यूनामिति । तेनैकं परमायुस्तदुल्लङ्घनं कर्मणापि न शक्यते कर्त्तुम् । तस्मादपमृत्युजयार्थान्यायुः प्रापकाणि कर्माणि। तथा चाह । मर्त्याः पितरः पुरा ह्यायुषो म्रियते यस्तद्ध्यधत्ते इति । परमायुषः पूर्वमपि अपमृत्युना मरणं दर्शयति । तथा चापपुनर्मृत्युं जयतीति सर्वमायुरियादिति । तथा च मानवे कथं मृत्युः प्रभवतीत्युक्त्वा । अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु वर्जनात् । आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसतीत्याह । अपमृत्युनापि मरणं भवतीत्यमुमर्थं ज्ञापयति । अतः सहस्रायुष्ट्वस्यासम्भवादित्युक्तम् ॥ १४३ ॥

एवं स्थित इदमुच्यते—

कुलसत्त्रमिति१ कार्ष्णाजिनिः ॥ १४४ ॥

यजमानकुलीनाः परिसमापयिष्यन्त्येतत्सत्त्रम् । तच्च पैतृक रिक्थन्यायेन । न ह्यत्रान्यागतिरस्ति ॥ १४४ ॥

२साम्युत्थान३मिति लौगाक्षिः ॥ १४५ ॥

कार्ष्णाजिनिपक्षनिराकरणार्थमेतत्सूत्त्रम् ।कुलसत्त्रं कैश्चिदारब्धं केचित्समापयिष्यन्ति । न चावयवात्फलमिष्यते । यद्येवं वरं

---

१ कुलस्य पितृपुत्रपौत्रादेः सत्त्रं कुलसत्त्रमिति विग्रहः ।

२ वस्तुतस्तु 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इति न्यायात् सकलानुष्ठातृणामेव फलं नैकदेशानुष्ठातृणाम् । न च कुलसत्त्रे एकेन सकलं कृतम् । अतो विफलमनुष्ठानं स्यात् । न च तद्युक्तमिति चतुर्थः साम्युत्थानपक्षोऽस्त्वित्यत आह ।

३ सामिशब्दोऽर्धांशस्यार्थे, अर्धसमाप्ते सत्त्रे उत्थानम् 'त्यागः साम्युत्थानमिति विग्रहः, 'सामित्वर्धे जुगुप्सिते' इत्यमरोक्तेः ।

साम्युत्थानमेव १ सर्वथैतदपि नोपपद्यते । अत आह ॥ १४५ ॥

अन्हां वा शक्यत्वात् ॥ १४६ ॥

अन्हां वैतत्सहस्रमङ्गीकर्त्तव्यम् । न संवत्सराणामशक्यत्वात् । मुख्यार्थासम्भवे च गौणीवृत्ति राश्रीयते । तेन संवत्सरशब्दो

---

१ वस्तुतस्त्वयमप्यनुपपन्न एव, असमाप्तात् कर्मणः फलानुत्पत्तेः । तर्हि सत्त्रविधायकवचनबलादेव सत्त्रिणां दीर्घायुर्भविष्यतीति पञ्चमः पक्षोऽस्तु ? । मैवम् । न ह्यस्य वचनस्य सोऽर्थः सम्भवति । तद्वाचकपदाभावात् । न च कल्पयितुं शक्यते, सम्भावितायुष्काणामपि सत्त्रान्तरेषु प्रवृत्तानां दैवान्म्रियमाणानां तत्सत्त्रविधिबलादायुर्वृद्ध्यदर्शनात् । तर्हि ' पञ्च पञ्चाशता ' इत्यस्य पुरुषपरत्वमङ्गीकृत्य सार्धद्विशतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते सम्वत्सरचतुष्टयेन सहस्रसम्वत्सरत्वं सम्पद्यते । यत एकोऽपि त्रिवृत्स्तोमकयागयुक्तः सम्वत्सरः पञ्च पञ्चाशत्संख्यैर्यजमानैः प्रत्येकं कर्तृभूतैः सम्बध्यमानस्तत्संख्यो भवति तथा पञ्चदशादयोऽपीति, तेन चतुः सम्वत्सरमिदं सत्त्रमर्धतृतीयैर्यजमानशतैः क्रियमाणं सहस्रसम्वत्सरं भवतीति षष्ठः पक्षोऽस्तु । सोऽप्यनुपपन्नः । ' चतुर्विंशति परमाः सत्त्रमासीरन् ' इति वचनादधिकानां तत्राधिकाराभावात् । संख्याशब्दसम्वत्सरशब्दयोर्मध्ये अन्यतरस्य गौणत्वमाश्रित्य मनुष्याधिकार आश्रयणीयः । तत्रापि संख्याशब्दस्य मुख्यत्वादेकार्थनिश्चयसामर्थ्याच्च न स्वार्थत्यागः । सम्वत्सरपदं तु जघन्यत्वात् सावनसौरचान्द्रनाक्षत्राद्यनेकार्थसाधारणत्वेनार्थनिश्चयासामर्थ्यात् गौणं भवति । तर्हि यो मासः स सम्वत्सर इति वचनात्सम्वत्सरशब्दस्य मासपरत्वे सति सहस्रमासमेतत्सत्त्रमिति सप्तमः पक्षोऽस्तु । सोऽपि नोपपद्यते । यतः अष्टमे वर्षे उपनीतो द्वादशवर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽग्नीनादधीत, तस्मादाधानादूर्ध्वं ज्योतिष्टोमानुष्ठानोत्तरकालमस्यायुषि न सम्भवन्ति सहस्रमासाः । ननु तर्हि सम्वत्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रय इति प्रयोगाद्द्वादशरात्रिषु सम्वत्सरशब्दः ? । प्रतिमाविशेषणं तत्र सम्वत्सरशब्दः नास्य द्वादशरात्रिषु प्रयोगः । तस्मादष्टमः पक्षोऽप्ययुक्त इत्याशयेनोक्तं ' सर्वथैतदपि नोपपद्यत ' इति ।

गौण्या वृत्त्याहर्विषयः १ ॥ १४६ ॥

संख्यायाः कस्माद्गौणी वृत्तिराश्रीयतेत आह—

श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ १४७ ॥

श्रुत्याहि संवत्सरशब्दोहर्विषयः प्रदर्शितः । अहर्वैसंवत्सर इति २। तस्मादन्हां सहस्रमङ्गकिर्त्तव्यम् ॥ १४७ ॥

प्रकृत्यनुग्रहाच्च ॥ १४८ ॥

एवं च प्रकृति रनुगृहीता भवति । प्रकृतौ हि द्वादशाहे अहानि संख्येयानि ।इहापि तद्वदेव संख्यायोग इति ॥ १४८ ॥

कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रम् ॥ ४९ ॥

अत्रेदं विचार्यते । प्रधानकर्मणां यौगपद्ये सहप्रयोगे सति किमङ्गकर्मणां तन्त्रम् । उत प्रतिप्रधानमावृत्तिरिति ?। प्रतिप्रधानमावृत्तिरिति ब्रूमः । प्रधानानि बहूनि । प्रत्येकं चाङ्गवत्ता सम्पादनीया । न चानावृत्तैरङ्गैरसौ सम्पद्यते । तस्मात्प्रातिधानमावृत्तिरित्येवं प्राप्त उच्यते । प्रधानानां सहप्रयोगे सत्यङ्गानां तन्त्रम् । सकृत्क्रिया ॥ १४९ ॥

कुत एतत्—

शक्यपुरुषार्थकृतत्वैकार्थसमवायश्रुतिभ्यः ॥ १५० ॥

युक्तं यत्प्रधानकर्मणां सहप्रयोगे सत्यङ्गानां सकृत् क्रियेति ।

---

१ यथा त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश इत्येते शब्दाः स्तोमवाचकाः सन्तः स्तोमयुक्ते एकैकस्मिन्नहनि यागरूपे लक्षणया वर्तन्ते, नत्वहः सन्ङ्के क्वचिदपि त्रिवृदादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तैश्च शब्दैः सामानाधिकरण्यात् सम्वत्सरशब्दः स्वावयवभूते अहनि तथैव लक्षणया वर्तत इति भवति तस्याहः परत्वमिति तत्त्वम् ।

२ उपलक्षणमिदम्" आदित्यस्त्वेव सर्वऋतवो यदैवोदेत्यथ वसन्तो यदा सङ्गवोऽथ ग्रीष्मो यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा यदापराह्णोथ शरद्यदैवास्तमेत्यथ हेमन्त" इत्यस्य, अत्रापि श्रुतौ दिनपरत्वं स्पष्टमिति भावः ।

कुत एतत् । शक्यत्वात् । शक्यते ह्यदृष्टोपकारिणाङ्गेनानेकेषामुपक- र्तुम् । अगृह्यमाणविशेषत्वात् । प्रदीपवत्१ । पुरुषार्थकृतत्वाच्च प्रधानान्यङ्गवन्ति कर्त्तव्यानीति पुरुषार्थः सकृत् कृतैरेवासौ कृत एव भवति । एकार्थसमवायश्रुतेश्च । एकस्मिन्नर्थे फले बहुभिः प्रधानै साध्ये अङ्गानां समवायश्रुतिर्भवति । ता एकविंशतिराहुतयो द्वावा- घारौ पञ्चप्रयाजा द्वावाज्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्तद्वदग्नीषोमीय उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयोऽनुयाजा सूक्तवाकश्च संयोर्वाकश्चाथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रगृह्णा- समिष्टयजुश्चेति आहुतीनामेकविंशतिसंख्या दृश्यते । सा च तन्त्र पक्षे भवति । इतरथा आहुतिशब्दो लक्षणया तद्विधिपर एव स्यात् अपरेऽन्यथा वर्णयन्त्येतत्सूत्रम् । शक्यपुरुषार्थत्वात् । शक्यते हि स- कृत्कृतेनाप्यनेन बहूनामुपकर्तुम । पुरुषार्थवत् । यथा पुरुषार्थेन प्रदीपेनेति । अपि च । कृतमप्यङ्गं यदि पुनः क्रियते । तत्कृतत्वादे- कार्थवत्कृतं भवति । यथा प्रदीप एव कृतः पुनः क्रियते । समवायस्तु- क एव । अतः सहप्रयोगे प्रधानानामङ्गानां सकृत् क्रियेति ॥१५०

प्रयोगएव प्रधानानां कुतः—

फलकर्मदेशकालद्रव्यदेवतागुण-

सामान्ये२ ॥ १५१ ॥

यत्रैकेन प्रयोगवचनेन बहूनि प्रधानान्युपदाय फले विधीय- न्ते । तत्र सहप्रयोगः । इतरेतरसव्यपेक्षाणि हि तानि विहितानि यथा वैश्वदेवेन प्रजाकामं याजयेदिति । तत्र वैश्वदेवशब्देन समुदा- यवचनेनाष्टानां हविषां सहत्वम् । यदि च तेषां कर्मापि समानं भव- ति । पञ्चप्रयाजता त्रयोऽनुयजतेत्येवमादि । भिन्नाङ्गकर्मणां सहप्रयो-

१ यथा एक एव प्रदीपोबहूनां मध्ये कृतः सन् सर्वेषामुपकरो- ति, यथा वा षट्सु भावनासु लिङ्पदेनैव कथम्भावमपेक्षमाणास्व- पि सकृदाम्नाता एवाङ्गविधयः षणामपि प्रत्येकमङ्गानि समर्पयन्ति तथेदमितिभावः ।

२ सामान्यशब्दस्य द्वन्द्वान्तपदत्वात् प्रत्येकं सम्बन्धः, तथा च फलसामान्ये कर्मसामान्ये देशसामान्ये कालसामान्ये द्रव्यसामान्ये देवतासामान्ये गुणसामान्ये च सह प्रयोग इति भवति सूत्रार्थः ।

गे सतीतरेतरवैगुण्यं स्यात् । देशसामान्ये च सहप्रयोगो न भिन्नदेशानामशक्यत्वात् । कालसामान्येप्येवम् । परिक्रयद्रव्यसामान्ये च सहप्रयोगो युक्तः। यथा त्रिषंयुक्तेषु। त्रयाणां वामनस्त्रयाणां श्यामस्त्रयाणां बभ्रुरिति । देवतासामान्ये पुनः समानमुच्चारणम् । यथा सप्तदशसु प्राजापत्येष्वनुवाचने प्रैषे च । यदि च तासां देवतानां गुणोऽपि समानो भवति यथा तत्रैवोपांशुत्वम् । गुणभेदे पुनरशक्यं सहोच्चारणम् । यथोपांशुयाजदेवताग्नीषोमीययोः ॥ १५१ ॥

तद्भेदे भेदः ॥ १५२ ॥

तेषामेव सहत्वकारणानां यत्र भेदस्तत्र सहत्वं न भवति । यथा मित्रविन्दाप्रतिकामाग्नेययोः प्रयोगवचनभेदात् कर्मभेदो भवति । यथा कस्यचित्पञ्चप्रयाजता कस्यचिन्नवप्रयाजता । तत्र सहत्वे इतरेतरवैगुण्यमापद्यते । देशभेदपि भेदो भवति । यथा वरुणप्रघासेषु मारुत्याः । कालभेदेपि दर्शस्य पौर्णमासस्य च सहत्वं भिद्यते । द्रव्यभेदेपि त्रयाणां त्रिषंयुक्तानां भेदः ॥ १५२ ॥

सहत्वे प्रधानानामङ्गानां तन्त्रमुक्तम् । क्वचित्तयोः सङ्गतिरेव नास्ति । यथा वैश्वदेवे देशो विरुध्यते । प्रधानानां प्राचीनप्रवणो देशः । प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेति । तदङ्गानां समो देशश्चोदकप्राप्त्या । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तेनाङ्गप्रधानानामसङ्गतिरत्र । कालोपि चात्र विरुध्यते । प्रधानानां पक्षान्तस्तदङ्गानां पक्षादिरित्येतदालोच्य सूत्रितम्—

१देशकालौ विरोधे न कृत्स्नोपदेशात् ॥ १५३ ॥

---

१ देवयाज्ञिकैरेतत्सूत्रं द्विधाकृतम्, "देशकालौ विरोधे" "न कृत्स्नोपदेशात्" इति । तत्र देशकालौ विरोधे इत्यस्य देशकालौ तन्त्रस्य विरोधकाविति प्रतिप्रधानं भिद्येते इत्यर्थः, एवञ्च यस्यामेव पौर्णिमायां आग्नेयानुष्ठानं न तस्यामेवाग्नीषोमीयस्य । न च षड्भिः पर्वभिर्दर्शपौर्णमासानुष्ठानमेवं सति स्यात् ? इष्टापत्तेः । एवं देशस्यापि तथा च न तयोस्तन्त्रमिति पूर्वदले "न कृत्स्नोपदेशात्" नैतदेवं प्रतिप्रधानं देशकालयोरावृत्तिः, कस्मात् ? कृत्स्नसाङ्गप्रधानयागस्य पौर्णमासादौ उपदेशात्, यदा तु एकस्यैवानुष्ठानं न तदा कार्त्स्न्यं ? त्रयाणां देवानां प्राधान्यादिति समाहितम् ।

८

कृत्स्नं ह्येतत्कर्मसाङ्गं देशे काले च विधीयत इति। न ह्या-ङ्गरहितस्य प्रधानस्य पृथग्वचनम्। देशकालौ विरोध इत्येतत्सू-त्रमपरेऽन्यथा वर्णयन्ति। किं प्रयोगवचनैकत्वे सति कर्मादीनि सर्वाणि सहत्वविरोधकानि उत देशकालावेवेति?। तद्भेदे भेदइत्यु-क्तत्वात्सर्वाणीत्येवं प्राप्त आह—

देशकालावेव विरोधकौ न कर्मादीनि। शाब्दो हि सहप्र-योगः। कर्मादीनामशब्दता। तेन वैश्वदेवे कर्मभेदेपि सति आ-द्यानां हविषां सहत्वम्। कथं कर्मभेद इति चेत्। पयस्याया-स्सान्नाय्यपयोविध्यन्तेन वृधन्वन्तता प्राप्नोति। इतरेषां पौर्णमास-विध्यन्तेन वार्त्रघ्नता। शब्दबलीयस्त्वात्सहप्रयोगः। द्रव्यभेदेपि शु-नासीरीये परिक्रयभेदेपि प्रयोगवचनैकत्वात्सहप्रयोगः। तस्मा-द्देशकालावेव सहप्रयोगस्य विरोधकौ प्रयोगवचनैकत्वे सति न कर्मादीनि। एतस्यां व्याख्यायां न कृत्स्नोपदेशादिति सूत्रं पूर्वपक्ष-मुत्थाप्य पूर्ववद्व्याख्येयम्॥ १५३॥

अस्ति ज्योतिष्टोमस्तत्रोपसत्कालीनः ब्रह्मण्यासु नि-गदस्त्र्यहे सुत्यामागच्छेति। स च चोदकेन द्वा-दशाहं प्राप्तस्तत्र च द्वादशोपसत्कालीनान्यहानि द्वादशसौ-त्यानि। तत्रैतत्सन्दिह्यते किं सकृच्छ्रुत्या शब्दोच्चारणं, उत भेदेन प्रति सुत्यमिति? कुतः सन्देहः। यदि प्रकृतौ त्र्यहे सुत्यामागच्छेत्यने-न सुत्योपलक्षणं कृतम् ततो भेदेन प्रतिसुत्यमुपलक्षणम्। अथ यागसाधनभूतदेवतेन्द्रस्मरणं चिकीर्षितं ततः सकृत्सुत्या शब्दोच्चारणं। किं तावत्प्राप्तम्। सूत्रेणैव पक्षः—

अहर्गणे सुब्रह्मण्यायाः सर्वोपलक्षणं
प्रकृतिवत्॥ १५४॥

अहर्गणे उपसत्कालीने सुब्रह्मण्यानिगदे सर्वाण्यहानि भे-देनोपलक्षयितव्यानि। एवं प्रकृतिवद्विप्रकृतिः कृता भवति। प्रकृतौ ह्येकं सौत्यमहरासीत्तदेवोपलक्षितम्। त्र्यहे सुत्यामागच्छे-ति। इह द्वादशसौत्यान्यहानि। तत्र च यदेवनोपलक्ष्यते तस्यै-वोपलक्षणसंस्कारहानाद्वैगुण्यमापद्यते। तस्माद्द्वादशाहे त्रयोदशा-ह इत्येवमादिसर्वेषामुपलक्षणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ ५४॥

तन्त्रकालकर्म प्रत्यहमविधानात् ॥ १५५ ॥

लुप्तविभक्तिको निर्देशः । तन्त्रेण उपसत्काले सुत्या शब्दोच्चारणं कर्म। सकृत्सुत्या शब्दोच्चारणमित्यर्थः । कुत एतत् । प्रत्यहमविधानात् । नह्येवं विधं वाक्यमस्ति प्रहत्यमुच्चारणमिति । ननु चोदकेन विधानम् । प्रकृतावेकं सौत्यमहस्तदुपलक्षितम् । त्र्यहे सुत्यामागच्छेति। विकृतौ बहूनि सौत्यानि। तानि सर्वाण्युपलक्षयितव्यानि । अत्रोच्यते । न हि सुत्योपलक्षणं चिकीर्षितं न हि तयोपलक्षितया किञ्चित्प्रयोजनमित्यत्राहष्टं परिकल्प्यं । यागसाधनभूतदेवतेन्द्रस्मरणं चिकीर्षितम् । तच्चोपसत्कालीनानामह्नां निगदद्वारेण। त्र्यहतीते सुत्यां प्रतिभवतेन्द्रागन्तव्यमिति । ननु चात्राप्यदृष्टमेव । महीन्द्रआमन्त्रणं शृणोति न च श्रुत्वागच्छतीति १। सत्यमेवम् । अनेन प्रकारेण यागसंस्तवोयम् । येन साधनान्यचेतयमानान्यपि चेतनावत्संश्रूयन्ते । यथा शृणोत ग्रावाणः इति। न हि ग्रावाणः शृण्वन्ति। संस्तवायैतदुच्यते । यथा शृणोतु देवः सविता हवं इति यागः संस्तूयते । एवमनागच्छन्नपीन्द्र आगच्छतीवाशृण्वन्नपि सविता शृणोतीवेति । यागसंस्तवने न च कर्तुरुत्साहसजननमिति दृष्टो ऽर्थः । सुत्योपलक्षणे पुनर्दृष्टस्यांशोपि नास्तीति ॥ १५५ ॥

एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनं कृतत्वात् ॥ १५६ ॥

यत्रैकद्रव्यविषयः कर्मणोऽभ्यासस्तत्र किं प्रतिक्रियं मन्त्राभ्यावृत्तिरुत सकृन्मन्त्रवचनमिति ? क्रियाभ्यावृत्तौ तच्छेषस्य मन्त्रस्यापि प्राप्तौ सकृदुच्यते। एकद्रव्यविषये कर्मणोऽभ्यासे सकृन्मन्त्रो वक्तव्यः । कुत एतत् । कृतत्वादभिधानसंस्कारस्य । अपि च साभ्यासा एकैवेयं क्रियेति । क्रियादौ च मन्त्रवचनमुक्तम् ॥ १५६ ॥

---

१ देवतानां विग्रहवत्त्वस्य मीमांसकैरनङ्गीकारात् । इन्द्रशब्दस्यैवात्र देवतात्वं; न च शब्दस्यामन्त्रणस्मरणमागमनं वा घटत इत्याशयः ।

उक्तेन न्यायेन हविषो ग्रहणे बर्हिषो लवने तस्यैव स्तर
आज्यग्रहणे च सकृन्मन्त्रवचने प्राप्त आह—

न ग्रहणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु तु ॥ १५७ ॥

तु शब्दोवधारणे । ग्रहणादिषु नैव सकृन्मन्त्रवचनम् ।
ह्यत्राभिधानसंस्कारस्य कृतत्वमस्ति । ग्रहणे तावद्यावदेव मुष्टिना
गृहीतम् तावदेव मन्त्राभिधानेन संस्कृतम् । अन्यद्गृह्यमाण
मभिधानसंस्कारसव्यपेक्षमेवेति । लवनस्तरणयोरप्येवम् । आ
ज्यग्रहणे च ॥ १५७ ॥

वचनादाज्ये[1] ॥ १५८ ॥

आज्ये वाचनिकी मन्त्रनिवृत्तिरुक्ता । उत्तरेषु ग्रहणेषु
त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात्त्रिवृद्धि यज्ञ इति । तदनु सकृत्स
देवेति ॥ १५८ ॥

मुष्टौ चोत्तमे ॥ १५९ ॥

तूष्णीं चतुर्थमिति ॥ १५९ ॥

दीक्षितस्यामनोज्ञस्वप्नदर्शने मन्त्रवचनमाम्नातम् । तथा
नदीतरणे अववर्षणे अमेध्यदर्शने प्रयाणे च । तत्रैतत्सन्दिह्यते
किं युगपदनेकामनोज्ञस्वप्नदर्शने सकृन्मन्त्रवचनमुत भेदेने
ति? । तथा नदीतरणेपि च स्रोतसां भेदे किं भेदेन मन्त्रवचा
उत सकृदिति? । अववर्षणे युगपदनेकधारासन्निपाते कि
प्रत्यववर्षणं मन्त्रवचनमुत सकृदिति ? एवं युगपदनेकामेध्यदर्शने
वनीवाहनप्रयाणे ऽपि च किं प्रतिप्रयाणं मन्त्रवचनमुत प्रथमे प्रया
इति ।

---

१ यद्यप्येकः पदर्थो निर्वापादिः तथापि प्रत्यभ्यासं संस्कारभे
दोभवति, मन्त्रवता निर्वापेण द्रव्यं संस्कर्तव्यम्, अतो यस्मिन्
मुष्टौ मन्त्रो नोच्यते तस्यैव मन्त्रकृतेन संस्कारेण हीनं स्यात् । का
र्यप्रयुक्तोहि संस्कारो न क्रियास्वरूप प्रयुक्तः, कार्यं चात्र भिन्नम्
तस्मात् प्रतिमुष्टिमन्त्रावृत्तिरिति भावः ।

तत्र प्रत्येकं मन्त्रवचने प्राप्त आह—

स्वप्ननदीतरणाववर्षणामेध्यदर्शनप्रयाणेषु तु सकृत्कालद्रव्यैकार्थत्वात् ॥ १६० ॥

यथासम्भवं हेतुविभागः । अनेकस्वप्नदर्शने कालैकत्वात् सकृन्मन्त्रवचनम् । नदीतरणे द्रव्यैकत्वात् । स्रोतसाम्भेदेप्येकमेव नदीद्रव्यमिति सकृन्मन्त्रः । अववर्षणेपि कालैकत्वात् । तथामेध्यदर्शने प्रयाणेषु तु एकार्थत्वात् । एक एवायमर्थो गमनं नाम । तस्यादावेव मन्त्रवचनं न प्रतिप्रयाणमिति ॥ १६० ॥

अथ यत्र कालभेदेन पुनस्तदेव निमित्तमापतति । तत्रापि किं सकृद्वचतमुतभेदेनेतिअभिहितमेव तदिति कृत्वा सकृन्मन्त्रवचने प्राप्त आह—

न निमित्तभेदात् ॥ १६१ ॥

नात्र सकृन्मन्त्रवचनम् । भिद्यते ह्यत्र निमित्तमिति कृत्वाभ्यावृत्तिः ॥ १६१ ॥

अप्रधानकाल; सकृदसन्निपातात् ॥ १६२ ॥

अप्रधानकालीनं यदङ्गं, यथा आधानं, तस्य प्रतिकर्म प्राप्तौ सत्यामुच्यते । सकृत्कर्त्तव्यम् । न हि तत्कचित्कर्मविशेषे सन्निपतितं यस्यापवर्गेपवृज्येत १ । अतः स्वकालत्वात्सकृदेव कर्त्तव्यम् ॥ १६२ ॥

यूपः ॥ १६३ ॥

सोप्यग्न्याधेयवद्द्रष्टव्यः । सोप्यप्रधानकालीन एव । दीक्षासु यूपं छिनत्तीति तस्मात्सोपि साधारणः पशुत्रयेपि । नन्वग्न्याधेयाधिकरणन्यायेनैव गतार्थत्वादवाच्यमेतत् । पशवे वै यूपमुच्छ्रयन्तीति प्रतिपशुप्राप्त्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमतिदेशः ॥ १६३ ॥

---

१ एवमनभिहितकर्मविशेषेण सर्वोद्देशेनाधाने कृते यद्यपि कारणवशात् किञ्चित्कर्म प्रथममापतति तथापि न तादर्थ्यमेव भवति प्रथमावस्थायामेव सर्वार्थत्वावधारणादिति भावः ।

स्वरुश्च स॑स्थावचनात् ॥ १६४ ॥

स्वरुरपि यूपवदग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां साधारण ए
व। संस्थावचनं हि भवति । स्वरुहोमेन हि यूपः संस्थाप्यत इति
यदि च प्रथममेव हूयेत यूपः साधारणो न भवेत् । तस्मात्सोपि यू
पवत्साधारणः ॥ १६४ ॥

तन्निवृत्तेश्च ॥ १६५ ॥

अपि च । तत एव यूपात्स्वरुर्निर्वर्त्यते । तस्य यः प्रथमः श
कलः परापतेत् स स्वरुः कार्य इति समामनन्ति ॥ १६५ ॥

दर्शपूर्णमासादिषु चिन्त्यते किं सर्वं स्वयमेव कर्त्तव्यम
उत किञ्चित्परकर्तृकमपीति ? फलार्थिनः कर्मचोदितं अतस्तेनैव
कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्त आह—

कर्मणि पुरुषाणाम्[१] ॥ १६६ ॥

अधिकारः । कुत एतत् । परिक्रयाम्नानात् । तद्दृश्यते हि ता
परिक्रयः । गौर्दक्षिणा हिरण्यं दक्षिणेत्येवमादि ॥ १६६ ॥

एवं सर्वत्र प्राप्ताविदमुच्यते—

प्रधान॑ स्वामी फलयोगात् ॥ १६७ ॥

यत्प्रधानं स्वद्रव्यपरित्यागपरसत्तापादनरूपं तत्स्वामी कुर्या
ति । फलयुक्तं हि तादिति । तच्च कुर्वन् फलेन युज्यते इति । एकं सू
त्रमेवेदमपरे वर्णयन्ति । परिक्रयाम्नानात् सर्वत्र पुरुषाणां कर्तृत्व

---

१ अत्र परिक्रयाम्नानादिति शेषः । तथाच, दर्शपूर्णमासादिक
र्मणि होत्रध्वर्य्वादीनां कर्तव्यं भवति न यजमानस्य परिक्रयाम्ना
नादिति सूत्रार्थः। न च यजमानस्य साक्षादकर्तृत्वे अर्थिनः साङ्गं क
र्तव्यमिति विरोधः ? प्रयोजकत्वेनापि तस्य कर्तृत्वोपपत्तेः ।

सति प्रधानं स्वामीकरोति । फलयोगादित्युक्तमेव१ ॥ १६७ ॥

किमेतद्देव स्वामीकरोति नेत्याह—

पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे साम-
र्थ्यात् ॥ १६८ ॥

पुरुषयोगी योमन्त्रः तनूपा अग्नेसि तन्वं मे पाहीत्येवमादिः प्रत्यगाशीर्युक्तः । यश्चात्मसंस्कारः पावनमुण्डनादिः । तौद्वावपि त्यागे प्रतिपत्तव्यौ । त्यागशब्देन त्यागाधिकृतो लक्षणया यजमानोऽभिधीयते । यजमानयोगिनौ भवत इत्यर्थः । यजमान एव हि समर्थ आशीः प्रार्थनं कर्तुम् । संस्कारोऽपि च फलप्रतिग्रहयोग्यतापत्त्या यजमानयोग्य एव ॥ १६८ ॥

वचनादन्यत् ॥ १६९ ॥

अन्यद्वचनाद्यजमानस्य भवति । यथा शुक्रं यजमानोन्वारभत इति । ऋत्विजामपि वचनेन संस्कारो भवति । यथा हिरण्यमालिनो वाजपेयेन चरन्तीति ॥ १६९ ॥

---

१ ननु च प्रधानसमकर्तृकत्वादङ्गानामपि स एव कर्ता सेत्स्यति ? न, तत्र प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वानुग्रहात् । द्रव्योत्सर्गे ह्यक्रियमाणे न किञ्चित् यजमानेन कृतं स्यादिति तं करोति । न ह्यात्मनेपदे फलार्थिकर्तृकत्वं गम्यते, किं तर्हि भावनाक्षिप्तकर्तृत्वस्य सतः फलसम्बन्धित्वम् । अतश्च फलेन कर्तुरन्यत्र न गन्तव्यम्, न तु फलार्थिनोऽन्येन व्यापारकरणं विरुध्यते, तावता च सिद्धोऽङ्गेष्वनियम इति । अतोऽङ्गेष्वन्यकर्तृत्वं प्रधाने च स्वामिकर्तृत्वमिति । अन्येष्वपि कर्म कुर्वत्सु यजमानेन यत्नेन कृताकृतप्रत्यवेक्षणं कर्तव्यमेव । अन्यथा हि ऋत्विजः कर्मकर्तृत्वात्प्रमादेन सर्वं कर्म साधनतया यथाश्रुतं न कुर्वन्ति, वैगुण्येऽपि तेषां स्वार्थविनाशाभावात् । तदुक्तं भट्टाचार्यैः, यथैवाध्वर्युणा पदार्थाः कर्तव्यास्तथैव यजमानेनाप्रमादार्थं प्रत्यवेक्षितव्या इति ।

शेषमितरे यथा ख्यम् ॥ १७० ॥

इतरे स्वामिव्यतिरिक्ताः शेषं यथाख्यं कुर्वन्ति । या यस्य
ख्येति ॥ १७० ॥

उपवीतिनः १ ॥ १७१ ॥

कुर्वन्ति स्मृतेः ॥ १७१ ॥

प्राञ्च्युदग्वा ॥ १७२ ॥

प्राञ्च्युदञ्चि च कर्माणि सन्तिष्ठेरन्निति श्रुतिः२ ॥ १७२ ॥

आवृत्तिसामंतेषु३ प्रदक्षिणम् ॥ १७३ ॥

आवृत्तौ सामन्ते च प्रदक्षिणं४ स्मृतेः ॥ १७१ ॥

विपर्यस्य पित्र्येषु तु सकृद्दक्षिणाच ॥ १७४ ॥

पित्र्येषु कर्मसु विपर्यासेनाप्रदक्षिणं कार्यम् । सकृच्च । य

---

१ तदुक्तं शाङ्खायन श्रौतसूत्रे " यज्ञोपवीती देवकर्माणि क
ति " इति ।

२ तथाच श्रुत्यन्तरम्, 'तं प्राञ्चमनुसमस्यति प्राची हि देवा
दिगथोऽउदञ्चमुदीची हि मनुष्याणां दिक्' इति । 'तथो हास्यै
त्प्रागेव कर्मकृतं भवति तद्वै प्राङ् निदध्यात् अथोदक् प्राङेव य
ऽनुसन्तिष्ठाता इति तथो हास्योदगेव कर्मानुसन्तिष्ठत, इति च
पात्राणामासादनं दक्षिणत आरभ्योदक् संस्थं; पश्चादाभ्य प्राक्
स्थं वा कार्यम् । परिस्तरणपर्युक्षणादिकमप्युत्तरतः समापनीय
त्रिरुल्लेखनाद्यपि एवमेव कर्तव्यम् इतितत्त्वम् ।

३ सामन्तशब्देन परिस्तरणपर्युक्षणनित्यपरिषेकपदपरिले
ण्डपरिलेखादिकर्म उच्यते । समन्ततो भवं सामन्तम्; सार्वत्रि
मिति तद्व्युत्पत्तेः । तथा च श्रूयते 'दक्षिणान् बाहूनन्वावर्त
इति ।

४ 'प्राचीनावीती पित्र्याणि' इत्युक्तेः यत् परिस्तरणादिप्रदक्षि
युक्तं तत् पित्र्ये अप्रदक्षिणम्भवति इति भावः ।

भ्यस्तरूपं दैवे स्मर्यते तत्पित्र्ये सकृत्कर्त्तव्यम् । यथा परिसमुह्योपलिप्योल्लेखनम् । [१]दक्षिणाच दिक् । न प्राच्युदीची वा ॥ १७४ ॥

प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ साङ्गावृत्तिस्तदादेशात् ॥१७५॥

प्रधानस्य च यत्साधनद्रव्यं तस्य व्यापत्तौ विनाशे साङ्गावृत्तिर्भवति । तेन ह्यादिष्टान्यङ्गानि तद्विनाशाच्च विनाशमुपगतानि । अपरेन्यथा वर्णयन्ति । द्रव्यमेव संस्पर्शिभिरङ्गैः सहावर्त्तते । नारादुपकारकैरपि । तेन तान्यादिष्टानी[२]त्युक्तार्थम् ॥ १७५ ॥

इदं श्रूयते । व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वा यजेतेति । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किमुभावपि व्रीहियवौ यागं प्रत्यङ्गभावमुपनेयौ । उत विकल्पेनेति? । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

गुणानामेकार्थानां सर्वारम्भश्चोदितत्वात् ॥१७६॥

ये गुणा एकप्रयोजना यथा व्रीहियवादयाः तैः सर्वैस्तत्कर्मारब्धव्यम् । कुत एतत् । चोदितत्वात् । चोदिता हि ते यागाभिनिर्वृत्ताविति [३] य एव गुणोऽङ्गभावं नोपनीयते तस्यैव श्रुतिरनर्थिका स्यादिति ॥ १७६ ॥

एवं प्राप्त आह—

न कृतत्वात् ॥ १७७ ॥

नैतदेवं सर्वैस्तत्कर्मारब्धव्यमिति । किं कारणम् । कृतत्वात् । एकेनैव यदा तत्कर्माष्टाकपालाभिनिर्वृत्तिरूपं निर्वर्तितं भवति । तदा द्वितीयोपादानमनर्थकं स्यात् । सर्वे हि ते इतरेतरनिरपेक्षा एव विधीयन्ते॥ १७७ ॥

अथ यद्येकेनैव निर्वर्त्तिते यागे द्वितीयश्रुत्यनुग्रहाय यागाभ्यावृत्तिः क्रियते । तत्रैतदुत्तरसूत्रम्—

---

१ 'एषा वै दिक् पितॄणां या दक्षिणा दिक् सा पितॄणाम्' इति श्रुतेः ।

२ तदुक्तमापस्तम्बेन "यद्यप्रत्तदेवतं हविर्व्यापद्येतान्यद्धविः संस्कृत्य प्रयच्छेद्देवतायै" इति ।

३ तच्चोभयोर्यागसाधनत्वे एवेति भावः ।

९

अनारभ्यत्वात् ॥ १७८ ॥

अनारभ्योयमर्थः । यदुत गुणानुरोधेन प्रधानाभ्यावृत्तिः
स्माद्विकल्पः१ ॥ १७८ ॥

दर्शनाच्च ॥ १७९ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा व्रीहियवयोर्विकल्प इति । हविरुद्ध
प्रकृत्य श्रूयते । वर्षवृद्धा उ ह्येवैते यदि व्रीहयो यदि यवा इति२।
पि च । समुच्चये सति न व्रीहिभिः कृतो भवति न यवैरिति
क्तीर्णमन्यदेव द्रव्यान्तरं भवति ॥ १७९ ॥

श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ १८० ॥

इति चेत् पश्यसि । व्रीहियवयोरेवान्यतरस्य विकल्पेनान्यत
स्य श्रुतिरनर्थिका स्यात् ॥ १८० ॥

कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ॥ १८१ ॥

कालान्तरे द्वितीयश्रुतिः सार्थिका भविष्यति । न ह्येकस्मि
न्कर्मणि समुच्चयः सम्भवतीत्येतदुक्तम् ३ ॥ १८१ ॥

---

१ न समुच्चय इति हृदयम् ।

२ ज्योतिष्टोमे हि द्रव्यदेवतासंयोगानामदृष्टानामपर्यायविधान
प्रकरणेन युगपद्ग्रहणात्सर्वसम्पादनाय युक्तं यदभ्यस्यते; व्रीहिय
तु द्वाभ्यां वाक्याभ्यामन्योन्यनिरपेक्षौ यागद्रव्यप्रकृतितया विधी
मानौ तद्द्वारेण प्रयोगवचनो गृह्णन् पर्यायेणैव गृह्णाति न युग
येन बलात्प्रधानाभ्यासः स्यात्, अतो विकल्प एव । समुच्चित्य य
नया तु वाक्यद्वयमपि बाधितं स्यादिति दिक् ।

३ तदुक्तं शाखान्तरे "व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिर्यजेता यवेभ्यो य
रिष्ट्वा यवैर्यजेता व्रीहिभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इति । अतो व्रीह्याग्र
यणानन्तरं प्राग्यवाग्रयणात् व्रीहिभिरेव दर्शपूर्णयासयागः । यवा
यणानन्तरं प्राग्व्रीह्याग्रयणात् यवैरिति । अत्र दर्शपूर्णमासावित्य
न दर्शपूर्णमासयोरेवायं द्रव्यनियम उक्तः, तेनान्यासु विकृतिषु न
द्रव्यनियम इति धूर्तस्वामिनः ।

आघारं प्रकृत्यगुणाः सामम्नाताः । ऋजुमाघारयति सन्ततमाघारयति दीर्घमाघारयति प्राञ्चमाघारयति तेषामेककार्यत्वादुक्तेन न्यायेन विकल्पे प्राप्त आह—

धर्ममात्रेषु समुच्चयो विरोधे ॥ १८२ ॥

ये गुणा धर्ममात्राः तेषां समुच्चयः । कुत एतत् । अविरोधे हि ते वर्त्तन्ते । कथम् । ऋजुसन्ततं न विरुणद्धि । न सान्तत्यं प्राञ्चम् । प्रतिनियतानि ह्यदृष्टानि । तस्मादृज्वादीनां समुच्चयः । ननूक्तमेककार्यत्वादिति । सत्यम् । परमेकं कार्यम् । अवान्तरकार्याणि तु भिन्नानि । यदृजुना क्रियते । न तत्सन्ततेन यत्सन्ततेन न तत्प्राञ्चेति ॥१८२॥

होत्राधानयोः क्रियमाणानुवादिनामग्निमन्थनप्रणयनादिषु होतृकाणां आधानमन्त्राणां च भूर्भुवः स्वरिति किमेषां समुच्चय, उत विकल्प इति? । मन्त्राणां क्रियाभिधायकत्वं तत्साधनाभिधायकत्वं च दृष्टं प्रयोजनमिति विकल्पे प्राप्त आह—

होत्राधानयोः ॥ १८३ ॥

होतृकाणां मन्त्राणां अधस्तनसूत्रोपात्तः समुच्चयोनुकृष्यते । यत्कारणमदृष्टार्था हि ते क्रियमाणानुवादिनः । करणमन्त्राणां च विकल्प इष्यते । दृष्टार्थत्वात् । क्रियमाणानुवादिनस्त्वदृष्टार्थायेति समुच्चयः१ । आधानमन्त्राणां तु समुच्चयो वाचनिकः । त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधाति पञ्चभिराहवनीयमिति ॥ १८३ ॥

सर्वत्र होतृकाणां समुच्चये प्राप्त आह—

न याज्यानुवाक्यासु विरोधात् ॥ १८४ ॥

एकस्मिन्प्रकरणे याज्यानुवाक्यालक्षणयुक्तानां समुच्चयो न भवति । देवतास्मरणार्था ह्यनुवाक्या । हविः समर्पणार्था च याज्या । अतो दृष्टार्थत्वाद्विकल्पः । तथाचाह । ह्वयति वा अनुवाक्यया प्रयच्छति याज्ययेति ॥ १८४ ॥

---

१ तथाच श्रुतिः “ त्रिःप्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् ” “ आग्नेयीरन्वाह ” “ एकादशान्वाह नवान्वाह दशान्वाह ” इत्यादि ।

दर्शनाच्च ॥ १८५ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा याज्यानुवाक्यासु न समुच्चयः । प्र जापत्यान्प्रकृत्यामनन्ति । एकानुवाक्या भवत्येका याज्यैकदेवत्या हि ति । देवतैकत्वं हेतुं ब्रुवन् याज्यानुवाक्ययोरेकत्वं च प्रदर्शयति तथापितृयज्ञे पुरोनुवाक्यां प्रकृत्यामनन्ति । एकया व देवान्प्रच्यावय न्ति द्वाभ्यां पितॄनिति अनुवाक्याद्वित्वविधिपरेवाक्ये एकत्वं द र्शयति १ ॥ १८५ ॥

प्रायश्चित्तेषु दोषनाशात् ॥ १८६ ॥

एकस्मिन् कर्मणि प्रायश्चित्तबहुत्वे आम्नाते२ किं समुच्चय, उ विकल्प इति ? । विकल्प इति ब्रूमः । कुतो दोषनिर्घातार्थं हि प्रायश्चित्तं भवति । दोषदर्शने हि सति तदाम्नायते ततस्तन्निर्घा तिरेव प्रयोजनं तेन विकल्प्यते ३ ॥ १८६ ॥

---

१ एवमेव महापितृयज्ञे पुरोऽनुवाक्या प्रस्तावे " स द्वे पुरोऽनु वाक्ये अन्वाहैकया वै देवान् प्रच्यावयन्ति द्वाभ्यां पितॄन् " इत्या दावप्येकत्वं सिद्धं दर्शयति । तस्मादत्रापि विकल्प एवेति भावः ॥

२ " यो ऽमावास्यां पौर्णमासीं वातिपातयेदग्नये पथिकृ ते ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् " " यो ऽमावास्यां पौर्णमासीं वा तिपातयेद्वैश्वानरन्द्वादशकपालं निर्वपेत् " इत्यादिना बोधिते इत्यर्थः

३ अयमभिप्रायः, वैगुण्यं निमित्तीकृत्य वाक्येन विधीयमानानि प्रायश्चित्तानि वैगुण्यनाशकत्वात् प्रत्येकं समर्थानि विज्ञायन्ते तेषां विकल्पसमुच्चयविचारे अदृष्टार्थत्वात्समुच्चये प्राप्ते एकै केन वाक्येन निरपेक्षविधानाद्वारैक्याद्विकल्प एव न समु च्चयः । तदुक्तं द्वादशाध्याये तृतीयपादे चतुर्दशसूत्रे जैमि निना " प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्व स्य निर्घात " इति । अस्यार्थः, प्रायश्चित्तेषु विकल्प स्यात्, कुतः ? ऐकार्थ्यात्, कथमैकार्थ्यम् ? यत एकेषां निष्पन्नेन दोषेण केवलस्य तस्याभिसंयोगो यद्यृक्तो यक्ष आर्त्तिमियाद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् इति, तस्मात् सर्वस्य दोषस्यैकेन निर्घा तः । एकेन चेन्निर्हतो दोषस्तर्हि द्वितीयादीनि प्रयोगान्तरार्थानि भ वन्ति । एवं स्मार्तेष्वपि द्रष्टव्यम् । तत्र द्वितीयं सूत्रम् " समुच्चय

एकेन च निहते दोषे द्वितीयमनर्थकमित्येवं प्राप्त आह—

नाश्रुते ॥ १८७ ॥

प्रायश्चित्ते कृते दोषः प्रयातीति नैवं श्रुतिरस्ति ॥ १८७ ॥

प्रत्यक्षाच्च ॥ १८८ ॥

प्रत्यक्षेणापि दोष निर्घातो न दृश्यते । भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीति । कृतेपि होमे न भिन्नमभिन्नं भवति । न च स्कन्नमस्कन्नम् । अतो धर्म मात्रं, तस्मात्समुच्चयः ॥ १८८ ॥

स्याद्वा दर्शनात् ॥ १८९ ॥

भवेद्वा केषुचित्प्रायश्चित्तेषु दोषनिर्घातार्थता । यथा महाव्याहृतिहोमेषु । दोषनिघातो ह्यत्र दृश्यते । स यथा पर्वणा पर्व सन्दध्यादेवꣳ हैव च सन्दधाति य एताभिर्भिषज्यतीति सन्धानभैषज्ये दर्शयति ॥ १८९ ॥

एवं प्राप्त आह—

नाऽन्यार्थत्वात् ॥ १९० ॥

नैतदेवं सन्धानभैषज्ये दृष्ट्वा विकल्प इति । किं कारणम् । अन्यार्थे ह्येते । किमर्थे इति चेत् । महाव्याहृतिस्तुत्यर्थे, इत्थं

स्त्वदृष्टार्थेषु (१२. ३. २५) यानि पुनर्न दोषनिर्घातार्थानि तेषु समुच्चयः, कानि पुनस्तानि ? यानि न शिष्टस्याक्रियायां प्रतिषिद्धस्य करणे वा विधीयन्ते, यथा ' यस्याहुतमग्निहोत्रꣳ सूर्योऽभ्युदियान्मैत्रं चरुं निर्वपेत् सौर्यमेककपालम् ' तथा ' यस्याहुतमग्निहोत्रꣳ सूर्योऽभ्युदियादग्निꣳ समाधाय वाचं यत्वा दम्पती सर्वाहमुपासियाताम् ' इति । तत्र दोषो न दृश्यते दोषस्याभावान्निर्घातार्थता च नास्ति केवलमभ्युदये निमित्ते कर्म विधीयते तन्नैमित्तिकं च कर्मणः प्रकरणे उत्पन्नत्वात् कर्माङ्गं विज्ञायते । तत्र यावन्ति चोद्यन्ते तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन सङ्गृह्यन्ते । अतस्तेषां समुच्चयः । तदेवं जैमिनेः सिद्धान्तः, प्रमादापातितस्य वैगुण्यस्य समाधानार्थानां विकल्पः, निमित्ते सति कर्माङ्गानां समुच्चय इति सङ्क्षेपः ।

नाम प्रशस्तौ महाव्याहृतिहोमौ येन सन्धानभैषज्ये क्रियेते तस्माददृष्टार्थत्वम् ४ ॥ १९० ॥

इदानीमिदं विचार्यते । कर्मणि प्रयुज्यमानानां मन्त्राणां किं यथाम्नातस्वरेण प्रयोग, उत भाषिकस्वरेण ? भाषिकस्वरो ब्राह्मणस्वरः । आहोस्विदेकश्रुत्या तानेनेति ? किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रणैव पक्षः—

मन्त्रे स्वरक्रिया यथाम्नातमविशेषात् ॥ १९१ ॥

कर्मणि प्रयुज्यमाने मन्त्रे आम्नातस्वरेण प्रयोगः । कुत ए तदविशेषात् । न विशेषावसातुं शक्यते अनेन स्वरेण अनेन स्व प्रयोग इति । तस्मात्समाम्नायस्वरः ॥ १९१ ॥

एवं प्राप्त आह—

भाषिकस्वरो वोपपन्नमन्त्रोपदेशात् ॥ १९२ ॥

वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । भाषिकस्वरो वा भवति ब्राह्मण रः । न मन्त्रस्वरः । कुत एतत् । उपपन्नस्वरस्यैव मन्त्रस्य विद्यमानस्वरस्य ब्राह्मणे स्वरान्तरेणोपदेशो भवति । तस्माद्भाषिक

---

४ अपराव्याख्या " स्याद्वादर्शनात् " प्रायश्चित्तानि द्विविधानि कानि चिद्वैगुण्यस्य प्रमादापतितस्य समाधानार्थानि, कानि चिन्निमित्त कर्माङ्गानि । तत्र यानि वैगुण्यसमाधानार्थानि तेषु दोषनिर्घात स्यात्, कुतः ? दर्शनात् "स यथा पर्वणा" इत्यादिनातदुक्तम् । ए केन च निर्हृते दोषे न द्वितीयस्य प्रयोजनमित्यकमेव किंचि द्विकल्पेन कर्तव्यमिति सिद्धान्तः । एवमेव सर्वेषु प्राप्ते आ "नान्यार्थत्वात्" प्रयाश्चित्तानि न दोषे निर्घातार्थानि किन्तु भेदना दिनिमित्ते सति कर्माङ्गानि, तेषु दोषेऽसति न तन्निर्घातार्थता र्थता कुतः ? अन्यार्थत्वात्, तत्र हि न प्रायश्चित्तस्य विनष्टसमाधा कार्यम्, किञ्च स एवार्थो दृष्टः, न च होमादिना भिन्नं स्कन्नं वा अ भिन्नमस्कन्नं च कर्तुं शक्यते, अत एवं विधे निमित्ते यानि विधीयन्ते तान्यदृष्टार्थान्येव, तस्मात्तेषु समुच्चय इति । एवं च जैमिनिसिद्धा न्तेनाविरोधि व्याख्यानं भवति, अतो युक्तमेवेति दिक् ।

स्वर इति ॥ १९२ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

तानो१ वा नित्यत्वात् ॥ १९३ ॥

वा शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे। नैतदस्ति यद्धापिकस्वर इति। तानेन प्रयोगः। एकश्रुत्या प्रयोग इत्यर्थः ॥ १९३ ॥

कुत एतत्—

एकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धौ यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्यासाम-जपन्यूङ्खयाजमानवर्जम् ॥ १०४ ॥

स्मर्यते ह्येवमेकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धाविति वर्त्तमाने यज्ञकर्मण्यजपन्यूंखसामसु। एवमादिवर्जितानां मन्त्राणां एकश्रुत्या तानेन प्रयोगः२। ननु चेयं स्मृतिः। श्रुत्या च मन्त्रप्रयोगः स्वरान्तरेणोच्यते। नैव श्रुतिर्मन्त्रप्रयोगार्था। तं प्रथयत्युरुप्रथा उरुप्रथस्वेति प्रयोगवचनेनोपसंगृहीतत्वात्। लिङ्गेन प्रथने प्राप्नोत्येवं तत्र श्रुतिरर्थवादार्था। उरुते यज्ञपतिः प्रथतामिति। प्रशस्तमेतत्प्रथनं येन यज्ञपतिरपि प्रजया पशुभिश्च प्रथत इति। अपि च नित्या स्मृतिरविच्छिन्नपारम्पर्यात्। अथ वा नित्यत्वादिति। नित्यं वैदिकं वचनं स्मृतानां तन्मूलमिति। एवं च स्मृतेर्नित्यत्वम् ॥ २०४ ॥

आधाने श्रूयते षड्देया द्वादशदेया इत्येवमादि। तत्र सन्देहः। किं दानसंयोगे संख्याविकल्पते। उत समुच्चीयत इति ?।

---

१ तान एकश्रुतिरित्यर्थः।

२ सुब्रह्मण्योमिन्द्रागच्छेत्यादिर्निगदः सुब्रह्मण्या, सामानि उद्गातृभिर्यज्ञे गीयमानानि, जपाश्च धूरसि इन्द्रस्य बाहुरसि मर्यादित्याद्या जपतीति शब्देनचोदिता मन्त्राः, न्यूङ्खास्तु पृष्ठ्ये षडहे होतृवेदे प्रसिद्धा ओकारा द्वादश पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं तो ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ सुषाव हर्यश्वाद्रिरित्यादयः, याजमानं च सर्वं विष्णुक्रमणादिकम्, तत्सम्बन्धिनो ये मन्त्राः दिविविष्णुरित्याद्याः एषु नैकश्रुतिर्भवतीति सूत्रस्य हृदयम्।

सर्वासामाम्नातत्वात्समुच्चये प्राप्त आह—

संख्याविकल्पो दानसंयोगे कृतत्वात् ॥ १९५ ॥

दानसंयोगे या संख्या श्रूयते सा विकल्पेन भवितुमर्हति कुत एतत् । एकेन संख्याविशेषेणानत्यर्थस्य निर्वर्त्तितत्वात् आनत्यर्थश्चैतद्दानं न धर्ममात्रम् । स एष यज्ञो हतो नददक्षे तं देव दक्षिणाभिरदक्षयन्निति प्रकृत्यामनन्ति । ता वै षड्दद्यादित्येव मादि ॥ १९५ ॥

अस्त्यग्नीषोमीयः पशुस्तत्र श्रूयते । इवभ्र उवध्यमवदधा ति । वसां जुहोति । अध्यूध्नीं होत्रे प्रयच्छति । वनिष्ठुमग्नी प्रयच्छति । तच्च चोदकेन पञ्चपश्वादिपशुगणे प्राप्तम् । तत्र स न्देहः । किमवध्यादीनां समुच्चय, उत विकल्प इति ?। किं ताव तावत्प्रतिभाति । एकेनैव द्रव्येण तस्याः क्रियाया निर्वर्त्तितत्वा द्विकल्पे प्राप्ते आह—

उवध्यवसाध्यूध्नीवनिष्ठुषु समुच्चयो
द्रव्यसंस्कारतद्भेदाभ्याम् ॥ १९६ ॥

उवध्यादिषु समुच्चयो न विकल्पः । कुत एतत् । द्रव्याणि हि तया क्रियया संस्क्रियन्ते । प्रतिपाद्यन्ते । नात्र द्रव्यं क्रियार्थं क्रिय एव द्रव्यार्थेति क्रियानिर्वृत्युत्तरकालं चरितार्थस्य द्रव्यस्य प्रतिपत्ति संस्कारः संस्कार्याणि भिन्नानि । यस्यैव पशोः शेषसंस्करो न क्रियते तस्यैव संस्कारहानाद्वैगुण्यमापद्यते । तस्मात्समुच्चय[१] इति । भूतभ- व्यसमुच्चारणन्यायेन द्रव्यमन्यत्र क्रियार्थम् । एकेनैव च क्रियाया निर्वर्त्तितत्वान्न द्वितीयेन प्रयोजनमिति ॥ १९६ ॥

ज्योतिष्टोमे क्रयं प्रकृत्यामनन्ति । हिरण्येन क्रीणाति । वासस क्रीणाति । गवा क्रीणातीत्येवमादि । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किं क्रयचोदना गुणेषु समुच्चय, उत विकल्प इति ?। किं तावत्प्रा- प्तम् इतरेतरनिरपेक्षत्वाद्दक्षिणा संख्या विकल्पवत् विकल्प प्राप्ता- विदमाह—

---

१ उपलक्षणमिदं गुदजाघन्यादिष्वपि समुच्चयस्य ।

चोदनागुणेषु च प्रक्लृप्त्युपबन्धाभ्याम् ॥ १९७ ॥

अधस्तनसूत्रोपात्तसमुच्चयानुकर्षणार्थश्चशब्दः । क्रयचोदनागुणेषु समुच्चयो न विकल्पः। प्रक्लृप्तएव हि सोमे विद्यमाने कर्ममध्ये क्रयश्चोदितस्तेनास्य धर्ममात्रता । न ह्ययमप्राप्तस्य सोमस्य परिप्रापणार्थः । धर्ममात्रत्वाद्यथाचोदितः कार्यः । चोदना च सर्वद्रव्याणां । तस्मात्समुच्चयः । अपि च संख्योपबध्यते । तं वै दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभिरिति ॥ १९७ ॥

१गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात् ॥ १९८ ॥

अर्थलक्षणेषु सञ्चरणेषु ॥ १९८ ॥

२विवृत्यावृत्य वेतरथावृत्तिः ॥ १९९ ॥

विवर्त्तनमप्रदक्षिणम् । आवर्त्तनं प्रदक्षिणं । एते शास्त्रतः कृत्वा इतरथावृत्तिः कार्या ॥ १९९ ॥

अतीत्य निष्क्रमणम् ॥ २०० ॥

यत्र सञ्चरणमार्गेण शास्त्रात्प्रविष्टः । यथान्तरेणापराग्नीगत्वा व्रतग्रहणे तत्र तत्पदार्थाभिनिर्वृत्युत्तरकालमतीत्य तेनैव मार्गेण निःक्रमणम् ॥ २०० ॥

३उत्तरत उपचारो यज्ञः ॥ २०१ ॥

उत्तरत उपचारो वै यज्ञ इति श्रुतेः । अनियतदेशस्य कर्मणो देशोयम् ॥ २०१ ॥

---

१ विना वचनं गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात् तयोर्व्यवायं न कुर्यात् तयोरन्तरालेन न गच्छेत्, नापि स्फ्योदपात्रादिकमन्तरालेन नयेदित्यर्थः ।

२ निवृत्य प्रदक्षिणमावृत्य आवृत्य आवर्तनं कृत्वा प्रदक्षिणमावृत्य वा इतरथावृत्तिः प्रत्यावृत्तिः कर्तव्येत्यर्थः ।

३ यज्ञ उत्तरत उपचारो भवति, उत्तरतः विहारादुत्तरदेशे उपाचारणं कर्म करणं यस्यासावुत्तरत उपचारः, सर्वं कर्म विहारादुत्तरदेशे कर्तव्यमित्यर्थः ।

दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने ॥ २०२ ॥

भवतः । ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्ते इति वचनात् अथ हैषैव तुला यद्दक्षिणो वेद्यन्त इति प्रकृत्य तस्माद्दक्षिणं वेद्यन्तम धिस्पृश्येवासीतेति ॥ २०२ ॥

पश्चाद्यजमानो वेदिस्पृक् ॥ २०३ ॥

ब्रह्मणः पश्चाद्यजमानो वेदिसंलग्न आस्ते १ ॥ २०३ ॥

अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगात् ॥ २०४ ॥

अध्वर्युवेदविहितस्य कर्मणश्चत्वार ऋत्विजः कर्तारः तेषामनागृहीतकर्तृके कर्मण्यध्वर्युः कर्त्ता । कुत एतत् । वेदयो गात् । अध्वर्युणा हि वेदो युज्यते । समाख्यायते । अध्वर्युवे इति । यदि तद्वेदविहितानामध्वर्युः कर्त्ता तदैतदुपपद्यते ॥ २०४ ॥

वचनविरोधाभ्यामन्यः २ ॥ २०५ ॥

तद्यथा प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति वचनात् । विरोधाद पेषणोपधानयोर्युगपद्विधानादुपधानेऽग्नीत् ॥ २०५ ॥

हविष्पात्रस्वाम्यृत्विजाम् ३ ॥ २०६ ॥

समावेशे सत्युत्तरमुत्तरं वहिर्भवति ॥ १०६ ॥

पूर्वं पूर्वमन्तरम् ॥ २०७ ॥

भवति ॥ २०७ ॥

---

१ तच्चाच श्रुतिः, "अथ हैषैवतुला यद्दक्षिणो वेद्यन्तः स यत्साधु करोति तदन्तर्वेद्यथ यदसाधु तद्वहिर्वेदि तस्माद्दक्षि णं वेद्यन्तमधिस्पृश्येवासीत" इति ।

२ वचनाद्विरोधाच्चाध्वर्योरन्योऽपि यजुर्वेदविहितस्य कर्मण कर्ता भवतीति सूत्रार्थः ।

३ हवींषि च पात्राणि च स्वामी च ऋत्विजश्च हविष्पात्र स्वाम्यृत्विजः तेषाम् ।

ऋत्विजां च[1] यथापूर्वम् ॥ २०८ ॥

ऋत्विजां च यथापूर्वं समावेश सत्युत्तमुरत्तरं बहिर्भवति । पूर्वं पूर्वमन्तरं भवति ॥ २०८ ॥

न वा चोदित्वात् ॥ २०९ ॥

न वायमन्तर्बहिर्भावो भवति । न ह्यस्य ब्राह्मणे चोदनेति । एवमभिहिते पुनरावीतेन व्याख्यायते । अचोदितत्वात् । नायमन्तर्बहिर्भावः स्याद्यदि न स्मर्यते स्मर्यते च । तस्मादस्त्येवेति २ ॥ २०९ ॥

गार्हपत्ये संस्काराः ॥ २१० ॥

३प्रतपानादयो भवन्ति ॥ २१० ॥

श्रपणं वाहवनीये ॥ २११ ॥

आहवनीये वा भवति । गार्हपत्ये वा ४ एवमेवहि श्रू-

---

१ चकाराद्धविषां तत्पात्राणां सत्रगणयागादौ स्वामिनां चैवमन्तर्बहिर्भावो ज्ञेयः ।

२ तद्यथा " तामन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति " इति । " प्रत्याहृत्य वा सोमाहवनीययोरव्यवायात् " इत्यादि, अन्तर्बहिर्भावश्चात्राग्न्यवधिकः । तेन वपा अग्नेरव्यवहिता, यूपस्तु पात्रत्वाद्वपापेक्षया बहिः, प्रतिप्रस्थाता तु ऋत्विक्त्वाद्यूपादपि बहिर्भवतीति भावः ।

३ प्रतपनं आदिर्येषां ते प्रतपनादयः, तेच आश्रिश्रयणपर्यग्निकरणपात्रप्रतपनादयः, एतेषां संस्काराणां विशेषवचनाभावे गार्हपत्येऽनुष्ठानमित्यर्थः ।

४ आदिविकल्पोऽयम्; नेच्छाविकल्पः । " तच्छापिण " इति तच्छापित्वस्य नियतत्वेनानुवादात् । तदुक्तम् " रूपं कालोऽनुनिर्वाप्यः श्रपणं देवतास्तथा, आदौ ये विधृताः पक्षास्त इमे सर्वदास्मृताः " इति । रूपं कर्म स्वरूपं दाक्षायण पौर्णमासादिकम्, काल उदिताऽनुदितादिः, अनुनिर्वाप्यो वैमृधादिष्टौ, श्रपणं हविः श्रपणं गार्हपत्ये वाहवनीये वा, देवता ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा, एतेषां विकल्पानां मध्ये यः प्रथमं स्वीकृतः स एव यावज्जीवं कर्तव्यः न पक्षान्तरम् । एवमेते पञ्चैवादिविकल्पाः । अन्ये सर्वेऽपीच्छा विकल्पा इति दिक् ।

यते ॥ २११ ॥
आज्येन यूपं समनक्तीति श्रूयते । तत्रैतच्चिन्त्यते किमाज्यशब्द
संस्कारनिमित्त उत जातिनिमित्त इति ? । किं तावत्प्राप्तं । प्र
योगप्राचुर्यात्संस्कारनिमित्त इत्येवं प्राप्त इदमाह—

घृतमाज्ये लिङ्गात् ॥ २१२ ॥

आज्ये चोदिते घृतं प्रतीयात् । जातिनिमित्त १ आज्यश
ब्दो न संस्कारनिमित्त इति । असंस्कृतेपि हि प्रयोगो दृश्यते
क्रेयमाज्यं क्षीणमाज्यं तैलमुपसेवनं वर्त्तते । नन्वयमेकदेशे प्र
योगः । सत्यमेवं । एकदेशप्रयोगोपि वाचकशक्तिमन्तरेण
भवति । लिङ्गाच्च लिङ्गं चाश्व मेधे ब्रह्मौदनंप्रकृत्य भवति
यदाज्यमुच्छिष्यते तेन रशनामभ्यज्यादत्त इति । असंस्कृतेप्या
ज्यशब्दप्रयोगो भवति । अपरे लिङ्गादिति वर्णयन्ति लिङ्गाद्गव्य
मेव भवति । आज्यनिर्वापं प्रकृत्यामनन्ति । महीनां पयोसीति मह्य
इति ह वा एतासामेकं नाम यद्गवामिति २ ॥ २१२ ॥

तस्य होमो नादेशे ॥ २१३

तस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । द्रव्यान्तरस्याविधाने तेन होम
कर्त्तव्यः ३ ॥ २१३ ॥

---

१ प्रयोजनं 'आज्येन यूपमनक्ति' 'आज्यमासिच्योद्गात्रे सोम
प्रपच्छति' इत्येवमादौ संस्काराभावः ।

२ तथाच मण्डनमिश्राः—

'घृतार्थे गोघृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम् ।
आज्यं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥
तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जर्तिलसम्भवम् ।
तदभावेऽतसीस्नेहं कौस्तुभं सर्षपोद्भवम् ॥
वृक्षस्नेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्वालाभे परः परः ।
तदभावे यवव्रीहिश्यामाकान्यतरोद्भवम् ॥
पिष्टमालोड्य यत्नेन घृतार्थे योजयेत् सुधीः ।
वृक्षतैलेषु पुन्नागनिम्बैरण्डोद्भवं त्यजेत्' इति ॥

३ तद्यथा 'सव्येनावृत्यदक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्य
इति च' इति । 'नमः कृतायेति जुहोति' इति च । अत्र सर्वत्राज्ये
नैव होमो भवति ।

चात्वालात्पुरीषम् ॥ २१४ ॥

यज्ञकर्मणि यत्पुरीषं तच्चात्वालादूग्राह्यम् ॥ २१४ ॥

आहवनीययजतयो ध्रुवायाः१ ॥ २१५ ॥

सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति वचनात् । तत्र केचिदुपस्तरणाभिघारणे अपि ध्रौवादेवाज्यादिच्छन्ति । उपरस्तरणाभिघारणं अपि यज्ञसाधने एवेति । तत्पुनरयुक्तम् । द्व्यवदानसंस्कारके ह्येते । न यज्ञसाधने । कुत एतत् । उत्पद्यमानएवायं यागोऽष्टाकपालसाधनकएवोत्पन्न आग्नेयोष्टाकपालोभवतीत्यनेन । तत्रान्यद्‌द्रव्यान्तरं न विकल्पते । न समुच्चीयते । न चवैपरीत्येन बाध्यबाधकभावेन वाभिसम्बध्यते । उत्पत्तिगुणाविरोधात् । अतोद्व्यवदानसंस्कारोयम् । तथाचाह । स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति । सैषाषाज्येन मिश्राहुतिर्हूयत इति । मिश्रणत्वेनाज्यमभिधीयते । न यागसाधनत्वेनेति । अथ संस्कारकाण्यपि ध्रौवाद् गृह्यते । तदानीं पुरोडाशाभिघारणोपस्तरणप्राणदानादीन्यपितत एव प्राप्नुवन्ति । अस्तुतथेतिचेत् । न स्थाल्यानर्थक्यात् ॥ २१५ ॥

इडाप्राशित्राघारांश्चैके ॥ २१६ ॥

ध्रौवादेवेच्छन्ति । तत्रापि हि यज्ञसंशब्दनं भवति । पाकयज्ञियायेव वा एतदिडया च्यरिष्टुरितीडायां । तथा प्राशित्रं प्रकृत्यामनन्ति । तद्यथैव यज्ञस्यावदानमेवमेषतदिति शिरो वै यज्ञस्यैतयोरन्यतरआघारयोरिति यज्ञसंशब्दनं भवति । एके तन्नेच्छन्ति । अयज्ञत्वात् । उपचारिकाण्येतानि यज्ञसंशब्दनानि ॥ २१६ ॥

---

१ आहवनीये ये आज्यहविष्कायागा भवन्ति ते ध्रुवायाः सकाशादाज्यमवदायकार्या इत्यर्थः । 'उपस्तृणन्नभिघारयन्नाज्यस्य यजन्ध्रुवाया गृह्णाति' इतिश्रुतौ आज्ययागार्थत्वेन ध्रौवस्य बोधनात् इति ।

१प्राञ्चावाघारौ ॥ २१७ ॥

होतव्यौ ॥ २१७ ॥

२विदिशावेके ॥ २१८ ॥

जुह्वति ॥ २१८ ॥

आहवनीये होमाः श्रुतिसमाख्यानाभ्याम् ॥२१९॥

यदाहवनीये जुह्वतीति श्रुतिः । आ एत्यैतस्मिन्नहूयत इति आहवनीयसमाख्यानम् ॥ २१९ ॥

जुह्वावचने ॥ २२० ॥

अवचनेऽन्यस्य होमार्थस्य द्रव्यस्य जुह्वा होमः कर्त्तव्यः कुत एतत् । समाख्यानात् हूयते ऽनयेति जुहूः । एतच्च दर्शपूर्णमासप्रकरण एव तद्विध्यन्तग्राहकेषु च । तत्रैव जुहूं दृष्टेति ॥ २२० ॥

सकृद्गृहीतार्थावाप्तेः ॥ २२१ ॥

सकृद्गृहीतेन होमः कर्त्तव्यः । सकृद्गृहीतेनैव हि होमार्थाभिनिर्वृत्तिरवाप्ता भवतीति ॥ २२१ ॥

किञ्च—

---

१ पूर्वाघार उत्तराघारश्चैतौ द्वावप्याघारौ प्राञ्चौ प्राक् संस्थौ होतव्यौ ऋजू सन्ततौ दीर्घौचेति सूत्रार्थः । 'ऋजुमाघारयति' 'सन्ततमाघारयति' 'दीर्घमाघारयति' 'प्राञ्चमाघारयति' इति श्रुतेः । सूत्रे प्राञ्चावित्युक्तिस्तु ऋज्वाद्युपलक्षिकेति भावः ।

२ एके शाखिनः आघारौ विदिशौ जुह्वति, आहवनीयस्योत्तरश्रोणेरारभ्य दक्षिणांसपर्यन्तं पूर्वाघारम्; दक्षिणश्रोणेरारभ्योत्तरांसपर्यन्तमुत्तराघारमिति । तथा च सूत्रान्तरम् 'उत्तरपश्चार्धादग्नेरारभ्याविच्छिन्नं दक्षिणतोजुहोति' 'तथादक्षिणपश्चार्धादारभ्याविच्छिन्नमुत्तरतो जुहोति' इति ।

अवषट्कारातिरेकाच्च ॥ २२२ ॥

अवषट्कारास्वाहुतिषु द्वितीयमेवावदानमतिरिक्तं ज्ञापयति। कथम्। तद्वै चतुरवत्तं भवतीदं वा अनुवाक्याथ याज्याथ वषट्कारोथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै हविर्भवतीति प्रकृत्याह। अतिरिक्त ह तदवदानं यत्पञ्चममिति। तेनावषट्कारास्वाहुतिष्वनुवाक्याद्यभावाद्द्वितीयमेवावदानमतिरिक्तमिति ज्ञापितं भवति। तथा यच्चतुरुन्नैषीर्द्विरहौषीरथ के ते द्वे आहुती इति द्वयोरतिरिक्ततां दर्शयति ॥ २२२ ॥

व्रीहीन्यवान्वा हविषि ॥ २२३ ॥

हविषि चोदिते व्रीहीन्यवान्वा प्रतीयात् ॥ २२३ ॥

तस्या द्विरवद्यति ॥ २२४ ॥

तस्य सकलस्यैव देवतोद्देशेन गृहीतस्य होमे प्राप्ते वचनाद्विरवद्यति ॥ २२४ ॥

त्रिजर्मदग्नीनाम् ॥ २२५ ॥

जमदग्नीनां त्रिरवद्येत्। पञ्चावत्तं ३ जमदग्नीनामिति वचनात् ॥ २२५ ॥

४पश्चात्तृतीयम् ॥ २२६ ॥

---

३ एवं च यत्र यत्रान्येषां चतुरवत्तमाज्यभागपत्नीसंयाजप्रधानयागादौ तत्र सर्वत्र जमदग्नीनां पञ्चावत्तमेव कर्त्तव्यम्। अग्निहोत्रहोमेऽपि तेषां पञ्चावत्तमेव पठ्यते मानवे "चतुः पञ्चकृत्वो वा" इति। आपस्तम्बोऽपि। त्रिजर्मदग्नीनाम्, इति सूत्रयामास। अत्र जमदग्निपदमुपलक्षणम्, अन्येषामपि पञ्चावत्तं स्मर्यते। तथाहि—

"जमदग्निवत्सविदा वार्ष्टिषेणास्तथैव च।
पञ्चावत्तिन एतेऽन्ये सर्वे चतुरवत्तिनः" इति ॥

४ तृतीयमवदानं हविषः पश्चाद्भागादवदेयम्। प्रथमद्वितीये तु मध्यात्पूर्वार्धादिति वक्ष्यते।

अवदेयम् ॥ २२६ ॥

सर्वेषां वोभयमविधानात् ॥ २२७ ॥

सर्वेषां वोभयं भवतीति । चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा । कुत ए
त् । अविधानाज्जमदग्नीनां पञ्चावत्तत्वस्य । माध्यन्दिनानां पञ्चते
तद्धै चतुरवत्तं भवति उतो पञ्चावत्तमेव भवतीति । शाखान्तरे
पञ्चावत्तं जमदग्नीनामिति । तेन जमदग्नीनां पञ्चावत्तमेव इतरे
चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा ॥ २२७ ॥

मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चासम्भिदन्नङ्गुष्ठपर्व-

मात्रमवदानम् ॥ २२८ ॥

हविषो मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चासम्भिन्दन्नङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं गृ
ह्णीयात् । असम्भिन्दन्नवदानमर्यादां कुर्वन् । कुत एतत् । अ
वदानसम्भेदेनेहि मर्यादाबाधः । मर्यादाबाधे च मध्यात्पूर्वार्द्धा
त्यस्य बाधः ॥ २२८ ॥

मात्रावद्दधिपयसोः ॥ २२९ ॥

दधिपयसोरपि तन्मात्रमेवावदेयम् १॥ २२९ ॥

आद्यन्तयोराज्यम् ॥ २३० ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः । स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोवदाया
थोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयतीति२ ॥ २३० ॥

एकप्रत्यवायः स्विष्टकृतः ॥ २३१ ॥

स्विष्टकृतस्त्ववदाने एकमवदानं प्रत्यवैति ॥ २३१ ॥

---

१ तयोर्हि द्रवत्वात्स्रुवेणावदानं सामर्थ्यात्; स्रुवपुष्करस्
तावत्परिमाणत्वादिति भावः ।

२ तच्च 'ध्रुवाया अवदेयम्, 'उपस्तृणन्नभिघारयन्नाज्यस्य य
जन् ध्रुवायां गृह्णाति' इति वचनात् ॥

द्विश्चाभिघारणम् ॥ २३२ ॥

स्विष्टकृत्येव भवति १ ॥ २३२ ॥

२अवदाय प्रत्यभिघारणं प्राक् स्विष्टकृतः ॥२३३॥

तस्माद्यस्य कस्य च हविषोवद्यति पुनरेव तदभिघारयति स्विष्टकृतएव तत्पुनराप्यायतीति ॥ २३३ ॥

सर्वहुत एककपालः ३ ॥ २३४ ॥

कर्त्तव्यः । द्यावापृथिवीयप्रकृतित्वात् । तत्प्रकृतित्वं च वक्ष्यत्युपरिष्टात् ॥ २३४ ॥

४अनुवाचनप्रैषो यथादेवतममुष्मा अनुब्रूहीति ॥ २३५ ॥

चतुर्थ्यां तेनानुवाचनं कर्त्तव्यम् ॥ २३५ ॥

आश्राव्यप्रैषे च ॥ २३६ ॥

चतुर्थ्यन्तेनैव प्रेषणम् । यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषः। यथा इन्द्रा-

१ 'सकृदवद्यत्यथोपरिष्टाद्द्विराज्यस्याभिघारयति ' ' अथास्य चरोः सकृदवद्यत्यथोपरिष्टादूद्विराज्यस्याभिघारति , इति श्रुतिभ्याम् ।

२ प्रधानार्थे हविषोऽवदानं कृत्वा हविषो यावद्भ्यः प्रदेशेभ्योऽवदानग्रहणं कृतं तत्राज्येन प्रत्यभिघारणं कर्त्तव्यं, स्विष्टकृतः प्राक्, तस्मिन् कृते तु प्रत्यभिघारणं न कर्त्तव्यम् । तथा च श्रुतिः "तस्मात्" इत्यादि ।

३ ' अथैत ँ सर्वमेव जुहोति न स्विष्टकृतेऽवद्यति ' इति श्रुतेः ।

४ या देवता यस्मिन् यागे भवति तद्वाचकममुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं प्रयुज्यानुब्रूहीति प्रैषःकर्तव्य इत्यर्थः, यथा अग्नयेऽनुब्रूहि सोमायानुब्रूहि इति ।

ग्निभ्यां च्छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति ॥ २३६ ॥

अमुं यजेति ॥ २३७ ॥

यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषाभावस्तत्रामुं यजेति द्वितीयान्ते-न प्रैषः१ ॥ २३७ ॥

प्रैषानुवाचने षष्ठी वपायै धानासोमेभ्य इति परिहाप्य ॥ २३८ ॥

प्रैषसम्बद्धेनुवाचने द्रव्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति । वपायै धा-नासोमेभ्य इति परिहाप्य ॥ २३८ ॥

असावित्यपनोदे ॥ २३९ ॥

यत्रासौ यजासौ यजेति । यथा पुनरभ्युन्नीतेषु । तत्र देवता-विभक्तिश्चापनोदे वर्त्तते । अथवासावित्यपनोदे इति । यत्र मन्त्रेऽसा-विति सर्वनामशब्दस्तस्यापनोदं कृत्वा यस्तत्राभिधेयस्तन्नामादेशः कार्यः २ ॥ २३९ ॥

सवषट्कारासु तिष्ठन्दक्षिणत उदङ् प्राङ् वष-ट्कृते ॥ २४० ॥

सवषट्काराखाहुतिषु दक्षिणतो वितानस्योदक् प्राग्व्यवस्थितो वषट्कृते जुहोति३ ॥ २४० ॥

सह वा ॥ २४१ ॥

१ तद्यथाग्निं यज सोमं यजेति ।

२ यथा 'सम्राडयमसौ' 'बृहस्पतेष्ट्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चाम्य-सौ, 'इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमित्यादि ।

३ वषट्कारात्पूर्वं होमे निन्दा च श्रूयते 'देवपात्रं वा एष यद्वष-ट्कारस्तद्यथा पात्रउद्धृत्य प्रयच्छेदेवं तदथ यत्पुरा वषट्काराज्जुहु-याद्यथाधो भूमौ निदिग्धं तदमुया स्यादेवं तत्' इति ।

सहवा वषट्कारेण जुहुयात् । वाशब्दो विकल्पार्थः । तस्मात्तु सह वै वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वेति ॥ २४१ ॥

१उभयत आज्यं हविषः ॥ २४२ ॥

क्षारयेत् ॥ २४२ ॥

सह वा ॥ २४३ ॥

एवमेव हि श्रुतत्वात्२ । अनुवाचनप्रैषौ यथादेवतमिति ॥२४३॥

प्रैषाः प्रक्रान्ता अतस्तद्विषयमेवैतच्चिन्त्यते । किमग्नी दग्नीन्विहरेत्येवमादयः कर्मचोदका, उत सम्बोधनार्था मन्त्रा इति ? । ननु चोक्तमाचार्येण निगदानां मन्त्रत्वम् । ऋचो यजूंषि सामानि निगदा मन्त्रा इति । सत्यमेवम् । मन्त्रवैलक्षण्यात्तदेवाक्षिप्यते । स एव च निर्णयो भविष्यति । किं वैलक्षण्यमिति चेत् । उच्यते । केचित्करणमन्त्रा येनुष्ठानकाले पदार्थान्स्मारयन्ति । केचिज्जपमन्त्रा अदृष्टार्थाः । अपरे क्रियमाणानुवादिनः क्रियमाणमर्थमनुवदन्ति । यथाग्निमन्थनीयादयः । न च तद्रूपाः प्रैषाः । अपि च विधिविभक्तियुक्ता एते अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणीहीति । तेनामन्त्रत्वाशङ्काविनिवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते—

वर्त्तमानापदेशाच्चोदनाशब्दात् श्रुत्यर्थाभावात्तवैचेति वचनान्निर्देशात्कर्मचोदकः ॥ २४४ ॥

अग्नीदग्नीन्विहरेत्येवमादिः कर्मचोदकः प्रतिपत्तव्यः । कुत

---

१ होमकाले हविष उभयत आज्यं होतव्यम्, पूर्वमल्पं हुत्वा ततो हविर्हूयते पुनश्चोपर्याज्यमित्यर्थः ।

२ 'प्रदग्धाहुतिर्ह वा अन्योऽध्वर्युरि'ति प्रकृत्य "अथ हैना एष सन्तर्पयति योऽयमाज्यं हुत्वावदानानि जुहोत्यथ पुनरन्तत आज्येनाभिजुहोत्येष हैनाः सन्तर्पयति" इति, तथा "तदुहोवाच याज्ञवल्क्यो यद्वा उपस्तीर्यावदायाभिघारयति तदेवैनाः सन्तर्पयति" इति च श्रुतेः ।

एतत् । वर्त्तमानापदेशात् । वर्त्तमानमर्थमपदिशन्त्येवमादयोनुष्ठे
त्वेन । अग्निविहरणक्रियानुष्ठेयत्वेनोच्यते । किं च चोदनाशब्दाद
चोदनाशब्दो हि भवति । लिङ्लोटौ कर्मचोदकौ । लोड्वचना
चैतानि श्रूयन्ते । अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणीहीत्येवमादीनि । अ
कर्मचोदकः । यदि च विधिविभक्तियोगेपि कर्मचोदकत्वं नाश्र
यते । लोट्श्रवणमनर्थकमेव स्यात् ।

श्रुत्यर्थाभावाच्च ।

अपि च लोट्श्रवणादेवायमर्थो गम्यते । यदुक्तं कर्मचो
कत्वम् । यदि च विधिविभक्तियोगेपि कर्मचोदका न भवेयुः श्रु
तार्थहानिः स्यात् ।

किञ्च—

तवैचेति वचनात् ।

मन्त्रवैलक्षण्यमेषाम् । तवै वचनाः प्रैषाः पठ्यन्ते । ब्राह्म
तर्पयितवै इत्येवमादयः । इति वचनाश्च मन्त्रायथा उरु प्रथा उरु
थस्वेति प्रथयत्येवैनमेतदुरुते यज्ञपतिः प्रथतामिति च । अतोपि म
न्त्रवैलक्षण्यादमन्त्रत्वम् ।

निर्द्देशात् ।

अपि च निर्द्दिष्टा मन्त्राः । अहेबुध्न्यमन्त्रं मे पाहि यमृग्य
स्त्रयी विदो विदुः ऋचो यजूंषि सामानीति तन्मध्ये चानाम्ना
दमन्त्रत्वम् । अतः ।

कर्म चोदकः ।

अपरे निर्द्देशादित्यन्यथा वर्णयन्ति विधिविभक्तियोगाच्छब्
वन्ति कर्मनिर्द्देष्टुमिति ॥ २४४ ॥

एवं प्राप्त आह—

मन्त्रो वा समभिव्याहारात् ॥ २४५ ॥

वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । मन्त्रो वैवञ्जातीयकः प्रतिपत्तव्यः

कुत एतत् । समभिव्याहारात् । य एभिरर्थोऽभिधीयते स समभिव्याहृतो वाक्यान्तरेण विहरत्यग्नीनित्येवमादिना । न च विहितस्य विधानमवकल्पते । अभिधानं तु सम्भवति । तस्मान्मन्त्र एवं जातीयकः प्रतिपत्तव्यः । अथवा समभिव्याहारादित्यभिव्याहरणमेषां प्रयोगकाले चोद्यते । उत्तिष्ठन्नाहाग्नीन्विहरेति । अथाह प्रोक्षणीरासादयेति च । यदि कर्मचोदका एते स्युरभिव्याहरणं एषां न चोद्येत । चोद्यते च तस्मान्मन्त्रा इति । यत्पुनरुक्तं वर्त्तमानापदेशादिति तन्मन्त्रत्वेऽपि न विरुध्यते । वर्त्तमानापदेशको हि मन्त्रो भवति । यदुच्यते । चोदनाशब्दाच्छ्रुत्यर्थाभावादिति । तत्रोच्यते । मन्त्रत्वेऽप्येतन्न दुष्यति । न लोड्विभक्तेर्विधानमेवैकोऽर्थः । प्राप्तकालतायामपि लोट् स्मर्यते । अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणीहीति च । अग्नीदित्यभिधीयते विहरणस्तरणयोः प्राप्तः काल इति । यदपि मन्त्रवैलक्षण्यमुक्तम् । तवै चेति वचनादिति तदप्यनैकान्तिकम् । तवै वचना अपि मन्त्रा दृश्यन्ते । कन्या इव वहतु मे तवा उ इति । मन्त्रश्चायम् । अनितिवचना च मन्त्रा दृश्यन्ते । स जुहोत्येष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यतीत्येवमादयः तस्माद्वैलक्षण्यम् । यच्चोक्तं निर्देशादिति निर्दिष्टा हि मन्त्रा ऋचो यजूंषि सामानीति निगदानामनिर्देशादमन्त्रत्वमित्यत्र ब्रूमः । यजुषां निर्देशात् निगदोऽपि निर्दिष्ट एवेत्यदोषः । अथवा वर्त्तमानापदेशादित्येवमादीनां व्याख्यान्तरं प्रस्तूयते । पूर्वत्रापरितोषात् । उक्तमेव हि निगदानां मन्त्रत्वमिति । विषयव्याप्तिश्च भवति । इदमामनन्ति आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालो भवतीत्येवमादि । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किमेते विधय उतार्थवादा आहोस्विन्मन्त्रा इति । तत्र तदुच्यते नैते विधयो वर्त्तमानापदेशात् । यो हि वर्त्तमानमर्थमुपदिशति सोऽनुवादसरूपत्वान्न विधिः स्यात् । विधानं तर्हि कीदृशादवगम्यते । अत आह । चोदनाशब्दात् । लिङन्ताल्लोडन्तात्तव्यान्तात् । एते हि विधौ स्मर्यन्ते । न चाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्येवमादयो लिङन्ता न लोडन्ता नापि तव्यान्ताः । अतो न विधयोऽर्थवादास्तर्हि भवन्त्वित्याशङ्क्य आह । श्रुत्यर्थाभावात् । अर्थवादा न भवन्त्येते श्रुतस्य ह्यर्थस्यार्थवादो भवति स्तावको । न चात्र श्रुतोऽर्थो विद्यते य एभिः संस्तूयेत । तस्मान्नार्थवादाः । मन्त्रास्तर्हि भवन्तु । मन्त्रा अपि न भवन्त्येते । कुत एतत् ।

श्रुत्यर्थाभावादेव । श्रुतस्य ह्यर्थस्य मन्त्रः प्रयोगकालेभिधायको भ
ति । न चासावस्तीति । तवैचेति वचना इति वचनाश्च मन्त्रा ब्रा
णे पठ्यन्ते । न चैतं तल्लक्षणयुक्तास्तस्मादप्यमन्त्रत्वमिति । तस्मात्
र्थप्रकाराभावादानर्थक्ये प्राप्त आह । निर्देशात्कर्मचोदकः । कर्म
दक एवं जातीयकः प्रतिपत्तव्यः । शक्नोति ह्यसौ अर्थवादपदसं
गात् पञ्चमलकारपरिकल्पना द्वारेण विधानं कर्तुम् । ननु च
र्त्तमानापदेशकोयं भवति कथमिवानुवादसरूपत्वाद्विधिः स्या
यथा गच्छति पठतीत्येवमादयो न विधयः । एवमेतेपि । अत्रोच्
ते । आग्नेयोष्टाकपालो भवतीति नानुवादोयम् । न ह्यसौ विहि
क्वचिद्येनानूद्यते । तस्मादष्टाकपालो भवतीति भावयितव्य एवमेव
ष्यते । न चाभावितोऽष्टाकपालो भवतीति । तस्माद्भावयितव्य एव
अर्थवादपदसंयोगोप्युक्त एव । अग्निर्वैदेवानां मुखमित्येवमादि । य
वर्त्तमानापदेशकस्यापि विधायकत्वमाश्रीयते । गायत्रेण त्वा छन्द
सा परिगृह्णामीत्येवमादीनामपि विधायकत्वमस्त्वित्येवं प्रा
आह ।

मन्त्रो वा समभिव्याहारात् ।

मन्त्रो वैवं जातीयः स्यात् । कुतः समभिव्याहारात् । य ए
मादिभिरर्थो विधीयते । स वाक्यान्तरेण विहित एवेति । तस्मान्म
न्त्रा एवमादयः ॥ २४५ ॥

१ अर्थप्रसंख्यया द्रव्योपकल्पनम् ॥ २४६ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ २४६ ॥

---

१ अर्थः प्रयोजनम् । तथाच प्रयोजनपरिगणनया शूर्पाग्निहोत्र
हवण्यादिद्रव्याणां समीपे स्थापनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अर्थात् करिष्य
माणे कर्मणि उपयोक्ष्यमाणानि । सर्वाणि द्रव्याणि गणयित्वा कर्मा
रम्भात् प्रागेवानीय समीपे स्थापनीयानि अन्यथा कालविलम्बेन प्रध
नकर्मबाधः स्यादिति तात्पर्यम् ।

१चर्माण्युत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणि ॥ २४७ ॥

कर्त्तव्यानीति शेषः ॥ २४७ ॥

अवरोक्तमुत्तरं हविषि ॥ २४८ ॥

हविषां यत्पश्चादभिहितं तदासादनादिषु उत्तरं देशतः कालतश्च प्रतिपत्तव्यम् २ ॥ २४८ ॥

एकद्रव्ये साज्ये वेदेनोपग्रहणम् ३ ॥ २४९ ॥

साज्य एकस्मिन्द्रव्ये वेदेन उपग्रहो भवति। एकद्रव्यग्रहणमनेकद्रव्यव्युदासार्थम् ४ ॥ २४९ ॥

स्फ्येनान्यत ॥ २५० ॥

आज्यादन्यत्रान्येन द्रव्येण द्रव्यवत्येकस्मिन् स्फ्येनोपग्रहणम् ॥ २५० ॥

५कुशैरसत्सु ॥ २५१ ॥

असत्सु वेदवज्राद्वितीयद्रव्येषु कुशैरुपग्रहणम् । अपरेन्यथा वर्णयन्ति । असत्सुद्रव्येषु जपोपस्थानादिषु कुशैरुपग्रहणम् ॥ २५१ ॥

१ चर्माणि कृष्णाजिनाधिषवणशार्दूलचर्मादीनि उत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणि च स्तरणीयानि इत्यर्थः । "तदुत्तरतः पुच्छस्योत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति" इति श्रुतेः ।

२ तथाच महापितृयज्ञे 'स तत्र जुहूमासादयत्यथ पूर्वामुपभृतमथ ध्रुवामथ पुरोडाशमथ धाना अथ मन्थमि'ति। अत्र दिग्विपर्ययेण प्राच्येवोत्तरा तेनैवमनूद्यत इति भावः ।

३ दक्षिणहस्तस्थस्य साज्यस्यैकद्रव्यस्य हस्तकम्पनादिनाज्यस्कन्दनवारणार्थं सव्यहस्तगृहीतवेदेनाधारणमुपग्रहणमुच्यते । यथा "दशापवित्रेणोपगृह्य" इति ।

४ तेन जुहूपभृतोर्द्वयोर्ग्रहणे न वेदोपग्रहः ।

५ तथाच स्मृतिः "सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रक" इति ।

पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्याधानमादानकालेसं
१ह्रादयन् ॥ २५२ ॥

एवमेव श्रुतत्वात् । असं ह्रादयन् शब्दमकुर्वन् ॥ २५२ ॥

इदमामनन्ति । अभिजिता यजेत विश्वजिता यजेतेत्यस
लसंयुक्ताश्चोदनास्तत्र चिन्त्यते । किमेषु फलमस्त्युत नास्तीति
यदा चास्ति तदा यत्किञ्चिदुत स्वर्ग इति ? किं तावत्प्राप्तम् । फ
श्रवणान्नास्ति फलमित्येवं प्राप्त उच्यते—

२वाच्यफलेषु स्वर्गः सामर्थ्यात् ॥ २५३ ॥

सामर्थ्याद्भवितव्यमत्र फलेन । एवमेताश्चोदनाः समर्था
र्थवत्यो भवन्ति । इतरथा सापेक्षाः सन्त्योऽनर्थिकाः स्युः । न च
मात्रामात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यते । यच्च साकाङ्क्षं वाक्यं तदध्याहा
वानुषङ्गेण वा निराकाङ्क्षं कर्त्तव्यम् । एवं चार्थवद्भवति । तो
स्वर्गकामपदानुषङ्गः कार्यः । विश्वजिता यजेत स्वर्गकाम इति
रुत्सुक्यम् । ननु च पशुकामादिपदानुषङ्गः कस्मान्न क्रियते ।
त्रोच्यते । स्वर्गएव पुरुषैरभिवाञ्छ्यते । तदेव सामर्थ्यादनुष
ते । नान्यानि फलवाक्यानि ॥ २५३ ॥

एककर्मणि गुणविशेषे फलविशेषः ॥ २५४ ॥

एकस्मिन्कर्मणि गुणविशेषे फलविशेषेण३ भवितव्यमास्न
सामर्थ्यात् ॥ २५४ ॥

१ तदुक्तम् " इत्थमेव कुर्यादुभाभ्यामेव पाणिभ्यां जुहूं परि
ह्योपभृत्याधिनिदध्यात् " इति । तथा " ते असं शिञ्जयन्नाददी
इति श्रुतिभ्याम् ।

२ अश्रुतफलेषु विश्वजिदादिषु स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीयः,
तः ? सामर्थ्यादित्यर्थः ।

३ तद्यथा, अग्न्याधेयं पूर्णाहुत्यन्तमिष्ट्यन्तं च, तत्र पूर्णाहुत्य
पक्षादिष्ट्यन्तपक्षे फलभूयस्त्वम्, तत्रापि षड्दक्षिणापक्षाद्द्वादश
क्षिणापक्षे फलाधिक्यम्, ततोऽपि चतुर्विंशतिदक्षिणापक्षे । एव
ङ्गाधिक्यं फलाधिक्यम्, इतरथा तद्विधानवैयर्थ्यम
इति भावः ।

दानवाचनान्वारम्भणवरवरणव्रतप्रमाणेषु
यजमानं प्रतीयात् ॥ २५४ ॥

दानादिनिगदव्याख्यातानि तेषां कर्त्तारं यजमानं प्रतीयात् १ ॥ २५४ ॥

खातलूनच्छिन्नावहतापिष्टदुधदग्धेषु
यजुष्क्रियासम्भवात् ॥ २५५ ॥

खाते यूपावटे । लूने बर्हिषि । छिन्ने यूपे । अवहतेषु व्रीहिषु । पिष्टेषु तण्डुलेषु । दुग्धे पयसि । दग्धे महावीरे । तद्यजुषा क्रिया न भवति । कुत एतत् । द्वाराभावात् । क्रियाद्वारको हि मन्त्र इति । एतच्चासम्भवविषयमेव द्रष्टव्यम् २ ॥ २५५ ॥

---

१ दानं तावत् "अन्वाहार्यं ददाति" "तस्मादग्नीधे प्रथमाय दक्षिणां ददाति" इत्यादौ यजमानस्यैव दानकर्तृत्वम् । वाचने "आवोदेवास इति वाचयति" "रेवती यजमान इति वाचयती" त्यादौ तस्यैव वाचनकर्तृत्वम् । एवमेव "आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धेवा" "वरं वृत्वा ददाति" इत्यादावपि यजमानस्यैव कर्तृता ज्ञेयेति भावः ।

२ याज्ञिकास्त्वेवमाहुः 'एषु लोकसिद्धेष्वपि गृहीतेष्वपि यजुः क्रिया यजुर्युक्ता क्रिया यथाकथं चित् कर्तव्या कुतः ? सम्भवात् । सम्भवति हि यथाकथं चिद्यजुः क्रिया । अथवा असम्भवात् । अन्यस्याः क्रियायाः कर्ममध्ये असम्भवात् । यदा च पशौ यूपाहरणार्थं सन्निकृष्टे अलाभात् देशान्तरे विप्रकृष्टे गम्यते तदा प्रधानकालविरोधो भवति । यदा चैकदीक्षापक्षः तदा महावीरोखादिकमेकेनान्हा निष्पादयितुं न शक्यते इति । तदुक्तं मण्डनमिश्रैः—

"छिन्नं लूनं च पिष्टं च सान्नाय्यं मृन्मयं तथा ।
लोकसिद्धं गृहीतं चेन्मन्त्रा जाप्याः कठाशयात् ॥
छिन्नादिलोकसिद्धं चेदाह्रियेत क्रतुं प्रति ।
तत्तन्मन्त्रजपं प्राह भारद्वाजः कृताकृतम् ॥
छिन्ने चावहते पिष्टे दग्धे लूने च मृन्मये ।
खाते च लौकिके प्राप्ते जपोनास्त्येव वाजिनाम् " इति ।

रौद्रं राक्षसमासुरमाभिचरणिकं मन्त्रमुक्त्वा पित्र्यमात्मानं चालभ्योपस्पृशेदपः ॥ २५६ ॥

रौद्रादिमन्त्रमुक्त्वा च शब्दात्कर्म च कृत्वा उपस्पृशेदप इति दर्शयति चैवं रुद्रियेणैव वा एतद्चारिषुः शान्तिरापस्तदद्भिः शान्ति शमय इति २५६ ॥

त्रयीसारसमुद्धारसूत्रव्याख्यानमादृते ।
यत्तन्मयानुगृह्णन्तु साधुत्वेनेह साधवः ॥

इति श्रीउपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविचारणे
परिभाषाध्यायः प्रथमः समाप्तः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ इह स्वर्गापवर्गौ परः पुरुषार्थः । तौ चानेकशाखाप्रभेदभिन्ननियतवर्णानुपूर्व्याव्यवस्थिताऽकृत्रिमसर्वगतविधिनिषेधरूपशब्दौघसमाधिगम्यौ । न हि प्रत्यक्षादीनामसौ विषयः१ । ननु च स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिना स्वर्गस्यास्तु तत्समधिगम्यता अपवर्गे कथमिति । उच्यते । शुभाशुभकर्मफलोपभोगनिमित्तशरीरग्रहणाभावोऽपवर्गः । स च विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवनोपजाताशुभोपभोगायावश्यं भाविनि शरीरग्रहणे दुर्लभ इति भवति विधिनिषेधसमाधिगम्यता ऽपवर्गस्यापि । यदपि कैश्चिदुच्यते ज्ञानादपवर्ग इति । तदपि न । देहेन्द्रियतो व्यतिरिक्तात्मसतत्त्वावबोधस्य मुक्तेश्च केन साध्यसाधनसम्बन्धो गृहीत इति पर्यालोचनीयं स्वर्गयागादिवत् । आगमोपि नैवं विधः । यदप्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि तदप्यात्मनो दर्शनश्रवणादिपरमेव । मुक्तिस्तु पुनरपि शुभाशुभोपक्षयानिमित्तैवेति२ । ज्ञानेपि सति विहिताकरणात्प्रतिषिद्धसेवनाच्च मुक्तिप्रतिबन्धः । यदप्युच्यते न करोति न लिप्यत इति । ज्ञानप्रशंसैवासौ । नन्वेवं सत्यात्मसतत्त्वावबोधो न किञ्चिदुपकारं करोति । नेत्युच्यते । यदा वगतमेतदस्ति देहादिव्यतिरिक्त आत्मेति तद्बन्धश्च शुभाशुभनिमित्तो न बृहस्पतिमतानुसारिणामिव३ भूतसङ्घातमात्रमेवेदमिति तदा त-

---

१ प्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलम्भनत्वेनातीन्द्रियेर्थे प्रमाणाभावात् । तदप्रामाण्ये तन्मूलभूतानां प्रमाणान्तराणामप्यविषय इति भावः । भावनाबलजं योगिप्रत्यक्षं तत्र समर्थमिति तु मनोरथमात्रं ! भावनाया ह्यनुभूतविषयत्वात् ।

२ तदुक्तम् " अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्य्यनलानिलाः । चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायत इति ।

३ " यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते " " तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे-

छन्धहेतुपरिहारे प्रयतत इति भवति ज्ञानान्मुक्तिः । अथापि
ज्ञानमेव मुक्तेः साधनमिति विधिः स्यात्तथापि विधिनिषेधमू
वापवर्गस्यापीति । स च विधिनिषेधरूपः शब्दसमूहोऽनेकशा
न्तरावस्थानरूपतया स्वतश्च प्रतिवाक्यमनेकवाक्यार्थप्रतिभानिरू
वतारतया महोर्मिमालाकुलार्णव इव दुरवगाहः । तद्यथा क्वचिद
होत्रं जुहोतीत्यादौ धात्वर्थमात्रविधानम् । तत्राप्यग्निहोत्रशब्दे
णाविध्याशङ्का । तथा किं होमः स्वर्गाय उत स्वर्गो होमाय इति ॥
सर्वत्र । क्वचित्सोमेन यजेतेतिवद्विशिष्टधात्वर्थविधानम् ।
ग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति फले विधिः । क्वचि
सौर्यादौ विशिष्टं फले विधीयते । दध्नाजुहोतीत्यत्र
विधेर्व्यापारपर्यवसानम् । क्वचिच्च प्राकाशावध्वर्यवे ददाती
दिवद्धात्वर्थेऽनान्यसम्बन्धविषयो व्यापारः । तथा क्वचिन्मुख्या
त्तिता शब्दस्य । क्वचित्सहस्रसम्वत्सरादिवत् गुणावृत्त्या शब
त्तिः । विध्यर्थवादसम्मोहश्च परस्परतो रूपव्यतिषङ्गात् । श्रु
जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते इति विधिसरूपोऽर्थवादः । रात्रीः प्र
तिष्ठन्ति य एता उपयन्तीत्यर्थवादसरूपं रात्रीणां फले विधान
ति । दिङ्मात्रमिदं दुरवगाहत्वे । यद्यपि च संशयविपर्ययरा
ज्ञानोत्पत्तिशक्तियुक्तविधिवाक्याभिहितार्थं प्ररोचनाद्वारेणार्थवान
तदन्तर्भाव उक्तो जैमिनिप्रभृतिभिर्मन्त्राणामभिहितार्थप्रकाश
क्रियाङ्गता नामधेयस्य च गुणफलोपबन्धेनेति सुविवृतमेवे
यथा भेदादिलक्षणानुकथनेनानेकरूपवाक्यार्थमार्गोपदर्शनं क

पाप्मानः प्रदूयन्ते" "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः,
यन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादि श्रुतिस्मृति
स्तथैवावगमात् । तस्मात् सुखदुःखादिसमस्तवैशेषिकात्मगुणोच्छे
मोक्षः, सुखदुःखोच्छेदश्च धर्माधर्मयोरुच्छेदात्, धर्माधर्मयोरुच्छे
श्चोत्पन्नानां धर्माधर्माणामुपभोगेन नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन
ज्ञानेन च विरोधादुत्पाद्यानां च काम्यानुष्ठाननिमित्तानां धर्मा
दननुष्ठानेनानुत्पादाद्विहिताकारणप्रतिषिद्धानुष्ठाननिमित्तानां च
र्माणां विहितानुष्ठानेन प्रतिषिद्धाकरणेन च परिहारादसति शरी
रम्भे पूर्वं शरीरनिपाते चेति शाङ्करभाष्ये शास्त्रदीपिकादौ ।

च । तथापि नेयतानेकशास्त्राव्यवस्थितवाक्यराशिप्रतिपादितार्थानुष्ठानं शक्यं कर्तुमित्याचार्यः कल्पसूत्रमारब्धवान् । तत्र चाधिकारादिसामान्यश्रुत्युपनिबन्धनं कृत्वा विशेषोपनिबन्धनं न्याय्यम् । इतरथा हि प्रतिविशेषं सामान्यानुकथने ग्रन्थगौरवं स्यादित्यतोऽधिकाराद्युपस्पृशेदप इत्येवमन्तमनुक्रम्य विशेषाननुक्रमते । तत्र च पूर्वं पौर्णमासमारभ्यते । यद्यपि फलवत्सु क्रमो नास्त्यनुष्ठानं प्रति अनुविधाने दूरोत्सारित इति । तथापि क्रमवर्त्तिनी वागित्यवश्यम्भाविनि क्रमे श्रुत्यर्थानुसारेण पौर्णमासारम्भः प्रथमः । ननु च सामर्थ्यादाधानस्य प्राक्कालता, न ह्यकृताधानः शक्नोति पौर्णमासमनुष्ठातुमिति । श्रुतिक्रमाच्च । सत्रे सम्भारान्सम्भरतीति । तथा स्मृत्यनुक्रमणम् । अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासाविति । नैतदेवम् । व्रतमुपैष्यन्निति श्रुतिक्रमात्पूर्वं पौर्णमासम् । सामर्थ्याच्च । न हि पौर्णमासमनुक्त्वा साकल्येनाधानमनुविधातुं शक्यते । सन्ति हि तत्र दर्शपूर्णमासाविधानग्राहिण्य इष्टयः । किं च मन्त्रक्रमादग्ने व्रतपत इति । दर्शस्तर्हि प्राप्नोति इषे त्वेति । सत्यमेतत् । किं त्वसौ पौर्णमासपूर्वकः । दाक्षायणे च साक्षादेव मन्त्रक्रमानुग्रहः । तस्मात्पौर्णमासारम्भ एव कारणभूयस्त्वमिति । तेन पूर्वं पौर्णमासमारब्धम् ।

पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वोपवसेत् ॥ १ ॥

तत्र कालविशेषवाचिनि पौर्णमासशब्दे तिथ्यभिप्राया स्त्रीलिङ्गान्तता । तद्विशेषणत्वाच्च पूर्वोत्तरशब्दयोः । सप्तम्यां च प्राप्तायां "उपान्वध्याङ्व" इति उपपदविभक्तिर्द्वितीया । पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वेति विकल्पे वा शब्दो ऽयञ्चोपवासशब्दः प्रसिद्धितो ऽनशनमभिधाय्यनश्नन्नेव ह्युपोषित इत्युच्यते । ननु चापराह्णे व्रतोपायनीयमश्नीत इत्यनेन विरोधाद्विकल्पः स्यात् । न भिन्नविषयत्वात् । तत्र ह्यर्थप्राप्तएवाशने सर्पिरादिगुणनियम इहाशनप्रतिषेध इति । अशनविधाने हि तस्मिन्सत्यविधेय एवार्थः स्यात् । प्राप्तार्थत्वाददृष्टार्थता वाशनस्य कर्मोपकाराय प्रकल्प्या । न चासौ दृष्टे सति न्याय्या । तस्मादनेकविषयत्वादविकल्पः । यत्र पुनरेकक्रियाविषयौ विधिनिषेधौ तत्र षोडशिग्रहणवद्विकल्पः । अतिरात्रे षोडशिविषयो विधिः । तद्विषयएव निषेधः । गृह्यते चेन्न प्रतिषेधो नेति चेन्न ग्रहण-

मिति। न चात्र क्रत्वादिवत्समुच्चयः सम्भवति विरोधात्।
चाग्नेयप्रयाजादिवदङ्गाङ्गिभावः। फलित्वाफलित्वानवगतेः। न च
ऽन्याधिवद्वा व्यवस्था। तत्र हि लिङ्गप्रकरणानुमितवाक्यावगताङ्ग
भावयोर्वार्त्रघ्न्योर्वृधन्वत्योश्च व्यवस्थापरमेव वचनम्। वार्त्रघ्नी पौर्ण
मास्यामनूच्यते वृधन्वती अमावास्यायामिति । न चात्रानुवादा
प्राप्तत्वात्। बाधोऽपि चान्यतरस्यान्यत्र चरितार्थस्यान्यतरेणाचरि
तार्थेन निवृत्तिः। न च ग्रहणाग्रहणयोश्चरितार्थाऽचरितार्थत्वं कुश
शरवत्सम्भवतः । तस्माद्यथोक्तएवेतरवाक्यापेक्षया विकल
षोडशिनीति । अथोपवासशब्देनार्थप्राप्ताशननिषेधो व्रत
पायनीयमश्नीत इत्यनेनाशनविधानं स्यात्। नेत्युच्यते। अशनप्रति
धवैयर्थ्यात् उत्तरसूत्रादप्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात् । अनिषेधा
हि गुणार्थमुत्तरं सूत्रमारब्धव्यमेव न चात्र भिन्नविषयत्वेऽप्यविरोधः
सति ह्यशने तद्गुणविधानमुपपद्यत इति। तस्माद्विरोध एव। क
र्ह्यत्र समाधिः । उच्यते। अन्यतरस्यायथार्थता । तत्राप्यनियम
अस्य पाश्चात्यस्य वा। विरोधोपजनकत्वादयथार्थत्वे प्राप्ते यस्यै
वायथार्थतान्यत्रोपलब्धा दृष्टप्रवृत्तित्वात्तस्यैवाश्रयितुं युज्यते नेत
स्य । स चायमुपवासशब्दो नियतद्रव्यकालपरिमाणे ऽप्यशने उपल
भ्यते। यथा चान्द्रायणमुपवसेदिति। अतो यमनियमविषयतोपव
सशब्दस्य । केचित्पौर्णमासीशब्दं लक्षणया कर्मविषयं मन्यन्ते, पौ
र्णमासीमुपवसेन्न प्रवसेदित्यर्थः । तदेतन्न। कर्मणः पूर्वोत्तरभावा
पपत्तेः । स्वयं होमसूत्रादेव तत्सिद्धेः। तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या
पूर्वस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्यां वोपोष्य यमनियमवान्यजेतेति। पूर्वा
मुत्तरामिति द्वित्वनिबन्धनम्। तत्र सन्दिह्यते। किमेका पौर्णमासी उ
द्वे इति। एकेति ब्रूमः। एका ह्यागोपालाङ्गनादिप्रसिद्धा। सम्वत्स
प्रकृत्य च दर्शयति द्वादश पौर्णमास्य इति। द्वे अपि वा स्याताम
शिष्टानुस्मरणात् । या पूर्वपौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राके
ति विज्ञापयति इति । दर्शयति च द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते
अमावास्ये इति। तथा एषा ह सम्वत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत्फाल्गु
पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वेति। सूत्रकारप्रस्थानाच्च। उत्तरस्
फाल्गुन्यामिति । प्रसिद्धिलिङ्गं मुख्यविषये । द्वितीया गौणी।
ह्यनेकार्थता सति सादृश्याद्धी युज्यते। असति तु सादृश्ये सम्ब
वा नेकार्थत्वमपि भवत्यक्षादिशब्दवत्। सादृश्यं चेहास्तीति वक्ष्य

मः । एवं द्वित्वोपपत्तावपि सन्देहः । कतरा पूर्वा कतरोत्तरेति । मुख्यसन्निधानाच्चतुर्दशी पूर्वा पञ्चदश्युत्तरा । तत्रैतदुच्यते । चतुर्दशी पूर्वा तस्यां हि चन्द्रमसः पूरणमस्ति त्रयोदश्याद्यपेक्षया । आह च चन्द्रमसं प्रकृत्यैतस्य ह्यनुपूरणं पौर्णमासीत्याचक्षत इति । अपि च पूर्वोदिते कलाहीने चन्द्रे पूर्वां विचक्षणा इति चतुर्दशीं पूर्वां ज्ञापयति । तथा यदात्वस्तमियात्सूर्यः पूर्णश्चेन्दुरुपागमत् । युगपत्सोत्तरा राका तदाभवति पूर्णिमा इति पञ्चदशीमुत्तरां दर्शयति । ज्ञापयति पञ्चदशी वा पूर्वा प्रतिपदुत्तरेति । कुत एतत् । सादृश्याद्धि पौर्णमासीशब्दस्तिथ्यन्तो प्रवर्त्तते । तच्च सादृश्यं पौर्णमास्याः प्रतिपदि न चतुर्दश्याम् । कथं मासस्य पूरणं पौर्णमासीशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तं मासमानं चन्द्रमाः । मन्त्रलिङ्गाच्च । यत्वा देवप्रपिबान्ति तत आप्यायते पुनः । वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिरिति । तच्चैतच्चन्द्रमसः पूरणं प्रतिपदि पञ्चदश्यां च तुल्यम् । अन्त्यकलाव्यापारसामान्यात् । अन्त्या हि कलोभयत्र व्याप्रियते । इयांस्तु विशेषः । एकत्रोपैतीतरत्र वापैति । चतुर्दशकलत्वसामान्याच्च । प्रागन्त्यकलाव्यापाराच्चतुर्दशकलः पञ्चदश्यां प्रतिपद्यपि तद्व्यापारोपरमे चतुर्दशकल एव । तदेतत्सादृश्ययुक्ता पञ्चदशीति प्रतिपच्छक्यते वक्तुं न चतुर्दशी सादृश्याभावात् । यच्चोक्तं त्रयोदश्याद्यपेक्षया तत्र पूरणमस्तीति । एवं चेन्न काचिदपूर्णमासी सर्वत्र ह्यापेक्षिकं पूरणमिति । यदुक्तं पूर्वोदिते कलाहीन इति तदपि खर्विकाभिप्रायम् । दृश्यते चायमर्थोऽन्यपरे वाक्ये । स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् सप्रतिवृत्र३ं हनानि सम्प्रतिद्विषन्तं भ्रातृव्य३ं हनानीति मुख्योपवासविषयम् । तथा स वा उतरामेवोपवसेदिति प्रकृत्य पूर्वोपवासविषयं दोषमाह समिव वा एष क्रमते यः सम्प्रत्युपवसतीति । आदित्यरूपिणो यजमानस्यास्तमनकाले सम्पूर्णोदितेन वृत्ररूपिणा चन्द्रमसा सङ्क्रमणं भवति । तस्य चास्पष्टौ जयपराजयौ मत्वैतदुच्यते । अनद्धा वै सङ्क्रान्तयोर्यदीतरोवेतरमभिभवतीतरोवेतरमिति । अथ य उत्तरामुपवसति तस्य को गुणोभवति । यथा पराञ्चमावृत्त३ं सर्पि३ं ष्यादप्रत्यालभमान३ं सोन्यतो घात्येव स्यादिति । तत्र ह्यसम्पूर्णो आभिमुख्येन वाव्यवस्थितः पापरूपी चन्द्रमा यमनियमवता आदित्यरूपिणा यजमानेन सुखेन जेतुं शक्यत इति प्रतिपदमुत्तरां दर्शयति । यथा एषा ह सम्वत्स-

रस्य प्रथममा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पू र्वेति । पक्षादौ सम्वत्सरादिरिति प्रतिप्रतिपत्प्रथमोच्यते । पक्षा च तदन्त इति पौर्णमास्युत्तमा । न च पौर्णमास्यां पक्षादित्वं च तुर्दश्यां चापक्षान्तता सम्भवति । तस्मादेतत् । सूत्रकार ख्यानाच्च। पक्षादौ यद्यद्धविरिति। यदा चतुर्दशी पूर्वा तदा पञ्चद याग: स्यात् । तत्र पक्षादौ हवि: पाक्षिकं स्यात् । नन्वेवं सत्यु रोपवासपक्षे द्वितीयायां याग: प्राप्नोति, तत्र पक्षादौ यद्यद्धविरि पाक्षिकमेव । न, सूत्रारम्भसामर्थ्यात् सद्यो वा प्रातरिति ॥ १ ॥

अग्न्यन्वाधानमध्वर्युर्यजमानो वा ॥ २ ॥

ममाग्ने वर्च्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वया ध्यक्षणे पृतना-जयेमेत्याहवनीये समिधमादधाति ॥ ३ ॥

अग्न्यन्वाधानमिति कर्मणो नामधेयम् । कर्तृनिर्देशात्। गुणवि ध्यसम्भवात् । द्रव्येचाप्रसिद्धेः । तत्राध्वर्युग्रहणं न कर्त्तव्यम। अध्वर्यु कर्मसु वेदयोगादिति प्राप्तत्वात् । अथ यजमानो वेत्येवमर्थमु च्येत । तन्न इयतापि सिद्धत्वात् । यथान्यत्र पात्राणि स सादय ति यजमानोवा। तथाऽज्यमवेक्षते तेजोसीति यजमानो वेति । तस्मा दध्वर्युरित्यवाच्यम् । अत्रोच्यते । यजमानकाण्डमित्यवान्तर ख्याऽसौ च महासमाख्याया: बाधिका भवति । तेन यजमानो वेतीयत्युच्यमाने वा शब्दो वधारणे न्यायमूलत्वेन माभूदिति शा स्त्रमूलोयं विकल्प इत्यध्वर्युग्रहणम् । नन्वितरत्रापि शास्त्रमू एव विकल्प: । आज्यमवेक्षते तेजोसीति यजमानो वेति । अत्रा प्यध्वर्युग्रहणं तर्हि कर्तव्यमेवेति । सत्यमेवम् । प्रत्यक्षं हि त वचनम् । तद्धैके यजमानमवख्यापयन्ति तस्मादध्वर्युरेवावक्षे ति च । ननु चात्राप्याचार्यस्य प्रत्यक्षमेव वचनम् । स्मर्य हि, पञ्चदशशाखोपनिबन्धनं कृतमाचर्येणेति । तस्मान्नास्ति प्रत्य क्षकृतो विशेष: । उच्यते । शाखाद्वयमधिकृत्य तात्पर्येणानुप्र वृत्त आचार्य: । तत्र नित्यनैमित्तिककाम्यवैकल्पिकानि कात्स्न्येनो पनिबद्धानि शाखाद्वयव्यतिरेकेण नैय्यमिकमात्रमेव । तेन शाख

र्थविहितस्येतरेणास्ति विशेषः । तद्विहितं प्रत्यक्षपक्षनिक्षिप्तमिव यथाकथञ्चिदपि ज्ञाप्यते। शाखान्तरीयं पुनः प्रयत्नतो ज्ञापनीयमित्यध्वर्युग्रहणम् । ननु कतिपयशाखोपसंहारे सति असर्वशाखाप्रत्ययत्वादनादरणीयमेतत् सूत्रकारवचनमिति । नैतदेवम् एवं हि स्मरन्ति या एव काश्चन नवदशशाखा उपनिबध्यन्ते । तत्रैव नैयमिकाङ्गप्रधानकर्म्मोपसंहारः सम्भाव्यते । किमुत पञ्चदशशाखोपनिबन्धन इति । तस्मादपरिचोदना ऽसर्वशाखाप्रत्ययत्वमिति । अथ सर्वशाखाप्रत्ययकर्मोपसंहारेणैवाधिक्रियेत तथासत्यशक्यशब्दार्थोपदेशात्सर्वशाखानामानर्थक्यमेव स्यात् । स्मर्यते ह्येकशतमध्वर्युशाखानामिति । तथैकदेशाध्ययनेनाप्यधिकारं स्मरन्ति । वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेदिति । तथा च लिङ्गम् । यो वै ज्ञातोऽनूचानस्तमवकाशयेदिति । सर्वशाखाप्रत्ययत्वे ह्यनूचानो न कश्चित्स्यात् । अपरेऽध्वर्युग्रहणं यजमानसम्बन्धार्थं व्यावर्णयन्ति । तत् किमर्थं व्यूहनेऽध्वर्युर्वैयुक्ते यजमानो यथास्यादिति । किं वा स्यादध्वर्युणा विकल्पितत्वादधिकृतमेव ऋत्विगन्तरं प्राप्नुयात् । अथ पुनर्यजमानसम्बन्धे ज्ञापिते यजमानः सिद्धो भवति । एतस्यामपि व्याख्यायामध्वर्युर्यजमानो वा यूपमनक्ति, तथाध्वर्युर्यजमानो वा सोमोपनहनं हरतीत्यत्र दोषः । तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या । यदृच्छा वा चार्यस्य क्वचित्कथञ्चिद्विकल्पं ज्ञापयतीति । अथवान्यदेव व्याख्यान्तरम् । ऋग्वेदविहितमन्वाधानं समाख्यया होतुः प्राप्नोति, तन्माभूदित्यध्वर्युग्रहणम् । सचायं ममाग्न इति मन्त्रोऽङ्गभूतार्थप्रकाशकत्वादाहवनीयकार्यापन्नास्वप्सु ममाप इति यथार्थं विपरिणस्यते । न ह्यविपरिणतोऽङ्गभूतार्थप्रकाशने समर्थो भवति। सत्रे गणयज्ञेषु च यजमानाभिधायीनि पदानि यजमानकर्तृकेऽग्न्यन्वाधाने यथार्थं विपरिणस्यन्ते। अस्माकमग्नेऽस्मभ्यं नमन्तामिति चेत्येवमादीनि। अध्वर्युकर्तृके त्वग्न्यन्वाधाने न्यायनिगदत्वादनूह एव। न च वचो दिशां चावनतिरध्वर्युविषया। कर्मणः परार्थत्वात्। लिङ्गाच्च। या वै काश्च यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव सेति । असौ च समिद्बाहुप्रमाणा स्यादधिकरणस्यैतावत्प्रमाणत्वात् । कुतः । परिधीनां वर्म संश्रुतेः । वर्मणश्च शरीरप्रमाणत्वादाधेयं चाधिकरणप्रमाणमुचितम् । लिङ्गाच्च । यद्वु वा आत्मसम्मितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्तीति इति । प्रा-

देशमात्री वा शिष्टानुस्मरणात् । वेदः समित्पवित्रं च त्रयं प्रादे स्मितामिति । तस्य चाविरोधात् । क्वचिच्च दर्शनात्प्रादेशमात्र्यो वन्तीति । अधिकरणप्रमाणत्वमाधेयस्यानैकान्तिकं लिङ्गं विध्यर्थ स्तस्मात्प्रादेशमात्र्येव ॥ ३ ॥

तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ ४ ॥

द्वितीया ग्रहणेन प्राप्तो मन्त्रो निवर्त्यते तूष्णीमिति ॥ ४ ॥

एवमितरयोरग्न्योः ॥ ५ ॥

समिधावादधातीति वाक्यशेषः । प्रथमं दक्षिणाग्नौ सन्नि धानात् । प्रदक्षिण क्रमयोगादुदक्संस्थता सम्पत्तेश्च । गार्हपत्ये च मुख्यक्रमानुग्रहात् । अग्न्यन्वाधानस्य हि कार्यं देवता परिग्रहः । ता पूर्वं गार्हपत्येऽभीज्यन्ते । ततो दक्षिणाग्नाविति । सन्निधानाद्यकार क्वचिदग्निग्रहणं प्रकृतत्वादवाच्यं मन्यमाना गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यो क्रमार्थं मन्यन्ते ॥ ५ ॥

महाव्याहृतिभिर्वा प्राक्संस्थम् ॥ ६ ॥

भूर्भुवः स्वः इत्येता महाव्याहृतयः अध्येतृप्रसिद्धाः, भूर्भुव स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिरिति लिङ्गात् । विभागानुपदेशात् सम स्ताभिः, भेदेन क्वचिदुपदेशात् प्रतिमहाव्याहृतीति । न वाक्यभेदा त् । वाक्यसमुच्चयस्य चान्याय्यत्वात् । तस्मात्प्रत्यग्निविभक्ताभि र्व्याहृतिभिः समिदाधानम् । सूत्रकारानुपदेशान्नेति चेत् । स्या त्परिभाषितत्वात् । तेषामारम्भेऽर्थतो व्यवस्था तद्वचनत्वादिति । तत्क थम्? अर्थवादात् । भूरिति गार्हपत्यो भुव इत्यन्वाहार्यपचनः स्वरित्या हवनीय इति । तथा भूरिति वा अयं लोको भुव इत्यन्तरिक्षलोक स्वरित्यसौ लोक इति । अयं वै लोको गार्हपत्योऽन्तरिक्षलोकोऽन्वा हार्यपचनोऽसौ लोक आहवनीय इति । समस्तोपदेशो लाघवार्थः । भेदोपदेशश्च होमविधानार्थः । ताश्चैताः शब्दत्वसामान्यान्मन्त्रस्य निवर्त्तिकाः ॥ ६ ॥

तूष्णीं वा यथापूर्वम् ॥ ७ ॥

समिदाधानमिति वाक्यशेषः । तत्र च युगपत्समिदाधानं

भेदे कारणाभावात् । केचित्तूष्णीं द्वितीयामिति द्वितीया ग्रहणमिहार्थं मन्यन्ते । तूष्णीं चेति लघीयसा न्यासेन सिद्धत्वात्, यद्गुरुत्वं करोति तदिह भेदेनाधानं यथा स्यादिति । तदयुक्तम् । न हि सूत्रकारस्यानुप्रवृत्तिरीदृशी यन्न्यासगौरवमर्थान्तराय भवत्यसति वचने । सति तु वचने प्रमाणान्तरानयमर्थ इत्यतिरेकोपि गृह्यते । न च न्यासगौरवस्यान्यथानुपपत्त्या शक्यं वचनमनुमातुम् । द्वितीयां समिधमादधातीति कदाचित्स्वशब्देनोच्यते कदाचिच्चशब्देन । न्यायप्राप्ते युगपत्समिदाधानं दुर्निवारमिति । ये तु सूत्रगौरवमात्रेणैवार्थान्तरं परिकल्पयन्ति नमस्तेभ्यः । यथापूर्वमिति च न यथाध्यवसितं सूत्रादेशवैलक्षण्यात् । पूर्ववदिति ह्येवं प्रकारेष्वर्थेष्वाचार्याः प्रायशः सूत्राणि प्रणयन्ति । तस्माद्यथापूर्वं यथोत्पन्नं अग्नय इति । तदेतन्निर्विकल्पकमग्न्यन्वाधानं दृष्टार्थमुत धर्ममात्रमिति ? । दृष्टार्थमिति ब्रूमः । दृष्टं हि कार्यमग्नौ काष्ठमाधीयमानं करोत्यग्नीन्धनं तद्धारणं च । न च तदनभिवाञ्छितम् । कार्यस्य विद्यमानत्वात् । ते वा एते उल्मुके उदूहन्तीति च पूर्वाहितसमिद्द्वयविषयस्तच्छब्दो द्विवचनान्त एवमेवोपपद्यते । देवतापरिग्रहणार्थं वा वचनसामर्थ्यात् । कस्य देवा गृहानागच्छन्ति कस्य न यः पूर्वे द्युर्ममाग्न इत्यग्नीन् गृह्णातीत्यर्थवादस्वरूपमपि कार्यनिर्देशविषयमभ्युपगतमाचार्येण । येनाग्न्यन्वाधानप्रभृतीत्यनुक्रम्य दीक्षणीयादिप्रागुदवसानीयाया निवर्त्तयति । तत्राग्न्यन्वाधानकार्यं दीक्षणीयायां कृतमित्यभिप्रायः । तत्र हि वचनमाग्नावैष्णवं प्रकृत्य अग्निर्वै यज्ञस्यावराद्ध्यो विष्णुः परार्ध्यस्तत् सर्वाश्चैवैतद्देवता परिगृह्य सर्वं च यज्ञं परिगृह्य दीक्षा इति दीक्षणीयाङ्गप्रधानदेवतापरिग्रहस्य निवर्त्तितत्वात् । प्रायणीयादिष्वग्न्यन्वाधाननिवृत्तिरुच्यते । तच्च देवता परिग्रहणार्थे अग्न्यन्वाधाने उपपद्यते नाग्निधारणार्थे । ननु चार्थवादस्वरूपमेव वचनम् । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति प्रकृत्य तत्सर्वाश्चैवैतद्देवता परिगृह्येत्युक्तम् । निर्ज्ञातदीक्षाप्रयोजनाया दीक्षणीयाया देवतापरिग्रहफलश्रुतिरर्थवादो भवति । किं पुनरभ्युपगतो देवतापरिग्रहोऽप्यत्र प्रयोजनत्वेन जैमिनिप्रभृतिभिरपि । एवं च सति वाचनिकं कार्यं देवतापरिग्रहः । तस्मिन्सति नोपलभ्यमानमपि प्रयोजनान्तरमवगन्तुं न्याय्यम् । यच्च लिङ्गमुक्तं ते वा एते उल्मुके इति तदपूर्वेऽप्रकृतेपि दृश्यते । तद्यथा स यद्वा इतश्चेतश्च सम्भरतीति । अप्रकृत-

विषयस्तच्छब्दः । प्रयोजनमबादिष्वपि क्रियते । किमिदमेकं कर्म, बहिति । बहिति ब्रूमः। अधिकरणभेदाच्चाधेयभेदाच्च प्रत्यग्निसामर्द् पर्यवसनात् । एकं वा कार्यैकत्वात् । एकं हि कार्यमभीज्यमानदेवत रिग्रहः । एकवाचनान्तेन चैकेन शब्देनोपदेशोऽभवत्यस्य चाधानमि न चाधिकरणभेदः पर्यवसानं वा कर्मभेदे कारणं, परिधिपरि नवत् । तस्मादेकमिति । प्रयोजनमन्ते नैमित्तिकं भवतीति स दायः । केचित्तु गृहमेधीयादिषु सर्वत्र कर्त्तव्यमिति प्रयो माहुः । तत्पुनरालोचनीयम् । न ह्यपराग्निसम्बद्धहोमाभीज्यमा देवतापरिग्रहस्तत्रोपपद्यते । तस्मात्तत्राप्रवृत्तिः । अपरे त्वाहु अग्निपरिग्रहणद्वारेण देवतापरिग्रहो समाग्ने इत्यग्नीन् गृह्णातीति चनात् । तेषां चाग्निनां भेदः । प्रत्यग्निचान्याश्चान्याश्च देवताः रिगृह्यन्ते । तेनापराग्निहोमेष्वसत्सु तद्देवतापरिग्रहो नास्ती निवर्त्ततेऽग्न्यन्वाधानम् । न चात्र समुदितानामेककार्यता । तद्य त्रयो ग्रावाण इतरेतरसव्यपेक्षा उखां धारयन्ति । प्रत्यक्षं हि समुदितानामेककार्यत्वमिहत्वग्निद्वारेण भेदाध्यवसानमिति नन्वेवं सत्यपराग्निकयोः कार्यान्तरं प्राप्नोति । अस्तु को दो कर्मभेदः स्या त्तत्र याज्ञगोभिप्रभृतिकृतव्याख्योपरोधः स्यात उच्यते न व्याख्योपरोधनयान्यदार्थस्यान्यथात्वमवसातुं शक्य यथा हि प्रमाणैरर्थः प्रमीयते तथैव गृह्यत इति । अथवै वाग्न्यन्वाधानं प्रत्यग्न्यभ्यस्यत इत्यदोषः । एवमाश्रीयमाणे ग्न्यभ्यासं नैमित्तिकावसर इति ॥ ७ ॥

अहनि मांसमैथुने वर्जयेत् ॥ ८ ॥

ननु चाहनि मैथुनस्य प्रतिषिद्धत्वादवाच्यत्वम् । कर्मोप क्षणार्थमहर्ग्रहणमित्यदोषः । दृश्यते च कर्मणः कालव्यपदेश चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्रामावास्यामिति । नि मस्य च कर्माङ्गता न्याय्या । अतदङ्गत्वे हि पुरुषमात्राभि बन्धात्फलपरिकल्पना स्यात् । ननु च मांसमैथुने वर्जयेदिती त्यपि सूत्रे प्रकरणात्कर्माङ्गतावगतिरविरुद्धा व्यर्थमहर्ग्रहणमा सत्यमेवमाप्रयोगद्वयपरिसमाप्तेरयं धर्मो मा भूदिति प्रतिप्रयो वसायित्वमङ्गानामिति न्यायसंसूचनार्थमहर्ग्रहणम् । एवं च स

दाक्षायणो पुनरारम्भसामर्थ्याद्प्रयोगद्वयपरिसमाप्तेर्मा; सरुग्यमृत-मूत्रकृतवासांसि वर्जयेदित्ययं धर्मः ॥ ८ ॥

केशश्मश्रु वपते वाऽशिखम् ॥ ९ ॥

वा शब्दस्य सन्निधानाविशेषेपि सति वपतिनैव सम्बन्धः । शिखासम्बन्धे हि पक्षे सति सशिखं स्यात् । तत्र स्मृतिरुपरुध्यते । अशुचिर्वा एष यन्मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखेति । न चाहत्य वचनं सशिखस्य । तस्मात्स्मृत्यनुरोध एव ज्यायानिति १ ॥ ९ ॥

अपराह्णे२ व्रतोपायनीयमश्नीतः सर्पिषा सुहितौ ॥१०॥

अपराह्णग्रहणं अन्होपरभागमात्रविषयम् । शब्दसामर्थ्यान्न यथान्यत्राह्नस्त्रिभागविषयता । तत्र ह्यपराह्णे ददातीति प्रकृत्य पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति वाक्यशेषाद्विशेषाध्यवसानम् । इहत्वपरभागमात्रवृत्तित्वमिति । भोजनकालप्रत्यासत्तेश्च । व्रतोपायनीयमिति व्रतं भोजनमुच्यते यथाऽन्यत्र तद्व्रतः स्यात् । पयो व्रतमिति च । तच्चेनोपेयते अमाषादिना तद्व्रतोपायनीयम् । अश्नीत इति द्विवचनोपदेशात्पत्नी च । इतरथा हि याजमानएव नियमः स्यात् । यथा सौत्रामण्यां हुतोच्छिष्टभक्ष इति । सर्पिषेति । नात्र पयो व्रतवत्सर्पिरेव साधनं स्वित्यसम्भवात् । अमाषममांसमिति च पर्युदासात् । तेन यथाप्राप्तं सर्पिरभिधीयते । तत्रापि किं नियमाविधिरुत तैलादिपरिसंख्या? कश्चात्र विशेषः । यदि नियमः तैलमपि व्यञ्जनादिसंस्कारप्राप्त्या न

---

१ केचिद्वाशब्दमशिखमित्यनेन सह योजयन्ति, अशिखं वा सशिखं वेति । तन्मते केशश्मश्रुवपनं नित्यमेव । सूत्रकारप्रस्थानादप्ययमर्थो ऽवसीयते । येनाधाने " पौर्णमासवद्वपनम् " इत्युक्त्वा; " ऋतुनक्षत्रसम्भारसामवपने " त्यादिना वपनस्य विकल्पमाह । यदि पौर्णमासे वपनं विकल्पेन स्यात्तदा पौर्णमासीवदित्यनेनैवाधानेऽपि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनर्विकल्पो न वक्तव्यः स्यात् । उक्तश्च । अत एवं ज्ञायते पौर्णमासे वपनस्य विकल्पो नास्तीति याज्ञिकदेवाः ।

२ व्रतं भोजनं येनान्नेनोपेयते क्रियते तद्व्रतोपायनीयम् उच्यते ।

निवर्त्यते । अथ परिसंख्या सर्पिषो न नियम इति । किमत्र युक्तम्
नियमविधिः । तत्र हि स्वार्थवृत्तिता शब्दस्य स्यात् । तैलव्युदासे
रार्थता कल्पेत । लक्षणा च स्यात् । तस्मान्नियमविधिरेव । नियम
च सत्यर्थात्तैलादिनिवृत्तिः । असुहितौ अतृप्ताविति । तदेतद
दृष्टार्थमुत धर्ममात्रमिति? । धर्ममात्रमिति ब्रूमः । कुतः । द्रव्यकाल
दिनियमात् । दृष्टार्थे हि यत्किञ्चित्स्यात् । तस्माद्धर्ममात्रमिति
दृष्टार्थं वा प्रसिद्धेस्तदर्थत्वात् । न ह्यदृष्टाय कश्चिद्भुङ्क्ते । यत्तु
द्रव्यादिनियम इति । कामं नियमाददृष्टपरिकल्पना प्राङ्मुखोऽन्नानि
भुञ्जीतेति वत् । न तु गम्यमानतृप्त्यपन्हवद्वारेणादृष्टपरिकल्पनामिति
प्रयोजनं सति सामर्थ्ये ऽश्नीयात् ॥ १० ॥

अन्तरेणापराग्नीगत्वा परेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्न-
ग्निमीक्षमाणोप उपस्पृश्य व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपत
इदमहमिति वा ॥ ११ ॥

अन्तरेणापराग्न्योरिति षष्ठ्यां प्राप्तायां तदपवादोऽन्तरान्त
रेण युक्त इत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया । प्राङ्तिष्ठन्निति शक्यमवक्तुम्
अपरेण व्यवस्थितस्याग्नीक्षणविधानसामर्थ्यात् । अग्निमीक्षमा
इत्यपि न वाच्यम् । मन्त्रलिङ्गादेव प्राप्तः । उक्तं च प्रदेश
न्तरे । आहवनीयमीक्षमाणस्तद्वचनत्वादिति । वक्तव्यं वा
रमन्त्रार्थत्वात् । तस्य च विलिङ्गत्वात् । प्राङ्मुखता अवाच्या
प्रोषितस्यापि दिङ्नियमो यथा स्यादिति । अपामुपस्पर्शनमाचम
लिङ्गात् । प्राङ्तिष्ठन्नप उपस्पृशतीति प्रकृत्य तेन पूतिरन्तरता
ध्या वा आपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति । आलम्भनमात्रं वा
चमनानुपदेशात्तस्य नैमित्तिकत्वात् । शब्दसामर्थ्याच्चाप उपस्पृश
तीलिङ्गमर्थवादमात्रं दीक्षास्नानवत् । व्रतमुपैति नियममुपगच्छ
ति । अग्ने व्रतपत इत्याहवनीयाग्निरुच्यते । न हि देवस्याग्नेरीक्ष
सम्भवति । तेन दार्षद्व्रतावभृथे विपरिणामः । ननु च समिष्टयजु
रन्ते प्रकृतौ चावभृथविधानात्तत्र च व्रतस्य प्रासङ्गिकत्वा
ग्रहणमिति चेत् । न । अतद्धर्मत्वात् । न हि समिष्टयजुरन्तत
ऽवभृथस्य धर्मः । तस्मान्न तदन्तएवावभृथः । तत्र न व्रतग्रहणेऽ

शब्दो विपरिणस्यत इति न तत् युरुक्तम् ॥ ११ ॥

सत्यवाद्यतः ॥ १२ ॥

अत इत्यवाच्यम् । पाठादेव तत्सिद्धेः । स्यात्सम्बन्धज्ञापनार्थत्वात् । व्रतग्रहणोत्कर्षे सत्ययं नियमो यथोत्कृष्येतेति । अपरे त्वतः शब्दं हेत्वर्थं मन्यन्ते । ननु चैकमुपनयनसमकालमेव सत्यवदनमुत्तरेषां चैतद्विरोधीतीहापि प्राप्तम् । तथा परमाधानसमकालं न वा आहिताग्निनानृतं वदितव्यमिति । अनृताच्चिद्व्यपनोदेति सूत्रितम् ॥ १२ ॥

इदमन्यत् सत्यवाद्यत इत्यस्य विषयोपदर्शनायाह—

कर्माङ्गमुत्तरे सत्यवदनमिति ॥ १३ ॥

पूर्वं तु पुरुषाङ्गम् । यदिदमुत्तरदेशे तत्कर्माङ्गमिति । को विशेष इति चेत् । कर्माङ्गे प्रायश्चित्तसमुच्चयः । पुरुषार्थापचारे स्मार्त्तमेव । श्रौतापचारे श्रौतम् । नन्विह द्वे पुरुषार्थे श्रौतं स्मार्त्तं च । तत्र श्रौतापचारे कृते प्रायश्चित्तसमुच्चय इह प्राप्नोत्येव । पुनरारम्भो व्यर्थ इति । सत्यमेवं कर्माङ्गे कर्मगतविशेषनिबन्धनं विशिष्टं प्रायश्चित्तं यथास्यादिति । तच्चार्ग्वेदिके भूरिति याजुर्वेदिके भुव इति । हौतृकपदार्थानुष्ठानकाले सत्यवदनापचारे हौतृकं श्रौतं आध्वर्यवं च । स्मार्त्तं च । केचित्त्वाधानकालानृतवदनप्रतिषेधमनुवादं मन्यन्ते । तथा हि न वा आहिताग्निनानृतं वदित्यव्यम् । न च वदन् जातु नानृतम्वदेदित्याह ॥ १३ ॥

वृक्षारण्यौषधीनामश्नीयाद्वा ॥ १४ ॥

इदमवसरप्राप्तं सायाशनमुच्यते । आरण्यवृक्षाणामारण्योषधीनां वा श्नीयाद्वा न वेतिविकल्पः । केचिदारण्यशब्दमोषधिविशेषणं मन्यन्ते । निर्देशसामर्थ्यान्न ह्यारण्यशब्दो वृक्षपदात्पूर्वः । अतो न तदुपसर्जनमिति । न वा अविशेषेण श्रवणात् । स वा आरण्यमेवाश्नीयादिति हि प्रकृत्य या चारण्या ओषधयो द्वावृक्षमित्याह । सूत्रस्य च तन्मूलत्वादतन्त्रो निर्देश इति । सामर्थ्यासिद्धत्वात् विकल्पोऽत्राच्य इति चेत् । न, अ-

वधारणार्थत्वात् । अवधार्यं हि वैकल्पिके कर्मणि प्रवृत्तिर्यो
आरण्यगुणविधित्सया वेदमुच्यते ॥ १४ ॥

आहवनीयगृहशाय्यधो गार्हपत्यस्य वा ॥ १५ ॥

विकल्पेन हि श्रवणमत्र । तत्रायमधः शब्दः किं खट्वादि
धकृतुताऽऽस्तरणस्यापीति? । नास्तरणानिषेधकः । तत्रापि प्रयोग
त्ययाऽध्यामधः सुप्तावयमिति । कचिच्च स्थण्डिलशायीत्यतो ना
रणस्य निषेधः । अधःशयीताधस्तादिव हि श्रेयस उपचार इ
लिङ्गात् ॥ १५ ॥

सद्यो वा प्रातः ॥ १६ ॥

पूर्वामुत्तरां वोपवसेदिति हि पूर्वमुक्तम् । तत्र सद्यो
तीयत्युच्यमाने तयोरेवान्यतरत्र यागः प्राप्नोति । उत्तरोपवा
पक्षे च द्वितीयायाम् । तन्माभूदित्यतः प्रातर्ग्रहणम् । अथाक्रियमा
पि प्रातर्ग्रहणं अङ्गानां प्रधानकालत्वस्य न्याय्यत्वात्पूर्वस्याम
प्तिरेव यागस्येति । उच्यते । एवं सति यथोत्तरस्यां साङ्ग
प्तिरेवमुत्तरोपवासपक्षाऽवलम्बनद्वारेणोत्तरोत्तरस्यामपि प्राप्नु
त् । तन्निरासार्थं प्रातर्ग्रहणम् । अस्तु तथेति चेत् । न, पौ
मास्यां यागविधानसामर्थ्यात् । एवं उत्तरस्यामप्यप्राप्तिरि
चेत् । स्यादारम्भसामर्थ्यात् पूर्वामुत्तरां वोपवसेदिति । उ
रापि हि पौर्णमासीप्रतिपदिति प्रतिपादितम् । तेन सद्यो वा प्रा
प्रातरिति यदा प्रातस्तदा सद्य इति इतिपौर्णमासी द्वितीया
निरस्ते भवतः । सूत्रारम्भसामर्थ्यादप्ययमर्थोवसीयते । पक्षा
यद्यद्धविरिति । हविः पक्षादिना विशेष्यते तच्चैवमुपपद्यते । अथे
रथानैकान्तिकत्वादविशेषणं स्यात् । तस्मादुत्तरस्यामेव या
इति साधूच्यते १ ॥ १६ ॥

---

१ याज्ञिकदेवभाष्ये त्वत्र सूत्रभेदो दृश्यते । तथा हि "
द्योवा " पौर्णमासे यदूद्व्यहकर्त्तव्यमुक्तं तदेकस्यामहन्यग्न्यन्वा
नादि कर्मापवर्गान्तं भवति । " प्रातः " अस्मिन् पक्षे प्रातः
तिपद्दिन एव सर्वमग्न्यन्वाधानादि कर्मापवर्गान्तं कर्तव्यं न पू
र्युरग्न्यन्वाधानदिने प्रतिपदः प्रधानकालत्वात् अङ्गानां प्रधानका

अग्निहोत्रं हुत्वा ब्रह्माणं वृणीते ब्रह्मिष्ठं भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमह इति ॥ १७ ॥

प्रातरित्यनुवर्त्तमाने अग्निहोत्रं हुत्वेत्युक्ते तत्प्रतिपत्तिर्मा भूत् सायमग्निहोत्रमिति । ततः अहनि कर्मसाकल्याद्रात्रौ चाविधानात् । अग्निहोत्रग्रहणं च इहार्थाभावादमावास्या विषयम् । तत्र हि वचनम् । उदिते पौर्णमासस्य तन्त्रं प्रक्रमियादनुदिते अमावास्यस्येति । अतो अग्निहोत्रग्रहणमानन्तर्यार्थम् । ब्रह्मिष्ठमिति च पदार्थसतत्त्वोपजातावबोधेन । न हि परमात्माख्यब्रह्मसतत्त्वावबोधोत्रोपयुज्यते १ ॥ १७ ॥

वृतो जपत्यहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पतिर्भूर्भुवः स्वर्देवसवितरेतं त्वा वृणते बृहस्पतिं ब्रह्माणं तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो गायत्र्यै गायत्री त्रिष्टुभे

त्वस्य न्याय्यत्वात् । तत्र च व्रतोपायनीयाशनारण्याशनान्यतरागारशयनानि न भवन्ति, उक्तकालाभावात् । रागप्राप्तेष्वेवैतेषु द्रव्यादिनियममात्रविधानाच्च । न हि रागतस्तदानीमशनादीनि प्राप्नुवन्ति । अन्यद्वपनादि सर्वं भवत्येव ।

व्यवस्थितविकल्पोयमिति केचित् । तथाच कात्यायनः—

"सन्धिश्चेत्सङ्गवादूर्ध्वं प्राक् पर्यावर्त्तनाद्रवेः-
सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः" इति ।

१ वरणं चाचारादेवं कर्तव्यम् । वितानस्योत्तरतः प्राङ्मुखोपविष्टं ब्रह्माणमुदङ्मुखोपविष्टो यजमानः स्फ्यं सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेन यवसहितेन ब्रह्मणो जान्वालभ्य वृणीते ? अमुकगोत्र अमुकशर्मन् पौर्णमासेष्ट्या वयं यक्ष्यामहे तत्र त्वं ब्रह्मा भवेति, अत्र च भूपत इत्यादिमन्त्रः, । एतच्च वरणमप्रवृत्तस्य प्रवर्तनम् । तेन पवमानेष्टिदीक्षणीयादौ न भवतीति ।

त्रिष्टुब् जगत्यै जगत्यनुष्टुभे ऽनुष्टुप्प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणाम् ॥ १८ ॥

वृतो जपति ब्रह्मा जपतीति यावदुक्तम्। अथवा यदा वृतः मस्तेन मन्त्रेण भवति तदा जपति कर्तृभेदाद्यौगपद्यं मा भूदिति॥

वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्याह ॥ १९ ॥

सामर्थ्याद्यजमानः । स हि वरणेनाऽनत्या च यज्ञगोपा नियोक्तुं समर्थो नान्यः । वाचस्पतित्वं च स्तोतुं ब्रह्मण्यध्यारोप्य वाचस्पते ब्रह्मन् यज्ञं गोपायेति । यदपि च कण्वानां देवसवि त्युक्त्वा वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्याहेति पठ्यते । तदपि न समान र्तृकार्थम् । पूर्वकालता मात्रे हि क्त्वाशब्दः । समानकर्तृकतायाम मञ्जस्यं स्यात् । न हि ब्रह्मात्मानमेव वाचस्पते इति सम्बोधयां अथाधिष्ठात्री देवतोच्यते । तत्रापि नियोगाभावाददृष्टार्थता स्या तस्माद्यथोपवर्णित एवार्थः । स चायं प्रैषो नियोगार्थत्वादस वरणो प्रवर्त्तते । यथा ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादिष्वाधाने चेष्टिषु थमाधाने वरणाभाव इति चेत्स्यात् प्रवृत्तिदर्शनात्, चत्वार ऋत्वि प्राश्नन्तीति।ब्रह्मौदनाभावे ऽस्तु वरणमिति चेन्न। तत्रापि दर्शनादग्न्य धेये ब्रह्मा सामानि गायतीति। तेन प्रतिपन्नब्रह्मत्वस्य वरणं क्रिय णमप्राकृतप्रयोजनं स्यात् । वरणविशेषनियमार्थमस्तु प्रवृत्ति चेत् । न, नियमस्य क्रियापुरःसरत्वात् । सत्यां हि क्रियायां यमानुग्रहो न नियमानुग्रहाय क्रियाप्रवृत्तिः । यो हि पण्डितं मन्य एवं कुर्यात्स प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेति भोजननियमानुग्रहाय त पि सन् भुञ्जीतापि । यश्च ज्योतिष्टोमे ब्रह्मवरणनिषेधो न्यायमूलः इहापि प्रवर्त्तत एव ॥ १९ ॥

अपरेण वाहवनीयं दक्षिणातिक्रामति ॥ २० ॥

उत्तरत उपचारो यज्ञ इति वरणमुत्तरतः । दक्षिणतो ह्मयजमानयोरासने इति । गमनं विकल्पः । शास्त्रस र्थ्यात् ॥ २० ॥

अहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीद योस्म-
त्पाकतर इति ब्रह्मसदनमीक्षते ॥ २१ ॥

तच्चैतत्कौशं स्यात्तृणनिरसनोपदेशात्, प्रसिद्धेश्च। न वा नियमशासनाभावात् । तृणनिरसनं तु कुशास्तृतत्वादासनस्य । तत्कुतः शिष्टानुस्मरणात्प्रसिद्धिरविशिष्टा । तस्माद्यथा प्रसिद्धमवेधविद्धमासनमिति ॥ २१ ॥

ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्यति१ निरस्तः पाप्मा सह
तेन यं द्विष्म इति ॥ २२ ॥

स चायमासनसंस्कारस्तेन पशुपुरोडाशे आपशुपरिसमाप्तेः संस्कृतत्वादासनस्य पुनर्न प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥

इदमहं बृहस्पतेः सदसि सीदामि प्रसूतो देवेन सविता
तदग्नये प्रब्रवीमि तद्वायवे तत्पृथिव्या
इति ॥ २३ ॥

ब्रह्मसदन आहवनीयमभिमुख२ उपविशति॥२४॥

तदग्नये प्रब्रवीमीत्यग्निशब्दो देवता वचनः स्यात्प्रकृतत्वात् । न वा वायुना समुच्चारणात् । तस्य चाप्रकृतत्वात् । तस्माद्देवतान्तरवचनः । प्रयोजनम् सौर्यादावविपरिणामः । ब्रह्मसदनग्रहणं गुणार्थं प्रकृतत्वादेव । को गुण इति चेदाहवनीयमभिमुख इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

---

१ नैर्ऋत्यां दिशि प्रक्षिपति शाङ्खायने दर्शनात् । तत्र "समानं होत्रा तृणा निरसनम्" इत्युक्तम् । होतुश्च पठितम् "होतृषदनाच्छुष्कं तृणमुभयतः प्रतिच्छिद्य दक्षिणापरमवान्तरदेशं निरस्यति" इति, एवञ्च होत्रासाम्यसम्पादनाय तथैव कर्तव्यमिति भावः ।

२ छन्दोग सूत्रे तु "परिध्योर्वा सन्धि स्रुचां वाग्राणि उत्करं वाभिमुख" इति पठितम् ।

वाग्यत आनुयाजप्रसवात् ॥ २५ ॥

यतवाग्ब्रह्मा भवत्यनुयाजप्रसवं यावत् । ॥ २५ ॥

भागपरिहरणादि वा ॥ २६ ॥

सा चैषाऽवधारणा अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्तीति
त्य स वै वाचं यम एव स्याद् ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीत्येतस्माद्ध
इति आम्नायते । पूर्वमविशेषादध्यवसितम् । पाठक्रमाद्वि
ध्यवसानम् । लिङ्गाच्च, विवृहन्ति वा एते यज्ञं क्षण्वन्ति ये मध्ये
स्य पाकयज्ञिययेडया चरन्तीति हेतुत्वेन वाग्यमनस्येहा
निर्दिशति । तस्माद्भागपरिहरणाद्येव । स चायं पदार्थधर्मो य
क्त्वे हि सत्यप्रमादात्कृताकृतप्रत्यवेक्षणमाचरति ॥ २६ ॥

आवृता ऽवषट्कारासु ॥ २७ ॥

अवषट्कारास्वाहुतिषु१ ब्रह्माऽवृतोत्पाद्यते । ताश्चैता अग्नि
त्राहुतयो वषट्काराः । अस्ति हि तत्रैकर्त्विक्त्वेपि सति प्रायश्चित्त
तया ब्रह्मणः प्राप्तिः । तेन निमित्ताद्व्याहृतिहोम आपन्ने सति आ
क्रियामात्रेण ब्रह्मोत्पद्यत इति । क्रियया हि कारकमाक्षिप्यते । लि
च्च । अथ हैतामिन्द्र ऋषये प्रायश्चित्तिमुवाचाग्निहोत्रादग्नआम
उत्कादिति । न चैतदेवमेकर्त्विक्त्वात् । एवं हि श्रूयते एकर्त्विजमा
होत्रमिति । अङ्गप्रधानपदार्थाभिनिर्वृत्तिरेकेनर्त्विजा कर्त्तव्ये
ननु नैमित्तिकार्थतया द्वितीयोपि भविष्यति । नेत्युच्यते । न हि
मित्तिकस्य ब्रह्माक्षेपसामर्थ्यमस्ति । भिन्ने जुहोतीति होममात्र एव
धेर्यापरपर्यवसानं वाक्यान्तरपरिप्राप्त इति चेत् । यदेव त्रय्यै
द्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमित्येवमादिना व्याहृतिहोमे ब्रह्मसम्बन्धवि
नम् । तेन यत्र व्याहृतयस्तत्र ब्रह्मणा भवितव्यम् । नैतदेवम् ।
ह्येतदन्यत्राचरितार्थं स्यात्ततः कदाचित्स्यादपि । अस्ति ह्यस्य च
तार्थत्वं दर्शपूर्णमासादौ । तेनाग्निहोत्रे नान्यथानुपपत्त्या ब्रह्मा
शक्यत इति । एकर्त्विक्त्वविरोधाच्च । न चात्र क्रिया ब्रह्माणमन्त
न सम्भवति । कर्त्रन्तरविधानात् । अस्ति ह्यत्राध्वर्य्वाख्यं कर्त्रन्त
तेनापि न तदाक्षेपः । यच्चोक्तमग्निहोत्रादग्नआमहत उत्कादि

१ ताश्च पूर्णाहुतियूपाहुतिषड्ढोत्राहुतिसावित्राहुत्याद्याः ।

सोपि चतुस्त्रिंशद्धोमविषयोर्थवादः । अस्तु तर्हि दर्विहोमविषयता-स्य सूत्रस्य । दर्विहोमाहुतयो ऽवषट्काराः तासां हि पौर्णमास-विध्यन्तग्राहित्वेनोचितो वषट्कारः । स्वाहाकाराम्नानात्पुनर्निवृ-त्तिः । तदभावे ऽन्वाख्यानमुपपद्यते । तदेतदनुपपन्नम् । तत्र हि प्राप्त एव ब्रह्मा मन्त्ररहिता च क्रिया ब्रह्मवरणादिका तूष्णीमर्थ लुप्ता इति । पूर्णाहुतिविध्यन्तग्राहिहोमविषयता तर्ह्यस्तु अस्य सूत्रस्य । ता अपि ह्यवषट्कारा इति । एतदपि नोपपद्यते । अग्निहोत्रन्याय-सालक्षण्यादनुदूतृताभ्यस्तमयाहुतौ पूर्णाहुतिका धर्मा विहितास्त आचार्येण पूर्णाहुत्यामुपसंहृत्यान्यत्रातिदिष्टाः । अतस्तत्रापि ब्रह्मणः प्राप्त्यभाव एव । एवं चेदिहार्थमेव सूत्रमस्तु । इह हि प्राग्ब्रह्मवर-णाद्व्याहृतिहोमनिमित्ते सति तदर्थं ब्रह्मवरणापकर्षो न्याय्यः । अङ्ग-प्रधानार्थत्वाद्ब्रह्मणः । तदर्थमिदं सूत्रं आवृताऽवषट्का-रासु । आवृता क्रियया । समन्त्रिकाचासौ क्रिया न्यायतः प्राप्नोति । ननु चान्यत्राचार्येणायमावृच्छ-ब्दो मन्त्ररहितक्रियाविषयः प्रयुक्तः । मृदा सहांसौ करोत्यावृते-ति । सत्यमेवं मृदा सहांसौ करोतीयतैव समन्त्रिका क्रिया प्रा-प्ता तत्रावृच्छब्दो मन्त्रनिवृत्तिपर एव । तन्निवृत्तिश्च वाचनिकी । एतयैवावृनुपहरन्यजुरिति । अतो ब्रह्मवरणापकर्षार्थमेतत् । वाच-स्पतिप्रैषस्तु स्वकालीन एव व्याहृतीनामतदङ्गत्वात् । अतदङ्गता च प्रकरणव्यवच्छेदात् । शक्यन्ते चावषट्कारा व्याहृतयो वक्तुम् । उचितत्वाद्वषट्कारस्य । याज्याकार्ये हि तासामाम्नानमस्ति । यदि-याज्यां पुरोनुवाक्यां वा न विन्देद्व्याहृतीरेव याज्यायाः पुरोनुवा-क्याया स्वस्थाने कुर्यादिति । तेनेह वषट्काराभावे अवषट्कारा व्याहृतय उच्यन्ते ॥ २७ ॥

अत्र वा वृतोपायनम् ॥ २८ ॥

शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ २८ ॥

व्याहृत्य वैष्णवं मन्त्रं जपेत् ॥ २९ ॥

वाग्यत आनुयाजप्रसवादिति वाग्यमे सति यद्यनुव्यवहर-ति तदा वैष्णवं मन्त्रंजपेत् ॥ २९ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

अध्वर्युश्च ॥ ३० ॥

हविर्ग्रहणकाले वाग्यमने । तुल्यं हि शास्त्रमुभयोः । यदि पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्ततो वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा अ दिति । यजमानस्य त्वनाम्नानादाध्वर्यवमेव । केचित्तु च श यजमानस्य दीक्षाकालवाग्यमापचारे वैष्णवमिच्छन्ति । तत्रापि स्नायते वा यद्वाचंयमोऽप्रनत्यव्याहरतीति । स च म प्राकरणिकः स्यात् । प्रकरणादेवसामान्यसम्बन्धावगतेर्विशेष षयत्वे सति वाच्यस्य लाघवं । इतरथा ह्यप्रकृत उपादीय ने सामान्यसम्बन्धो विशेषसम्बन्धश्चेति गौरवंस्यात् ॥ ३०

प्रणय यज्ञं देवता वर्धयत्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अ सप्तऋषीणाᳫं सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यज-मानं च धेह्योम् प्रणयेति प्रणीताः प्रसौति ॥ ३१ ॥

प्रणययज्ञमित्यनेन मन्त्रेण प्रणीताः प्रणीयमाना अनुजा ति ॐ प्रणयेत्यस्य प्रसवार्थत्वातः पुरस्ताज्जपः । प्रयोजना शुप्रयोगः । अत्र पुनर्लोणमध्यमपुरुषैकवचनाविशेषेपि सति मृग्यो शेषः। अयं च मन्त्रोनेकयजमानके कर्मणि१ यजमानाः सन्तु यज नांश्च धेहीति विपरिणस्यते । द्वित्वेपि यजमानौ स्तां यजमानौ धेहीति च ॥ ३१ ॥

एवमामन्त्रित ॐकारेण प्रोक्ष यज्ञमिति हवि-षीध्माबर्हिषोश्च ॥ ३२ ॥

प्रोक्षणं प्रसौति। एवमामन्त्रित इत्यामन्त्रणविधानं ब्रह्मन् इ प्रोक्षिष्यामीत्येवमादिलाभार्थम्।न हि तत्र प्रणीताप्रणयनवदाम्ना एवमोङ्कारेणेति, ॐकारपूर्वकेणार्थसरूपेण वचसेति यावत् ॥ ३२

---

१ अहीनैन्द्राग्नकुलायसत्त्वगणयागादौ ।

बृहस्पते परिगृहाण वेदिꣳ सुगावो देवाः सदनानि सन्त्वस्यां बर्हिः प्रथताꣳसाध्वन्तर्हिꣳ स्नापृथिवी देवी देव्यस्त्विति वेदिं परिगृह्णन्तम् ॥ ३३ ॥

प्रसौतीत्यनुवर्त्तते ॥ ३३ ॥

प्रजापतेनुब्रूहि यज्ञमिति सामिधेनीरनुवक्ष्यन्तम् ॥३४॥

होतारं प्रसौति ॥ ३४ ॥

देवता वर्द्धयत्वमिति सर्वत्रानुषजति१ ॥ ३५ ॥

अनुषङ्गश्च लाघवार्थः । अत्र च प्रोक्षणपरिग्रहेषु अध्वर्युपरं वेदिपरं च वरुणप्रघासेषु वचनमूह्यते । यजमानपरं चानेकयजमानके ॥ ३५ ॥

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति प्राशित्रं २ प्रतीक्षते ॥ ३६ ॥

देवस्यत्वेति प्रगृह्णाति ॥ ३७ ॥

स पात्रं प्रासिद्धेः सादनोपदेशात् पुनरादानसामर्थ्याच्च ॥ ३७ ॥

३पृथिव्यास्त्वेतिसादयत्यपोह्य बर्हीꣳषि ॥ ३८ ॥

---

१ पूर्वोक्तेषु प्रोक्ष यज्ञमित्यादिकेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु 'देवता-वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु सप्तऋषीणाꣳ सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानश्च धेहीति' मन्त्रमनुषजति ।

२ प्राशित्रं ब्रह्मणो भागः, यवमात्रं पिप्पलमात्रं वा ।

३ ब्रह्मा तत्प्रातिगृह्य वेदेर्दक्षिणांसदेशे स्तृतानि बर्हींषि अपसार्य प्राग्दण्डं सादयति । आश्वलायनादिसूत्रेषु तद्दर्शनात् ।

पुनरादाय देवस्यत्वेत्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामग्नेष्ट्वेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृशन्नत्र चेत् ॥ ३९ ॥

पुनरादानं च द्रव्यमात्रस्य प्राशनार्थत्वात् । अतश्च आस॰ तेपि भविष्यति । अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायाग्नेष्ट्वेत्यनेन मन्त्रेण प्रा॰ ति । चेच्छब्दो विकल्पार्थः । अत्र चेत्प्राश्नाति पुनरादाय प्राश्ना॰ अथोपरिष्टात्ततो ॥ ३९ ॥

निदधाति वा ऽसदेशे ॥ ४० ॥

पूर्वमविशेषेणाभिहितं विशेषप्रतिपिपादयिषयाऽत्र ॰ र्वचनम् ॥ ४० ॥

प्रक्षाल्य पात्रं नाभिमालभते या अप्स्वन्तर्देवतास्ता इ॰ ऽ शमयन्तु स्वाहा कृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ घसिन॰ मे मासं पृक्था ऊर्ध्वं मे नाभेः सीदेन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीति ॥ ४१ ॥

प्रक्षालनंच कार्यसम्बन्धाविशेषाद्द्वयोरपि पात्रयोः । ए॰ चनं तु जात्यपेक्षं । ननु चैकमेवैतत्पात्रं प्रक्षाल्य पात्रमित्येकवचना॰ शात् । तथा तूष्णीं प्राशित्रहरणमिति । द्वे वा स्यातां प्रतिपत्तिद॰ त् । कर्णयोः प्राशित्रहरणे इतीतरज्जात्यपेक्षयेत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

एतं त इति समिदामन्त्रितः प्रसौति ॥ ४२ ॥

समित्सम्बन्धादामन्त्रणं समिच्छब्देनोच्यते । अथवा स॰ च्छब्देन तादर्थ्यादनुयाजा उच्यन्ते । अनुयाजार्थमामन्त्रित प॰ इत्यनेन मन्त्रेणानुजानाति । यज्ञपतिशब्दश्च सत्रे विपरिणम्यते ॰ ज्ञपतिसम्बद्धवचनसंस्कारपरिलोपः कस्य चिन्माभूदिति ॥ ४२

प्रतिष्ठेति ब्रूयाद्वा ॥ ४३ ॥

स यदि कामयेत ब्रूयात्प्रतिष्ठेति वचनात् । केचित्प्रा॰ क्रियापदात्पदान्तरमध्याहरन्ति सामर्थ्यात् । तत्पुनर्युक्तमयुक्तं ॰

विचारणीयम् । प्रतिष्ठतमिति च वरुणप्रघासेषु विपरिणामः ॥ ४३ ॥

कर्मापवर्गे समिधमादधाति जुहोत्युपतिष्ठते वा नमः कृताय कर्मणे अकृताय कर्मणे नमः अयाड् यज्ञं जातवेदा अन्तरः पूर्वो अस्मिन्निषद्य सन्व॒न् सनि॒ं सुविमुचाविमुञ्च धेह्यस्मभ्यं द्रविणं जातवेदः स्वाहेति यथेतमेत्य ॥ ४४ ॥

अपवर्गः समाप्तिः१। यथेतमेत्येति२ परिभाषितत्वादवाच्यमिति चेत् । अतीत्य निःक्रमणामिति । नेदमर्थेनाऽप्राप्तेः । तत्रस्थस्यापि हि समिदाधानादि न विरुध्यते । स्वाहाकारास्नानं च उपस्थानसमिदाधानार्थम् । होमे ह्यसमाम्नातोऽपि प्राप्नुयादेव । स्वाहाकारः सर्वत्रेत्यनेन । स चायं पदार्थो यावदुक्तान्तापच्छिन्नादिषु निवर्त्तते ॥ ४४ ॥

एतद् ब्रह्मत्वमिष्टिपश्वोः ॥ ४५ ॥

एतद्ब्रह्मत्वमधिकारादिहोक्तम् । तदिष्टिपशुविषयस्प्रत्येतव्यम् । इष्टिग्रहणं प्रकृतत्वादकार्यम् । पशुग्रहणं च चोदकपरिप्रापितत्वात्कर्त्तव्यं वा पशुग्रहणम् । ब्रह्मानुज्ञाते प्रोक्षणं यथा स्यादिति न हि तत्र सान्नाय्यविकारत्वात् प्रोक्षणमस्ति । इष्टिग्रहणं तर्हि न कर्त्तव्यम् । न वा कार्यं वाक्याद्धि पश्वर्थतैव ब्रह्मत्वस्य स्यात् । तन्माभूदितीष्टिग्रहणम् । ब्रह्मवरणाधिकारे तत्प्रसङ्गमुपजीवता यावद्ब्रह्मत्वं तत्सर्वमभिहितं अतः प्रणयनाद्युच्यते ॥ ४५ ॥

---

१ ब्राह्मणतर्पणान्तम् । तस्मिन् इत्यर्थः ।

२ यथा येन क्रमेण इतं गतं आहवनीयस्य पूर्वेणापरेण वा तथैव प्रत्य आगत्य आहवनीये समिदाधानहोमोपस्थानाद्यन्यतमं करोति । होमपक्षे ' इदं जातवेदसे ' इति त्यागमात्रमाधिकमिति भावः ।

गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रं निधायालभते भूतस्त्वा भूतकरिष्यामीति ॥ ४६ ॥

गार्हपत्यमित्युपपदविभक्तिः षष्ठ्यपवादो द्वितीया । उदपा उदकस्य पात्रम् । उदकस्योदादेशः । तच्चाविशेषेपि सति चतु स्यात् । चमसेनापः प्रणयतीति । स च चतुरस्रः प्रसिद्धः । लि च । चमसं प्रकृत्य चतुः स्राक्तिना चतस्रो वै दिश इत्याम्नायते । प्रकारप्रस्थानात् च । चमसवत् स्रुवेणेति । आलम्भ उदकस्य स त्तत्संस्काराभिप्रवृत्तेः । पात्रस्य वा । तदुपदेशात्तत्संस्कारतश्च त म्बन्धिद्वारेण इडांपहवे होत्रत्वारम्भणवत् । प्रयोजनं प्रणीताक पन्नयोर्दधिपयसोरविपरिणामः । उदकालम्भे हि भूतस्त्वा भूतक ष्यामीति त्वाशब्दस्तद्विषयः स्यात् । तत्र द्रव्यद्वित्वे वि रिणाम्येत ॥ ४६ ॥

ब्रह्मन्नपः[१] प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेत्याह ॥ ४७ ॥

ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीति ब्रह्मानुज्ञाप्रार्थनं ब्रह्मेत्यृत्विग्विशे स च यद्यपि वरणभरणनिमित्तस्तथापि तु ब्रह्मत्वं कर्त्तर्युप ते । प्रयोजनं तु सत्त्रे ऽविपरिणामः । कुण्डपायिनामयने च मै रुणे ब्रह्मत्वं कुर्वंति । यजमान वाचं यच्छेत्यनेकयजमानके य

---

१ यदा च प्रणीतानां सर्वार्थत्वं संयवनार्थत्वं वा तदा या कर्मणि चरुश्रपणार्थं पयो घृतं वा विहितम्; यथा 'वैश्वदेव पयसि वा' इति, 'घृते चरुरादित्येभ्य' इति च, तत्र पयो घृ च प्रणयनं दध्नश्च मन्थाद्यर्थं कर्तव्यम्, तत्र ब्रह्मन् अप्पयांसि घृतानि अब्दधिनी प्रणेष्यामित्यूहः । पित्र्यायामपि प्रणयना मेव निवान्यां दुग्ध्वा तद्दुग्धस्य प्रणयनं कर्त्तव्यम' अत्र नै मते प्रणीताः संयवनार्था एव, कर्काचार्याणां मते सर्वार्था एव, रेषामदृष्टार्था एवेति तत्त्वम् ।

विपरिणम्यते । स चायं वाग्यमः पदार्थधर्मत्वादसत्यपि प्रणयने प्रवर्त्तत इति । प्रैषश्च तादर्थ्यात् ॥ ४७ ॥

अनुज्ञात उत्तरेणाऽहवनीयꣳ सम्प्रतिनिदधाति कस्त्वेति ॥ ४८ ॥

सामर्थ्यपरिप्रापितत्वादनुज्ञात इत्यवाच्यम् । न वा प्रैषप्रैषार्थयोरानन्तर्यव्युदासार्थत्वाद्यजमान वाचं यच्छेत्यनन्तरं यथा स्यादिति । पाठादेव तत्प्राप्तिरिति चेत् । न प्रैषसमनन्तरं तदर्थानुष्ठानं न्याय्यमिति । सम्प्रतिशब्दो ऽनन्तिकानतिदूरविषयस्तानातिहृत्य सादयेन्नो अनाप्ताः सादयेदिति वचनात् । निधाने मन्त्रः स्यात्तदुपदेशात् । निदधाति कस्त्वेति । श्रुतिविरोधान्नेति चेत् । स प्रणयति कस्त्वा युनक्तीति । निधाने वा प्रणयनस्य तदर्थत्वात्तस्मादुसम्प्रत्येवोत्तरेणाहवनीयं प्रणयतीत्युपसंहारात् । शाखान्तरे तु स्पष्टतरः पाठः स निदधाति कस्त्वेति । त्वा शब्दो द्रव्यपरत्वाद्द्रव्यबहुत्वेऽपि पयो दधिघृतादौ विपरिणम्यते । न वाऽन्यायनिगदत्वादपः प्रणयतीति हि बहुवचनान्तोपदेशः । त्वाशब्दश्चैकवचनान्तस्तस्मादनूह इति ॥ ४८ ॥

नान्तरेणगच्छेयुः ॥ ४९ ॥

प्रकृताऽप्रकृतयोरुपदेशात् लिङ्गाच्च नेनन्मिथुनं चर्यमाणमन्तरेण सञ्चरानिति । प्रयोजनं सर्वत्र प्रायश्चितम् ॥ ४९ ॥

काꣳस्य वानस्पत्य मार्त्तिकैरभिचारब्रह्मवर्चसप्रतिष्ठाकामा यथासंख्यम् ॥ ५० ॥

कांस्यादीनि प्रणयनाश्रितानि मृदन्तानि अभिचारादीन्साधयन्ति । न तदाश्रया क्रिया । शब्दस्य तत्परत्वात्कांस्यादीनां फलसम्बन्धः । एवं च सति विकार एषामप्रवृत्तिः पुरुषार्थत्वात् । वानस्पत्ये तु वारणे प्रवर्त्तमाने क्रत्वर्थस्य साधारणत्वात्तदाश्रयः । कामो ब्रह्मवर्चसे प्रवर्त्तयत्येव । ता एताः प्रणीता दृष्टार्था उत धर्ममात्रा इति? धर्ममात्रा इति ब्रूमः । देशनियमात्पात्रनियमाच्च । तथा मन्त्रवत्तोपदेशात् । शिरः संस्तवाच्च । शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रणीता

इति। अनवखण्डनसामान्याच्छिरः संस्तवः। स्कन्दनप्रतिषेधश्च
र्ममात्र उपपद्यते। इतरथा ह्यवश्यम्भाविस्कन्दनमिति। अन्ते
तिपत्तिविधानाच्च। अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयती
दृष्टार्थत्वे हि कदाचिदुपयुक्ता भवेयुस्तत्र प्रतिपत्तिविधानं पा
स्यात्। अपाक्षिकं च श्रवणम्। तस्माद्धर्ममात्रा इति। दृष्टा
द्रव्याणां क्रियाभिनिर्वृत्त्यर्थता प्रसिद्धेः। न हि कश्चिद्द्रव्यमदृष्टा
रिकल्पयति। सन्ति चात्रोदकसाध्याः क्रियाः। न च तत्सिद्धयेन्य
कमुपदिश्यते। तेन दृष्टार्थैवगम्यमानेपि यो नामादृष्टङ्कल्पय
दिङ्नियमवद्धोजनादप्यदृष्टं कल्पयेत्। लिङ्गाच्च प्रणीताभिर्ह
संयौतीति। यदुक्तं दशादिनियम इति स नियमो दृष्टाय।
संस्तुतिः प्राग्भागसामान्यात्। स्कन्दनप्रतिषेधश्च सुतरां दृष्टा
उपपद्यते। प्रतिपत्तिः शेषस्येति। दृष्टार्थत्वेपि सन्देहः। किं
वनार्था उत सर्वार्था इति?। तत्र केचित्प्रतिषेधश्च सुतरां दृष्टा
उपपद्यते। प्रतिपत्तिः शेषस्येति। दृष्टार्थत्वेपि सन्देहः। किं सं
नार्था उत सर्वार्था इति?। तत्र केचित्प्रणीताभिः संयौतीति
क्यसामर्थ्यात् संयवनार्थतामाहुः। द्रव्यप्रक्लृप्तेः परार्थत्वात्तत्र
विशेषात्सर्वार्थत्वादनुवादोयमित्यपरे। किं चाग्नीषोमीये प्रति
नुपपत्तेः संवयवनार्थत्वे हि तदभावादेव प्रणीतासु व्यर्थः प्रति
इति। निरूढे च प्रतिप्रसवानुपपत्तिः। तत्रापि हि नैव सं
नमस्ति। सर्वार्थत्वे पुनः प्रतिषेधप्रतिप्रसवावुपपद्येते। सूत्रक
स्थानाच्च प्रणीताद्युपसादिति। तस्मात्सर्वार्था इति ॥ ५० ॥

तृणैरग्नीन्परिस्तीर्य पुरस्तात्प्रथमं द्विशः पात्राणि
सꣳ सादयति ॥ ५१ ॥

तृणशब्दो दर्भविषयः। यज्ञिया तु वै दर्भा इति लिङ्ग
दर्भैस्तृणन्ति हरितैः सुवर्णैरिति च। समाचाराच्च। आचरन्ति
दर्भैः परिस्तरणम्। आचार्याभिप्रायाच्च। बर्हिषस्तृणे तिरश्ची
धातीत्युक्त्वा ऽन्ये वा युक्तत्वादित्यभिधायाहान्यत्रापि तृणार्थे
अन्यदुपादीयमानं बर्हिर्जातीयमेव प्रतीयते न तृणान्तरजाती
पुरस्तात्प्रथममिति दिगभिप्रायम्। आहवनीयस्तु कार्यक्रम
प्राप्नोति। ततो गार्हपत्यदक्षिणाग्नी तयोरपि पुरस्तादेव प्रथमं

शेषं च स्मृतिवशात् । प्रदक्षिणमावृत्तिसामन्तेषु प्रदक्षिणमिति । इह च परिस्तीर्येति परिः समन्तार्थः । स्मार्त्ते चैतास्मिन् सति कर्मे तदपचारे स्मार्त्तमेव प्रायश्चित्तम् । तच्चैतत्परिस्तरणमाहुत्यङ्गं यज्ञसंयोगात् । स हैष यज्ञ उवाच नग्नताया वै बिभेमीति प्रकृत्य तस्मादेतदग्निमभितः परिस्तृणन्तीत्याह । यज्ञसम्बन्धादाहुतिर्यज्ञशब्देनोच्यते । अथ यज्ञसम्बन्धमात्रमेवोच्यते । तथासत्याग्निव्यतिरेकेणान्यत्रापि स्यात् । तत्र तस्मादेतदग्निमभितः परिस्तृणन्तीत्यसमञ्जसं स्यात् । तस्मादाहुत्यङ्गमेतत् । तत्रापि केचिदाहुत्यर्थत्वात्पदवर्वीहोमहिरण्यादिषु वाक्यसंयोगात्परिस्तरणमिच्छन्ति । वाक्यं ह्येतत् । स हैष यज्ञ उवाचेति । तच्च प्रकरणानुरोधेन न यज्ञविशेषे व्यवस्थापयितुं शक्यमिति । तदेतदसद्वाक्यस्य यज्ञविशेषविषयत्वात् । स हैष यज्ञ उवचेति एष इत्ययं शब्दः प्रकृतयागविषयः । तस्माद्दर्शपूर्णमासाहुत्यङ्गमेव । तथा चाह परिस्तीर्य तं पूर्ववत्पात्रासादनमिति । द्विशः पात्राणि सं सादयतीति द्वे द्वे एकीकृत्य सा चैषा द्वन्द्वता पात्रोद्देशसामर्थ्यात्सर्वत्र प्रवर्त्तते । एवं हि समामनन्ति द्वन्द्वं पात्राण्युदाहरन्ति । ननु च शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चेत्येवमादिसमाम्नानाद्दर्शगणस्यैव द्वन्द्वता । इतरथा हि पाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात । आह च तद्दशदशाक्षरा वै विराड् विराड् वै यज्ञ इति । नवोक्तहेतुत्वात् । उक्तं हि पात्रोद्देशेन द्वन्द्वता विधानमिति । पाठवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति चेत् । न विशिष्टद्वन्द्वपरिग्रहार्थत्वादन्यथा हि विनियोगक्रमव्यवस्थितानां द्वन्द्वता स्यात् । तत्र स्फ्यस्य कपालैः सह द्वन्द्वता न स्यात् । अथ पुनः पाठे सति विशिष्टद्वन्द्वपरिग्रहः सिद्धो भवति । यत्पुनरुक्तं तद्दशदशाक्षरा वै विराड् विराड् वै यज्ञ इति । सोऽप्ययुत्यपवादः । एवं च सति विकारे चर्विष्ट्यां स्फ्य एक एवासाद्यते । न हि तत्र द्वन्द्वोपजनकानि कपालानि सन्तीति । अथोपरितनेन द्वन्द्वता क्रियते । तत्र यथापाठं द्वन्द्वता न कस्यचित्स्यात् । ननु वैपरीत्येपि स्फ्यस्य द्वन्द्वताभावप्रसङ्गः किं क्रियताम् । वज्रयथाऽर्थं मा भूदिति । अर्थवदासादितानां तु द्वन्द्वगतविशेषानाम्नानात् यस्य कस्य चिद्येन केन चिद्द्वन्द्वतेत्यविरुद्धम् । सूत्रकाराभिप्रायाच्च । द्विशः पात्राणीत्युक्त्वा शूर्पाग्निहोत्रहवणिस्फ्यकपालमित्येवमादि तु द्वन्द्वैकवद्भावमाह । तेन च सिद्धायां द्वन्द्वतायां द्विश इत्यवाच्यं

स्यात् । उक्तं च तस्मात्सर्वत्र द्वन्द्वतेति सिद्धम् । पात्रशब्दः साध
चनो न खातवद्विषयः । तथा हि स्रुक्चकपालशम्याकृष्णाजिना
नामपात्रता स्यात् । साधनं चेत्पात्रं कपालसमुदायस्य साधना
द्यथाभूतस्य द्वन्द्वता । प्रतिचितिसाधनभाव इति चेत् । तथा
प्रतिचिति द्वन्द्वता । न समाम्नानसामर्थ्यात् । स्फ्यं च कपा
नि चेति । उद्धरणपात्र्योरपि कपालवदन्येन द्वन्द्वता । अर्थप्रसं
या द्रव्योपकल्पनमिति परिभाषितत्वादवाच्यम् । पात्रासादनमि
चेत्स्याद्देशकालार्थत्वात् ॥ ५१ ॥

यजमानो वा ॥ ५२ ॥

विकल्पार्थोयमारम्भः ॥ ५२ ॥

शूर्पाग्निहोत्रहवणि ऽर्थवच्च ॥ ५३ ॥

स्फ्यकपालशम्याकृष्णाजिनगुलूखलमुसलं दृषदुपल
इति यावत् । आसादयतीति अनुवर्त्तते । शूर्पं प्रसिद्धं
स्यात् लिङ्गाच्च । यदि नडानां यदि वेणूनां यदीषीकाणामिति । प
च्चाध्वर्युरेव कर्त्ता स्यात्सामाख्यानान्न वा करणस्याचोदितत्वा
अभ्यासङ्गाच्च । तस्मात्तद्भूतानामुपादानमिति । लिङ्गाच्च । तथा
वैषामत्राशुद्धस्तक्षावऽन्यो वामेध्यः कश्चित्पराहन्तीति । १अर्थवच्चे

---

१ येषां येषां पात्राणामत्रोपयोगस्तेषां सर्वेषामुपयोगक्रमेणास
दनमित्यर्थवच्चेत्यनेन बोध्यते । तथा च कात्यायनः—

"प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः ।
तत्तथा सादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यत" इति ।

तानि चैवम् शूर्पाग्निहोत्रहवणी, स्फ्यः कपालानि, शम्
कृष्णाजिनम्, उलूखलमुसलम्, दृषदुपलम्, पात्री पवित्रच्छेदनानि
पवित्रे उपवेषः, आज्यस्थाल्युपसर्जनी पात्रम्, कुशमुष्टिरन्वाहार्यपा
म्, वेदितृणमभ्रिः, योक्त्रं स्रुवः, जुहूपभृत्, ध्रुवा सन्नहनावच्छा
नानि, परिधयो विधृत्यौ, आज्यं पुरोडाशपात्र्यौ, होत्रषदनं प्रता
दानम्, औषधं प्राशित्रहरणे, अन्वाहार्यतण्डुला अन्तर्धानकटः, पू
पात्रं पक्षे समिद्द्वयं च, इध्मवर्हिषोरुपकल्पनं खड्वत्तं चेति ।

अर्थोऽस्यास्मिन्विद्यत इति अर्थवत्प्रयोजनवदित्यर्थः । तच्च विनियोगक्रमेणासाद्यते । अर्थवद्ग्रहणाद्यपि न परिध्युपवेषादिवत्साक्षाच्छ्रूयते । अन्वाहार्योपसर्जनीपात्रादि तदप्यासादनीयम् । इन्धनाद्यपीति चेत् । नाचोदितार्थत्वात् । चोदिते हि यदर्थात्प्राप्नोति तदासाद्यते । तत्रापि याज्ञिकैर्दण्डकः प्रणीतोऽनः पात्री वा पवित्रच्छेदनानि चेत्यत्रमादि । तत्र चोपवेषसमनन्तरमाज्यस्थाल्युपसर्जनीपात्रम् । पेषणोपधानाज्यनिर्वपणानामेककालत्वात् । पिषन्ति पिष्टान्यभीन्धन्ते कपालान्यथैक आज्यं निर्वपतीति । उपधानोत्तरकालमुपसर्जन्यधिश्रयणमिति । कुशमुष्टिरपि तर्हि ततः पूर्वं प्राप्नोति । एवं हि सूत्रितं निरुप्याज्यं वेदं करोतीति । न समत्वादुपधानादुत्तरकालमुपसर्जन्यधिश्रयणमाज्यनिर्वापणाच्च वेदबन्धनम् । तुल्यकालतोभयोरपीति न नियमोऽवसीयते । उच्यते । कुशमुष्ट्युपसर्जनीपात्रयोर्यद्यप्येककालता । तत्कार्ययोस्तुगम्यते पौर्वापर्यं । प्राक्कालीनं ह्युपसर्जनीकार्यं वेदकार्यादतः पूर्वमुपसर्जनीपात्रं ततः कुशमुष्टिरिति । ततश्चान्वाहार्यपात्रं प्राशित्रहरणोत्तरकालं प्राप्नोति । न तण्डुलानामसाववसरः तत्पात्रं तु कुशमुष्ट्यन्तर्द्धानतृणयोरन्तराल इति । पात्रस्याधिश्रयणार्थत्वादेवं सर्वत्र कार्यक्रमेणासादनमालोचनीयमिति । विकारेपि च प्राकृतपात्रकार्यापन्नस्य वैकृतस्यासादनादिप्रवर्त्तत एव । किं पुनस्तत्रापि कार्यक्रम एव । न, प्राकृतपात्रक्रमः । प्रकृतावपि हि कार्यक्रम एव कारणमासादने । तद्यथा निरूढे वपाश्रपण्यनन्तरं दक्षिणाद्रव्यमिति । यत्पुनर्विकृतावप्राकृतकार्यापन्नम् । यथा मन्थनचतुष्टयम् । यूपक्षुरचतुष्टयादि तत्प्रकल्प्यत एव नासाद्यते न प्रोक्ष्यते च । न हि तस्यासादनप्रोक्षणे विहिते । न च कार्यापत्तितः प्राप्तिस्तस्मादुपकल्पनमेव । चर्विष्ट्यां चरुपात्रस्य तर्हि कपालधर्माः सन्तु कार्यापत्तेरिति । स्यादेतदेवं यदि कार्यापत्तिः स्यात् । न त्विह तथा । इह हि न चरुपात्रगतेनोष्मणा चरुः पच्यते । कपालगतेनेव पुरोडशः । कथं तर्हि चरुपात्रगत ऊष्मोदकमेव तपयति तत श्चरुसिद्धिरित्यकपालकार्यापत्तिरिति । ततश्चरुपात्रमप्युपकल्प्यते । यच्चप्रकृतावेव याज्ञिका इध्माबर्हिषोरुपकल्पनमाहुः तदिह प्रोक्षणाभावात् । तदभावश्चोपरिष्टात्प्रोक्षणविधानात् । प्रोक्षति विकाऽस्येति ॥ ५३ ॥

श्रपणस्य पश्चादुत्तरतो वा१ ॥ ५४ ॥

शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ ५४ ॥

कर्म्मणे वामिति शुर्प्पाग्निहोत्रहवण्यादाय वाचं यच्छति ॥ ५५ ॥

साकाङ्क्षत्वाददद इत्यध्याहारः मन्त्रश्चाविशेषादुभया[र्थं] प्रयोजनमन्तरा येन्यन्तरेणापि प्रयुज्यते । शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादानं [ह]र्वापार्थम् । तत्संनिधावाम्नानात् । प्रयोजनं पशावमन्त्रवदग्निहोत्रह[व]ण्यादानं प्रोक्षण्यर्थतया । वाग्यमस्तु पदार्थधर्म्मः । यां वा अमू[ं ह]विर्ग्रहीष्यन्वाचं यच्छत्यत्र वै तां विसृजत इति । कालोपलक्षण[ार्थ]त्वात्प्रयोजनं हविर्ग्रहणाभावेपि पश्वादौ भविष्यति ॥ ५५ ॥

प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वा ५६ ॥

तत्संस्कारो हविर्ग्रहणार्थः तेन तदभावे न भवति ॥ ५६ [॥]

गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति श्रपणस्य पश्चादनस्तिष्ठ त्समाङ्क्ष्य ॥ ॥ ५७ ॥

श्रपणशब्दश्चाविशेषेपि सति अत्र गार्हपत्यविषयो ग्राह्यः । [ज]नेन गार्हपत्यं प्रागीषमनोऽवस्थितं भवति । तस्यदक्षिणं चक्र[म]ध्यानसोधिनिर्वपतीति । विकृत्यनुप्रवृत्तिदर्शनाच्च । स जघनेन गार्ह[प]त्यं प्राचीनावीति भूत्वा दक्षिणासीन एतं षट्कपालं पुरोडाशं [...]

---

१ श्रप्यन्ते अनेन हवींषि इति श्रपणो गार्हपत्यो वाहवनीयो[।] तस्य पश्चात् प्राक्संस्थान्युदगग्राणि प्रागग्राणि वा पात्राण्यासा[दय]ति । तदुक्तं कारिकायाम्—

" उत्तरे चेदुदक्संस्थं प्राक्संस्थं पश्चिमे भवेत् " इति ।

तीति । सङ्गताङ्गं समाङ्गि । सांयौगिकानि चाङ्गान्यत्र गृह्यन्ते । न हि सामवायिकव्यतिरेकणानां व्यपदेशोस्ति । अनडुत्प्राप्तिरपि तर्हि स्यात् । न केवलं गमनार्थत्वात्तयोस्तस्य चार्थाभावात् । तस्माद्युगयांक्रुवरत्रादिमात्रमेव ॥ ५७ ॥

धूरसीति धूरभिमर्शनम् ॥ ५८ ॥

धूः शब्दो युगशम्यान्तरालवचनः स्मृतः । एवं हि स्मरन्ति व्युत्पादयन्ति च । धूर्धूर्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव विहन्ति वहम् । धारयतेर्वा इति । वहस्य विहन्तिरनसो वाधारणं शम्यान्तरालावनुडुत्स्कन्धसम्बन्धाद्भवति । लिङ्गाच्च । तस्य वा एतस्यानसोग्निरेव धूरग्निर्हि वै धूरथ य एनद्वहन्त्यग्निदग्धमिवैषां वहं भवतीति । अतोन्यत्रोपचारवृत्तिर्यथैषाग्नयोः । धूर्भेदाच्चोभयोरभिमर्शनम् । तत्संस्काराच्च । दक्षिणामभिमृश्य तत उत्तराम् । उदक्संस्थतासम्पत्ते. । स्मर्यते हि सर्वत्रोदक्संस्थता । लिङ्गं च भवति । तथाह्युदग्भवति । तथोदीची भवतीति च । केचित्त्वेकस्या एव धुरोभिमर्शनमिच्छन्ति । वाक्यशेषात् । अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन्भवति हविर्ग्रहीष्यंस्तस्मा एवैतन्निन्हुत इति । एकत्वादग्नेः सकृदेव निन्हव इति । तत्पुनरेतदर्थवादप्रायम् । अनोवयवसंस्कारश्चात्र । तौ च संस्कार्यौ भिन्नौ । प्रतिसंस्कार्यं च संस्कारावृत्तिर्न्याय्येति भेदेनाभिमर्शनमिति सम्प्रदायः ॥ ५८ ॥

देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषाम् ॥ ५९ ॥

अभिमृश्य जपतीति सूत्रशेषः । अथ जघनेन कस्तम्भीमीषामभिमृश्य जपतीति श्रुतत्वात् । स चायमनः संस्कारत्वान्न प्रतीपमावर्त्तते । तत्संस्कारश्च मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषाभ्यां देवानामसि वन्हितममित्येवमादिना ऽनोभिधीयते नेषेति । अत एवैतदुपस्तौत्युपस्तुताद्रातमनसो हविर्गृह्णानीति च वाक्यशेषः । अयं च मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी पितृयज्ञे विपरिणीयते । पितॄणामसि वन्हितमं पिपृहूतममिति च । देवशब्दस्य प्रकृतदेववचनत्वात् । वचनं चात्रासमवेतम् । द्वयोर्हि देवतयोर्बहुवचनं श्रूयते । तेन विकार एकदैवत्ये वचनस्याविपरिणाम इति केचित् । तदेतदनुपपन्नमिव वचनस्याप्यत्र

समवायात् । बहवो ह्यत्र देवता अग्निरग्नीषोमौ चेति । न त्वग्नी
योः समुदितयोः देवतात्वादेकत्वम् । नैतदेवम् ।
मुदितयोरपि देवतात्वे देवशब्दस्य प्रत्येकवृत्तित्वम् । अग्निर्देवः
मो देव इति प्रसिद्धम् । मन्त्रलिङ्गाच्च । देवो अग्निर्देवः सोम
च । न चात्रावयवभूतोऽग्निः सोमो वा नास्ति । किं तु पृथक्त्वे
वतात्वाभावः । पृथक् तद्धितानुपपत्तेः । समुदायाच्च तद्धितप्रत्य
र्शनात् । समुदितयोरपि देवतात्वेऽग्नेः सोमस्य चास्त्येव समवा
एवं च सति अग्नीषोमाभ्यामिति द्विवचनोपपत्तिः । एवं च
अग्नीषोमयोरुज्जितिमिति च । यच्चोक्तं अपिष्टो वा देवतान्यत्वा
युक्तं तदग्निसद्वितीयस्य पूष्णो देवतात्वाद्भवति पूष्णोऽन्यत्वम् ।
वायस्तु पूष्णोऽपि न निवार्यते । अथ देवतैव देवशब्देनोच्यते ।
च सति प्रातिपदिकार्थस्याप्यनन्यत्वात् पितृयज्ञे देवशब्दस्या
परिणामः । पितरोऽपि हि नोदितत्वाद्देवता शब्देनाभिधातुं शक्य
ततश्च देवताविषयो देवशब्द इति अविपरिणामः । अथ तत्र पि
ब्देन चोदना पितृभ्यः सोमवद्भ्यः पितृभ्यो बर्हिषद्भ्य इति । न च
तरो न देवशब्देनाभिधातुं शक्यन्त इति विपरिणंस्यते देवशब्द
नैतदेवं देवताविषये हि देवशब्दे पितॄणामपि नोदितत्वाद्देवता
वशब्दप्रयोगोऽविरुद्ध एव । अथ शब्दान्तराभिहितेषु देवशब्दो
वर्त्तत इति । तथा च सत्यग्न्यादिष्वपि देवशब्दप्रयोगो दुर्ल
तत्रापि हि शब्दान्तरत्वमाग्नेयोऽग्नीषोमीय इति । इयांस्तु वि
इह तद्धितस्तत्र चतुर्थी । न चोदित एव शब्दोऽन्यत्रापि प्रयोगा
क्तम् । अथ देवशब्दो योगादग्न्यादिषु प्रवर्त्तते दानाद्देव इति ।
पि पितृयज्ञे अनूह एव । पितरो हि तत्साध्यक्रियाभिनिर्वृत्ति
फलदानाद्देवा इति । तदेतदप्यसत् । प्रत्यस्तमितावयवार्थत्वा
देवशब्दस्यार्थप्रतीतिसामर्थ्यात् । न च दानाद्देवत्वं सर्वत्रेष्यते ।
सर्पन्त्यपि गोधा सर्पशब्देनाभिधातुं शक्यते । प्रत्ययस्य विशि
तिविषयत्वाद् भुजङ्ग एव सर्पशब्देनाभिधीयते । तेनेहापि प्रत्य
विशिष्टार्थप्रवृत्तित्वाद्देव एव देवः । तेषां च बहुत्वात्समवेतं व
ननु चैवमपि देवद्वित्वम् । अग्नेरुभयत्रैकत्वात् । नैतदेवम्
हि केवलोऽग्निरपरः सोमसद्वितीय इति बहुत्वम् । ननु चैवम
वानामिति षष्ठी बहुवचनमनुपपन्नम् । न हि तदनः पृथ

सोमेन च सम्बध्यते । इतरेतरमभ्यपेक्षयोर्देवतात्वात् । यथा च देवानां देवतात्वं तथा तदर्थहविर्द्धारणद्वारेणानो देवानामित्युच्यते । सत्यमेतदेवं मन्त्रे देवशब्दस्य बहुवचनान्तत्वात्तेषां च साक्षादनः सम्बन्धाभावात्तदुपलक्षितसमुदायद्वारेणानः सम्बध्यत इत्यदोषः । ततश्च विकार एकदेवत्ययोर्देवस्यासि देवयोरसीति च युक्तरूपतरं वचनम् । लिङ्गमपि चात्र समवेतं । विशिष्टलिङ्गत्वादग्न्यादीनाम् । ततश्चादित्येष्ट्यां देव्या असीति प्रयोगः । न च देवशब्दो देवताशब्दवदाविष्टलिङ्गः । येनादित्येष्ट्यामप्यविकृतः प्रयुज्येत । देवीं वाचमजनयन्त देवा इति दर्शनात् । तथा देव्यनुमते देव्यदिते देवीराप इति चेति । केचितु लिङ्गवचनयोरसमवायं मन्यमाना अपि परिणाममिच्छन्ति । तत्पुनर्विचारणीयम् । यज्ञपतिशब्दश्चानेकयजमानके विपरिणस्यते । चोदितार्थाभिधानात् ॥ ५९ ॥

विष्णुस्त्वेत्यारोहणम् ॥ ६० ॥

विष्णुस्त्वेत्यनेन मन्त्रेणानसो दक्षिणं चक्रमारोहति । एवं हि श्रूयते । स जघनेन गार्हपत्यं प्रागीषमनोवस्थितं भवति । तस्य दक्षिणं चक्रमारुह्यानसो विर्निर्वपतीति ॥ ६० ॥

प्रेक्षत उरुवातायेति हविष्यान् ॥ ६१ ॥

व्रीहीन्यवान्वा । तच्चैतद्धविः प्रेक्षणं नानाबीजेष्ट्यां तत्संस्कारात्प्रतिबीजमावर्त्तते । मन्त्रश्च क्रियाशेषत्वात् । साकाङ्क्षत्वाच्चोरुवातायेत्यस्य भवेत्यध्याहारः । ननु चाथ प्रेक्षत इति प्रेक्षणस्य चोदितत्वात् श्रौतक्रियापदाध्याहार एव न्याय्यः । सत्यमेवं, यत्र तेनैकवाक्यतोपजायते । इह पुनरुरुवातायेति विस्तीर्णता हविषः प्राणाय वाताय प्रार्थ्यते । न चासौ प्रेक्षत इति क्रियापदेन शक्यतेभिधातुम् । तस्माद्यथोक्त एव भवेत्यध्याहारः ॥ ६१ ॥

अपहतमिति निरस्यत्यन्यत् ॥ ६२ ॥

हविर्द्रव्यव्यतिरेकेण यदन्यल्लोष्टादि तदपहतमित्यनेन मन्त्रेण निरस्यति । रक्षोभिधायकत्वाच्च मन्त्रस्योदकोपस्पर्शनं भवति । प्रतपनमन्त्रे चैवम् । नानाबीजेषु च शक्यत्वाद्युगपदपद्रव्य-

निरसनं भवति ॥ ६२ ॥

अविद्यमाने ऽभिमृशेत् ॥ ६३ ॥

अभिमर्शनेष्ययमेव मन्त्रो । अथापास्यत्यपहतꣳ रक्ष
यद्यत्र किञ्चिदापन्नं भवति । यद्युनाऽप्येव मृशेदिति श्रुतत्वात्
नावर्जिषु च भेदेनाभिमर्शनसंस्कारः । ततश्च मन्त्रावृत्तिः ॥

यच्छन्तामित्यालभते ॥ ६४ ॥

हविर्द्रव्यं प्रकृतत्वात् । पञ्चभिरङ्गुलीभिरभिमर्शनं स
मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषाभ्यां यच्छतामपञ्चेति निबध्नन्तु पञ्चेत्येतदु
वति । तथा पञ्च वा इमा अङ्गुलयः पाङ्क्तो वै यज्ञस्तद्य
तदत्र दधातीति । नवोपदेशाभावात् । मन्त्राणां चाविधायक
यच्छन्तां पञ्चेति चग्रहणापेक्षया । बहुषु च भेदेनालम्भः स
रात् ॥ ६४ ॥

देवस्यत्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो१ मुष्टीन् ॥ ६५

ग्रहणे मन्त्रः स्यात् । तदुपदेशात् । स गृह्णाति देवस्य
प्रक्षेपे वा । गृह्णातेस्तदर्थत्वात् । तत्कुतः । वचनादग्निहोत्रह
चतुरो मुष्टीन्निर्वपति । मुष्टीन्यजमानो गृह्णीयात् । परिम
याजमानत्वात् । न वा पदार्थप्राधान्यात् । तस्य चाध्वर्युकर्तृक
तत्कुतः । समाख्यानाद्यजमानपरिमाणमन्यविषयम् यथा पञ्च
परिवासयेदिति ॥ ६५ ॥

एवमग्नीषोमीयम् ॥ ६६ ॥

ननु चोत्तरसूत्रादेव तत्प्राप्तेरवाच्यमेतदिति । न हि त
ग्नविषयम् । यथा दैवतमन्यदित्येतद्विषयताप्यस्यास्त्विति

---

१ मुष्टित्रयं मन्त्रेण चतुर्थं तूष्णीम् । एवमेव सर्वेषु सूत्रे
हणानन्तरं चाग्निहोत्रहवण्याः शूर्पे हविः पृथक् पृथक् प्र
म् । एवं शूर्पादानस्यापि दृष्टार्थता भवति । अग्निहोत्रहवण्यां
क्तायां हविरन्तरं ग्रहीष्यते; आपश्च तत्र करिष्यन्त इति तत्त्व

ततश्चावाच्यमेवमग्नीषोमीयमिति । न समाम्नायोपप्रदर्शनार्थत्वात् । यथा दैवतमन्यदिति हि प्राप्तौ समाम्नायो न प्रदर्शितः स्यात् । तत्र पूर्वस्मिन् मन्त्रे ऽग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामीति शेषभावमियात् ॥ ६६ ॥

यथादेवतमन्यत् ॥ ६७ ॥

ऐन्द्राग्नार्थोऽयमारम्भः । ननु चैवं यथा देवतमिति नोपपद्यते । वीप्सायां ह्ययमव्ययीभावः । या या देवता यथादेवतमिति । वीप्सा च बहुविषया । न चात्र देवता बहुत्वम् । अतोनुपपन्नमेतदिति । अथ विप्रकृत्यर्थमुच्येत । तत्रापि चोदकेनैव प्राप्तत्वादवाच्यता । प्रकृत्यर्थत्वे च शब्द दोष इत्युक्तम् । उच्यते, प्रकृतावेव देवता बहुत्वमस्ति । तद्वैके चरुं निर्वपन्ति पौर्णमास्याᳪ सारस्वते ऽमावास्यायां सरस्वत्या इति । ऐन्द्राग्नेन सह देवता बहुत्वम् । अथायमविधिः स्यात्तथाभ्युदितेष्टिविषयं भविष्यति । अस्ति हि तत्र व्रताशक्तौ ग्रहणे देवताबहुत्वमिति । नन्वभ्युदितेष्टिरपि विकृतिरूपा ततश्च विकृत्यन्तरवन्नैवं विषयतापि स्यात् । सत्यमेवम् । तदेवेदं कर्मविकृतरूपमित्यदोषः ६७ ॥

भूतायत्वेति शेषाभिमर्शनम् ॥ ६८ ॥

साकाङ्क्षत्वान्मन्त्रस्य परिशेषयामीत्यध्याहारः । न ह्यत्राभिमर्शनक्रियापदमेकवाक्यतामुपैति । किमिति । भूताय प्रभवायाविच्छेदाय नारातये नादानाय कृपणतया परिशेषयामीति एकवाक्यता । न ह्यस्याविच्छेदायाभिमर्शनम् । परिशेषणं त्वविच्छेदाय भवति । तस्माद्यथोक्त एव वाक्यशेषः । स चायं शेषसम्बन्धेपि सति हविष एव संस्कारः । प्रयोजनवत्वात् । न च शेषेण संस्कृते नास्ति प्रयोजनम । अत स्रङ्मालापनयनवच्छेषिसंस्कारः प्रतिपत्तव्यः । तद्यथा । स्रङ्माला देवदत्तीयेति कृत्वा शुचौ देशे व्यवस्थाप्यते । अपगतदेवत्तसम्बन्धाया अपि मालायाः संस्कारो देवदत्तस्यैवानिष्टपरिहारार्थे, न मालाया, एवमिहापीति, प्रयोजनं शेषिसंस्काराभिसम्बन्धार्थतया सशेषं ग्रहणं कर्त्तव्यमिति ॥ ६८ ॥

स्वरति प्राङीक्षते ॥ ६९ ॥

तच्चैतदूहक्संनिरोधोपजातश्रमापनोदायेक्षणम् । परिवृत्ति वा एतदनो भवति तदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीतमिव भवति य वै श्वरहदेवाः सूर्यस्तत्स्वरं वै तद्ततोभिविपश्यतीति लिङ्गात् प्रयोजनं निर्वापाभावे न भवति ॥ ६९ ॥

दृ॒ हन्तामित्यवरोहति ॥ ७० ॥

अनसः ॥ ७० ॥

गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति१ श्रपणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्वेति ॥ ७१ ॥

यो यदा श्रपणः । अग्निशब्दश्चात्र२ श्रपणाग्निविषयः । न दे तावचनः सन्निधानात् । प्रयोजनं विकृतावविपरिणामः ॥ ७१ ॥

पात्र्यां वा स्फ्योपाहितायाम् ॥ ७२ ॥

एतदनः सम्बन्धिप्रतिपत्तव्यम् । उतो पात्र्यै गृह्णन्तीति हि मामनन्ति तदा ॥ ७२ ॥

धूरीषारोहणानि पात्रीबिले जपति ॥ ७३ ॥

धूरीषारोहणादिशब्दैस्तन्मन्त्रा लक्ष्यन्ते । जपति शब्दोपादाना विलिङ्गा अपि वचनसामर्थ्यात् विनियुज्यन्ते । अनन्तरायमुतर्हि

---

१ उत्तरदेशं प्रति ।

२ अत एव वरुणप्रघासेषु पूर्वेद्युर्मेषमिथुनकरम्भपात्रार्थं गृ तानां यवानां दक्षिणाग्नेः पश्चात् सादनम् । पित्र्यायां च दिग्विपर्य दूगार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरुत्तरतो हविषामासादनम् । त्र्यम्बकेषु गार्हप स्य दाक्षिणत इति विवेकः ।

जूंषि जपेदिति १ ॥ ७३ ॥

द्रृंहन्तामित्युत्थानम् ॥ ७४ ॥

अस्मिन्पक्षे ॥ ७४ ॥

कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशै श्छिनत्ति पवित्रे स्थ इति ॥ ७५ ॥

अप्रशीर्णाग्रावग्रवन्तौ । अनन्तर्गर्भौ ययोरन्तर्मध्ये गर्भौ न स्तः । तौ कुशैश्छिनत्ति पवित्रे स्थ इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७५ ॥

त्रीन् वा ॥ ७६ ॥

छिनत्तीत्यनुवर्त्तते । तत्र मन्त्रो न स्यात् द्विवचनान्तत्वात् । पवित्रद्वयपक्षे च कृतार्थत्वात् । स्याद्वार्थोऽभिधानसामर्थ्यात् । प्रातिपदिकार्थस्य विद्यमानत्वात् । द्विवचनस्यासमवायान्नेति चेत् । माभूत्समवायः । गुणो हि संख्या प्रातिपदिकार्थः प्रधानभूतः । न च

---

१ इदमत्रानुसन्धेयम् । एषां मन्त्राणां त एवार्था भवन्ति येऽनसि । कथम् ? धूस्तावद्धूर्वतेर्वधकर्मण इति सापि (पात्री) किं चिदागच्छद्विहन्ति । तत्राप्यग्निरस्ति सर्वगतत्वात् । हविर्ग्रहीष्यन्नध्वर्युस्तामतिक्रामति, तस्या अपि निन्हुते धूरसीत्यादिना । अनोवच्च पात्र्यपि हविष्यान् धारयतीति वन्हितममित्यादिशब्दैरुच्यते । विष्णुश्चाध्वर्य्वात्मकः, तत्र पादेन क्रमते अत्र तु हस्तेनेति विशेषः । तस्मात् सिद्धप्रयोगाणां पात्र्यामपि त एवार्था इति हरिस्वामी । यदि तु पात्र्यां गृह्णीयात्तदा धूरित्याद्यभावेन तदननुष्ठानकृतं व्यवधानमन्तरायमन्तरेण तत्प्रकाशकयजूंषि जपेदिति माधवाचार्याः । पात्रीतः पश्चाद्देशे उत्तरस्मिन्वोपविश्य प्राङ्मुखो ग्रहणं कुर्यात्, पित्र्यायां दक्षिणासीनः, त्र्यम्बकेषूदङ्ङासीनः । आसनाय स्थानासम्भवे पात्रीमपरेणैव गत्वा दक्षिणतः प्राङुपविष्टेनैव ग्रहणं कार्यम् । पात्रीगार्हपत्योरन्तराले गमनस्यासिद्धत्वात् । अनस्यपि प्राङ्मुखोपविष्टेनैव ग्रहणं कर्तव्यमिति दिक् ।

गुणानभिधानेन प्रधानमभिधास्यतीति शक्यते उत्स्रष्टुम् । तस्मा
त्वपक्षेऽपि मन्त्रः प्रवर्त्तत एव ॥ ७६ ॥

हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवि-
तुर्व इति ॥ ७७ ॥

हविर्ग्रहणीति न हविर्ग्रहणविवक्षया । किं तर्हि अग्निहो
वण्यां चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीत्याम्नानात् । अतस्तद्विवक्षेयम् । प्रयो
ग्रहणाभावेपि तत्रापः क्रियेरन् । ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इत्य
न मन्त्रेण ॥ ७७ ॥

तास्थानं तयोः ॥ ७८ ॥

ताः अपिः पवित्रयोः स्थानं वचनसामर्थ्यात् । पवित्रे नि
प्रणीतास्विति चाम्नानात् ॥ ७८ ॥

सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीराप
इति ॥ ७९ ॥

उदिङ्गयति ऊर्ध्वं गमयति । दक्षिणग्रहणं शक्यमवक्तुं,
माचारात्प्राप्तेः । कर्त्तव्यं वा, सव्यंस्थितानामेव प्रोक्षणीनामुदि
यथा स्यादिति । यज्ञपतिशब्दश्चानेकयजमानके यथार्थं विन
णस्यते १ ॥ ७९ ॥

प्रोक्षितास्थेति तासां प्रोक्षणम् ॥ ८० ॥

ताभ्य एवाद्भ्य एकदेशेनेति सम्प्रदायः । नेत्यपरे
त्मनि क्रियाविरोधात् । न हि प्रोक्षणे कर्मता करणता

१ स च 'यज्ञपती सुधातू' 'यज्ञपती देवयुवौ' 'यज्ञ
सुधातून्' 'यज्ञपतीन् देवयून्' इत्यादि यथायथमूहनीयः ।

तासां सम्भवतीति । अन्याश्च नोपदिश्यन्ते । तस्मामन्त्रोच्चारणमेव । तदेताभ्यो निन्हुत इति च लिङ्गात् । अत्र पुनस्तासां प्रोक्षणमित्यसमञ्जसं स्यात् । हविश्चेति प्रोक्षणक्रियानुकर्षणार्थचशब्दानुपपत्तिश्च । तस्मात्सम्प्रदाय एव ज्यायान् । अथ ताभिरेव प्रोक्षणं विरुध्यते ततः प्राणीतेन भविष्यति । निन्हवश्चार्थवादप्रायः ॥ ८० ॥

हविश्चाग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यां त्वेति ॥ ८१ ॥

अत्र क्रियापदाभावात् अधस्तनसूत्रोपात्तं प्रोक्षणक्रियापदं च शब्देनानुकृष्यते । तच्च यथाश्रुतमेकवाक्यतामनुपपद्यमानस्तत्प्रोक्षतीति विपरिणतरूपमनुकृष्यते ॥ ८१ ॥

यथा देवतमन्यत् ॥ ८२ ॥

कृतं व्याख्यानम् ॥ ८२ ॥

पात्राणि दैव्यायेति ॥ ८३ ॥

प्रोक्षतीत्यनुवर्त्तते । शुन्धध्वं इति बहुवचनसामर्थ्यात् । कुशीकृत्य प्रोक्षणमित्येके । तन्न प्रोक्षणस्य पात्रोद्देशेन विधानात् । समुदायस्य वाचोदितत्वात् । प्रतिसंस्कार्यं च संस्कारावृत्तिर्न्याय्या । तस्मात्प्रतिपात्रमेव । बहुवचनं तु पूजार्थम् १ । एता उत्या उषसः केतुमक्रतेति वत् । देवशब्दस्य स्थाने पितृयज्ञे प्रधानार्थेषु पात्रेषु-शूर्पकपालकृष्णाजिनोलूखलमुसलादिषु पितृशब्देन प्रयोगः । यानि त्वङ्गप्रधानार्थानि प्रनाडिकयापि तेषु देवपितृशब्दप्रयोगः । यत्तु तत्रापि देवकर्मार्थं तत्र दैव्यायेत्येव । पात्र प्रोक्षणे च विनियोगक्रमः । क्रमान्तराभावात् ॥ ८३ ॥

असञ्चरे प्रोक्षणीर्निधाय ॥ ८४ ॥

स चासञ्चरः प्रणीताहवनीयान्तरालम् । ता नान्तरेण सञ्चरेयुरित्युक्तत्वात् । यद्यपि चाहवनीयगार्हपत्यान्तराले हविष्पात्रस्वा-

---

१ परेतु यथाव्रीहिप्रोक्षणे जातेः प्रोक्षणं न व्यक्तेरेवं प्रात्रप्रोक्षणेपि, तथाच बहुवचनमप्युपपन्नमित्याहुः ।

स्यृत्विजां अन्तरागमनप्रतिषेधे सति असञ्चरव्यपदेशो भवति । त
पि तु प्रकरणसमधीत एव परिगृह्यते । नान्तरेण गच्छेयुरिति ।
रस्य च सर्वविषयत्वात् । प्रोक्षणीशब्दश्च यौगिको न जाति
मित्तः संस्कारनिमित्तो वा । प्रोक्षणीभिरुद्वजिताः स्म इत्यसंस्कृ
शब्दप्रयोगात् । प्रकृत्युपसर्गप्रत्ययसमुदायार्थस्यावगम्यमानत्वा
उक्षतिः सेचने, प्रशब्दश्च प्रकर्षे, करणे च प्रत्ययः प्रोक्ष्यत आ
रिति । चिन्तायाः प्रयोजनम् । आज्यप्रोक्षणीरुद्यस्येत्यत्रासंस्
आदीयन्ते ॥ ८४ ॥

शर्मासीति कृष्णाजिनादानम् ॥ ८५ ॥

शर्मासीत्यनेन मन्त्रेण कृष्णाजिनादानम् । कृष्णाजिनमिति
ष्ठीतत्पुरुषः । कृष्णस्य अजिनं कृष्णाजिनम् । न कर्मधारयः । कृष्
तदजिनं चेति । कुत एतल्लिङ्गात् । स कृष्णो भूत्वाचचार तस्य
अनुविद्य त्वचमेवावच्छाया जह्रुरिति । कृष्ण इति मृगोऽभिधीयते ।
योजनं मार्गं यथा स्यादिति । तदेतदादानमवघातार्थं तद्
वेऽभावः ॥ ८५ ॥

अपेत्य पात्रेभ्योऽवधूनोत्यवधूतमिति ॥ ८६ ॥

यद्यपि चापगमनक्रियाऽध्वर्युविषया १ । तथापि सामर्थ्या
कृष्णाजिनापनयनं प्रत्येतव्यम् । तस्य ह्यपनयनमत्रश्रूयते । अतिना
पात्राण्यवधूनोति यद्ध्यस्यामेध्यमभूत्तद्ध्यस्यैतदवधूनोतीति । त
दवधूननं दृष्टार्थत्वात्सकृत्क्रियते । रक्षोभिधायकत्वाच्च मन्त्रस्योद्
लम्भो भवति ॥ ८६ ॥

---

१ हरिस्वामिमतेनेदम्, तेहि ' आतिनत्य पात्राणि ' इत्यस्य
नत्य अतिक्रम्य पात्राण्यतीत्य ' नहि पात्राणि मेध्यानि सन्ति
नरमेध्यानि कर्तुं युक्तम्, इत्यभिप्रायेणाध्वर्युः पात्राण्यतिक्रम्य
ष्णाजिनं सकृदवधूनोतीति व्याचख्युरिति ।

१प्रत्यग्ग्रीवमास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति ॥ ८७ ॥

चर्मणां प्राग्ग्रीवतोक्ता तदपवादः प्रत्यग्ग्रीवमिति ॥ ८७ ॥

सव्याशून्ये निदधात्युलूखलमद्रिरसि ग्रावासीति वा ॥ ८८ ॥

सव्येन पाणिना अशून्ये कृष्णाजिने उलूखलं स्थापयति । अद्रिरसीत्यनेन मन्त्रेण ग्रावासीति वा ॥ ८८ ॥

प्रतित्वेत्युभयोः ॥ ८९ ॥

शेषः । अत्राद्रिग्रावशब्दावुलूखलं स्तोतुं प्रयुज्येते । नहीदमश्ममयमुलूखलम् । वानस्पत्य इति विरोधात् । पृथुबुध्न इति च मन्त्रवर्णात् । सामर्थ्याच्च । अभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति । अथ दक्षिणेनोलूखमाहरतीति । न ह्यश्ममयमुलूखलं दक्षिणेनैकेनाहर्तुं शक्यते । तस्मादुपचारवृत्त्याद्रिग्रावशब्दौ । ये तु मन्त्राभिधानसामर्थ्यमात्रेणैवाश्ममयतां नियमयन्ति त एव प्रष्टव्याः । किं च मुसलेपि ग्रावशब्दप्रयोगात् । बृहद्ग्रावासीति । असंशयं च तद्वानस्पत्यम् । अत्र केचिन्नखनिर्भिन्नचरौ वानस्पत्यपदस्य स्थाने मानुष इति विपरिणाममिच्छन्ति । तत्पुनर्नातियुक्तमिव । न ह्युलूखलकार्यापत्तावपि नखानां कृष्णाजिने स्थापनमस्ति । यतो न ते उलूखलवत्कृष्णाजिने स्थिता तण्डुलनिर्वृत्तिं कुर्वन्ति ॥ ८९ ॥

हविरावपत्यग्नेस्तनूरिति ॥ ९० ॥

अग्नेस्तनूरित्यनेन मन्त्रेणोलूखले हविर्द्रव्यमावपति । अग्निशब्दश्च न देवता वचनो लिङ्गात् । यज्ञो हि तेनाग्नेस्तनूरिति । यज्ञसा-

---

१ प्रतीच्यां ग्रीवा यस्य तत् प्रत्यग्ग्रीवम् । "कृष्णाजिनमवधूनोत्यूर्ध्वग्रविमुदङ्ङावृत्यावधूतमित्यथैतत्पुरस्तात्प्रातिचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति" इत्यादिना तैत्तिरीयेप्युक्तमेतत् ।

धने यज्ञशब्दस्तस्य चाग्निसम्बन्धादग्नेस्तनूरित्युच्यते । त
ज्वलनविषयोऽग्निशब्दः। अग्नीषोमयोश्चानभिधानात्। प्रयोजनम
अपान्तनूरिति विपरिणामः। तत्रापि सवनीयैः सहानुष्ठानात्।
ति प्रयोजने दार्षद्वतावभृथविषयतोऽस्य। पितृयज्ञे च देववीतय
स्य स्थाने पितृवीतय इति प्रयोगश्चोदितार्थाभिधानात् ॥ ९० ॥

वाचं विसृजते ॥ ९१ ॥

एवं हि श्रूयते यां वा अमूं हविर्ग्रहीष्यन्वाचं यच्छत
विसृजते इति ॥ ९१ ॥

यजमानश्च ॥ ९२ ॥

वाचं विसृजत इति वर्त्तते ॥ ९२ ॥

हविष्कृता वा ॥ ९३ ॥

हविष्कृदाव्हानकाले वा वाग्विसर्गः । तत्रापि हि श्रू
वाग्वै हविष्कृद्वाचमेवैतद्विसृजत इति । नन्वर्थवादरूपत्वान्नाय
सर्गकालः । सत्यमेवं पूर्वत्रापि ह्यर्थवादसरूपतैव किं तूभयत्रा
विधित्वमाचार्येण वाक्यान्तराद्वा कुतश्चित् ॥ ९३ ॥

नानाबीजेष्वन्त्ये सामर्थ्यात् ॥ ९४ ॥

नानाबीजेष्टयां किमन्त्ये वाग्विसर्जनमुताद्ये? यथा देवसू
षु। तत्र हविरावपनस्य यतवाक्त्वं धर्मः । शूर्पादानादेर्व्याभाष
एकैकं च हविस्तुषविप्रमोकान्तं कर्त्तव्यम् । पदार्थस्यैतावत
तत्र यद्याद्ये वाग्विसर्गः शूर्पादानादेर्व्याभाषणधर्मानुग्रहः। अथा
विरावपनस्य यतवाक्त्वधर्मानुग्रहः । तत्र नियमानियमयोर्निय
मर्थ्यादन्त्य एव वाग्विसर्गः । न हि शूर्पादानादेर्व्याभाषणधर्म
मः। इतरत्र यतवाक्त्वं नियतं इति ॥ ९४ ॥

बृहद्ग्रावेति मुसलमादत्ते ॥ ९५ ॥

हविष्येषु मुसलमिति वाक्यशेषः ॥ ९५ ॥

स इदमित्यवदधाति ॥ ९६ ॥

स चायं मन्त्रः स इदामिति चोदितार्थाभिधायकत्वात् पितृयज्ञे विपरिणम्यते । वचनलिङ्गयोस्तु कृतं व्याख्यानम् ॥ ९६ ॥

हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयति ॥ ९७ ॥

हविष्कृदेहीत्यनेन मन्त्रेण त्रिः संशब्दयति हविः संस्कर्त्रीं पत्नीमग्नीधं वा ॥ ९७ ॥

अतः पत्न्यवहन्त्यन्यो वा ॥ ९८ ॥

अत इत्यवाच्यं पाठक्रमादेव तत्सिद्धेः । वाच्यं वा । प्रवृत्तावघातस्याह्वानप्रज्ञापनार्थत्वात् । तत्कुतो वचनसामर्थ्यात् । हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयतीति । अन्यशब्देन च नर्त्विक्व्यतिरिक्तोन्य उच्यते । अन्यस्याप्रकृतत्वात् । ऋत्विजां च परिक्रीतत्वात् । सूत्रकारप्रस्थानाच्च । ऋत्विजां वैको प्रकृतत्वादिति । तेनाध्वर्युव्यतिरिक्तोन्यः परिगृह्यते । स चाग्नीत्सान्निकर्षात् । समाख्यानुग्रहाच्च । ब्रह्मापीति चेत् । न, तस्य वेदत्रयविहितकर्मसम्बन्धात् समाख्यानुग्रहाभावात् । भवति चाग्नीधोध्वर्युसमाख्यानम् । आश्विनमध्वर्यवो भक्षयन्तीति प्रकृत्याम्नायते । त्रय आश्विनं भक्षयन्ति अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीध्र इति । तस्मादन्यशब्देनाग्नीदभिधीयते ॥ ९८ ॥

आह्वयत्याहन्त्यन्यो दृषदुपले कुक्कुटोसीति त्रिः शम्यया द्विर्दृषदꣳ सकृदुपलाम् ॥ ९९ ॥

हविष्कृदाह्वानं कुर्वत्यध्वर्यावन्यो दृषदुपले आहन्ति । शम्यया करणभूतया । द्विर्दृषदꣳ सकृदुपलाम् । कुक्कुटोसीत्यनेन मन्त्रेण । अन्य इति कुतो वचनात् । स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्तीति । एष इति सर्वनामशब्देनाध्वर्योः परामर्शात्तदेको दृषदुपले सामाहन्तीत्येकशब्दोग्नीद्विषयः । ततश्च वचनादग्नीध आहनने कर्तृत्वम् । न विरोधादुपधानवत् । तत्र ह्यनागृहीतकर्तृविशेषकं वचनं स वै कपालान्येवान्यतर उपदधाति दृषदुपले अल्पतर इति । इह पुनर्गृहीतः कर्तृविशेषः । अथ हविष्कृतमुद्वादयतीति

समाख्ययाध्वर्युः स यत्रैव हविष्कृतमुद्वादयति तदेको दृषद्
समाहन्तीति । तस्मान्न विरोधादग्नीदिति । प्रयोजनमध्यापूर्वं
ध्वर्यावग्नीदेवावहन्ति इति । ननु च द्विर्दृषदं सकृदुपलामित्युक्ता
त्रिरित्यवाच्यम् । स्यादेतदेवं यदि त्रिशब्दो हन्तिना सम्बध्यते ।
तु मन्त्रेणाभिसम्बध्यते । त्रिःकुक्कुटोसीति । द्विर्दृषदि सकृन्म
प्रयोगे प्राप्ते एकद्रव्ये कर्मावृत्ताविति मन्त्राभ्यासार्थोयमारम्भः ॥
न्त्यभि सम्बन्धे पुनः त्रिशब्दस्यानुवादत्वं स्यात् । स चाय
ष्टोपकारकः पदार्थ इति । वक्ष्यत्युत्तरत्र तथा च सति याव
निवर्त्तते ॥ ९९ ॥

वर्षवृद्धमसीति शूर्प्पमादत्ते ॥ १०० ॥

अवहन्ताऽभिप्रवृत्तत्वात् ॥ १०० ॥

प्रतित्वेति हविरुद्वपति ॥ १०१ ॥

स एव ॥ १०१ ॥

परापूतमिति निष्पुनाति ॥ १०२ ॥

अपहतमिति तुषान्निरस्यति ॥ १०३ ॥

अध्वर्यु रनवघातशेषत्वात् । न चैषा प्रसिद्धिर्यदवहन्ता तु
न्निरस्यतीति । प्रतिपत्तिश्चैषा । तदभावेऽभावः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

वायुर्व इति विविनक्ति ॥ १०४ ॥

पृथक् करोति । तण्डुलान् कणांश्च वितुषी करणाय ॥
चैतद्विविक्तीकरणं तुषनिरासनात्पूर्वं प्रतिपत्तव्यम् । सामर्थ्यात्
षनिरसनं ह्येवं सति भवति । उक्तं च विरोधेर्थस्तत्परत्वादिति ॥
त्क्रमश्च यथाश्रुतीत्यदोषः । स चायमवघातः कृष्णाजिनादाना
तुषविप्रमोकान्तः । तत्र नानाबीजेष्ट्यां हविरावपनमुसलयोजन
द्वपननिष्पवनविवेकीकरणानि भेदेन मन्त्रवन्ति । हविष्पर
न्मन्त्रस्य । शेषं तन्त्रेण ॥ १०४ ॥

देवोव इति पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते ॥ १०५ ॥

हविष्यान् । नानाबीजेष्ट्यां च सन्निपातात्तन्त्रेणाभिमन्त्रणम् १ ॥ १०५ ॥

त्रिः फलीकरोति देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्वमित्येके ॥ १०६ ॥

फलीकरणं कणविमोकः । तच्च कर्त्तव्यं देवेभ्यः शुन्धध्वमित्यनेन मन्त्रेण । वीप्सा प्रतिफलीकरणमन्त्रावृत्तिपरा । न हि प्रतिप्रहारं मन्त्रावृत्तिर्युज्यते । पितृयज्ञे च पितृभ्यः शुन्धध्वमिति विपरिणामः ॥ १०६ ॥

फलीकृत्य कणान्निदधाति ॥ १०७ ॥

फलीकृत्येत्यवाच्यम् । पाठक्रमादेवतत्सिद्धेः । स्यात्प्रतिफलीकरणं कणनिधानं यथास्यादिति ॥ १०७ ॥

पेषणोपधाने युगपत् ॥ १०८ ॥

स वै कपालान्येवान्यतर उपदधाति हषदुपले अन्यतर इति हि प्रकृत्य समामनन्ति । तद्वा एतदुभयं सह क्रियत इति । तत्र पेषणमन्तरङ्गत्वादध्वर्युः करोति । बहिरङ्गत्वात् चोपधानमग्नीदेव वर्त्तयति २। तत्र श्रुतिपठानुसारेण पूर्वमुपधानमुच्यते ॥ १०८ ॥

धृष्टिरसीत्युपवेषमादायापाग्न इत्यङ्गारान्प्राचः करोति ॥ १०९ ॥

उपवेषोऽङ्गारापोहनसमर्थं काष्ठम् । तद्धृष्टिरसीत्यादाय अपा-

---

१ परेतु नानाबीजेष्ट्यां भेदेन मन्त्रपाठमिच्छन्ति कालभेदात् ।

२ अध्वर्योः पेषणकार्ये व्यापृतत्वात् । ततश्च यत्र विरोधो नास्ति यथा वरुणप्रघासेषु अध्वर्योर्मेषकरणे प्रतिप्रस्थातुश्च करम्भपात्रमेषीकरणे तत्रोभयोर्यथास्वं स्वयमेव कर्परोपधानं, नाग्नीधः ।

ग्न इत्यनेन मन्त्रेण प्राचोऽङ्गारानुदूहति । तच्चैतदङ्गारापोह
शरेचनार्थं रिक्ते हि देशे कपालानि यथोपधीयेरन्निति। एवं च
चर्विष्ट्यामपोहनाभावः । धानाभर्जनस्य च देशरेचनकृतोपका
वात् । अङ्गारेषु ह्यधिश्रयणमुभयोरपि प्रसिद्धम् । केचिदनेन
णाङ्गारनिरसनमेव कुर्वन्ति । मन्त्रलिङ्गात् । अपाग्ने अग्निम
जहि निःक्रव्यादꣳ सेधेति अपजह्याग्निमामादं निषेध च क्रव्या
ति । वाक्यशेषाच्च । एतावेवैतदुभावतोपहन्तीति । तदेतदनु
मविधानात् । विध्यन्तरशेषत्वाच्च । अस्तिह्यत्र विध्यन्तरम् । ते
चोऽङ्गारानुदूहतीति । मन्त्राणाञ्चाविधायकत्वमुक्तम् अत उदू
त्रमेव । अपिचाग्न्युत्सर्गे दोषो दृश्यते वीरहा वा एष
योऽग्नीनुत्सृजतीति ॥ १०९ ॥

आदेवयजमित्यङ्गारमाहृत्य कपालेनावच्छादयति
ध्रुवमसीति ॥ ११० ॥

यद्यपि चाङ्गारे द्वितीया कपाले च तृतीया । तथाप्यङ्गा
निष्प्रयोजनत्वात्कपालस्य च प्रयोजनवत्वात् कपालार्थतैवा
स्य । कपालधर्मोऽपि च सन् तं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधातीति ॥
मसंयोगात्तद्धर्म एवायं न कपालमात्रधर्मः । न च भर्जने प्रवर्त्त
अङ्गारेषु हि तस्याधिश्रयणम् । आपितृयजं वहेति च पितृयज्ञे
रिणामः । ननु चायमसमवेतवचनः । न ह्यत्र देवा इज्यन्त
तेन देवयाट्त्वं यथाकथञ्चिदत्रोच्यते । देवेज्यार्थहविःश्रप
या देवयाट्त्वमस्यापि भवति । यथा च देवयाट्त्वं तथा म
नुवदति । तस्मात्समवेतवचनः ॥ ११० ॥

अमुष्येति द्विषच्छब्दे ऽभिचरन् ॥ १११ ॥

अमुष्य वधायेति अभिचरन्नामातिदिशति । द्विषच्छब्दमप
सचायं द्विषच्छब्दो न स्वरूपतो गृह्यते किं तर्हि द्विषच्छब्दा
पि । एवं च सतीह भ्रातृव्यशब्दे व्यादेशः सिद्धो भवति ॥ ११
किमिहैव द्विषच्छब्दे भिचरतो नामादेशः । नेत्युच्यते—

अन्यत्रापि ॥ ११२ ॥

अतोऽन्यत्रापि अभिचरतो द्विषच्छब्दे नामादेशः कर्त्तव्यः । यथा द्विषतो बधोऽसि भ्रातृव्यमवबाध इत्येवमादि ॥ ११२ ॥

संव्याङ्गुल्याशुन्येङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेति ॥११३॥

अभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवतीति श्रूयते । स चायं कपालसंस्कारत्वात्प्रतिकपालमावर्त्तते । गुणविभक्तिनिर्द्दिष्टमपि स्यात् प्रयोजनवत्वात्कपालमेव संस्कार्यमागारे गावो वास्यन्ताम्, प्राकारे कुसुमानीति वत् । भर्जनेपि चोपरिष्टादङ्गारः प्रवर्त्तत एव । अदृष्टार्थत्वात् । चरोस्त्वकपालकार्यापत्तेर्न तद्धर्मप्रवृत्तिः ॥ ११३ ॥

धरुणमिति पश्चात् ॥ ११४ ॥

कपालमुपदधातीति वाक्यशेषः ॥ ११४ ॥

१पुरस्ताद्धर्त्त्रमिति ॥ ११५ ॥

२विश्वाभ्य इति दक्षिणतः ॥ ११६ ॥

प्रथमं कपालमङ्गीकृत्येतरत्र दिङ्नियम उच्यते—

समं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चित-स्थेति ॥ ११७ ॥

समं विभज्य चितस्थेत्यनेन मन्त्रेण द्वे दक्षिणत एवमुत्तरत उपदधाति प्रदक्षिणक्रमयोगेन । स्मार्त्तं चैतत्प्रदक्षिणं न श्रौतं तत-श्च तदपचारे स्मार्त्तमेव प्रायश्चित्तं भवति । समं विभज्येत्यवाच्य-म् । द्वे दक्षिणत एवमुत्तरत इति स्वशब्दाभिधानात् । स्यादग्नीषो-मीयार्थत्वात्त् । तत्र हि समविभागानुक्तावधिकं दक्षिणत इति न वि-

---

१ ' धर्त्त्रमसि दिवम् ' इत्यनेन मन्त्रेण पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि-कपालमुपदधाति ।

२ ' विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य ' इत्यनेन दक्षिणतः दक्षिणभागे कपालं स्थापयति ।

भागाधिकं स्यात् । तत्र को दोषः । संख्याधिक्यमप्याशङ्क्येत । ... पुनः समविभाग उक्ते यदधिकं विभागस्य दक्षिणत उपधानं सि... भवति ॥ ११७ ॥

तूष्णीं वा ॥ ११८ ॥

न चितश्चेति ॥ ११८ ॥

एवमेकादशाग्नीषोमीयस्य ॥ ११९ ॥

कपालान्युपदधातीति शेषः १ ॥ ११९ ॥

---

१ इदमत्राकूतम् । एतानि सर्वाणि कपालानि निरन्तराणि सं... श्लिष्टानि समानि चोपधेयानि यथान्तरा भूमिर्न दृश्यते । अत्र म... ध्यमपङ्क्तिकपालानि द्व्यङ्गुलानि समचतुरस्राणि; एवं च षडङ्गु... दीर्घा मध्यमापङ्क्तिः । दक्षिणोत्तरपङ्क्ती तु किञ्चित्ततो न्यूने ... पुरोडाशस्य कूर्माकारोक्त्या वृत्ताकारत्वप्रसिद्धेर्यावत्कपालं प्रथ... विधेश्च तदर्थकपालचितेरपि अर्थात् वृत्ताकारताया गम्यमानत्व... त् । ऐन्द्राग्ने चतुर्थोपधानानन्तरं समविभागेन चत्वारि दक्षिणतश्च... त्वार्येवोत्तरतः । अत्र कपालचितिक्षेत्रं मध्यमाश्वशफप्रमाणम् । षडङ्गु... वृत्तं कृत्वाततः प्रागपच्छेदेन समं त्रेधा विभज्य मध्यमभागस्य ति... र्यगपच्छेदेन त्रेधा विभागः कार्यः, दक्षिणोत्तरभागयोस्तु खण्ड... चन्द्राकारयोः पुरोडाशकपालसङ्ख्यानुरोधेन तिर्यग्विभागः । त... षट्कपाले दक्षिणो भागो द्वेधा उत्तरे त्वेकमेव कपालं खण्डचन्द्रा... कारमुत्तरभागप्रमाणम् । सप्तकपाले दक्षिणो भागस्त्रेधा, उत्तर ए... कधा । अष्टाकपाले दक्षिणो भागस्त्रेधा उत्तरो द्वेधा । नवकपा... ले दक्षिणश्चतुर्धा उत्तरो द्वेधा । दशकपाले दक्षिणश्चतुर्धा मध्यमो... त्तरौ त्रेधा । एकादशकपाले दक्षिणः पञ्चधा इतरौ त्रेधा । द्वाद... कपाले दक्षिणः पञ्चधा मध्ये त्रेधा उत्तरश्चतुर्धा । त्रयोदशकपा... दक्षिणः षड्धा उत्तरश्चतुर्धा, मध्यमः सर्वत्र त्रेधैव । एकं कपा... चेत्तत्पाणिसंमितम् । द्विकपाले वृत्तस्य तिर्यगपच्छेदेन द्वेधा वि... भागः । त्रिकपाले वृत्तस्य तिर्यक्समं त्रेधा विभागः । चतुष्...

अधिकं दक्षिणतः ॥ १२० ॥

विभागाधिकं यत्तद्दक्षिणत उपधेयं क्रमेणैव न सर्वोपधानादुत्तरं स्मृत्यनुग्रहात् ॥ १२० ॥

भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहति ॥ १२१ ॥

कपालानीति शेषः । स चायं मन्त्र एककपाले विपरिणस्यते । तपसा तप्यस्वेति· वचनस्य समवायात् । द्विकपाले च तप्येथामिति । अभ्यूहनं च कपालावतापनार्थम् । तप्तेषु कपालेषु यथापुरोडाशः पच्येत । एवं च सति कपालविध्यन्तग्राहिणोपि धानाभर्जनस्य नाङ्गारैरभ्यूहनं भवति । प्रसिद्ध्यभावात् । अधस्ताद्धि तस्य सन्तापनं प्रसिद्धमिति ॥ १२१ ॥

उपसर्जनीरधिश्रयति ॥ १२२ ॥

उपसर्जनी शब्देन संयवनार्था आप उच्यन्ते । तदधिश्रयणं च तप्ताभिः पिष्टानां मार्दवं यथा स्यादिति । एवं च सति पुरोडाशपाकार्था एवैताः । ततश्च यत्र श्रपणं तत्रोपसर्जन्यधिश्रयणमपि कार्यम् । पितृयज्ञे च दक्षिणाग्नौ श्रपणाविधानात् मन्थक्षीरोपसर्जन्यधिश्रयणमपि तत्रैवेति सम्प्रदायः । अत्र पुनरधिश्रपणे कृते उपकारो मन्थे त्वेषितव्यो । न ह्युपसर्जनीगतेनोष्मणा सक्तूनां पाक उपजन्यते । पिष्टानामिव पुरोडाशे । तस्मादनधिश्रयणमेव न्याय्यतरमिवाभाति । करम्भपात्रेषु चैवम् । ननु चोपधानसमनन्तरं युगपदुपक्रमाभिधानात्पेषणमभिधेयम् । इतरथा हि प्रकृतपरित्यागोऽप्रकृतोपदानं चायुक्तं स्यात् । तेनोपसर्जन्यधिश्रयणविधानस्यायमनवसर इति । उच्यते । उपधानवत्पेषणेन

पाले वृत्तसमं प्राञ्चमपच्छिद्योत्तरभागस्य त्रेधा विभागः दक्षिणत एकम् । पञ्च कपालेऽपि वृत्तं प्राञ्चं द्वेधापच्छिद्योत्तरभागस्य त्रेधा विभागः दक्षिणस्य द्वेधा । कपालानि तु घर्षणाद्युपायेन तथा करणीयानि यथा कपालचितिक्षेत्रं वृत्तं सम्पूर्यत इति याज्ञिकादिभाष्येषु ।

सह यौगपद्यं यथा स्यादित्येवमर्थमिहाभिधानम् । तथा च श्रि
धादग्नीध एव कर्तृत्वमत्रापि । यत्र तु विरोधो नास्ति यथा च
ष्ट्यां तत्राध्वर्योरिवोपसर्जन्यधिश्रयणे कर्तृत्वम् । अपरे तूपध
समनन्तरमुपसर्जन्यधिश्रयणाभिधानस्य प्रयोजनान्तरं व्याच
न्ति । यत्रोपधानं तदधिश्रयणमपि तत्रैवाधिकाराद्यथा स्यादि
एवं चोपसर्जन्यानयकाल एव तासामधिश्रयणम् ॥ १२२ ॥

कृष्णाजिनमादत्ते पूर्वत्प्रतिकृष्णाजिनम् ॥ १२३

कृष्णाजिनस्य यत्पूर्वं धर्मजातमुपदिष्टम् आदानादि स
शून्यकरणान्तं तदिहातिदिश्यते । तुल्यश्रुतित्वात् । तच्चैतत्पेषा
र्थत्वादपेषणे न स्यात् ॥ १२३ ॥

तस्मिन्दृषदं धिषणासीति ॥ १२४ ॥

तस्मिन्कृष्णाजिने दृषदमुपधाति धिषणासीत्यनेन
न्त्रेण ॥ १२४ ॥

पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं दिव इति ॥ १२५ ॥

उपरिष्टाद्वाक्यशेषात् । हनू एव दृषदुपले जिह्वैव शम्
जिह्वासंस्तुतिरन्तरालवृत्तिसामान्येन । न वाविरोधात् । विरुध्यते
परिशम्ययोपहितया पेषणम् । किं चान्यदधस्तादुपहिता दृषदः
ष्प्रवणतामुपजनयतीति निश्चलीकरोति । अतोऽदृष्टार्थत्वादधस्ता
पधानम् । लिङ्गाच्च । स ये जघनेन शम्यां पिष्यमाणानामवशी
न्ते पिष्टानि वा तण्डुला वेति । अधस्तादुपहिताया एतद्भवति न
रि । जिह्वासंस्तुतिरुपधानक्रमापेक्षया ॥ १२५ ॥

दृषद्युपलां धिषणासीति ॥ १२६ ॥

पेषणार्थत्वादुपलायां दृषद्येवोपधानं प्राप्नोति । तेन श
या न दृषद्युपधानमिति । अभिहितन्यायसंसूचनार्थं द
ग्रहणम् ॥ १२६ ॥

धान्यमसीति तण्डुलानोप्य पिनष्टि प्राणायत्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२७ ॥

धान्यशब्दः सत्वकेषु व्रीह्यादिषु रूढः । यद्यपि च धिनोतेर्धान्यमित्यवयवार्थो गम्यते । तथापि प्रत्ययस्य विशिष्टार्थविषयत्वात् गोशब्दवद्रूढिशब्दत्वम् । एवं च सति लक्षणया तद्विकारप्रकाशनं शब्दस्य । यवगुलिका अपि तद्विकार एवेति मन्त्रः प्रयुज्यत एव । शाक्यानामयने च तरसमयाः पुरोडाशा भवन्तीत्यत्र तरसमसीति मन्त्रो विपरिणस्यते । धान्यशब्दस्य जातिनिमित्तत्वात् । ननु च प्रकृतौ प्रकृतिद्रव्यशब्देन धान्यविकारद्रव्याभिधानादत्रापि तरसप्रकृतिद्रव्यशब्देन मृगोसीत्यभिधानं कर्त्तव्यम् । एवं हि तत्र वचनं संस्थिते संस्थितेहनि गृहपतिर्मृगयां याति स तत्र यान् मृगान् हन्ति तेन तरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति । तरसस्य मृगः प्रकृतिद्रव्यम् । नैतदेवम् । प्रकृतौ ह्याम्नानसामर्थ्यात् धान्यशब्देन लक्षणया तण्डुलाभिधानम् । इह पुनः स्वायत्ते प्रयोगे नावाचकशब्दप्रयोगो युज्यते । तस्मात्तरसमसीत्येव प्रयोगः । पिनष्मीति चाध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् ॥ १२७ ॥

दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहति ॥ १२८ ॥

प्रक्षिपति पिष्टानि । प्रोहनं च पिष्टस्य सतः । नानाबीजेषु चैकैकं प्रोहणान्तं कर्त्तव्यं प्रसिद्धेः ॥ १२८ ॥

चक्षुषे त्वेतीक्षते ॥ १२९ ॥

पिष्टानि इति चाध्याहारः । साकाङ्क्षत्वात् । ईक्षणं च द्रव्यसंस्कारत्वात्तण्डुलानामपि चर्विष्ट्यां प्रवर्त्तते १॥ १२९ ॥

पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीनामित्याज्यम् ॥ १३० ॥

---

१ वाजप्रसवीयजुहोतौ चयने; वाजपेये च सर्वौषधीनामिति देवादिभाष्येष्वधिकम् ।

पिंषन्ति पिष्टान्यभान्धते कपालान्यथैक आज्यं निर्वपन्ति
तुल्यकालश्रवणात् । अत्रान्यशब्देन कैश्चिद्यजमानोभिधातुमिष्यते
अध्वर्य्वग्नीधौ हि पेषणोपधानयोर्व्यापृताविति । तथा च सूत्रका
प्रस्थानम् । निरुप्याज्यं वेदोसीति यजमानो वेदं करोतीति । तदेत
युक्तमिवाभाति । यत्कारणम् । यत्किञ्चिदिह कर्त्तव्यं तत्सर्वमृत्वि
ग्भिः परिक्रीतत्वादृत्विजाम् । अतोन्यशब्देन ब्रह्माभिधीयते । अ
न्य इत्यध्वर्युसन्निकर्षादृत्विगेव गृहीतुं न्याय्यो न यजमानः । सूत्र
कारप्रस्थानाच्च । वचनविरोधाभ्यामन्य इति । यत्पुनरुक्तं निरुप्या
ज्यं वेदं करोतीति तत्रापि न समानकर्तृकतार्थः क्त्वाप्रत्यय
देशः । न ह्यत्राज्यनिर्वापविधानं अन्यत्र विहितत्वात्
तेनानिर्ज्ञातकालस्य वेदबन्धस्य कालं लक्षयितुं क्त्वाप्रत्ययवि
कारो ल्यप् प्रयुक्तः । यथान्यत्र निरुप्याज्यं प्रातर्दोहमन्यस्मिन्निति
तस्माद् ब्रह्मैवाज्यं निर्वपेत् । निर्वापश्च पात्रान्तरे [1]प्रक्षेपणाम ॥१३

पात्र्यां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्ये-
त्वेति ॥ १३१ ॥

पात्र्यामावपनं संयवनार्थम् । ततश्च चर्विष्ट्यां तण्डुलानां पा
त्र्यामनावपनम् । संयवनाभावात् । सपवित्रता चादृष्टोपकारिणी
चरावपि भवति ॥ १३१ ॥

[2]श्रपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा ॥ १३२ ॥

अन्तर्वेदिग्रहणाच्छ्रपणोऽत्र गार्हपत्योभिप्रेतः ॥ १३२ ॥

उपसर्जनीरानयत्यन्यः ॥ १३३ ॥

---

१ पात्रान्तरमाज्यस्थाली । तस्यालक्षणमुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—
"आज्यस्थाली च कर्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा ।
महीमयी वा कर्तव्या सर्वास्वाज्याहुतीषु च" इति ।
२ सपवित्रां पात्रीमादायेत उत्थाय गार्हपत्यस्य पश्चादुपविशति
अथवा वेद्याः करिष्यमाणाया अन्तर्देशे उपविशतीत्यर्थः ।

उपसर्जन्यन्यशब्दौ व्याख्यातार्थौ ॥ १३३ ॥

पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इति ॥ १३४ ॥

ता आनीयमानाः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इत्यनेन मन्त्रेण । तथा चानीयन्ते यथा मन्त्रान्तेन ग्रहणं भवति । स चायमपामभिधायकत्वात्तत्कार्यापन्ने पयसि दधनि घृते च विपरिणस्यते । उपसर्जन्यानयनं च चरावप्यकार्यलोपात् प्रवर्त्तत एव ॥ १३४ ॥

संयौति जनयत्यै त्वेति ॥ १३५ ॥

तच्चैतत्पिण्डार्थत्वाच्चरौ न भवति ॥ १३५ ॥

१समं विभज्यासꣳहरिष्यन्नालभत इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति ॥ १३६ ॥

समविभागो दृष्टार्थः । तत्सहावघ्नाति तत्सहपिꣳषन्ति तत्पुनर्नानाकरोतीति दृष्टार्थावगमात् । ततश्चैकस्मिन्न प्रवर्त्तते । केचिदाग्नेयालम्भात् दृष्टार्थैभिर्निर्वृत्ते अग्नीषोमीयाभिलम्भनमदृष्टायेति मन्यमाना विकृतावग्नीषोमीयविकार एककेप्याग्नावैष्णवादौ आलम्भमिच्छन्ति । तत्पुनरयुक्तम । दृष्टार्थत्वात्तस्य । विभागपूर्वको ह्यालम्भः एवं ह्युक्तम् । तत्पुनर्नानाकरोतीति । तस्मादेकके ऽनालम्भः । समं विभज्यालभत इतीयतापि सिद्धे यदसंहरिष्यन्निति सूत्रयति तद्यस्य यस्य यदा संहारस्तस्य तस्य तदालम्भो यथास्यादिति । यथा चरूणां फलीकरणान्ते पौष्णस्यावेक्षणान्त इति ॥ १३६ ॥

यथा देवतमन्यत् ॥ १३७ ॥

कृतव्याख्यानम् ॥ १३७ ॥

इषे त्वेत्याज्यमधिश्रयत्यन्यः ॥ १३८ ॥

---

१ द्वौ पिण्डौ कृत्वा पुनर्मिश्रणमकरिष्यन् क्रमेणैतौ पिण्डावालभत इत्यर्थः ।

अन्यश्चात्र ब्रह्माभिधीयते । पुरोडाशयोर्ह्यध्वर्य्वग्नीधौ क…
तौ । ऋत्विक्कर्तृकत्वं च कर्मणः परिक्रयाम्नानादित्युक्तम् । …
मानं च परिभाषितमेव, प्रधानः स्वामी फलयोगादित्येवमादि । …
रोधाच्च प्राप्त एव ब्रह्मणि यदन्यग्रहणं करोति तदविरोधेऽप्युपस…
ब्रह्मैव यथा स्यादित्येवमर्थमिति सम्प्रदायः । अपरे त्वन्य इति न्य…
सूत्रमाहुः । विरोधादेवान्यप्राप्तेः । एवं ह्याह । तद्वा एतदुभयं …
क्रियत इति प्रकृत्यार्द्धोह वा एष आत्मनो यज्ञस्य यदाज्यमर्द्धो …
ह हविर्भवति स यश्चासावर्द्धो य उ चायमर्द्धस्ता उभावग्निं गम…
वेति । एवं चाविरोधेऽध्वर्योरेवाधिश्रयणं स्यात् ॥ १३८ ॥

अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रापिणः ॥ १३९ ॥

अपत्नीक इति नाविद्यमानया पत्न्याधिकाराभावात् । त…
द्विद्यमाना एव पत्न्यपत्नीवत् यदा रजस्वला तदैतत्…
ति । तथाचाह प्रेत्येहनि यस्य पत्न्यनालंभुका स्यात्तामवरुध्य …
तेति । आहवनीयश्रापिणोऽपत्नीकस्याहवनीय एवाज्याधिश्रयण…
एवं ह्युक्तमाहवनीयश्रापिणं प्रकृत्य यस्यपत्नी न भवत्यग्र …
तस्याहवनीयेधिश्रयतीति । इतरस्य तु गार्हपत्य एव १ ॥ १३९ ॥

घर्मोसीति पुरोडाशौ युगपत् ॥ १४० ॥

आज्यस्य पुरोडाशयोश्च युगपदधिश्रयणम् । तद्वा एतदु…

---

१ केचित् अपत्नीको मृतपत्नीक इत्याहुः । तस्याप्येकाकिना…
वाधानं श्रूयते आश्वलायनब्राह्मणे । पत्न्यां मृतायामग्निभिर्दग्ध्वा…
पुनर्विवाहासम्भवे आत्मार्थमग्न्याधानमाहापस्तम्बो दर्शपौर्णमा…
श्रयणार्थे शेषाणि कर्माणि न भवन्तीति । तथा त्रिका…
मण्डनः—

" तस्मान्नयैकदेशेन दग्धव्या पर्वमारिणी ।
पत्नी ज्येष्ठतरा वापि यज्ञपार्श्वे निरूपितम् " इति ।

कर्मप्रदीपे कात्यायनः—

" मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्नीन्न हि त्यजेत् ।
उपाधिनापि तत् कर्म यावज्जीवं समापयेत् " इति ।

सह क्रियत इति ह्युक्तम् । तत्र चाध्वर्युर्मुख्यत्वादाग्नेयमधिश्रयति । अग्नीषोमीयमग्नीत् ॥ १४० ॥

उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमनति पृथुम् ॥ १४१ ॥

यावत्कपालमित्युक्ते ऽति पृथुप्राप्त्यभावात् । निषेधवैयर्थ्यमनतिपृथुमिति उच्यते । कपालपरिमाणसिद्धौ यावत्कपालमिति प्रथनपरिमाणोपपत्तिः स्यात् न तु कपालपरिमाणं सिद्धम् । अतस्तत्परिमाणावधारणायानतिपृथुग्रहणम् । तत्कथं? श्रुतिसंयोगात् । तं न सत्रापृथुं कुर्यादिति प्रकृत्याश्वशफमात्रं कुर्यादित्युहैक आहुरिति । अनेकयजमानके च यथार्थं मन्त्रविपरिणामः । चरौ च कार्याभावात्प्रथनाभावः । यश्च येनाधिश्रितः स तस्य प्रथनाभिमर्शने करोतीतरथा हि तप्तकपालसंयोगाच्छोषणे सति प्रथनमनुपपन्नम् ॥ १४१ ॥

१अग्निष्ट इत्यद्भिरभिमृशति सकृत्त्रिर्वा ॥ १४२ ॥

चरौ न स्यात्कार्यलोपात् ॥ १४२ ॥

पर्यग्निकरोत्यन्तरित; रक्षोन्तरिता अरातय इति सहाज्यम् ॥ १४३ ॥

पुरोडाशाज्यसंयोगात्पर्यग्निकरणस्योपदेशिकत्वाच्च प्रकृतौ धर्माणां सान्नाय्ये ऽप्रवृत्तिः । एवं च तद्विकारे पशौ पर्यग्निकरणविधानमुपपन्नं भवति । प्राक् पर्यग्निकरणात्पिष्टलेपापनयनपात्र्यङ्गुलिप्रक्षालने ऽर्थात्कर्त्तव्ये । न हि तयोरुत्पत्तिश्चोदिता । २प्रतिपत्ति-

---

१ तं पृथुं कृतं पुरोडाशं सोदकेन हस्तेन सर्वतः स्पृशति । पृथने क्रियमाणे यत्र यत्र विदीर्णं भवति तदद्भिः सन्दधाति, सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । " पिष्टलेपेनाविक्षारयन्त्रिः परिमार्ष्टि " इति मानवे । " अद्भिः श्लक्ष्णीकरोत्यनातिक्षारयन् " इत्यापस्तम्बः ।

२ अन्यथाग्निसंयोगात् कालविलम्बाच्च शोषणे सति प्रतिपत्तिकाले क्षालनमतिदुष्करं स्यात् ।

मात्रविधानं त्वस्ति १ । सामर्थ्यादपि च क्रमोत्क
शक्यते ॥ १४३ ॥

२देवस्त्वेति श्रपणम् ॥ १४४ ॥

ददातीति वाक्यशेषः । समर्थ्याच्चरोरधस्तात् ३ ॥ १४

माभेरित्यालभते ॥ १४५ ॥

तच्चैतच्छृताशृतसंवित्त्यर्थं । तमभिमृशति शृतं वेदा
श्रूयते । प्रयोजनं धानानामभावोऽभिमर्शनस्य दर्शनस्य दर्शनात
संवित्तेः । मन्त्रो दर्शन एवास्त्विति चेत् । नालम्भेऽपि सामर्थ्य
प्रापितत्वात् । अतस्तदकार्यापत्तिः । चरौ च स्यादकार्यलोप
लम्भः ॥ १४५ ॥

अतमेरुरिति शृतावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवे
षेण वा ॥ १४६ ॥

अशृतयोः श्रपणप्रदानार्थं शृतग्रहणम् । इतरथा ह्यवाच्यं
दिति । भस्मनाभिवासयति आच्छादयति । वेदेनोपवेषेण वा
णभूतेन । विरोधाच्चरावप्रवृत्तिर्वासस्य । अनेकयजमानके मन्
विपरिणामः ॥ १४६ ॥

पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्तेभ्यो निनयत्यभितप्य
प्रत्यगसः स्यन्दमानं त्रितायत्वेति
प्रतिमन्त्रम् ॥ १४७ ॥

---

१ "पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्तेभ्यो निनयति, पिष्टलेपाञ्जुहो
इत्यादिना ।

२ "देवस्त्वेत्युल्मुकेनाभितापयति दर्भैस्त्वचं ग्राहयति" इति

३ उपलक्षणमिदं धानानामपि ।

आप्तग्रहणं यागदेवता ज्ञापनार्थम् । इतरथा हि देवतोद्देशाभावे प्रतिपत्तिमात्रमेव स्यात् । अथ पुनराप्तग्रहणे तदुद्देशेन परित्यागः कार्यः । तथा च नाशदोषादौ द्रव्यमात्रमुत्पादयितव्यमिति याज्ञिकाः । अपरे तु द्रव्यप्रधानत्वात्तस्य च नाशे दैवरक्ताः किंशुका इति नोत्पत्तिमिच्छन्ति । अभितप्येति प्राचीस्थमेवोल्कया तापयित्वा । प्रत्यगिति प्रत्यग्वचनान्नप्रागुदग्वा असंस्पन्दमानमिति समुपसर्गनिर्देशादसङ्गच्छत् । न स्पन्दनमात्र प्रतिषेधः । त्रितायत्वेत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । निनयामीति वाक्यशेषः ॥ १४७ ॥

अन्वाहार्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति ॥ १४८ ॥

अन्वाहार्यो दक्षिणार्थ ओदनः । ततो देवा एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन्यदन्वाहार्यमिति श्रूयते । दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचतीति विधानात्तत्राधिश्रयणम् । स च भोक्तृतृप्तिव्यवच्छिन्नपरिमाणः स्यात् । परिमाणान्तरानभिधानात् । अन्नस्य च भुज्यर्थत्वात् । भुजेश्च तृप्तिप्रवृत्तिसंयोगात् । अनवधृतपरिमाणत्वान्नेति चेत् । स्यादौचित्यात् । उचिता हि पुरुषाणां प्रसृतित्रयेण तृप्तिरिति । स च लौकिक उदके पच्यते । सामर्थ्यगृहीतत्वात्तस्य । न चेह प्राणीतमुपादिश्यते । परिक्रयार्थत्वाच्चास्य पुरुषार्थरूपता । तस्मान्न प्राणीतोदकसाध्य इति सम्प्रदायः । अपरे व्यावर्णयन्ति । सामर्थ्यपरिगृहीतमपि यदेव सर्वार्थत्वेन प्रकल्पितं तदेव गृहीतुं न्याय्यम् । न च सर्वार्थत्वे कश्चिद्विशेष आश्रयितुं शक्यते पेदमर्थ्यं प्रति । प्राणीतं च सर्वार्थमित्युक्तम् । पुरुषार्थरूपत्वेपि सति क्रत्वभिनिर्वृत्त्यर्थपुरुषस्थितिद्वारेण कर्म सम्बन्धो स्त्येवेत्यदोषः । अथ निर्दिष्टकार्यार्थतैव प्रणीतानां नार्थगृहीतार्थता । तद्यथा हविर्ग्रहणमपः कृत्वा इति, अपः उपस्पृश्येति च । तथासत्यप्राप्तिः स्यात्पाण्योरवनेजने प्राशित्रहरणप्रक्षालने च । अथ कर्मसम्बद्धपात्रसंस्कारः स इत्युच्येत तत्सम्बन्धाविशेषादध्वर्युपाण्योरपि संस्कारः शक्यो वक्तुम् । केवलं तु तत्र कृतप्रयोजनता पात्रस्य । पाण्योरवनेजनं तु करिष्यमाणप्रयोजनम् । न चेयता विशेषः शक्योऽवसातुम् । तस्मात्पाण्योरवनेजनपात्रप्रक्षालनयोः प्राणीतमेवोदकम् । सम्प्रदाये तु पात्रप्रक्षालन एव प्राणीतमुदकमिच्छन्ति न पाण्योरवनेजने । तत्पुनर्विचार्यमाणं ना-

तिसमञ्जसमिव । उभयत्र हि क्रियाक्षिप्तमुदकं न स्वशब्दाभिहि
तस्मादुभयत्र प्राणीतमुदकमिति । अन्वाहार्ये तु द्रव्याक्षिप्तमि
याक्षेपाद्यदि विशेष उपलभ्यते ततोऽस्तु लौकिकमिति ॥ १४८ ॥

अत्र वा व्रतोपायनम् ॥ १४९ ॥

तुल्यश्रुतित्वात् । तुल्यसूत्रारम्भसामर्थ्यात् ॥ १४९ ॥

अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति त्र्यङ्गुलखातां व्याम
त्रीं पश्चात् त्र्यरत्निं प्राचीमपरिमितां वा प्राक्प्रवणा
मुदग्वा मध्यसङ्गृहीतामग्निमभि.
तो; सौ ॥ १५० ॥

आहवनीयमपरेणेति । कुतः । वाक्यशेषात् । सोयं विष्
निः छन्दोभिरभितः परिगृहीतोग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमासेति
दिरिति संस्कारनामधेयम् । तेषु हि सत्सु शब्दप्रयोगादाहवनी
त् । प्रयोजनं सोमे धर्मप्रवृत्तिरिति । खनतिः करोत्यर्थः । अ
मेवात्राख्यातपदप्रयोगेण भवितव्यम् । तत्र किं सामान्यरूपः क
प्रयुज्यतामुत विशेषरूपः खनत्यादिरिति । तत्र विशेषरूपे खनत
प्रयुज्यमाने सामान्यरूपाख्यातपदप्रयोगमन्तरेणापि कार्यसिद्धेः
त्प्रयोग एव ज्यायानिति खनतीति सूत्रितम् । मानपरिसमूहना
मन्यतमस्योच्चारणमस्त्विति चेत् । ते ऽपि हि वेद्यर्थाः खनत्या
त् । न, अप्रकाशरूपत्वात् । प्रकाशरूपो हि खनतिर्वेदिस्वरूपं प्र
यति न तथेतरे मानादयः । तस्मात्खनतिशब्दः प्रयुक्तः । तथा
त्यत्र वेदिकरणं यथोक्तमिति खनतिशब्दार्थं करोतिनानुवदति
ननाधिकारादाह त्र्यङ्गुलखातां त्र्यङ्गुलपरिमाणं खातमस्या
व्याममात्रीं पश्चात् परिमाणतः । व्याममात्रीं पश्चात्स्यादित्या
वचनात् । त्र्यरत्निं प्राचीम् । अरत्नित्रयपरिमाणा प्राची भ
अपरिमितां वेत्ययमपरिमितशब्दो यद्यपि पूर्वप्रमाणापेक्षया व
रूढितो वर्त्तते । तथापि नञ् समास एवात्र गृहीतव्यः । किं

णम् । एवं हि श्रूयते । नात्र मात्रास्ति यावतीमेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यादिति । तेन न परिमिता अपरिमितेति । यथा चाग्नौ अपरिमितेष्टक इति । तत्राप्यपरिमाणमेव शाब्दम् । ते अपरिमिता एव परिश्रित उपदधुरपरिमिता यजुष्मतीरपरिमिता लोकं पृणेति । कुत एतदितिचेल्लिङ्गात् । न वैमे सर्वाणि रूपाणि उपधत्तानि वै वरे च यथनवाभ्यापथेति । अनाप्तिरपरिमाणपक्ष उपपद्यते । इतरथा ह्यतिरेक एव स्यात् । पुनश्चामृतत्वप्राप्तये इष्टका परिमाण आह । षष्टिं च त्रीणि च शतानि परिश्रित उपधत्तेत्येवमादि । तच्चैतदपरिमाणवचने अपरिमितशब्द उपपद्यते नान्यथा । तेनैतौ द्वावेव यज्ञशास्त्रेऽपरिमितशब्दावपरिमाणवाचिनौ । शेषा रूढिवशेन बहुत्वाचका इति । यथा द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा । यथा च यूपे ऽपरिमितो वेत्येवमादि । तथा च परिशिष्टकार आह अपरिमितं प्रमाणादभूय इति । प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया अपरिमितशब्दः श्रुत्यैव बहुनि वर्त्तते । अपरिमितपक्षेऽपि च मानं वर्त्तत एव । न ह्यपरिच्छिन्ने देशे खननादि शक्यं कर्तुमिति । प्राक्प्रवणामुदग्वेति । समो हि दर्शपूर्णमासयोर्देशो विहितः । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तत्र वेदेः प्राक्प्रवणनियमो वाचनिकः । सा वै प्राक्प्रवणा स्यादिति प्रकृत्याह अथोदक्प्रवणेति । मध्ये संह्वारितेति वचनान्मध्ये सङ्गृहिताम् । अग्निमभितोंऽसौ भवतः । तावपि च वेदिशब्दवाच्यावतः खन्येते तावपि । इतरथाहवनीयमपरेण वेदिं खनतीत्यपरत एव खननम् । तथा च सूत्रकारः । अपोह्य बर्हिंषि निदधात्यंशदेशे इत्यंशयोः स्तरणं दर्शयति ॥ १५० ॥

आमूलोच्छेदनादोषधीनाम् ॥ १५१ ॥

वेति सामर्थ्याद्द्रष्टव्यम । न हि त्र्यङ्गुलखातमूलोच्छेदनयोः समुच्चयः सम्भवति । त्र्यङ्गुलस्य ह्यनतिरिक्तमन्यूनं च खातं त्र्यङ्गुलखातमित्युच्यते । अस्मिंश्च पक्षे ॥ १५१ ॥

ओषधीनां मूलान्युच्छेत्तवैब्रूयात् ॥ १५२ ॥

इति प्रैषः । तच्चाग्नीदाहेति वक्ष्यामः । केचित्पूर्वसूत्रमाकारा-
न्तमेव कुर्वन्ति । सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल इति
कारस्याकार आदेशः । छन्दो वद्भावेन सूत्राणाम् । तत्रोत्तरं, मू
वा मूलोच्छेदनादौषधीनामिति स्वशब्दाभिहित एव विकल्पः । न
तदानीं सान्धिकोयमावादेशवकारः । स चायं प्रैषस्तादर्थ्यात्खन
काल एव दातव्यः । केचिदाहुः मूलोच्छेदनान्तता सारस्वतादिवि
या । न हि दर्शपूर्णमासयोर्वेद्यां मूलानि सन्ति कुतस्तदुच्छेदना
ति । अपरे तु मूलोच्छेदनस्य खननपरिमाणविषयत्वादिहापि
न्यन्ते । एवं ह्याह तस्मात् त्र्यङ्गुला वेदिः स्यादिति । पुनश्च तदुक्त
न कुर्यादौषधीनां वै समूलान्युपाम्लोचत्तस्मादोषधीनाममूलान्यु
च्छेत्तवै ब्रूयादिति । ओषधिमूलोचितखननपरिमाणं खयमित्यतदु
भवति । ततश्च सर्वत्र सम्भवात् सर्वविषयता । एवं च प्रकरणा
नुगृहीतं भवति ॥ १५२ ॥

आहार्यपुरीषां पशुकामस्य ॥ १५३ ॥

वेदिपुरीषमपनीयान्यत्पुरीषमाहर्त्तव्यम् । तच्चैतदनुमार्जनात्प्र
सामर्थ्यात्कर्त्तव्यम् । पुरुषार्थत्वाच्च विकृतावप्रवृत्तिः ॥ १५३ ॥

वेदिं परिसमुह्य त्रितृतीयेऽग्नीदुत्तरत उत्करं क-
रोति ॥ १५४ ॥

परिसमूहनोत्करकरणयोरग्नीधः कर्तृत्वं ल्यबादेशसामर्थ्यात् । त्रि
तीयं च सामर्थ्यात् वेदेर्ग्राह्यम् । तच्च पूर्वत्रितृतीयम् । परिशिष्टव
रवचनात् । विपर्यस्योत्तरां स उत्कर इति । आचार्याभिप्रायाच्च । चा
त्वालोत्करावन्तरेण सञ्चर इति । सन्निहितो हि चात्वालस्योत्क
पूर्वत्रितृतीये भवति ॥ १५४ ॥

देवस्यत्वेति स्फ्यमादाय सतृणं सव्ये कृत्वा दक्षि-
णेनालभ्य जपन्तीन्द्रस्य बाहुरिति ॥ १५५ ॥

आदानं सतृणस्य स्फ्यस्यैव तृणस्य सहत्वमात्रम् । सतृणमित

पदिष्टत्वात् । प्रयोजनमन्तराये तूष्णीमेव तृणादानम् । आददे ध्वरकृतं देवेभ्य इति अङ्गप्रधानदेवताविषयो देवशब्दस्तदर्थं हि वज्रस्यादानम् । वेदिनिष्पत्त्यर्थत्वात् । वेदेश्चाङ्गप्रधानदेवतासम्बन्धो हविर्द्धारणार्थतया शक्यते तादर्थ्यं वदितुम् । ततश्च पितृयज्ञे देवपितृभ्य इति विपरिणामः । दक्षिणेनालभ्येत्यवाच्यं सामर्थ्यसिद्धत्वात् । न हि सव्ये कृतस्यान्यथा लम्भः सम्भवति । तेन सव्यपाणिस्थस्यैवालम्भो यथा स्यादिति । अक्रियमाणे हि दक्षिणेनालभ्येत्येतस्मिन् मुक्त्वाप्यालम्भः प्राप्नोति तन्माभूदिति दक्षिण ग्रहणम् । तच्चैतद्वज्रादानं जपश्च स्तम्बयजुर्हरणार्थत्वात्तदभावे न भवति । तादर्थ्यं च तत्सन्निधावाम्नानात् । तत्र चार्थस्य विद्यमानत्वात्सतृणमिति चोपदेशात् तृणस्य हि निःसन्दिग्धं स्तम्बयजुर्हरणार्थत्वम् । स्फ्यस्यापि तद्वत्तदर्थतैव ॥ १५५ ॥

नोपस्पृशेत्पृथिव्यात्मानौ तेन स्तम्बयजुर्हरिष्यन् ॥ १५६ ॥

प्राक् स्तम्बयजुर्हरणाद्वज्रेण पृथिव्यात्मानौ नोपसंस्प्रष्टव्यौ । एवं हि श्रूयते । यज्ञं प्रकृत्य तेन सꣳशितेन नात्मानमुपस्पृशति न पृथिवीमिति । केचित्त्वेतदनुपस्पर्शनमाकर्म्मपरिसमाप्तेरिच्छन्ति । अविशेषाम्नानसामर्थ्यात् । स्तम्बयजुर्हरिष्यन्निति चोत्तरसूत्रे ऽवयवं योजयन्ति । स्तम्बयजुर्हरिष्यन्वेद्यां तृणं निदधातीत्येवम् । तत्पुनर्नोपपद्यते । न ह्युत्तरसूत्रेण सम्बध्यमानः स्तम्बयजुर्हरिष्यन्नित्यवयवोर्थवान्भवति । स्तम्बयजुर्हरणं हि प्रहरणादिपुरीषनिवपनान्तम् । तत्र पाठादेव वेद्यां तृणं निदधातीयतापि सूत्रेणार्थः सिद्ध्यति नार्थोनेनावयवेन । पूर्वसूत्रे चार्थवत्ता ऽस्यावयवस्य । नोपस्पृशेत्पृथिव्यात्मानौ तेन कियन्तं कालमित्यपेक्षिते स्तम्बयजुर्हरिष्यन्निति कालसमर्प्पणेनार्थवत्तावयवस्य। अपि च वज्रादानस्य स्तम्बयजुर्हरणार्थतेत्युक्तम् । जपस्यापि तत्संस्कारद्वारेण तादर्थ्यमेव । तत्र वाक्यशेषः । सꣳश्यत्येवैनमेतद्यजुर्जपतीति । सꣳश्यति शातनूकरणं तीक्ष्णी करोतीत्येतदुक्तं भवति । पुनश्चाह तेन सꣳ शितेन नात्मानमुपस्पृशति न पृथिवीमिति । तीक्ष्णीकरणस्य स्तम्बयजुर्हरणार्थत्वादनुपस्पर्शनमपि तावदेवेति गम्यते । तस्माद्यथोपवर्णितमेवा-

स्माभिः सूत्रम् । नोपस्पृशेत्पृथिव्यात्मानौ तेन स्तम्बयजुर्हा
र्य्यान्निति ॥ १५६ ॥

वेद्यां तृणं निदधात्युदक्पृथिव्यै वर्मासीति ॥ १५७ ॥

भाविन्या वृत्त्या वेदिः । न ह्यद्यापि संस्क्रियते भूप्रदेशः । तृ
प्रकृतत्वाद्यदात्तं तन्निधेयम् । उदगिति च प्राक्त्वनिवृत्त्यर्थम् । स्त
त्या हि प्रागग्रतोदगग्रता वाप्नोति । तन्निवृत्तौ च श्रौतीयमुदगग्रते
गम्यते । ततश्च तदपचारे श्रौतमेव प्रायश्चित्तं भवति ॥ १५७ ॥

पृथिविदेवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते प्रहरति ॥ १५८ ॥

तच्च वज्रेण तदर्थत्वात्तदादानस्य । देवयजनीति वास्य स्था
ने पितृयज्ञे देवपितृयजनीति प्रयोगः । अङ्गप्रधानार्थत्वाद्वेदेरित्यु
क्तम् । पृथिविशब्देन च वेदिरत्राभिधीयते । तत् संस्काराभिप्रवृत्तेः
प्रहरणं च वेद्यां न तृणे अन्तर्हित इति सूत्रितत्वात् । इतरथा हि
तृणे प्रहरतीत्येवमवक्ष्यत् । अथ पुनरन्तर्द्धानवचनात्तादर्थ्यमेव तृ
णस्य न प्रहरणाधिकरणता । तृण एव प्रहरणमिति सम्प्र
दायः ॥ १५८ ॥

व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्ते ॥ १५९ ॥

वज्रेणोद्धृतं यत्पुरीषं तद्व्रजं गच्छेत्यनेन मन्त्रेणादत्ते ॥१५९॥

वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षते ॥ १६० ॥

आत्तं पुरीषमिति वाक्यशेषः ॥ १६० ॥

बधानेत्युत्करे करोति ॥ १६१ ॥

प्रहृत्य निदधाति बधान देवसवितरिति श्रूयते ॥ १६१ ॥

प्रहरणशेषो वा विशेषोपदेशात् ॥ १६२ ॥

प्रह्रियते ऽनेनेति प्रहरणं मन्त्रः प्रहरणशब्देनाभिधीयते
तस्य शेष एकदेशः प्रहरणशेषः । कुत एतदविशेषोपदेशात् । प्र
हरणं हि प्रकृत्य अविशेषेणोपदिश्यते । स प्रहरति पृथिविदेवय

न्योषध्यास्ते मूलं मा हिꣳसिषमित्येवमादि तमतो मा मौगिति यावत् । यद्येवं खण्डशोऽध्यवसानं च कथम् । मन्त्रलिङ्गादिति केचित् । एवं चेत्प्रहरणशेषतैव प्राप्नोति । न हि विधायका मन्त्रा इति । लिङ्गमपि च कयाचिद् वृत्त्या प्रहरणशेषभावमुपयास्यति । श्रुतितः खण्डशो विधानमित्यपरे । तथा च सति श्रुतिद्वयसामर्थ्याद्विकल्पो भवति । एवं च सति प्रहरणशेषो वाविशेषोपदेशात् । प्रतिकर्म वा खण्डशः प्रयोक्तव्यो विशेषोपदेशादिति । एवमपि सत्यन्येऽन्यथा वर्णयन्ति । माध्यंदिनपाठेऽविशेषोपदेशात् । शाखान्तरे तु विशेषेणोपदिश्यते । तेनाविशेषस्य विशेषे प्रवृत्तिरविरुद्धा । न तु विशेषस्याविशेष इति । तेन विशेषोपदेशाद्वयवश एव प्रयोग इत्यवधारणा प्राप्नोति । सम्प्रदाये तु विकल्पमेवेच्छन्ति । प्रहरणशेषपक्षश्चेत्तुष्णीं पुरीषादानवेदिप्रेक्षणपुरीषाहरणानि ॥ १६२ ॥

अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरणादि ॥ १६३ ॥

अपाररुमित्यनेन मन्त्रेण प्रहरणादि द्वितीयं कर्मोत्करकरणान्तं प्रतिपत्तव्यम् । अररुर्ह वै नामासुररक्षसमासेति रक्षाभिधायकत्वाद्राक्षसो मन्त्रः । ततश्चोदकोस्पर्शनमत्र भवति । देवपितृयजनाद्बध्यासमिति च प्रयोगः पितृयज्ञे । देवजनं हि वेदिरत्राभिप्रेता । असौ च पितृयज्ञे देवपितृयजनं भवति ॥ १६३ ॥

अभिन्न्यस्यत्यग्नीदुत्तरमररो दिवमिति ॥ १६४ ॥

अभिन्यासश्च हस्तद्वयेन भवति नैकेन पाणिना । कुत एतल्लिङ्गात् । अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवत्यथ दक्षिणेन जुहूं प्रतिगृह्णातीति । प्रस्तरं स्तृत्वा तमभिनिदधातीति हि प्रकृत्यैवमामनन्ति अभिनिहित एव सव्येन पाणिनेति । पूर्वाभिनिहिते ह्येवकारकरणं समर्थं भवति । इहापि चाभिनिधानमेव चोदितम् । तमग्नीदभिनिदधातीति ॥ १६४ ॥

द्रप्सस्त इति तृतीयम् ॥ १६५ ॥

प्रहरणादीति वर्त्तते ॥ १६५ ॥

तूष्णीं चतुर्थं सतृणम् ॥ १६६ ॥

सह तृणेन पुरीषमुत्करे करोति ॥ १६६ ॥

पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रति मन्त्रम् ॥ १६७ ॥

पूर्वशब्दः सम्बन्धिशब्दः पूर्वं नद्याः कूलमिति यथा । परि... हणं परिग्रहः । यद्येवं परिगृह्णातीति नोपपद्यते । तस्मात्परिग्रहं ... रोतीत्येतदुक्तं भवति । दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन करणभूतेन गायत्रेणेत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १६७ ॥

वेद्यां त्रिरुल्लिख्याह हर त्रिरिति ॥ १६८ ॥

अयं च मन्त्रः किमियत्तापेक्षया उत त्रित्वविवक्षया । ... श्चातः यदीयत्तापेक्षया वरुणप्रघासेषु हर षट्कृत्व इति प्रयोगो ... द्वित्वात्प्रति वेदि हि तिस्रस्तिस्रो लेखाः । अथ त्रित्वविव... ततस्त्रिशब्दोऽभ्यसितव्यः । न ह्यनभ्यस्ते प्रति वेदि त्रित्वविशिष्टं ह... णमभिहितं भवति । तत्र केचिदाहुरियत्ता विवक्षा । प्रकृतौ ... लेखात्रित्वात्त्रिसंख्या विशिष्टं हरणमभिहितम् । विकृतावपि ... लेखा इति षट्संख्याविशिष्टं हरणमभिधेयमिति । अन्येत्वाहुस्त्रि... ब्दस्य श्रुत्यैव त्रिस्वरूपविषयता । लक्षणयेयत्ता परता स्यात् । ... तिलक्षणा विषयैव श्रुतिर्ज्यायसीति साभ्यासस्त्रिशब्दः प्र... क्तव्यः ॥ १६८ ॥

१हृत्वाग्नील्लेखाः संमृशति ॥ १६९ ॥

हरणसंमर्शने अग्नीत्कर्तृके । क्त्वाशब्दसामर्थ्यात् ॥ १६९ ॥

पितृयज्ञाग्निचित्ययोर्वा तत्र दर्शनात् ॥ १७० ॥

ते चैते पितृयज्ञाग्निचित्ययोः प्रतिपत्तव्ये । कुत एतत् । ...

---

१ एवं प्रेषितोऽग्नीत्ताभ्यो लेखाभ्यः पांसून् त्रिर्हृत्वा उत्करे क्षिप्य लेखाः सम्मर्शनेन समीकरोतीत्यर्थः ।

दर्शनात् । तत्र ह्येते दृश्यन्ते । पितृयज्ञे तावत् । लिखति हरति यद्धार्यं भवति । अग्निचित्यपि च लिखित्वाह हर्तारिति त्रिराग्नीध्र इति । दर्शनमत्र विधानमभिप्रेतं भवति । कुत एतत् । तत्र दर्शनादेव । तत्र हि दर्शनं न विधानमन्यपरत्वाद्वचनस्य । किं परतेति चेत् । पितृयज्ञे तावल्लिखति हरतीति प्रकृत्य स यज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीति। पित्र्यत्वादत्र स्मृत्युदितं प्राचीनावीतमुचितमतो यज्ञोपवीतविधानपरं वचनम् । अग्निचित्येपि च प्रायणीयहविष्कृदन्ते सौमिक्या वेदेः स्फ्यादिसम्मर्शनान्तस्यावसरविधानार्थं वचनम् । वेदिशब्दस्य संस्कारनिमित्तत्वात् । तद्धर्मपरिप्राप्तौ सत्यामवसरो विधीयते। एवं हि तत्र वचनं प्रायणीयं प्रकृत्य, तस्य हविष्कृता वाचं विसृजते, वाचं विसृज्य स्तम्बयजुर्हरति, स्तम्बयजुर्हृत्वा पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखित्वाह हर त्रिरिति, हरति त्रिराग्नीध्र इति । अतो विकृत्यनुप्रवृत्तिदर्शनात्प्रकृतावुपदेशोऽनुमीयते । किं च स्तम्बयजुर्हरणादिभिः सहोच्चारणात् । तस्मादिह भवति लेखा हरणादि ॥ १७० ॥

१अत्र वेदिकरणं यथोक्तम् ॥ १७१ ॥

खननमिहावसरे प्रतिपत्तव्यम् । आमूलोच्छेदनात् त्र्यङ्गुलम् वा ॥ १७१ ॥

उत्तरं परिग्रहं २परिगृह्णाति सुक्ष्मास्योनोर्जस्वतीति प्रतिमन्त्रं पूर्ववत् ॥ १७२ ॥

प्रतिमन्त्रमितीयतापि सिद्धे यत्प्रतीकोच्चारणं करोति, तद्वाक्यावसानप्रज्ञप्तये । इतरथा हि सुक्ष्माचासि शिवाचेत्यत्रापि पर्यव-

---

१ याज्ञिकदेवमते ‘ वेदिकरणं यथोक्तम ’ इत्येव सूत्ररूपम, ‘ अत्र ’ पदं त्वनुवर्तत इति, अत्र मूलं मृग्यम ।

२ अत्रापि ‘ ब्रह्मन् ? उत्तरं परिग्रहं परिग्रहीष्यामि ’ इति ब्रह्माणमामन्त्र्य ‘ओ३म् परिग्रहाण ’ इति तेनाऽनुज्ञातः परिगृह्णाति ।

स्तानं स्यादतः प्रतीकोच्चारणम् । पूर्ववदिति स्फ्येन दक्षिणा-
श्चादुत्तरतश्चेत्येवमर्थम् ॥ १७२ ॥

पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टि१ ॥ १७३ ॥

अनुमार्जनं समीकरणमभिप्रेतम् । पुरीषाहरणपक्षे
स्मिन्नवसरे वेदिपुरीषमपनीयान्यदानीयानुमार्जनं कर्त्तव्यम् ।
मर्थ्यात् । यच्चोक्तं प्राक्प्रवणामुदग्वेति तदप्यस्मिन्नेवावसरे
र्थम् । करणान्तरानुपदेशाच्च वज्रेणैवानुमार्जनम् । प्र
त्वात् ॥ १७३ ॥

अध्यधिवेदिं प्रोक्षणीर्द्धारयति ॥ १७४ ॥

अध्यधिशब्दः सामीप्ये उपरिभावे च । वेदिमिति द्वितीया
दाविभक्तिः । प्रोक्षणी शब्दो यौगिकोपि प्रोक्षणी विशेषविषयः ।
शिष्टशब्दोपादानसामर्थ्यात् ॥ १७४ ॥

अन्योथ स्फ्यमुद्यम्याह प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुप-
सादय स्रुचः सम्मृड्ढि पत्नीं सन्नह्याज्येनो-
देहीति यदीच्छेत् ॥ १७५ ॥

अन्यशब्देनाग्नीदभिधीयत इत्युक्तम् । अथ शब्दप्रयोगोनर्थ
पाठानुपूर्व्यादपि तत्प्राप्तेः । उच्यते । प्रोक्षणी धारणस्य वज्रोद्यमन
चैककालता यथा स्यादिति । आनन्तर्यार्थत्वादथ शब्दस्य नैकका
लार्थतेति चेत् । स्यात्पाठादपि तत्प्राप्तेः । व्यर्थोथ शब्दप्रयोगो
भूदिति एककालार्थता कल्प्यते । एवं ह्याह स वा उपर्युपर्येव प्रो
क्षणीषुधार्यमाणास्वथ स्फ्यमुद्यच्छतीति । ननु च सप्तम्याप्ययम
र्थो लभ्यते । अध्यधिवेदि प्रोक्षणीर्द्धारयत्यध्वर्यावन्यः स्फ्यमु
म्याहेति सिद्ध्यत्येवैककालता । एवं चेदन्यार्थोयमथ शब्दः ।
ऽन्योसति ह्यथ शब्दे धार्यमाणासु प्रोक्षणीषु सर्वे प्रैषाः प्राप्नु

---

१ 'तां प्रतिमार्ष्टि' इति श्रुतेः । प्रतिशब्दः पूर्वक्रियाविनिमयद्यो
तकः, पूर्वं खननेन विषमां कृतां इदानीं समीकरोति इति श्रुतेरर्थः

न्ति । नान्यथा । इध्मबर्हिः शब्दौ वरुणप्रघासेषु न विपरिणंस्येते । यत इन्धनादिध्मः । एवं चैकस्मिन्नपि काष्ठे प्रयोग उपलभ्यते । इध्मस्य वा शकलमपच्छिद्येति । बर्हिः शब्देतु जात्यपेक्षयैकवचनम् । दृश्यते चैकस्मिन्नपि तृणे बर्हिः शब्दप्रयोगः । बर्हिरंवास्मा एतत्स्तृणात्यस्कन्नं हविरसदिति । इह समुदाय एकवचनान्तो जात्यपेक्षः । ततश्चाविपरिणामः तृणसमुदायान्तरेऽपि सैव जातिरिति । स्रुक्शब्दे बहुवचनस्य समवायाद् गृहमेधीयोपसदादौ यथार्थं विपरिणामः । पत्नीशब्दस्य त्वनेकपत्नीकेऽप्यनूह एवैकवचनान्तस्य समाम्नानात् । आज्येनोदेहीति आज्येन गृहीतेनोद्गच्छेत्येतदुक्तं भवति । प्रैषार्थकतृणगतमपि वचनं समवायाद्यथार्थं विपरिणंस्यते । यथा वरुणप्रघासेषु प्रोक्षणीरासादयतमित्येवमादि । यदीच्छेत्ततः प्रैषो भवति । स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्युकामयेतापि नाद्रियेतेति ॥१७५॥

प्रैषप्रैषार्थयोरध्वर्युकर्तृकत्वं विरोधान्न स्यादन्यः प्रैषेऽन्यश्च प्रैषार्थ इति प्राप्त इदमाह—

यथाप्रेषितमन्यः पराधिकारात् ॥ १७६ ॥

यथाप्रेषितमन्यः करोति । प्रैषवचनसामर्थ्यादेवान्यस्मिन्प्राप्तेऽन्यशब्दोऽग्नीद्विषयः । यथान्यत्राहन्त्यन्य इति । अन्यः करोत्यग्नीत्करोतीति यावत् । कुत एतत् । पराधिकारात् । सामर्थ्यादेव च परप्राप्तौ परशब्दो जघन्यविषयः । परं हि जघन्यं निकृष्टमधिकृत्य प्रैषः प्रवर्त्तत इति । अपि च निकृष्टेनोत्कृष्टस्य प्रैषणं विरुध्यते । न ह्येवमाचरन्ति यदि वाध्वर्युः प्रेषयिताग्नीच्च प्रैषार्थं करोति ततोऽध्वर्युणा किञ्चित्कृतं किञ्चित्कारितं भवति । तथा च सति समाख्यानुगृह्येत । प्रैषार्थस्यः पुनरध्वर्युकर्तृकत्वे कृतमेव न कारितं स्यात् । तत्र नातीव समाख्यानुग्रहः स्यात् । तस्मादध्वर्युः प्रैषेऽग्नीच्च प्रैषार्थ इति ॥ १७६ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

स्वयं वा अविरोधात् ॥ १७७ ॥

स्वयं वा अध्वर्युः प्रैषार्थं करोति सामर्थ्यादग्नीत्प्रेषयति । कुत एतत् । प्रैषार्थस्य प्राधान्यात् । कुत एतदिति चेत् । प्रैषस्य तदर्थ-

त्वात्। अन्तरङ्गं प्रैषार्थो बहिरङ्गं प्रैषः। प्रैषार्थेन व्यवहितत्वात्
ततश्च यदन्तरङ्गं प्रधानं च तदध्वर्युः करोति। बहिरङ्गं गुण
च्चाग्नीध्रिति न्याय्यम्। ननु च विरुध्यत एतदुक्तम्। न हि नि
उत्कृष्टं प्रेषयितुमलमित्यत आह। अविरोधात्। स्यादयं विरो
यद्ययं प्रैषः स्यात्। अध्येषणात्वेषा। अग्नीदध्वर्युमधीच्छति। यथै
च्चैतच्च कुर्यादिति। प्रेषणाध्येषणयोः को विशेष इति चेत्। नि
विषयं प्रेषणम्। उत्कृष्टविषयमध्येषणमिति। यथा लोके मा
वकः प्रेष्यते काष्ठान्याहरेति। स्वामिनं च प्रत्यध्येषणा स्ना
भुज्यतामिति। वेदेऽपि च एभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ्नारथं
विभवो ह्यश्वा इति। अग्नीधाग्निरधीष्यते ततश्च
विरोधः ॥ १७७ ॥

प्रैषावचनाच्च ॥ १७८ ॥

न च सम्प्रैष वचनमस्ति। यथान्यत्राग्नीदग्नीन्विहरेति
अथवा सम्प्रैषावचनादिति। नैतत्सम्प्रैषवचनं किं तर्ह्यध्येषणमे
दिति। अथ यदुक्तमध्वर्योः प्रैषे सति किञ्चित् कृतं अध्वर्यो
किञ्चित्कारितं तथा सति समाख्यानुग्रह इति। उच्यते। एवं
प्रैषदानक्रियामेव प्रति साक्षादध्वर्योः कर्तृत्वं न प्रैषार्थे। साक्षात्
र्त्रन्तरस्य विद्यमानत्वात्। ननु चोक्तं स्वतन्त्रः कर्तेति प्रकृ
तत्प्रयोजको हेतुश्च कर्त्ता चेति प्रयोजकस्यापि कर्तृत्वम्। नैत
वम्। अन्यकर्तृत्वात्प्रैषार्थस्येत्युक्तम्। कथं तर्हि प्रयोजकस्य क
त्वम्। प्रैषे व्यापारात् क्रियायां चान्यस्य दृष्टत्वात्। तेन कर्तृत्व
बन्धनकार्यार्थं कर्तृत्वमतिदिश्यते। आह च—

प्रेषणे यदि कर्तृत्वं तदर्थेनोपपद्यते।
तत्र चान्यस्य दृष्टत्वात् कर्तृत्वमुपचर्यते ॥

कर्तृनिर्देशकार्यं च कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादि। यथा
पिति सार्वधातुके ङित्वातिदेशो ङिन्निबन्धनकार्यार्थः। न च त
साक्षात् ङित्वं ङकारस्येतोऽभावात्। एवमिहाप्यकर्त्तरि कर्तृत्वा
तिदेशः। तेन समाख्यानुग्रहो नातीवोपपद्यत इति।

प्रयोजकस्य कर्तृत्वं स्याच्चेत्किमतिदिश्यते।
अथातिदेशः कार्यार्थस्तदेव स्यात्प्रयोजनम् ॥

एवं च सति नातीवसमाख्यानुग्रह उपपद्यते । तस्मादध्वर्युः प्रैषार्थमग्नीच्च प्रैष इति । तथा च लिङ्गम् । प्रैषवचनं हि प्रकृत्याम्नायते । स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यकामयेतापि नाद्रियेत स्वयमुह्येवैतत् वेदेदमतः कर्मेति अध्वर्युं प्रैषार्थस्य कर्त्तारं दर्शयति । सूत्रकारानुप्रवृत्तेश्चायमेवार्थोऽवसीयते । हर त्रिरिति प्रैषवचने हि सति हृत्वाग्नील्लेखाः संमृशतीत्याह । तच्चैवमुपपद्यते । यथास्माभिर्न्यायोऽभिहितः । यदा चाध्वर्युः प्रैषदानेऽधिक्रियते । तत्राग्नीधः प्रैषार्थः स्यात् । तथा च सति हृत्वाग्नील्लेखाः संमृशतीत्यवाच्यं स्यात् । आह च—

प्रेषणे यदि कर्तृत्वं तदर्थे नोपपद्यते ।
तत्र चान्यस्य दृष्टत्वात्कर्तृत्वमुपचर्यते ॥
प्रयोजकस्य कर्तृत्वं तदुक्तिं प्रत्यसंशयम् ।
उक्तेरपि च कर्मत्वं उच्यमानतयैव हि ॥
तस्या अपि च कर्तृत्वमुच्यमानप्रबोधनात् ।
उच्यमानस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं चार्थसाधनात् ॥
एवं ह्यनेककर्तृत्वं कर्मत्वव्यवधानतः ।
प्रयोजकस्य कर्तृत्वमुच्यमानं न शोभते ॥
प्रयोजकोक्तिस्तस्यैव व्यापारः स्फुट एव हि ।
न तेन व्यवधानं तु पाक एवोदकादिवत् ॥
पच्यर्थः सम्भवत्येव हेतुवाक्यं विनापि हि ।
तेन पूर्वापरीभावो हेतुवाक्यस्य नेष्यते ॥
अङित्वेऽपि हि ङित्वस्य यथादेशः कृतोऽपिति ।
प्रयोजकस्य कर्तृत्वमेवमेवातिदिश्यते ॥
ङिन्निबन्धनकार्यार्थं ङित्वं ह्यङिति भाष्यते ।
कर्तृकार्यातिदेशार्थमकर्त्तर्येवमुच्यते ॥
गुणवृद्धिनिषेधार्थं ङित्वं ह्यङिति कथ्यते ।
अकर्त्तर्यपि कर्तृत्वं तृतीयाद्यर्थमुच्यते ॥
औपचारिककर्तृत्वं न सर्वत्राभ्युपेयते ।
गोरालम्भविधाने हि वाहीको नैव गृह्यते ॥
कर्तृशब्दस्य वाच्यश्चेत्प्रयोज्यो हेतुरेव च ।
एवमप्येकशब्दस्य प्राप्तानेकार्थवाचिता ॥
सत्याङ्गतौ च सा नेष्टा गत्यभावेक्षशब्दवत् ।

साहश्यादिवियुक्तेर्थे युज्यते नैकवाचिता ॥
लोकेपि कारयन्नेव कर्त्तेति व्यपदिश्यते ।
कुर्वाणमेव कर्त्तारमाहुर्नैव प्रयोजकम् ॥
कर्तृशब्दः प्रयोज्ये हि कर्तृत्वादेव वर्त्तते ।
प्रयोजके च सम्बन्धादकर्त्तर्युपचर्यते ॥
शब्दस्यार्थेन सम्बन्धो वाच्यवाचकयोर्द्वयोः ।
अपि शक्ती प्रकल्प्येते प्रत्ययो नान्यथा भवेत् ॥
तेन यत्रान्यसाहश्यं सम्बन्धो वा क्वचिद्भवेत् ।
तत एव प्रतीतत्वाच्छक्तिर्नैवानुमीयते ॥
एवं प्रयोजकेऽध्वर्यौ कर्तृत्वानुनपपत्तितः ।
प्रैषार्थस्यान्यकर्तृत्वात्समाख्यानुग्रहः कथम् ॥
प्रैषप्रैषार्थयोर्येन कर्त्रैकत्वं विरुध्यते ।
अतः कर्त्रन्तरापत्तिः सामर्थ्यादुपजायते ॥
प्रैषार्थस्यान्तरङ्गत्वात्प्रधानत्वाच्च कर्तृता ।
अध्वर्योरिव पश्यामः कातीयवचनाद्वयम् ॥
प्रैषस्य बहिरङ्गत्वाद् गुणत्वेनैव युज्यते ।
अग्नीध एव कर्तृत्वं विपरीतमतोन्यथा ॥
लोकस्य भ्रान्तिनाशाय महान्तं यत्नमास्थितैः ।
कृतेयं न्यायमास्थाय हेतुकर्तृनिराक्रिया ॥ १७८ ॥

प्राक्स्तरणाद्वेदिं नावमृशेत् ॥ १७९ ॥

वेदिं प्रकृत्य ह्येवमामनन्ति । तेनानवमर्शी यजध्वं तथा श्रे-
सो भविष्यथेति ॥ १७९ ॥

शृतानि च हवीꣳष्याप्रचरणात् ॥ १८० ॥

नावमृशेदिति वर्त्तते प्रचरणं च प्रधानविषयम् । न स्वि-
दादि विषयम् । अतदर्थत्वाद्धविषः ॥ १८० ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां माꣳसꣳहिताभ्यामवद्य-
न्त्येके१ ॥ १८१ ॥

---

१ अवमर्शननिषेधात् तत्प्रतिप्रसवार्थोऽयम् ।

मांससंहिते मांससंलग्ने ताभ्यामेके ऽवद्यन्ति । एके काष्ठेन । एवं ह्याम्नानम् । काष्ठेनावद्यतीति । तथा स्रुवेणावद्यति स्वाधितिनावद्यति हस्तेनावद्यतीति । तत्र सामर्थ्यात् स्रुवस्य द्रवद्रव्यविषयता स्वधितेश्च मांसविषयता हस्तकाष्ठयोस्तु पुरोडाशविषयत्वम् । तथा च सूत्रकारः । शृतावदानं पात्रीं चेति । आह च—

सामर्थ्यात्स्वधितिर्मांसे द्रवेषु स्यात् स्रुवस्तथा ।
हस्तकाष्ठे पुरोडाशमवदातुं प्रकल्प्यते ॥ १८१ ॥

आपन्नं स्तृणन्निरस्येत् ॥ १८२ ॥

यद्वेद्यां तृणकाष्ठाद्यापन्नं तत्स्तरणकाले निरसितव्यम् ॥१८२॥

१द्विषतो बध इति स्फ्यमुदञ्चं प्रहरति ॥१८३॥

तदेतददृष्टार्थम् । दृष्टस्यासम्भवात् । प्रधानोपकारकं च प्रयाजादिवत् । ततश्च यावदुक्ते निवर्त्तते ॥ १८३ ॥

२अवनिज्यपाणी अपरेण प्रणीताः स्फ्यं निदधाति ॥ १८४ ॥

पाण्योरवनेजनं दृष्टार्थम् । वेदिखननेन हि धूलीधवलावमलौ क्रियते । प्रयोजनम् तदभावे न भवति । ताववनिज्य प्रणीतानामपरतः स्फ्यं निदधाति ॥ १८४ ॥

इध्माबर्हिश्च ॥ १८५ ॥

समासोक्तयोः क्रमापरिज्ञाने सत्याह—

पूर्वमिध्मम् ॥ १८६ ॥

निदधातीति वर्त्तते ॥ १८६ ॥

---

१ अध्वर्युः प्रैषार्थमुद्यतं वज्रं प्रैषान्ते उदगग्रमुत्करे क्षिपतीत्यर्थः ।
२ हस्तावुत्करेऽद्भिः प्रक्षाल्य प्रणीतानां समीपे एवं स्फ्यमासादयत्यध्वर्युरित्यर्थः ।

प्रणीतादक्षिणेन वाहृत्य ॥ १८७ ॥

१इध्मं निदधाति ॥ १८७ ॥

२स्रुवं प्रतप्य पूर्ववद्वेदाग्रैरन्तरतः प्राक्संमाष्र्च्य- निशित इति विपर्यस्य बहिर्मूलैः प्राङुत्क्रम्य ॥ १८८ ॥

स्रुवं प्रतप्य पूर्ववदिति प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वा । तु- श्रुतित्वात् । वेदाग्रैः करणभूतैरन्तरत इति । मुखतः प्रा- बुध्नादारभ्याग्रात्संमार्ष्टि । अनिशित इत्यनेन मन्त्रेण । विपर्यस्य - हिर्मूलैर्विपर्यासात् प्रत्यगिति लक्ष्यते । बहिर्बाह्यतः । वेद- मूलैः प्राङुत्क्रम्येति । प्राङ्गत्वा । प्राङ्विवोत्क्रम्येति वचना- उत्क्रमणं च सम्मार्गमात्रे । न प्रतपने । तस्मातु तथैव स- ज्याद्यथाग्निं नाभिव्युक्षेत्प्राङ्विवोत्क्रम्येति वचनात् ॥ बहि- मन्त्रः प्रवर्त्तते । देशभेदात्तथा च सूत्रकारः । देशभेदे मन्- वृत्तिं ज्ञापयति । अग्निसम्मार्गे तूष्णीमुपरीति ॥ १८८ ॥

३प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ १८९ ॥

---

१ प्रणितानामाहवनीयस्यचान्तरालेन प्रदक्षिणमिध्माबर्हिरा- निदधातीत्यर्थः ।

२ अग्नीत् स्रुवं प्रतप्य अप उपस्पृश्य ततोऽग्निदेशात् प्राङु- म्य प्राच्यां गत्वावेदाग्रैः अग्रे प्रतिपत्तिविधानाद्वेदात् पृथग्भू- अन्तरतो मुखप्रदेशे स्रुवं प्राक् सम्मार्ष्टि; वेदाग्रैर्मूलादारभ्- पर्यन्तमुपरिप्रदेशे प्राञ्चं सम्मार्ष्टि मार्जनेन तत्संलग्नं रजः - तयतीत्यर्थ इति देवः ।

३ यस्य यस्य स्रुवादेः सम्मार्गो विहितो विधास्यते तस्य त- सम्मार्गानन्तरं तत्तत्प्रतप्य प्रतप्याध्वर्यवे प्रयच्छति । अत्रायं क्र- पूर्वं स्रुवस्य प्रतपनम्, ततः प्राङ्गत्वा यथोक्तः सम्मार्गः, पुनः प्र- वृत्य प्रतपनम्, तत उदकोपस्पर्शनमथ समर्पणमिति । अप्रैषपक्षे - ध्वर्योः प्रतपनपक्षेचार्थादग्नीधे समर्पणमिति विशेषः ।

वीप्सा स्रुगादिविषया । ततश्च स्रुगादीनामपि उत्तरं प्रतपनं प्रवर्त्तते । पूर्वं तु स्रुवस्यैव विधानात् ॥ १८९ ॥

अनिशितेति स्रुचः१ ॥ १९० ॥

सम्मार्ष्टीत्यनुवर्त्तते ॥ १९० ॥

तूष्णीं प्राशित्रहरण ; शृतावदानं पात्रींच ॥ १९१ ॥

ननु चावाच्यं तूष्णीमिति । सम्मार्गमन्त्रानुपदेशात् । स्यात्प्रतपनमन्त्रव्युदासार्थत्वात् । तत्प्राप्तिश्च क्रियानिर्देशात् । तच्छेषत्वाच्च मन्त्रस्य । पात्रीमात्रोपदेशसामर्थ्यात् । प्रयोजनवत्वाविशेषाच्च । उद्धरणपात्र्योरिडापात्र्योश्च सम्मार्गः । स च विनियोक्रमेण । क्रमान्तरे; प्रमाणाभावात्२ ॥ १९१ ॥

३सम्मार्जनान्यपास्यति ॥ १९२ ॥

अपक्षिपत्युत्करे । प्रदेशान्तराविधानात् । लिङ्गाच्चोत्करो वा अतिरिक्तस्य प्रतिष्ठेति ॥ १९३ ॥

४आहवनीये प्रासनमेके ॥ १९३ ॥

---

१ जुहूपभृद्ध्रुवाः ।

२ परेतु यदुक्तमविशेषादुद्धरणपात्र्योरिडापात्र्योश्च तूष्णीं विनियोगक्रमेण प्रतपनादीनीति, तदयुक्तम्, 'पात्रीम्' इत्येकवचनप्रयोगेण पात्रीगतद्वित्वस्याप्रामाणिकत्वात्, आसादनोपस्तारादौ एकस्या एवपर्याप्तत्वात्, शाखान्तरेषु तथैव श्रवणात् । इडापात्र्योस्तु न कुत्रापि सूत्रे सम्मार्गप्रतपने विहिते स्तः, अतस्तयोः सम्मार्गप्रतपने निर्मूले एव । अत एव पित्रभूत्याचार्येणैतयो सम्मार्गानर्हत्वमुक्तम् इति प्राहुः ।

३ सम्मार्गोत्तरं सम्मार्जनसाधनानि ;वेदाग्राणि उत्करे क्षिपतीत्यर्थः ।

४ 'आहवनीये वा' इति देवः । अत्रार्थे 'सम्मार्जनान्यद्भिः संस्पृश्याग्नौ प्रहराति यस्मिन् प्रतपत्युत्करे वा' इत्यापस्तम्बोक्तिः शरणम् ।

तद्धैके स्रुवं समार्जनान्यग्नावभ्याद्धतीति वचनात् ॥

पत्नीं सन्नह्यति प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता परिहरत्यधीवासोदित्यै रास्नेति ॥ १९४ ॥

पत्नीशब्देन यज्ञस्य स्वामिन्यभिधीयते । कुत एतत् । स्मरन्ति हि वैयाकरणाः । पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति । तत्रैव रूपं भवति । नान्यत्र । यच्च रजकस्य पत्नी कृषकस्य पत्नी उपचारमात्रं तत् । चिन्तायाः प्रयोजनम् । सन्नहनक्रियाक सम्बन्धान्नाध्वर्युपत्नी गृह्यते । सन्नहनं च सम्पूर्वस्य नहेः। सन् बन्धनमित्यर्थः । प्रत्यग्दक्षिणत इत्यवान्तरदेश उच्यते । स गार्हपत्यस्य । कुत एतत् । श्रुतेः । सा वै न पश्चात्प्राची यज्ञमन्व तेति हि प्रकृत्य तस्माद् दक्षिणत इवैवान्वासीतेत्याह । उप मिति च भूतकालप्रत्ययनिर्देशान्नेदानीमुपवेशनम् । पूर्वमेवोप सन्नह्यति । तस्या अपि च कर्म सन्निधिव्यवस्थानं नाय्यम् मानवत् स्वामित्वाविशेषात् । क्वचिच्च दर्शयति । पत्नी च वत्पत्नी च यथादेशमिति । मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता मुञ्जमयेन णेन योक्त्रेण सन्नह्यति । तच्च परिहरत्यधीवासोदित्यै रास्ने मन्त्रेण । अधीवास इति बहिर्वासस इति । स वा अभि सन्नह्यत्योषधयो वैवासो वरुण्या रज्जुस्तदोषधीरेवैतदन्तर्दधाति ॥

दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वमुद्गूहति विष्णोर्वेष्प इति ॥ १९५ ॥

उत्तरस्य शङ्कुस्थानीयता । प्रतिमोकश्च उपानहौ प्रति इति न्यायेन प्रवपणमुच्यते । ऊर्ध्वमुद्गूहति विष्णोर्वेष्प नेन मन्त्रेण । तच्चैतत्पत्नी सन्नहनं तत्संस्कारात्प्रतिपत्ति व्यम् । यच्चोच्यते सन्नहनं प्रकृत्याथ मेध्येनैवोत्तरार्द्धेनाज्यम इति ततश्चाज्यावेक्षणार्थतावगम्यते । तदप्यर्थवादप्रायम् हि सन्नहनस्याज्यावेक्षणार्थत्वे प्रमाणत्वमस्ति ॥ १९५ ॥

न ग्रन्थिं करोति ॥ १९६ ॥

स वै न ग्रन्थिं कुर्यादिति वचनात् ॥ १९६ ॥

ऊर्जेत्वेत्याज्यमुद्वास्य पत्नीमवेक्षयत्य-
दब्धेनेति[1] ॥ १९७ ॥

ऊर्जेत्वेत्यनेन मन्त्रेणाज्यमुद्वास्य पत्नीमवेक्षयत्यवेक्षणं कारयति । ततश्चाध्येषणा पत्न्याज्यमवेक्षस्वेति । न ह्यन्यथा अवेक्षयितुं शक्यते । अदब्धेनेत्यवेक्षते । यद्यपि चोक्तमवेक्षयत्यदब्धेनेति । तथापि त्वावपश्यामीत्युत्तमपुरुषयोगादवेक्षण एव मन्त्रो नाध्येषण इति । तच्चैतदनेकपत्नीके परार्थत्वादेकैव करोति । पत्न्यभावेपि च पितृयज्ञे[2] द्रव्यसंस्कारानपायादध्वर्युरवेक्षते ॥ १९७ ॥

[3]वेद्यां करोत्यपरं प्रोक्षणीभ्यः ॥ १९८ ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ १९८ ॥

आहवनीये वा कृत्वा तच्छ्रापिणः ॥ १९९ ॥

आहवनीये वा कृत्वा तच्छ्रापिणः । आहवनीये वा[4] कृत्वा वेद्यां करोति । तच्च नैवमेवं विकल्प्यते । किं तर्हि व्यवस्थितविभाषेयम् । आहवनीयश्रापिण आहवनीये वा कृत्वा एवं ह्यामनन्ति । अथाज्यमादाय प्राङुदाद्रवति तदाहवनीयेधिश्रयति यस्याहवनीये हवींषि श्रपयन्ति । सर्वो मे यज्ञ आहवीनीये श्रृतोभूदिति ॥ १९९ ॥

---

१ आपस्तम्बः ' सा निमील्यावीक्ष्यानुच्छ्वसन्ती वीक्षत ' इति ।

२ एवं रजस्वलायां प्रसूतायां प्रोषितायां वाऽध्वर्युरेवावेक्षते ।

३ अग्नीत्तदाज्यं नीत्वा आसादितानां प्रोक्षणीनां पश्चाद्वेद्यां करोतीत्यर्थः ।

४ ' अधिश्रपणम् ' इति शेषः ।

सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनाति प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ॥ २०० ॥

च शब्दादाज्यं च पूर्ववदेव । न ह्यन्यथाज्योत्पवने पवित्रे प्येते इति । कुत एतादिति चेत् । प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतस्ते तत दत्ते ताभ्यामाज्यमुत्पुनातीति । प्रोक्षणीनां पुनः संस्कारः कार्यो प्रयोजनमिध्माबर्हिषोः प्रोक्षणाभावे न भवति ॥ २०० ॥

आज्यमवेक्षते तेजोसीति यजमानो वा ॥२०१

प्रकृतत्वादध्वर्युः ॥ २०१ ॥

स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धामनामेति सकृन्मन्त्रः २०२ ॥

स्रुवेणाज्यग्रहणमिति । कुत एतत् । चतुर्जुह्वां गृह्णातीति तेः । चतुः संख्याविशिष्टं च ग्रहणं कथमन्यथोपपद्यते । यदिस्रु न गृह्यते । तत्राप्याज्यस्य नियमः । यद्वाज्यग्रहणं तत् स्रुवेण स्रुवनियमो नाप्युभयनियमस्तथा हि सति दधनि पयसि च स्रु स्याप्रवृत्तिः स्यात् । तत्र को दोषः । स्रुवेणावद्यतीत्येतदुपरुध्ये अथ पुनराज्यनियमे सति स्रुवस्यावदानसाधनत्वेन सामर्थ्याद्द्र द्रव्यादौ प्रवृत्तिरनिवारिता भवति । जुह्वां चतुर्गृहीतं धामनामेत्य मन्त्रेण । सकृन्मन्त्रवचनम् । पारिभाषिकसूत्रात्त्रिः कृत्वो मन्त्रप्र इह विकल्पेन सकृत्वमुच्यते । ननु च परिभाषायामपि न त्रिर्मन्त्र चनमभिहितम् । तत्र हि न्यायतः प्रतिग्रहणं मन्त्रप्राप्ताविदमुक्तं चनादाज्ये मुष्टौ चोत्तम इति । सत्यमेवमपि तु त्रिरेव मन्त्रोभिहि स्यात् । वचनोपसन्यासादेव हि वचनं त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीया ति । तेनात्रित्वप्राप्तौ तदनुसकृत्सकृदेवेति इह सकृत्वमुच्यते । वचनादाज्यइति यदेव सूत्रम् । मुष्टौ चोत्तम इत्युत्तमशब्दस्य मु ना सम्बन्धः । आज्यस्याप्युत्तमसम्बन्धे सति उपभृति सप्तकृ मन्त्रः प्राप्नोति । तथा च न वेदवाक्यं व्यवस्थितम् । तेन वचना ज्य इति पारिभाषिकेनैव वाक्यद्वयोपनिबन्धनं सिद्धम् । न वा

मिह सकृन्मन्त्र इति । सत्यमेतदेवम् । वाक्यद्वयप्रतिपत्त्यर्थस्तु पुनरारम्भः । इतरथा ह्येकवाक्यताप्याशङ्क्येत सकृन्मन्त्रवचनविधिप्रशंसार्थतया त्रिशब्दस्य तन्माभूदित्यतः सकृन्मन्त्रवचनमुच्यते ॥ २०२ ॥

अष्टावुपभृत्यल्पीयोनुयाजाश्चेत् ॥२०३॥

अष्टगृहीतमुपभृति गृहीतव्यम् । जौहवादल्पतरम् । यद्यनुयाजाः सन्ति । इहानुयाजानामवैकल्पिकत्वाद्विकृत्यर्थश्चेच्छब्दः ॥२०३॥

चतुरन्यत्र प्रतिविभागात् ॥ २०४ ॥

अनुयाजवत्कर्मणोन्यत्र अन्यद्रव्यानुयाजके च कर्मणि चतुर्गृहीतमुपभृति ग्राह्यम् । कुत एतत् । प्रतिविभागात् । प्रतिविभागेन ह्युपयोग औपभृतस्य दृश्यते प्रयाजेषु चानुयाजेषु च । तेनोभयार्थतौपभृतस्याध्यवसीयते । ततश्चानुयाजाभावे प्रयाजार्थमेव चतुर्गृहीतं भवतीत्ययमभिप्रायः ॥ २०४ ॥

किञ्च—

पश्चातिथ्यादर्शनाच्च ॥ २०५ ॥

पशौ तावदन्यद्रव्यकेष्वनुयाजेषूपभृति चतुर्गृहीतं दर्शयति । अथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीतं जुह्वां चोपभृति च गृह्णाति पञ्चगृहीतं पृषदाज्यमिति । तथा अननुयाजके कर्मण्यातिथ्यायाम् । अथोत्पूयाज्यं सर्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति न ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति । तत्रानुयाजार्थेन द्रव्येण नार्थ इति प्रयाजार्थमेव चतुर्गृहीतं दर्शयति ॥ २०५ ॥

न कृत्स्नोपदेशात् ॥ २०६ ॥

नैतदेवं कृत्स्नं ह्येतदष्टगृहीतमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्यते । अथ यदष्टौकृत्व उपभृति गृह्णाति छन्दोभ्यस्तद् गृह्णाति अनुयाजेभ्यो हि तद्गृह्णाति छन्दांसि ह्यनुयाजा इति । एवं चानुयाजार्थस्यैव वचनात्प्रयाजेषु विनियोगः । यथा प्रयाजार्थस्योत्तराघारे ॥ २०६ ॥

यदुक्तं पश्वातिथ्यादर्शनादिति । न तद्दर्शनं किं तर्हि वचनं तत्—

पश्वातिथ्ययोर्वचनात् ॥ २०७ ॥

यदा सकलस्यानुयाजार्थता तदानुयाजाभावे उपभृत्यग्रा प्राप्ते वचनाच्चतुर्गृहीतं विधीयते । प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति न चेह प्राप्तिरस्तीत्यतो वचनमिदमिति । अत्र वदामः । स्याद देवं यदि कृत्स्नमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्येत । न तूपदिश्यते । हि शाखिनां वचनम । यदष्टौकृत्व उपभृति गृह्णाति प्रयाजा याजेभ्यस्तद् गृह्णातीत्युभयार्थतया विधानम् । यत्पुनरुक्तम् । याजेभ्यो हि तद्गृह्णातीति, तदनेनोभयार्थत्वविधानादनुवादः इति । ननु स एव विधिरयमनुवाद. कस्मान्न भवति । न, तेन कलस्यानुयाजार्थत्वे प्रयाजार्थतानुवदितुं शक्या, उभयार्थविधा पुनर्यथाप्राप्तावनुयाजांशोनूद्यत इत्यदोषः । कृत्स्नोपदेशे हि स्यादेता वम् । नायं कृत्स्नोपदेशः । पश्वातिथ्ययोश्च वचनं स्यात् । यद्यु यार्थता न स्यात् । उक्तेन न्यायेनोभयार्थत्वे प्राप्तिपूर्वकत्वाद्दर्शनमे तदिति । किं च वचनं सत्येतस्मिन्न ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति हेतुरन मर्थः स्यात् । तस्मादपि दर्शनमेवेति । आह च । उभयार्थविधा चेदितरस्यानुवादता ॥ २०७ ॥

ध्रुवायां च जुहूवत् ॥ २०८ ॥

चशब्दादुपभृति च । किं सिद्धं भवति सकृन्निर्वामन्त्रवचन म । तच्च वचनपरिप्राप्तं त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयादिति विधा पुनराह तदनुसकृत्सकृदेवेति ॥ २०८ ॥

इध्मं प्रोक्षति विस्त्र्ंस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थिं कृष्णोसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ २०९ ॥

इध्मादि प्रोक्षति । कृष्णोसीत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् कथं पुनरिध्मं विस्त्र्ंस्य प्रोक्षति बर्हिश्च प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पु स्ताद्ग्रन्थि प्रतिग्रहणं च समर्पणपूर्वकं प्रत्युपसर्गप्रयोगसामर्थ्याति

तथा च वचनम् अथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्तीति । इध्मस्याग्न्यर्थस्य प्रोक्षणम् । मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषाभ्याम् । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति मन्त्रवर्णः । इध्मं प्रकृत्य चाह । तन्मेध्यमेवैतदग्नये करोतीति । प्रयोजनम् । तादर्थ्याभावे न प्रोक्षणम् । यथावभृथेष्ट्यां परिश्रित्सु परिधिसंस्कारार्थस्येध्मकाष्ठस्य वेदेरपि वानेन कारणेन स्तरणाभावे न प्रोक्षणम् । यथा गृहमधीये, तत्रापि हि मन्त्रलिङ्गम् । बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामीति । तन्मेध्यामेवैतद् बर्हिषे करोति वाक्यशेषः । उपसत्सु तु स्तृताया अप्येकवृत्स्तरणमस्त्येवेति प्रोक्षणं प्रवर्त्तत एव । बर्हिर्मन्त्रः स्रुग्भ्यस्त्वेति समवेतवचनत्वात् स्रुग् द्वित्वैकत्वयोर्विपरिणाम्यते । स्रुगभावे च ज्योतिष्टोमेनूबन्ध्यापक्षे स्रुक्शब्दस्याप्रयोगः ॥ २०९ ॥

शेषं मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनमिति ॥ २१० ॥

अत्र शेषस्य द्वितीयान्तनिर्देशात्, मूलानां च सप्तम्या गुणविभक्त्या निर्दिष्टत्वात्, शेषार्थतेति केचित् । नेत्यपरे । वेदवाक्ये हि शेषस्य मूलार्थतैव गम्यते । एवं ह्याह । अथयाः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते ताभिरोषधीनां मूलान्युपनिनयतीति तत्संस्कार इव दृश्यते । ता इमा आर्द्रमूला ओषधय इति । किं च प्रयोजनवत् द्रव्यसंस्कारावगतेरिति प्रयोजनवद् बर्हिर्द्रव्यं तदनेन संस्क्रियत इति । सूत्रं च यथावेदवाक्यं नेयम् । यश्चाथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्त इति शेषस्य व्यपदेशः सोपि सामस्त्यार्थः । प्रयोजनं नाशदोषादौ मूलोपनिनयनं कर्त्तव्यमेव ॥ २१० ॥

पवित्रे निधाय प्रणीतासु बर्हिर्विस्रंस्य

पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरिति ॥ २११ ॥

प्रणीतासु निधानं वाचनिकम् । बर्हिर्विमुच्य पूर्वस्मात्प्रदेशात् त्रिमुष्टिप्रस्तरग्रहणं विष्णोरित्यनेन मन्त्रेण । स चायमपच्छेदे मन्त्रः पुरस्ताद्गृह्णातीति वचनात् । ततश्च यत्रापच्छेदो नास्ति तथा पितृयज्ञे परिच्छिन्न एव गृहीतोसाविति तत्र मन्त्रो निवर्त्तते ॥ २११ ॥

ब्रह्मणे प्रदाय सन्नहनं विस्रंस्य दक्षिणस्यां

वेदिश्रोणौ निधायान्यैरवच्छाद्य वेदिं स्तृणा-
त्यूर्णम्रदसमिति त्रिवृत् ॥ २१२ ॥

ब्रह्मणे प्रदाय प्रस्तरं बर्हिः सन्नहनं विस्रंस्य विमुच्य
शास्यां वेदिश्रोणौ स्थापयित्वा अन्यैस्तृणैरेव प्रच्छाद्य वेदिं तृ
दयति ऊर्णं म्रदसमित्यनेन मन्त्रेण । त्रिवृदिति त्रिधातुम् ।
स्य नोदितार्थाभिधायकत्वात्पितृयज्ञे विपरिणामो बर्हिषः ॥ २

उपपत्त्या वा१ ॥ २१३ ॥

२बहुलम् ॥ २१४ ॥

स्तृणाति ॥ २१४ ॥

अधरमूलम् ॥ २१५ ॥

तृणाति अधरमूलानि३ करोति ॥ २१५ ॥

पश्चादपवर्गम् ॥ २१६ ॥

४पश्चाच्चापवर्गः समाप्तिर्भवति । न प्रागुदग्वा । ब्रह्मणे
दृष्टार्थम्, व्यापृतहस्तः स्तरणं कथं नामकुर्यादिति । तेन पितृय
भवति । गृहमेधीयेपि च केचित्स्तरणाभावान्न प्रदानमिच्छ
नेत्यपरं । अस्ति हि तत्र व्यापारः । सन्नहनविस्रंसननिधान

---

१ न त्रिवृत्, अपितु यावतीभिरावृद्धिर्भवति वेदेः स्तरणं
तीभिः कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

२ निविडं घनं यथा स्यात्तथाच्छादयतीत्यर्थः ।

३ पूर्वस्तृतस्य बर्हिषो मूलानि पश्चात्तीर्यमाणबर्हिषोऽग्रैः
दनीयानीत्यर्थः ।

४ वेदेः पूर्वभागादारभ्येति शेषः । एकं मुष्टिं वेदेः पूर्वभा
त्वा द्वितीयं मुष्टिं वेदेर्मध्यमभागे पूर्वस्तृतबर्हिषो मूलान्यग्रैरछा
स्तृणाति, ततस्तृतीयं मुष्टिं वेदेः पश्चिमप्रान्ते पूर्ववत् द्वितीय
स्तरणेन सम्बद्धं स्तृणीयात् । अयमेकः प्रकारः ।

दनानि । प्रकृतौ हि तानि प्रवृत्तप्रस्तरेणाध्वर्युणानुष्ठितानि इहापि तद्वत्क्रियेति ॥ २१६ ॥

१प्रवृहन्वा ॥ २१७ ॥

वृहान्निष्कर्षे, निष्कृष्य अथो अपि प्रवर्हं स्तृणीयादिति वचनात् । अस्मिंश्च पक्षे मन्त्रावृत्तिं नेच्छन्ति । स्तरणक्रियासात त्यात् । इतरत्र प्रतिमुष्टिक्रियाविच्छेदान्मन्त्रावृत्तिरिष्यते । स्तरणद्रव्यान्यत्वात् । यद्यपि च स्तीर्यमाणैकवेदिविषया स्तरणक्रिया मन्त्रोपि तत्परः । अथापि स्तरणाद्रव्यान्यत्वमात्रमङ्गीकृत्य सूत्रकृता मन्त्रावृत्तिरभिहिता, न ग्रहणलवनस्तरणाद्यग्रहणेष्विति ॥ २१७ ॥

अत्रोद्वासनमाहवनीयश्रापिणः ॥ २१८ ॥

विरोधात् आहवनीयकल्पने हि हवींषि दह्येरन् । यद्येवं कपालो द्वासनमपि कर्त्तव्यम् ॥ २१८ ॥

इध्मात्समिधमादायाहवनीयं कल्पयत्युपरि र्युपरि प्रस्तरं धारयन् ॥ २१९ ॥

उपर्युपरीति सामीप्ये, प्रस्तरं धारयत्समिधाऽऽहवनीयं समर्थं करोति२ । तच्चैतत्समर्थीकरणमग्नेरेव दृष्टार्थत्वात् । नतत्कार्यपत्रानामपां परिश्रितां वा ॥ २१९ ॥

उल्मुके उदूहत्यनुयाजार्थेत् ॥ २२० ॥

अनुयाजार्थमुल्मुकोदूहनम् । तत्संस्पर्शनेन ह्यग्नेरनुयाजा-

---

१ एवं च प्रागपवर्गमेव कृतं भवति । वेदेः पश्चिमपार्श्वे स्तीर्त्वा तस्याग्राणि यष्ट्यादिनोत्पाट्य तेषामधस्तादन्यस्य बर्हिषो यथा मूलानि भवन्ति तथा स्तृणीयात् ।

२ समिदाघातेन क्लृप्तमिन्धनेध्मादेर्ज्वालनसमर्थं करोति । लोकेऽपि काष्ठादिना पूर्वमग्निमाहृत्य पश्चात् सन्धुक्षणं क्रियते, एवमत्रापीति भावः ।

र्थस्यायातयामतोपजन्यते । तत्संस्कारप्रयोजनत्वाच्चोल्मुक
हवनीयानुगमने ततो नानयनं गार्हपत्यादेव प्रणीयत इति । त
पुनरनुसंस्पर्शनविस्मरणेऽनुयाजनिर्वृत्युत्तरकालं, नाहवनीये
स्पर्शनं तदर्थसंस्कारत्वात् । ननु चोत्तरपदार्थार्थमग्निसंस्कार
पीष्यते । तथा ह्याह । ते पुनरनुसंस्पर्शयन्तीति प्रकृत्य अया
ग्नियदत ऊदूर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य तत्तनवा महा इति । न
लानुयाजार्थत्वात् । तत्कुतो वचनात् । ते वा एते उल्मुकं उदू
नुयाजेभ्य इति । इतरदर्थवादप्रायम् । तथाच सूत्रकारः । अ
जाश्चेदिति । तच्चैतद्यागाभिनिर्वृत्त्यर्थद्रव्यादृष्टसंस्कारत्वा
पि भवति ॥ २२० ॥

परिधीन्परिदधात्यार्द्रानेकवृक्षीयान्बाहुमात्रान्पा-
लाशवैकङ्कतकार्ष्मर्यबैल्वान्पूर्वालाभेपूर्वा-
लाभ उत्तरान् खादिरौदुम्बरान्वा
मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति
प्रतिमन्त्रम् ॥ २२१ ॥

परिधीयन्त इति परिधयः । संज्ञा चैषा यौगिकी । नहि
परिधिशब्दः प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया गवादिशब्दवत्क्व
ढः । न च यूपादिवत् संस्कारनिमित्तता शक्यावसातुम् । सं
राणामविधानात् । गम्यते चात्रावयवार्थः सर्वतो
त्परिधय इति । यूपे त्ववयवार्थो नावगम्यते । तत्संस्काराश्च
ताश्छेदनादयः । तेन तन्निमित्ततावगम्यते यूपशब्दस्य । ननु
सति परिधानात्परिधय इति चत्वारः प्राप्नुवन्ति । नोपदेश
र्यान्मध्यमदक्षिणोत्तरानिति । यत्र तु नैवं विधं वचनं न च चो
नुवृत्तिस्तत्र चत्वार एव भवन्ति । यथा पितृमेधे वारणान्परि
रिधायेति । प्रवर्ग्येपीति चेत् । न, मध्यमश्रवणात् । बहुत्वात्
परिधावुपश्रयति इति त्रयाणां च मध्यमो भवति । पैतुदारवे
तुःसंख्यास्त्विति चेत् । न, सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पूर्ववदिति । परि
योगनिमित्तत्वे च परिधिशब्दस्य पितृमेधादौ न धर्मप्राप्तिर्न ह्य

र्मोपलक्षणार्थः परिधिशब्दोऽग्निहोत्रादिशब्दवत् । संज्ञा तर्ह्यनर्थिका । न, संव्यवहारार्थत्वात् । परिधिपरिधानं शकलान्याधाय मत्येति । एकवृक्षीयानिति । उत्तरसूत्रादेवैकजातीयत्वे प्राप्ते एकवृक्षव्यक्त्यर्थमेवैकवृक्षीयग्रहणम् । अपरे तु वचनाभावान्नैवमिच्छन्ति । नह्येकत्वव्यवच्छिन्नवृक्षव्यक्तिपरं वचनमस्ति । अस्ति च जातिपरं वचनम् । ते वै पालाशाः स्युरिति । ननु पालाशादिग्रहणादेतत्सिद्धम् । सत्यमेवम् । अभाव उत्तरानित्युक्तत्वादेकस्य द्वयोर्वाभावे उत्तरजातिर्मा भूदित्येकवृक्षीयग्रहणम् । बाहुमात्रान् बाहुप्रमाणान् । पालाशादीनां पूर्वस्य पूर्वस्यालाभे उत्तरोत्तरस्य ग्रहणम् । स चायं प्रतिनिधिः स्यात्पूतीकादिवत् । न वानर्थप्राप्तत्वात् । न ह्यर्थेन परिधिमात्रं प्राप्नोति येन जातिर्नियम्येत । तस्माद्विधानमेवेदम् । पूतिकेषु तु द्रव्यापचारे सामर्थ्यात्सदृशद्रव्यप्राप्तौ ईषत्सदृशपूतीकनियम उपपद्यते । प्रयोजनं पूर्वाभावेपि न प्रायश्चित्तमिति । खादिरौदुम्बरत्वात्ते चामी खादिरौदुम्बराः अभावभिधानाभावात्पालाशैः सह विकल्प्यन्ते । अपरे तु बैल्वैःसह विकल्पमिच्छन्ति । एवं ह्याम्नायते । ते वै पालाशाः स्युरिति प्रकृत्य यदि पालाशान्न विन्देदथो अपि वैकङ्कताः स्युर्यदि वैकङ्कतान्न विन्देदथो अपि काष्मर्यमयाः स्युर्यदि काष्मर्यमयां न विन्देदथो अपि बैल्वास्युरथो खादिरा अथो उदुम्बरा इति । तेन कार्ष्मर्यमयाभावे बिल्वखादिरौदुम्बरा विकल्प्यन्ते । आह च—

अभावे च पलाशस्य विकङ्कतविधिर्यतः ।
तेन बिल्वविकल्पार्हौःखादिरौदुम्बराविति ॥

मध्यमदक्षिणोत्तरानिति । त्रित्वार्थं क्रमार्थं च गन्धर्व इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं परिदधाति । त्वाशब्दस्याग्निपरत्वादवभृथे विपारिणाममिच्छन्ति । अग्निपरता च तत्संस्काभिप्रवृत्तेः । सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विति च व्यक्तमग्निपरत्वम् । अतोस्यापि तत्परतैवेति । तदेतन्नातीव सुविचार्यालोचितमिव । परिधिपरत्वात्त्वाशब्दस्य । तत्कथमेकवाक्यत्वात् परिधिर्ह्यत्राभिधीयते । गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधात्विति यजमानस्य परिधिरसीति च स्पष्टैव परिधिपरता तस्मादवभृथेप्यनूह एव । यत्पुनरुक्तं सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विति अग्निप-

रतेति। यदि तस्याग्निपरतास्य किमायातम्। अतोयमनुपन्या
इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्यौपचारिकमेतत्। न तेन दक्षिणदि
स्थितत्वाद्दक्षिण इति। कुतो, लिङ्गात्। एष वै वीर्यवत्तमो य इन्
बाहुर्दक्षिण इति। तेन पितृयज्ञे न विपरिणामः। मित्रावरुणौ
त्तरतः परिधत्तामिति युक्तरूपोत्र विपरिणामः। उत्तरशब्दस्य
वेतवचनत्वात्॥ २२१॥

प्रथमं परिधिꣳ समिधोपस्पृश्य वीतिहोत्रमित्याद-
धाति॥ २२२॥

प्रथमग्रहणं द्वितीयतृतीयव्युदासार्थम्। उपस्पर्शनं च ता
स्कारः। द्वितीयानिर्देशात्। वाक्यशेषाच्च। तेनैतानग्ने समिन्धे इ
प्रयोजनमेवभृथेपि क्रियते। अग्नौ तु समिदाधानं दृष्टार्थम्।
श्चावभृथे न भवति॥ १२२॥

अनुपस्पृश्य द्वितीयाꣳ समिदसीति॥ २२३॥

द्वितीयाग्रहणादुपस्पर्शनमपि प्राप्तं निषिध्यते॥ २२३॥

सूर्यस्त्वेति जपत्याहवनीयमीक्षमाणस्तद्वचन-
त्वात्॥ २२४॥

त्वाशब्दोग्निपरत्वादवभृथे विपरिणम्यते। पुरस्ताच्छब्दश्च
क्परत्वात्पितृयज्ञे सूर्यस्त्वादक्षिणतः पात्विति। सम्प्रदाये त्वस
विपरिणाममिच्छन्ति। तेषामयमभिप्रायः। पुरस्ताच्छब्दोग्रवचनो
दिग्वाचीति। तच्चैतत्परिधिपरिधानाद्यवेक्षणान्तमेकं कर्मकार्य
त्वात्। एकं हि कार्यमग्निसंस्कारः। तत्कुतो, वाक्यशेषात्।
ज्राद्धि वषट्कारात् बिभेमीति प्रकृत्य तद्धमैवैतदग्नये नह्यतीति
तथा गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गो
करोति। एककर्मत्वे च नैमित्तिकमते भवति। अग्निसंस्कारत
दग्निकार्योपन्नास्वप्सु परिश्रित्सु च भवति। ननु च वषट्क
भूतिनिमित्तं परिधानमिति। तेनावषट्कारे जुहोतौ न प्रवर्
इति। नैतदेवम्। न हि कश्चिद्वषट्काराद्बिभेति न च तद्वयं

रिधिभिरपनीयते । तेनाग्निसंस्कारविध्यर्थवादप्रायमेतत् । स चाहृष्टोऽग्निसंस्कारो दृष्टस्यासम्भवात् ॥ २२४ ॥

१आवृत्य वेदिं बर्हिस्तृणेतिरश्चीनि दधाति सवितुरिति ॥ २२५ ॥

अथस्तीर्णां वेदिमुपावर्त्तते स तृणं आदाय तिरश्चीनि दधाति हि श्रूयते । तिरश्ची इत्युदगग्रे । अत एव प्रागग्रवेदेस्तरणाम् । आवृत्य वेदिमित्यवाच्यम् । सामर्थ्यादेव तत्प्राप्तेः स्याद्वेद्यधिकरणार्थत्वात् । अन्यथा हि न ज्ञायते क्वैते तृणे निधीयेते इति ॥ २२५ ॥

अन्ये वायुक्तत्वात् ॥ २२६ ॥

अन्ये वा तृणे उपादेये न वेदिसम्बन्धिनी । कुत एतत् । अयुक्तत्वादन्येषां इतरेषां च वर्हिस्तृणानां वेदिस्तरणे विनियुक्तत्वात् । न च विनियुक्तं वचनमन्तरेणार्थान्तरं विनियोगमर्हति । वेदितृणेऽध्वर्युरादत्त इति यथा । नत्वत्रापि वचनमस्ति तस्या द्वे तृणे आदायेति । न । पञ्चम्यभावात् । पञ्चम्या ह्ययमर्थो लभ्यते । षष्ट्यापि ह्ययमर्थो लभ्येत इति चेत् । सत्यं, लभ्यते विभक्तिव्यत्ययेन । अस्तु व्यत्यय इति चेत् । न, न्यायविरोधात । षष्ठ्यर्थस्यासम्भव इति चेत् । सप्तम्यर्थे षष्ठी भविष्यति । एवं चावश्यं भाविनि व्यत्यये न न्यायविरुद्धो विनियुक्तस्य विनियोग आश्रितो भवति । तस्मादप्रकृते तृणे आदाय वेद्यां निदधातीति सूत्रार्थः ॥ २२६ ॥

तथाचोत्तरसूत्रम—

---

१ अध्वर्युर्वेदिं प्रत्यावृत्य आहवनीयसमीपाद्वेदिं प्रत्यागत्य स्तृतस्यैव बर्हिषो द्वे तृणे आदाय मध्ये स्तृतस्य बर्हिष उपरि आहवनीयस्य पश्चात् प्रदेशे तिरश्ची उदगग्रेस्थापयति । आपस्तम्बः ‘ समावनन्तर्गर्भौ दर्भौ विधृती कुरुतः ’ इति, तथा ‘ अन्तर्वेद्युदगग्रे निधायेति ’ च । काठके च ‘ पुरस्तात्प्रस्तरादनन्तर्गर्भौ विधृती आदाय वेद्यामुदञ्चौ निधाय ’ इति । अत एव तिरश्ची इति सूत्रितमिति देवभाष्ये ।

अन्यत्रापि तृणार्थ इति ॥ २२७ ॥

अतोऽन्यत्रापि तृणार्थे ऽन्यान्येव तृणानि गृहीतव्यानि । य पावीरसीति तृणमादायेति । कुत एतदयुक्तत्वादेव । युक्तग्रहणं दरं करोति । अथस्तीर्णायै वेदेर्द्धे तृणे अध्वर्युरादत्त इति । ननु शये लौकिकमित्यनेनैव सिद्धत्वादवाच्यमेतत् । नैतदेवम् । सर्वार्थनिराकरणविषयम् । सर्वार्थतया ह्यग्निद्रव्ये प्राप्ते अग्निमु समाधाय स्तुवन्तीत्यत्र, उल्कुषीमेवादायोपपरेयादित्यत्र च, लौ कमुपादेय इत्येवमर्थम् । ननु चैवमग्नीनां सर्वार्थता विरोधः निर्दिष्टकार्यसर्वार्थत्वाददोषः । इदं च सर्वार्थत्वात्कार्यविशेषद्र निराकरणविषयम् ॥ २२७ ॥

यूपाञ्जने च सर्पिः ॥ २२८ ॥

अन्यदेव ग्राह्यम् । प्रकरणे ह्यसंयुक्तविधानात्स्थाल्यस्य स थता तेन पशावपि सर्वार्थमेवैतदाज्यमिति यूपाञ्जनमाशङ्क्यते । धेवं किमिति न भवति । प्राकृतकार्यविशेषसम्बन्धादित्यदोषः । क र्यविशेषसम्बन्धाविशेषादस्य विशये लौकिकमित्यनेन तर्हि पुनर म् । न, तद्वाक्यावगतकार्यविशेषसम्बन्धविषयम् । इदं तु प्रकर वगतमित्यदोषः । अन्यत्रापि तृणार्थ इत्यस्यापराव्याख्या । अन्ये युक्तत्वादित्यनेनैवोपाकरणतृणादिष्वप्यन्यत्वसिद्धाववाच्यमेतदि अतोऽन्यथा व्याख्यायते । अन्यत्रापि तृणार्थे बर्हिस्तृणसदृश ऽन्यानि तृणानि भवन्ति । तत्सादृश्यं च संस्कारैर्भवति । तेभ्योऽ न्यसंस्कृतानीत्यर्थः । कुत एतत् । बर्हिः शब्दस्य जातिनिमित्तत्वा संस्कारनिमित्तताप्याशङ्क्यत एवेति चेत् । संस्कृतेषु बर्हिस्तृ बर्हिः शब्दं प्रयुञ्जते याज्ञिकाः । नासंस्कृतेष्वपि शब्दप्रयोगात्, ब रादाय गावो गता इति । सादृश्यात्सम्प्रयोग इति चेत् । न, इतरे राश्रयप्रसङ्गात् । यदिसंस्कारनिमित्तस्तदा सादृश्याज्जातौ प्रयोग तत्र कथं बर्हिः शब्देन जातिनिमित्तेनैवोद्दिश्य संस्कारविधानमु च्यते । बर्हिरासादयति । बर्हिः प्रोक्षतीति च । जातिनिमित्तत्वे पुनरे दोषो न भवति । तस्माज्जातिनिमित्तः । एवं चेद् बर्हिषा यूपावटं स् णातीत्येवमादौ संस्काराणामप्राप्तिः । अतइदमुक्तमन्यत्रापि तृण

इति । यूपाञ्जने च सर्पिरित्येतदपि केचिदेवं व्याचक्षते । तद्- युक्तमुक्तो ह्ययमर्थो घृतमाज्ये लिङ्गादिति । तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या ॥ २२८ ॥

पुरोडाशपयस्याधानासु चेच्छन् ॥ २२९ ॥

पुरोडाशमात्रामैन्द्रवायवे प्रास्यति । पयस्यां मैत्रावरुणा, आश्विने धाना इति । अत्रेच्छया लौकिकानि गृह्यन्ते । इच्छया प्राकरणिकानि । तुल्यशास्त्रत्वाद्विकल्पः । अपरे तु न्यायत एव विकल्पमिच्छन्ति । सवनीययागशेषस्य हविः शेषभक्ष इत्यनेन यजमानाशने विनियोगः । अत्र च पुरुषार्थत्वादभक्षणेऽप्यदोषः । ननु चैवं सतिप्राकृतं चतुर्द्धा करणं कस्मान्न भवति । नान्यत्र विनियोगशासनात् अत इदमुक्तं पुरोडाशपयस्याधानासु चेच्छन्निति१ ॥ २२९ ॥

तयोः प्रस्तरं स्तृणात्यूर्णम्रदसमिति ॥ २३० ॥

तयोर्विधृत्योरुपरि प्रस्तरं स्तृणात्यूर्णम्रदसमित्यनेन मन्त्रेण । अङ्गप्रधानार्थजुहूधारणार्थत्वात् । पितृयज्ञे देवपितृभ्य इति विपरिणस्यते मन्त्रश्चोदितार्थाभिधानात् ॥ २३० ॥

आभिनिदधात्यात्वावसव इति ॥ २३१ ॥

---

१ पितृभूत्याचार्यास्त्वेवं व्याचक्षते ' च शब्दस्तुशब्दस्यार्थे, पुरोडाशपयस्याधानासु तु योऽप्राकृतान्युपादद्यात् स इच्छयैवोपादद्यात् न तु शास्त्रतः, अशास्त्रार्थं एवायम् यत् प्राकृतादन्यस्योपादानम्, कुतः ? पुरोडाशादिषु द्वितीयादर्शनात् पुरोडाशादीनामेवायं प्रतिपत्तिरूपः संस्कारो न ग्रहाणाम्, प्रतिपत्तिश्च विद्यमानानां क्वचिदुपयुक्तानां भवति ; न प्रतिपत्त्यर्थमुत्पाद्यन्ते, अपि चावयवश्रवणान्येतानि; विद्यमानानां चावयवा गृह्यन्ते नावयवार्थमुत्पाद्यन्ते, तस्मात् द्विदेवत्यपात्रेषु प्रतिपादितशेषं यजमानेन भक्षितव्यम्, इति ।

अत्रार्थे जैमिनीयं ' अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात्' इति तार्तीयिकाष्टमपादस्थत्रयास्त्रिंशत्सूत्रमपि गमकम् ।

अभिनिधानं पाणिद्वयेन क्रियेत प्रसिद्धिलिङ्गाभ्यामित्यु
त्कराभिन्यासे ॥ २३१ ॥

सव्यासून्ये जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति
घृताचीति ॥ २३२ ॥

अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवत्यथ दक्षिणेन
प्रतिगृह्णातीति श्रूयते । प्रतिग्रहणं च समर्पणपूर्वकं प्रत्युपसर्ग
गसामर्थ्यात् । बर्हिषि च श्रुतौ समर्पणे विहिते ऽथास्मै बर्हि
यच्छन्तीति । सूत्रे, तं बर्हिः प्रतिगृह्णाति । घृताच्यसीति मन्त्रश्च
तार्थाभिधानाद्विकृतौ विपरिणम्यते । यथा गृहमेधीयादावना
स्रुगासादने घृताच्यसीति पदद्वयं निवर्त्तते । घृतमंचितम
मिति घृताची । अपरे त्वाहुः । घृतमच्यतेनयेति घृता
तदेतदयुक्तमिव । उपभृति ध्रुवायां चासम्भवात् । न हि ता
घृतमच्यते । चिन्तायाः प्रयोजनं करणपक्षे न विपरिणामः । प्रि
धाम्नेत्यस्याप्यप्रयोगमिच्छन्ति केचित् । धाम शब्दस्याज्यविषयत्व
एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यमिति हि श्रूयते । या त्वं घृ
च्यासि जुहूश्च नाम्ना सेदं प्रियं सद आसीद प्रियेण धाम्नाज्येन
सतीति वाक्यार्थः । तदेतदनुपपन्नम् । न हि धामशब्द आज्यवि
धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति
ह्यभियुक्तोपदेशः । तस्मात्प्रियेण धाम्ना भिहिता सतीदं प्रियं
असीदेति । यत्तु धामशब्द आज्ये दृश्यते । स कथं चिदुपचार
प्रतिपत्तव्यः ॥ २३२ ॥

एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रं बर्हिष्युपभृतं
ध्रुवायां चावकृष्टेनुपूर्वम् ॥ २३३ ॥

एव मितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रं बर्हिष्यासादयति । के
तरे इत्यत आह । उपभृतं ध्रुवाञ्च । अनुपूर्वमवकृष्टे मन्त्रा
विधानाद् । बर्हिषीति च प्रस्तरनिरासार्थम् । एवशब्दः प्रति
ग्रहविषयः । समर्पणपूर्वकं यथा स्यादिति । नन्वितरे इत्यु
त्वा पभृतं ध्रुवां चेत्यवाच्यम् । वाच्यं वा स्रुगासादनप्रतिप

त्वात् इतरथा ह्याग्नेयस्यासादनं प्रतीयेत । न गुणत्वादधिकरणस्य । अथ पुनरुपभृद्ध्रुवाग्रहणे क्रियमाणे स्रुगा सादनमेतदिति ज्ञापितं भवति । तत्कथमिति चेद्वचनात् । घृताच्यसि जुहूर्नाम्नेति जुहूं, उपभृन्नाम्नेत्युपभृत, ध्रुवानाम्नेति च ध्रुवाम् । मन्त्रलिङ्गाच्च । जुहूर्नाम्नेत्येवमादि । प्रयोजनमाज्याभावेप्यासादनमिति । अपरे तूपभृद्ध्रुवाग्रहणस्य फलं व्यावर्णयन्ति । पृषदाज्यपात्रस्यासादन व्युदासार्थम् । तत्पुनराचार्येणाभिहितमेवोपभृतासादनमित्युक्त्वा प्रियेण धाम्नेति वा विशेषोपदेशादिति । पृषदाज्यपात्रस्य वावकृष्टत्वव्युदासार्थमुपभृद्ध्रुवाग्रहणम् । तत्कथमनुपभृच्छिकारत्वाद्युपभृतो ह्युपधारणं कार्यम् । न च तत्पृषदाज्यपात्रेण क्रियते । अत एवार्थगृहीतत्वात्तस्य सादनादि न भवति ॥ २३३ ॥

१ पुरोडाशावभिघार्योद्वास्योपस्तीर्णे निधायानक्ति
यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां
विष्ठामनु यो वितस्थे आत्मन्वान्
सोम घृतवान् हि भूत्वाग्नि
गच्छ स्वर्यजमानाय
विन्देति ॥ २३४ ॥

उपस्तीर्ण इति पूर्वतरं द्रष्टव्यम् । तद्भूतोपदेशादुद्वास्योपस्तरणमशक्यं कर्त्तुम् । अभिघारणं हविर्मात्रस्य तत्सम्बन्धेनोपदेशात् । यद्वै हविरभिघारितं तन्मेध्यमिति । सूत्रकारस्तु पुरोडाशेलेक्षयति ॥ २३४ ॥

---

१ अथमत्र क्रमः प्रथमं वेदेन पुरोडाशविभस्मीकरणम्, ततः पात्र्याः स्थापनम्. पुरोडाशयोरभिघारः, पात्र्याः स्थानद्वये उपस्तारः, अथवा प्रथमं पात्र्यामुपस्तारस्ततः पुरोडाशयोरभिघारः, उदगुद्वासनम्, वेदेन पुनर्विरजस्करणम्, स्थापनम्, पात्र्या उपरि प्राणदानमिति देवभाष्ये ।

यथा देवतमन्यत् ॥ २३५ ॥

इति उक्तार्थम् ॥ २३५ ॥

प्रत्यनक्ति कपालानि यानि घर्मे कपाला-
न्युपचिन्वन्ति वेधसः पूष्णस्तान्यपि-
वूतऽइन्द्रवायू विमुञ्चतामिति ॥ २३६ ॥

कपालोद्देशेन विधानसामर्थ्यात्प्रतिकपालमञ्जनम् । युग
शक्यत्वात् । एवं सति यानि कपालानीति बहुवचनमञ्जनक्रिया
च्छिन्नसमुदायापेक्षम् । पात्रप्रोक्षणमन्त्रवत्पूजार्थं वा ॥ २३६ ॥

तूष्णीं वा ॥ २३७ ॥

कपालाञ्जनम् ॥ २३७ ॥

संख्ययोद्वासयति ॥ २३८ ॥

संख्याशब्देन करणभूतेनोद्वासयतीत्येतदुक्तं भवति । त
द्विचार्यते । किमेकमेकमिति प्रयोगः सर्वत्र । उत एक द्वे त्रीणि
उत प्रथमं द्वितीयं तृतीयमिति । एकमुद्वासयामीति प्रतिकपाल
योगः । एकमिति हि संख्याशब्दः च स प्राथम्यादविरोधाच्च स
प्रयुज्यत इति । तदेतदयुक्तम् । न ह्येकशब्दः सर्वत्र प्रयुज्यम
समर्थो भवति । एवं चेदेकं द्वे त्रीणीति प्रयोगस्तथा सति यथ
त्संख्यासंख्येयसम्बन्धात्सामञ्जस्योपपत्तिः । एतदपि नोपपद्यते
हि द्वितीये कपाले द्वित्वविशिष्टमुद्वासनं तथा तृतीये चतुर्थे
अतः पूरणप्रत्ययान्ता संख्या परिगृह्यते । प्रथमं द्वितीयं तृतीय
वमादि । एवं संख्ययोद्वासनं कृतं भवति । यथावत्संख्यासंख्ये
म्बन्धश्च । तथा च कपालनाशसंवित्तेः प्रायश्चित्तवचनमुपपद्य
ननु च प्रथमशब्दस्य द्वितीयापेक्षत्वाद्विकृतावेककपालेऽप्रयो
उच्यते । न विकृतिवशेन प्रकृतौ पदार्थावधारणमुपपद्यते । प्र
वशेन हि विकृताववधारणं युक्तरूपमतो यत्किञ्चिदेतदिति ॥ २३

प्रियेण धाम्नेति हवीꣳषि वेद्यां कृत्वा ध्रुवा अस-

दन्निति सर्वाण्यालभते ॥ २३९ ॥

बहुवचनं स्थाल्यपेक्षया । सर्वशब्दश्च जौहवाद्यपेक्षः । मुख्यक्रमेण वासादनालम्भने । क्रमान्तराभावात् । यज्ञपतिशब्दश्च बहुयजमानके विपरिणस्यते ॥ २३९ ॥

पाहि मामित्यात्मानम् ॥ २४० ॥

आलभत इति वर्त्तते । स चायमात्मसंस्कारः करिष्यमाणप्रयोजनः ।[1]ततश्चाश्वमेधे विरोधात्प्रतिप्रस्थता सवनीयाद्यासादनालम्भने कृते ऽध्वर्युरन्नहोमाभिप्रवृत्त एवात्मानं संस्पृशतीति ॥ २४० ॥

अत्र वा व्रतोपायनम् ॥ २४१ ॥

तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ २४१ ॥

इति कात्यायनसूत्रविवरणे कर्कोपाध्यायकृतौ
द्वितीयोऽध्यायः ।

---

१ ततः पशौ सुत्यायां च पुनः पुनर्हविरासादने कृते न भवति ; प्रथमत एव सकृत् कृतेनात्मनः कर्मसमाप्तिपर्यन्तं संस्कृतत्वादिति देवभाष्ये ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ होतृषदनं कृत्वा परेण वेदिं श्रोणिं वोत्तरेणे-
ध्मात्समिधमादायाग्नये समिध्यमानायानु
ब्रूहीत्याह ॥ १ ॥

होता यस्मिन्त्सीदति तद्धोतृषदनम् । समाचाराद्वेधभि[illegible]
स्यात् । तच्च कुशोत्तरीयम् । उपरिष्टात्तृणानिरसनोपदेशसामर्थ्यात्
कृत्वेति । करोतिरयमभूतप्रादुर्भाववचनः । शब्दसामर्थ्यात् । [illegible]
च कर्ममध्येप्युत्पत्तिर्यूपादीनाम् । स्थापनार्थो वापरेण वेदिमिति [illegible]
देशनिर्देशात् । किं च कृते चोदितत्वात् । प्रक्लृप्तद्रव्यस्य च कर्म[illegible]
भिवृत्तिसामर्थ्यात् । क्रियासातत्याविच्छेदाच्च । यूपादीनां त्वाह[illegible]
वोत्पत्तिश्चोद्यते । तस्माद्वैषम्यमनेन । यत्तु करोतिरभूतप्रादुर्भाव इ[illegible]
तदनैकान्तिकम् । अन्यत्रापि दृष्टत्वात् । पादौ करोतीति संस्कारे
गोमयानि करोतीति संहारे । घटमत्र कुर्विति स्थापने । तस्मात्स्था[illegible]
नार्थ एव । अपरेण वेदिमिति लिङ्गादध्यवसानम् । एषवां लोक [illegible]
त्युदङ्ङेजतीति प्रकृत्याह । अन्तरा वा एतदाहवनीयं च गार्हप[illegible]
चास्त इति । श्रोणिं वोत्तरेणेति तु शास्त्रात् । यद्येवं श्रोणिमुत्तरे[illegible]
वेत्यवधारणा । ननु लिङ्गविरोधः । नोदूगमनविधिशेषत्वात् । एष [illegible]
लोक इत्युदङ्ङेजतीत्यभिधाय संस्तौति । अन्तरा वा एतदाहवनी[illegible]
च गार्हपत्यं चास्त इति । स चोपचारवृत्त्या अन्तरा शब्दोन्तरे वान्त[illegible]

---

१. अध्वर्युर्वेदिमपरेण वेदेः पश्चाद्गार्हपत्याहवनीययोरन्तरा
होतुरुपवेशनार्थं वारणादिवृक्षजं शुष्ककुशैरास्तीर्णमासनं स्थाप[illegible]
त्वा, तत 'एहि? होतर्' इति होतारमामन्त्र्य तत्रागते सति इध्मा[illegible]
देकां समिधं हस्ते गृहीत्वाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्येवं होता[illegible]
प्रति ब्रवीतीति सूत्रार्थः ।

ति । इध्मात्समिधं गृहीत्वा अग्नये समिध्यमानायेत्यमुं मन्त्रमाह । स चायमग्निशब्दो जात्यपेक्षः । जातेः पदार्थत्वात् । ततश्च वरुणप्रघासेष्वनूहः । दृश्यते च आसाद्य हवींष्यग्निं मन्थतीति प्रकृत्याध्वर्युरेवाहाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्यूहाभावः । तथा प्रतिपराणीयोदेति प्रतिप्रस्थाता सम्मृजन्त्यग्निं सम्मृष्टेग्नाविति । तथाचाध्वर्युरेवाह ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि समिधमाधायाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीत्येकवचनान्तोग्निशब्दः । एवं च सति आज्येपि तुल्यत्वादविपरिणाम एव आज्येनोदेहीत्येवमादौ । ननु चाग्निभ्यां प्रह्रियमाणाभ्यामनुब्रूहीति द्विवचनमपि दृश्यते । तच्च जातिपरे नोपपद्यत इति । नैष दोषः । वचनं हि तद्व्यक्तिपरम् । व्यक्तेर्हि जातिशब्दमन्तरेण प्रत्यायनानुपपत्तेरिति ॥ १ ॥

होतरिति चैके ॥ २ ॥

होतरित्येवं चैक आहुः । तच्चैतद्धोतृपदमनुब्रूहीत्यस्मात्प्राग्वक्तव्यम् । तदुहैक आहुरग्नये समिध्यमानाय होतरनुब्रूहीति वचनात् ॥ २ ॥

प्रथमस्थानेन प्राक् स्विष्टकृतः[1] ॥ ३ ॥

स्थानशब्दः सवनाभिप्रायः ॥ ३ ॥

मध्यमेनेडायाः ॥ ४ ॥

स्विष्टकृत्प्रभृतीडान्तं मध्यमेन सवनेन[2] ॥ ४ ॥

शेषमुत्तमेन[3] ॥ ५ ॥

---

१ सर्वे मन्त्राः स्विष्टकृतः प्राक् स्विष्टकृत् प्रैषा अपि उपांश्वपेक्षया किञ्चिदुच्चैर्भवता स्वरेण प्रयोक्तव्या इति ।

२ प्रयोज्यमित्यध्याहारः ।

३ इडात आरभ्य कर्मापवर्गान्तं सर्वे मन्त्रा उत्तमेन सवनेन प्रयोज्याः । अत ‘ उपांशुप्रयोगः श्रुतेः ’ इत्यस्य दर्शपूर्णमासयोरप्रवृत्तिः । स्वरान्तरविधानात् ।

स चायं सवनधर्म उच्चैर्धर्मकाणाम् । न यजुषाम् । ह्युच्चैर्धर्मस्तस्य तद्गतो विशेषो वक्तुं युज्यत इति ॥ ५ ॥

सन्तत्वन्नित्र मेनुब्रूहीत्याह यजमानः ॥ ६ ॥

स चायं होतृसम्बोधनार्थत्वात् प्रोषितेन न प्रयोक्तव्य- हैव होतृसम्बोधनमन्यः करोति । तदुक्तं गुणेषु प्रतिनिधिः थत्वादिति । सत्रेषु चैक एवानुवदति । न ह्यत्रात्माभिवा दसम्बन्धंप्यात्मनः किं चित्प्रार्थ्यते यदनुच्चारणे यजमा संस्कारपरिलोप आशङ्क्यते । तस्मादेक एवाहेति ॥ ६ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यां चावबाधते पाद्याभ्यां वेदमह- ममुमवबाध इति द्वेष्यम् ॥ ७ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यां चावबाधते । अवबाधनमाक्रमणम् । च शा यजमानः । इदमहममुमवबाध इत्यनेन मन्त्रेण द्वेष्यम् । एवं अमुमित्यस्यस्थाने द्वेष्यस्य नामादेशः । स च क्रत्वर्थो न पुरु भ्रातृव्यमित्युपदेशसामर्थ्यात् । यदि हि पुरुषार्थत्वं स्यान्न द्वे स्याभावे भ्रातृव्यावबाधनमुपदिश्येत । उपदिश्यते च । तस्म क्रतूपकारार्थद्वेष्यस्यावबाधनमिति निरवद्यम् । पाद्याभ्यां इयमवधारणा । माध्यन्दिनीयायां ह्यविशेषपाठः । तस्मादेता नूच्यमानासु यं द्विष्यात्तमंगुष्ठाभ्यामवबाधेतेति । काण्वीयाया विशेषपाठः । पाद्याभ्यामङ्गुष्ठाभ्यामिति । इष्यते च सामान्य विशेषविषयता । अतो न विकल्पः । पाद्याभ्यामेवेत्यवधार्यत इ इदमहमिति च सत्यप्यात्माभिवादिपदप्रयोगे पुरुषार्थरूपता वात्सत्रेष्वविपरिणामः । अतएवैकः कुर्यादिति ॥ ७ ॥

अभावे द्विषन्तं भ्रातृव्यमिति वा ॥ ८ ॥

द्वेष्यस्याभावे द्विषन्तमवबाधे भ्रातृव्यमिति वा प्रयोग अत्र च क्रत्वर्थेप्यवबाधनं अमुष्येति द्विषच्छब्देभिचरन्नन्यत्रापि भिधानाद्यद्यभिचरन्नामादिशति तत उदकोपस्पर्शनं भवति । च द्वेष्यद्विषतोर्नामादेशोवश्यम्भावी तत्र को विशेषः । उच्च बुद्धिस्थ इति ब्रूमः । यदाभिचारबुद्ध्या नामादेशस्तदैवोदकस्पर्श

म् । न क्रत्वर्थरूपतायामिति । अन्यत्वनेनैवाभिचारमिच्छन्ति । न ह्यत्र वचनमस्ति । यथा वज्राभिमर्शनजपे द्विषतो वध इति । यदि नाभिचरेदित्युक्त्वा यद्यु अभिचरेदमुष्य वध इति ब्रूयादिति । एवं स्फ्योदकप्रहरणेपि वचनम् । तथा स्तम्बयजुर्हरणे यद्यु अभिचरेदमुमतो मा मौगिति ब्रूयादिति । वचनपूर्वकं च तत्सूत्रं अमुष्येति द्विषद्ब्रूदभिचरन्नन्यत्रापीति । न चेह वचनमतोभिचाराभावात्कुत उदकोत्स्पर्शनम् ॥ ८ ॥

यावत्सामिधेनि वेदेदमहं तावतिथेन वज्रेणेति ॥९॥

प्रयोगार्थमिदमारभ्यते । यावत्यः सामिधेन्योऽस्मिन्कर्मणीति वेद विजानीयादिदमहं तावतिथेन वज्रेणेति[1] । ननु चात्र पञ्चदशैव सामिधेन्यः । तत्र यावत्सामिधेनि वेदेत्यवाच्यम् । सत्यमेवमेव हि ता अभिविधीयन्ते । अथ चैकविंशतिसंख्याप्रवृत्तिज्ञापनार्थम् । एकविंशतिसामिधेनीरपि दर्शपूर्णमासयोरनुब्रूयादिति । इदमहममुमवबाध इत्यत्राभिहित एव इदमहमिति शब्दः । पुनरिहोच्चारणं तावतिथेन वज्रेणेत्यस्यावसरार्थम् । तावतिथ इति च पूरणप्रत्ययान्तः । तावतां पूरणस्तावतिथ इति । पञ्चदशानां पूरणः पञ्चदश इति । यद्येवं पित्र्यायां सामिधेनीत्रित्वे तीयप्रत्ययान्तत्वात्तृशब्दस्य तृतीयेनेति प्रयोगः । उपसत्सु च नान्तादसंख्यादेर्मडिति मट् प्रत्ययान्तत्वान्नव शब्दस्य नवमेनेति प्रयोगः[2] ॥ ९ ॥

प्रतिप्रणवमाधानम् ॥ १० ॥

सामिधेन्यनुवचनं कुर्वतो होतुः प्रणवे प्रणव इध्माधानं कुर्यात् । स चायं कालार्थः संयोगः उभयोरग्न्यर्थत्वात् । इध्मो ह्यग्नीन्धनार्थः, सामिधेन्योपीध्यमानानुवादिन्यः । न च वचनमन्तरेण गुणयोर्गुणगुणितेष्यते । यत्तु सामिधेनीयाज्या इध्मएवाहुतिरिति स्तु-

---

१ द्विषन्तमवबाध इति शेषः ।

२ तथा च ' इदमहं तृतीयेन, इदमहं नवमेन, इदमहं चतुर्विंशेन, इदमहं एकविंशेन ' इत्यादि पित्र्यायामुपसत्स्विष्टकापशौ प्राजापत्यपशौ च यथासंख्येन प्रयोगः ।

तिमात्रं तत् कालार्थेऽप्युपपद्यते । प्रयोजनं मानुषादपचारादन्त्
यां सामिधेन्यां प्रक्षिप्ते इध्मकाष्ठे सामिधेन्यनूच्यत एवेति । न
चैतदिन्धनाभावे ऽवभृथादौ निवर्त्तते ॥ १० ॥

सामिद्ध इति प्रागतः सर्वमिध्ममेकवर्जमनुयाजाश्चेत् ॥ ११ ॥

समिद्ध इत्यतः प्रतीकात् प्राक् यः प्रणवस्तत्र सर्वमिध्मम
दधाति । एकमिध्मकाष्ठं वर्जयित्वा, यद्यनुयाजाः सन्ति । तच्च
ह वैकल्पिकत्वादनुयाजानां विकृतिविषयम् । समिद्ध इत्यतः
पादानसामर्थ्यात् । केचित्सामिधेनी विवृद्धावागन्तूनामन्त्यायां
ध्मप्रक्षेपमिच्छन्ति । तत्पुनरनुपपन्नम् । प्रकृतौ हि समि
मानो अध्वर इत्यस्याः प्रणवे सर्वेध्मप्रक्षेपः कृतो विकृता
चोदकानुग्रहात्तत्रैव कार्यः । किं च यत्र बहवो धा
भवन्ति तत्रानुपपत्तिः काष्ठानामष्टादशेध्ममित्युक्तपरिमाणत्वा
अथ विवृद्धिरुपगम्यते । सा हि निष्प्रमाणिका स्यात् । न हि सा
धेनीनामिध्मस्य च परस्परतोऽङ्गाङ्गिभावः । तस्मात्समिद्ध इति
गत इत्यत्र श्रुतिरनुकृता । एवं हि श्रवणं समिद्धो अग्न आहुते
प्राचीनं सर्वमिध्ममभ्यादधाति ॥ ११ ॥

अनुवचनान्ते वेदेनाहवनीयं त्रिरुपवाज्य स्रुवेण पूर्वमाघारमाघार्याहाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति ॥ १

अनुवचनान्तः सामिधेन्यन्त उच्यते । त्रिरेव प्रथमा
त्तमामनवानन्ननुब्रूयादिति हि प्रकृत्य आह । एतदनुवचनमि
अपरे तु कल्पकारान्तराभिप्रायात्सुयजा च यजेत्येतदनुवचनं
न्ते । तदभिप्रायः । अग्ने महां असि ब्राह्मण भारतेत्यादीध्माना
नुवादितया सामिधेन्यनुवचनैकदेशभूतमिति । तदन्ते वेदेनाह
यस्य त्रिरुपवाजनं कृत्वा स्रुवेण पूर्वमाघारमाघारयति । त
पवाजनं प्रसिद्धितादर्थ्याददृष्टार्थम् । उचितं ह्यग्नौ काष्ठान्याधा
नायोपवाजनमिति । धर्ममात्रं वा द्रव्यविशेषनियमाद्वेदेनेति
ख्यानियमाच्च त्रिरिति । न च वेदद्रव्येण त्रित्वविशिष्ट उप

इष्टार्थाभिनिर्वृत्तिः । तस्माद्धर्ममात्रम् । प्रयोजनमवादावपि क्रियते । स्रुवग्रहणं जुह्वा निवृत्त्यर्थम् । होमे हि जुहूः परिभाषितेति । आघारमिति संज्ञानिर्देशः । आघारयेति च ऋज्वादिगुण परिग्रहार्थम् । अत्र च प्रजापतिर्देवता । निरुक्तत्वात्सूत्रकारप्रस्थानाच्च । पूर्वा देवता सामान्यादिति । स्वाहाकारः स्यात्परिभाषितत्वात् स्वाहाकारः सर्वत्रेति । न वा प्रतिषिद्धत्वात् । न स्वाहेति वचनात् । अनिरुक्तं हि मन इति । परिभाषान्यविषया । अग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीत्ययं मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी विकृतौ विपरिणस्यते । पदार्थत्वाच्च पूर्वाघारो यावदुक्तं निवर्त्तते । उपवाजनं तु द्रव्यसंस्कारात्प्रवर्त्तत एव ॥ १२ ॥

इध्मसन्नहनैरनुपरिधि सम्मार्ष्ट्यग्ने वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्रामम् ॥ १३ ॥

इध्मसंग्रहनैः करणभूतैरनुपरिध्यग्निं त्रिस्त्रिः परिक्रम्य संमार्ष्ट्यग्ने वाजजिदित्यनेन मन्त्रेण । स चायं होमसाधनभूताहवनीयद्रव्यसंस्कारत्वात्सम्मार्गो यावदुक्तेपि प्रवर्त्तते । मन्त्रस्तु चोदितार्थाभिधायित्वादवभृथेष्ट्यां विपरिणस्यते । अत्र केचिदग्निद्रव्याभिधायकत्वात्सकृन्मन्त्रवचनमिच्छन्ति । देशभेदान्नेत्यपरे । परिध्युपलक्षिता हि भिन्ना देशाः । तथा च लिङ्गमथोपरिष्टात्तूर्ष्णीं त्रिरिति । प्रतिदिशं हि मन्त्रप्राप्तौ तूष्णीमिति वचनमर्थवद्भवति । प्रतिदिश तु सकृत्सकृन्मन्त्रवचनमिष्यते । तदुक्तमेकद्रव्ये कर्मावृत्ताविति ॥ १३ ॥

तूष्णीमुपरि ॥ १४ ॥

णमुल्वचनानुवृत्तिसामर्थ्यात्परिक्रम्येत्यत्रापि भवति । अनुपरिध्युपदेशसामर्थ्याद्यथोपाहितमिति केचित् । नेत्यपरे । न ह्ययं परिधिसंस्कारो येनाभिप्रवृत्त्या तत्क्रम आश्रीयते । अग्निसंस्कारस्त्वयम् । तेन प्रदक्षिणोपचारोदक्संस्थता सम्पादनाय प्रथमं दक्षिणं ततः सम्मार्गः ॥ १४ ॥

अपरमाहवनीयादञ्जलिं करोति नमो देवेभ्यः

स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम् ॥ १५ ॥

आहवनीयस्यापरतो नमो देवेभ्य इत्यनेन मन्त्रेणाञ्जलिं क-
रोति । नमस्कारार्थत्वाच्च पुटाञ्जलिं करोति । स्वधा पितृभ्य इत्य-
नेन दक्षिणत उत्तानमञ्जलिं करोति । तदेतदञ्जलिकरणमुत्तराघारार्थं
स स्रुचोत्तरमाघारमाघारयिष्यन्पूर्वेण स्रुचावञ्जलिं निदधाति
वचनात् । प्रयोजनं तदभावे ऽभावः ॥ १५ ॥

अप उपस्पृश्य सुयमेम इति जुहूपभृतावा-
दायोत्तरां जुहूं कृत्वा दक्षिणातिक्रामत्यङ्-
घ्रिणा विष्णविति ॥ १६ ॥

अपामुपस्पर्शनं पित्र्यं मन्त्रमुक्त्वेति परिभाषितत्वादवाच्य-
तः प्राचीनावीत्यादि व्युदासार्थम् । सुयमेम इत्यनेन मन्त्रेण जुहू-
भृतावादत्ते । किं तूत्तरां जुहूं कृत्वा पूर्वतरम् । नन्वेतदवाच्यं पा-
णिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्याधानमादानकाल इत्युक्तत्वात् । उच्य-
ते । तत्सर्वविषयम् । एतदुत्तराघारार्थमित्यदोषः । सर्वा-
तयैवात्रापि प्राप्तेरवाच्यतेत्येवं चेत् । मन्त्रवदादानस्योत्तराघारार्थं
ज्ञापयति । इतरथा हि जुहूपभृतोरादानोद्देशेन विधानसामर्थ्यात्
दादानमात्रे प्रवृत्तिराशङ्क्येत । अथ पुनरुत्तरां जुहूं कृत्वेति सूत्रा-
रम्भे सति कर्मार्थस्रुगादानादन्यदेतदिति ज्ञापितं भवति । ननु
पारिभाषिकस्य सर्वार्थता कथमवगम्यते । उच्यते । वाक्यस्या-
शेषविषयत्वात् । इत्थमेव कुर्यादुभाभ्यामेव पाणिभ्यां जुहूं परि-
गृह्योपभृत्यधिनिदध्यादिति । इदं तूत्तराघारावान्तरप्रकरणात्तदर्थमि-
ति निरवद्यम् । दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विष्णवित्यनेन मन्त्रेण
यजतिस्थानं प्रतिगमने मन्त्रः । अयमपि चोत्तराघारार्थगमनवि-
षयावान्तरप्रकरणादेव ॥ १६ ॥

१परिधीनपरेण सञ्चरो होष्यतः ॥ १७ ॥

---

१ परिधीनां पश्चात्स्रुचां पूर्वेण होमं करिष्यतो ऽध्वर्योर्गमना-
गमनमार्गः सञ्चरः ।

इति । अपरेणेति तृतीया । न हि एनत् प्रत्ययोत्र एनवन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या इति । सर्वार्थं होष्यत इति सम्बन्धात् ॥ १७ ॥

सव्येनेतो दक्षिणेनामुतो ॥ १८ ॥

गच्छतीत्यध्याहारः । इतो गच्छन्यजति स्थानं सव्येन गच्छति अमुत आगच्छन् दक्षिणेनेति । न च सव्यदक्षिणयोरितरेतरनिरपेक्षयोर्गमनसामर्थ्यमस्ति । तेन प्रवृत्त्युपलक्षणार्थं वचनम् । एतदपि सर्वार्थमेवाविशेषविधानसामर्थ्यात् । अथातोतिक्रमणस्यैवेति हि प्रकृत्य य आश्रावयिष्यन्सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्येति । ननु चैवं सति आश्रावणविशिष्टएवातिक्रमणे सव्येतरपादनियमो भवति न सर्वत्र । ततश्चोत्तराघारे न भवति । अत्रोच्यते । अतिक्रमणं हि प्रकृत्य सव्येतरपादनियमाभिधानम् । तस्मिंश्चाश्रावणेन विशेष्यमाणे विशिष्टानुवादलक्षणोवाक्यभेदः प्रसज्यते ऽतः सर्वार्थतेत्युक्तम् । अत एव सूत्र कारेणेहोपनिबद्धम् । आह च । आश्रावणविशिष्टे तु नियमो यद्ययं भवेत् । विशिष्टस्यानुवादत्वाद्वाक्यभेदः प्रसज्यते । तस्मात्सर्वार्थतैव ॥ १८ ॥

वसुमतीमित्यवस्थायेत इन्द्र इति जुहोत्युत्तराघारम् ॥ १९ ॥

अवस्थानवचनमुपवेशननिषेधार्थम् । जुहोतित्वादुध्युपवेशनं प्राप्नोति । अतो वचनात्तिष्ठति क्रियोच्यते । तिष्ठं स्तमाघारयति यं वा व आघारयतीति श्रूयते । अत एव च दर्विहोमेष्वपि तिष्ठतैवोत्तराघारआघार्यते । मन्त्रवर्णाच्चेन्द्रोदेवता ततश्च दार्विहोमेष्विन्द्राय स्वाहेति होमः । दक्षिणतश्च होमोस्य दक्षिणतस्तिष्ठन्नाघारयतीति वचनात् । पूर्वाघारे तु जुहोति स्थानादेवोत्तरत आघारणं सिद्धम् । आघारौ प्रकृत्य स यदुभयत आघारयतीति हि श्रूयते । स चायं पदार्थत्वाद्यावदुक्ते निवर्त्तते । प्रयाजार्थद्रव्येण वचनसामर्थ्यात्क्रियते । चतुर्गृहीतं वा एतदभूत्तस्याघारमाघार्यत्रिरितः प्राचीनं प्रयाजान्यजतीति । प्रयाजार्थता चास्य वाचनिकी । स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यो हि तद्गृह्णातीति । एवं

च प्रयाजार्थद्रव्याभावे ऽवश्यकर्त्तव्यत्वादाघारस्य स्थाल्यादे
गृहीतेन निर्वर्त्यते । यथा दार्विहोमेषु ॥ १९ ॥

आघार्यासंस्पर्शयन् स्रुचावेत्य जुह्वा ध्रुवां
समनक्ति संज्योतिषेति ॥ २० ॥

जुहोत्युत्तराघारमिति क्रियानिर्देशादवाच्यमाघार्येति । उ
ते । ऋज्वाद्यर्थोयमारम्भः । श्रूयते हि जुमाघारयति तथा सन्त
दीर्घं प्राञ्चमिति । असंस्पर्शयन्नसंलागयन् स्रुचावेत्य यर्जात स
नात् जुह्वा ध्रुवां समनक्ति संज्योतिषेत्यनेन मन्त्रेण । गच्छन्त
त्यध्याहारः । यद्यपि जुह्वा श्रूयते तथाप्यञ्जनक्रियोपदेशसामर्थ्य
ज्जौहवपरतैव न्याय्या । ननु चैवं सति जौहवेनानक्तीति सूत्र
रब्धव्यम । नेत्याह । तथा च सति स्रुवस्य करणता स्यात् ।
पुनर्जुह्वेत्युक्तं तस्याएव करणतेति साधूक्तम् । स चायं ध्रुवासंस्
रोप्युत्तराघारे सति प्रवर्त्तते । एवं ह्याह । शिरो वै यज्ञस्यो
आघार आत्मा वै ध्रुवा तदात्मन्येवैतद्यज्ञस्य शिरः प्रति
धातीति ॥ २० ॥

निधायेध्मसन्नहनान्यादाय ओश्रावयेत्याह ॥ २१ ॥

निधाय स्रुचाविध्मसन्नहनानि गृहीत्वोश्रावयेत्येवमाह
स्रुङ्निधानं च वाचनिकम । इतरथा हि युक्तयोराप्रयोजनाभिनिर्वृ
र्त्तेरविमोकः स्यात् । एवं च सति स्विष्टकृदन्तेपि निधानोपदेश उपप
ते । निधाय सञ्चरमभ्युक्ष्य प्राशित्रमवद्यतीति ॥ २१ ॥

अस्तु श्रौषडित्यग्नीत् ॥ २२ ॥

अस्तु श्रौषडित्येवं पुनरग्नीदाह ॥ २२ ॥

वेदिबर्हिरिध्मशकलमपच्छिद्यैके ॥ २३ ॥

आश्रावणं कुर्वन्ति । एवं ह्यत्र वचनम् । तद्धैके वेदं स्तीर्णं
बर्हिरभिपद्याश्रावयन्तीध्मस्य वा शकलमपच्छिद्याभिपद्याश्रावयन्
ति । एवं च इध्मशकलस्यापच्छेदो बर्हिषस्त्वभिपत्तिमात्रमेव ॥२३॥

एवं सर्वत्राश्रुतप्रत्याश्रुतेषु ॥ २४ ॥

उपग्रहद्रव्याणीति केचित् । तदयुक्तम् । न ह्याश्रावणमात्रे विधानमेषामिति । होतृवरणे तु विधानमेषाम् । इदं वै किञ्चिद्यज्ञस्येदं यज्ञमभिपद्यथ होतारं प्रवृणा इति । तस्मादेवं सर्वत्राश्रावणेध्वर्युः प्रत्याश्रावणे चाग्नीदिति । तथा च लिङ्गमाश्रावयत्यध्वर्युस्तदग्नीधं यज्ञ उपावर्त्तते सोग्नीन्नापव्याहरेदाप्रत्याश्रावणात् । प्रत्याश्रावयत्यग्नीत्तत्पुनरध्वर्यु यज्ञ उपावर्त्तत इति अध्वर्य्वग्नीधोराश्रुतप्रत्याश्रुते दर्शयति ॥ २४ ॥

अथ प्रवृणीतेग्निर्देवो दैव्यो हेता देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वान्मनुष्यवद्भरतवत् ॥ २५ ॥

अथेत्यवाच्यं पाठादेव तदर्थप्राप्तेः । तेन वरणे यजमानस्य प्राप्तत्वादध्वर्य्वर्थोयमथ शब्द इति केचित् । तदेतदनुपपन्नम् । आनत्यर्थे हि वरणे यजमानः परिभाषितो नादृष्टसंस्कारर्थे । न चैतदानत्यर्थम् । प्रवृत्तत्वाद्धोतुः । अतो यजमानस्याप्रवृत्तिरेव । अथ शब्दप्रयोगस्तर्हि किमर्थः । इध्मसन्नहनादि गृहीत्वाश्रवणं कृतम् । तच्च तावन्मात्र एव माभूत् । अत उपग्रहद्रव्यस्योत्तरत्रानुकर्षणार्थोऽथ शब्दः । अथ प्रवृणीते गृहीतेनैवेध्मसन्नहनादिना प्रवृणीते इत्येतदुक्तं भवति । तदर्थमेव ह्युपग्रहद्रव्यं श्रूयते । इदं वै किञ्चिद्यज्ञस्येदं यज्ञमभिपद्याथ होतारं प्रवृणा इति । अथ वा श्रुतप्रत्याश्रुतयोः वरणार्थत्वज्ञापनायाथ शब्दः । स वै प्रवरायाश्रावयतीति हि श्रूयते । अग्निर्देवो दैव्य इति देवताग्नेरभिधानं स्यात्प्रकृतत्वात् । न वा सविशेषणत्वात् । होतृपदोपसंहितो ह्ययमग्निशब्दः । तेन स्विष्टकृदग्न्यभिधायकः स्यात् । दृश्यते हि तत्र होतृपदोपसन्नहनमावाहने प्रयाजाज्यभागप्रधानदेवतासङ्कीर्त्तनोत्तरकालम् । अग्निं होत्रायावहेति तदाग्निं होत्रायावोढवा आहेति । तथा स्विष्टकृति यक्षदग्नेर्होतुः प्रियाधामानीति प्रकृत्याह । तदस्मा एतां देवा आहुतिं कल्पयित्वा थैनेनैतद्भूयः समशाम्यन्निति स्विष्टकृदग्नेर्ह्याहुतिः परिकल्पिता । अतो होतृतदोपसंहितः स्विष्टकृदग्निः । तथा सूक्तवाके अग्निर्होत्रेणादं हविरजुषतावीवृधतेति । तदेतन्नोपपद्यते । स्विष्टकृदग्नेरप्रकृ-

तत्वात् । न हि स्विष्टकृन्मन्त्रोयम् । किं च होतृसंस्काराभिप्र
तेनाग्निर्देवो दैव्यो होता स होतर्यध्यारोप्यते तदभिष्टवाय ॥
प्रकृतवस्त्वभिधायकत्वं मन्त्रस्याभ्युपगतं भवति । इतरथा ह्यप्र
वस्त्वन्तरार्थता प्रकृतवस्त्वभिधायकत्वैकवाक्यत्वे सत्ययुक्ताप
किं च एकवाक्यतानुपपत्तेः । न ह्यग्न्यभिधायकत्वे एकवाक्य
पपद्यते । देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वानिति प्रकृत्य भरतवदित्याह
रतश्चाग्निरभिधीयते । एष हि देवेभ्यो हव्यं भरतीति । न चाग्नि
दग्नेर्यष्टृत्वं सम्भवति । होतुस्तु सम्भवत्यग्निवद्यष्टृत्वम् । तेना
भिधायकत्वे भरतवदिति दृष्टान्तानुपपत्तिः । किं च ब्रह्मण्वा
च नोपपद्यते । उक्तेनैव न्यायेन ब्रह्म ह्यग्निरित्याह । एवं सति
पदानां सामञ्जस्येनैकवाक्यता । तस्मान्न स्विष्टकृदग्न्यभिधान
मिदमुच्चारणमिति । चिन्तायाः प्रयोजनं प्रधानदेवताभिधाय
आग्नेयविकारे सौर्यादौ विपरिणामः । स्विष्टकृदग्न्यभिधायक
ऽवभृथेष्टयाम् । अस्मदभिप्राये त्वविकृत एव सर्वत्र प्रयुज्यते ॥ २

अमुवदमुवदिति यजमानार्षेयाण्याह परस्ता-
दर्वाञ्चि त्रीणि ॥ २६ ॥

अमुवदिति आर्षेयोच्चारणम् । त्रीणीति कुतः । त्रीन्वृणीत
वचनात् । इदं हि पितैवाग्रेथ पुत्रोथ पौत्र इति लिङ्गात् । यजमा
ग्रहणं च ऋत्विगार्षेयव्युदासार्थम् ॥ २६ ॥

यावन्तो वा मन्त्रकृतः ॥ २७ ॥

वा शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । यावन्तो वा मन्त्रकृतस्ताव
नियमेनैव । यावन्तिं यस्य प्राप्नुवन्ति तावन्तिं प्रवृणीते न त्रीन्
ति । तत्कथं आर्षेयं प्रवृणीत इत्येषोत्र विधिः । एकं वृणीते
वृणीते त्रीन् वृणीत इत्यनुवादः । तथा न च तुरो वृणीते न
श्चातिवृणीत इति । आर्षेयाणि ह्येकत्वद्वित्वत्रित्वपञ्चत्वपरिच्छिन्न
नि प्रावरिकायां पठ्यन्ते । तेनार्षेयं वृणीत इतीयतैव यावन्ति
प्राप्नुव[illegible] तावन्त्येव व्रियन्ते । त्रित्वविधानं तु केवलमेकत्वद्वि

योरवयुत्यवादसम्भवमात्रादेवाभ्युपेयते[1] । मन्त्रकृतो मन्त्रदृश उच्यन्ते । न हि मन्त्राणां करणं भवति । अनित्यत्वप्रसङ्गात् । तेन दर्शनार्थः कृञिति व्यवसीयते । दृश्यते चानेकार्थता धातूनाम् । गन्धनावक्षेपण सेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञ इति आत्मनेपदप्रतिपादने गन्धनादीनर्थान् कृञो दर्शयति ॥ २७ ॥

[2]पुरोहितार्षेयेण वा ॥ २८ ॥

तच्चैतद्राजविषयम् । पुरोहितोपपत्तेः । तथाचोत्तरसूत्रम् ॥२८॥

क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥ २९ ॥

क्षत्रियोभिषेकक्रियारहितोभिप्रेतोधस्तनसूत्रारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अनयोर्नित्यं पुरोहितार्षेयोच्चारणं, राज्ञस्तु विकल्पः ॥ २९ ॥

मनुवदिति वा सर्वेषाम् ॥ ३० ॥

ब्राह्मणादीनां मनुवदिति प्रवरणम् । तच्च सकृदेवाभ्यासेकारणाभावात्[3] । यच्चोक्तमिदं हि पितैवाग्रेथ पुत्रोथ पौत्र इति तत्प्रदर्शनार्थम् ॥ ३० ॥

[4]ब्रह्मण्वदा च वक्षद्ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रा-

---

१ अत्र ' ऊर्ध्वज्ञुमासीनः होतारं वृणीते मनुष्ववद्भरतवदमुवदिति यथार्षेयो यजमानस्त्रीण्यथ ऽऋषि मन्त्रकृतो वृणीते ऽपि वा एकं द्वौ त्रीन् पञ्च न पञ्चातिवृणीते ' इत्यापस्तम्बवचनमप्यनुकूलम् ।

२ राज्ञो यजमानस्य पुरोहितार्षेयाणि स्वकीयानि वा वृणीत इत्यर्थः ।

३ आपस्तम्बः ' पुरोहितस्य प्रवरेण राजा वृणीते ' इति, ' अपि वा नार्षेयं वृणीते मनुवदित्येवं ब्रूयात् ' इति च । मनुः 'यद्यब्राह्मणोयजेत पुरोहितस्य प्रवरेण प्रवृणीयात् ' इति ।

४ आर्षेयो च्चारणादनन्तरं ब्रह्मण्वदित्यादिकं मन्त्रशेषं ब्रूयात् । तदन्तेऽसौ मानुष इत्यत्रासावित्यस्य पदस्य स्थाने अमुकशर्मेति होतुर्नाम ग्रहणं कुर्यात् ।

२५

वितारोऽसौ मानुष इति होतृनामग्रहणम् ॥ ३१

ब्रह्मण्वदित्यारभ्य होतृनामग्रहणान्तो मन्त्रः ॥ ३१ ॥

उपांशु वा ॥ ३२ ॥

होतृनामग्रहणं भवति । एवमपि हि श्रूयते । तच्चैतद्धोतृ-णमदृष्टसंस्कारस्तथा च यावदुक्तेपि प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥

सम्मृष्टा उपविशतः ॥ ३३ ॥

अथाध्वर्युं चाग्नीधं च सम्मृशतीति सम्मर्शनविधाना-तावेवोपविशतः सन्निधानात् ॥ ३३ ॥

अग्निर्होतेति स्रुगादापनं प्रयाजेषु सन्निधेः ॥ ३४

स्रुगादापनविधानसामर्थ्यात् । १सर्वत्र परिप्राप्ताविदमुक्तं सन्निधानात्प्रयाजार्थस्रुगादापनविषयतैवास्य वाक्यस्य । एवं सति पशावेकादशप्रयाजोत्कर्षे पुनरुच्चारणम् ॥ ३४ ॥

घृतवतीमित्युक्ते स्रुचावादायातिक्रम्याश्राव्याह समिधो यजेति पञ्च प्रयाजान्समिद्धतमे ॥ ३५

घृतवतीमित्यस्मिन्सकले मन्त्रवाक्ये उक्ते स्रुचौ गृही-तिक्रम्याश्रावयति । ततश्च पुरोनुवाक्याभावः । अथ यदपुरोनुवा-क्याः प्रयाजा भवन्तीति श्रूयते । पञ्चग्रहणं कर्मभेदज्ञापनार्थम् । होतानि कर्माणि । समिद्धहोमेन ह्येवसमृद्धा आहुतय इति व-समिद्धतम इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

यज यजेति शेषम् ॥ ३६ ॥

समिधो यजेति हि प्रथममुक्तम् । शेषं यज यजेत्येव व-म् । अथ यज यजेत्येवोत्तरानाहेति वचनात् ॥ ३६ ॥

---

१ अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् सर्वत्र प्राप्नोति तेन प्रयाजेष्विति -ध्यते ; समाख्यातः सन्निधेर्बलवत्वादित्याशयः ।

१ध्रुवस्तिष्ठन् ॥ ३७ ॥

इति वचनम् । अभिक्रमणमुत्तरसूत्रे वक्ष्यति ॥ ३७ ॥

२पूर्वं पूर्वं वाभिक्रामम् ॥ ३८ ॥

णमुलयं ततश्चाभिक्रम्याभिक्रम्येति द्रष्टव्यम् । तस्मादभितरामभितरामेव क्रामेदभितरामभितरामाहुतीर्जुहुयादिति । तेन ध्रुवपक्षे समिद्धतमे, अभिक्रमणपक्षे पूर्वं पूर्वमिति ॥ ३८ ॥

उपभृतो जुह्वामानयत्यनवमृशंश्चतुर्थम् ॥ ३९ ॥

चतुर्थं प्रयाजं प्रति उपभृतो जुह्वामानयति । तच्चानवमृशन् स्रुचौ । स वा अनवमृशन्समानयतीति ३ ॥ ३९ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह--

एवं प्रवृद्धौ ॥ ४० ॥

प्रयाजप्रवृद्धौ चतुर्थे चतुर्थे समानयति४ ॥ ४० ॥

अनुयाजेषु ॥ ४१ ॥

नैवमेव प्रतिपत्तव्यम् ॥ ४१ ॥

---

१ एकस्मिन् स्थाने स्तम्भ इव तिष्ठन् पञ्च प्रायाजान् यजति, अपक्रमणकारणे सत्यपि नापक्रामेदिति भावः । अत्र 'सर्वान्वैकध्यम्' इत्यापस्तम्बसूत्रमुपोद्बलकम् ।

२ अभिक्रम्याभिक्रम्याहवनीयसंमुखं गमनं कृत्वा पूर्वं पूर्वं प्राक्संस्थपङ्क्त्या पञ्चापि प्रयाजान् पृथक् पृथक् स्थाने जुहोतीत्यर्थः । 'पञ्च प्रयाजान् प्राचः प्रति दिशं वा, सामिधः पुरस्तात्तनूनपातं दक्षिणात इडः पश्चाद्बर्हिरुत्तरतः स्वाहाकारं मध्ये' इत्यापस्तम्बसूत्रे ।

३ आपस्तम्बः 'त्रीनिष्ट्वार्धमौपभृतस्य जुह्वामानीय प्रत्याक्रम्य शेषेण ध्रुवामभिघार्यानुपूर्वं हवींष्यभिघारयन्त्युपभृतमन्तत' इति ।

४ अत एव 'चतुर्थसप्तमदशमेषु समानयन्ति' इति याज्ञिकोक्तिः ।

उत्तरां जुहूमध्युह्य प्राचीमवहृत्य जुहोति ॥ ४२ ॥

उत्तरैव जुहूरित्यवाच्यं उत्तरामिति । तेनोत्तरां प्राची... हृत्येति सम्बन्धः । इत्थमेव कुर्यात् प्राचीमेव स्रुचमुपावहृत्ये... श्रूयते। अध्युह्याध्युह्य जुहोति न सकृदवतारितया । हुत्वा तेनैवा... त्योपभृत्यधिनिदध्यादिति वचनात् ॥ ४२ ॥

एवं सर्वत्र ॥ ४३ ॥

न प्रयाजमात्र एवैतत् । न हि प्रयाजान् प्रकृत्य श्रूयते इ... होममात्रोद्देशेन च श्रवणम् । अथ तौ होमस्यैवेति प्रकृत्यैतच्च... यत इति ॥ ४३ ॥

नाभिदेशे धारणम् ॥ ४४ ॥

प्रकृतयोर्जुहूपभृतोः। अथातो धारणस्यैवेति हि प्रकृत्यामनन्ति। ... हैष मध्यमः प्राणस्तस्मादुतमुपन्यञ्च्यवैवे धारयेदिति। सर्वत्र शब्दश्चा... वर्त्तते। तथा च सर्वविषयमेतद्धारणं भवति न प्रयाजेष्वेव । ... नारभ्य ह्येतत्पठ्यते ॥ ४४ ॥

प्रयाजानुमन्त्रणमेको ममैका तस्य योस्मां-
द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ ४५ ॥

प्रयाजे इष्टे सत्यनुमन्त्रणं कर्त्तव्यम् । एको ममेति । त... द्याजमानं अकरणत्वात् । आत्माभिवादिपदसम्बन्धे सत्यप्यार्थि... गाभावात् अनेकयाजमानके कर्मण्यविपरिणामः ॥ ४५ ॥

एवं मिथुनैर्यथासंख्यम् ॥ ४६ ॥

उत्तरत्र यथा संख्यमेवमनुमन्त्रणानि कार्याणि । एवं ह्याम्ना... यते । तस्मात्प्रथमे प्रयाजे इष्टे ब्रूयादेको ममेति, तथा द्वौ ममेति ... तीये प्रयाजे, त्रयो ममेति तृतीये प्रयाजे इत्येवमादि । तदेवमर्थर... लाघविक आचार्यः सूचयत्येवं मिथुनैर्यथा संख्यमिति ॥ ४६ ॥

न तस्य किंचनेति पञ्चमे ॥ ४७ ॥

पञ्च मम न तस्य किं चनेत्येवं पञ्चमे प्रयाजे प्रयोगः ॥ ४७ ॥

त्विषिमानपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नाद इति च ॥ ४८ ॥

एतैश्च यथा संख्यमनुमन्त्रयीत साकाङ्क्षत्वात् । अभूयासमिति प्रतिपदमध्याहारः । स च श्रुतावभिहित एव । प्रथमं प्रयाजमनुमन्त्रयेत् त्विषिमान् भूयासमिति । पूर्वस्माच्चैतदनुमन्त्रणं भिद्यते । पृथग्विधानसामर्थ्यात् । प्रयोजनं संहितावत्प्रयोगः । त्विषिमान्भूयासमित्येवमाद्याशीर्योगसामर्थ्यादनेकयजमानके विपरिणस्यते । अनुमन्त्रणस्य चासन्निपातात्प्रोषितोपि यजमानः करोति ॥ ४८ ॥

आगन्तूनां चतुर्थपञ्चमाभ्यां स्थानात् ॥ ४९ ॥

नव प्रयाजान्यजतीत्येवमादौ प्रयाजधर्मपरिप्राप्तौ सन्देहे इदमारभ्यते । आगन्तूनां चतुर्थपञ्चमाभ्यां यो धर्मः प्राप्तस्तेन सम्बन्धं कुर्यात् । स चानुमन्त्रणस्थानादिकः । कुत एतत् । स्थानात् । क्रमादित्यर्थः । चतुर्थपञ्चमयोर्ह्यन्तराले आगन्तवः पठ्यन्ते । अतश्च सन्निधानात्तद्धर्मसम्बन्ध इष्यते । धर्मापेक्षायां हि सन्निहितव्यतिक्रमे कारणं नास्ति ॥ ४९ ॥

प्रथमचतुर्थाभ्यां वा यथालिङ्गम् ॥ ५० ॥

प्रथमचतुर्थयोर्वा धर्मेण सम्बन्धः कर्त्तव्यो लिङ्गात् । यो बहुदेवत्यस्तस्य प्रथमधर्म य एकदेवत्यस्तस्य चतुर्थधर्मः इति । लिङ्गं ह्यत्र पर्युपस्थापकम् । ननु चैवं सतिद्वितीयतृतीययोरप्यविशेषाद्धर्मप्रवृत्त्या भावितव्यम् । नेत्युच्यते । प्रथमचतुर्थयोर्हि कारणमन्यदप्यस्ति । एकत्र प्राथम्यमितरत्रानन्तर्यम् ॥ ५० ॥

१सर्वान्वोत्तमेनोपायित्वात् ॥ ५१ ॥

अथ वा उत्तमधर्मेण सर्वान् सम्बध्नीयात । कुत एतत् । उपायित्वात् । तमेव पञ्चमं होतव्यं प्रति तत्साकल्यसञ्जननाय उपायिन

---

१ सिद्धान्तमाह ।

आगन्तवः । कथमवगम्यते । येन नव प्रयाजान्यजतीत्यत्राभ्या
संख्यापूरयितव्या । न हि नवैतानि कर्माणि । उत्पन्नसंयोगात्संख्या
एवं च सति न्यायादन्त्यस्याभ्यासः प्राप्नोति । न हि पूर्वाभ्यासो
ज्यत इत्यन्त्यस्याभ्यासोयम् । तेन पञ्चमधर्मसम्बन्ध ए
युज्यते१ ॥ ५१ ॥

एत्य जुह्वाभिघारणं ध्रुवाया हविष उप-
भृतश्च ॥ ५२ ॥

सन्निधानाद्यजति स्थानस्थितस्यैवाभिघारणं मा भूदित्यत
त्येत्युच्यते । ध्रुवादीनामुच्चारणं स्थाल्यादिव्युदासार्थम् । तत्कथं, ना
स्थाल्यामभिघारणस्य प्राप्तिरस्ति । उत्तमप्रयाजसङ्कीर्तितदेवता
म्बद्धहविरभिघारणमत्रेष्यते । तच्च ध्रौवं पुरोडाशावौपभृतं च ।
ह्यत्र वाक्यशेषस्तु उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञं समस्था
यन्निति प्रकृत्याग्न्यादयः सङ्कीर्त्तिताः । ततश्चात्रैव सर्वयागपरि
माप्त्यायातयामानि हवींषि संवृत्तानीति । पुनराह ते देवा अकाम
कथं त्विमं यज्ञं पुनराप्याययेमेति प्रकृत्य स यज्जुह्वामाज्यं परिशि
मासीद्येन यज्ञं समस्थापयंस्तेनैव यथापूर्वं हवींष्यभ्यघारयन्निति ।
तच्च स्थाल्या अनभिघारणम् । हविः शब्दश्चात्र गोबलीवर्दन्यायेन
रोडाशयोर्वर्त्तते । अत्रैतद्विचार्यते । किं हविः संस्कारोयमुत प्रया
षप्रतिपत्तिः? किं तावत् प्राप्तम् । हविः संस्कारोयं द्वितीया निर्दे
द्रव्ये च तृतीया श्रूयते । प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति । लि
च्च । पुनरेवैतानि तदाप्याययत्ययातयामानि करोतीति । प्रय
शेषप्रतिपत्तिर्वा दृष्टार्थत्वात् । दृष्टो ह्यत्रार्थो जुह्वारिक्तता
तया ह्याज्यभागाविज्येते । अतस्तद्द्रव्यसंसर्गाभावे दृष्ट
ता । इतरथा हि हविरभिघारणाददृष्टं कल्प्येत । तच्चान्याय्यं

---

१ एवं च नवैकादशप्रयाजादावपि 'पञ्चमम न तस्य कि
योस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः अन्नादो भूयासम' इत्येवानुमन्त्रण
अत्र तनूनपान्नाराशंसयोर्विकल्पः, शतपथे विशेषाश्रवणेपि शा
न्तरं विशेषश्रुतेः ।

ष्टे सति । यदुक्तं हविषि द्वितीया द्रव्ये च तृतीया । तत्रापि वस्तुबला त्तृतीया द्वितीयार्थे, द्वितीया च सप्तम्यर्थे, सुपां सुपो भवन्तीति । लिङ्गं त्वर्थवादप्रायम । चिन्तायाः प्रयोजनम् । हविः संस्कारे पशुपुरोडाशाभिघारणार्थः प्रयाजशेषः स्थापयितव्यः । शेषप्रतिपत्तौ सन्निहितेष्वेव कार्यं इति ॥ ५२ ॥

आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयेन सौम्येन ॥ ५३ ॥

आज्यभागाविति कर्मणोः संज्ञा । असौ च संव्यवहारार्था आज्यभागप्रभृतीडान्त्यमेक इत्येवमाद्यर्था । ताभ्यां चरति । चरति रनुष्ठानार्थः । तावनुतिष्ठतीत्यर्थः । स चैक आग्नेयोऽपरः सौम्यः । अग्निर्देवत्य आग्नेयः । सोमदेवत्यश्च सौम्यः । स्मर्यते हि देवता तद्धितोऽग्नेर्ढक् सोमाद्यणिति च । आग्नेयमस्मिन् कर्मणि द्रव्यमित्याग्नेयः । एवं सौम्यः ॥ ५३ ॥

चतुरवत्तं सवषट्कारासु ॥ ५४ ॥

सवषट्कारास्वाहुतिषु चतुरवत्तं होतव्यम् । चतुरवत्तं जुहोतीति हि श्रूयते ॥ ५४ ॥

अनिधायावदायावदाय ध्रुवामभिघारयति, आप्ययतां ध्रुवा हविषा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः सूर्यायाऊधो अदित्या उपस्थ ऊरुधारा यज्ञे अस्मिन्निति ॥ ५५ ॥

अनेन मन्त्रेण । अनिधाय स्रुचावित्युच्यते । वाचनिको हि तयोर्विमोकः । ते एतच्छिष्टकृति विमोचनमागच्छत इत्यादि । अवदायावदायेति वीप्सा प्रति स्रुवविषया । चतुरवत्तविषयत्वे ह्यनुपपत्तिः । आहवनीययजतयो ध्रुवाया इति परिभाषितम् । अतस्तदभिघारणमुच्यते । आज्यभागयोर्यजति त्वाद्याज्यापुरोनुवाक्यावत्वम् । अनुवाक्या च प्रेषितेनानूच्यते । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किमवदानोत्तरकालमनुवाचनमुत सहाहोस्वित्पूर्वमिति? । न चेहाचार्येण वि-

शेषः प्रदर्शितः । किं तु विकृतावनुप्रवृत्तिर्दृश्यते । पशौ गृहीत्वानु- चनम् । तत्पुरोडाशे च सहानुवाचनम् । अवद्यन्त हीन्द्राग्नि- मिति । क्वचिच्च पूर्वानुवाचनम् । यथावरुणप्रघासेषु मारुत्यां, व्येन स्रुचौ गृहीत्वेति । तत्र पूर्वानुवाचनमेवयुज्यते । त हि विकृत्यनुप्रवृत्तिदर्शनं मारुत्यामित्युक्तम् । नन्वितरयोरप्यनि सत्यमेवम् । तत्तु वाचनिकम् । अस्यापि वाचनिकत्वमिति चेत न वचनस्यान्यपरत्वात् । वास आलम्भोऽत्र विधीयते । स वा- प्तस्तस्मात्पूर्वानुवाचनं प्रकृतितः प्राप्तमेवानूद्यत इति । पशुपुरो- शादौ त्वनन्यपरत्वात् वचनस्य सहानुवचनादि परतैव । तस्म- त्पूर्वमनुवचनम् । ततोवदानं । पुनरतिक्रम्य प्रवचनमिति । - दपि प्रदर्शितमाचार्येणातिक्रम्याश्राव्याह समिधो यजेत्येवमा- [1]सर्वयजतिष्वेष क्रम इति ॥ ५५ ॥

अनुब्रूहीत्युक्त्वा नापव्याहरेद्धोता चाश्राव- णात् ॥ ५६ ॥

अनुवचनोत्तरकालमध्वर्युर्नापव्याहरेत्, होता चाश्राव- शावत् ॥ ५६ ॥

[2]आश्राविते‍ग्नीदाप्रत्याश्रावणात् ॥ ५७ ॥

प्रत्याश्रावणमस्तु श्रौषडिति । आ तत इत्येतदुक्तं भवति ।

---

१ आपस्तम्बः ‘ आग्नेयः सौम्यश्चाज्यहविषा चाज्यभागौ चतु- हीताभ्यां जमदग्नीनां तु पञ्चावत्ताभ्यामथ जामदग्न्यो जामदग्न्य- मामन्त्र्य पञ्चावत्तं कुर्विति सर्वत्रावद्यन्नमुष्मै अनुब्रूहीति पुरोनु- क्यां सम्प्रेषयत्यवदायावदाय स्रुवेण प्रस्तरबर्हिः समज्य जुहूप- तावादाय दक्षिणातिक्रम्याश्राव्य प्रत्याश्राविते‌ऽमुं यजेति याज्यामि- सार्वत्रिकम ’ इति ।

२ अध्वर्युणा आश्रावणे कृते आ प्रत्याश्रावणमग्नीन्नापव्याह- रेत् । ‘ ओश्रावय ’ ‘ अस्तु श्रौषड् ’ इत्यनयोरन्तरा नापव्याहरण- ग्नीध इति ।

प्रत्याश्रावितेध्वर्युराहोतृप्रैषात् ॥ ५८ ॥

यजेति होतृप्रैषः, आ ततो नापव्याहरेदिति ॥ ५८ ॥

होता वषट्कारात् ॥ ५९ ॥

नापव्याहरेदिति वर्त्तते । सोनुब्रूहीत्येवोक्त्वाध्वर्युर्नापव्याहरेदिति प्रक्रम्यैतच्छ्रूयते ॥ ५९ ॥

सोमे च ग्रहं गृहीत्वोपाकरणात् ॥ ६० ॥

सोमे चाध्वर्युर्ग्रहं गृहीत्वा नापव्याहरेदास्तोत्रोपाकरणात् ॥६०॥

उपाकृत उद्गातार आ होतृप्रैषात् ॥ ६१ ॥

उपाकृते स्तोत्रे उद्गातारो नापव्याहरेयुराहोतृप्रैषात् । होतृप्रैष उत्तमस्तोत्रीयायाः प्रस्तावसमनन्तरं एषोत्तमेति येन होता सम्बोध्यते ॥ ६१ ॥

[1]होता वषट्कारात् ॥ ६२ ॥

नापव्याहरेदिति वर्त्तते । कियन्तं कालम् । आ ग्रहसम्बद्धहोमवषट्कारात् । अथ सौम्येध्वरे स वै ग्रहं गृहीत्वाध्वर्युर्नापव्याहरेदिति प्रकृत्यैतदपि हि श्रूयते ॥ ६२ ॥

आग्नेयमुत्तरापूर्वार्द्धे दक्षिणपूर्वार्द्धे सौम्यम् ॥६३॥

आग्नेयमाज्यभागमुत्तरपूर्वार्द्धे जुहोति।दक्षिणपूर्वार्द्धे सौम्यं ॥६३॥

समिद्धतमे वा ॥ ६४ ॥

उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे हैकं आग्नेयमाज्यभागं जुह्वतीति प्रक्रम्यैतच्छ्रूयते ॥ ६४ ॥

हविर्भ्यां च ६५ ॥

---

१ सूत्रे होतृग्रहणं सकलशस्त्रकर्तॄणामुपलक्षकम्, तेन प्रशास्त्रादयोपि एषोत्तमेति प्रैषोत्तरं शस्त्रव्यतिरिक्तं किमपि न ब्रूयुः ।

२६

चरतीति वाक्यशेषः । समिद्धतम इति च । समिद्ध
ह्येव समृद्धा आहुतय इति श्रूयते ॥ ६५ ॥

पुरोडाशावन्तरेणाग्नीषोमा उपांश्वाज्यस्य ॥ ६६

पुरोडाशयागयोर्मध्ये उपांश्वाज्यस्याग्नीषोमौ यजति ॥
पुरोडाशाविति द्वितीयोपपदविभक्तिः१ ॥ ६६ ॥

विष्णुर्वामावास्यायां हौत्राम्नानात् ॥ ६७ ॥

अमावास्यायां विष्णुर्वेज्यते अग्नीषोमौ वा । एवं हि हौत्रे
म्नायते । वैष्णवश्चेदिदं विष्णुरिति२ ॥ ६७ ॥

यावद्धविरुत्तरार्द्धात्स्विष्टकृत् ॥ ६८ ॥

यावन्ति हवींषि सर्वेषामुत्तरार्द्धात्स्विष्टकृदिज्यते । स
तिपन्नदेवतैकत्वाच्च सकृत्प्रक्षेपः । प्रतिपत्त्यर्थकर्म चैतदुत्तरा
प्रतिपाद्यते । यागश्च निर्वर्त्यते । अत एव च यावदुक्तेपि प्रवर्तते

तत एव होमः ॥ ६९ ॥

---

१ अयं क्रमः, आग्नेय आज्यभागो ध्रुवातश्चतुर्गृहीतेन, सौ
आज्यभागोऽपि, आग्नेयेन पुरोडाशेन यागः तत्राग्नये ऽनुब्रूहील
वाचनम् जुह्वां ध्रुवाया स्रुवेणाज्यं गृहीत्वोपस्तारः, आज्यस्था
सकाशाद्ध्रुवाया अभिघारणम् पुरोडाशमध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रं तिर
नमवदानं ग्राह्यम् द्वितीयं पूर्वार्धात् पश्चावत्तिनस्तृतीयं पश्चा
ध्रौवेणोपर्यभिघारः पुनर्ध्रुवाया आप्यायनम् आज्यस्थाल्याज्येन
त्तस्य हविषोऽवदानयोः प्रत्यभिघारः अतिक्रम्याश्राव्याग्नि यजे
कृत्वा वषट्कृते सह वा स्रुक्पार्श्वेनहोमः, आज्यभागवत् ध्रु
श्चतुः पञ्चकृत्वो वावदायोपांशुयागः, आग्नेययागवत् द्वितीयेन
रोडाशेनाग्नीषोमीययागः स्विष्टकृदिति देवभाष्ये ।

२ व्यवस्थितोऽयं विकल्पः संनयतोऽग्नीषोमौ असंनयतो
ष्णुरिति, शाङ्खायनः 'ऐन्द्रं सान्नाय्यं संनयतो माहेन्द्रं वा; वै
त्वसंनयन्नुपांशुयाजम्, इति ।

उत्तरत एव होमो भवति । शेषात्स्विष्टकृते समवद्यतीत्येतदुक्तम् ॥ ६९ ॥

उपांशुयाजशेषादपि ध्रौवात्स्विष्टकृदवदाने प्राप्त आह—

नाज्यादशेषात् ॥ ७० ॥

न स्विष्टकृदर्थमवदानं ध्रौवादाज्याद्ग्रहीतव्यम् । कुत एतत् । अशेषत्वात् । न ह्येतच्छेषभूतम् । ननूपांशुयाजनिर्वृत्त्युत्तरकालं शेषव्यपदेशोऽस्येति । नेति ब्रूमः । न ह्येतदुपांशुयाजायैव गृह्यते । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति । न च सर्वार्थस्यैकदेशे निवृत्ते शेषव्यपदेशोऽस्ति[1] ॥ ७० ॥

असंसृष्टामाहुतिभिः ॥ ७१ ॥

स्विष्टकृदाहुतिं जुहोतीति वाक्यशेषः । स वा अभ्यर्द्ध इवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोतीति प्रक्रम्याह रुद्रियः स्विष्टकृद्रौद्रेयेण ह पशून्प्रसज्येद्यदितराभिराहुतिभिः संसृजेदिति ॥ ७१ ॥

निधाय सञ्चरमभ्युक्ष्य प्राशित्रमवद्यति यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽन्यतरत आज्यमुभयतो वाभ्येयात् ॥ ७२ ॥

स्रुग्निधानं वाचनिकम् । ते एतात्स्विष्टकृति विमोचनमागच्छन्त इति । सञ्चरश्च परिधीनपरेण सञ्चरोऽभिप्रेतः । तस्य चाभ्युक्षणा-

१ अपरा व्याख्या । न ह्याज्यं शेषरूपमस्ति शेषस्य हि कृतार्थस्य प्रतिपत्त्यपेक्षस्य स्थितस्य प्रतिपत्त्यर्थानि शेषकार्याणि । न चाज्यमेवं विधमस्ति । न ह्युपांशुयाजार्थं पूर्वं पृथक् प्रकल्पितमस्ति यस्य शेषो भवति । अतः साधारणादेव ध्रौवाद्वचनेनोपांशुयाजार्थं गृह्यते । यत्तावद्ध्रुवायामुपांशुयाजार्थं गृहीतेऽवशिष्टमाज्यम् तत्पश्चाद्व्युपस्तरणाभिघारणाद्युपयोगीत्यकृतार्थं न प्रतिपत्त्यर्हम् । सर्वान्ते च तेन निःशेषेण समिष्टयजुर्हूयत इति न ततः शेषकार्यम् । यज्जुह्वां चतुर्गृहीतं तन्निःशेषं हुतमिति शेषाभावादेव तत्सम्बन्धि कार्यस्याभाव इत्यनन्तदेवाः ।

मनुयाजार्थम् । स्विष्टकृत ऊर्ध्वमनुयाजार्थं ह्यनेन सञ्चरेण सा
णम् । ननु प्राशित्रसमर्पणार्थं कस्मान्न भवति । न, तस्य प
क्रमनेन समर्पणम् । अपाक्षिकं चाभ्युक्षणम् । तेन करिष्य
णप्रयोजनत्वादनुयाजार्थतैव न्याय्या । प्रयोजनं तदभावेऽ
इति । पशौ च त्र्यङ्गस्विष्टकृदुत्तरकालमभ्युक्षणं न पुरोडाशस्वि
तीति । ज्योतिष्टोमे च तृतीयसवने सौम्ययागसमनन्तरमभ्युक्ष
नेतरयोः सवनयोरनुयाजाभावात् । केचित्तु तृतीयसवनेऽपि
ष्टकृद्यागसमनन्तरमेवाभ्युक्षणमिच्छन्ति न सौम्यसमनन्तरम्
दनन्तरमेव दृष्टत्वात् । युक्तरूपतरमिवचैतदिति । प्राशित्र
ब्रह्मणो भागस्तदवद्यति । अवद्यति शब्दोपादानसामर्थ्याद्वि
प्रतिपत्तव्यम् । अवद्यतेर्हिद्विरवदानसम्बन्धो दृष्टः । त्रित्वस
न्धोपीति चेत् । न, विशेषसंयोगात् । त्रिर्जमदग्नीनामिति । त
च प्राशित्रं प्रकृत्य पठ्यते । द्विर्हविषोवद्यतेति । तेन यद्वद
तद्यवमात्रं पिप्पलमात्रं वेति । शाखिनां तु पठ्यते । द्वे शकले
ति यवमात्रे पिप्पलमात्रे वेति । पिप्पलमात्रमिति च पिप्पलफ
भिप्रेतम् । न पिप्पलमात्रेण सहोच्चारणात् । क्वचिच्च दर्शन
थाम्रं वोदुम्बरंवा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्येतेति फलविषय
पिप्पलशब्दः । आज्यं चान्यतरतो भवत्युभयतो वा अन्यतरत
ज्यं कुर्यादधस्ताद्वोपरिष्टाद्वेति वचनात् । तथा स आज्यस्योप
द्विर्हविषोवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति । तद्यथैव यज्ञस्याव
नमेवमेवतदिति । आग्नेयान्मस्तकं विरुज्य द्वे शकलेवद्यति यव
पिप्पलमात्रे वेति । वचनमङ्गीकृत्याग्नेयादित्युक्तम् ॥ ७२ ॥

भागांश्च ॥ ७३ ॥

गृह्णातीति सूत्रशेषः । तांश्चाग्नेयादेव प्राशित्रसह चरत
स चायमुपदेशः । क्रमस्तूपरिष्टाद्वक्ष्यते । स्थितं तावदपर्यव
तमन्तरान्यत्प्रक्रियते । तत्किमर्थं चतुर्द्धाकरणसिद्धान्तसमानन्
यतयेति निरवद्यम् ॥ ७३ ॥

अध्वर्युसञ्चरेण ब्रह्मणे प्रदाय पूर्वेणैके
ऽप उपस्पृश्येडां पश्चावत्तां दक्षिणतो म-

ध्याच्च यावद्धविस्स्विष्टकृद्दाज्यम् ॥ ७४ ॥

प्रक्रान्तं प्राशित्रमध्वर्युसञ्चरेण समर्प्य पूर्वेण चाहवनीयं ततोप उपस्पृशति । रुद्रियः प्राशित्रमिति । ततश्च तदभावे न भवति । तत इडां पञ्चावत्तां गृह्णाति । यावद्धविरिति । प्रतिपत्तित्वात् । ननु च दक्षिणतो मध्याच्च स्विष्टकृद्ददाज्यमिति चोक्ते पञ्चावत्तग्रहणमवाच्यम् । सर्वेषां तुल्यत्वप्रज्ञापनायेति केचित् । तदेतदसत् । न हि पुरोडाशस्याज्यस्य च तुल्यता शक्याभ्युपगन्तुम् । प्रतिपाद्यते ह्यत्र पुरोडाशो नाज्यमसंयुक्तविधानात् । तेन पत्नीसंयाजेडायामपि पञ्चावत्तता यथा स्यादिति पञ्चावत्तग्रहणम् । ननु चानुक्तोपि पञ्चावत्तमेवेदम् । ततश्च तत्रापि भविष्यत्येव । नेह पुरोडाशप्राधान्यात्तत्कार्ये च पत्नीसंयाजेष्वाज्यप्रसङ्गाद्द्विरेवाज्यं प्राप्नोति । नोपस्तरणाभिघारणप्राप्तिरिति । तेन सुष्ठूच्यते पञ्चावत्तामिति ॥ ७४ ॥

यजमानभागं पूर्वार्द्धाद्दीर्घं प्रशीर्य पुरस्ताद्ध्रुवायाः करोति ॥ ७५ ॥

पूर्वार्द्धं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुरस्ताद्ध्रुवायै निदधातीति श्रुतत्वात् । अयं च भागानामवसरः । ततश्च विनियोगक्रमेण पूर्वमग्नीधस्ततो ब्रह्मणस्ततो यजमानस्येति । ध्रुवायाः पुरस्तादिति व्यतिरिक्ते देशे करोति ॥ ७५ ॥

इडा१ँ होत्रे प्रदायाविसृजन् दक्षिणातिक्रामति ॥ ७६ ॥

भागैर्व्यवहितत्वादिडाग्रहणं क्रियते । ता१ँ होत्रे प्रदायाविसृजं दक्षिणातिक्रामति ॥ ७६ ॥

इडां प्रतिगृह्य होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्ति ॥ ७७ ॥

प्रकृतत्वादिडाग्रहणमकार्यं क्रियते च पर्वाञ्जनं यथा ततः क्रियेतेत्येवमर्थम् । तथा च दर्शयति । स होतुरिह निलिम्पति तद्धोतोष्ठयोर्निलिम्पत इति प्रकृत्याह एतद्धवै मनुर्बिभयाञ्चकारेदं वै मे तनिष्ठं

यज्ञस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया यद्वै म इह रक्षाꣳसि यज्ञं न हिं
रिति तमेतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य इत्येव प्रापयत तथो एवैन
ष एतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य इत्येव प्रापयतेऽथ यत्प्रत्यक्षम्
श्नाति तिनेदनुपहूतां प्राश्नानीत्येतदेवैनां प्रापयते यदोष्ठयोर्निलि
इति इडाया अङ्गुलिपर्वाञ्जन दर्शयति । तेन प्रकृतायामपीडायां
नरिडाग्रहणम् । पर्वशब्दः सन्धिवचनो लिङ्गात् । काण्डात्काण्डात्प्र
न्ती परुषः परुषस्परीति । तथा काण्डात्काण्डाद्धयेषा पर्वणः पर्व
प्ररोहतीति दूर्वोच्यते । तत्र पर्वशब्दं सन्धिवचनं दर्शयति ॥ ७७ ॥

अवान्तरेडामादधाति पूर्ववत् ॥ ७८ ॥

अवान्तरेडामिडाया एव होतुः पाणौ समवद्यति । अथ हो
पाणौ समवद्यति समवत्तामेव सर्वी तदेनां प्रत्यक्षꣳ होतरि श्रय
ति श्रूयते । पूर्ववद्ग्रहणाच्च पञ्चावत्तामिति । पुरोडाशावदानादेव
श्चावत्तता । न ह्याज्यं संसृष्टरूपत्वाद्विवेकेन गृहीतुं शक्यते इति॥ ७

इडाश्च ॥ ७९ ॥

१आदधातीति वर्त्तते ॥ ७९ ॥

सर्वेऽन्वारभन्ते ॥ ८० ॥

प्रकृतत्वादिडामिति केचित् । अपरे तु वाक्यसामर्थ्याद्धोतु
न्वारम्भमिच्छन्ति स्वर्गस्य लोकस्यैतद्द्वारं यद्धोता तस्माद्धोतार
न्वारभेतेति ॥ ८० ॥

इडोपहूतेत्युच्यमाने आग्नेयं बर्हिषदं करोति
ब्रध्नपिन्वस्वायुर्मे धुक्ष्व प्रजां मे धुक्ष्व पशून् मे
धुक्ष्व ब्रह्म मे धुक्ष्व क्षत्रं मे धुक्ष्व विशो मे
धुक्ष्व योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्य
प्रजया पशुभिराप्यायस्वेति ॥ ८१ ॥

---

१ होतुर्हस्ते इति शेषः ।

इडोपहूतेत्येवमुच्यमाने आग्नेयं बर्हिषदं करोति ब्रह्मपित्र्यस्वेस्थनेन मन्त्रेण । विपरिणम्यते चासावनेकयजमानके कर्मणि ॥ ८१ ॥

तं चतुर्द्धा कृत्वा ॥ ८२ ॥

तन्निर्द्देशाच्चतुर्द्धा कृतं बर्हिषदं करोति। आग्नेयं चतुर्द्धाकरोतीति वचनादाग्नेयमित्युक्तम् । चतुर्द्धाकरणस्य च व्यादेशार्थत्वात्तस्य च यजमानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययसामर्थ्याच्च यजमानश्चतुर्द्धा करणे । सत्रेषु च व्यादेशाभावादभावश्चतुर्द्धा करणस्य ॥ ८२ ॥

बर्हिषि ऋत्विग्भ्य आदिशति ॥ ८३ ॥

बर्हिषीति नियमार्थमुच्यते । आदेशश्च वाचनिको न समर्पणं तावत् । तेनेदं ब्रह्मण, इदं होतुरित्येवमाद्यादेशः ॥ ८३ ॥

उभौ वाविशेषात् ॥ ८४ ॥

उभौ वा चतुर्द्धा क्रियेते नाग्नेय एव । कुतो ऽविशेषात् । अथ यत्र प्रतिपद्यते तच्चतुर्द्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोतीत्यविशेषश्रवणात् । किं च चरितार्थत्वाविशेषात्संस्कार्यत्वाविशेषाच्च । तथा प्रतिपत्तिसव्यपेक्षत्वादिति याज्ञिकाः । अत्रोच्यते । स्यादेतदेवं यद्यविशेषः स्यात् । अस्ति तु विशेषः । आग्नेयं चतुर्द्धाकरोतीति । यद्यपि च माध्यन्दिनीयायां पुरोडाशमात्रश्रवणम् । तथापि त्वाग्नेयमिति वचनाद्विशेषनिष्ठतैव न्याय्या । न चाग्नीषोमीय आग्नेयः । यत्र हि निरपेक्षादग्निपदात्तद्धित उत्पद्यते स आग्नेयः । न च सोमसव्यपेक्षस्याग्निपदस्य सामर्थ्यमस्ति । सापेक्षं चासमर्थं भवतीति समर्थानां प्रथमाद्वेति ह्यधिकृत्य तद्धिताम्नानम् । तेनाग्नीषोमीयस्यानाग्नेयत्वाच्चतुर्द्धा करणाभाव इष्यते । यद्येवमुभौ वाविशेषादिति सूत्रं किमर्थम् । आशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अपि च प्राशित्रभागानां आग्नेयादिति सूत्रितम् । आग्नेयाद्भागांश्चेति । तत्सिद्धान्तार्थं वक्तव्यमुभौ वाविशेषादिति । तत्कुतो वचनात् । हविर्मात्रस्य हि प्राशित्रं श्रूयते । द्विर्हविषोवद्यतीति । भागानां च । पूर्वार्द्धं पुरोडाशस्य प्रशीर्येति पुरोडाशसंयोगः । यद्येवं किमर्थं सूत्रमाग्नेयादिति । आग्नेयान्मस्तकं विरुज्येत्यतोवचनादस्तु तदर्थेति चेत् ।

न, प्रदेशविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । तस्मात्सर्वत्र प्राशित्रग्रहणं
च्यम् । भागास्तु पुरोडाशसंयोगात्सान्नाय्ये न प्रवर्त्तन्ते । दा
सिद्धान्तेपि न चतुर्द्धा करणं सान्नाय्यस्यापुरोडाशत्वात् ।
च पुरोडाशसंयोगात् । प्रकृतौ ह्यौपदेशिका धर्माः । सान्नाय्य
कारे च पशौ चतुर्द्धाकरणाभावात् । अथ पशुं सम्मृशन्तीति
प्रकृत्याहैतर्हि सम्मर्शनस्य कालोथ यत्पुरा सम्मृशति य इम
तिष्ठन्ते ते विमथिष्यन्त इति शङ्कमानो यद्यु विमथनान्न शङ्केत
सम्मृशेदिति चतुर्द्धा करणाभावो विमथनाशङ्कायां सम्मर्श
धिसंस्तव इति ॥ ८४ ॥

अत्र पितर इति यजमानो जपति ॥ ८५ ॥

चतुर्द्धाकृतं पुरोडाशमालभ्य उत्तरत्र विसर्गोपदेशात् ।
पितर इति जयमानो जपेत् ॥ ८५ ॥

विसृज्यामी मदन्तेति ॥ ८६ ॥

जपतीति वर्त्तते । अयं च कैश्चित्प्रोषितस्यापि यजमान
ष्यतेऽनाश्रितत्वात् । तत्पुनरनुपपन्नम् । आलम्भपूर्वकत्वाद्विसर्ग
तेन यथापूर्वेऽध्वर्युरेवमुत्तरेपीति । चतुर्द्धा करणे च सत्य
प्रवृत्तिस्तत्र पितृणां भोजनेनेति वाक्यशेषात् ॥ ८६ ॥

एकैकमाहरति ॥ ८७ ॥

भागिने भागमिति वाक्यशेषः । तच्च पक्वान्नोपहारताद
ऋक्षणार्थं हरणम् । द्रव्यसंस्कारत्वाच्च । अन्वाहार्येपि तथेति चे
न, परिक्रयार्थत्वाद्द्रव्यसंस्कारत्वाच्चेति ॥ ८७ ॥

द्यावापृथिव्योरुपह्वानेग्नीधे षडवत्तम् ॥ ८८ ॥

अथ यत्राहोपहूते द्यावापृथिवी इति तदग्नीध आदधा
हि श्रूयते । तत्र कैश्चिद्भागद्वयं उपस्तरणाभिघारणोपेतं षड
मिष्यते । अन्यथा षडवत्ताभावात्तत्पुनर्नोपपद्येत । न ह्यत्रोपस्त
णाभिघारणो विहिते । कथं तर्हि षडवत्तमुच्यते । प्रत्यस्तमिता
वार्थवृत्तितया षडवत्तशब्दोग्नीद्भाग उपचरित उपलभ्यते ।
कर्णादिशब्दवत् ॥ ८८ ॥

प्राश्नात्युपहूता पृथिवी इति ॥ ८९ ॥

तत्षडवत्तमग्नीत्प्राश्नात्युपहूता पृथिवीत्यनेन मन्त्रेण । अथ द्वितीयमुपहूतो द्यौरिति श्रुतमपि सूत्रकृता नोपनिबद्धम् । वाक्यभेदादेव तदर्थोपलब्धेः ॥ ८९ ॥

आशासाने मयीदमिति यजमानो जपति ॥ ९० ॥

भूयसि हविष्करण उपहूत इत्येवमाद्याशीः प्रार्थनमाशासनम् । एषा वा आशीरिति वचनात् । अत्र मयीदमिति यजमानो जपति । अत्र यजमानग्रहणं शक्यमकर्तुम् । पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यादिति परिभाषितत्वात् । एवं तर्हि पत्नीसंयाजेडायामपि यजमानो यथाजपेदिति । तत्र हि पत्न्युपहवः क्वचिदाम्नातः । उपहूतेयं पत्नीति । आशीर्वचनेनैकवाक्यत्वात्तस्या एव जपो मा भूदिति यजमानग्रहणम् ॥ ९० ॥

उपहूतां प्राश्नन्ति युक्ताः ॥ ९१ ॥

उपहूतामिडामृत्विजः प्राश्नन्तीत्यर्थः । यजमानश्च । सा चैषा इडा प्राशित्रभागाश्च यावदुक्तेऽपि वर्त्तते । द्रव्यसंस्कारत्वात् ॥ ९१ ॥

[1]पवित्रयोर्मार्जयन्ते परेण वेदिं सुमित्रिया न इति ॥ ९२ ॥

तृतीयार्थे सप्तमी । न ह्यत्र सप्तम्यर्थसम्भवः । करणता तु सम्भवति मार्जनं प्रति । सुपां हि स्थाने सुपः छन्दसि भवन्तीति । छन्दोवत्सूत्राणि चेति स्मर्यते । तेनात्र सप्तमी तृतीयार्थे । लिङ्गाच्च । पवित्रपूता यदत ऊर्ध्वमिति । केचिच्चात्रोदकेन मार्जनमिच्छन्ति । मन्त्रलिङ्गात् । सुमित्रिया न आप इति । तन्पुनरविधायकत्वान्मन्त्राणामनुपपन्नम् । उदकानुपदेशाच्च । न चान्यदत्र मृज्यर्थे करणं नास्ति । यथा पशुवपान्ते । न च पवित्राभ्यां मृज्यर्थो न सम्भवति । लि-

१ वेदिमपरेणोपविष्टाः पवित्राभ्यामात्मानं मार्जयन्ते शोधयन्त इत्यर्थः ।

ङ्गाश्च । पवित्रेण पूताः पवित्रपूता इति । यदि चोदकमवि धनं स्यात् । पवित्रपूता इति समासो न स्यादसामर्थ्यात् । यच्च यते पवित्रवति मार्जयन्त इति । तत्रापि पवित्रवद्वस्तुनिर्देशा ध्यवसाय एवेत्यन्यथानयमिति । मन्त्रश्च सुमित्रिया न आप य: सन्त्वित्येवमन्तः स्यात्परिसमाप्तत्वाद्वाक्यस्य । न च दुर्मि इति प्रदेशान्तरे न विनियुक्तः । न च परादिना पूर्वान्तन्यायोऽत्र म्भवत्यप्रकरणसमधीतत्वात्तस्य । प्रकरणान्तरसमधीते तु यत्न क्यसमुच्चयो भवति । यथा ज्योतिरसीति समिदन्तेन ॥ ९२ ॥

यजमानस्य प्राणापानौ पातमिति प्रस्तरे ते करोति ॥ ९३ ॥

प्रकृतत्वात्पवित्रप्राप्तौ ते इत्यवाच्यम् । उच्यते च । तेन शाख वित्रव्युदासार्थमिति । तस्यापि समस्य मार्जनात्प्राप्तिरतस्ते इति न्त्रः क्रियते । अनेकयजमानके च विपरिणामो मन्त्रस्य । मार्जनं डाभक्षनिमित्तत्वात्तदभावे न भवति । पवित्रप्रतिपत्तिस्तु भवति तिपत्तेरेव ॥ ९३ ॥

तूष्णीं वा ॥ ९४ ॥

पवित्रयोः प्रस्तरे करणम् ॥ ९४ ॥

अत्र वा ब्रह्मा प्राश्नाति ॥ ९५ ॥

तुल्यश्रुतित्वादत्र वा प्राशित्रभक्षणम् ॥ ९५ ॥

१भागमस्मै परिन्तिहरति ॥ ९६ ॥

अस्मै ब्रह्मणे पूर्वेणाहवनीयं भागं समर्प्पयतीत्यर्थः ॥ ९६

यजमानभागं चाप्रोषिते ॥ ९७ ॥

---

१ अयं च चतुर्धाकरणभागव्यतिरिक्तः, तेषां दानस्य पूर्वमेव हितत्वात् ।

अप्रोषिते यजमानभागं च परिहरति१ ॥ ९७ ॥

२अन्वाहार्यमभिघार्योद्वास्यान्तरा ब्रह्मयजमानौ हृत्वा वेद्यां निधायालभते प्रजापतेर्भागो ऽस्यूर्जस्वान् पयस्वान् प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाह्यूर्ग-स्यूर्जं मे धेह्यक्षितिरसि मा मे क्षेष्ठा अमुत्रा-मुष्मिन् लोक इह चेति ॥ ९८ ॥

सर्वार्थत्वात्स्थाल्येनाभिघारणम् । आलम्भो यजमानस्य स्यात् । मन्त्रलिङ्गात् । दाने च तस्याधिकारात् । अध्वर्योर्वा करणत्वात् । करणमन्त्रविषयाशिषां च यजमानयोगित्वं न्यायात् । तत्कथं आध्वर्यवः पदार्थः मन्त्रोपि । लिङ्गेन यजमान आशङ्क्येत । प्रधानभूतश्च पदार्थः । गुणभूतश्च मन्त्रः । तेनाध्वर्योरालम्भेधिकारो युज्यते । तन्मन्त्रेपि लक्षणया यजमानाभिधानमित्यदोषः । तथा च लिङ्गं यां वै काश्च यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव सेति । ऊर्गसीत्यस्यान्नविषयत्वाद्द्रवादौ विपरिणामः । ऊर्जं मयि धेहीत्यत्रापि केचिदिच्छन्ति । तत्पुनर्विचारयितव्यम् । न हि प्रकृतोर्ग्विषयतेष्यते । तेनान्यदेवोर्जोन्तरं प्रार्थ्यते । ततश्चाविपरिणाम इष्यते । मयि धेहीति गणयज्ञे विपरिणस्यते । अभिघारणं तु गवादेरनुपकारकत्वान्न प्रव-

---

१ यदि तु यजमानः प्रोषितो भवति तदाऽध्वर्युणा दत्तं यजमानभागं ब्रह्मा गृहीत्वा प्राशित्रे निदधाति, प्रस्तरहोमोत्तरं तु स हूयत इत्यर्थः ।

२ भागपरिहरणानन्तरमध्वर्युरन्वाहार्यमभिघार्य स्थालीस्थेनाज्येनोपरि निक्त्वा उत्तरत उद्वास्य दक्षिणाग्नेरुपरिष्टादुत्तार्य गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्तरालेन प्रत्यङ् नीत्वा दक्षिणाग्नेर्दक्षिणेन अन्तरा ब्रह्मयजमानौ हृत्वा ब्रह्मयजमानयोरन्तरालेन नीत्वा तत्रापि यजमानं दक्षिणेन ब्रह्माणमुत्तरेण पूर्वेणाहवनीयं प्रणीतोत्करावन्तरा हृत्वा वेदिमध्ये आसाद्यालभतेऽध्वर्युरित्यर्थः ।

र्त्तते । स्वादिम्ने ह्योदनोऽभिघार्यते । न च गोः स्वादिम्ना प्रयो
ब्रह्मयजमानयोस्तु अन्तराहरणं गोर्न भवति । वाससस्तु प्र
ऽविरोधादिति ॥ ९८ ॥

१सा दक्षिणा ॥ ९९ ॥

स दक्षिणेति वक्तव्ये दक्षिणागतलिङ्गान्तर्भावेन सेत्युक्त
अयं च परिक्रयार्थः । ततश्च पक्वान्नोपहारतादर्थ्येऽपि दानसमा
भक्षणं न भवति । चतुर्द्धाकरणे तु द्रव्यसंस्कारात्पक्वान्नोपहा
दर्थ्याच्चानन्तरमेव भक्षणम् ॥ ९९ ॥

उदगुद्वासयति हविश्च ॥ १०० ॥

उदगुद्वासनमन्वहार्यस्य हविषश्च पुरोडाशादेः ॥ १०० ॥

२समस्योल्मुके समिधमादायाह ब्रह्मन्प्रस्था-
स्यामि समिधमाधायाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति ॥ १०

समास आहवनीय एव प्रतिक्षेपः । ते पुनरनुसंस्पर्शयन्
हि श्रूयते । समिच्च या सावनुयाजार्थं परिशेषिता तामादायाह
न्प्रस्थास्यामीत्येवमादि । प्रैषद्वयं चैतत् । तत्रैकोनुयाजार्थस्ततश्च
भावे आतिथ्यादौ न भवति । सम्मार्गप्रैषस्तु सम्मृजिद्वारेण स
त्वात्प्रतिपत्त्यर्थकर्मसाधनभूताहवनीयसंस्कारोपजनकत्वेनानुया
भावेपि प्रवर्त्तत एव । तथा च सम्मार्गं प्रकृत्याह युक्तो यदत अ
मसंस्थितं यज्ञस्य तद्वहादिति । अत्र केचित्पूर्वं समिदादानमि
न्ति । तत उल्मुकसमासः । कुत एतत् । एवं विकृतौ ह्यनुप्रवृत्ति
ते । पात्रप्रक्षालनान्तेनुयाजाः समिदादीनि । तदेतदनुपपन्नमिव
ह्यत्र सूत्रभङ्गे किञ्चित्कारणमस्ति । तदभावे च यथाव्यवस्थित
व्याख्यैव युज्यते । यत्तु समिदादीत्युक्तम् । तन्न्यायपूर्वकत्वा

---

१ य एषोऽन्वाहार्य उक्तः सा दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा भव
२ अध्वर्युरुल्मुके आहवनीये प्रक्षिप्य प्राक् परिशेषितां स
मादाय 'ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि' इति ब्रह्माणं प्रति ब्रवीति; अ
चाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति ब्रवीतीत्यर्थः ।

स्यादिशब्दस्य लोपेन समिध आदौ यत्तदादीति द्रष्टव्यम् । समिदादानं च प्रैषाङ्गं केचिदिच्छन्ति । तदुत्तरकालीनप्रैषविधानात् । न चाध्वर्योः समिदाधानं येन दृष्टार्थता स्यात् । अत आदानस्य प्रैषार्थतेति । तच्चानुपपन्नमदृष्टार्थप्रसङ्गात् । दृष्टार्थश्चात्र आधानं ततश्च तादर्थ्ये नादृष्टपरिकल्पनं भवति । नन्वाधानमग्नीधो नाध्वर्योरिति कथं दृष्टार्थता स्यात् । उच्यते । अर्थादग्नीधः समर्पयिष्यत्येवं दृष्टार्थता सम्भवति । तस्मादाधानार्थमेव । एवं च सत्यवभृथेनुयाजसद्भावादाधानाभावादनादानमिति । उल्मुकसमासश्चानुयाजार्थ आहवनीयसंस्कारः । तथाचाऽस्मृतावनुयाजनिर्वृत्युत्तरकालं पुनरसमासः । स्वावयवेनोपचयस्य संस्कारत्वादवभृथेष्ट्यामपि प्रवर्त्तते । अग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति वाक्यस्य विपरिणामश्चोदितार्थाभिधानात् ॥ १०१ ॥

एषात इति होतानुमन्त्रयते ॥ १०२ ॥

अनुमन्त्रणं च समिधः स्यात् । तां होतानुमन्त्रयत इति वचनात् । मन्त्रलिङ्गाच्च । ततश्च वरुणप्रघासेषु विपरिणामः । एते ते समिधौ ताभ्यामिति ॥ १०२ ॥

१अजानति यजमानः ॥ १०३ ॥

स यदि मन्येत न होता वेदेत्यपि स्वयमेव यजमानोनुमन्त्रयेतेति वचनात् ॥ १०३ ॥

संमार्ष्टि पर्वूवदपरिक्राम॑ सकृत्सकृत्ससृवा॑ समिति ॥ १०४ ॥

पूर्ववदग्निं सम्मार्ष्टि अपरिक्रम्य सकृत्सकृत् । त्रिस्त्रिः परिक्रम्येति मा भूत् । ससृवा॑समिति च विशेषमन्त्रस्य चावभृथे परिणामः ॥ १०४ ॥

---

१ अनुमन्त्रणं कर्तुं होतरि अजानति यजमानः एषात इति समिधमनुमन्त्रयते इत्यर्थः ।

ब्रह्मानुज्ञातोनुयाजैस्त्रिभिश्चरत्यौपभृतं समानीय ॥ १०५ ॥

ब्रह्मानुज्ञात इत्यवाच्यम् । सामर्थ्यादेव तत्प्राप्तेः । उक्तं एतं त इति समिदामन्त्रितः प्रसौतीति । वाच्यं वा तदनुज्ञोत्तर प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति । अथवा प्रैषसमनन्तरं तदर्थप्रवृत्तिम न्यायतो हि प्रैषसमनन्तरं प्रैषार्थः प्राप्नोति तन्माभूदित्यत इदमु ते । ब्रह्मानुज्ञात इति । तद्यथानुज्ञात उत्तरेणाहवनीयं सम्प्रति दधातीति । त्रिभिरिति चानुयाजत्रित्वप्रज्ञापनार्थोच्यते । अथवा तुर्थस्यानुयाजाभावप्रज्ञापनार्थम् । यद्येवमनुयाजान्ते स्वरुं जुहो प्राक् ततः स्वरुहोमः प्राप्नोति । नैतदेवम् । अनुयाजाङ्गं ह्यसौ न्त एव निरुपचरितान्तस्तस्माददोषः । औपभृतं समा जुह्वाम् ॥ १०५ ॥

अतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति ॥ १०६ ॥

अतिक्रम्याश्रावणवचनमनुवाक्यानिरासार्थम् । याज्या नुवाक्यावन्तो यजतय इत्यनेन प्राप्तत्वात् । अथ यदपुरोनुवाक्य अनुयाजा भवन्तीति विशेषवचनात् तन्निरासः । तस्मात्साध हितमतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति ॥ १०६ ॥

यज यजेत्युत्तरौ ॥ १०७ ॥

उत्तरौ द्वावनुयाजौ प्रति यज यजेत्येवं वक्तव्यम् । प श्रूयते ॥ १०७ ॥

देवान् देवानिति वा सर्वत्र नियमशब्दात् ॥१०

सर्वत्र देवान्यजेत्येवं प्रयोगः । कुत एतत् नियमशब्दात् वान्यजेत्येवाध्वर्युराह, देवं देवमिति सर्वेषु होतेति । अथ यज त्युत्तरयोरभिधीयते तत्रैवकारो न समर्थितः स्याद्देवान्यजेत्येव र्युराहेति ॥ १०८ ॥

किञ्च—

विकृतिदर्शनाच्च ॥ १०९ ॥

विकृतौ हि दर्शनं भवति । अतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति । सोऽप्यबर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजतीति । तेन नियमशब्दाद्देवान् देवानिति वा सर्वत्र । यजेति चोत्तरयोरिति तु शास्त्रान्तरात् । एवं च सति वरुणप्रघासादौ यत्र यज यजेति पुनर्वचनम् तत्र नियम एवेष्यत इति सम्प्रदायः ॥ १०९ ॥

१प्रतीचो जुहोति ॥ ११० ॥

प्रत्यञ्चोऽनुयाजास्तदपानमिति वचनात् ॥ ११० ॥

उपसत्सु च ॥ १११ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह । उपसत्सु च प्रत्यञ्चो होमाः । तुल्यं हि शास्त्रमत्रापि ॥ १११ ॥

प्रतीचो जुहोतीति वचनात्कर्तुरपि प्रत्यगपसरणे प्राप्ते ऽनियमे वा नियमार्थमाह—

२ध्रुवः ॥ ११२ ॥

चतुर्थं समानीय प्राचीम् ॥ ११३ ॥

चतुर्थं होमं प्रति औपभृतं समानीय प्राचीमाहुतिं जुहोति । तच्च यजति स्थानादेत्य । यजतीनां हि स्थानं परिभाषितम् । तिष्ठन्नुदङ् प्राङिति । तथाचोक्तं परिधीनपरेण सञ्चरो होष्यत इति । ननु च होममात्राभिसम्बन्धात्सर्वत्रैवं प्राप्नोति । नाश्रावणाभिसम्बन्धाच्च आश्रावयिष्यन् सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्येति । नन्वाश्रावणातिक्रमणविशेषे इदं वचनं अनाश्रावणहोमे त्वनियम इति । उच्यते । एतन्मूलमेवैतत्सूत्रं वचनान्तराभावात् । तस्मादाश्रवणसम्बन्धेष्वेवातिक्रमणं नेतरत्रेति । इतरहोमस्तूत्तरत एव व्यवस्थितेन कर्तव्यः । तच्चोक्तमुत्तरत उपचारो यज्ञ इति । चतुर्थग्रहणं चात्रानुयाजाङ्गत्वप्रज्ञापनार्थम् । इतरथा ह्यनुयाजत्रयव्यतिरेके-

---

१ एतांस्त्रीननुयाजानध्वर्युः प्रत्यक् संस्थान् जुहोतीत्यर्थः ।

२ अध्वर्युरेकत्र स्थित एव त्रीननुयाजान् प्रत्यक् संस्थान् जुहोति न प्रत्यनुयाजं प्रत्यगपसरतीत्यर्थः ।

णान्यदपूर्वोत्पादकं होमान्तरमाशङ्क्येत । अतश्चानुयाजप्र... प्रवृत्तिरस्य न तदभाव इति। एवं च सत्यनुयाजान्ते ... जुहोतीति साङ्गानुयाजकर्माभिनिर्वृत्त्युत्तरकालं स्वरुहोमः ... भवति। अथ वा देवानामेव देवतात्वमत्रापि यथा स्यादिति चतु... ग्रहणम् । मन्त्राभावेपि चात्र स्वाहाकारोस्त्येवेति वक्ष्... उपरिष्टात् ॥ ११३ ॥

अभिचरन्ननुयाजानुमन्त्रणमशन्यमुं जहि ह्रादुन्यमुं जह्युल्कुष्यमुं जहीति ॥ ११४ ॥

अभिचरन्ननुयाजानुमन्त्रणं करोति । अशन्यमुं जहीति... एवमादिभिः प्रतिमन्त्रं वाक्यभेदात् । तच्चाध्वर्युः पुरुषयोगाभा... त्समाख्यानाच्च ॥ ११४ ॥

एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् ॥ ११५ ॥

एवमनुमन्त्रणानां विकारेनुयाजप्रवृद्धौ समो विभागः क... व्यः । समं स्यादश्रुतित्वादिति न्यायात् । अनुयाजप्राप्तौ च ... षार्थस्वरूपस्याप्यनुमन्त्रणस्य प्रवृत्तिरिष्टैवेत्यभिप्रायः ॥ ११५ ॥

स्वस्थानान्त्येन वोपायित्वात् ॥ ११६ ॥

न वा समो विभागः कर्त्तव्यः । किं तर्हि विकृतौ पञ्चम... नुयाजमन्त्राणां यत्स्वं स्थानं तदन्त्येन धर्मसम्बन्धः कर्त्तव्य... ततश्च द्वितीयादीनां नाराशंसानुमन्त्रणमितरेषां स्विष्टकृदनुमन्त्र... मिति। कुत एतदुपायित्वात् । प्रथमे ह्यभिनिर्वृत्ते द्वितीयेचानि... तमेव प्रत्यपेक्षा न प्रथमं तृतीयं वा । एवं द्वितीयेभिनिर्वृत्ते तृ... यविषयापेक्षेति । ततश्च स्वस्थानान्त्ययोरेवायमभ्यास इति । ... पि च पूरणेन्त्यस्याभ्यासो न्याय्यः । तथापि पाठक्रमाद्द्वितीयस्... भ्यास इष्यते । प्रयाजेषु च चतुर्थान्त एव पाठ इति । तेन ... स्तत्र पञ्चमस्यैवाभ्यासः। प्रयोजनम्। प्राङ्नाराशंसादभ्यासवि... साभ्यासो द्वितीय आवर्त्तते। एवं तृतीयेपि द्रष्टव्यम्। आह च

अनुत्पत्तौ तु या संख्या साभ्यासेनैव पूर्यते।
इष्टस्तेनानुयाजानामभ्यासो विकृताविति ॥

तस्यान्त्याभ्यास इष्येत न स्यात्पाठो यदान्तरा ।
सति त्वन्तरपाठे हि नान्त्यस्याभ्यास इष्यते ॥
देवीर्द्वारो यदि ह्येष प्रथमाभ्यास इष्यते ।
निवृत्तत्वात्स्वरूपेण तस्य न ह्युपपद्यते ॥

किञ्च—

अकृते हि द्वितीये च तदपेक्षैव युज्यते ।
स्वस्थानान्त्येन वोपायादिति सूत्रमुदाहृतम् ॥
प्रयाजेषु तु पाठस्य न्यायेनाभिन्नवाक्यता ।
अतः पञ्चम एवासौ पौनः पुन्येन भाव्यते ॥

अत्रोच्यते । एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् । स्वस्थानान्त्येन घोपायादिति । अनेनानुमन्त्रणविषयो निर्णयः कृतः । न च पुरुषार्थस्वरूपस्यानुमन्त्रणस्य विकारे अनपेक्षितत्वात्प्रवृत्तिरस्ति । न च खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादिति वत् प्रवृत्तिरिष्यते । तत्र हि खादिरः क्रत्वपेक्षयैव प्रवृत्तः । इह त्वनुमन्त्रणनिबन्धनोभिचारो, न चानुमन्त्रणं क्रत्वपेक्षया गृह्यते । अतदर्थत्वात् । तेन न्यायोपदर्शनार्थमिदमुक्तम् । धर्मान्तरविवक्षया वा । स च स्थानादिः । यद्वाभ्यस्यमानप्रज्ञापनायेत्युक्तमेव ॥ ११६ ॥

एत्य जुहूपभृतौ व्यूहत्यग्नीषोमयोरिति जुहूं प्राचीं दक्षिणेनोत्तानेनाग्नीषोमौ तमितीतरेणेतरां नीचा प्रतीचीम् ॥ ११७ ॥

एत्येत्यध्वर्युविषयमवाच्यम् । प्राप्तत्वादेव । तेन यजमानस्येत्यव्यूहनं यथा स्यादेवमर्थमुच्यते । जुहूपभृद्ग्रहणं च न कार्यम् । जुहूं प्राचीं दक्षिणेनेत्यभिहितत्वात् । इतरेणेतरामिति चोक्तत्वात् । अतस्तद्विकाराणां व्यूहनव्युदासार्थमिति केचित् । न हि तद्विकाराणां शूर्पादीनां चोदकेन व्यूहनं प्राप्तं निवर्त्तयितुं शक्यम् । प्रतिषेधशास्त्राभावादिति । कस्तर्हि जुहूपभृद्ग्रहणस्य समाधिः । उच्यते । जुहूपभृतौ व्यूहतीत्युक्ते विशेषार्थं पुनर्वचनं, जुहूं प्राचीं दक्षिणेनेति । इतरेणेतरां प्रतीचीमिति च । अपि चोपभृत्संशब्दनं पुनरत्र नास्त्येव । तेन जुहूपभृतौ व्यूहतीति पूर्वमभिहिते इतरशब्देनोपभृच्छक्यते वक्तुम् । तस्मादपुनरुक्ततेति । अग्नीषोमयोरित्यनेन मन्त्रे-

ण दक्षिणेन हस्तेन जुहूं प्राचीं व्यूहतीति । अग्नीषोमौ तमिति
सव्येन इतरामुपभृतं नीचा प्रतीचीं व्यूहति । अत्र प्रतीचीमि
त्यङ्मुखीमुपभृतं कृत्वा प्रतीचीमेव केचित्प्रेरयन्ति । तदेतन्नोप
यत्कारणं प्रतीचीमित्येकः शब्दः स यदि वा प्रेरणेन सम्बध्यते
वेति । तत्र प्रेरणाभिसम्बन्धो युज्यते । यत उपभृतं प्रतीचीं स
त्येव मुक्त्वाह अपाञ्चं तमपोहति योऽस्मा अरातीयतीति ।
कस्मात्प्रतीचीमित्यस्य प्रेरणसम्बन्धः स्रुक् सम्बन्धश्च नेष्यते ॥
स्ति किल शाखिनां वचनं नानाविषूची नौ व्यूहतीति । नैतदेवं
नमस्ति नास्तीति सन्दिग्धम् । अथाप्यस्ति तथापि माध्यन्दिनपा
एव तस्यापि वचनस्य नानाविषूची नौ व्यूहतीति । विष्लृव्या
उचीसमवाये । नानाव्याप्तिसमवायिनी व्यूहतीत्यर्थः । तेन प्राची
तीचीमित्येतदेवोक्तं भवति । ततश्च प्राच्येव प्रतीची प्रर्यते ॥ ११

यथा देवतमन्यत् ॥ ११८ ॥

प्रकृत्यर्थ एवायमारम्भः । विकृतौ सूत्रारम्भसामर्थ्यात् ॥
थार्थमूहश्चोदित इति । तेन प्रकृतावेवाग्नीन्द्रमित्रावरुणाद्यर्थं व
म् । ननु चैवं सति इन्द्राग्न्योरिति व्यूहनमवाच्यम् । समास्ना
दर्शनार्थत्वाददोषः । तत्पुनर्वचनं परादिना पूर्वान्त इत्यनेन इ
ग्न्योरुज्जितिमित्यस्यापि प्राप्तिर्मा भूदिति प्रकृत्यर्थम् । उपांशुया
रोडाशाग्नीषोमयोस्तु तन्त्रेणोच्चारणं गुणभेदाभावात् ॥ ११८ ॥

अध्वर्युर्वानूज्जयत्वयं यजमानो वाजस्यैन-
मिति पूर्वे, यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं
द्वेष्टीत्युत्तरे ॥ ११९ ॥

अध्वर्युर्वा स्रुचौ व्यूहति । तुल्यशास्त्रत्वात् । यदि स्वयं
मानो यद्यु अध्वर्युरिति । तदा मन्त्रे विशेषमाह । अनूज्जयत्वयं
जमानो वाजस्यैनमिति पूर्वे । यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वे
त्तर इति । यजमानपदस्य चात्र समवायादनेकयजमानके स
वणस्य विपरिणामः । व्यूहनस्य चेष्टदेवतासङ्कीर्त्तनार्थतया कृत
जनस्रुक्संस्कारद्वारेण चान्तापच्छिन्नेपि प्रयोगः । यथेडान्तातिप्य

न्तिष्ठत इति । तत्रापि हि देवतासङ्कीर्त्तनमिष्यते । इष्टत्वाद्देवतायाः कृतप्रयोजनकत्वात्स्रुचाम् । तथाच सूत्रप्रस्थानं व्यूहनपरिध्यञ्जने कृत्वैक इति ॥ ११९ ॥

अभ्युक्ष्य जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रति मन्त्रम् ॥ १२० ॥

अभ्युक्षणं च जौहवः स्यात्। कार्याभिसम्बन्धात्। जुह्वेति जौहवेनेत्यर्थः । यथापूर्वमिति न्यायात् । अथ वा प्रदक्षिणोपचारोदक्संस्थतासम्पत्त्या दाक्षिणस्य प्रथमं मा भूदिति । अस्तु तथेति चेत् । न, तस्य स्मार्त्तत्वात् । एतत्तु वाचनिकमिति । वसुभ्य इत्यनेन मन्त्रेण प्रति मन्त्रम् । अत्र रुद्रेभ्यस्त्वेति चतुर्थ्यन्तनिर्देशाद्रौद्रोयमिति केचित् । ततश्च तदन्त उदकोपस्पर्शनमिति । तदयुक्तम् । परार्थत्वाद्रुद्रपदस्य । नात्र रुद्रस्य देवतात्वम् । हविर्भाग्वा देवतास्यात्सूक्तभाग्वा । न चात्र रुद्रो हविर्भजते, न च सूक्तम् । परिधिपरत्वान्मन्त्रस्य । रुद्रेभ्यस्त्वाअनज्मीत्यज्यमानपरिध्यभिधानम् । अतस्तत्प्रशंसार्थं वस्वाद्युच्चारणम् । एवं प्रशस्तमिदमञ्जनं यत्क्रियमाणं वसुभ्यो रुद्रेभ्यश्च क्रियत इति । तस्माद्रौद्रत्वान्नोदकोपस्पर्शनमत्रेति ॥ १२० ॥

प्रथमं परिधिं गृहीत्वाश्राव्याहेषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीति ॥ १२१ ॥

प्रथमग्रहणमनियमव्युदासार्थम् । अन्यथा हि यः कश्चिद्गृह्येत । परिधिग्रहणं च परिधिसंस्कारार्थम्, ग्रहणक्रियाकर्मभावनिर्देशात् । परिधिमभिपद्याश्रावयतीति । तथा परिधिभ्यो ह्येतदाश्रावयतीति आश्रावणस्य तादर्थ्यं दर्शयति । तथा आश्राव्याहेषिता दैव्या होतार इति प्रकृत्याह । दैव्या वा एते होतारो यत्परिधय इति परिध्यर्थतां मन्त्रस्य दर्शयति । सूक्तवाकप्रेषणक्रियोपग्रहार्थे वा । तदागमे विधानाल्लिङ्गाच्च । इषिता दैव्या होतार इति दैव्या वा एते होतारो यत्परिधयोग्नयो हीष्टा दैव्या होतार इति । दैव्या होतारः

प्रेषिता इदानीं भद्रवाच्याय भद्रवदनाय मानुषं होतारं सूक्त
य प्रसौतीत्येकवाक्यतासामर्थ्यात्ताद्र्थ्यमवगम्यते । अन्यथा ह्येक
क्यता समधिगता भिन्नवाक्यता अन्याय्यापद्यते । तत्रैतदुक्तं भद्र
पते परिधयः प्रेषिता इदानीं मानुषो होता प्रेष्यत इति । ग्रह
थाकर्मभावः प्रैषार्थत्वेप्यविरुद्धः । प्रयोजनं प्रैषाभावे परिध्यन
म्भो यथा दर्विहोमेषु ॥ १२१ ॥

पशौ प्रैष्येति ॥ १२२ ॥

ब्रूहीत्यस्य स्थाने पशौ प्रैष्येति वक्तव्यम् । तत्र हि मैत्रावरु
प्रैषाम्नानम् ॥ १२२ ॥

सञ्ज्ञानाथामिति प्रस्तरादानम् ॥ १२३ ॥

कर्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥ १२३ ॥

विधृती स्थाने कृत्वानक्त्येनं व्यन्तु वय इति ॥ १२४ ॥

विधृत्योस्थानमाहवनीयः । सर्वहविषां तदाधिकरणत्वात् ।
क्त्येनं प्रस्तरं व्यन्तु वय इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १२४ ॥

कथम्—

अग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्याम् ॥ १२५ ॥

ध्रुवायाम् । प्रस्तरसंस्कारश्चायम् । तथा चोपभृद्यभ
प्रस्तरोऽज्यत एवेति ॥ १२५ ॥

मरुतामिति नीचैर्हृत्वा तृणमादायानुप्रहरति ॥ १२६ ॥

मरुतामित्यनेन मन्त्रेण प्रस्तरम् नीचैर्हृत्वा ततस्तृण
दायानुप्रहरति ॥ १२६ ॥

हस्तेनाचरति ॥ १२७ ॥

आचरणमुपसमूहनम् । तच्च सामर्थ्यात्काष्ठादिनां प्रा

चनसामर्थ्याद्धस्तेनैवोच्यते । तमङ्गुलिभिरेव योयुष्येरन्न काष्ठैरिति ॥ १२७ ॥

हस्ताचरणाधिकारमुपजीवन्नाह—

यजमानभागं च प्रोषिते ॥ १२८ ॥

प्रोषिते यजमाने तद्भागं च हस्तेनैवाचरति । तच्च स्वावसर एव, गुणपरत्वाद्वचनस्य ॥ १२८ ॥

क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥ १२९ ॥

क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्नित्यमेव हस्तेन भागो होतव्यः ॥ १२९ ॥

अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतन्मम त्वं योनिस्तव योनिरस्मि ममैव सन्दिवि देवेष्वधि पुत्रः पित्र्ये लोककृज्जातवेदः स्वाहेति ॥ १३० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १३० ॥

सूक्तवाकान्ते ॥ १३१ ॥

इत्यस्य तृणमादायानुप्रहरतीत्यनेन सम्बन्धः । एवं ह्यामनन्ति सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किं सूक्तवाकप्रस्तरहरणयोरङ्गाङ्गिलक्षणः संयोगः । उत कालार्थ इति ? । किं तावत्प्रतिभाति । अङ्गाङ्गिलक्षण इति । कुत एतत् । सूक्तवाकेनेति करणविभक्त्या निर्देशात् । प्रस्तरमिति च कर्मविभक्त्या । सूक्तवाके एव याज्या प्रस्तरमाहुतिरिति चामनन्ति । तत्रायं यागः प्रस्तरद्रव्यकः । अग्न्यादिदेवताकश्च । अग्न्यादयो ह्यत्र सूक्तवाके सङ्कीर्त्यन्ते । मन्त्रस्य च क्रियासाधनप्रकाशकत्वमुचितम् । तेनात्र प्रस्तरद्रव्यस्याग्न्यादयो देवता इति गम्यते । स्पष्टतरं चैतदभिधीयते । अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधतेति । इदमिति सन्निहितं प्रस्तरद्रव्यं निर्दिशति । अपि च । फलसङ्कीर्त्तनं भवति । आयुराशास्त इत्येवमादि । तेन प्रस्तरद्रव्यकः सूक्तवाकमन्त्रकश्चाग्न्यादिदेवताकश्चायुरादिफलको होम इति । तदेतदपरे नेच्छन्ति । उभयोः परार्थत्वात् । प्रस्तरस्य हि स्रुग्धारणार्थता ज्ञाता । प्रस्तरे जुहूं

सादयतीति । सूक्तवाकस्य चेष्टदेवतासङ्कीर्त्तने दृष्टार्थं इति
र्थ्याऽध्यवसानं युक्तम् । अतो निर्ज्ञातार्थयोर्यः संयोगः स का
एव भवति । यथेध्मप्रक्षेपसामिधेन्यनुवचनयोरिति । तदन्ते प्र
प्यमाणः प्रस्तरः सूक्तवाकेनैव प्रहृतो भवतीति वचनं सूक्तवा
प्रस्तरं प्रहरतीति । सूक्तवाक एव याज्या प्रस्तरं आहुरिति चैव
द्रष्टव्यम् । यच्चाग्न्यादिसङ्कीर्त्तनं तत्प्रधानयागेष्टदेवताभिधाव
म् । कर्मनिर्वृत्त्युत्तरकालमपि हि कृताकृतप्रज्ञप्त्या देवतास्मरणं
र्थमेव भवति । अतो न प्रस्तरदेवतात्वेनाग्न्यादिसङ्कीर्त्तनमिति
हि प्रस्तरस्य चाग्न्यादीनां च सम्बन्धो ज्ञातः । येन प्रस्तरदे
सङ्कीर्त्तनं भवेदिति । यच्चाग्निरिदꣳ हविरिति सन्निहितप्रस्तराभि
र्देशक इति । तदपि प्रस्तरस्य प्रतिपाद्यस्य हविष्ट्वानुपपत्तेः
त्प्रतिनिर्देशाभावात्पुरोडाशादिविषयमेव । यच्चायुरादिफलसङ्की
तदपि स्तुतिमात्रपरम् । न ह्यायुरादिफलता प्रस्तरप्रहरणस्य
क्यादवगता । न च मन्त्रे सङ्कीर्त्तनमात्रादेव निर्ज्ञातप्रधानसम्ब
स्य फलवत्ता शक्याऽभ्युपगन्तुम् । न चाफलवत् फलवतोऽङ्गं भव
वचनमन्तरेण । तस्मान्नाङ्गिलक्षणः संयोग इति । प्रयोजनं प्रस्त
हरणाभावेऽप्यातिथ्यादौ सूक्तवाकः प्रयुज्यत एव ॥ १३१ ॥

अग्नीदाहानुप्रहरेति ॥ १३२ ॥

अग्नीद्वचनं न कर्त्तव्यम् । प्रैषार्थेऽध्वर्युः प्रैषेचाग्नीदित्युक्त
त्स्वयं चाविरोधादित्यत्र । तेन वरुणप्रघासादिष्वविपरिणामार्था
ति केचित् । तत्कथम् । वचनात् । वचनं हि तत्र भवति । अथा
दाहानुप्रहरेति ता उभावेवानुप्रहरत इति । तदेतदसत् । न
वरुणप्रघासेष्वनुप्रहरेत्यस्य विपरिणामो न युज्यते । प्रकृतौ प्रहर
क्रियाकर्तुरेकस्य प्रैषणम् । विकृतौ द्वयोः कर्त्रोरिति । न च भेदेना
षदानं प्रयोगवचनो मा बाधीति । तस्माद्युक्तरूप ऊहः । न च तत्रा
दाहानुप्रहरेति विधानम् । प्रकृतितः प्राप्तत्वात् । अतो यथाप्राप्त
नुवादोयम् । अतः श्रुत्यनुकरणमेतत् । अथवा ऽध्वर्योः प्रैषार्थक
सति यः कश्चिदध्येषणायां स्यात्तत्राध्वर्युप्रत्यासत्तेरग्नीद्यथा स्या
त्येवमर्थमग्नीद्ग्रहणम् । न्यायतः प्राप्त एव चात्राग्नीदभिधीयते अन्य
त्रापि स एव यथा स्यादिति । यथा हन्त्यन्यो दृषदुपले इति । क

चातः पत्न्यवहन्त्यन्यो वेति । एवं च सत्यनेनैव न्यायेन ज्योतिष्टोमे प्रतिप्रस्थातुः प्रैषे ऽधिकारः । अपि चाह—

उक्तत्वात्प्रेषणेन्यस्य तद्विशेषो बलीयते ।
तेन सूत्रकृता प्रोक्तमग्नीदूग्रहणमत्र तु ॥ १३२ ॥

प्रास्य तृणं चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते ॥ १३३ ॥

प्रस्तरसम्बद्धं तृणमाहवनीये प्रास्य चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते । स चायं तृणप्रहरणे सति भवति । तेनो अप्यात्मानं नानुप्रवृणक्तीति लिङ्गात् । करिष्यमाणप्रयोजनात्मसंस्कार इत्यपरे । तथा च सर्वत्र प्रवृत्तिः ॥ १३३ ॥

सम्वदस्वागानग्नीदगञ्छ्रावय श्रौषट् स्वगा-
दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रू-
हीत्येतेषा९ँ सम्वदस्वागञ्छ्रौषडित्यग्नीच्छेष-
मितरो व्यत्यासं ब्रूतः ॥ १३४ ॥

सम्वदस्वेत्येवमादीनां सम्वदस्वागञ्छ्रौषडित्यग्नीदाह शेषं चाध्वर्युर्व्यत्यासेन । तस्य चास्य शंयोर्वाकार्थत्वात्तदभावे निवृत्तिः । शंयोर्वाकश्चार्थकर्मत्वाद्यावदुक्ते निवर्त्तते ॥ १३४ ॥

परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममितरौ
च युगपदग्नेः प्रियमिति ॥ १३५ ॥

प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात् । ततश्च यावदुक्तान्तापच्छिन्नयोरपि प्रवृत्तिः । प्रहरणमन्त्रयोश्चाग्न्याभिधायकत्वादवभृथे विपरिणामः ॥ १३५ ॥

स्रुचौ प्रगृह्णाति स९ँ स्रवभागा इति स९ँ
स्रवां जुहोति ॥ १३६ ॥

प्रग्रहणे मन्त्रः स्यात् । स सम्प्रगृह्णाति स९ँ स्रवभागास्थेति वचनात् । होमे वा स्वाहाकारवषट्कारयोस्तदर्थत्वात् । तयोश्च तत्र भा-

वाल्लिङ्गाच्च । तद्यथावषट्कृतं हुतमेवमस्यैतद्भवतीति । यत्पुन
तद्धोमोपलक्षणार्थम् । प्रतिपत्त्यर्थकर्म चैतत् । ततश्चान्तापच्छि
प्रवर्त्तते । अविशेषितत्वाच्च संस्रवाणां नाज्यसाधनयागशेषभूता
अतश्च सर्वत्र प्रवृत्तिः । विश्वे देवाश्चात्र देवता । इमां वाचमभि
गृणन्त इति मन्त्रलिङ्गात् । वाक्यशेषाच्च । स वै विश्वेभ्यो दे
सम्प्रगृह्णातीति । एवं च सति दर्विहोमेषु विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वा
होमः । अथ जुहूं चौपभृतं च सम्प्रगृह्णातीति द्वयोः प्रग्रहण
नसामर्थ्यात् उभाभ्यामपि होमः ॥ १३६ ॥

घृताची इति धुरि निदधात्यनसि-
वद्ग्रहणम् ॥ १३७ ॥

घृताची इत्यनेन मन्त्रेण धुरि स्रुचौ निदधाति । चरितार्थ
द्द्रव्यसंस्कारः । अतश्चान्तापच्छिन्नेऽपि प्रवृत्तिः । अयं धुर्यशब्दः
त् पत्नीयजमानविषयतया वर्ण्यते । धुर्याविव धुर्यौ । यथा धुर्यौ
वाहावनसः प्रणेतारौ एवं दम्पती अपि यज्ञस्येति । एवं च सति
तृयज्ञे धुर्यं पाहीति विपरिणामः । पत्न्यभावात् । सम्प्रदाये तु नेष्य
धुर्यशब्दस्यानडुद्विषयत्वात् । यद्यपि च तावन्न नस्त एव तथ
त्वनसानडुत्सम्बन्धोऽस्तीति । तत्र निधीयमानाभ्यां स्रुग्भ्यां तद्वि
मा भूदिति धुर्यौ पातमिति स्रुगभिधानं युक्तरूपम् ॥ १३७ ॥

स्फ्ये पात्र्यां चेत् ॥ १३८ ॥

पात्र्यां चेद्ग्रहणं स्फ्ये सादयति ॥ १३८ ॥

यज्ञ नमश्च त इति वेदिमालभते ॥ १३९ ॥

स चायं वेदिसंस्कारः समिष्टयजुः साधनभूतद्रव्यप्रयुक्त
ततश्च तदभावे ऽभाव इति ॥ १३९ ॥

वेदं होता स्रुक्स्रुवमध्वर्युराज्यस्थली-
मग्नीदादाय पत्नीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं
गच्छन्ति ॥ १४० ॥

तेवै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्तीति प्रकृत्य जुहूं च स्रुवं चाध्वर्युरादत्ते वेदं होताज्यविलापनीमग्नीदिति ह्यामनन्ति । प्रतिपरायन्तीति वचनाद्गार्हपत्यो गम्यते । विकृत्यनुप्रवृत्तिदर्शनाच्च । गृहपतेरेव गार्हपत्ये जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति । स्रुवग्रहणं च उपभृद्व्युदासार्थम् । उपभरणार्थे न हि तत्प्राप्तिरिति ॥ १४० ॥

अध्वर्युः पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यमेत्य पूर्वेणापरेणान्तरेण पत्नीमेकेषाम् ॥ १४१ ॥

पूर्वेणाहवनीयम् । अपरेण वा गार्हपत्यम् । तत्राप्येकेषामन्तरेण वाह्यतो वा पत्नीमिति ॥ १४१ ॥

[1]उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य ॥ १४२ ॥

सोमादीन्यजति ॥ १४२ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

एवं सर्वत्रोपविष्टहोमेषु ॥ १४३ ॥

उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य । यजतित्वात्तिष्ठति क्रियायां प्राप्तायां उपविश्येत्युच्यते । जान्वञ्चनं च भूमौ पातनं समाचाराल्लिङ्गाच्च । ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदन्निति ॥ १४३ ॥

उपांशु चरन्ति ॥ १४४ ॥

पत्नी संयाजैरिति ॥ १४४ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

चरणशब्दे सर्वं देवतान्यत्र ॥ १४५ ॥

यत्र चरणशब्दस्तत्र सर्वमुपांशुं भवति । तथा पितृयज्ञ उपांशु चरन्तीति । देवतान्यत्र, चरणशब्दादन्यत्रोपांशुत्वश्रवणे देवतामात्रमुपांशु ॥ १४५ ॥

---

१ यजतित्वात्तिष्ठद्धोमे प्राप्ते आह उपविश्येति ।

यजति सोमं त्वष्टारं देवनां पत्नीरग्निं गृहपतिमिति ॥ १४६ ॥

स्थाल्येनाज्येन सोमादीन्यजति । चतस्रो देवतायजत[illegible] कृत्याह ता वा आज्यहविषा भवन्तीति ॥ १४६ ॥

तृतीयेऽन्तर्द्धानं पुरस्तात् ॥ १४७ ॥

तृतीये पत्नीसंयाजे पुरस्तात्कटादिनान्तर्द्धानं, स यत्र दे[illegible] पत्नीर्यजति तत्पुरस्तात्तिरः करोतीति श्रुतेः ॥ १४७ ॥

पत्न्यन्वारभतेध्वर्युम् ॥ १४८ ॥

अधिकारात्तृतीय एव पत्नीसंयाजेन्वारम्भः । अध्वर्युग्रह[illegible] श्च न द्रव्यान्वारम्भः । स चायमध्वर्युसंस्कारो द्वितीयानिर्दे[illegible] ततश्च पत्न्यभावेपि यैः कश्चित्करोति ॥ १४८ ॥

शंय्वन्तं भवतीडान्तं वा ॥ १४९ ॥

यदेतदेतत्पत्नीसंयाजकर्म तच्छय्वन्तमिडान्तं भवति । न [illegible] विकल्पः । शंयुरिडा वान्ते भवति, किं तर्हि इडाभवत्येव । शंयो[illegible] ल्पः । कुत एतद्यत इदमामनन्ति । तदिडान्तं भवतीति कृत्य [illegible] प्रस्तरस्यैव रूपं क्रियते स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्यात् वेद[illegible] तृणमाच्छिद्यैत्येवमादि यावच्छंयोर्ब्रूहीति[1] ॥ १४९ ॥

शंय्वन्ते वेदतृणमादायानक्ति प्रस्तरवत्स्रुचि स्रुवे स्थाल्यां च ॥ १५० ॥

---

१ गृहपतियागानन्तरं पूर्ववदिडां पञ्चावत्तामादायेडां होत्रे [illegible] दायाविसृजन्दक्षिणातिक्रामतीडां प्रतिगृह्य होतुरङ्गुलिपर्वणी [illegible] त्त्यवान्तरेडामादधाति पूर्ववदिडां च सर्वेन्वारभन्ते मयीद[illegible] यजमानो जपत्युपहूतां प्राश्नन्ति युक्ता यजमानश्च पवित्र[illegible] भावाद्भैर्मार्जयन्ते ऽपरेण वेदिं सुमित्रियान इत्येतात्रादिडान्तं [illegible] तीत्यभिप्रायः ।

शंय्वन्ते कर्मणि वेदतृणं गृहीत्वा प्रस्तरवदनक्ति अग्रं जुह्वां मध्यं स्रुवे बुध्नं[1] स्थाल्यां व्यन्तु वय इत्यनेन मन्त्रेण अनक्ति । प्रस्तरवदित्युपदेशात् ॥ १५० ॥

अग्नीदाहानुप्रहरेति ॥ १५१ ॥

कृतं व्याख्यानम् ॥ १५१ ॥

प्रास्य तृणादि पूर्ववत् ॥ १५२ ॥

प्रास्यतृणं तदादि पूर्ववत्कर्म भवति ॥ १५२ ॥

शंय्वन्ते स्रुक् स्रुवं प्रगृह्णात्यग्ने दब्धायविति ॥ १५३ ॥

शंयोर्वाकान्ते स्रुक् स्रुवं प्रगृह्णाति अग्नेदब्धायविति जुहोति । अधिकाराद्गार्हपत्ये । प्रतिपत्त्यर्थकर्म चैतत् । पत्नीसंयाजशेषत्वाच्च तदभावे निवृत्तिः । न च पशौ भवति । प्रतिपाद्यद्रव्याभावात् । पत्नीसंयाजानां चार्थकर्मत्वाद्यावदुक्ते निवृत्तिः ॥ १५३ ॥

सव्येनावृत्य दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति च ॥ १५४ ॥

सव्यावर्त्तनविधानशास्त्राभावादतीत्य निष्क्रमणप्रज्ञापनार्थम् । ततश्च यदि पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यं प्रविष्टस्तदेतद्भवति नेतरत्र । तत्रापि केचित्सव्येनावृत्य इडां करोतीति सूत्रमभिसम्बन्धयन्ति । होमार्थत्वात्प्रवेशनस्य । तदयुक्तम् । अव्यवहितसम्बन्धेपि तदर्थोपपत्तेः । न च होमायैव प्रवेशनम् । विशेषानवगतेः । अतः साङ्गपत्नीसंयाजनिवृत्त्युत्तरकालमतीत्य निष्क्रमणम् । तेन सव्येनावृत्य दक्षिणाग्नौ जुहोतीति एवमभिसम्बन्धः । तच्चैतदर्थकर्म ततश्च यावदुक्तान्तापच्छिन्नादौ निवृत्तिः ॥ १५४ ॥

उलूखले मुसले यच्च शूर्पे आशिश्लेष दृषदि यत् कपाले उत्प्रुषो विप्रुषः सत्याः सन्तु

[1] 'बुध्नम्' मूलमित्यर्थः ।

यजमानस्य कामाः स्वाहेति पिष्टलेपां जुहोति ॥ १५५ ॥

अधिकाराद्दक्षिणाग्नावेव । पिष्टलेपसाधनत्वाच्च तच्छ हुत्यभिधानम् । अथवा पिष्टसम्बन्धिनो लेपास्तैराहुतिरिति च सति प्रतिपत्तिरेषा ततश्चेडान्तेपि कर्मणि प्रवर्त्तते। यच्च द्भिधीयते। आज्याहुतिरेषेति । तदपि पिष्टलेपग्रहणादवस प्रतिपाद्यमानेपि हि द्रव्ये जुहोति संशब्दनादत्र देवतया भवित देवतोद्देशेन हि परित्यक्तस्य द्रव्यस्य प्रक्षेपे जुहोति शब्दो वर्त्तते चात्र देवता गम्यते । तद्धितेन चतुर्थ्या वा । मन्त्रोपि चानिर्दि ता लिङ्ग एव । उलूखलादीनां चात्रोपादानमाश्लिष्टविशेषण देवतात्वेन । यदुलूखलादिष्वाश्लिष्टं तज्जुहोतीति सम्बन्धो न इति । कामानामपि चात्र सत्यता प्रार्थ्यते । ततश्च तेषामपि न तात्वम् । एवञ्चानवगतदेवताको होम इत्यनुपपन्नम् । अत्रोच्य अनादिष्टदेवतालिङ्गेष्वपि मन्त्रेषु देवतापेक्षायां सत्यां किं य श्चिद्देवतान्तरं परिकल्प्यतामुत प्रकृतैव गृह्यतामिति । तत्र प्रकृ रिग्रहोन्याय्यः । सन्निधानात् । अप्रकृतोपदाने पुनरसन्निधानात्स ह इति । तथा च नैरुक्ताः । तद्येनादिष्टदेवतामन्त्रास्तेषु देवतोप क्षा यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवतीति । तत्रा ग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयसन्निधाने पुरोडाशसम्बन्धिनः पिष्ट इति सन्निधानविशेषादाग्नेयाग्नीषोमीयदेवतापरिकल्पनं न्याय्य म । तदुद्देशेन हि तद्द्रव्यं गृहीतं यच्छेषोयमिति । उपांशु याज ह्याज्यदेवतानामसम्बन्धादतद्देवतात्वम् । केचित्तु सम्बन्धावि सत्यप्येकयैव देवतया कार्याभिनिर्वृत्तेर्मुख्यत्वादग्निमेव प्रकल्पय विकारेतर्हि कथम् । तत्रापि वैकृतदेवताभिसम्बन्धात् तद्देवत्य रिकल्पने प्राप्त उच्यते । प्रकृतदेवताभिस्तद्वानेव मन्त्रो विकृतिं छेतीति न वैकृत्यदेवता घटते । न ह्यस्य विकृतौ पाठ इति स्माद्विकृतावपि प्रकृतदेवताकत्वमेवेति ॥ १५५ ॥

पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोसीति योक्त्रं च प्रमामुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन मा बध्ना-

त्सविता सुशेवः ऋतस्य योनौ सुकृतस्य
लोकेऽरिष्टां मा सह पत्या दधात्विति ॥१५६॥

च शब्दात्पत्न्येव, कृतप्रयोजनत्वात्प्रतिपत्तिरूपता । ततश्चान्तापच्छिन्नेपि प्रवृत्तिः ॥ १५६ ॥

स्तृणात्यावेदेः ॥ १५७ ॥

तां होता आवेदेस्तृणातीत्येतच्छ्रूयते । द्रव्यविषयोयमाङ् शब्दप्रयोग इति मर्यादा प्रतिपत्तव्या । कर्मविषये त्वभिविधिरिति परिभाषितम् । आमुष्मादिति कर्मसु तच्चेति । अथ हौत्रे स्पष्टतरं वचनं ततोत्राप्यभिविधिरस्तु ॥ १५७ ॥

ध्रौवात् समिष्टयजुर्जुहोति देवागातु विद इति ॥१५८॥

समिष्टयजुरिति कर्मणः संज्ञा । समिष्टयजुरन्तं भवतीत्येवमाद्यर्थः । जुह्वा वचन इति जुह्वैव होमः । जुहोतित्वाच्चोपविष्टस्य । तिष्ठन् ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोतीति तु नोपनिबद्धम् । अर्थकर्मचैतत् । ततश्चान्तापच्छिन्ने निवृत्तिः । वातश्चात्र देवता । स्वाहा वातेधा इति लिङ्गात् । ननु च देवागातु विद इति सम्बुद्धिनिर्दिष्टानां देवानां देवतात्वमस्तु । नेत्युच्यते । न हि ते हविः सम्बन्धितया सम्बोध्यन्ते । किं तर्हि विसर्गाय देवागातु विदोगातुं यज्ञं वित्वा गातुं गन्तव्यमितो गच्छतेति । तथा च लिङ्गम् । तदेतेन यथायथं व्यवसृजन्तीति । तेन विसर्गाय सम्बोधनम् । मनसस्पतेस्तर्हि देवतात्वमस्तु । तस्य हि सम्बोधनं मनसस्पत इमं देवयज्ञमिति देवयज्ञसम्बन्धस्तस्यावसीयत इति । नैतदेवम् । तस्यापि ह्यत्र पारार्थ्येनैव श्रवणम् । मनसस्पतिरुच्यते इमं यज्ञं वाते धेहीति । न यज्ञसम्बन्धो मनसस्पतेः । गतेषु देवेषु मनसस्पतिरिमं यज्ञं वाते स्थापयत्वित्याशास्यते । एवं सप्तमी निर्दिष्टस्यापि तस्यैव देवतात्वमनुरूपतरम् । यज्ञशब्देन चात्र लक्षणया द्रव्यं वोच्यते, कर्मवा । द्रव्यवचनत्वे द्रव्यस्य वेति स्थापनं तदुद्देशांशेनैवोपपद्यते, नान्यथा । कर्मवचनेपि च कर्मणोपि तत्साधनभावाभ्युपगमने वाते ऽवस्थानमुपपद्यते । तस्माद्वात एवात्र देवतेति । प्रयोजनं जुहोतौ वाताय स्वाहेति प्रयोगः ॥ १५८ ॥

बर्हिः सम्बर्हिरिति ॥ १५९ ॥

जुहोतीति वर्त्तते । सम्बर्हिरित्यनेन मन्त्रेण बर्हिर्जुहो
प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात् । तश्चान्तापच्छिन्नेष्यनिवृत्तिः ॥ १५९ ॥

वेद्यां प्रणीतानिनयति परीत्य कस्त्वेति ॥ १६

परिगमनं कर्तुरेव न प्रणीतानाम् । तत्परिगमने हि प्रणी
त्येवमवक्ष्यत् । प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वादिति । प्रणीतासम्बन्धाद
वनीयं परीत्येति ॥ १६० ॥

पुरोडाशकपालेन कणानपास्यत्यधः कृष्णा-
जिनं रक्षसामिति ॥ १६१ ॥

पुरोडाशकपालयोर्भूतपूर्वगत्या सम्बन्धविवक्षेयम् । न हि
यमानः कपालस्य पुरोडाशेन सम्बन्धोस्ति । तस्य करणत्वेन
शाद्यपि पुरोडाशो नास्ति यथा चर्विष्ट्यां तत्रापि कपालमात्रमुप
यम् । तच्चैतद्देवताभिसम्बन्धात्प्रतिपत्त्यर्थकर्म केश्चिदिष्यते । देव
भिसम्बन्धश्च मन्त्रवर्णाद्रक्षसां भागोसीति । वाक्यशेषाच्च ।
देवाः सर्वं यज्ञं संवृज्येति प्रकृत्य । अथ यत्पापिष्ठं यज्ञस्य भाग
मासीत्तेनैनां निरभजन्नस्नापशोः फलीकरणैर्हविर्यज्ञादिति रक्ष
फलीकरणैर्निर्भक्तानित्याह । ततश्च तेषां देवतात्वमिति । नैतदे
त्यपरे । न ह्यत्र देवता चोद्यते । नात्र चतुर्थीतद्धितो वा । येन दे
गम्यते । मन्त्रवर्णादपि देवताकल्प्यते यत्र जुहोति चोदना । त
देवतोद्देशेन परित्यक्तस्य द्रव्यस्य प्रक्षेपो युज्यते । तत्रावश्यम्भा
न्यां देवतायां मन्त्रवर्णस्य च क्रियासाधनाभिधायित्वसामर्थ्या
देवतापरिकल्प्यते । न चेह होमश्चोद्यते । तस्मान्न देवता
रिकल्प्यते । मन्त्रवर्णवाक्यशेषो त्वर्थवादप्रायः प्रयोजनं न दे
भिधानमत्र । न चायं रक्षोभिधायकः । द्रव्यपरत्वान्निर्देशस्य ।
नोदकोपस्पर्शनमत्र ॥ १६१ ॥

पूर्णपात्रं निनयति परीत्य सन्ततं यजमानो-

ञ्जलिना प्रति गृह्णाति संवर्च्च सेति ॥ १६२ ॥

आहवनीयं परीत्य पूर्णपात्रं निनयति । संस्थिते यज्ञे दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयतीति वचनात् । सन्ततमित्यव्यवच्छिन्नम् । यजमानश्च तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति संवर्च्चसमित्यनेन मन्त्रेण । पदार्थश्चायं ततश्चान्तापच्छिन्ने निवर्त्तते । तत्रैतद्विचार्यते । किं नयनं प्रधानमुत ग्रहणमिति? । किं चातः । यदि निनयनस्य प्राधान्यम् । प्रोषितेऽपि यजमान इहैव कर्त्तव्यम् । अथ ग्रहणस्य प्राधान्यम् । यत्र यजमानस्तत्र पूर्णपात्रो निनेयः । पूर्णपात्रं निनयतीति वचनात् निनयनस्य प्रधानताग्रहणस्य तु तादर्थ्यम् । तदञ्जलिना प्रतिगृह्णातीति ग्रहणार्थता वा निनयनस्य । चोदितत्वाविशेषात् । दृष्टोपकाराभिनिर्वृत्तेश्च । सञ्जनयति हि निनयनं ग्रहणस्य दृष्टमुपकारम् । अन्यथा ग्रहणानभिनिर्वृत्तिः । न तु ग्रहणं निनयनस्य दृष्टोपकारोपजनकम् । तदभावेऽपि निनयनोपपत्तेः । तस्माद्ग्रहणार्थं निनयनमिति द्वादशाहे सर्वैर्ग्राह्यः ॥ १६२ ॥

मुखं विमृष्टे ॥ १६३ ॥

अधिकाराद्यजमान एव ॥ १६३ ॥

विष्णुक्रमान्क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रति मन्त्रं पृथिव्यामितीत ऊर्ध्वो वा ॥ ६४ ॥

पृथिव्यामिति इतो मन्त्रपदादूर्ध्वो वा । क्रमणं तु प्रागुदग्वाऽयमपि पदार्थ एव ॥ १६४ ॥

अस्मादन्नादिति भागमवेक्षते ॥ १६५ ॥

साकाङ्क्षत्वान्निर्भक्त इत्यनुषङ्गः । भागसंस्काराच्चान्तलुप्तेऽपि प्रवृत्तिः । एतस्मादेव बहुयजमानकेऽप्येकः करोति । स्वांशावेक्षणमित्यपरे । एककर्तृकत्वे चान्वारम्भः ॥ १६५ ॥

अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम् ॥ १६६ ॥

अवेक्षत इति क्रियापदानुषङ्गः । मन्त्रे च ततोनिर्भक्त ग
वमादि । स चायं पदार्थोर्थकर्मत्वादन्तलुप्ते निवर्त्तते ॥ १६६ ॥

अगन्मस्वरिति प्राङ् ॥ १६७ ॥

ईक्षत इति वर्त्तते । एतदप्यर्थकर्मैव । नात्र प्रति
त्तिरूपतेति ॥ १६७ ॥

संज्योतिषेत्याहवनीयम् ॥ १६८ ॥

ईक्षत इति च वर्त्तते । अप्रत्तिपत्तिरूपत्वादेतदप्यर्थकर्म। ज्यो
तिषा हि सम्भवनमत्रप्रार्थ्यते । तेन यागसाधनभूताहवनीय ह
सम्बन्धेपि सति न तत्संस्कारपरिकल्पनम् । एवं चात्र
निवृत्तिः ॥ १६८ ॥

स्वयन्भूरिति सूर्यम् ॥ १६९ ॥

स्वयम्भूरित्यनेन मन्त्रेण सूर्यमवेक्षते ॥ १६९ ॥

वर्च्चोदा इति यं वा कामं कामयते ॥ १७०

वर्च्चोदा असीत्यत्र मन्त्रप्रयोगः । यं वा कामं कामयते
द्वाचि पदप्रयोगो वा । सूर्यावेक्षणमपि अर्थकर्म एव ॥ १७० ॥

सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥ १७१ ॥

प्रदक्षिणग्रहणादितरथावृत्तिव्युदासः । अथवा श्रौतमेतद्धि
आवृत्तिसामन्त्येषु प्रदक्षिणमिति तस्मात्तम् । श्रौते सति किं
इति चेत् । श्रौतं प्रायश्चित्तं तदपचारे यथा स्यादिति ॥ १७१ ॥

प्रदक्षिणाधिकारमुपजीवन्नाह—

ग्रहग्रहणप्रतिगरहोमेषु च तूष्णीम् ॥ १७२ ॥

ग्रहग्रहणादिषु तूष्णीं प्रदक्षिणावर्त्तनम्[१] ॥ १७२ ॥

---

१ कर्त्तव्यमिति शेषः । इदमत्रानुसन्धेयम्, सशस्त्रग्रहे
वायं धर्मः न शस्त्रमात्रे प्रतीगीर्ये न ग्रहग्रहणमात्रे न होम
त्रे इति । प्रदक्षिणक्रियाशेषत्वान्मन्त्रोपि प्राप्तस्तूष्णीमित्य
व्यावर्त्यत इति ।

गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत इति शतं हिमा इति ब्रूयाद्वा ॥ १७३ ॥

नवेति मन्त्रे विशेषः । एतदप्यर्थकर्म ॥ १७३ ॥

सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥ १७४ ॥

गच्छति प्राङुरु विष्णविति ॥ १७५ ॥

ततोसि तन्तुरस्यनुमा तनुह्यस्मिन्यज्ञे ऽस्यां साधुकृत्यायामस्मिन्नन्ने ऽस्मिल्लोंक इदं मे कर्मेदं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोत्विति पुत्रस्य नाम गृह्णाति ॥ १७६ ॥

पुत्रस्याशीः प्रार्थनार्थत्वादूद्वादशाहे प्रतियजमाने पुत्रनाम ग्रहणम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

आत्मनो ऽविद्यमाने तन्तवे त्वा ज्योतिषे त्वेति वा ॥ १७७ ॥

अविद्यमाने पुत्रे आत्मनो नाम गृह्णीयात् । तत्स्थाने तन्तवे त्वाज्योतिषत्वेति वा प्रयोगः ॥ १७७ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते तूष्णीम् ॥ १७८ ॥

मन्त्राभावाल्लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधः ॥ १७८ ॥

व्रतं विसृजते येनोपेयात् ॥ १७९ ॥

येन मन्त्रेणोपेयात्तेनैवोत्सर्गः ॥ १७९ ॥

संयज्ञपतिराशिषेति भागं प्राश्नाति ॥ १८० ॥

साकाङ्क्षत्वात् युज्यतामित्यध्याहारः । व्रतविसर्गभागप्राशन-

नयोरन्तापच्छिन्नेपि प्रवृत्तिः प्रतिपत्तिरूपत्वात् ॥ १८०

ब्राह्मणं तर्प्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञमेवैतत्तर्प्पयतीति श्रुतेः ॥ १८१ ॥

श्रुत्युपादानसामर्थ्यात्तदनुष्ठानं यथा स्यात् प्रैषवच मेव मा भूदिति ॥ १८१ ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेऽमावा-
स्यायाम् ॥ १ ॥

श्रुत्यर्थमनुविधित्सुनाचार्येण पौर्णमासमनुविहितमिदानी-मवसरप्राप्तं दर्शस्यानुविधानं कर्त्तव्यम्, तत्र च प्राक्कालीनः पिण्ड-पितृयज्ञः सोनुविधेय इत्यत आह । अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः । अन्हो-परोभाग अपराह्णः । तृतीयो भाग इत्यपरे वाक्यशेषात् । पूर्वाह्णो वै देवानामित्युपक्रम्य अपराह्णः पितृणामिति । पिण्डपितृयज्ञ इति पिण्डदानकर्मनाम । अर्थानुगमात्संज्ञेयम् यौगिकी पिण्डैः पितृणां यज्ञः पिण्डपितृयज्ञ इति । होमस्य च तादर्थ्यदर्शनात् । स देवैः प्रसूतोथैतत्पितृभ्यो ददातीति । मासि मासि वोशनमिति च प्रकृत्य यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशेथैभ्यो ददातीत्याह पिण्डदानमे-वाभिधीयते । न जपहोमादि । प्रयोजनं तद्दकरणेभ्यावृत्तिः । च-न्द्रादर्शनमभ्रादिनापि भवति, तन्माभूदित्यमावास्यया विशेष्यते । तदेवोच्यतामिति चेत्, न अमावास्या शब्दस्य कर्मविषयतापि दृ-श्यते । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्रामावास्यामिति।तन्न को दोषः । चतुर्दश्युपवासपक्षेपि प्राप्नोति । अस्तुतथेति चेत् । न श्रु-तिविरोधात् । यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृश इति । अनेन च क्षयो लक्ष्यते तस्मिन् क्षीणे ददातीति श्रूयते । स च परमः क्षयः।इत-रस्तु प्रत्यहमेव भवति । एवं च सति परमक्षयविशिष्ट एव काले पिण्डपितृयज्ञो नान्यत्रेति। यथाराजयसूये पक्षमध्य अमावास्ये दाक्षा-यणे च । खर्विकामावास्यायां दृष्टेपि चन्द्रमस्यपराह्णे परमक्षय इति क्रियत एव काले पिण्डपितृयज्ञः। यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृश इति क्षयोपलक्षणार्थत्वात् । तस्मिन्क्षीणे ददातीत्यथ यदक्षीणे दद्या-त्समदं ह कुर्याद्देवेभ्यश्च पितृभ्यश्चेति ॥ १ ॥

नयोरन्तापच्छिन्नेपि प्रवृत्तिः प्रतिपत्तिरूपत्वात् ॥ १८०

ब्राह्मणं तर्प्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञमेवैतत्तर्प्पयतीति श्रुतेः ॥ १८१ ॥

श्रुत्युपादानसामर्थ्यात्तदनुष्ठानं यथा स्यात् प्रैषवचन मेव मा भूदिति ॥ १८१ ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेऽमावा-
स्यायाम् ॥ १ ॥

श्रुत्यर्थमनुविधित्सुनाचार्येण पौर्णमासमनुविहितमिदानी-मवसरप्राप्तं दर्शस्यानुविधानं कर्त्तव्यम्, तत्र च प्राक्कालीनः पिण्ड-पितृयज्ञः सोऽनुविधेय इत्यत आह । अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः । अन्हो-परोभाग अपराह्णः । तृतीयो भाग इत्यपरे वाक्यशेषात् । पूर्वाह्णो वै देवानामित्युपक्रम्य अपराह्णः पितृणामिति । पिण्डपितृयज्ञ इति पिण्डदानकर्मनाम । अर्थानुगमात्संज्ञेयम् यौगिकी पिण्डैः पितृणां यज्ञः पिण्डपितृयज्ञ इति । होमस्य च तादर्थ्यदर्शनात् । स देवैः प्रसूतोऽथैतत्पितृभ्यो ददातीति । मासि मासि वोऽशनमिति च प्रकृ-त्य यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशेऽथैभ्यो ददातीत्याह पिण्डदानमे-वाभिधीयते । न जपहोमादि । प्रयोजनं तदकरणेऽभ्यावृत्तिः । च-न्द्रादर्शनमभ्रादिनापि भवति, तन्माभूदित्यमावास्यया विशेष्यते । तदेवोच्यतामिति चेत्, न अमावास्या शब्दस्य कर्मविषयतापि दृ-श्यते । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्रामावास्यामिति।तत्र को दोषः । चतुर्दश्युपवासपक्षेऽपि प्राप्नोति । अस्तुतथेति चेत् । न श्रु-तिविरोधात् । यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृश इति । अनेन च क्षयो लक्ष्यते तस्मिन् क्षीणे ददातीति श्रूयते । स च परमः क्षयः।इत-रस्तु प्रत्यहमेव भवति । एवं च सति परमक्षयविशिष्ट एव काले पिण्डपितृयज्ञो नान्यत्रेति । यथा राजसूये पक्षमध्य अमावास्ये दाक्षा-यणे च । खर्विकामावास्यायां दृष्टेऽपि चन्द्रमस्यपराह्णे परमक्षय इति क्रियत एव काले पिण्डपितृयज्ञः । यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृश इति क्षयोपलक्षणार्थत्वात् । तस्मिन्क्षीणे ददातीत्यथ यदक्षीणे दद्या-त्समदं ह कुर्याद्देवेभ्यश्च पितृभ्यश्चेति ॥ १ ॥

दक्षिणाग्नौ श्रपण; होमश्च ॥ २ ॥

गार्हपत्याहवनीयापवादोयं वचनात् ॥ २ ॥

परिस्तीर्य तं पूर्ववत्पात्रासादनमेकशः ॥ ३ ॥

तमित्यवाच्यमाने न ज्ञायते कस्य परिस्तरणमिति तमित्युक्तं। पूर्ववदिति श्रपणस्य पश्चादुत्तरतश्चार्थवच्चेति । द्वन्द्वता मा भूदेकश इति ॥ ३ ॥

अपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्ण; श्रुवं वा तूष्णीं गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहन्ति तिष्ठन् ॥ ४ ॥

स जघनेन गार्हपत्यमिति वचनात् । अपूर्णता चरोः स्रुवस्य च । अपूर्णं पितॄणामिति । तूष्णीमिति च लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधो, न ह्यत्र मन्त्रप्राप्तिरस्त्यपूर्वत्वात्। उत्तरेण दक्षिणाग्निं तिष्ठन्नवहन्तीति वचनात् ॥ ४ ॥

सकृत्फलीकरोति ॥ ५ ॥

फलीकरणं पुनः पुनर्लोके प्राप्तं सकृदुच्यते ॥ ५ ॥

सारतण्डुलमपूर्ण; श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नये इति सोमायेति च ॥ ६ ॥

सारशब्दः सकलतण्डुलवाची । प्रसिद्धेः । ईषत्स्विन्न... वाक्यशेषात् । शृताशृतं पितॄणामिति । प्रसिद्धिरनैकान्तिकी ... रुण्यपि सारशब्दप्रयोगात् । पूर्णं वै देवानामर्द्धपूर्णं मनुष्याणां ... पर्यर्द्धं पितॄणामित्यपूर्णग्रहणम् । श्रपयित्वाभिघारयत्याज्येन । त... तोन्यत्रापि दर्शनात् । आज्येनाभिघार्येति । तच्च यथाकथंचिद... घारणमात्रं नियमाभावात् । उद्वासनं दक्षिणतः पित्र्यत्वात् । पूर्वे... नीय मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च । तच्च वैकङ्कतम... तिसम्बन्धात् । होमश्च यज्ञोपवीतिना प्राङ्मुखेनैव दैवत्वात् ... स उद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्य इति । न वा पित्र्यक...

ङ्गत्वात् । प्रधानोपचारन्यायाच्चाङ्गानाम् । महापितृयज्ञे च देवाज्यग्रहणे यज्ञोपवीतित्वविधानात् । स यज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीति । प्राप्तानुवाद इति चेत् । नानन्यपरत्वाद्वाक्यस्य । मन्त्रलिङ्गाच्च । कव्यवहनाय पितृमत इति कव्यवाहनः पितृणामिति पितृसम्बन्धात् । तस्मात्पित्र्यवदेव होमः ॥ ७ ॥

प्रास्य तद्दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इत्यपरेण वा ॥ ७ ॥

अग्नौ मेक्षणमभ्यादधातीति । दक्षिणेनापरेण वाग्नेरेव स्फ्येनेति शाखान्तरात् ॥ ८ ॥

उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति ॥ ८ ॥

लेखायाः ॥ ८ ॥

उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यꣳसव्येन वोद्धरणसामर्थ्यात् ॥ ९ ॥

अत्राभिनये श्रुतिरुद्घाटितोद्धरणसामर्थ्यादिति । इतीव वै देवेभ्यो जुह्वत्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योऽथैवं पितॄणामिति । पाणौ हि तीर्थचतुष्टयम् । अग्रे देवतीर्थम् । मूले मनुष्याणामिति । अथैवमित्यङ्गुष्ठमूलं वा कनिष्ठिकाप्रदेशो वा । तत्राङ्गुष्ठमूलः पितृतीर्थं स्मर्यत इत्यपसव्यमिति । कनिष्ठिकोद्देशो हि सव्यता भवति । सा च पित्र्यनुचितेति ॥ ९ ॥

असाववनेनिक्ष्वेति यजमानस्य पितृप्रभृतित्रीन् ॥ १० ॥

असाविति नामादेशपूर्वकं यजमानस्य पितृप्रभृतित्रीनवनेजयति ॥ १० ॥

उपमूलꣳ सकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा यथावनिक्तं पिण्डान् ददात्यसावेतत्त इति ॥ ११ ॥

अन्नमिति चाध्याहारः । उपरवमूलमित्यन्यपदविग्रहो । समासः । मूलसमीपे यानि सकृदाच्छिन्नानि तान्युपमूलं दि बर्हिस्तृणानि अन्यत्रापि तृणार्थ इत्युक्तत्वात् लेखायां कृ थावनिक्तं यत्र यत्रावनेजनं कृतं तत्र तत्र पिण्डान् ददात्यस त इति पितृप्रभृति ॥ ११ ॥

१ये चत्वामन्विति चैके ॥ १२ ॥

मन्त्रशेषं कुर्वन्ति ॥ १२ ॥

अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्त आ तमनात् ॥ १

पिण्डानामाभिमुख्येनोक्त्वा ऽप्रदक्षिणं गत्वोदङ्ङास्ते २त दर्वाक् ॥ १३ ॥

आवृत्यामीमदन्तेति जपति ॥ १४ ॥

आवर्त्तनन्तेनैव मार्गेण । अथोपपल्यय्य जपति शात् ॥ १४ ॥

अवनेज्य पूर्ववन्नीविं विस्रंस्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति ॥ १५ ॥

विस्रंसनोपदेशात्पूर्वमेव नीविमत्परिधानम । प्रति नम वाञ्जलिकरणम । षट्कृत्वो नमस्करोतीति वचनात् । षट्कृत्वो स्करोतीति सूत्रकारानुपदेशान्नेति चेत् । स्यान्महापितृयज्ञ त्वात् । षड्वा नमस्कारमिति श्रुतेश्च । तुल्यत्वात् षट् कृत्वो स्करोतीति ॥ १५ ॥

---

१ यदि द्विपितृकः स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्ष्ये विशेषः । शौनकः 'नामान्यविद्वान् पितः पितामह प्रपितामह' व्याघ्रपात् ' गोत्राज्ञाने काश्यप ' इति ।

२ तमनं ग्लानिः, आ ग्लानिपर्यन्तमित्यर्थः । विष्णुः ' यथा प्राणनिरोधं कृत्वासीत ' इति ।

एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रति पिण्डम् ॥१६॥

बहुवचनोपदेशात् त्रिणि त्रीणि ॥ १६ ॥

ऊर्णा दशा वा ॥ १७ ॥

वेति विकल्पः ॥ १७ ॥

वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वा ॥ १८ ॥

उत्तरग्रहणादेव यवसी अभिप्रेते । ततश्चोर्ध्वं पञ्चाशतः ॥१८॥

ऊर्जमित्यपो निषिञ्चति ॥ १९ ॥

पिण्डमूलेषु । तर्पयत मेपितॄनिति लिङ्गात् ॥ १९ ॥

अवधायावजिघ्रति यजमानः ॥ २० ॥

स चायं यजमानसंस्कारः । स यजमान भाग इति वचनात् । ततश्च नाध्वर्युरवजिघ्रति । अथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानिति । प्रतिप्रयोगसामर्थ्यादध्वर्युरेव । प्रत्यवधाने ल्यप् प्रयोगान्नेति चेत् । स्यात्कायार्थत्वात् । निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमिति यथा ॥ २० ॥

उल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नौ ॥ २१ ॥

अभ्यादधातीति वाक्य शेषः । तत्र च पूर्वं सकृदाच्छिन्नानि तत उल्मुकम् । अग्नौ सकृदाच्छिन्नान्यग्नावभ्यादधाति पुनरुल्मुकमपि सृजतीति वचनात् । अजादित्वादल्पाक्षरत्वाच्च पूर्वंनिपातः ॥ २१ ॥

१आधत्तेति मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा ॥ २२ ॥

---

१ पुत्र कामा यजमानपत्नि 'आधत्तगर्भम्' इत्यनेन मन्त्रेण मध्यमपिण्डं प्राश्नाति, भुनक्तीति यावत् ।

प्रसवसमर्थेति वाक्यशेषः ॥ २२ ॥

पिण्डपितृयज्ञस्याधिकारनिरूपणायाह—

प्रेतेभ्यो ददाति जीवपितृकोपि जीवान्त-र्हितेपि ॥ २३ ॥

दानं प्रवर्त्तत एव । पितृशब्दस्याविशेषविषयत्वात् ॥ २

जीवत्पितृकस्य होमान्तम् ॥ २४ ॥

कर्म स्यात् ॥ २४ ॥

व्यवेते जातूकर्ण्यः ॥ २५ ॥

कुतः । यस्मान्न जीवेन व्यवेते दानं मेने जातूकर्ण्यः ॥ २

किमिति न व्यवेते—

न जीवन्तमतीत्य ददातीति ॥ २६ ॥

शाखान्तरेषु श्रवणात् । अतो होमान्तं स्यात् । यद्येवमनारम्भ एव श्रेयान् । कुतः । स्य प्रधानभूतत्वात् । न च प्रधानाभावेङ्गानां प्रवृत्तिरस्ति तोनारम्भ एवेत्यवधार्यते । चतुर्दश्युपवासपक्षे ऽमावास्यायां प्र दर्शयागः । तत्र चापराह्णे पश्चात्पिण्डपितृयज्ञः । अमावास्यो पूर्वः प्राप्नोति ॥ २६ ॥

तत्रानियमे प्राप्त आह—

पूर्वो वाङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञः ॥ २७ ॥

पूर्व एव दर्शात्पिण्डपितृयज्ञो न पश्चात् । कुतः । एतदङ्गत्वम् दकवाक्यात् । पूर्वेद्युः पितृभ्यो यज्ञं निपृणीय प्रातर्देवेभ्यः नुत इति । अमावास्यायामेव पूर्वो भवति ॥ २७ ॥

इदमेव विचार्यते । किं पिण्डपितृयज्ञो दर्शाङ्गमुतानङ्गमि किं तावत्प्राप्तम् । अनङ्गमिति ब्रूमः—

प्रकरणकाललिङ्गानुग्रहवचनाहिताग्नि-
श्रुतिभ्यो नाङ्गम् ॥ २८ ॥

प्रकरणभेदात् । प्रकरणपठितमङ्गं भवति, न चायं तत्प्रकरणे पठ्यते । किं च कालभेदात् । पूर्वाह्णे पराह्ण इत्यङ्गानां चैककालता भवति । अपि च लिङ्गं भवति । यक्ष्मणा गृहीतः पौर्णमासेन यजेत । पिण्डपितृयज्ञेनैवामावास्यामवरुन्धे आमावस्यमन्तरेणापि पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति । तच्चानङ्ग उपपद्यते । अनुग्रहवचनं च पृथग्दर्शाद्भवति । कथमेषां पितृयज्ञोऽनन्तरितो भवतीति । अथाङ्गं स्यात् । कथमेषामामावास्यं हविरनन्तरितं भवतीत्युक्ते दध्ना चेत्यमावास्यानुग्रहेणैवानुगृहीतः पितृयज्ञो ऽनुग्रहवचनं पृथक् नोपपद्यते। अपि चानाहिताग्निश्रुतिर्भवति । अथ नाहिताग्निना कार्य इति अङ्गत्वे हि दर्शे असति न क्रियेत । ततोऽप्यनङ्गमिति ॥ २८ ॥

अङ्गं वा समभिव्याहारात् ॥ २९ ॥

अथवाङ्गं पिण्डपितृयज्ञः । कुत एतत् । समभिव्याहारात् । समित्येकीभावेनाभिव्याहारो वाक्यं वाक्यादित्यर्थः । पूर्वेद्युः पितृभ्यो निक्रयं कृत्वा प्रातर्देवेभ्यः प्रतननम् । यच्च येन विना न भवति तत्तदर्थं, तादर्थ्यलक्षणं तु शेषत्वं, तस्मादङ्गमिति । यत्तु प्रकरणभेदादनङ्गमिति । प्रकरणान्तरसमर्थीतमप्यङ्गं भवत्येव । यथा प्रवर्ग्यः सौत्रामणी चेति । भिन्नकालमप्यङ्गं भवति । यथाग्निहोत्रार्थमुद्धरणलिङ्गं वचनं द्रष्टव्यम् । अनुग्रहवचनमर्थवादोऽङ्गत्वेऽप्युपपद्यते । अप्यनाहिताग्निना कार्य इति वचनम् । तस्मादङ्गं पिण्डपितृयज्ञ इति ॥२९॥

पिण्डपितृयज्ञः प्राक्कालत्वादनुविहित इदानीमामावास्यमनुविधीयते—

श्वो नोदेतेत्यदृष्टे वा पर्णशाखां छिनत्ति
शाक्मीलीं वेषेत्वेत्यूर्जेत्वेति वा ॥ ३० ॥

श्वः न उदेता चन्द्रमा इति ज्ञात्वा पर्णशाखां छिनत्ति । कुत एतत् । तद्धैके दृष्ट्वा उपवसन्तीति वचनात् । अदृष्टे वा । तत्कुतः । अमावास्यायां अमावास्यया यजेतेति श्रुतत्वात् । पर्णः पलाशः । शा-

मीलीं१ वा । शमीमयम् वेत्यर्थः । इषेत्त्वेत्यूर्जेत्वेति वा तामाच्छि
षेत्वोर्जेत्वेति हि श्रूयते । न चानयोर्मन्त्रयोः करणत्वात्समुच्चयः

छिनद्मीति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात् ॥ ३१ ॥

छिनद्मीति उभाभ्यां सम्बध्यते । कुतः साकाङ्क्षत्वात् । उभायां
ने विनियुक्तत्वात् । तामाच्छिनत्तीषेत्वोर्जेत्वेति ॥ ३१ ॥

सन्नमयामीति वोत्तरे ॥ ३२ ॥

तत्कुतः । ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीति वचनात् । अनुमार्ष्टीति
गुणीकरणम् । तच्च मन्त्रलिङ्गादेव प्राप्तमाचार्येण नाभिहितम् । प
सति द्वावपि मन्त्रौ माध्यन्दिने पाठाच्छेदने विनियुज्येते विक
उत्तरस्त्वनुमार्जन एव काण्वपाठात्२ ॥ ३२ ॥

बहुलपलाशामशुष्काग्रां प्रागुदीची-
मन्यतमां वा ॥ ३३ ॥

अन्यतमामिति वचनं न सर्वदिग्विषयम् । प्राचीमाहरति
दीचीमाहरति प्रागुदीचीमाहरतीति वचनात् ॥ ३३ ॥

वृतमुपैति ॥ ३४ ॥

अनिर्ज्ञातकालस्य शाखाच्छेदनस्यावसरविवक्षयेदमुक्त
ततश्च व्रतोपायनीयाशनोत्तरकालं छेदनमिति । तत्प्राप्तिश्च
णाविभागात् । सूत्रकारोपदेशाच्च । पौर्णमासवदन्यदिति ॥
व्रतग्रणे नियमो माभूदित्याह—

३यथोक्तं वा ॥ ६५ ॥

---

१ शम्या अवयवः शामीली ताम्, 'शम्याः ष्ट्लञ्, टिड्ढाणञ्' पाणिनिसूत्राभ्यां ष्ट्लञ्ङीष्प्रत्ययाभ्यां रूपम् ।

२ तथाचापस्तम्बः 'ऊर्जेत्वेति सन्नमयत्यनुमार्ष्टि वा' इति
नमनमृजूकरणम् ।

३ यस्मिन् काले वैकल्पिकमुक्तम् तत्र काले वा भवति इह
सूत्रार्थः ।

मातृभिर्वत्सान्सꣳसृज्य वत्सꣳ शाखयो
पस्पृशति वायव स्थेति ॥ ६६ ॥

संसर्गश्च मेलापकः । वत्सस्य चोद्दिश्यमानत्वात्प्रतिवत्समुपस्पर्शनम् । लिङ्गं चाविवक्षितमुद्दिश्यमानत्वादेव । क्वचिच्चोपदेशात्पुंवत्सामिति । यदि वत्सशब्दः स्त्रीविषयोपितदैतदुपपद्यते । तथा च पाणिनिः । ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री इति । स्त्री शब्दः साधुर्भवति तरुणेषु पुंशब्द इति । एवं च सति स्त्रीवत्सा अपि गावो गृह्यन्ते ॥ ३६ ॥

उपायव स्थेति चैके ॥ ३७ ॥

मन्त्रशेषं कुर्वन्ति।उपस्पर्शनं च पृथक्करणार्थं उत्तरसूत्रात् ॥३७॥

देवो व इति मातृणामेकां व्याकृत्य ॥ ३८ ॥

शाखयोपस्पृशति । वत्सेन व्याकृत्येति वचनात् । एकस्याश्चोपस्पर्शने सर्वासां संस्कार इति । कुत एतन्मन्त्रे बहुवचनोपदेशात् । आप्यायध्वमघ्न्या इति । ततश्च वाहिनी दध्येन्द्रमित्यत्र मन्त्रो विपरिणाम्स्यत इति सम्प्रदायः । अपरे तु न्यायनिगदत्वादविपरिणाममिच्छन्ति । यैवोपस्पृश्यते तस्या एव संस्कार इति । बहुवचनं पूजार्थम् । एता उत्या उषसः केतुमक्रतेति वत् ॥ ३८ ॥

ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा ॥ ३९ ॥

मन्त्रे हीन्द्रशब्द एव दृश्यते स एव मा भूदित्यत आह माहेन्द्रं वेति । अतश्च विकल्पः । तच्च वचनात् । तद्धेकं महेन्द्रायेतिं कुर्वन्ति ॥ ३९ ॥

यजमानस्य पशूनित्यग्न्यगारस्यान्यतरस्य
पुरस्ताच्छाखामुपगूहति ॥ ४० ॥

द्वे ह्यग्न्यगारे तयोरन्यतरस्य पुरस्तादुपगूहनम् । यजमान ग्रहणं च पशुविशेषणत्वादबहुजमानकेऽपि नोह्यते । पशूनां तु कृत्व-

ङ्गभूतानां पालनमिहेष्यते । ततश्च बर्हिनीदधानि विपरिणामः ॥ ४

मूलादुपवेषं करोति ॥ ४१ ॥

वेषोस्युपवेष इति । मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करो-
ति वचनात् । उपवेषनिष्पत्तौ च मन्त्रः । शाखायाश्च परिवासनं
स्कारः । ततश्च केवलायामामिक्षायां तूष्णीमेव शाखापरिवास-
म । परिवासितया हि पयसोपाकरणमिति ॥ ४१ ॥

सान्नाय्ये शाखासंयोगात् ॥ ४२ ॥

सान्नाय्ये एवोपवेष. । कुतः । शाखासंयोगात् । शाखां परि-
स्योपवेषं करोतीति ॥ ४२ ॥

उपधानाद्वोभयोः ॥ ४३ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । उपधानार्थत्वादुपवेषस्योभयत्र
वृत्तिः । ततश्च शाखाभावे वारणो भवति ॥ ४३ ॥

वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ ॥ ४४ ॥

वसोः पवित्रमित्यनेन मन्त्रेण कुशावेव पवित्रं बध्नाति शाख-
याम् । ते चैते परिवासनपवित्रबन्धने शाखोपगूहनात्पूर्वं कर्त्त-
अर्थाद्धि पाठो बाध्यत इत्युक्तं विरोधेर्थस्तत्परत्वादिति । पश्चा
परिवासनादौ क्रियमाणे सति उपगूहनमदृष्टार्थं स्यात् । दृष्टार्थं
चास्याः शाखाया अनाश इति । दृष्टे च सति नादृष्टपरिकल्प-
साध्वी । अतः पश्चादुपगूहनमिति ॥ ४४ ॥

त्रिवृद्वा ॥ ४५ ॥

१त्रिवृत् वेण्यभिधीयते । तां बध्नाति । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥

यवाग्वाग्निहोत्रहोमः सन्नयतस्तां रात्रिम् ॥ ४६ ॥

तां रात्रिमिति वचनात् पक्षमध्ये आमावास्ये न यवागू
वमः ॥ ४६ ॥

आपस्तम्बः, त्रिवृद्दर्भमयं पवित्रं शाखायां शिथिलमवसज-
इति ।

हुत उपसृष्टां प्रब्रूतादित्याह ॥ ४७ ॥

हुतेऽग्निहोत्रे दोग्धारमाहोपसृष्टां प्रब्रूतादिति ॥ ४७ ॥

प्रोक्ते द्यौरसीति स्थाल्यादानम् ॥ ४८ ॥

उपसृष्टेति प्रोक्ते दोग्ध्रा प्रति प्रश्ने द्यौरसीति स्थाल्यादानम् । तच्चाधिश्रयणार्थमतश्च वायव्ये पर्यासं अधिश्रपणाभावादनादानम् । एवं कार्यापत्त्या च वपाश्रपण्योरादाने विपरिणामः । द्यौः स्थः पृथिवी स्थ इति ॥ ४८ ॥

मातरिश्वन इत्यधिश्रयति ॥ ४९ ॥

स्थालीम् ॥ ४९ ॥

वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वा ॥५०॥

प्रागेति विकल्पः । तच्चैतच्छ्रौतं प्रागुदग्ग्रहणम् । स्मार्त्ते हि वचनमन्तरेणापि प्राप्नोत्येव । प्रयोजनं तदपचारे श्रौतं प्रायश्चित्तम् ॥ ५० ॥

वाग्यतो दोहयत्यशूद्रेण ॥ ५१ ॥

दोहयतीति कारितत्वादध्येषणा गां धुक्ष्वेति । शूद्रपर्युदासाच्च क्षत्रियवैश्ययोरभ्यनुज्ञा ॥ ५१ ॥

स्थाल्यन्वारब्धे देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपति ॥५२॥

स्थाल्यन्वारब्धे यजमाने देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपत्यध्वर्युः ॥ ५२ ॥

कामधुक्ष इति प्रश्नः ॥ ५३ ॥

कां दुग्धवानसीति दोग्धारं पृच्छति ॥ ५३ ॥

प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याह ॥ ५४ ॥

अमूमिति प्रोक्ते गोनाम्नि सा विश्वायुरिति आह ॥ ५४ ॥

एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम् ॥ ५५ ॥

एवमितरे द्वे दोहयति । एवं शब्दाच्च समस्तः क्रियोपदेश
अयं तु विशेषः । उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमभिदधाति ॥ ५५ ॥

विसृष्टवागुत्तरा अनन्वारब्धे ॥ ५६ ॥

दोहयतीति वाक्यशेषः । अन्वारम्भवाग्यमयोश्च प्रतिषेधा
योर्भवत्येव । उत्तरा दोहयतीत्येतावत्युक्ते न ज्ञायते ॥ ५६ ॥
कियत्यो दुह्यन्त इत्यत आह—

यावत्स्वमधिकारात् ॥ ५७ ॥

यावत्यश्चास्य गावस्तावत्य इति । कुत एतत् । अधिकार
अपरिज्ञाने सत्यधिकारो व्यवच्छेदकः ॥ ५७ ॥

तिस्रो वा नित्यत्वात् ॥ ५८ ॥

तिस्रो वा दुह्यन्ते । त्रित्वे हि नित्यं बहुवचनं व्यवस्थित
ननु चतुर्थादावपि भवत्येव । सत्यमेव ॥ ५८ ॥

आदिसामर्थ्यात् ॥ ५९ ॥

त्रित्वगतमेव बहुत्वमाद्रियते । उक्ते हि बहुत्वे कृतः शास्त्र
इति किमित्युत्तरं गम्यते ॥ ५९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६० ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा बहुवचनश्रवणे त्रित्वगतमे
पादीयते । कृष्णा भौमा धूम्रा आन्तरिक्षाः बृहन्तो दिव्याः श
वैद्युताः सिध्मास्तारका इति । पञ्चबहुवचनान्यनुक्रम्य पञ्चद
र्शयति । अर्द्धमासानां वा एतद्रूपं यत्पञ्चदशिनो यत्पञ्चद
आलभत इति ॥ ६० ॥

परिक्षालनमानयति सम्पृच्यध्वमिति ॥ ६१ ॥

तच्चाध्वर्युरानयति दोहमात्रे ऽन्यस्य श्रुतत्वात् ॥ ६१ ॥

उद्वास्यातनक्ति प्राग्घुतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति ॥६२॥

प्रातर्हुतशेषेणेति सम्प्रदायः । नेत्यपरे । तदा प्रातर्हुतशेषेणेत्येवावक्ष्यत् । अतः प्राक् शब्दस्य पूर्वकालवाचित्वात्पूर्वं यद्धुतशेषं प्रायं होमशेषमित्यर्थः । आतनक्तीति आतञ्चनतत्पर्वसङ्कोचनार्थः । सङ्कोचः काठिन्यं तत्सायं होमशेषेण सुकरमिति । इन्द्रस्यत्वेति चोपलक्षणम् । महेन्द्रस्यापि भावात् । तद्धैकेन्द्रायेति कुर्वन्तीति ॥ ६२ ॥

सोदकेनापिदधात्यमृन्मयेन [1]विष्णो हव्यमिति ॥ ६३ ॥

अथोदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधातीति वचनात् ॥ ६३ ॥

निधाय वत्सापाकरणं पूर्ववत् ॥ ६४ ॥

निधाय तत्पयो वत्सापाकरणं पूर्ववत् । तच्च पयस ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति ॥ ६४ ॥

प्रातराग्नेय ऐन्द्राग्नश्च द्वादशकपालोऽसन्नयतः ॥ ६५ ॥

स एष उभयत्राच्युत आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्याग्नेयग्रहणाम् । अमा वै नोद्य वसुर्वसतीत्युपक्रम्य तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवतीत्याह । तच्चैतदसंन्नयतः ॥ ६५ ॥

निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्यस्मिन् ॥ ६६ ॥

आज्यनिर्वापे कृते प्रातर्दोहनमन्यास्मिन्पात्रे कर्त्तव्यम् । अन्यस्मिन्निति ग्रहणात्सायं दोहस्य तत्रैवान्तञ्चनम् ॥ ६६ ॥

परिक्षालनान्तं कृत्वा सायं दोहमाहृत्य प्रातर्दोह्; श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्योभावनक्ति ॥ ६७ ॥

---

[1] यदि मृन्मयं स्याच्तृणं दारू वान्तर्दधाति ।

प्रातर्दोहं श्रपयित्वा सायं दोहाहरणम् । यथासूत्रे दृ
भवति । अभिघारणं च पयसः । उभावनक्तीति प्राणदान
दुभयोः ॥ ६७ ॥

शृतस्याग्रेवद्यतीति श्रुतेः ॥ ६८ ॥

अपन्यायत्वाच्छृतग्रहणम् । दध्नो हि पूर्वं क्रम इति ।
द्यति तच्छृतस्य प्रथमम् ॥ ६८ ॥

समस्य मार्जनम् ॥ ६९ ॥

शाखापवित्रेण सह मार्जनम् । तच्च पुनः शाखायामेव
र्तव्यम् । मार्जनमात्र एव श्रवणात् ॥ ६९ ॥

इन्द्राग्न्योरिति व्यूहनम् ॥ ७० ॥

ननु च यथा देवतमन्यदित्युक्तत्वाद्वाच्यमेतत् । न समा
यज्ञापनार्थत्वात् । अज्ञाप्यमाने हि समाम्नाये परादिना पूर्वान्त
येन इन्द्राग्न्योरित्यस्य पूर्वंव्यूहनशेषतैव प्राप्नोति । तस्मात्साधूक्त
न्द्राग्न्योरिति व्यूहनमिति ॥ ७० ॥

सह शाखाया प्रस्तरानुप्रहरणम् ॥ ७१ ॥

प्रस्तरप्रहरणस्य निर्ज्ञातकालत्वात् शाखाप्रहरणस्य चा
ज्ञातकालत्वात् प्रस्तरेण सह शाखां प्रहरतीति वाक्यार्थः ॥ ७१

परिधिभिः सहोपवेषं जुहोति जोहोमि त्वा
सुभग सौभगाय पुरुत्तमं पुरुहूतश्रवस्यन्निति॥७

मन्त्रभेदाच्च कर्तृभेदस्ततश्चाग्नीदुपवेषं जुहोति१ ॥ ७२ ॥

पौर्णमासवदन्यदसद्यः ॥ ७३ ॥

---

१ प्रतिपत्तिरियम्, चरितार्थत्वात् । अतो नाशदोषादौ सह
हीतेनाज्येन होमः ।

न चायमतिदेशः । प्रकरणसाधारण्यात् । साधारणत्वाद्धर्माणाम् । एवं चोभयत्र गुणकामप्रवृत्तिरविरुद्धा । १इयांस्तु विशेषः । असद्यः ॥ ७३ ॥

सोमयाजी सन्नयेत् ॥ ७४ ॥

सोमयाजिनो नियमः ॥ ७४ ॥

कामादितरः ॥ ७५ ॥

तस्मादप्यसोमयाजी समवनयेदिति ॥ ७५ ॥

त्रिंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ॥७६॥

तस्मात्तु त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेतेति श्रुतत्वात् । दर्शपौर्णमासग्रहणं न कर्त्तव्यम् । उपक्रमादेतत्सिद्धेः । कर्त्तव्यं वा । आनन्तर्यात्सान्नाय्यस्य तद्गुणकविषयतैव मा भूदिति ॥ ७६ ॥

पञ्चदशदाक्षायणयज्ञी ॥ ७७ ॥

यद्युदाक्षायणयज्ञी स्यादथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेतेति ॥ ७७ ॥

अग्निहोत्रमेव वा जुहुयात् ॥ ७८ ॥

एव शब्द इवार्थे । यथाग्निहोत्रं यावज्जीवं एवं दर्शपूर्णमासावपीति । उभयोस्तुल्यशास्त्रत्वात्२ । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । दर्शपूर्णमासयोः सान्नाय्यवतोश्चानुविधानं कृतम् । इदानीं दाक्षायणगुणकयोः कर्त्तव्यम् । तत्र च पयस्या त्रियते । सा च दधिपयोभ्यां भाव्यते । विकारत्वाच्च धर्मातिदेशं प्रत्यपेक्ष्य किमत्र दध्नो धर्मा उत पयस इति । अनेनाति-

१ अत्र ‘ उक्तादन्यत् सर्वं दर्शपूर्णमासवद्भवति ’ इति शेषः ।

२ अतश्च विकल्पः, तथाचापस्तम्बः स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासावेवाकामः सर्वकामो वा युगपत् कामयेताहारपृथक्त्वे वा यावज्जीवं यजेत त्रिंशतं वर्षाणि वा जीर्णो वा विरमेत् ’ इति ।

देशप्रसङ्गेन यावानतिदेशः स सर्वोऽभिधीयते । तत्पूर्वकत्वाच्च शेषातिदेश ऊहो बाधश्चेति ॥ ७८ ॥

तत्र तावदतिदेशविचारः क्रियते। यावद्वैकृतीषु चादेनाङ्ग गत्वं नच प्रतिपाद्यते सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चस कामः ऐ ग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः अग्नीषोमीयमजमाल चैवमाद्यासु किं यावदुक्तं निर्वापमात्रं आलम्भमात्रं च यागा एत इति? । शब्दलक्षणत्वात्कर्म्मणो यावदुक्तान्येतानीति उच्यते—

कर्मशब्दो द्रव्यदेवतायुक्तो यजतिः ॥७९॥

कर्म शब्द आख्यातशब्दो व्यापारशब्दो यो द्रव्यदेवतायु स यजतिः प्रत्येतव्यः । यागः प्रत्येतव्य इत्यर्थः । यद्यपि तिर्यजिरिति च धातोर्निर्देशकस्तथापि तस्य द्रव्यदेवतासंयोगा वात् तदर्थ एव गृह्यते । द्रव्यदेवतायुक्तः कर्मशब्दो याग इ कुत एतत् । द्रव्यदेवतासंयोगात् । यश्च द्रव्यस्य देवतोद्दे त्यागः स याग इति । द्रव्यदेवतायुक्तं च कर्मशब्दे यागं द यति । मैत्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपतीत्यभिधाय तयोरुभयो घन्नाह मित्राबृहस्पतिभ्यामनुब्रूहीत्याश्राव्याह मित्राबृहस्पती य वषट् कृते जुहोतात सहानुवाचनविधिपरे वाक्ये यागं द ति । तथा पशावग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति वषट् जुहोतीति प्रैषविशेषविधिपरे वाक्ये यागं दर्शयति। एकदेशस्थि च लिङ्गं स्थालीपुलाकवत् सर्वत्रगमकम्भवति न्यायस्य तुल् त्वात् । तस्माद्यागा एत इति ॥ ७९ ॥

यागेषु सत्सु किं यागमात्रं भवत्युत धर्मा अपि सन्ति ? । यदा च सन्ति तदा किं पूर्णाहुतिका, उताग्निहोत्रिका, उत दर्शपार्णमासिका, उत ज्योतिष्टोमिका इति, अथ दर्शपूर्णमासि का एवेति । किं तावत्प्राप्तं धर्माणामनाम्नानादधर्मका इति, प्राप्तेऽभिधीयते—

दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात् ॥ ८० ॥

सामर्थ्यादित्ययं हेतुर्धर्मसत्तायां तद्विशेषे च । साधारण

सत्तायां तावत् एवमेताश्चोदनाः समर्था भवन्त्यर्थवन्त्यो भवन्तीत्यर्थः । इतरथा सापेक्षाः सत्योनर्थिकाः स्युः । तत्कथम् । सौर्ययागेन ब्रह्मवर्चसम्भावयेदित्यपरिपूर्णं वाक्यं१, यच्च नामापरिपूर्णं तदध्याहारेण वानुषङ्गेण वा पूरयितव्यम् । न हि वेदे मात्रामात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यते । तेनात्र विध्यन्तोनुषक्तव्यो वाक्यपूरणायानर्थक्यं मा भूदिति । स च दार्शपौर्णमासिकः सामर्थ्यादेव । स एवात्र शेषीभवितुं समर्थः । व्यक्तचोदनाचोदितत्वेन निर्वपति संशब्दनेन च प्रतीयमानत्वात् । नान्य इति । विध्यन्तानुषङ्गेण च धर्माणामनुषङ्ग इति दर्शपौर्णमास धर्मा इति सूत्रनम् । इष्टिपशुष्विति च इष्टिषु पशौ चेति द्रष्टव्यम् । पश्वन्तरेषु ह्यग्नीषोमीयधर्मप्राप्तिं वक्ष्यत्यग्नीषोमीयदर्शनादिति ॥ ८० ॥

दर्शनाच्च ॥ ८१ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु प्रवर्त्तन्त इति । सावित्रीमिष्टिं निर्वपतीति प्रकृत्याह । तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रामुदाघ्नं स्तिस्रः स्वयं सम्भृता गाथागायतीति गाथागानविधिपरे वाक्ये प्रयाजान्दर्शयति । तथा पशौ स उत्तरमाघारमाघार्यांसं स्पर्शयन् स्रुचौ पर्येत्य जुह्वा पशुं समनक्तीति पशुसमञ्जनविधिपरे वाक्ये उत्तराघारं दर्शयति ॥ ८१ ॥

एवं सर्वेष्टिष्वेवानुमानिकवचनेन धर्मप्राप्तिरभिमिता । इदानीं तदपवादत्वेन प्रत्यक्षशिष्टेन धर्मप्राप्तिरभिधीयते—

वैश्वदेवधर्माश्चातुमास्येषु वचनप्रवृत्तिभ्याम् ॥ ८१ ॥

वैश्वदेवमिति चातुर्मास्यानां प्रथमं पर्व, तस्य धर्मा उत्तरेषुपर्वसु प्रवर्त्तन्ते, कुतो, वचनात् । वचनादिति हेतुश्चायमुपदेशश्च । ततश्च यत्रैव वचनं तत्रैव प्राप्तिः । प्रतिपर्व वचनं भवति, एतान्येव

---

१ किम, केन, कथम, इत्यंशत्रयेषु कथमंशाभावादपरिपूर्णता वाक्यस्य ।

पञ्च हवींषि भवन्तीति । तानि चाग्नेयादीनि वैश्वदेविकानि
चोद्यन्ते । तेषां चोपक्षीणत्वात्तद्धर्मकाणीति गम्यते । धर्मप्रा
च दर्शयति शुनासीरीये । आद्येथैतान्येव पञ्च हवींषि भव
त्यभिधाय तस्यावृत्नोपकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति पृषदाज्यं न
न्त्याग्निमिति प्रतिषेधति । प्रतिषेधश्च प्राप्तिपूर्वको भवति । अप्राप्त
श्चोत्तरवेदिप्रतिषेधोऽनुवादकः ॥ ८२ ॥

सोमाच्चावभृथे सामप्रतिषेधात् ॥ ८३ ॥

सोमिकादवभृथाद्वारुणप्रघासिके धर्मप्राप्तिः । कुतो वच
त । च शब्देन वचनमनुकृष्यते । उच्यते ऽनेनशब्देनेति वचनं न
धेयमवभृथ इति । सामप्रतिषेधाच्च । सोमिकादवभृथान्नाम सा
न्येन सामगानं प्राप्तम् । तत्प्रतिषेधो विधीयते । नाप्राप्तं प्रतिषेध
तत्र न सामगीयत इति ॥ ८३ ॥

कणवत्पशौ न मन्त्रोपदेशात् ॥ ८४ ॥

कणापासनक्रियाच रुधिरापासनक्रिया तथो एवासृक्प
रिति वचनेन प्राप्नोति । सा च प्रतिषिध्यते । न मन्त्रोपदेशादि
यद्यशेषक्रियाप्राप्तिः स्यात् न मन्त्रे उपदिश्येत उपदिश्यते च न
सां भागोसीति तस्मात्तावन्मात्रमेव भवति । अशेषक्रियाविषयं
चनमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ॥ ८४ ॥

विशये लौकिकमयुक्तत्वात् ॥ ८५ ॥

विशयः संशय उच्यते । यथा आज्यदोहेषु सामसु अ
पधाय स्तुवन्तीति, किं लौकिकं अग्निद्रव्यं उत वैदिकमिति ।
लौकिकं ग्रहीतव्यम् । अयुक्तत्वात् । इतरस्य च विशिष्टकार्यसं
गादिति । ननु अन्ये वायुक्तत्वादित्यभिहित एवायं न्यायः । न
करणसमधीतविषयता तस्येति । अस्य पुनरप्रकरणसमधीतवि
तेति योगान्तरारम्भः ॥ ८५ ॥

दर्शपौर्णमासधर्माः सौर्यादिष्वपि भवन्तीत्येतदुक्तम
दर्शपौर्णमासयोश्च षट् प्रधानानि । तत्रैतच्चिन्त्यते किं
स्मिन्कस्मिंश्चिद्वैकृते प्रधाने यतः कुतश्चिद्धर्मपरिप्राप्तिरुत

थमकारिकारणं किं चिदस्तीति? । किं तावत्प्राप्तं नियमकारणाभावादनियम इति । एवं प्राप्त उच्यते—

विधिविशेषः कर्मण्येकद्विशब्दपरिमाण-
द्रव्यदेवतागुणसामान्येभ्यः ॥ ८६ ॥

विधेर्विशेषः विधिविशेषः वैकृते प्रधाने एकत्वादिभिर्विशेषैर्विशेषेण धर्मप्राप्तिः । यथा सौर्ये देवतैकत्वे नावान्तरसामान्येनाग्नेयधर्मप्राप्तिः । सत्यपि व्यक्तत्वे निर्वपति संशब्दे न च नाग्नीषोमीयादिभ्यः । सदृशे हि प्रतीतिर्भवति । प्रतीतेन च धर्मसम्बन्ध इष्यते । द्विदेवतत्वाच्चाग्नावैष्णवे चाग्नीषोमीयविध्यन्तः । द्वित्वसामान्यात् । ऐन्द्राग्नस्यापीति चेत् । न शब्दपरिमाणात् । उभौ हि पञ्चाक्षराविति । मारुते च शब्दपरिमाणादैन्द्राग्नविध्यन्तः । द्रव्यसामान्येन च विध्यन्तप्राप्तिर्यथा पुरोडाशे पौरोडाशिकाः । सान्नाय्ये च सान्नाय्यस्य । देवतासामान्येन च विध्यन्तप्राप्तिर्यथाग्नेये आग्नेयस्य । ननु चैतदवाच्यम, एकत्वेनैव गतार्थत्वात् । वाच्यं वा, सौम्ये चरावग्नीषोमीयधर्मपरिप्रापणार्थं तत्र हि सोमोऽप्यस्तीति । इन्द्रसद्भावादैन्द्राग्नविध्यन्त ऐन्द्रे पुरोडाशे । तदेतदनुदाहरणम् । न ह्यत्र देवतासामान्यमस्ति समुदायात्तद्धितोत्पत्तेः । कस्तर्ह्यत्र समाधिः । वक्ष्यति द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायादिति । तादर्थ्येन देवतासामान्योपन्यासः । गुणसामान्येनापि विध्यन्तप्रवृत्तिरिष्यते । यथा प्रतिकामाग्नेये पौर्णमास्यां क्रियमाणे पौर्णमासाग्नेयविध्यन्तः । अमावास्यायाममावास्याग्नेयविध्यन्त इति । कालो ह्यत्र गुण इति । तदेतदपरेऽनुदाहरणमाहुः । न हि कालो गुण इति शक्यते वक्तुम् । सगुणं हि कर्म काले विधीयत इति । गुणसामान्ये तर्हि किमुदाहरणम् । अस्ति वैश्वदेवो द्वादशकपालस्तत्र देवतानेकत्वसामान्यादैन्द्राग्नविध्यन्तेनाग्नीषोमीयविध्यन्तेन वानियमेन भवितव्यमित्येवं प्राप्त आह । गुणसामान्यादैन्द्राग्नविध्यन्तः । उभौ हि द्वादशकपालाविति । शब्दपरिमाणन्तत्रोदासीनमेव ॥ ८६ ॥

अथ द्रव्यदेवताविरोधे किं द्रव्यसामान्येन विध्यन्तनियमोऽस्तु उतदेवतासामान्येनेति? । यथावैष्णवे नवकपाले द्रव्यसामान्येन

पौरोडाशिको देवतासामान्येनोपांशुयाजविध्यन्त इति । तत्र नि
कारिकारणाभावादनियमे प्राप्त आह—

नियमो द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायात् ॥ ८७ ॥

अत्र नानियमो द्रव्यस्य सामान्येन पौरोडाशिको वि
नोपांशुयाजकस्य । द्रव्यंदवतयोरुभयोरपि विध्यन्तपर्युपस्था
द्रव्यमेव बलीयः । कुत एतत् । समवायात् । द्रव्यं हि यागं स
ति । तद्धि त्यज्यमानं यागमभिनिर्वर्त्तयति । देवतातूद्देशेनोपका
तेनासौ विप्रकृष्टेति सन्निकृष्टे सम्प्रत्ययः । अथवा समवायादि
व्यमेव विशेष्यत्वेन हृदि समवैति । देवताविशेषणत्वेन । विश
शेष्ययोश्च विशेष्ये सम्प्रत्ययः ॥ ८७ ॥

[1]आमिक्षायामुभयोस्तन्निवृत्तेः ॥ ८८ ॥

आमिक्षायामुभयोर्दधिपयसोर्धर्मप्राप्तिस्ताभ्यां ह्यसौ
वर्त्यते ॥ ८८ ॥

नैकचोदनात् ॥ ८९ ॥

नैतदस्ति यदुक्तमुभयोर्द्धर्मप्राप्तिरिति । किं कारणम् । एक
दनात् । एकाहीयं चोदना मैत्रावरुण्यामिक्षेति । सा चैका
नोभे विकर्तुमर्हति । अतोऽन्यतरस्य विध्यन्त इति ॥ ८९ ॥

[2]दध्नः संघातात् ॥ ९० ॥

दध्नो हि विध्यन्तः प्रवर्त्तते । सङ्घातत्वसामान्यात् ॥ ९० ॥

---

१ ' दाक्षायणे श्रूयते ' ' मैत्रावरुणी पयस्या ' इति, चातुर्मा
' वैश्वदेवी पयस्या ' इति, पयस्या वारुणी मारुती च । सा च प
दधिपयोभ्यां निष्पाद्यते । तत्र सन्देहः, किमस्यामुभयोर्धर्मा
दध्नः, उत पयसश्चेति ? । तत्राद्यं पक्षमुद्भावयति ' इति देव भा

२ द्वितीयं पक्षमनुवदति ।

१पयसस्तद्भावात् ॥ ९१ ॥

पयसो वा तत्र विध्यन्तः प्रवर्त्तते । कुतस्तद्भावात् । अतो ह्यामिक्षा भवति घनीभावयितुं दध्यानीयते । अथवा तद्भावादिति तद्रसस्य भावादामिक्षायां मधुरं पयो मधुरा चामिक्षा ॥ ९१ ॥

पशौ देवतासामान्यादग्नीषोमीयविध्यन्ते प्राप्त आह—

पशोः सान्नाय्यस्य तदुक्तम् ॥ ९२ ॥

पशौ सान्नाय्यस्य विध्यन्तः । तदुक्तम् । द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायादिति । ननु नैवात्र द्रव्यदेवतयोर्विरोधो विद्यते । पशुद्रव्यस्य चोदितत्वात् । इतरेतरप्रभवत्वेन पशुद्रव्ये प्रतीते सान्नाय्ये प्रतीतिर्भवति । प्रतीत्या च धर्मसम्बन्ध इष्यते । सान्नाय्यधर्माणां पशुद्रव्यं पर्युपस्थापकम् । देवतापौरोडाशिकानाम् । अतो द्रव्यदेवताविरोध एवायम् । ननु तेनैव गतार्थत्वादवाच्यमेतत् । न, तत्राव्यवहितं द्रव्यं, इह पशुद्रव्येण व्यवधानादारम्भः ॥ ९२ ॥

प्रायश्चित्तश्रुतेश्च ॥ ९३ ॥

पशूखा चेत्स्रवेत्सान्नाय्योखा वा तामभिमन्त्रयतेति पशावप्युखां दर्शयति । सा च सान्नाय्यस्य विध्यन्ते घटते । ननु विपरीतमेतल्लिङ्गम् । सान्नाय्यस्य विध्यन्ते हि सति तदुखा श्रुत्यभिमन्त्रणं पशूखायां प्राप्नोत्येव । विधाने तु सुतरामप्राप्तिर्गम्यते । सत्यम् । सान्नाय्ये च प्रधानस्य श्रुतिः पशावुपसर्जनभूतस्योदकस्येति । तेन द्रव्यान्यत्वात्पुनरुच्यते ॥ ९३ ॥

सङ्घातत्वसामान्यात्पशौ दध्नो विध्यन्ते प्राप्त आह—

पयसः कालानन्तर्यधर्मानुग्रहेभ्यः ॥ ९४ ॥

पयसो वा विध्यन्तः प्रवर्त्तते । एककालता पयसः पशोश्च । यदा वै योषा रेतो धत्तेऽथ पयो धत्त इति । तथा यदा पशुर्जायतेऽथ

---

१ सिद्धान्तमाह ।

पयो जायत इति । अथवा सद्यः कालः पशुः पयोपि सद्यः काल
च । अनन्तरं च पशोः पयः । दधि तु पयोवस्थाया व्यवहितम् ।
आनन्तर्यात्पयो विध्यन्तः । धनुर्मानुग्रहश्च भवति । पयः पात्र
प्रोक्षणादयो धर्माः प्रवर्त्तन्ते न दध्नः । तेषां चानुग्रहः
भवति ॥ ९४ ॥

प्राकृतं धर्मजातं विकृतिषु चोदकेन प्राप्नातीत्युक्तम् ।
द्व्यहकालतायामपि प्राप्तायामिदमाह—

सद्यस्त्वं काशकृत्स्नः ॥ ९५ ॥

काशकृत्स्नः सद्यस्त्वम मेने विकृतीनाम । य इष्ट्या सो
पशुनाग्रयणेन वा यक्ष्यमाणः स पौर्णमास्याममावस्यायां वा य
ति वचनात् ॥ ९५ ॥

अनुवादः पूर्वस्येति वात्स्यबादरी ॥ ९६ ॥

वात्स्यश्च बादरिश्च वात्स्यबादरी तावाहतुः । विकृतिवि
त्वेन पौर्णमासी वामावास्या वोच्यते । तच्च प्रकृतितोपि चोद
प्राप्त एवातोनुवादोयमिति ॥ ९६ ॥

स्थितं तावदपर्यवसितमन्यदन्तरा चिन्त्यते । यन्नाम प्राकृ
स्य द्रव्यस्य कार्ये वैकृतमन्यद्द्रव्यान्तरं विधीयते । यथा मौद्गं
निर्वपेच्छ्रीकाम इति । किं तत्प्राकृतद्रव्यधर्मान् लभते उत न
भते इति । किं तावत्प्राप्तम् । व्रीहीनवहन्तीति व्रीहिसंयोगेन श्रु
धर्माः कथमिव मुद्गेषु भविष्यन्तीत्यत आह—

स्थानापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभो विप्रतिषिद्धः ॥९७॥

यद्वैकृतं द्रव्यं प्राकृतस्य कार्यापन्नं भवति । तद्धर्मान् लभ
कुतः । कार्यापत्तेः । प्राकृतस्य हि द्रव्यस्य धर्मसम्बन्धोऽपूर्वप्रयु
न स्वरूपप्रयुक्तः । आनर्थक्यात् । अपूर्वसाधनविशेषकारितो ह्य
एवं च वैकृतेपि सोस्तीति प्रवर्त्तत एव ॥ ९७ ॥

वैकृतद्रव्यं प्राकृतकार्यापन्नं तद्धर्मैर्युज्यत इत्युक्तम । तेन
न्मन्त्राभिधानमपि लभते । इदं तु सन्दिह्यते, किमूहितेनाभिधानं

र्त्तव्यमुतानूहितेनेति । किं तावत्प्राप्तं अर्थबाधो मा भूदित्यनूहितेने-
ति प्राप्त आह—

यथार्थमुहश्चोदिते ॥ ९८ ॥

चोदिते वैकृत्ये प्रधाने द्रव्ये यथार्थमूहः कर्त्तव्यः । [1]यथा तमर्थं प्रकाशयति तथा तथोह्यते । यत्कारणम् । प्रकृतौ तेन मन्त्रेण यागसाधनं द्रव्यमभिहितं विकारेऽपि हि तेन तदेव कर्त्तव्यम् । न चाविपरिणतरूपः शक्नोति कर्तुमित्यर्थाद्विपरिणस्यते ॥ ९८ ॥

प्रकृतावनेकपत्नीके यागे पत्नीशब्दस्य विपरिणामे प्राप्त आह—

न प्रकृतावपूर्वत्वादिति ॥ ९९ ॥

न प्रकृतौ विपरिणामोस्ति, अपूर्वत्वात्प्रकृतेः । न हि प्रकृतेरन्या प्रकृतिरस्ति यद्विक्रियते । विकृतौ तु प्रकृतिवद्भावाद्विपरिणामः ॥ ९९ ॥

प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येत्यनेनाशेषधर्मपरिप्राप्ताविदमाह—

विकृतौ वचनार्थलोपविरोधेभ्यो ऽप्रवृत्तिः ॥ १०० ॥

विकृतौ वचनादप्रवृत्तिर्भवति । यथा पितृयज्ञे न होतारं वृणीते नार्षेयमिति । अर्थलोपादप्रवृत्तिर्भवति । यथा मुद्गेष्ववघातस्य । विरोधादपि निवर्त्तते । यथा चरौपेषणमिति ॥ १०० ॥

किमेतावदेव विकृतौ न प्रवर्त्तते नेत्याह—

परार्थोत्पत्तेस्तदभावे ऽभावः ॥ १०१ ॥

परस्यार्थे निष्पद्यमाने यदुत्पन्नं तस्य परस्याभावे तस्याऽप्यभावो भवति । यथा सान्नाय्येष्ट्यां कणापासनस्य ॥ १०१ ॥

---

१ यथा प्रकृतौ ‘ अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदस ’ इति मन्त्रघटकछागपदस्थाने ‘ मेषस्य ’ इति भवत्यैन्द्रमेषादौ । तदुक्तम् ‘ शब्दे अविप्रतिपत्तिः ’ इति ।

पयो जायत इति। अथवा सद्यः कालः पशुः पयोपि सद्यः काल
च। अनन्तरं च पशोः पयः। दधि तु पयोवस्थाया व्यवहितम्। अ
आनन्तर्यात्पयो विध्यन्तः। धनुर्मानुग्रहश्च भवति। पयः पात्रा
प्रोक्षणादयो धर्माः प्रवर्त्तन्ते न दध्नः। तेषां चानुग्रहः इ
भवति ॥ ९४ ॥

प्राकृतं धर्मजातं विकृतिषु चोदकेन प्राप्नातीत्युक्तम्। त
द्व्यहकालतायामपि प्राप्तायामिदमाह—

सद्यस्त्वं काशकृत्स्निः ॥ ९५ ॥

काशकृत्स्निः सद्यस्त्वम् मेने विकृतीनाम्। य इष्ट्या सोमे
पशुनाग्रयणेन वा यक्ष्यमाणः स पौर्णमास्याममावस्यायां वा यजे
ति वचनात् ॥ ९५ ॥

अनुवादः पूर्वस्येति वात्स्यबादरी ॥ ९६ ॥

वात्स्यश्च बादरिश्च वात्स्यबादरी तावाहतुः। विकृतिविषय
त्वेन पौर्णमासी वामावास्या वोच्यते। तच्च प्रकृतितोपि चोदके
प्राप्त एवातोनुवादोयमिति ॥ ९६ ॥

स्थितं तावदपर्यवसितमन्यदन्तरा चिन्त्यते। यन्नाम प्राकृत
स्य द्रव्यस्य कार्ये वैकृतमन्यद्द्रव्यान्तरं विधीयते। यथा मौद्गं च
निर्वपेच्छ्रियं श्रीकाम इति। किं तत्प्राकृतद्रव्यधर्मान् लभते उत न ल
भते इति। किं तावत्प्राप्तम्। व्रीहीनवहन्तीति व्रीहिसंयोगेन श्रु
धर्माः कथमिव मुद्गेषु भविष्यन्तीत्यत आह—

स्थानापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभो विप्रतिषिद्धः ॥ ९७ ॥

यद्वैकृतं द्रव्यं प्राकृतस्य कार्यापन्नं भवति। तद्धर्मान् लभते
कुतः। कार्यापत्तेः। प्राकृतस्य हि द्रव्यस्य धर्मसम्बन्धोऽपूर्वप्रयु
न स्वरूपप्रयुक्तः। आनर्थक्यात्। अपूर्वसाधनविशेषकारितो ह्य
एवं च वैकृतेपि सोस्तीति प्रवर्त्तत एव ॥ ९७ ॥

वैकृतद्रव्यं प्राकृतकार्यापन्नं तद्धर्मैर्युज्यत इत्युक्तम्। तेन त
न्मन्त्राभिधानमपि लभते। इदं तु सन्दिह्यते, किमूहितेनाभिधानं इ

र्त्तव्यमुतानूहितेनेति । किं तावत्प्राप्तं अर्थबाधो मा भूदित्यनूहितेनेति प्राप्त आह—

यथार्थमुहश्चोदिते ॥ ९८ ॥

चोदिते वैकृत्ये प्रधाने द्रव्ये यथार्थमूहः कर्त्तव्यः । १यथा तमर्थं प्रकाशयति तथा तथोह्यते । यत्कारणम् । प्रकृतौ तेन मन्त्रेण यागसाधनं द्रव्यमभिहितं विकारेपि हि तेन तदेव कर्त्तव्यम् । न चाविपरिणतरूपः शक्नोति कर्तुमित्यर्थाद्विपरिणस्यते ॥ ९८ ॥

प्रकृतावनेकपत्नीके यागे पत्नीशब्दस्य विपरिणामे प्राप्त आह—

न प्रकृतावपूर्वत्वादिति ॥ ९९ ॥

न प्रकृतौ विपरिणामोस्ति, अपूर्वत्वात्प्रकृतेः । न हि प्रकृतेरन्या प्रकृतिरस्ति यद्विक्रियते । विकृतौ तु प्रकृतिवद्भावाद्विपरिणामः ॥ ९९ ॥

प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येत्यनेनाशेषधर्मपरिप्राप्ताविदमाह—

विकृतौ वचनार्थलोपविरोधेभ्यो

ऽप्रवृत्तिः ॥ १०० ॥

विकृतौ वचनादप्रवृत्तिर्भवति । यथा पितृयज्ञे न होतारं वृणीते नार्षेयमिति । अर्थलोपादप्रवृत्तिर्भवति । यथा मुद्गेष्ववघातस्य । विरोधादपि निवर्त्तते । यथा चरौपेषणमिति ॥ १०० ॥

किमेतावदेव विकृतौ न प्रवर्त्तते नेत्याह—

परार्थोत्पत्तेस्तदभावे ऽभावः ॥ १०१ ॥

परस्यार्थे निष्पद्यमाने यदुत्पन्नं तस्य परस्याभावे तस्याऽप्यभावो भवति । यथा सान्नाय्येष्ट्यां कणापासनस्य ॥ १०१ ॥

---

१ यथा प्रकृतौ 'अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदस' इति मन्त्रघटकछागपदस्थाने 'मेषस्य' इति भवत्यैन्द्रमेषादौ । तदुक्तम् 'शब्दे अविप्रतिपत्तिः' इति ।

परार्थोत्पन्नस्य पराभावे ऽभावे प्राप्त आह—

चोदितत्वाद्वा भावः ॥ १०२ ॥

परार्थानुत्पत्तावपि भवत्येव । यत्र यथा चोदना भवति यथा यूपशकलेन ग्रहं सम्मार्ष्टीति, यूपाभावेपि शकलमात्रं गृह्य ग्रहसम्मृज्यर्थम्[१] ॥ १०२ ॥

स्थितादुत्तरमुच्यते । पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेतेत्य वादोयमित्युक्तम् । तत्र प्रति विधीयते—

न विपक्षे क्रियाः स्युः समभिव्याहारात् ॥१०३॥

किं चिह्निगतं पक्षं स्यति विपक्षः प्रतिपदुच्यते । तत्र वैकृत्यः क्रिया न स्युः । क्व तर्हि । पक्षान्त एव स्युः । कुतः । पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेतेति वचनात् । ननूक्तमयमनुवाद इति नानुवादः । अनुवादे हि पौर्णमासीशब्देन गौण्या वृत्त्या प्रति लक्ष्यते । तत्र श्रुतिः परित्यक्ता भवति । न चैतद्युक्तं यद् ग्यानुरोधेन श्रुतिर्बाध्यते । अपि चानुवादो ऽप्रवृत्तिविशेषकरत्वा दनर्थक एव भवति । सोमस्य चैतदेव कालविधानं य इष्ट सोमेन पशुना ऽऽग्रयणेन यक्ष्यमाणः स पौर्णमास्याममावास्यायां यजेतेति । न ह्यत्र सोमस्य पौर्णमास्यमावास्ये विहिते अतोपि न नुवादः[२] ॥ १०३ ॥

दर्शपौर्णमासयोः सान्नाय्यवतोरसान्नाय्यवतोश्चानुविधा कृतमिदानीं दाक्षायणयज्ञोऽनुविधीयते—

दाक्षायणयज्ञः प्रजापश्वन्नयशस्कामस्य ॥१०४॥

---

१ यत्र तु क्रिया द्रव्यार्था तत्र साधनभूतद्रव्याभावे तदभाव यथा पौष्णचरौ करडनस्य ।

२ ' यद्दृष्ट्वेत्यत्राग्निग्रहणेनैवाग्रयणग्रहणे प्राप्ते पुनस्तदुपादानं पौर्णमास्यमावास्यकालग्रहणार्थम । अतः । ' दर्शं पूर्णमासाविजान इत्यादावनिष्टावप्ययं कालः सिद्धो भवतीति भावः ।

दाक्षायणयज्ञ इति कर्मणो नामधेयम् । द्रव्यगुणसंस्कारेष्वप्रसिद्धत्वात् । तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नामेति वचनात् । स च प्रजापशवन्नयशस्कामस्य भवति । पर्यायेण च योगसिद्धिः । न हि कामानां युगपदुत्पत्तिसम्भवः ॥ १०४ ॥

नामफलगुणयोगात्कर्मान्तरम् ॥ १०५ ॥

तदेतत्कर्मान्तरं न दर्शपौर्णमासाविति । कुतः । नामान्यत्वात् । अन्यद्धि नाम दाक्षायण इति । नामान्यत्वे चान्या प्रतीतिर्भवति । यथा देवदत्तादन्यो यज्ञदत्त इति । फलान्यत्वाच्च । अन्यद्धि फलं श्रूयते । प्रजादिफलान्यत्वे च फलिनोऽन्यत्वं भवति । गुणान्यत्वाच्च । गुणान्यत्वं च दृश्यते । मैत्रावरुण्यामिक्षेत्येवमादि । गुणान्यत्वे च गुणिनोऽन्यत्वं गम्यते । अतः कर्मान्तरमिति ॥ १०५ ॥

गुणविधानं वा सन्निधिसम्पद्वचनाभ्याम् ॥१०६॥

अथवा न कर्मान्तरम् । तावेव गुणविकृतौ दर्शपौर्णमासाविति । कुत एतत् । सन्निधेः । दर्शपौर्णमासौ हि प्रकृत्याह तस्मात् त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेतेत्यभिधाय यद्युदाक्षायणयज्ञी स्यादथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेतेति । सन्निहिते च तत्प्रतीतिर्भवति । तथा च सम्पद्वचनं अत्र ह्येव सा सम्पत्सम्पद्यत इति । यदि तदेव कर्म तदा साभ्यासैर्यागैस्त्रिंशत्सम्पत्पञ्चदशभिर्वर्षैः सम्पाद्यते । यत्तु नामान्तरत्वादिति । भवत्येकस्यापि नामान्तरं हस्तः करः पाणिरिति । धर्मान्तरत्वाच्च नामान्यत्वं ब्राह्मणपरिव्राजकवत् । फलं गुणाश्रयम् । गुणा न्यत्वेपि च न गुणिनोन्यता । न हि देवदत्तस्योन्मादादिनान्यत्वं भवति । तस्मात्तदेवेदं कर्म गुणविकृतमिति । [1]प्रयोजनं दर्शपूर्णमासयोरक्रिया ॥ १०६ ॥

---

१ अस्याग्रे ' दाक्षायणयज्ञानुष्ठानपक्षे ' इति शेषः । अत एव 'अञ्जसा ह वा अस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टं भवति ' इति श्रुतावपि दाक्षायणानुष्ठानोत्तरं दर्शपूर्णमाससमाप्तिरुक्ता ।

अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नोमावास्या-
याम् ॥ १०७ ॥

क्रियते इति वाक्यशेषः। एवं हि श्रूयते पूर्वेद्युरग्नीषोमीयेन यजते पौर्णमास्याम्। तथैन्द्राग्नेन यजते ऽमावास्यायामिति ॥१०७॥

साम्नाय्यवत्प्रातः ॥ १०८ ॥

साम्नाय्यशब्दो यागार्थे दधनि पयसि च वर्तते। तच्च नो- यमुभयत्र भवति। अमावास्यायां हि पयस्योच्यते। पौर्णमास्यां पुनराग्नेयः पुरोडाशो भवत्यैन्द्रं साम्नाय्यमित्येतावदेव। उभयत्र ह्युभयत्र प्रवर्त्तमाने सत्यथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरु- णीपयस्यानेद्यक्षादयानीति त्वेवाग्नेयः पुरोडाशोथैतयैव मित्रावरु- णौ द्वे देवते इति देवताद्वित्वं नोपपद्यते। उभयरूपे हीन्द्रोपि प्राप्नु- यात्। तस्माद्विभागेन साम्नाय्यवत्प्रातरेवं चोपांशुयाजो भवति१ ॥ १०८ ॥

अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणी२ ॥ १०९ ॥

---

१ अत्र मुख्यायां पौर्णमास्यामुद्धरणादिकर्मापवर्गान्तमग्नीषोमी- यं सद्य एव प्रातः परिसमाप्य पुनरुद्धृत्याग्न्यन्वाधानव्रताशनशा- खाच्छेददध्यर्थवत्सापाकरणोपवेषकरणपवित्रबन्धनानि यथाकालं कृत्वा सायं होमानन्तरं दोहयित्वा निधानान्तं कृत्वा प्रातर्दोहार्थं व- त्सापाकरणं शाखोपगूहनं च कुर्यादिति देवभाष्ये।

२ अत्र मुख्यायाममावास्यायां प्रातःकाले सद्य एवोद्धरणादि कर्मापवर्गान्तं कृत्वा तदानीमेव पुनरुद्धृत्याग्न्यन्वाधानपिण्डपितृ- यज्ञव्रत्याशनशाखाच्छेदनसन्नमनोपवेषकरणपवित्रबन्धनानि यथा- कालं कृत्वा सायं होमानन्तरं मैत्रावरुणपयस्यार्थं वत्सापाकरणं कु- र्यात्। अत्र 'मित्रावरुणाभ्यां भागमिति' गोरुपस्पर्शने विशेषः शाखोद्गूहनं चेति देवभाष्ये।

१तत्रैव दोहनः, २शृते वा दध्यानयति ॥ ११० ॥

दधनि वा दोहनम् ॥ ११० ॥

वाजिनं निषिच्योत्करे करोति ॥ १११ ॥

वाजिनमवसेचनमुच्यते । तस्य च यागसम्बन्धाद्यागधर्माः प्रवर्त्तन्ते । वेद्यामासादने प्राप्ते उत्कर इत्युच्यते । न चात्र वेदिधर्माः प्रवर्त्तन्ते । स्वरूपप्रयुक्तत्वात् ॥ १११ ॥

अनाज्यलिप्तं वा ॥ ११२ ॥

तत्रस्थाभिघारस्य विकल्पः । अनाज्यलिप्तं निषिच्येति वचनात् । ततश्च प्राणदानं भवत्यंचर२ ॥ ११२ ॥

प्रहृत्य तृणं तेन चरति विमुच्य वा स्रुचौ ॥ ११३ ॥

---

१ तत्रैव तस्मिन् लौकिकदधन्येवाज्यानिर्वापानन्तरं पयस्यार्थं दोहनं कर्तव्यम्, प्रथममुखायां लौकिकं घनीभूतं दध्यासिच्येत्यर्थः । अथवा पयसि शृते तप्ते सति पश्चाद्दध्यानयति न प्रथमम् । अत्र देवयाज्ञिकभाष्ये व्याख्याद्वयं दृश्यते, तत्र 'तत्रैव दोहनम्' इत्यत्र 'सांनाय्यवत्' इत्यनेन सायम्प्रातश्च दोहे प्राप्ते प्रातरेवेति नियमः, एवं 'शृते वा दध्यानयति' इत्यत्र वाशब्दो पादानादशृते पयसि लौकिकदध्यानयनमित्याद्या । द्वितीया तु उभयत्र दधिपयसोर्विद्यमानत्वेन तत्रैव दोहने प्राप्ते पयो विकारत्वात्पयस्याया प्रातर्दोहनं कर्तव्यम्, अथवा शृते प्रातर्दोहे सायंदोहदधि आनयतीति । वस्तुतस्तु स्वशाखायां पयस्याप्रकारस्यानुपदेशात् शाखान्तरोक्त प्रकारस्य ज्यायस्त्वादिदमेव मतं साधु भाति । अत्रार्थे 'तप्ते प्रातर्दोहे सायन्दोहमानयति' इति आपस्तम्बवचनं मूलम् ।

२ अथवा वाजिनस्याज्यलेपो न कार्य इत्यर्थः । अत्र वाजिनस्य तप्ताभिघारणप्राणदानापस्तरणाभिघारणादयो न भवन्ति ।

एवं हि श्रूयते इति ॥ ११३ ॥

बर्हिरवसिञ्चन् गृह्णाति तद्दृषभेषु रेतो दधातीति श्रुतेः ॥ ११४ ॥

ग्रहणं च यथा कथञ्चित् न स्रुवेण । अवद्यतीत्यश्रवणात् । अपन्यायश्चावसेक इति श्रुतिग्रहणम् ॥ ११४ ॥

वाजिभ्योनुवाचयति ॥ ११५ ॥

पूर्वानुवाचनं मा भूदित्यत उच्यते ॥ ११५ ॥

प्रति वषट्कारं हुत्वा वाजिनशेषेण दिशो व्याघारयति दिश इति प्रति मन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथमम् ॥ ११६ ॥

वाजिनशेषं च तुल्यम । प्रदक्षिणग्रहणं च श्रौतं न स्मार्त्तम । अतस्तदपचारे श्रौतमेव प्रायश्चित्तम ॥ ११६ ॥

उत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्द्धे च ॥ ११७ ॥

१मन्त्राभ्यां मध्ये पूर्वार्द्धे च व्याघारणम् ॥ ११७ ॥

स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ ११८ ॥

साकाङ्क्षा ह्येते । क्रियापदाभावात् । अतः स्वाहाकारविधानम् । मन्त्राश्च यथा श्रुता एव । न चतुर्थ्यन्तेन प्रयोगः । सुपां सुपो भवन्तीति चतुर्थ्यर्थे एव प्रथमा । एवं च सति जयाहोमेऽपि यथा श्रुता एव मन्त्राश्चित्तं च चित्तिश्चेति न चतुर्थ्यन्तेन प्रयोगः ॥ ११८ ॥

---

१ दिश इत्यादिमन्त्राणां मध्ये 'उद्दिशः' 'दिग्भ्यः' इत्याभ्यामिति भावः ।

¹शेषमुपह्वयस्वेत्यामन्त्र्यामन्त्र्य भक्षणमुपहूत इति प्रसूतः ॥ ११९ ॥

उपह्वयस्वेत्यामन्त्रणं प्रत्यृत्विजां प्रसून इत्यनुज्ञातः ॥११९॥

पितृकृतैर्नामभिरामन्त्रणे प्राप्ते—

युक्तनामभिर्वेत्याह ॥ १२० ॥

युक्तनामानि होत्रादीनि । एवं हि श्रूयते तद्वै पश्चैव भक्षयन्ति होताचाध्वर्युश्चेत्येवमादि ॥ १२० ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

सोमे च ॥ १२१ ॥

सोपहवं भक्षणं कर्त्तव्यम् । नानुपहूतः सोमः पातव्य इति वचनात् ॥ १२१ ॥

साधारणेषु वा सामर्थ्यात् ॥ १२२ ॥

एवमनुज्ञावचनमर्थवद्भवति ॥ १२२ ॥

इदानीं भक्षमन्त्रानाह—

ऋतूनां त्वा वाजिनां वाजिनं भक्षयामीति ॥१२३॥

वाक्यभेदाच्च विकल्पः ॥ १२३ ॥

इदानीं भक्षयितॄनाह—

वाज्यहं वाजिनस्योपहूतस्योपहूतोभक्षयामीति वा ॥ १२४ ॥

वाजे वाजी भूयासमिति वा ॥ १२५ ॥

---

२ शेषं भक्षणार्थं हस्ते कृत्वा ऽमुकोपह्वयस्वेति होत्रादीन् पृष्ठ्वा पृष्ठ्वा उपहूत इति तेनानुज्ञातः सन् शेषभक्षणं करोतीत्यर्थः ।

होत्रध्वर्युब्रह्माग्नीद्यजमानाः ॥ १२६ ॥

भक्षयन्तीति वाक्यशेषः । समासोक्तावपि हि क्रमोऽयमेवा-
श्रयितव्यो येन यजमानस्य प्राथम्यमुच्यते ॥ १२६ ॥

प्रथमो वोभयतस्तु यजमानः ॥ १२७ ॥

प्रथमो वेति । तत्र कुतः । प्रथमो यजमानो भक्षयतीति। उभ-
यतस्त्विति प्राथम्यपक्षे उत्तमोपि भक्षयेत् । अथो अप्युत्तम इ-
वचनात् ॥ १२७ ॥

दाक्षायणं वा दक्षिणा ॥ १२८ ॥

दाक्षायणं सुवर्णमुच्यते । अन्वाहार्यो वेति विकल्पः ॥१२८॥

संवत्सरं वा यजेत ॥ १२९ ॥

पञ्चदशवर्षाणीत्युक्तमेव । संवत्सरश्चात्र सावनः परिगृह्य-
ते । अत्रापि सैव यागसम्पत्कर्त्तव्यतेति । सा च सावन उपपद्य-
न चान्द्रमस इति ॥ १२९ ॥

सस्त्र्यनृतसूत्रकृतवासाꣳसि वर्जयेत् ॥ १३० ॥

अहनि माꣳसमैथुने वर्जयेदिति तत्कर्मणि वर्त्तमाने द्रष्टव्य-
म । अहनीति वचनात् । एतत्पुनरादर्शप्रयोगादन्तरालधर्मो व-
नसामर्थ्यादिति ॥ १३० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरण एव काम्ये आग्नेय आम्नातः । यत्का-
इ एवा एतेन यज्ञेन यजेत सोऽस्मै कामः समृध्यते इति । तं च
कृत्योपांशुत्वविधानम् । उपांशु तस्यै देवतायै यजति यस्या इंनि
पतीति । तदनुविधानप्रसङ्गेन यस्य यस्योपांशुत्वं तस्य तस्योच्यते

उपांशुकाम्यदेवता ॥ १३१ ॥

काम्ये कर्मणि देवतानामुपांशुत्वं भवति । देवताग्रहणं
कर्त्तव्यम । चरणशब्द सर्वदेवतान्यत्रेत्युक्तत्वादुपांशुत्वस्य
एवं चेदव्यक्तचोदना देवतास्वेवोपांशुत्वं नाव्यक्तासु सोमविष्का-
ष्विति देवताग्रहणम् । सौत्रामण्यां तर्हि व्यक्तत्वादुपांशुत्वमस्तु

नैतदेवम्। तन्त्रभेदस्तु तत्र। एकतन्त्रे चोपांशुत्वमित्याचार्याभिप्रायः येनैन्द्रवायोधसयोरुपांशुत्वं विदधातीष्टिषु च। एवं च राजसूयेऽप्यनुमत्यादिषु नैवोपांशुत्वं तन्त्रभेदात्। प्रजाकामवैश्वदेवे तर्हीस्तु उपांशुत्वं व्यक्तत्वादेकतन्त्रत्वाच्चोदनैकत्वात् काम्यत्वाच्च। तथा पञ्चबिले। नैतदेवम्। न हि तत्र काम्यतयैवोत्पत्तिस्तेन यत्र व्यक्तत्वं चोदनैकत्वं चैकतन्त्र्यं च कामार्थं चोत्पत्तिस्तत्रैवोपांशुत्वम्। यथा मित्रविन्दायाम्। आह च।

व्यक्तत्वे चोदनैकत्वे तन्त्रैक्ये यत्र कामना।
तादर्थ्येनैव वोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपांशुता॥ १३१॥

आग्रयणे वैश्वदेवः॥ १३२॥

उपांशुर्भवति॥ १३२॥

एककपालाश्चावरुणाः॥ १३३॥

वारुणवर्जम्॥ १३३॥

प्राजापत्यः॥ १३४॥

उपांशुर्भवति। तस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं यज्ञे क्रियत उपांश्वेव तत्क्रियत इति वचनात्॥ १३४॥

सावित्रश्चातुर्मास्येषु॥ १३५॥

उपांशु॥ १३५॥

तत्रैव—

वैश्वदेवी॥ १३६॥

पयस्या॥ १३६॥

वायव्यं॥ १३७॥

पयः, नपुंसकलिङ्गोपदेशात्। यवाग्वां तर्हि न प्राप्नोति। प्राप्स्यति यागधर्मत्वात्। न हि द्रव्यधर्मोऽयं अपूर्वप्रयुक्तत्वात्। दर्शयति च पर्वाणि प्रकृत्य तेषां वै चतुर्णां द्वयोस्त्रीणि त्रीणि हवींष्यनिरुक्तानि

भवन्ति द्वे द्वे द्वयोरिति वैश्वदेवशुनासीरीययोस्त्रयाणामनिरु-
दर्शयति । तस्माद्यवाग्वामप्युपांशुत्वम् ॥ १३७ ॥

१तनूहवींषि ॥ १३८ ॥

दीक्षणीयाप्रायणीयातिथ्यादेवताः ॥ १३९ ॥

देवसूदेविकाहवींषि ॥ १४० ॥

उपांशु भवन्ति । दीक्षणीयादिषु देवताग्रहणं वागन्तप्रक्षा-
म । सहप्रधानेन दीक्षणीयादौ वागन्तेन मा भूदिति ॥ १४० ॥

वायव्योग्नौ ॥ १४१ ॥

मैत्रावरुणी च ॥ १४२ ॥

अग्नावेव ॥ १४२ ॥

ऐन्द्रः सौत्रामण्यां प्रथमः ॥ १४३ ॥

वायोधसश्च ॥ १४४ ॥

उपांशु ॥ १४४ ॥

आग्नेयं प्रतिकाममाहरेत् ॥ १४५ ॥

आग्नेयं प्रकृत्य श्रूयते । सोऽस्मै कामः समृध्यते यस्मै का-
येष्टिं निर्वपतीति ॥ १४५ ॥

वर्षार्थे पुनः प्रकृतौ वा ब्रूयाद्वृष्टिकामो-
स्मीति ॥ १४६ ॥

अध्वर्युं ब्रूयात्पुरोवातं च विद्युतं च मन-
साध्यायेति ॥ १४७ ॥

---

१ तानि चाग्नये पवमानायग्नये पावकायाग्नयेशुचये इत्य-
वमादीनि ।

एवमादि निगदव्याख्यातम् । सर्वाण्येतानीति चार्थनिर्देशो न शब्दनिर्देशः । यत्कारणम् । न ह्येतानीत्येतावता नैरुत्सुक्यं भवति । अतः प्रतिपदमुच्चारणमिति ॥ १४७ ॥

इदानीं दर्शपूर्णमासयोरेवारम्भनिमित्तमङ्गमाह—

अभ्राण्यग्नीधम् ॥ १४८ ॥

स्तनयित्नुं च वर्षं चेति होतारम् ॥ १४९ ॥

सर्वाण्येतानीति ब्रह्माणम् ॥ १५० ॥

अन्वारम्भणीयाग्नावैष्णव एकादशकपालः सरस्वत्यै [१]चरुः सरस्वते द्वादशकपालो दर्शपूर्णमासारम्भे ॥ १५१ ॥

एकादशकपालग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अग्नीषोमीयविकारत्वादेव तत्प्राप्तेः । कर्त्तव्यं वा, कपालानां प्रत्यक्षविधानं यथा स्यादिति । ततश्च तद्गतगुणकामप्रवृत्तिरिति केचित् । दर्शपूर्णमासारम्भ इति श्रुतत्वात्प्रथमप्रयोग एव भवति । एवं हि श्रूयते । दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानोऽन्वारम्भणीयया यजेतेति । आरम्भस्य च विद्यमानत्वाद्विकारेऽपि प्रवृत्तिः । यथाग्रयणेष्ट्यां चातुर्मास्येषु चारम्भस्य एकत्वात्सकृदेव भवति । क्षामवत्यादिषु त्वारम्भभेदात्पुनः पुनः प्रयोगः ॥ १५१ ॥

पष्ठौही दक्षिणा मिथुनौ वा ॥ १५२ ॥

पृष्ठेनया वोढुं समर्था वृषभं सा पष्ठौही । मिथुनौवेति । मिथुनौ द्वौ द्वौ दद्यादिति ॥ १५२ ॥

इन्द्राय विमृध एकादशकपालः पौर्णमासमनु ॥ १५३ ॥

---

१ चरुलक्षणं छन्दोगपरिशिष्टे ' स्वशास्त्रोक्तश्च सुस्विन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः न चातिशिथिलः पाच्यो न चरुश्चारसस्तथा ' इति ।

पौर्णमासेनेष्ट्वेन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपतीति वचनात् ॥ १५३ ॥
सचायम्—

१आदिविकल्पः ॥ १५४ ॥

शाखान्तरादादित एवारभ्यान्ताद्विकल्पः ॥ १५४ ॥

आदित्येभ्यश्चरुरामावास्यम् ॥ १५५ ॥

अनुभवतीति सूत्रशेषः ॥ १५५ ॥

आग्रयणमैन्द्राग्नमग्रपाकस्य ॥ १५६ ॥

आग्रयणमिति कर्मणो नामधेयं वक्ष्यमाणस्य । तत्र च प्र
हविरैन्द्राग्नम् । तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति
अग्रपाकग्रहणेन च शरद्वसन्तौ लक्ष्येते । तत्कथमग्रे पाक
पाकः प्रथमपाक इत्यर्थः । स च शरद्वसन्तयोर्भवति । शरद्वसन्त
राग्रयणमिति शाखान्तरात् ॥ १५६ ॥

व्रीहीणां यवानां च ॥ १५७ ॥

चरुरपि यावो यथा स्यादिति यवग्रहणम् । तेषामेव नि
माभूदिति व्रीहिग्रहणम् । व्रीहिकाले व्रीहीणां यवकाले यवाना
अत एव च यावश्चरुर्भवति ॥ १५७ ॥

वैश्वदेवश्चरुः ॥ १५८ ॥

तस्मादेष वैश्वदेवश्चरुर्भवतीति ॥ १५८ ॥

पयसि वा ॥ १५९ ॥

स च वा पयसि भवति । पयः पक्षे अत्र प्रणीता
कार्याः ॥ १५९ ॥

---

१ आदावारम्भ एव विकल्पो यस्य सः । आरभ्यते न
यद्यारभ्यते तदा यावज्जीवं क्रियत एव । तदुक्तम् 'रूपं कालो
निर्वापो देवता श्रपणं हविः, आदौ ये विधृताः पक्षास्त इमे स
मताः, इति ।

द्यावापृथिवीय एककपालः ॥ १६० ॥

अस्य च वैश्वदेविकद्यावापृथिवीयप्रकृतित्वम् लिङ्गदर्शनात् । तस्य हि सर्वहुतं करोति अपर्यावर्त्तं जुहोतीति चाम्नायते । तच्चैतं सर्वहोमापरिवृत्ती आज्ययागविधिपरे वाक्ये अनुवदति । तस्य परिचक्षा यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते सर्वत्रैव स्विष्टकृदन्वाभक्तोथैतद् सर्वमेव जुहोति न स्विष्टकृतेवद्यति सा च परिचक्षोतो हुतः पर्यावर्त्तत इति सा द्वितीया परिचक्षा । तच्चैतदुभयमप्यनिष्टमित्याज्यस्यैव यागः कर्त्तव्य इति । तस्माद्वैश्वदेविकैककपालप्रकृतित्वमिति । एवं च सति त्रेधा बर्हिरहतवासः परिधानं चेहापि भवति । नवप्रयाजाद्यपीति चेत् । नैन्द्राग्नवैश्वदेवविरोधात् । आज्ययागेपि वासः परिधानादि भवत्विति चेत् । नैतदेवम् । पुरोडाशेन हि तत्पर्युपस्थाप्यते । न चाज्यस्यासौ धर्मः । तस्मादप्रवृत्तिरिति । यत्तु वायव्ये पयसि द्रव्यान्यत्वेप्युपांशुत्वं भवति । युक्तं तत्र प्रत्यक्षो ह्यसौ धर्मः । इह पुनश्चोदकत इति ॥ १६० ॥

[1]उद्वास्यान्ताश्छादयेदाज्येन ॥ १६१ ॥

तच्चैतदाज्यं लौकिकमपूर्वत्वात् ॥ १६१ ॥

आज्यस्य वा यजेत् ॥ १६२ ॥

तस्मादाज्यस्यैव यजेदिति वचनात् ॥ १६२ ॥

पुराणानां वा चरुः ॥ १६३ ॥

वैश्वदेवश्चरुर्वा पुराणानां कर्त्तव्यः । तं वै पुराणानां कुर्यादित्याहुरिति वचनात् । वा नवानाम् । तौ वा उभावेव नवानां स्यातामिति ॥ १६३ ॥

प्रथमजो गौर्दक्षिणा ॥ १६४ ॥

---

१ द्यावापृथिवीयमुद्वास्य प्राणदानानन्तरमस्यान्तानाज्येन लौकिकघृतेनाच्छादयेदित्यर्थः ।

प्रथमजश्च गौर्न गोकुलस्याप्रतीतत्वात् । गोश्च जन्मना सम्ब-
न्धोत: प्रतीतत्वात्प्राथम्यं तदपेक्षम् ॥ १६४ ॥

प्रसङ्गमुपजीवन्नाह—

वैश्वदेवस्य च ॥ १६५ ॥

प्रथमाजा गौर्दक्षिणा ॥ १६५ ॥

दर्शपूर्णमासानीजानो दक्षिणाग्निपक्कं चातु-
ष्प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेत्किञ्चिद्दद्यात् ॥१६६॥

आहिताग्निः सन्यावद्दर्शपूर्णमासौ न करोति अथ चाग्रयण-
कालातिपत्तिर्भवति तत्राग्रयणे विशेषः कथ्यते । नवानां दक्षिणा-
ग्निपक्कं चातुष्प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयित्वा किञ्चिद्दद्यात् । ततो यच्छ-
क्नुयात्तद्दद्यादिति वचनात् । अस्य चाग्रयणत्वात् पौर्णमास्यमा-
वास्या वा काल इति ॥ १६६ ॥

अग्निहोत्रायणिनो नवैः सायम्प्रातरग्निहो-
त्रहोमः ॥ १६७ ॥

अग्निहोत्रेणैव यो नामायनं गमनं कर्तुमिच्छति अग्निहोत्रेणै-
वाग्रयणं गमयतीत्यर्थः । स न वैः सायं प्रातरग्निहोत्रहोमं कुर्यात्
यः सायं प्रातरग्निहोत्रहोमः स न वै कर्त्तव्यः । न ह्येतदाग्रयणं
सायं प्रातर्ग्रहणादेवात्राग्रयणाऽवाप्तिरिति । तथा च दर्शपूर्णमासा-
नीजानस्य चातुष्प्राश्यविधिपरे वाक्ये अग्निहोमं प्रतिषेधति । ना-
ग्निहोत्रे जुहुयादन्यद्वा आग्रयणमन्यदग्निहोत्रमिति । अतश्चा-
न यजनीयकालनियम इति ॥ १६७ ॥

१तदाशिताया वा पयसा ॥ १६८ ॥

नवाशिताया वा गोः पयसा जुहोति ॥ १६८ ॥

---

१ तन्नवान्नमाशिता तदाशिता तस्याः, नवान्नं खादिताया वा गो
पयसा सायं प्रातरग्निहोत्रहोम इत्यर्थः ।

दीक्षितव्रतं च ॥ १६९ ॥

तत्कालातिपाते नवाशिताया गोः पयसा कर्त्तव्यम् ॥१६९॥

उपसत्सु रौहिणौ कुर्वीत ॥ १७० ॥

उपसत्सु वर्त्तमानासु नवद्रव्येण रौहिणौ कर्त्तव्यौ ॥ १७० ॥

सुत्यासु सवनीयाः ॥ १७१ ॥

कर्त्तव्याः ॥ १७१ ॥

सौम्यः श्यामाकचरुरारण्यस्य ॥ १७२ ॥

आरण्याग्रयणं श्यामाकनीवारादि । आरण्यग्रहणाच्च सौम्ये कृते तत्र भक्ष्यत इति ॥ १७२ ॥

[1]वैणवो ग्रीष्मे ॥ १७३ ॥

सौम्यः कर्त्तव्यः । श्यामाकचरोश्च कालानिर्देशात् शरद्येव भवति ॥ १७३ ॥

पुनः संस्कृतो रथो दक्षिणा क्षौमं मधुपर्को वर्षाधृतं वा वासः ॥ १७४ ॥

क्षौममातस्य मुच्यते । वर्षासु यत्परिहितं उतमित्यके । तत्र धृतशब्दो नाञ्जसो भवति । तस्माद्वर्षासु यद्धृतं परिहितं तदेव ग्रहीतव्यमिति ॥ १७४ ॥

अमावास्यायामग्न्याधेयम् ॥ १७५ ॥

अग्न्याधेयमिति कर्मणो नामधेयम । तच्च समुदायस्य तेन ह्यसावग्निराधीयते उत्पाद्यते निष्पाद्यते । न मन्थनमात्रं स्थापनमात्रं

---

१ वैणवः वेणुमयश्चरुरित्यर्थः । तथाचापस्तम्बः—'वेणुयवानामिष्टिमेके समामनन्ति' इति ।

वा। आहवनीयशब्दो हि संस्कारनिमित्तः न जातिनिमित्तो योगनि-
मित्तो वा। तेषु सत्सु शब्दप्रयोगदर्शनात्। अतश्च यावान्कश्चिद्दृष्टा-
अदृष्टार्थो वा तत्संस्कारायाम्नायते स सर्वोऽग्न्याधेयशब्दवाच्यः
एवं च सति संस्कारैकदेशाभावेपि अनाहवनीयता। अतश्च स-
लकर्मसमुदायाऽभ्यावृत्तिरिति सम्प्रदायः। अत्र वदामः। कश्चि-
स्कारोऽङ्गवान्भवति। यथा पूर्णाहुत्यामाज्याधिश्रयणाद्यङ्गं
म। अग्निहोत्रे च परिस्तरणादि। इष्टिषु चाग्न्यन्वाधानादि। यस्यैव
ङ्गिनोऽङ्गापचारस्तस्यैवावृत्तिर्युक्तरूपा न सकलस्याधानस्येति।
चेहाङ्गापचारेऽपिप्रायश्चित्तं भवत्याहवनीयाद्यधिष्ठानाभावात्। न
च विद्यन्त एवाहवनीयादयस्त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधाति पञ्चभि-
राहवनीयमादधातीति प्रयोगदर्शनात्। नेत्युच्यते। यदीयतैवा-
वनीयाद्युत्पत्तिः स्यात् शेषं व्यर्थमेव स्यात्। तस्मात्पञ्चभि-
हवनीयमादधातीति भाविनीवृत्तिः। अतो नैमित्तिकहोमस्याभा-
वः। यद्येवं पूर्णाहुत्यादि होमोप्यत्र न भवति। उच्यते। अ-
हुत्याहवनीयसंस्कारायैव विधानादित्यदोषः। तस्मादिह विहित-
नां भाविनीवृत्तिर्युक्ता न तु नैमित्तिकहोमानां। ते हि सत्याहवनी-
विधीयन्ते। पूर्णाहुत्यादयस्तु तदुत्पत्त्यर्थतयेति विशेषः। अ-
वास्या शब्दश्चात्र गौण्या वृत्त्या प्रतिपद्विषयः। एवम् हि श्रू-
आधानं प्रकृत्य यदहरेवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृश्येत तदहरुपव-
दिति। उपवासशब्दश्च यमनियमापेक्षः। यदहरस्याश्चाग्न्या-
स्यादिवैवाश्नीयादित्येवमादिविधानात्। तस्मादमावास्यायामुप-
स्य प्रतिपद्याधानम्। कृत्तिकादिषु तु नैवं, न हि तत्रैवं व-
मस्तीति ॥ १७५ ॥

कृत्तिकारोहिणीमृगशिरःफल्गुनीषु ॥ १७६ ॥

स चायं विकल्पः। कृत्तिकास्वग्नी आदधीतेति निरपे-
विधानात्। ननु चामावास्यायां कृत्तिकास्विति च किमिति
भवति। नैतदेवम्। एवं हि समामनन्ति स योमावास्याया-
आधत्ते यथा विवृतायां द्वारि द्वारा पुरं प्रपद्येत स तत एव स्व-
लोकमियादेवं तदित्यमावास्यायां विधाय नक्षत्रनिषेधेन संस्तौ-
अथ यो नक्षत्र आधत्ते यथा पिहितायां द्वार्यद्वारा पुरं प्रति-

त्सेत्स जिह्मः पुरः स्यादेवन्तदिति । तस्मादत्रापि नक्षत्रविकल्पः॥१७६॥

हस्तो लाभकामस्य ॥ १७७ ॥

स चायं विशिष्टो लाभ उच्यते न लाभमात्रं य इच्छेत्प्रमे दीयतेति वचनात् । तस्मात्प्रतिग्रहलाभः । अतश्च ब्राह्मणविषय एवायम् ॥ १७७ ॥

चित्रा च क्षत्रियस्य ॥ १७८ ॥

च शब्दाल्लाभकामस्य ॥ १७८ ॥

वसन्तो ब्राह्मणब्रह्मवर्चसकामयोः ॥ १७९ ॥

तस्माद्ब्राह्मणो वसन्त आदधीतेति वचनात् । ब्रह्मवर्चसकामो वसन्त आदधीतेति । ब्रह्मवर्चसं च ब्राह्मणस्यैवोचितम् । तस्मात्सकामनिष्कामयोर्ब्राह्मणयोरिति ॥ १७९ ॥

ग्रीष्मः क्षत्रियश्रीकामयोः ॥ १८० ॥

ग्रीष्मः क्षत्रियस्याधानकालो भवति । तस्मात् क्षत्रियो ग्रीष्म आदधीतेति वचनात् । श्रीकामो ग्रीष्मआदधीतेति हि श्रूयते । सर्वविषयं चैतत् । विशेषानवगमात् ॥ १८० ॥

वर्षाः प्रजापशुकामवैश्यरथकृताम् ॥ १८१ ॥

आधानस्य कालो भवति प्रजाकामपशुकामवैश्यरथकृताम् । कामसम्बन्धश्च सर्वविषयः न वैश्य विषय एव । वैश्यो वर्षास्वादधीतेति च निष्कामस्यापि वैश्यस्य । वर्षासु रथकार आदधीतेति च रथकारस्य वर्षाः ॥ १८१ ॥

इदानीं पूर्वेषु रुपक्रममाह—

अरन्यगारे कुर्वन्ति ॥ १८२ ॥

बहुवचनोपदेशात्प्रकृताः ॥ १८२ ॥

उदग्वंशं वा परम् ॥ १८३ ॥

वा प्राग्वंशस्पूर्वं तु प्राग्वंशमेव ॥ १८३ ॥

३५

दक्षिणपूर्वे द्वारे ॥ १८४ ॥

अपरस्य दक्षिणम् पूर्वस्य पूर्वम् । न ह्येकैकस्य द्वारद्वय-विधानमुपपद्यते । यस्मादपरस्य पूर्वं सामर्थ्यपरिप्राप्तम् ॥ १८४ ॥

पौर्णमासवद्वपनम् ॥ १८५ ॥

भवति । वनिना च अविशेषमतिदिश्यते । विकल्पस्य तु सूत्रान्तराभिहितत्वात् । ऋतुनक्षत्रसम्भारसामवपनादीन्वा कु-र्यादिति ॥ १८५ ॥

क्षौमे वस्ते ऽहते पत्नी च ॥ १८६ ॥

क्षौमे आतसे अहते अधौते पत्नी च । क्षौमे वसानावग्नी मा-दधीयातामिति वचनात् ॥ १८६ ॥

संस्थिते ऽध्वर्यवे देये ॥ १८७ ॥

ते च परिसमाप्ते ऽध्वर्यवे देये ॥ १८७ ॥

गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्यादधाति ॥ १८८ ॥

मन्थनसन्निधानात्प्रकृताभ्यामेवारणिभ्यां, अनयोर्हि सन्नि-धानात् ॥ १८८ ॥

वैश्यकुलाम्बरीषमहानसाद्वा ॥ १८९ ॥

वैश्यकुलादपरिगृहीतो हुतोच्छिष्टो वा परिगृह्यते । अम्बरीषे भ्राष्ट्रः कन्दुरिति यः प्रसिद्धः । महानसो यत्राक्षीयोऽग्निर्यथा लौकि-केषु सत्त्रेषु ॥ १८९ ॥

दिवाश्नाति रात्रौ वा ॥ १९० ॥

यदहरस्य श्वोऽग्न्याधेयं स्याद्दिवैवाश्नीयादिति । न चायं दिवसनियमः । किं तर्हि रात्र्यशनविकल्पार्थमिदमुक्तम् । तद्धारि-काममेव नक्तमश्नीयादिति ॥ १९० ॥

उपास्तमयं देवाः पितरः पितरो देवा योऽह-
मस्मि स सन्यजे यस्याहमस्मि न तमन्तरयामि
स्वं म इष्टं स्वं श्रान्तं स्वं हुतमस्त्विवति ॥ १९१॥

इत्याह्वयति । तत्कुतः । स यो हैवं विद्वान् देवाः पितर इति ह्वयतीत्याह्वाने विनियोगात् ॥ १९१ ॥

पूर्वेण प्रविशति दक्षिणेन पत्नी ॥ १९२ ॥

पूर्वेण द्वारेण यजमानो दक्षिणेन पत्नी ॥ १९२ ॥

पश्चादग्नेरुपविशतो दक्षिणतः पत्नी ॥ १९३ ॥

गार्हपत्यागारनिहितस्याग्नेः पश्चाद्दक्षिणतः पत्नीमनुवचनात् ॥ १९३ ॥

अश्वत्थशमीगर्भारणी प्रयच्छति ॥ १९४ ॥

अश्वत्थश्चासौ शमीगर्भश्च अश्वत्थशमीगर्भस्तत्सम्बन्धिन्यौ अरणी प्रयच्छति यजमानाय । ते चाग्न्युत्पत्त्यर्थे परिगृह्येते । एवं च सति ते एव व्यक्ती सर्वदा भवतः । अन्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् । अरणी वृषणयोरिति । तथा च सत्यनयोरभावे नारण्यन्तरामुपादानं शक्यं कर्तुं व्यक्तिनियमात् ॥ १९४ ॥

अभावे ऽगर्भस्य ॥ १९५ ॥

शमीगर्भाभावे ऽश्वत्थमात्राद्गृह्येते ॥ १९५ ॥

वाचं यच्छापूर्णा हुतेरित्याहास्तमिते निशायां
पर्युदयं वा प्रधान कालत्वात् ॥ १९६ ॥

अस्तमित आदित्ये रात्रौ यजमानमाहेति शाखान्तरश्रवणात् । अस्तमित इति श्रुतत्वादस्तमितग्रहणम् । रात्राविति च श्रुतत्वान्निशाग्रहणम् । पर्युदयमिति च वच्यमस्य पदार्थधर्मत्वात् ।

तेषां च पर्युदयकालता दृष्टा यतत्राकृत्वेन हि पदार्थाः सुखेनानुष्ठी-
यन्त इति दृष्टार्थता भवति । इतरथा ऽदृष्टार्थता स्यात् । तस्मात्पर्यु-
दयमेवेति । यत्तु अस्तमिते आदित्ये रात्राविति च श्रूयते तदुद-
समीपेऽपि भवत्येव । प्रागुदयाद्धि रात्रिरेव भवतीति । अपरे तु वि-
रूपमेवेच्छन्ति ॥ १९६ ॥

गार्हपत्यागारे ऽजं बध्नाति न वा विद्य-
मानं प्रातरग्नीधे दद्यात् ॥ १९७ ॥

तद्धैके ऽजमुपबध्नन्तीति प्रकृत्याह । तदु तथा न कुर्याद्य-
स्याजः स्यादग्नीध एवैनं प्रातर्दद्यात्तेनैवं तं काममाप्नोतीति । ते-
यद्यजो नास्ति ततो नियोगतो बध्यते । अविद्यमाने प्रातरग्नी-
संस्थिते कर्मणि दानं संस्थित इति काण्वपाठात् । एतां रात्रिमजं ब-
ध्नातीति चास्तमितग्रहणम् ॥ १९७ ॥

१अस्तमिते रोहिते चर्मण्यानडुहे चत्वारि हविष्य-
पात्राणि मिमीते तं चातुष्प्राश्यं पचति ॥ १९८ ॥

हविष्याश्च व्रीहयो न यवाः । ओदननिर्देशात् । अथ चातुष्प्रा-
श्यमोदनं पचन्तीति । तं चातुष्प्राश्यं पचतीति नामनि-
निर्देशात्तण्डुला एव मीयन्ते न व्रीहयः । कण्डनस्याश्रु-
त्वात् । पात्राणि च प्रसृतिपरिमाणानि भोक्तृतृप्तिपरिमाणं ह्य-
व्यवच्छेदकम् ॥ १९८ ॥

उद्वास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्या-
श्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति
समिधाग्निमिति प्रत्यृचम् ॥ १९९ ॥

---

१ सूर्ये ऽस्तमुपगते रक्तवृषभचर्मणि व्रीहिपूर्णानि चत्वारि पा-
त्राणि स्थापयति । चतुर्णां ऋत्विजां तृप्तिपर्याप्तं तं चातुष्प्राश्यं गार्ह-
पत्येऽग्नौ पचति इत्यर्थः ।

चातुष्प्राश्यस्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्य तेनाक्तास्तिस्रः समिध आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचमिति ॥ १९९ ॥

उपत्वेति जपति ॥ २०० ॥

त्रिभिरादधात्येकं जपतीति हि श्रूयते ॥ २०० ॥

१ द्वितीयां वाध्वर्युः ॥ २०१ ॥

द्वितीयां वा जपति । येनैवं श्रूयते । समिद्वतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिरभ्यादधतीति समिच्छब्दवतीभिर्घृतशब्दवतीभिश्चेति । द्वितीया च न समिच्छब्दवती अतो द्वितीयामेव जपतीति । पाठक्रमस्तु लिङ्गेन बाध्यते । अध्वर्युग्रहणं च पाठक्रमव्युदासार्थम् । अतश्च समिदाधानान्ते जपः । अपरे तु जपं याजमानमिच्छन्ति । मन्त्राश्चाकर्मकरणा इति सूत्रितत्वात्तेनाध्वर्युरित्युच्यते ॥२०१॥

चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्ति ॥ २०२ ॥

तमोदनम ॥ २०२ ॥

राद्धस्ते ब्रह्मौदन इत्याह ॥ २०३ ॥

अध्वर्युः ॥ २०३ ॥

वरं ददाति ॥ २०४ ॥

ऋत्विग्भ्यो यजमानः । चातुष्प्राश्येन चाननेर्निर्वर्त्तित्वादिष्टिषु ब्रह्मवरणं न भवति । अन्यति चातुष्प्राश्य भवन्विति चेत् । नाध्वर्यवादिवत्प्रवृत्तत्वात् । अग्न्याधेय ब्रह्मा सामानि गायतीति प्रवृत्तक्रिय एवासाविति ॥ २०४ ॥

संवत्सरं वापुरस्तात्कुर्यात्ततः सर्वानादधीत ॥ २०५ ॥

---

१ अथवा न उपत्वेति ऋचं जपत्यपि तु सुसमिद्धायेतीमां जपतीत्यर्थः ।

इदमन्यत्पक्षान्तरम् । पुरस्तादाधानस्य संवत्सरं या
मानादिवरदानान्तमेतत् कुर्यादिति । आस्मिंश्च पक्षे उत्तमरात्रि
योगेन चत्वारः पदार्था भवन्ति । अशननियमः । अजबन्धना
जागरणम् । वाग्बन्धश्चेति । उत्तमसंयोगेन ह्येते श्रूयन्
यदहरस्यं श्वोऽग्न्याधेयं स्यादिति वा इनीयादिति अशना
मः । तथा एतां रात्रिमजं बध्नन्तीति अजबन्धनम
तथा जाग्रति देवा इति प्रकृत्याह । स स देवतरः
न्ततरस्तपस्वितरोऽग्नी आधत्त इत्याधानकालता भवति
ग्बन्धस्य प्रधानकालत्वादित्युक्तमेवेति । ततः सर्वानादधीत
एवाग्नेः सकाशात् सर्वेऽग्नय आधीयन्ते । सभ्योऽपि तत एव
ग्रहणात् । तस्य हि मन्थनं विहितम् । सभ्यं च निर्मथ्येति ॥ २

अत्राधानोत्तरकालं कर्मविरच्यते—

गार्हपत्येनुगते ग्रामाग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्यं पक्त्वा विहरेत् ॥ २०६ ॥

विहरणोपदेशादग्निहोत्रकाले गार्हपत्यानुगमने लौकि
ग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्यं पक्त्वा चतुर्भ्यो दत्वा तमेव विहृत्यागि
त्रहोमं कुर्यात् । पुनः स्वयोनेराहरणम् । गुणविधित्वाच्च नात्र मा
भवति ॥ २०६ ॥

रात्रिं जागरणधारणे ॥ २०७ ॥

जागरणं यजमानस्य धारणमग्नेः ॥ २०७ ॥

शकलैर्वा ॥ २०८ ॥

प्रसिद्धेः । गोमयादिभिर्वा । ननु चैतदवाच्यम् । साम
द्धत्वात् । वाच्यं वान्यतरनियमो यथा स्यादिति ॥ २०८ ॥

व्युष्टायामुपशमय्य दक्षिणा वा सं हरेदन्वाहार्यपचनश्चेत् ॥ २०९ ॥

व्युष्टायां रात्रावुपशमय्यतमग्निं दक्षिणा वा संहरेत्

न्वाहार्यपचनो नित्योऽभिप्रेतः स एवं भवति ॥ २०९ ॥

स्थानमुल्लिख्याभ्युक्ष्यान्वारब्धे हिरण्यं निधायो-
षाखूत्करान्निवपत्यन्तेषु शर्कराः ॥ २१० ॥

उपशमितस्याग्नेः स्थानमुल्लिख्यान्वारब्धेऽभ्युक्ष्य हिरण्यं निधायोषाखूत्करान्निवपत्यन्तेषु शर्कराः । अन्तग्रहणाच्च उषाखूत्करैर्वृत्ताकारः कर्त्तव्यः । ततोऽन्तेषु शर्करा इति । अत्र चोल्लेखनोपलक्षिताः स्मार्त्ताअपि पदार्थाः परिसमूहनादयः पूर्वं कर्त्तव्याः । अभ्युक्षणं तु तन्त्रेणैव भवति ॥ २१० ॥

हिरण्यमुपर्य्येके ॥ २११ ॥

उपरिष्टादेके हिरण्यमिच्छन्ति । एवमपि हि श्रुतत्वात् ॥२११॥

एवमितरयोः ॥ २१२ ॥

आहवनीयदक्षिणाग्न्योः स्थाने कर्त्तव्ये ॥ २१२ ॥

अयं तु विशेषः—

पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु
मत्या वा ॥ २१३ ॥

तं वा अष्टासु विक्रमेष्वादधीतेत्येवमादि वचनात् ॥ २१३ ॥

इतरस्य वितृतीये दक्षिणतः ॥ २१४ ॥

इतरस्य दक्षिणाग्नेः वितृतीये देशे दक्षिणतः स्थानं कर्त्तव्यम् ॥ २१४ ॥

उसृप्तेऽग्निमथनमनुसृप्त एके ॥ २१५ ॥

उदितेऽनुदिते वाग्निमन्थनं भवति ॥ २१५ ॥

उदिते तूद्धरणम् ॥ २१६ ॥

उद्धरणं तूदित एव कर्त्तव्यम् ॥ २१६ ॥

अपरेण गार्हपत्यायतनम् ॥ २१७ ॥

मन्थनं भवतीति वाक्यशेषः ॥ २१७ ॥

तत्र च—

अश्वमानयेति ब्रूयात् ॥ २१८ ॥

तस्माद्यत्राग्निं मन्थिष्यंस्यात्तदश्वमानेतवै ब्रूयादिति। अ
यो मन्थिष्यन् स प्रैषं ददाति । स चाध्वर्युः शाखान्तरे विहि
तस्मादध्वर्युः प्रत्यङ्मुखोमन्थतीति । अग्नीमनुप्रैषार्थं करोति ।

१स्थितेऽश्वे पुरस्तात् ॥ २१९ ॥

मन्थनं भवति ॥ २१९ ॥

जाते वरदानम् ॥ २२० ॥

जातेग्नौ वरदानं कर्त्तव्यम ॥ २२० ॥

मनसैके ॥ २२१ ॥

मनसा वा सङ्कल्पमात्रं कृत्वा पश्चाद्ददाति ॥ १२१ ॥

तस्याभिश्वासः प्राणममृते दध इति ॥ २२२॥

---

१ तत्र च प्रथममधरारणिमुत्तराग्रां निधाय उत्तरारण्या ई
दिग्भागादष्टाङ्गुलदीर्घं द्व्यङ्गुलविपुलं प्रमन्थं छित्वा तस्य मूलं च
बुध्ने प्रवेश्य अधरारण्या मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्राच्च द्वाद
त्यक्त्वा तदन्तराले अङ्गुलचतुष्टयपरिमिते पूर्वेऽरण्यन्ते मन्थ
कृत्वा चात्रबुध्नप्रोतस्य प्रमन्थस्याग्रं तत्र निधाय चात्राग्रकील
पर्युदगग्रामोविलीं निधाय यन्त्रं धारयित्वा चात्रं नेत्रेण प्र
त्रिर्वेष्टयित्वा तथा मन्थनं कुर्याद्यथा जातोऽग्निः प्राच्यां पतति ।
यजमानः प्राङ्मुखो यन्त्रधारणं करोति, पत्नी चात्रं नेत्रेण त्रि
यित्वा मन्थनं करोति । ततः शाखान्तरादध्वर्युश्च । ‘तस्माद
प्रत्यङ्मुखो ऽभिमन्थति ’ इति । चात्रादीनां लक्षणमन्यत्र स्पष्ट

अभिश्वासेन च प्राण्यने अग्निः समर्थः क्रियते । ततश्च मुखेनाभिश्वासः क्रियते ॥ २२२ ॥

उच्छ्वासोमृतं प्राण आदध इति ॥ २२३ ॥

वायूपादानं उच्छ्वासः । सैव चापाननक्रिया । स पुनरपानिति तदेनमन्तरात्मन्नाधत्त इति । तदेनमग्निमन्तरात्मनाधत्त इति । यजमानसंस्कारोयमिति तत्कर्तृकः । अतश्च पुनराधेये न भवत्यग्निसंस्कारत्वात् । अभिश्वासस्तु भवत्येव । द्वावपि चैतावेककर्तृकौ । सपुनरपानितीति वचनात् । अभिश्वासः पुनर्जातसंयोगात्ततः सर्वानादधीतेत्यत्र न भवति । उच्छ्वासस्त्वात्मसंस्काराद्भवत्येवेति ॥२२३॥

१दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति सम्भारेष्वमुष्य त्वा व्रतपते व्रतेनादध इति यथर्षि ॥ २२४ ॥

यथर्षि ग्रहणेन शाखान्तरपरिपठितमार्षेयं गृह्यते । यद्यङ्गिरा अङ्गिरसां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादध इति । यदि भृगवः भृगूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादध इति । भार्गवाङ्गिरसव्यतिरिक्तानां आदित्यानां त्वा देवानामिति । एवं हि शाखान्तरे पठ्यते२ ॥ २२४ ॥

---

१ तं जातमग्निं दारुभिर्यज्ञीयवृक्षकाष्ठैर्ज्वलन्तं दीप्यमानं सम्भारेषु सम्भारणां हिरण्यादीनामुपरि भूर्भुव इति मन्त्रेण अमुष्य त्वेति मन्त्रेण च स्थापयति; यथर्षि यस्य य ऋषिर्भवति तस्यामुष्येति स्थाने तदृषिवाचि पदं षष्ठ्यन्तं प्रयोज्यमित्यर्थः ।

२ तथा चापस्तम्बः ' भृगूणां त्वा देवानामिति यो भार्गवः स्यादङ्गिरसां त्वा देवानामिति यो ब्राह्मण आङ्गिरसः स्यादादित्यानां त्वा देवानामित्यन्यासां प्रजानां, वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपत इति राज्ञ इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपत इति राजन्यस्य मनोष्ट्वा ग्रामण्यो व्रतपत इति वैश्यानां आदित्यानां त्वेति रथकारस्येति यथर्ष्याधानमिति ।

वरुणस्य त्वेति क्षत्रियस्येन्द्रस्य त्वेति राजन्यस्य ॥ २२५ ॥

वनपते वनेनादध इत्युभयत्र सम्बध्यते । राजन्यग्रहणेन कैश्चिदनभिषिक्तो गृह्यते । अनभिषिक्तः क्षत्रिय इति । एतच्चायुक्तं यत्कारणं क्षत्रियायां ब्राह्मणजातो राजन्य इति स्मर्यते । तस्मा... एव गृहीतव्यः ॥ २२५ ॥

मनोष्टा ग्रामण्य इति वैश्यस्य ॥ २२६ ॥

ऋभूणां त्वेति रथकृतः ॥ २२७ ॥

आदधाति । देवानामित्यत्रापि हि पठ्यते । रथकारशब्दः स्व... तिनिमित्त इत्युक्तम् ॥ २२७ ॥

रथन्तरं गायेति प्रेष्यति ॥ २२८ ॥

प्रैषप्रैषार्थयोः कर्तृभेदान्न ज्ञायते कः प्रैषे को वा प्रै... इत्यत आह—

गानमध्वर्योः ॥ २२९ ॥

समाख्यानात् । अध्वर्युवेदविहितं हि सामगानम् । ... ात्तिमात्रं हि सामवेदे । प्रैषार्थस्य च प्रधानभूतत्वात् ॥ २२९ ॥ एवं प्राप्त आह—

ब्रह्मा वा वेदयोगात् ॥ २३० ॥

ब्रह्मा वा सामगायति । कुत एतत् । ब्रह्मणोपि ह्यध्वर्युवेद... हितकर्मयोगोस्ति । वेदत्रयविहितं हि ब्रह्मत्वमतः समाख्यातस्त... घटते ॥ २३० ॥

युक्तत्वाच्चाध्वर्योः ॥ २३१ ॥

अपि च युक्तोध्वर्युः पदार्थान्तरेषु । तथा च सूत्रान्तरा...

प्रस्तोता परिसामानि गायति अग्न्याधेये सौत्रामण्यां च ब्रह्मेति । तस्माद् ब्रह्मैव सामगाने ॥ २३१ ॥

इध्मेनोद्धरणमुपयम्य ॥ २३२ ॥

परिधिवृक्षसम्बन्धिनेध्मेनाहवनीयोद्धरणम् । उपयमनीभिर्मृद्भिर्गृहीत्वा विस्रस्तत्वाच्च मृद्भिर्ग्रहणानुपपत्तिरतस्तत्रारोपणमात्रेणैवोपयमनम् । तत्र चेध्माग्रमारोप्यते । वुध्नाः पुनरग्नाविति ॥२३२॥

यथैनं धूम उपेयात् ॥ २३३ ॥

तथा चोद्धरणं कर्त्तव्यम् । यथा यजमानं धूम उपगच्छेत् । अनेन च प्रकारेण यजमानस्य धूमानुगमनं विधीयते ॥ २३३ ॥

वामदेव्यमिति प्रेष्यत्यश्वः पुरस्ताद्युवा तदभावे ऽयुवाश्वाभावे ऽनड्वान् ॥ २३४ ॥

तं यत्र प्राञ्चं हरन्ति तत्पुरस्तादश्वं नयन्तीति वचनात् । मन्थनकालाहृत एवायमश्वो नाश्वान्तरं तदभावे वानड्वान्भवति । अस्मिंश्च पक्षे अनभिधायकत्वादश्वमानयेति प्रैषाभावः ॥ २३४ ॥

१सम्भारानधिष्ठाप्य दक्षिणपूर्वपादेन प्राञ्चं नीत्वावर्त्त्य स्थापयति ॥ २३५ ॥

दक्षिणपूर्वपादेनेति सन्निधानात्सम्भारानुत्तरेण प्राञ्चं नीत्वावर्त्य स्थापने क्रियमाणे सन्निहितो दक्षिणपूर्वपादः । एवं च सत्यग्नौ सव्येनाक्रमणम् ॥ २३५ ॥

---

१ एवं प्राङ् मुखे ऽश्वे अग्रतो नीयमाने आहवनीयखरसमीपं प्राप्य प्राङ् मुखस्यैवाश्वस्य दक्षिणपूर्वपादेनाग्रिमदक्षिणचरणेनाहवनीयखरस्थान् हिरण्यादिसम्भारानधिष्ठाप्य अश्वपादेनाक्रमय्य तमश्वं प्राञ्चं नीत्वा तत आवर्त्य प्रदक्षिणावर्तनेन प्रत्यङ् मुखं कृत्वा संमुखं स्थापयतीत्यर्थः ।

वृहदिति प्रेष्यत्यग्निना पदं द्विरुपस्पृश्य तृतीयेनादधाति द्वितीयेन प्रथमेन वा भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववत् ॥ २३६ ॥

अग्निना पदं द्विरुपस्पृश्य तृतीयेनोपस्पर्शनेनादधाति तीयेन वा भूर्भुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेण । पूर्ववच्छब्देन च ति लभ्यते ॥ २३६ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्येध्मपूर्वार्द्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेत्याह ॥ २३७ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्याग्नेः इध्मपूर्वार्द्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेति न्त्रं जपति । तच्चैतद्यजमानः करोति । इध्मपूर्वार्द्धान्वारम्भ अन्वारम्भोपदेशात् । तस्य चऽयाजमानत्वात् । मन्त्रलिङ्गाच्च ग्वग्निमन्नादमन्नाद्यायादध इति ॥ २३७ ॥

आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्पराज्ञीभिः ॥२३८

शब्दाद्यजमानोऽग्न्युपस्थाने । सार्पराज्ञी ग्रहणं च संव्यव र्थम् । सार्पराज्ञीर्न वा कुर्यादिति ॥ २३८ ॥

दक्षिणाग्निमादधाति ॥ २३९ ॥

गार्हपत्यात् । नित्यपक्षे योऽसौ दक्षिणाहृतस्तमादधाति

सभ्यं च निर्मथ्य ॥ २४० ॥

चशब्दादादधातीति । तं च सभास्थाने । अथ य एष थामग्निरिति वचनात् । सभा च यत्र स्थितो व्याचष्टे वा ॥ २४० ॥

गां दीव्यध्वमित्याह ॥ २४१ ॥

दीव्यतिः क्रीडार्थः । गां पणं कृत्वा द्यूतं रभध्वमित्यर्थः हुवचनोपदेशात्प्रकृतत्वाच्च ऋत्विजोऽभिधीयन्ते द्यूतस्य कर्तृत्

तच्चैतद्यूतं सभ्याङ्गम् । सभ्यस्य प्रकृतत्वात् । उपरितनसूत्रे च तद्धर्मोपदेशात् ॥ २४१ ॥

धारणोपस्थानमत इति ॥ २४२ ॥

सभ्याङ्गत्वे च पुनराधेये न भवत्येव विद्यमानत्वादेव सभ्यस्य । यद्यपि च तनूहवींषि कालान्तरे क्रियन्ते तथापि तु सभासनमत एवारभ्य कर्त्तव्यमिति ॥ २४२ ॥

श्यैतवारवन्तीययज्ञायज्ञियानीति च प्रेष्यति ॥ २४३ ॥

च शब्दः सभ्यानन्तर्यप्रज्ञप्त्यर्थः । श्यैतादीनां चैककालं प्रैषोच्चारणमिति सम्प्रदायः । प्रैषप्रैषार्थयोरानन्तर्याद्भेदे नेत्यपरे । ततश्च श्यैतगानोत्तरकालीनो वारवन्तीयप्रैषः । वारवन्तीयोत्तरकालीनश्च यज्ञायज्ञियस्य ॥ २४३ ॥

दक्षिणेनाग्नीन्परीत्योदगुत्सृजति ॥ २४४ ॥

प्रदक्षिणमग्निपरिगमनं कृत्वा उदगुत्सृजत्यश्वम् । दक्षिणग्रहणाच्च नेतरथावृत्तिर्भवति ॥ २४४ ॥

ऋतुनक्षत्रसम्भारसामवपनचातुष्प्राश्यजागरणेध्मपूर्वार्द्धान्वारम्भणसार्पराज्ञीर्न वा कुर्यात् ॥ २४५ ॥

ऋत्वादिविकल्पार्थमिदमुक्तम् । ऋतौ तावत् । ते वा एत ऋतव उभय एवापहतपाप्मान इति प्रकृत्याह तस्माद्यदैवैनं कदाच यज्ञ उपनमेदथाग्नीआदधीतेति । तथा यदैवैनं श्रद्धोपनमेदथादधातीति ऋत्वनादरः । तस्मान्न नक्षत्र आदधीतेति नक्षत्रविषयोनादरः । नक्षत्रानादरे चामावास्यायां नियम इति सम्प्रदायः । तत्पुनर्नातीव युक्तरूपम् । यत्कारणं अमावास्या नक्षत्रं च भेदेन विहिते । कृत्तिकादिष्वादधीतेति नक्षत्रविधानम् । तद-

नादरे चाकृत्तिकादिष्वपीति गम्यते । तथा चाह यद्यु नक्षत्रका-
मः स्यादेतद्वा अनपराद्धं नक्षत्रं यत्सूर्यः स एतेनैव पुण्याहेन य-
तेषां नक्षत्राणां कामयेत तदुपेत्सेदिति । एवं सत्यमावास्याया-
कृत्तिकादिष्वप्याधानं भवत्येव । सम्भारेषु विहितप्रतिषेधाद्वि-
ल्पः । न वै कश्चनं सम्भारः सम्भरेदिति वचनात् । सामस्व-
वालोऽग्निस्तेजोवन्ति सामानि तस्मान्न गेयानीति । वपनेऽपि शा-
न्तराद्विकल्पः । चातुष्प्राश्येऽपि चातुष्प्राश्यमोदनं पचन्तीति वि-
याह यद्वा अस्य ब्राह्मणाः कुले वसंत्यृत्विजश्चानृत्विजश्च तेनैव
काममाप्नोतीति विकल्पः । जागरणमपि विधायोच्यते । तद्वपि का-
ममेव स्वप्यादिति । इध्मपूर्वार्द्धान्वारम्भणं च पूर्वार्द्धमुल्मुकानाम-
पद्य जपतीत्युक्त्वाह स यदि कामयेत जपेदेतद्यद्युकामयेत
नाद्रियेतेति । सार्पराज्ञुपस्थानमपि सर्पराज्ञा ऋग्भिरुप-
ष्ठेतेति विधायाह तस्मान्न सर्पराज्ञा ऋग्भिरुपतिष्ठेतेति ॥ २४५ ॥

विकल्पप्रसङ्गेनेदमपरमुच्यते—

अग्निहोत्रं च तूष्णीं श्रुतेः पूर्णाहुत्यन्ते ॥ २४६ ॥

अग्निहोत्रशब्दोऽत्र धर्मवन्नैयमिकाग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः ।
जुहुयाद्वा न जुहुयादिति । कुत एतत् । एवं हि शाखान्तरे पठ्यते
होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमग्निहोत्रं विधिप्रतिषेधाचाशङ्काग्निहो-
चेत्युक्तम् । तत्पुनरयुक्तम् । न ह्येतौ विधिप्रतिषेधौ । तूष्णीं हु-
मप्रशंसैषा । यदि जुहोत्ययथाकुर्यादथ न जुहोत्यग्निः परापते-
स्मात्तूष्णीं जुहुयादिति । अतो न विकल्पः । तच्चैतदग्निहोत्रं सायम-
प्रातरपवर्गे प्रयोगद्वयपरिसमापनम् । आग्नेयी सायमाहुतिः सौ-
प्रातराहुतिः प्रधानभूते । अत्र चैककालत्वादङ्गानि तन्त्रेण । प्रधाना-
तु चतुर्गृहीतेनाग्नेयीं हुत्वा पात्रान्तरं तदुन्नीय चतुर्गृहीतान्तरे
सौरीम् शेषमेकीकृत्योत्तराहुतिरिति । तच्चैतत्पूर्णाहुत्य-
भवति ॥ २४६ ॥

पूर्णाहुतिविधानायाह—

निरुप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्रित्य स्रुक् स्रुवं
च सम्मृज्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य गृहीत्वान्वार-

ब्ध एव; सर्वत्र स्वाहेति ॥ २४७ ॥

पूर्णाहुतिरिति कर्मणो नामधेयम । अन्वर्थसंज्ञा चैषा । तेन पूर्णैव होतव्या । तां वै पूर्णां जुहोतीति वचनात् । निरुप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्रयेत् । गार्हपत्यग्रहणं च आहवनीयव्युदासार्थम् । तत्रापि हि श्रपणं विहितं श्रपणं वाहवनीय इति । अपरे तु मन्यन्ते । अधिश्रयणं संस्कारमात्रमेवैतत् । न ह्येतच्छ्रपणं श्रापाक इति धात्वर्थः पाकेनैव त्वाज्यं संवृत्तं तस्मान्नाहवनीयव्युदासार्थम गार्हपत्यग्रहणम । कस्तर्ह्यत्र समाधिः । गार्हपत्यशब्दस्य संस्कारनिमित्तत्वात्तदभावाच्च भाविन्या वृत्त्या गार्हपत्यत्वाध्यारोपणार्थं गार्हपत्यग्रहणम । एवं च सत्याहवनीयेऽप्ययमेव न्याय । स्रुक् स्रुवं सम्मृज्यते । होमसम्बन्धाद्धेककृती स्रुक् । स्रुवश्च विशेषितत्वात्खादिर एव । तथा च अग्निहोत्रे विधानसामर्थ्यात् । वैकन्तः स्रुवो भवति । उद्वास्योत्पूयावेक्ष्य स्रुवेण ग्रहणम् । स्रुवस्य सम्मार्जनविधानात् । ग्रहणार्थता सम्मार्जनोत्पवने च दर्भैर्येन कचित्पाणिना सम्मार्ष्टीत्याह । अन्वारब्धे जुहोति स्वाहेति । एवं सर्वत्र । यत्राव्यक्ता जुहोति चोदना तत्राधिश्रयणादि प्रवर्त्तते । कुत एतत् । जुहोति शब्दात् । अव्यक्तता सामान्याच्च ॥ २४७ ॥

वरं ददामीति वाग्विसर्जनम् ॥ २४८ ॥

वरदानं च पूर्णाहुत्यङ्गम । तस्यां वरं ददातीति वचनात् । पूर्णाहुतिधर्माश्चानुदृभृताश्यस्तमयाहुतौ विहिता गार्हपत्य आज्यमधिश्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्येत्येवमादि । इयं त्वविहितधर्मका तेन चोदनासारूप्येण ततो धर्मान् गृह्णाति । अत आचार्येण तदीया धर्मा इहोपदिष्टाः । तत्रान्वारम्भणवरदाने न विहिते । अतस्तयोरनतिदेशः । वाग्यमोऽपि चेहैवेति नातिदिश्यते ॥ २४८ ॥

द्वादशाहान्ते तनूहवी; षि निर्वपति मासे द्वितीये तृतीये षण्मास्यें संवत्सरे सद्यो वा न वेति ॥ २४९ ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ २४९ ॥

तनूहवींष्युच्यन्ते—

अग्नये पवमानाय प्रथमा ॥ २५० ॥

इष्टिर्भवति ॥ २५० ॥

अग्नये पावकायाग्नये शुचये ॥ २५१ ॥

द्वितीया ॥ २५१ ॥

अदित्यै चरुस्तृतीया ॥ २५२ ॥

न चेयं तनूहविषां मध्ये पठ्यते । तेनास्या उपांशुत्वं न भ-
तीति सम्प्रदायः । शाङ्खायनशाखायां तूपांशुत्वमस्याः पठ्यते ॥ २

आग्नेय एव वा पुरस्तादादित्यस्य ॥ २५३ ॥

आग्नेयो वा प्रागादित्यात् अथादित्यै चरुरुपांशु ॥ २५३ ॥

षड्दक्षिणाः प्रतिविभज्य ददाति द्वादशचतु-
र्विंशतिं वा ॥ २५४ ॥

प्रतीष्टिविभागेन दक्षिणादानम् ॥ २५४ ॥

भूयसीश्च यथा श्रद्धम् ॥ २५५ ॥

उक्तसंख्याव्यतिरेकेण यथा श्रद्धं भूयसीश्च ददाति ॥ २५

धेनुरादित्यस्य ॥ २५६ ॥

ताश्चैता दक्षिणा इष्टिसम्बन्धादिष्टचङ्गं न सकलस्याधान
तथाचोक्तम् । उलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं प्र
प्रकृत्य स एष यज्ञो हतो न ददक्षे तं देवा दक्षिणाभिरदक्षय
तस्मादिष्टीनामेव दक्षिणा इति । प्रयोजनं इष्टयभा
दभावः ॥ २५६ ॥

अनृतातिथ्यपनोदपूतिदार्वाधानबीसपक्वना-

व्युदकानि वर्जयेत् ॥ २५७ ॥

अनृतातिथ्यपनोदः स्मृतिप्राप्त एवानूद्यते । नानृतं वदेदिति स्मृतिः । अप्रणोद्योतिथिरिति च । तदनुवादोयम् । न वा आहिताग्निनानृतं वदितव्यमिति । तदेतन्नातीव युक्तरूपम् । यतोनुवादमात्रमनर्थकम् । विधौ च प्रवृत्तिविशेषकरत्वम् । तस्माच्छ्रौत एवायं सत्यवदननियमः । एवं च तदपचारे श्रौतं स्मार्त्तं च प्रायश्चित्तम् । पूतिशब्दो दुर्गन्धिद्रव्यवाची प्रसिद्धेः । ऋबीसपक्वं यत्पृथिव्या गर्त्ते तिन्दुकादि पाचितम् । ऋबीसशब्दश्च पृथिवीवचनो नैरुक्ताभिप्रायात् । योयमृबीसे पृथिव्यामग्निरिति । नाप्युदकं च । अग्निहोत्रार्थमुदुधृते ऽग्नावुदकदानप्रतिषेधः । स यदुदूधृतेष्वाव-भ्यागताय नोदकं याचन्त इति । नौशब्दश्चात्राग्निहोत्रविषयो नौर्हवा एषा स्वर्ग्या यदग्निहोत्रमिति ॥ २५७ ॥

१ब्रह्मचार्यग्निनित्यधारीक्षीरहोम्यग्निमुपशायी-
द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ २५८ ॥

निगदव्याख्यातम् । पुरुषधर्मश्चायम् । ततश्च सोमाधाने समारोपस्य क्रतुधर्मत्वात् पुरुषधर्मोऽग्निनित्यधारित्वं बाध्यते ॥२५८॥
अग्न्याधेयमनुविहितमवसरप्राप्तमिदानीं पुनराधेयमुच्यते—

२पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञातस्य ॥ २५९ ॥

---

१ यजमान आधानानन्तरं द्वादशरात्रम् अथवा षड्रात्रम्, अथवा अन्ततः अन्तिमपक्षे त्रिरात्रं ब्रह्मचारी भवेत् । अग्निनित्यधारी गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसभ्यान्नित्यं धारयेत् । क्षीरहोमी दुग्धेनैवाग्निहोत्रं जुहुयात् । अग्निमुपशायी अग्निसमीप एव भूमौ शयीतेत्याद्यर्थः ।

२ सूत्रार्थस्तु योधनवृत्ताध्ययनादिभिस्सयातिप्रसिद्धः पुरुषः स प्रतिज्ञात इत्युच्यते, न प्रतिज्ञातो ऽप्रतिज्ञातः, आधानलक्षणेन निमित्तेनाप्रतिज्ञातः आधानाप्रतिज्ञातः यः प्रागाधानाल्लब्धप्रतिष्ठो ऽपि अग्न्याधानसमनन्तरं संवत्सरादर्वागेव वित्तमानादिहानेर्लाभाभावाद्वाप्रतिष्ठितो ऽप्रसिद्ध इव स्यात् अप्रतिष्ठ इव भवेत् तस्येदं दुष्टाग्न्यु-

पुनराधेयमिति कर्मणो नामधेयम् । तच्चाधानाप्रतिज्ञा-स्य भवति । यस्याधानसमनन्तरमेव प्रतिज्ञातमपगतं स आ-नाप्रतिज्ञातः । एवं हि श्रूयते । यस्याधानमनर्थकं स्यात् पुनरादधीत । तथा योग्नी आधाय सर्वज्यानिं जायते स पु-नरादधीत ॥ २५९ ॥

राज्ययशस्कामस्य वा ॥ २६० ॥

त्रिरात्रावरमग्नीनुत्सृज्य ॥ २६१ ॥

त्रिरात्रमवरं यस्य कालस्य स त्रिरात्रावरः । अतश्च त्रिरा-त्राद्यपि भवति । अग्नीनिति बहुवचनोपदेशात् त्रय एवोत्सृज्यन्ते अतश्च सभ्यस्यानुत्सर्गः ॥ २६१ ॥

सद्यो वा ॥ २६२ ॥

तत्र विशेषं वक्ष्यति । सद्यश्चेदिति ॥ २६२ ॥

पुनर्वस्वोः ॥ २६३ ॥

पुनराधेयमादधीतेति वचनात् ॥ २६३ ॥

वर्षासु मध्यन्दिने वा ॥ २६४ ॥

स वै वर्षास्वादधीतेति वचनात् । तस्मात्तु मध्यन्दिन एवा-दधीतेति वा । स चायं विकल्पः । मध्यन्दिने वर्षाकालसम्पत्तेः । यो यदा मध्यन्दिनोथ वर्षा इति प्रकृत्य तस्मात्तु मध्यन्दिन एवादधी-तेत्याह ॥ २६४ ॥

त्सर्गपूर्वकमनुष्ठाग्न्युत्पादकं पुनराधेयसंज्ञकं कर्म भवतीत्यर्थः । तथाथर्वणे पठ्यते 'आधानाद् वृद्धिहानिश्चेदर्वाक् संवत्सराद्रोगि-ण्यामग्निहोत्रमुत्सृज्य पुनर्वस्वोः पुनरादधीत' इति । शाङ्खायने-ऽपि 'काम्यं पुनराधेयमजानानस्य' इति पठितवान् । अथवा प्रति-ज्ञातं प्रियं न प्रतिज्ञातमप्रतिज्ञातमप्रियम् आधानसमनन्तरमेव सर्वज्या-हानिपुत्रमरणादिहानिदर्शनादाधानमेव यस्याप्रियम्भवति तस्य पुन-राधेयमिति । 'एतद्वास्य प्रियतमं धाम' इत्यादि दर्शनात्प्रतिज्ञा-शब्दस्य प्रीतौ शक्तिः ।

कुशैराधानम् ॥ २६५ ॥

उभयोरग्न्योः । तं वै दर्भैरुद्धरतीति हि श्रूयते ॥ २६५ ॥

व्रीह्यपूपमर्कपलाशयोः पक्कं गार्हपत्यस्थाने निदधात्येवमाहवनीयस्य यावत्सद्यश्चेत् ॥२६६॥

स चायमपूपः प्राक् सम्भारेभ्यः स्थाप्यते । सम्भारेषु ह्यग्निनिधानं विहितं भूर्भुव इति सम्भारेष्विति । न चापूपस्य सम्भारैः सह विकल्पो धर्ममात्रत्वात् । अतः परिसमूहनादीन्पञ्च पदार्थान् कृत्वा अपूपस्थापनम् । सद्यः पक्षे चापूपौ भवतः । न रात्र्यन्तरपक्षे । अपूपं प्रकृत्याह पूर्वाभ्यामेवै नावेतदग्निभ्यामन्तर्दधम इति । पुनस्तन्निराकरणायाह रात्रिभिर्ह्येवान्तर्हितौ भवत इति ॥ २६६ ॥

आग्नेयः पञ्च कपाल उपांशु प्रागुत्तमादनुयाजात् ॥ २६७ ॥

तेनोपांशुचरन्तीति प्रकृत्याह उच्चैरुत्तममनुयाजं यजतीति । अतः प्रागित्युक्तम् ॥ २६७ ॥

तद्वर्जं वा ॥ २६८ ॥

उत्तमानुयाजवर्जं वोपांशु भवति । उच्चैरुत्तममनुयाजं यजतीति । एतावानेव हि विधिः । आग्नेयं प्रकृत्याह तेनोपांशु चरन्तीति। चरणशब्दे च सर्वस्योपांशुताचार्येणोक्ता चरणशब्दे सर्वमिति । पञ्च कपाल एवैको भवति । नान्या इष्टयः । एवकारकरणात् । आग्नेयमेव पञ्च कपालं पुरोडाशं निर्वपतीति ॥ २६८ ॥

अग्नीनिति वा प्रथमे प्रयाजेऽनुयाजे च ॥२६९॥

वा समिधो यजेति देवान् यजेति वा । एवं श्रूयते प्रयाजान्प्रकृत्य स आश्राव्याह समिधो यजेति अग्नीन्यजेति त्वेव ब्रूयात्तेन विकल्पाशङ्कया अग्नीनिति वेत्युक्तम् । यद्येवमग्नीनित्येवेत्यवधारयित-

ब्यम समिधो यजेति हि तस्यैव संस्तवायोच्यते । अतोऽग्नी-
त्यवधार्यते ॥ २६९ ॥

आज्यभागो द्वितीयो ऽग्नये पवमानायेन्दु-
मते वा ॥ २७० ॥

सचायं वाचनिको देवता विकल्पः ॥ २७० ॥

हिरण्यं दक्षिणानड्वान्वाग्न्याधेयिकीश्चे-
च्छ्रुच्छ्रुतेः ॥ २७१ ॥

श्रुतिग्रहणं समुच्चयविधानार्थमिति केचित् । तदयुक्तम् । अ-
ग्न्याधेयिकीर्दत्वा पुनराधेयिकीर्ददात्ययमनुवाद एव । अग्न्याधे-
क्यो हि पूर्वं दत्तास्ततः पुनराधेयिक्यः । श्रुतिग्रहणं च विध्याशङ्का-
वृत्त्यर्थम् ॥ २७१ ॥

अग्न्याधेयवदन्यत्सद्यः ॥ २७२ ॥

उक्तव्यतिरेकेणान्यदग्न्याधेयवद्भवति । इयांस्तु विशेषः
सद्यः। अग्न्यगारकरणं अरणिप्रदानं उच्छ्वासश्च न भवति । अ-
ग्निसंस्कारात् ॥ २७२ ॥

अपराह्ने मैत्रावरुणी वशानस्तमिते पुरोडा-
शेडान्तं कृत्वा रात्रिशृतया प्रातश्चरन्ति तत
आधानम् ॥ २७३ ॥

इदमन्यत्पक्षान्तरम् । पूर्वेद्युरपराह्णे मैत्रावरुणीं वशामाल-
रात्रौ श्रपयित्वा प्रातः प्रचारस्तत आदधीत । पुनर्वस्वोरेव नान्यत्र ।
त्रिरात्रावरमुत्सर्गो नापूपाविति ॥ २७३ ॥

पुनराधेयमनुविहितमिदानीमग्निहोत्रस्यावसरस्तं प्रोत्स-
शाखान्तरावगतक्रमेण तदङ्गभूतमुपस्थानमनुविधीयते—

सायमाहुत्यां हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठ-

ते वात्सप्रेण ॥ २७४ ॥

सायमुपतिष्ठेत सायः ऽ हि देवा उपातिष्ठन्तेति वचनात् । वात्सप्रमिति चोपस्थानक्रियानाम । यद्यपि च हुतायामित्युक्तम तथापि तु समिदाधानमन्त्रकर्मानन्तर्यात्तदनन्तरमेव कर्त्तव्यम् । हुतशब्दश्च हुतप्रायविषयःयथा हुते च धारावर्जमिति ॥ २७४ ॥

न वा ॥ २७५ ॥

न वोपतिष्ठेत । अथ यस्मादुपैवतिष्ठेताथ यस्मान्नोपतिष्ठेतेति । विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः ॥ २७५ ॥

१तिस्रस्त्रिरुपप्रयन्तोस्य प्रत्नां परितो चित्रावसविति च ॥ २७६ ॥

प्रक्रमादेव त्रित्वसिद्धेस्तिस्र इति ग्रहणात् स्वस्थानस्थितानामेव त्रिरावृत्तिः । चित्रावसविति च त्रिरेव ॥ २७६ ॥

सन्त्वमित्युपविश्य ॥ २७७ ॥

जपतीति वाक्यशेषः । एतावनुतिष्ठन् जपत्यथासीनः सन्त्वमिति वचनात् ॥ २७७ ॥

गां गच्छत्यन्धस्थेति ॥ २७८ ॥

एतच्च सन्निधानात् कर्माङ्गभूतां गां प्रति गमनं सन्निहितप्रत्ययन्यायात् । एवं च सति गोपक्ष एवैतदुपस्थानं नान्यत्रेति ॥ २७८॥

स ऽहितेत्यालभते ॥ २७९ ॥

गामेव ॥ २७९ ॥

गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उपत्वेति ॥ २८० ॥

---

१ अत्रोपप्रयन्तो ऽध्वरमित्यारभ्य परिते दूडभ इत्यन्तं वात्सप्रोपस्थानं समाम्नायक्रमेणैव कर्त्तव्यम् । तत्र विशेषमाह—

अग्नी उपतिष्ठत इति द्विवचनोपदेशात् अधस्तनमाहवनीयस्य ॥ २८० ॥

गां गच्छतीड एहीति ॥ २८१ ॥

तामेव ॥ २८१ ॥

काम्या एतेत्यालभते ॥ २८२ ॥

सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् ॥ २८३ ॥

अथान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणो जपति सोमानमिति वचनात् । उदकसंस्पर्शनाविधानाद्यानुदकमिति ॥ २८३ ॥

पौर्णमासवत्पुत्रनाम ग्रहणम् ॥ २८४ ॥

वत्युपदेशाच्च तन्तवे त्वेत्यादि सर्वं प्रवर्त्तते । नाम ग्रहणान्तं वात्सप्रमिति ॥ २८४ ॥

भूर्भुवः स्वरिति वोभौः ॥ २८५ ॥

भूर्भुवः स्वरित्यनेन वा मन्त्रणोभावप्यग्नी उपतिष्ठते । क्रमस्तु स एव । क्रमान्तराविधानात् । अस्य च वात्सप्रेण सह विकल्पः ॥ यद्वा वा अदो दीर्घमग्न्युपस्थानमिति प्रकृत्य यत आह तस्मादेतेनैवोपतिष्ठेतेति । एतच्चागोपक्षेपि भवति । न ह्यत्र गां प्रति गमनं स्पर्शनं वास्तीति ॥ २८५ ॥

प्रवत्स्यन्सर्वान्नर्येति प्रति मन्त्रम् ॥ २८६ ॥

अधस्तनोपस्थानसमनन्तरमस्य पाठ इति प्रवसतो यजमानस्याग्न्युपस्थानमभिधीयते । प्रवसन्यजमानः सर्वानग्नीनुपतिष्ठते । नर्येति प्रति मन्त्रम् । नर्यप्रजां मे पाहीति च । गार्हपत्यं प्रथममुत्पत्तिक्रमात्तत आहवनीयं पुनर्दक्षिणाग्निम् । मन्त्राणां तु लैङ्गिको विनियोगः । नृभ्यो हितो नर्यो गार्हपत्यः ॥ २८६ ॥

गच्छति मत्या वाग्विसर्जनम् ॥ २८७ ॥

गमनं सामर्थ्यपरिप्राप्तमेव वाग्विसर्गावसरविधित्सयोच्यते । वाग्यमस्तूपस्थानसमनन्तरमेव भवत्यवसरान्तराविधानात् ॥ २८७ ॥

प्रवसन्याजमानं कुर्याद्यथाकालमात्मसंस्कारात्धर्ममात्रत्वाच्छ्रुतेश्च ॥ २८८ ॥

प्रोषितोपि याजमानं करोति यथा कालमिति । अग्निहोत्रकाले अग्निहोत्रं याजमानं पौर्णमासकाले पौर्णमास्यं एवं सर्वत्र । कुत एतत् । आत्मसंस्काराद्धेतुश्चायमुपदेशश्च । यदात्मसंस्कारकं तत्कर्त्तव्यम । यथा व्रतग्रहणपावनमुण्डनादि । यजमानस्य ह्यसौ संस्कारः । प्रोषितोपि च यजमानो यजमान एव । यच्च धर्ममात्रं तत्कर्त्तव्यम् । यथा विष्णुक्रमादि । कुत एतत् । धर्ममात्रत्वादेव । न ह्येतत्कर्मणि सन्निपतितम् । श्रुतेश्च । श्रुतिरप्यमुमर्थं ज्ञापयति । यथा प्रोषितेनापि याजमानं कर्त्तव्यम् । यत्सदूरं परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्नस्य हुताहुतिगृहे यामस्य जुह्वतीति प्रकृत्याह यो जविष्ठो भुवनेष्वित्येवमाद्यभिधाय मन एवैतदाह मनसैवास्यानपप्रोषितं भवतीति मनसैवानुचिन्तनेन प्रत्यक्ष इव भवतीत्यमुमर्थं ज्ञापयति ॥ २८८ ॥

एत्य च मत्या वाग्यमनम् ॥ २८९ ॥

पुनरेत्य मत्या वाग्यमनं करोति ॥ २८९ ॥

समित्पाणिरनुपेत्य कश्चिदुपतिष्ठतं आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रति मन्त्रम् ॥२९०॥

समिद्भिर्गृहीताभिरागच्छति। गुर्वादिकमप्यनुपेत्य कं चिदाहवनीयादीनुपतिष्ठते अगन्मेति प्रति मन्त्रम् । समासे च सत्ययमेव क्रमः । स आहवनीयमेवाग्र उपतिष्ठतेति श्रुतत्वात् ॥ २९० ॥

समित्परिसमूहनानि चोपविश्य ॥ २९१ ॥

च शब्दादनन्तरमेव । तिष्ठत्समिधः सर्वत्रेत्युक्ते समिदुप
शनं वाचनिकम् । परिसमूहनानामपलुंपनमपनयः । अग्नेस्तृ
न्यपाचिनोतीति शाखान्तरात् । तृणप्रक्षेप इत्यपरे ॥ २९१ ॥

तूष्णीं वोपस्थानं पूर्ववत् ॥ २९२ ॥

येन क्रमेण गच्छता कृतं तेनैव क्रमेण । स वै खलु तूष्णी
मेवोपतिष्ठेतेति प्रकृत्य यत आह स वेद गार्हपत्यः परिदन्मा
मुपागादिति स वेदाहवनीय इति च ॥ २९२ ॥

गृहा माविभीतेति एत्य च ॥ २९३ ॥

गृहानुपैति ॥ २९४ ॥

क्षेमाय व इति प्रविशति ॥ २९५॥

पूर्ववदेव । येन क्रमेणागच्छता कृतम् ॥ २९५ ॥

नहि ̐स्याद् गृह्यान्काम ̐ श्वः ॥ २९६ ॥

गृहानेव । अत ऊर्ध्वं स्मार्त्तं पुत्रदर्शनजपादि प्रवर्त्तते ॥२९
शाखान्तरपाठक्रमात् वात्सप्रोपस्थानमुक्तमिदानीमवस
प्राप्तमग्निहोत्रमनुविधीयते—

उद्धरेति यजमानो ब्रूयात्सायं प्रातरग्निहोत्रे ॥२९७

एतच्चाध्वर्युहोमपक्षे । स्वयं होमपक्षे तु स्वयमेवोद्धरण
ति प्रैषाभावः । अग्निहोत्रग्रहणाच्च सत्यप्युद्धरणे पौर्णमासा
न भवति । सायारम्भं प्रातरपवर्गमग्निहोत्रमिति सायमभिहिते
न्मा भूत्प्रातः प्रैषाभाव इति प्रातर्ग्रहणम् । तत्कुतः । आचार्या
प्रायादावृत्तिर्वा प्रधानकालादिति ॥ २९७ ॥

प्रत्यङ्मुखो वा सायं निदध्यात्
तस्मिंशायं प्रातर्होममेके ॥ २९८ ॥

गार्हपत्यं वाव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवती

श्रुतत्वात् । अनस्तमितानुदितयोरिति शास्त्रात् । उदितहोमिनामपि अनुदित एवोद्धरणम् तस्मिन्प्रत्यङ्मुखविहिते एके सायं प्रातर्होमं कुर्वन्ति । एके विकल्पेन श्रुत्वात् ॥ २९८ ॥

नित्यो दक्षिणाग्निः ॥ २९९ ॥

स च दक्षिणा वा सꣳहरेदित्यस्मिन्पक्षे ॥ २९९ ॥

नित्याधिकारोपजिजीविषयेदमाह—

सर्वे गतश्रियः ॥ ३०० ॥

नित्याभवन्ति । धार्या गतश्रिय इति वचनात् । गतश्रीश्च प्राप्तश्रीः । यं प्रति गता श्रीःएवं हि श्रूयते त्रयोह वै गतश्रियः ब्राह्मणः शुश्रुवान् क्षत्रियो विजयी राजा वैश्यो ग्रामणीरिति ॥३००॥

सदा वा हरणम् ॥ ३०१ ॥

दक्षिणाग्नेरधिकारात् । दक्षिणाग्निं कृत्वाह अहरहरेवैनमाहरेयुरिति ॥ ३०१ ॥

एकेषामुपवसथे ॥ ३०२ ॥

उपवसथ एवैनमाहरेयुरिति वचनात् ॥ ३०२ ॥

[1]नवावसिते वा ॥ ३०३ ॥

नवावसिते वैनमाहरेयुरिति वचनान्न वावसिते वेत्युक्तम् ॥ ३०३ ॥

तस्मिन्पचेयुरमाꣳसम् ॥ ३०४ ॥

तस्मिन्नवावसिताहृते पचेयुरमाꣳसम् । तस्मिन्पचेयुस्तद्ब्राह्मणा अश्नीयुरिति वचनात् ॥ ३०४ ॥

---

१ नवावसिते नवगृहे इत्यर्थः ।

१पाक्याभावे गोः पयोधिश्रयितवै ब्रूयात् ॥३०५॥

तच्च यजमानः । अध्वर्योरधिश्रयणे कर्तृत्वात् ॥ ३०५ ॥

तद्ब्राह्मणं पाययितवै ब्रूयात् ॥ ३०६ ॥

तच्चाध्वर्युः प्रत्याह । पयः पायने यजमानस्याधिक-रात् ॥ ३०६ ॥

अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेन वा प्रद-क्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति य-जमानः ॥ ३०७ ॥

दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्र इति अन्तरेणापराग्नीगत्वा दक्षि-णेन वेति। अप्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः । वचना-दप्रदक्षिणं परिगमनम् ॥ ३०७ ॥

पत्नी च पूर्ववत् ॥ ३०८ ॥

प्रत्यग्दक्षिणतोगार्हपत्यस्य । च शब्दाद्यजमानश्च पूर्ववत् दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने इति पौर्णमासे परिभाषितम् वतिना तदतिदिश्यते ॥ ३०८ ॥

अपरेणाहवनीयं कूर्चं निदधाति कुशान्वा ॥३०९॥

कूर्चशब्द आसने निर्दिष्टः । कूर्चावुपावसर्पन्नुवाचेति । तद् हिरण्मये वा कूर्चे हिरण्मये वा फलक इति । स्रुचश्चैतदासनं कूर्चं निधायेति वचनात् । कुशानामपि वैकल्पिकत्वात्तदेवकार्यम् ॥३०९॥

परिस्तरणं वा सर्वेषां प्रागुदग्भिरुदगग्रान् दक्षिणाग्रान्करोतीति श्रुतेः ॥ ३१० ॥

---

१ पचनार्हतण्डुलाभावे 'गोः पयोऽधिश्रयितवै' इति यजमानो ऽध्वर्युं ब्रूयात् ।

परिस्तरणमाहवनीयस्य प्रागुदग्भिर्दर्भैःप्रागग्रैरुदगग्रैश्च दर्भैः । एवं हि मृतकाग्निहोत्रे आहवनीयं प्रकृत्य श्रूयते । अथ यान्यमून्युदीचीनाग्राणि तृणानि भवन्ति दक्षिणाग्राणि तानि करोतीति वचनात् । अमूनीति चाग्निहोत्रतृणान्युच्यन्ते । तद्यदि तत्र प्रागुदग्भिस्तदेतदुपपद्यत इति । मृतकाग्निहोत्रे आहवनीयस्यैतद्दृष्टमिहापि तस्यैव परिस्तरणमित्याशङ्क्य वा सर्वेषामित्युच्यते । सर्वेषामेवैतत्परिस्तरणं कार्याविशेषात् ॥ ३१० ॥

आहवनीयं पर्युक्ष्योदधारां निनयत्यागार्हपत्यात् ॥ ३११ ॥

तं च ॥ ३१२ ॥

ततो दक्षिणाग्निम् ॥ ३१३ ॥

तं च पर्युक्ष्यततो दक्षिणाग्निं पर्युक्षतीति प्राक्संक्षेपि पर्युक्षणे गार्हपत्यसमनन्तरमेव दक्षिणाग्नेः पर्युक्षणम् । अतस्ततो दक्षिणाग्निमित्युक्तम् ॥ ३१३ ॥

हुते च धारावर्जम् ॥ ३१४ ॥

पर्युक्षतीति वाक्यशेषः । तच्च प्राग्व्रतविसर्गात् व्रतस्य हि पदार्थधर्मत्वात् । पर्युक्षणमपि हि पदार्थ इति ॥ ३१४ ॥

अग्निहोत्रीं दोहयति पुंवत्सामशूद्रेणस्थाल्यामार्यकृत्यामूर्द्धकपालायां दक्षिणतः प्राचीमुदीचीं वा ॥ ३१५ ॥

अग्निहोत्रशब्दः कर्मवाची सन्निहिततत्साधनभूते द्रव्ये द्रष्टव्यः । तदग्निहोत्राख्यं द्रव्यं यस्यां विद्यते सेयमग्निहोत्रिणी । अत्रापि मतुप्लोपे कृते अग्निहोत्रीमिति भवति । तथा च दृश्यते यथाग्निहोत्री दोह्यमाना वा इयेतेति । पयस्यपि चाग्निहोत्रशब्दो दृश्यते । यस्याग्निहोत्रं दोह्यमानममेध्यमापद्येतेति । पुंवत्सामिति वच-

नात् । तस्मादस्य पुंवत्स्याग्निहोत्री स्यादिति । अशूद्रेणेति वचना-त् । दोहयतीति कारितः । तेन गां धुक्ष्वेति प्रैषदानम् । स्थाल्यामा-र्यकृत्याम् । आर्यशब्देन त्रैवर्णिक उच्यते । स्थाल्यामिति लिङ्गात् यद्युनीची स्थाली स्याद्यदि वा भिद्येतेति । ऊर्ध्वकपालायाम् । तिर्यक्कपालयां दक्षिणतो व्यवस्थितां प्राचीं दोहयति उदीचीं वे-तुल्यशास्त्रत्वात् । ननु परिभाषितत्वादवाच्यमेतत्प्राचीमुदीचीं वेति । कर्तृधर्मः स इत्यदोषः । एवं च सान्नाय्ये गवां दिङ्नियमः ॥ ३१५ ॥

पूर्वेणाहवनीयमाहृत्य गार्हपत्येधिश्रयत्युत्तर-तो निरुह्याङ्गारान् ॥ ३१६ ॥

पूर्वेणाहवनीयमिति वचनात् । गार्हपत्यग्रहणं च नियमा-र्थम् । उत्तरतो निरुह्याङ्गारानित्यङ्गारनिरूहणमत्रैवावसरे स्यात् वत्युपदेशात् । आहृत्यानिरूह्याद्यधिश्रयतीति । न वा श्रुतिविरोधा-त् । य एवैनङ्गारानिरूढा येष्वधिश्रयिष्यन् भवतीति । अतः पू-तरं निरूहणं तत आहरणमिति । अधिश्रयणं च श्रपणार्थम् । सुश्-तेन जुहोतीति वचनात् । लिङ्गाच्च उदन्तपौष्णं निष्यन्दमानं म-रुतमित्येवमादि । एतच्चाचार्येण प्रायश्चित्तेपूपनिबद्धं इह पुनर-धिश्रित्यैव जुहुयादिति । अतश्च विकल्पः ॥ ३१६ ॥

एवमन्यत्रापि होमार्थस्याहरणम् ॥ ३१७ ॥

एवमेव पूर्वेणाहवनीयं पश्चवातीयादौ होमार्थस्याहरण-कर्त्तव्यम् ॥ ३१७ ॥

दक्षिणेन वौषधम् ॥ ३१८ ॥

औषधं व्रीहियवादि । तदाहवनीयं दक्षिणेन वा नीयते । -त्प्रतियोगादुत्तरेण वा । अतश्च प्राग्द्वारनियमो गम्यते । तस्मि-सति दक्षिणेनाहवनीयमुत्तरेण वा नयनं सम्भवति । तत्र दक्षिणेन नयने प्रदक्षिणोपचारात् स्मृत्यनुग्रहः । उत्तरत उपचारो वै -ज्ञ इत्युत्तरेणाहरणे श्रुत्यनुग्रहः । बलीयस्त्वाच्चोत्तरेणैवत्व-धार्यते ॥ ३१८ ॥

तृणेनावज्योत्यासिच्यापः पुनरवज्योत्य नि-
धाय त्रिरुद्वासयन्त्युदक् ॥ ३१९ ॥

तदधिश्रितं द्रव्यं तृणेनावज्योतयेत् ।[1]अवज्योतनं च दृष्टार्थम् । तदवज्योतयति श्रुतं वेदानीति श्रुतिः । अतश्चाधिश्रयणाभावे तण्डुलादावनवज्योतनम् । अबासेकोऽपि च दृष्टार्थः । उदकस्य हि क्षयो यथा स्यान्न पयस इति । पुनरवज्योतनं च उदकक्षयसंवित्यर्थम् । न च यवाग्वामुदकासेको विरोधात् । अवज्योतनं तु तन्त्रेण भवति । घृते पुनरुदकासेको न भवत्येव विरोधात् । निधाय त्रिरुद्वासयत्युदगिति । णमुलयम् ततश्च मुक्त्वा मुक्त्वा त्रिरुद्वासयेत् । तथा च मृताग्निहोत्रे श्रूयते न त्रिःप्रतिष्ठाय्ँहरति यत्त्रिः प्रतिष्ठापयन् हरेद्देवत्रा कुर्यात् ॥ ३१९ ॥

अस्तमिते जुहोति ॥ ३२० ॥

प्रधानसन्निधेश्चोद्धरणादूर्ध्वमस्तमित एव कर्त्तव्यम् । उद्धरणमात्र एव हि वचनमनस्तमित उद्धरतीति ॥ ३२० ॥

वैकङ्कतीं स्रुक्स्रुवं प्रतप्य पाणिना
सम्मार्ष्टि ॥ ३२१ ॥

होमार्थत्वाद्वैकङ्कती स्रुक् प्राप्नोत्येव स्रुवार्थोऽयमारम्भः ॥ ३२१ ॥

पुनः प्रत्यतप्योन्नेष्यामीत्याह ॥ ३२२ ॥

ओ३मुन्नयेति यजमानस्तिष्ठन् ॥ ३२३ ॥

प्रत्याह ॥ ३२३ ॥

चतुरः स्रुवानुन्नयति ॥ ३२४ ॥

चतुर्गृहीतं च होमद्वयार्थमुभयत्रोपयोगात् । अतश्च नाशे चा-

---

[1] अवज्योतनं प्रकाशनम् ।

न्यतरस्यापि प्रयोक्तृत्वम् । प्राशनं तु शेषसाध्यत्वादप्रयोजक
तथा लिङ्गं स यत्स्रुचि परिशिनष्टि तदग्निहोत्रोच्छिष्टमिति ॥३२

स्थाल्यां परिशिनष्टि तद्ब्राह्मणः पिबेत् ॥३२५

अब्राह्मणप्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः । तद्धै नाब्राह्मणः पिबे
वचनात् ॥ ३२५ ॥

उपरि समिधं धारयन्त्वार्क्षीमध्यधि गार्हपत्या-
दाहवनीयं हरति मुखमात्रे धारयन् ॥३२६॥

स्रुचः उपरि समिधं धारयन्त्वार्क्षीम् । न गुच्छगुल्मलता
स्वन्धिनीम् । अध्यधिशब्दः सामीप्य उपरिभावे च गार्हपत्याद
वनीयं हरति मुखमात्रे स्रुचं धारयन् ॥ ३२६ ॥

मध्ये निगृह्योपविश्य समिधमादधात्यग्निज्यो-
तिषं त्वा वायुमतीं प्राणवतीं स्वर्ग्यां स्व-
र्ग्यायोपदधामि भास्वतीमिति ॥ ३२७ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये निगृह्य नीचैर्गृहीत्वा पुनरुद्धृत्य मु
खमात्र एव उपविश्य समिधमादधात्यग्निज्योतिषमित्यनेन मन्त्रेण
समिदाधानं दृष्टार्थम् । अतश्च नैमित्तिकेषु कुशस्तम्बादिषु न भ
वति ॥ ३२७ ॥

प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति सजू-
रिति वा ॥ ३२८ ॥

विकल्प श्रुतेः ॥ ३२८ ॥

अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ३२९ ॥

जुहुयादिति वाक्यशेषः ॥ ३२९ ॥

कूर्चे निधाय गार्हपत्यमवेक्षते होष्यन्न-

स्मिन् ॥ ३३० ॥

कालद्वयोपादानसामर्थ्याद्विकल्पः । होष्यन्वा अस्मिन्वा काल इति । होष्यत अवेक्षणमनुपसाद्यैव स्रुचम् । सोऽनुपसाद्य पूर्वामाहुतिमिति वचनात् ॥ ३३० ॥

तूष्णीमुत्तरां भूयसीम् ॥ ३३१ ॥

स वै कनीय इव पूर्वामाहुतिं जुहोति भूय इवोत्तराम् । उत्तराशब्दश्च देशपरोपि द्रष्टव्यः । अथ योत्तरास्त्रिष्टकृद्भाजनमेव सा तस्मात्तामुत्तरार्द्धे जुहोतीति ॥ ३३१ ॥

भूयिष्ठं स्रुचि ॥ ३३२ ॥

परिशेषयतीति वाक्यशेषः ॥ ३३२ ॥

द्विः प्रकंप्य निदधाति ॥ ३३३ ॥

स्रुचं कुर्चे ॥ ३३३ ॥

उपमृज्य स्रुचं कूर्चे निमार्ष्टि नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम् ॥ ३३४ ॥

अप उपस्पृश्य ॥ ३३५ ॥

उपमार्जनं च स्रुगग्रस्य । मध्ये द्रव्यस्य विद्यमानत्वात् । स्रुगग्रमुपमृज्य कूर्चस्योत्तरे प्रदेशे निमार्ष्टि नमो देवेभ्य इत्यनेन मन्त्रेण । स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानं निमार्ष्टि । अतश्चोत्तानेनैव पाणिनोपमार्जनम् । अपामुपस्पर्शनं पित्र्यत्वे सत्यपि प्राचीनावीत्यादि व्युदासार्थम् ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥

इतरयोश्च पुष्टिकामः स्थाल्याः स्रुवेणेह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजां रमयतु प्रजा-

पतिः अग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये स्वाहेति गार्हपत्ये ॥ ३३६ ॥

इतरयोरग्न्योः पुष्टिकामो जुहोति । च शब्दादपुष्टिकाम स्थाल्याः स्रुवेणोहपुष्टिमित्यनेन मन्त्रेण गार्हपत्ये ॥ ३३६ ॥

तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ ३३७ ॥

अग्नयेन्नादायान्नपतये स्वाहेति दक्षिणाग्नौ ॥३३८

जुहोति ॥ ३३८ ॥

तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ ३३९ ॥

अनामिकया द्विः प्राश्नाति ॥ ३४० ॥

शौचं द्रव्यम् ॥ ३४० ॥

उत्सृप्य निर्लेढ्याचम्योत्सिञ्चति देवान् जिन्व पितॄन् जिन्व तृतीयामुदुक्षति सप्तऋषीन् जिन्वेति ॥ ३४१ ॥

उत्सृप्येति पात्रान्तरे नीत्वा । सृपिर्हि गत्यर्थः । चमुभ भक्षयित्वा द्रव्यपात्रं निर्लेढि लिह आस्वादने जिह्वया आस्वाद तत उत्सिञ्चति । देवाञ्जिन्व पितॄञ्जिन्वेति । तृतीयां सप्तऋषीञ्जिन्व तृतीयामिति स्रुग्विषयम् । ततश्च भेदेन द्विः कृत्वः पूर्वं तृतीयं तदुत्पोत्सिञ्चति ॥ ३४१ ॥

चतुर्थीं कूर्चस्थाने त्रिनिर्षिञ्चत्यग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा पृथिव्या अमृतं जुहोमिस्वाहाऽमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति ॥ ३४२ ॥

चतुर्थींस्रुचं पूरयित्वा कूर्चस्थाने त्रिःकृत्वो निषिञ्चति ।

ग्नये पृथिवीक्षित एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रति मन्त्रं वाक्यभेदात् ॥३४२॥

स्रुक्स्रुवमाहवनीये प्रतप्य निदधाति ॥३४३॥

गार्हपत्ये संस्कारप्राप्ते आहवनीय उच्यते ॥ ३४३ ॥

समिध आदधाति सर्वेषु यथा पर्युक्षितः समिदसि समिद्धो मेऽग्ने दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यासमिति ३४४ ॥

सर्वेष्वग्निषु । यथा पर्युक्षितमिति क्रमार्थम् । स चायं मन्त्रो ब्राह्मणहस्तादिषु समवेतवचनत्वाद्विपरिणस्यते । ननु च प्रकृतौ विपरिणामो न युज्यते । यागसाधनभूताग्निविकारत्वाददोषः ॥३४४॥

वाग्यतो दोहप्रभृत्याहोमात् क्षीरहोता चेत् ॥३४५॥

क्षीरहोता प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितयाऽध्वर्युरुच्यते। चेच्छब्दो यद्यर्थः । यदि वाग्यतो यद्यवाग्यत इति । अतश्चाध्वर्योर्दोहप्रभृति वाग्यमविकल्पः ॥ ३४५ ॥

प्रातर्जुहोत्यनुदिते ॥ ३४६ ॥

सायं होमोऽनुविहित इदानीं प्रातर्होमस्य विशेषानुकथनं क्रियते प्रातर्जुहोत्यनुदित इति। अत्र च यत्र यत्र प्रातर्ग्रहणं तदेव प्रातरितरत्सामान्यम् । किञ्चिदधस्तादभिहितं किञ्चिदत्र तच्चोभयोरपि होमयोर्द्रष्टव्यम् । तच्चैवमभिधीयते कर्मैकत्वज्ञापनार्थम् । सायारम्भं प्रातरपवर्गमिदमेकं कर्मेति । तत्कुतः । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यभिधाय सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति कालविधानम् । तथा दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीति होमानुवादेन दध्यादि विधानम् । तथा अग्निर्ज्योतिरिति सायम् । सूर्यो ज्योतिरिति प्रातः । एवं सति सायं प्रातः सम्बद्धहोमाविषयोऽग्निहोत्रशब्दस्तेन विशिष्टद्रव्यदेवताकालीनमिदमेकं कर्म । तदेतद्विनियुज्यते अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । आग्नेयी सायमाहुतिः । सौरी प्रातराहुतिः । सायं जुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति वचनात् । अथ प्रातः सूर्योज्योतिरिति । अत्र च कालभेदा-

दङ्गानां भेदेनानुष्ठानम् । तदेतत्सूत्रकारेणापि प्रदर्शितम् आ
र्वा प्रधानकालत्वादिति । एवं च सति कुण्डपायिनामयनादिषु
नाहुतीभेदेन । अङ्गानि तु तन्त्रेण कालैकत्वात् । तथा च सूत्र
केचिद्धर्माः सायं होमसन्निधौ विहिताः केचित्प्रातर्होमसन्नि
ति कर्मैकत्वज्ञापनायैव ॥ ३४६ ॥

अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणं गार्हपत्यं परीत्योपविशति यजमानः ॥३४७॥

स चायं प्रवेशः साधारणः। प्रातरित्यविशेषितत्वात् ॥३

पत्नी च यथा देशम् ॥ ३४८ ॥

योऽस्या देशः प्रदेशान्तरे विहितः प्रत्यग्दक्षिणत उपा
गार्हपत्यस्येति । पत्न्युपवेशनं च विधीयते। अवाचमनावस्था
धित्सया अवाचनश्लोभयत्र ॥ ३४८ ॥

अप आचामति वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मा-
नꣳ सत्येन व्रतमुपैम्यापः सत्यं मयि
व्रतमिति ॥ ३४९ ॥

अप आचामति यजमानो वृष्टिरसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३४९

वाचं विसृज्य पुनराचामति विद्युदसि वृश्च मे पाप्मानं जह्यपो ऽवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं गोषु मे व्रतमिति ॥ ३५० ॥

वाग्यमस्य च पदार्थधर्मत्वात् सर्वान्ते विसर्गः। अतश्च
र्वेणाचमनेन वाग्यमनमुत्तरेण विसर्गः। विसर्गस्य ग्रहणपूर्वक
मन्त्रलिङ्गाच्च। सत्येन व्रतमुपैमीति व्रतशब्देन च वाङ्नियमो
यते। तस्य च विसर्गः प्रागतीत्य निष्क्रमणात् ॥ ३५० ॥

उन्नयामीत्याह प्रातः ॥ ३५१ ॥

उन्नेष्यामीत्यस्य स्थाने उन्नयामीति ॥ ३५१ ॥

प्राक्सꣳस्थꣳ समित्पर्युक्षणं धाराचोभ-
यत्र वा ॥ ३५२ ॥

वेत्युक्तत्वात् उभयत्र वा प्राक्संस्थं समित्पर्युक्षणं भवति ॥ ३५२ ॥

अग्निशब्दे सूर्यः ॥ ३५३ ॥

सायं होममन्त्रेषु यत्राग्निशब्दस्तत्र सूर्यशब्दः प्रयोक्तव्यः । समाम्नायप्रदर्शनार्थं चैतत् । समाम्नाये यत्राग्निशब्दस्तत्र सूर्यशब्दः प्रयुज्यते । नाग्निपराग्निकयोरपि होममन्त्रयोः ॥ ३५३ ॥

रात्र्युषसान्हेति वा ॥ ३५४ ॥

रात्रिशब्द उषसेति वा प्रयोगः अन्हेति वा ॥ ३५४ ॥

ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातः ॥ ३५५ ॥

अनेन मन्त्रेण प्रातर्होमस्तत्र च यदि रात्रौ हुतमग्निज्योतिरिति प्रातः तदा प्रातः सूर्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः इति वा जुहोति । एवं हि श्रूयते अथ प्रातः सूर्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति । पुनश्चाहाथ प्रातर्ज्योतिः सूर्यः सूर्योज्योतिः स्वाहेत्यतश्च मन्त्रौ विकल्पितौ ॥ ३५५ ॥

प्रथमास्तमिते पर्युदयं च स्वर्गकामस्य ॥ ३५६ ॥

अस्तमितमात्रे उदयसन्निकृष्टे च स्वर्गकामस्य जुहुयात् । स चायं गुणफलसम्बन्धो न कर्मफलसम्बन्धः ॥ ३५६ ॥

तमोऽभ्यये सायं जुहुयाद्धियति प्रातरायु-

ष्कामस्य ॥ ३५७ ॥

तमोऽभ्यागमे सायमायुः कामस्य जुहुयात् । विगच्छति
तमसि प्रातः ॥ ३५७ ॥

अन्तः पशौ पशुकमास्य सायं प्रातः ॥ ३५८

सायं प्रविष्टेषु पशुषु पशुकामो जुहोति । प्रातश्च
क्रान्तेषु ॥ ३५८ ॥

शयाने श्रीकामस्य प्रातः ॥ ३५९ ॥

शयाने जनपदे श्रीकामस्य जुहुयात् ॥ ३५९ ॥

प्रथमसमिद्धे धूप्यमाने प्रजासु निहत्येव सहसान्नमत्स्यतः ॥ ३६० ॥

समिद्धमात्रे धूप्यमाने चाग्नौ यो नाम प्रजासु निहत्येव
मत्तुमिच्छति स एवं स्वरूपेऽग्नौ जुहोति । तच्चैतत् क्षत्रियविषयं
ब्राह्मणवैश्ययोर्जनपदस्य सम्भवः ॥ ३६० ॥

भूयिष्ठार्चिषि गृहीत्वेव सहसा ॥ ३६१ ॥

यो नाम गृहीत्वेव अधिष्ठायेवान्नमत्तुमिच्छति स
स्वरूपेऽग्नौ जुहुयात् । तदपि क्षत्रियविषयमेवोक्तहेतुत्वात् ॥ ३६

प्रदीप्ततमे श्रीयशस्कामस्य ॥ ३६२ ॥

अथ यत्रैतत्प्रदीप्तो भवति तत्र श्रीयशस्कामो जुहुयात्
तच्चैतद्वर्णत्रयविषयमपि भवति ॥ ३६२ ॥

अर्चिः प्रत्यवाये मैत्रेणान्नमत्स्यतः ॥ ३६३ ॥

अथ यत्रार्चींषि प्रत्यवयन्ति तत्र मैत्रेणान्नमिच्छन् जुहोति
एतदपि सर्ववर्णविषयमेव ॥ ३६३ ॥

अङ्गारेषु चाकश्यमानेषु ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥३६४॥

जुहुयात् । तच्चैतद्ब्राह्मणविषयमेव न हीतरयोर्ब्रह्मवर्चससंबन्धोस्ति ॥ ३६४ ॥

पयसा स्वर्गकामः पशुकामो वा ॥ ३६५ ॥

जुहोति ॥ ३६५ ॥

यवाग्वा ग्रामकामः ॥ ३६६ ॥

तण्डुलैर्बलकामः ॥ ३६७ ॥

दध्नेन्द्रिय कामः ॥ ३६८ ॥

अनधिश्रयणे च श्रुतिसामर्थ्याभ्याम् ॥ ३६९ ॥

न दध्यधिश्रयेदिति श्रुतिः । सामर्थ्यं च दधित्वमेवापैति । श्रुत्युपादाने सति सामर्थ्यग्रहणं क्रियमाणं तण्डुलार्थं भवति । दध्यधिश्रयणप्रतिषेधश्च लिङ्गम् । अनुवादो ह्ययम् ॥ ३६९ ॥

घृतेन तेजस्कामः ॥ ३७० ॥

जुहुयात् ॥ ३७० ॥

संवत्सरं जुहुयादेतेषामेकैकेन कामसंयोगे ॥३७१॥

एतेषां द्रव्याणां कामसंयोगे सति संवत्सरं जुहुयात् । एवं किल कामः समृध्यते । संवत्सरसम्मिता वै व्रतचर्येति श्रुत्वात् ॥ ३७१ ॥

सायं प्रातर्वा ॥ ३७२ ॥

वा शब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते । सायं प्रातर्वा कामसंयोगेन जुहोति न संवत्सरम् । अग्निहोत्रं हि सायं प्रातः परिसमाप्यते । तत्र चायं गुणसम्बन्धः । तस्मात्सायं प्रातरेवेति । संवत्सरसंमिता वै व्रतचर्येत्ययमन्यविषयोर्थवादः । अग्निविकल्पेषु संवत्सर इ-

च्यते । तत्र अग्निविकल्पान्प्रकृत्याह एतेषामेकं संवत्सर-
पेत्सैदिति ॥ ३७२ ॥

दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्रेष्टिषु ॥ ३७३ ॥

अयं च द्वारनियमो अग्निहोत्रे इष्ट्यां च । तत्रैव
श्रूयत इति ॥ ३७३ ॥

सायं प्रातराहवनीयस्यासनोपस्थाने ॥ ३७४ ॥

यदेवसायं प्रातराहवनीयमुपतिष्ठत उपचास्त इति वचनात्
पूर्वमुपस्थानं पश्चादासनम् । अल्पाच्तरमिति कृत्वा पूर्वमासनमु-
माचार्येण । तच्चैतदुपस्थानं प्राक्पर्युक्षणाद्भवति । हुते हि पर्यु-
णामुक्तम् । हुते च धारावर्जमिति । उपस्थाने च पूर्वमक्रियमा-
हुतशब्द औपचारिकः स्यात् । वात्सप्रोपस्थानं तस्मादपि पू-
तरम् । काण्वानां हि समिदाधानमन्त्रसमनन्तरं वात्सप्र-
मन्त्राणां पाठः ॥ ३७४ ॥

शय्यासनं वा गार्हपत्ये ॥ ३७५ ॥

अथ यदेव प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमास्ते वा शेते वे-
वचनात् ॥ ३७५ ॥

संव्रजन्मनसोपस्मृत्य दक्षिणाग्निम् ॥ ३७६ ॥

अथ यत्रैव संव्रजन्नन्वाहार्यपचनमुपस्मरेदिति । तच्चैतत्प-
समाप्योत्तरकालमतीत्य निष्क्रमणम् ॥ ३७६ ॥

अनशित्वा प्रातर्मुहूर्त्तं सभासनं

सभ्यस्य ॥ ३७७ ॥

अथ प्रातरनशित्वा मुहूर्त्तं सभायामसित्वापि कामं पल्ये-
तेति वचनात् ॥ ३७७ ॥

भस्मोद्धृतमुपेयात् ॥ ३७८ ॥

अथ यत्रैव भस्मोद्धृतमुपनिगच्छेत् तदेव तस्योपस्थानमिति। एतच्च पाठानुपूर्व्यात्प्रातरेव ॥ ३७८ ॥

स्वयं वा जुहुयात् ॥ ३७९ ॥

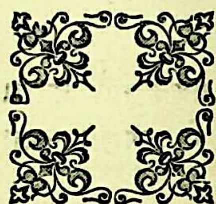
अध्वर्युर्वेति विकल्पः ॥ ३७९ ॥

उपवसथे नियमः ॥ ३८० ॥

स्वयं होमित्वस्य । स यो हैवं विद्वान् स्वयमुपवसथे जुहोतीति वचनात् । स चायमुपवसथसंयोगेनैव नियम इति ॥ ३८० ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनभाष्ये
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

चातुर्मास्यनिरूपणम् ।

अग्निहोत्रान्तानि कर्माण्यनु विहितानि इदानीं श्रुतिमन्त्र-पाठक्रमेण चातुर्मास्यानामनु विधानं क्रियते । श्रुतिक्रमः प्रजापतिर्ह वा इदमग्र एक एवासेति । मन्त्रक्रमः प्रघासिनो हवामह प्रभृति । तत्रैतदादिसूत्रम् ।

चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्याम् ॥ १ ॥

१चातुर्मास्यशब्दः कर्मणो नामधेयम् । स च चातुर्मास्यैरय-जतेति यजति शब्दसामानाधिकरण्यात् यजति नामधेयम् । अ-तश्च दर्विहोमास्तदङ्गम् । तत्र चाग्नेयादीनि सौर्यान्तानि प्रधानानि ते-षामन्तरार्थे प्रयोक्तृत्वं, न दर्विहोमानाम् । यद्यपि चानेककर्मसन्नि-धौ चातुर्मास्यशब्दः श्रूयते तथापि यजति शब्दसामानाधिकर-ण्यादाग्नेयादिष्वेव वर्त्तते । तेषां प्रयोगः प्रारम्भः फाल्गुन्यां भव-ति । फाल्गुनी शब्देन च पौर्णमास्यभिधीयते । फाल्गुनी चैत्री वैशा-ख्याषाढीति च पौर्णमासीषु रूढाः शब्दाः । अतश्चातुर्मास्यानां प्रयो-गः फाल्गुन्यां कर्त्तव्य इति सूत्रार्थः२ ॥ १ ॥

---

१ चातुर्मास्यशब्देन वक्ष्यमाणानि वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमे-धशुनासीरीयसंज्ञानि चत्वारि पर्वाण्यभिधीयन्ते, चतुर्षु मासेषु भ-वन्तीति व्युत्पत्त्या तत्र भावाधिकारे ' चतुर्मासाद्यञ्ञे ण्यो वक्तव्य इति वार्तिकाद्यञि निष्पन्नस्य तस्य यागधेयत्वमेवोचितमिति भावः ।

२ तथा च शाङ्खायनः 'फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां प्रयोगश्चातुर्मास्या-नां चैत्र्यां वा, वैश्वानरपर्जन्येष्टिः पूर्वस्याम् पौर्णमास्यामुत्तरस्यां वै-श्वदेवम्' इति । आपस्तम्बः ' फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा वै-श्वदेवेन ' इति ।

वैश्वानरपार्जन्यौ निरुप्येच्छन् ॥ २ ॥

वैश्वानर इति च गुणात्तद्धितः सौविष्टकृत इति यत
हि गुणिनी देवता अग्निः । सा हि याज्यानुवाक्यासु दृश्यते
श्वानरोऽजीजनदग्निर्नो न व्यसीमिति । तथा पृष्टो दिवि पृष्टो
पृथिव्यामिति । तथा च वैश्वानरः पशुपुरोडाश इति प्र
यदग्नय इति स्याद्तितद्वचयोदिति । तथा चाभ्युदयेष्टयां
अग्नये पथिकृते ऽष्टाकपालं पुरोडाशं इन्द्राय वृत्रघ्न एकाद
लमग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालमिति पठिते सूत्रकारेण
देव तद्धितः प्रदर्शितः इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपालो वैश्वान
ति । एवं च सति यत्र यत्र वैश्वानरश्रवणं तत्र तत्राग्निर्गुणि
वता द्रष्टव्या । यथा यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुर्यो वा यजेत
नरं निर्वपेदिति । वैश्वानरपार्जन्यौ निरुप्येच्छन्नित्यत्रेच्छया वै
रपार्जन्याविच्छयान्वारम्भणीया । यत्कारणं वैश्वानरपर्जन्यौ
द्विहविष्कान्वारम्भणीयेत्यामनन्ति । अनन्वारम्भणीयायां आन्वा
णीयशब्दः तत्कार्यलक्षणार्थः । तेनेच्छयान्वारम्भणीयां करो
च्छया वैश्वानरपार्जन्याविति ॥ २ ॥

वैश्वानरो द्वादशकपलश्चरुरुत्तरः ॥ ३ ॥

निगदव्याख्यातम् । सा चैषान्वारम्भणीया सत्यपि य
चातुर्मास्याङ्गभूता न चातुर्मास्यशब्दवाच्येति । यथा पौर्णम
न्वारम्भणीया न पौर्णमासशब्दवाच्या एवमिहापि । तथा च
न्तराये अप्रयोक्तृत्वमस्याः ॥ ३ ॥

आग्नेयः सौम्यश्चरुः सावित्रो द्वादशक
पालो ऽष्टाकपालो वा सारस्वतश्चरुः
पौष्णश्चरुः प्रपिष्टानाम् ॥ ४ ॥

स च प्रपिष्टानां भवति । एवं हि श्रूयते । तस्माद्यं पू
कुर्वन्ति प्रपिष्टानामेव कुर्वन्ति । एतच्च दर्शपूर्णमासप्रकरणपरि
मपि वाक्येन प्रकरणमुल्लङ्घ्य यत्र पूषा तत्र नीयते पेषणम् ।

द्विदेवतोपि नियमसामर्थ्यात् ॥ ५ ॥

यत्रापि पूषा सद्वितीयस्तत्रापि पेषणं भवत्येव । कुतो नियमसामर्थ्यात् । पूष्णो नियोगतः पिष्टताप्रतिपाद्यते । इतरस्येन्द्रस्याग्नेर्वा अनियम इति ॥ ५ ॥

अर्द्धपिष्टं वोभयसामर्थ्यात् ॥ ६ ॥

वा शब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते । यत्र पूषा सद्वितीयस्तमर्द्धपिष्टं कुर्यात् । उभावपि ह्येवं सङ्गतार्थावुचितार्थौ भविष्यतः । पिष्टं पूष्ण इतरस्यापिष्टमिति ॥ ६ ॥

सौमापौष्णदर्शनाच्च ॥ ७ ॥

अपिच सोमापौष्णो नेमपिष्टानां दर्शयति । सौमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमपिष्टानां पशुकाम इति ॥ ७ ॥

अपिष्टो वा देवतान्यत्वात् ॥ ८ ॥

अपिष्टो वा भवति । द्विदेवत्यो न पिष्यते । कुत एतद्देवतान्यत्वात् । न ह्याग्नापौष्ण ऐन्द्रापौष्णे वा पूष्णो देवतात्वम । यत्र पूषपदात्तद्धित उत्पद्यते तत्रैव पूष्णो देवतात्वं न पदान्तरात् । न च पदान्तरसत्यपेक्षात्पूषपदात्तद्धितोत्पत्तिः । सापेक्षत्वात् । सापेक्षं चासमर्थं भवति । समर्थानां प्रथमाद्वेति तद्धितोत्पत्तिरुक्ता । तस्माद्यत्र केवलः पूषा तत्रैव पेषणमिति ॥ ८ ॥

सोमापौष्णे वचनात् ॥ ९ ॥

यत्तु दर्शनमुक्तं तद्विशिष्टविधानम् । सोमापौष्णदेवत्यश्चरुरर्द्धपिष्टानां पशुकामस्य भवतीति वचनं तन्न दर्शनमिति ॥ ९ ॥

एतानि सर्वत्र ॥ १० ॥

एतानि पञ्च हवींषि सर्वत्र भवन्ति । सर्वशब्देन वरुणप्रघासा महाहविः शुनासीरीयं च ग्रहीतव्यम् । तत्र हि प्रतिपर्व वचनं भवति । अथैतान्येव पञ्च हवीꣳषि भवन्ति ॥ १० ॥

मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्तकपालः ॥ ११ ॥

स्वतवद्गुणविशिष्टानां मरुतां सप्तकपालः कर्त्तव्यः॥ ११

मरुतो वा ॥ १२ ॥

वैश्वदेवी पयस्या ॥ १३ ॥

एतत्प्रकृतित्वं च कैश्चित्पयस्यान्तर इष्यते । तत्पुनर्न च युक्तरूपमिव । येन प्रकृतितो विकृतौ धर्मप्रसव इष्यते न विकृतितः प्रकृतौ । प्रकृतौ च दाक्षायणे धर्मवती पयस्या विहिते । अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्येति । धर्माश्चास्या विहिताः । शृते वा दध्यानयतीति तथा वाजिनमनान्ते निषिञ्चति उत्करेकरोति । वाजिनयागश्च भक्षान्तः सधर्मको विहितः। एवं च सति प्राकृत्या एव पयस्यायाः सकाशात् वैकृत्यां धर्मप्रवृत्तिर्युक्तरूपेति । तथा च सूत्रकारप्रस्थानम् । अग्नौ पयस्याया उपांशुत्वं विहितं उपांशुकाण्डे वायव्योग्नौ मैत्रावरुणी चेति । वैश्वदेविकपयस्याप्रकृतित्वे हि उपांशुत्वं प्राप्नोत्येव न विधेयमिति ॥ १३ ॥

द्यावापृथिवीय एककपालः ॥ १४ ॥

एतत्प्रकृतित्वं चैककपालानामित्युक्तमेव ॥ १४ ॥

एतद्वैश्वदेवम् ॥ १५ ॥

अस्य पर्वणो वैश्वदेवमितीयं संज्ञा । असौ च संव्यवहारार्था प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवमित्यादौ ॥ १५ ॥

प्राचीनप्रवणे ॥ १६ ॥

तच्च प्राचीनप्रवणे कर्त्तव्यम् । दर्शपूर्णमासयागधर्मत्वेन समप्राप्तौ प्राचीनप्रवणविधानम् ॥ १६ ॥

अहतवासाः पत्नी च ॥ १७ ॥

नियमार्थमेतदुक्तम् ॥ १७ ॥

ते एव वरुणप्रघासेष्वपि ॥ १८ ॥

एवकारकरणाच्च व्यक्तिविवक्षेयम् । एवं च सति वरुणप्रघासेषु तेषामेव प्रतिपत्तिः । तथा च नाशक्रोषादौ वैश्वदेवधर्मित्वेनाहतवासः परिधानं भवत्येव । प्रतिपत्तिस्तु न कर्त्तव्या ॥१८॥

त्रेधा बर्हिः सन्नह्य पुनरेकधा ॥ १९ ॥

सन्नहनं कर्त्तव्यम् ॥ १९ ॥

कुशप्रस्वः प्रस्तर उपसन्नद्धः ॥ २० ॥

प्रस्वः प्रस्तरं गृह्णातीति वचनात् ॥ २० ॥

आसाद्याग्निमन्थनम् ॥ २१ ॥

आसाद्य हवींष्यग्निमन्थनं कर्त्तव्यम् । आसाद्य हवीꣳष्यग्निं मन्थतीति वचनात् । तच्चैवमभिहितेपि सम्मर्शनान्त एव कर्त्तव्यम् । प्रकृतावपि हि श्रूयते । आसाद्य हवीꣳषि सम्मृशतीति । ल्यबादिष्टप्राकृतवैकृतसन्निपाते सन्निवेशो हि पूर्वं प्राकृतं कर्त्तव्यमित्युक्तमाचार्येण । प्राकृतं च विकृताविति । तथा च पशुसमञ्जनस्य पूर्वेꣳ समनक्तीति । उत्तराघारमाघार्य जुह्वा ध्रुवाꣳ स मनक्तीति हि प्रकृतावुक्तं तन्मा भूदिति पशुसमञ्जनस्य पूर्वकालतोच्यते ॥२१॥

अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां करोति ॥ २२ ॥

वृषणाविति कुशतरुणे तस्मिन् ॥ २३ ॥

शकले करोति ॥ २३ ॥

उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोः ॥ २४ ॥

उर्वश्यसीत्यनेन मन्त्रेण कुशतरुणयोरुपर्यधरारणिं करोति ॥ २४ ॥

आयुरसीत्युत्तरवाज्यस्थाली सꣳ स्पृश्य पुरू-

रवा इत्यभिनिधानं तयोः ॥ २५ ॥

अधरारण्यामभिनिधानं करोति पुरूरवा इत्यनेन मन्त्रेण ॥२

अग्नये मथ्यमानायानुवाचयति ॥ २६ ॥

मथ्यमानायानुवाचनं कारयति । अनुवाचनं हि निर्ज्ञातक तृकं तेनाध्वर्योः प्रैषदानेऽधिकारः । अन्यत्र तु प्रैषार्थ इत्युक्तम् ॥२६॥

मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणम् ॥ २७ ॥

पुनः प्रदक्षिणं चाप्रदक्षिणं च ॥ २७ ॥

जाते जातायेति ॥ २८ ॥

जाते ऽग्नौ जातायेत्यनुवाचयति । सापेक्षत्वाच्चाग्नय इत्यनुव र्त्तते ॥ २८ ॥

प्रह्रियमाणायेति प्रास्यन् ॥ २९ ॥

अग्नावग्निं प्रास्यन् अग्नये प्रह्रियमाणायेत्यनुवाचयति ॥२९

भवतन्न इति प्रास्यति ॥ ३० ॥

अग्नावग्निम् ॥ ३० ॥

अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाल्याः स्रुवेण ॥३१

स्थालीग्रहणं च पूर्णाहुतिवदाज्यसंस्कारव्युदासार्थम् । स्रु वग्रहणं च प्रचरणी व्युदासार्थम् । ते हि सर्वहोमेष्वेव विहि इति ॥ ३१ ॥

नवप्रयाजं नवानुयाजम् ॥ ३२ ॥

वैश्वदेवं भवति । नवानुयाजं भवतीति वचनात् । पञ्चम भ्यासेन नवसंख्याप्रयाजानामित्युक्तमेव ॥ ३२ ॥

वरुणप्रघासा महाहविश्च ॥ ३३ ॥

ननु वैश्वदेवधर्मित्वेन नवप्रयाजानुयाजता प्राप्नैव । अधिकहविः सम्बन्धार्थमित्यदोषः । तथा च मारुत्या अपि नवप्रयाजता भवति । इतरेषामप्यन्तराय इति । अपरेत्वन्तराये अङ्गानुष्ठानं नेच्छन्ति । समुदायस्य ह्यङ्गसम्बन्ध इति । तेषामपि मारुत्यर्थम् नवप्रयाजता वक्तव्या । तत्रोपसंहारोमा भूदिति वरुणप्रघासा महाहविश्चेत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

त्रीणि समिष्टयजूꣳषि जुहोति देवा गातुविदो यज्ञ यज्ञमेष त इति ॥ ३४ ॥

इहचोत्पन्नसंयोगात्संख्याया अभ्यासेन त्रित्वम् । वैश्वदेवधर्मित्वेन च वरुणप्रघासेषु महाहविषि च समिष्टयजुषां त्रित्वम् ॥ ३४ ॥

पशौ च ॥ ३५ ॥

त्रीणि समिष्टयजूꣳषि भवन्ति ॥ ३५ ॥

यां आवह इति वा पशौ ॥ ३६ ॥

मन्त्रविकल्पश्चायम् । पशूद्देशेन समिष्टयजुषां त्रित्वमभिहितम् । अग्नीषोमीयस्य च दक्षिणाग्निहोमान्तता वाचनिकी । अतश्च त्रित्वमितरपश्वर्थं, मा भूत्त्रित्वविधानानर्थक्यमिति ॥ ३६ ॥

एकं वा वैश्वदेवे ॥ ३७ ॥

वचनाद्विकल्पः ॥ ३७ ॥

पर्वसꣳस्थासुवपनं वा प्रागन्त्यात् ॥ ३८ ॥

पर्वसꣳस्थासु वपनं वा भवति, भवेच्चेत्प्रागन्त्याद्भवति । न हि तद्विहितमिति ॥ ३८ ॥

१अपरेण दक्षिणाग्निं दक्षिणं गोदानमुन्दति सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चस इति ॥ ३९ ॥

गविद्दीयत इति पृथिव्यां दीयत इति शयनकाले । उन्द क्लेदयति तिम्मयतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

त्रेण्याशलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधात्योषध इति ॥ ४० ॥

त्रेणी शलली प्रसिद्धा । तया केशविनयनं कृत्वा त्रीणि कु तरुणान्यन्तर्दधात्योषध इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४० ॥

त्र्यायुषमिति यजमानो जपति ॥ ४१ ॥

त्र्यायुषमित्यमुं मन्त्रं यजमानो जपति ॥ ४१ ॥

शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्त्तयामीति वपति ॥ ४२ ॥

लोहशब्देन ताम्रमभिधीयते । लोहित एव ह्यग्निरित्यर्थ दात् ॥ ४२ ॥

एवं पश्चादुत्तरश्च ॥ ४३ ॥

उन्दनादि कर्त्तव्यम् । क्षुरादानं तु कृतत्वान्न भवति पश्च ॥ ४३ ॥

गृहेषु पौर्णमासः समारूढनिर्मिथि तयोस्तथा चेत् ॥ ४४ ॥

---

१ दक्षिणाग्नेरपरस्यां दिशि प्राङ्मुखोपविष्टस्य यजमानस्य द क्षिणां गोदानं दक्षिणकर्णसमीपवर्तिनं शिरःप्रदेशमद्भिः क्लेदय तीत्यर्थः ।

गृहेषु पौर्णमासं कर्त्तव्यम् समारूढनिर्मथितयो रग्न्योस्तथा चेदिति । यदि समारोपनिमर्थनेस्तः । न च वैश्वदेवे समारोपनिर्मन्थने विहिते । इस्माच्चेच्छब्दो यत्रार्थः । यत्र समारोपनिर्थन्थने विहिते। ते च वरुणप्रघासेषु साकमेधेषु च । अथ केशश्मश्रून्वा समारोह्याग्नी उदवसायेव ह्येतेन यजते इति ॥ ४४ ॥

प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवम् ॥ ४५ ॥

भवतीति वाक्यशेषः ॥ ४५ ॥

एकेऽधः प्राङ्शायी मध्वाश्यृतुजायोपायी मा॑ंसस्त्यनृतानि वर्जयेदुदकाभ्यवायं च प्रागवभृथात् ॥ ४६ ॥

विकल्पमिच्छन्ति । एके मांसादीनि नियोगतो वर्जयेत् । अधःशयनादीनां सर्वेषामेव विकल्प इति सम्प्रदायः ॥ ४६ ॥

आषाढ्यामयन्ते योनिरिति समारोह्योदवसाय निर्मथ्य वरुणप्रघासाः ॥ ४७ ॥

आषाढीशब्देन च चतुर्मासोपलक्षितकालविधानम् । अथ यदेष एतैश्चतुर्थे मासि यजत इति श्रुतत्वात् । तथा च सहकारिवचनम् । पञ्चम्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासा इति । अयन्तेयोनिरित्यनेन मन्त्रेण समारोह्याग्नी । कुत एतत् । अन्यत्र दर्शनात् । समारोह्याग्नीशालास्तम्भमिति । क्व समारोह्य अरण्योस्तत्कुतः अन्यत्र दर्शनादेव । समारोपणं हि प्रकृत्योच्यते ग्रामे वा विवत्सन्नरण्योरिति । तेन सूत्रत्रयसिद्धः समारोपः । क्वचिन्मन्त्रः क्वचिदग्नी क्वचिद्धारणी इति । इह च गार्हपत्य एव समारोपः । तत्र ह्याहवनीत्योप्यन्तरा गर्भिणी न्यायेनास्तीति द्विवचनमग्नी इति । अपरे तु भेदेन कुर्वन्ति । उत्पूर्वो वस्यतिः प्रदेशान्तरगमने वर्त्तते । निर्मथ्य वरुणप्रघासाः कर्त्तव्या इति वाक्यशेषः। वरुणप्रघासा इति बहुवचनमवयवभेदापेक्षया ॥ ४७ ॥

४१

पूर्वेद्युर्दक्षिणाग्नौ निस्तुषामभ्रष्टयवानां करम्भपात्रकरणम् ॥ ४८ ॥

पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां दक्षिणाग्नौ आमभ्रष्टयवानां करम्भपात्राणि कर्त्तव्यानि । दक्षिणाग्निग्रहणं च गार्हपत्यव्युदासार्थम् । निस्तुषग्रहणं च फलीकरणव्युदासार्थम् । एवं हि श्रूयते अथ पूर्वेद्युरन्वाहार्यपचने निस्तुषानि यवान्कृत्वा तानीषदिवोपतप्य तेषां करम्भपात्राणि कुर्वन्तीति । अपक्वामात्रमेव च दक्षिणाग्नौ पर्यग्निकरणं तु गार्हपत्यादेव । गार्हपत्ये संस्कारा इति वचनात् ॥४८॥

यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकानि ॥ ४९ ॥

यावन्तो गृह्याः स्युरिति वचनात् । एकाधिकानि एकेनातिरिक्तानि भवन्तीति वचनात् ॥ ४९

प्रजायां वा जातश्रुतेः ॥ ५० ॥

प्रजायां वा सम्माय कर्त्तव्यानीति । प्रजासम्मितानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः । कुत एतत् । जातश्रुतेः । यद्याश्चैवास्य प्रजा जाता आसन्याश्चाजातास्ता उभयीव रुणपाशात्प्रमुञ्चतीति । पूर्वं गृह्यशब्दाविशेषादभिहितम् । यद्याश्चैवास्य प्रजा जाता आसन्याश्चा जातास्ता उभयीर्वरुण इति विशेषावगतिः । तस्मात्प्रजा सम्मितान्येव कर्त्तव्यानीति ॥ ५० ॥

अप्रजस्याकरणे प्राप्ते द्विप्रजस्यैकप्रजस्य च प्रजासंख्यायां प्राप्तायामिदमाह—

त्रीणि वा नित्यत्वात् ॥ ५१ ॥

द्विप्रजैकप्रजानां त्रीणि कर्त्तव्यानि । बहुत्वविशिष्टं हि श्रवणम् करम्भपात्राणि कुर्वन्तीति । नित्यं च त्रिषु बहुवचनम् । न चैव प्रजा संस्कारः । क्रत्वर्थानि ह्येतानि क्रतुं प्रकृत्याम्नायन्ते । अतश्च द्विप्रजैकप्रजाप्रजानां त्रीण्येकाधिकानि कर्त्तव्यानि ॥ ५१ ॥

मेषमिथुनं च ॥ ५२ ॥

तत्रापि मेषं च मेषीं च कुर्वन्तीति वचनात् । पूर्वेद्युरेव कुर्वन्तीति केचित् । तदयुक्तम् । तत्रापित्ययमेकः शब्दः स कालविषयो वा भवति द्रव्यविषयो वा । यदि कालविषयो न यवमयता प्राप्नोति द्रव्यविषये न कालनियम इति । तत्र द्रव्यविषयता युक्ता । कालविषये हि सत्यङ्गानां प्रधानकालता बाध्यः । तथाचानुवदन्ति यवमयौ भवत इति । तस्मादुत्तरेद्युरेव मेषमिथुनकरणम् । तत्रापीति शब्दस्य द्रव्यविषयत्वात् । अधिकृतत्वादिदमुच्यते ॥ ५२ ॥

अनैडकीरूर्णाः प्रक्षाल्याश्लेषयेत्तयोः ॥ ५३ ॥

द्विप्रकाराह्यूर्णा भवन्ति ऐडक्यः अनैडक्यश्च । तत्र नियमार्थमिदमुक्तम् ॥ ५३ ॥

कुशोर्णा वाभावे ॥ ५४ ॥

कुशोर्णा वा भवन्ति । ताश्चानैडकीनामभावे । एवं हि श्रूयते । यद्यनैडकीरूर्णा विन्देत्ताः प्रणिज्य निश्लेषयेद्यद्यु अनैडकीर्न विन्देदथो अपि कुशोर्णा एव स्युरिति ॥ ५४ ॥

आहवनीयस्य पुरस्ताद्वेदी करोति ॥ ५५ ॥

आहवनीयदेशस्य पुरस्तादित्येके । तदयुक्तम् । अनियतदेशत्वादाहवनीयस्य । आहवनीयमुद्धृत्य तस्य पुरस्तादित्यपरे । एतदप्यनुपपन्नम् । न ह्याहवनीयोद्धरणमत्र कृतम् । वरुणप्रघाससाधनभूतस्याहवनीयस्योत्तरवेदावग्निनिधानमुक्तम् । उत्तरवेदावग्निर्निधीयत इति । आचार्येणाप्युक्तम् । तस्यामग्निं निदधातीति । अथोत्तरवेदिकरणात्पूर्वं समुद्ध्रियते तथा सत्यदृष्टार्थता स्यात् । तस्मादाहवनीयस्य पुरस्तादिति । यावदाहवनीयो न भवति गार्हपत्याच्च पृथग्भूतस्याहवनीयव्यपदेशस्तस्मादाहवनीयोद्धरणस्य पुरस्तादिति सूत्रार्थः । तद्वे द्वे वेदी द्वावग्नी भवत इति वचनाद्वेदी करोतीत्युक्तम् ॥ ५५ ॥

प्रादेशोन्तरा पृथो वा ॥ ५६ ॥

प्रादेशः प्रसिद्धः। प्रसृतांगुलिपाणिरामणिबन्धात्पृथ उच्यते। तथा च कथनम्। न पृथेन न मुष्टिनेति ॥ ५६ ॥

रथमात्र्युत्तरा ॥ ५७ ॥

रथप्रमाणं चाभिहितं परिशिष्टकारेण। तत्राष्टाशीतिशतमीषेत्येवमादि ॥ ५७ ॥

चतुररत्निर्वा पश्चात्सप्तप्राची षड्वा त्रयः पुरस्तात् ॥ ५८ ॥

इदमपरं वैकल्पिकं प्रमाणम् ॥ ५८ ॥

तेषां मध्ये शंकुः ॥ ५९ ॥

त्रयाणां मध्ये शङ्कुनिखननं कर्त्तव्यम्। तेषामिति चानेन पुरस्तात्प्रमाणमुपलक्ष्यते। तत्र हि शंकुना कार्यमस्ति पुरीषनिवपनाय ॥ ५९ ॥

अपरिमिता वा ॥ ६० ॥

उक्तप्रमाणयोर्बहुतरा वा कार्या ॥ ६० ॥

स्फ्याद्यासम्मर्शनात्करोति ॥ ६१ ॥

स्फ्यश्च प्रोक्षितोङ्गभावं प्रकृतौ प्रतिपन्नः। प्रोक्षणं च प्रणीतोदकेन। प्रणीता अपि ब्रह्मणा विना न भवन्ति। अतः सर्वमपकृष्यते। स्फ्यादीनां च पात्राणामासादनादि कर्त्तव्यम्। तत्र केचित् षट्कमासादयन्ति। तत्पुनर्विचारणीयम्। न ह्यत्र खननमपकृष्यते। अतः स्वकाल एवास्यासादनमिति। अथ वेदिरपकृष्यमाणा सर्वसाधनान्यपकर्षयति। तदान्यैरवच्छादनान्यप्रकृष्येरन्। न चैतद्युक्तरूपमिव सर्वम्। सम्मर्शनान्ते च ज्योतिष्टोमे उत्तरवेदिर्दृष्टा इहापि सम्मर्शनान्त एव कर्त्तव्या। ज्योतिष्टोमविहिताया एवं वाक्येन विनियोगः। अतः स्फ्याद्यासम्मर्शनात्करोतीत्युक्तम् ॥ ६१ ॥

उभयोरेक उत्करः ॥ ६२ ॥

उभयोरपि वेद्योरेक उत्करो भवति ॥ ६२ ॥

अपरेण वेदिं प्रतिस्थातुः सञ्चरः ॥ ६३ ॥

स्तम्बयजुर्हरणाय सञ्चरनियमः ॥ ६३ ॥

उत्तरवेदिं निवपत्युत्तरस्याम् ॥ ६४ ॥

स उत्तरस्यामेव वेदावुत्तरवेदिमुपकिरतीति वचनात् ॥६४॥

शम्यामादाय चात्वालं मितीते पूर्वेणोत्करं सञ्चरं परिहाप्य ॥ ६५ ॥

इह च शम्यादानमप्राकृतकार्यार्थम् । अतस्तस्य आसादनादि न भवति । उत्करं पूर्वेण सञ्चरमुक्त्वा चात्वालमानम् । चत्वालश्च मानाद्यभिनिर्वर्त्त्यते आह ॥ ६५ ॥

शम्यामुदीची निदधाति पुरस्ताच्च ॥ ६६ ॥

उदीचीमेव ॥ ६६ ॥

दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च ॥ ६७ ॥

प्राचीमेव ॥ ६७ ॥

स्फ्येनान्तर्लिखति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६८ ॥

शम्या निधानानन्तरमेव परिलेखः कर्त्तव्यः । लाघविकेन सता सर्वतः शम्या निधानमुक्तम् ॥ ६८ ॥

विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फ्येनान्वारब्धे ॥ ६९ ॥

विदेदग्निरित्यनेन मन्त्रेण । चात्वाले प्रहरत्यन्वारब्धे यजमाने ॥ ६९ ॥

अग्ने अङ्गिर इति पुरीषꣳ हरति ॥ ७० ॥

पुरीषं यदुत्खातं तदग्ने अङ्गिर इति हरति ॥ ७० ॥

हस्तेन च ॥ ७१ ॥

च शब्दात्स्फ्येन च ॥ ७१ ॥

योस्यामिति निवपति पूर्वार्द्धे शंकुसहितम् ॥७२॥

योस्यामित्यनेन मन्त्रेण शङ्कुसंलग्नं पुरीषं निवपति ॥ ७२ ॥

अग्नीदुत्करवत्तूष्णीꣳ हृतम् ॥ ७३ ॥

तमग्नीदभिनिदधाति उत्करवत्पाणिद्वयेन मन्त्ररहितम् ॥ ७३ ॥

एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेषः ॥ ७४ ॥

एवं द्विरपरं प्रहरणादि कर्त्तव्यम् । यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति निवपने विशेषः । अन्वारम्भस्तु प्रहरणमात्र एव । तत्रैव श्रुतत्वात् ॥ ७४ ॥

अनुत्वेति चतुर्थं यथार्थमाहृत्य सिꣳ ह्यसीति व्यूहत्युत्तरवेदिम् ॥ ७५ ॥

अनुत्वेत्यनेन मन्त्रेण यथार्थपुरीषमाहृत्य यथार्थो निर्वर्त्यते तथा पुरीषमाहृत्य सिꣳ ह्यसीत्युत्तरवेदिं व्यूहति ॥ ७५ ॥

शम्यामात्रीं वितृतीयामपरिमितां युगमात्रीं यजमानदशपद्यां वा ॥ ७६ ॥

द्वात्रिंशदङ्गुला शम्या । वितृतीयामिति वेदेस्त्रिभागसम्मितामपरिमितां वा प्रमाणद्वयस्यैव । तत्र हि श्रूयते वितृतीयाग-परिमितां वेति । युगमात्रीं यजमानदशपद्यां वोत्तरवेदिं व्यूहति ॥ ७६ ॥

सोमे वोत्तरे व्यपस्फुरणश्रुतेरसम्भवाच्च ॥ ७७ ॥

सोम एवोत्तरे द्वे प्रमाणे । अन्यान्यपि तत्र भवन्त्येव । तत्राविशेष-श्रवणात् । सोम एवोत्तरे इति । कुत एतत् । व्यपस्फुरणश्रुतेः । व्यप-स्फुरेते ह वा एते वेदिश्चोत्तरवेदिश्च । व्यपस्फुरणं च स्पर्द्धोच्यते । सा चातिमहत्वादुत्तरवेदेः स्पर्द्धोपजायते । असम्भवाच्च ॥ ७७ ॥

मध्ये नाभिं करोति प्रादेशसमां चतुः स्रक्तिम् ॥ ७८ ॥

उत्तरवेदि मध्ये प्रादेशपरिमाणां चतुः स्रक्ति नाभिं करोति ॥ ७८ ॥

प्रोक्षत्युत्तरवेदिं सिकताश्च प्रकिरति सिंह्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ७९ ॥

आनन्तर्यान्नाभेरेव प्रोक्षणं मा भूदित्युत्तरवेदि ग्रहणम् ॥ ७९ ॥

छन्ना वसति ॥ ८० ॥

अथैनां च्छादयति सा छन्नैतां रात्रिं वसतीति श्रुतत्वात् । छादनमुत्तरवेदिसंस्कारः सोत्र प्रवर्त्तते । वसत्यर्थस्तु ज्योतिष्टोम एव । ननु ज्योतिष्टोम उत्तरवेदिरुत्पन्ना । स चेह वचनेन विनियुक्ता । स उत्तरस्यामेव वेदा उत्तरवेदिमुपकिरतीति तेन वसत्यर्थोपि प्राप्नोति । उच्यते । सद्यः कालत्वाद्विकृतीनां वसत्यर्थस्यात्राप्राप्तिः । छादनं तु संस्कारत्वाद्भवत्येव ॥ ८० ॥

प्रातः पञ्च गृहीतं गृहीत्वाग्नी प्रणयतीध्मा-
भ्यामुपयस्य ॥ ८१ ॥

प्रातर्ग्रहणमपि तदर्थमेव। इहासम्भवात्। पञ्च गृहीतमाज्यं गृहीत्वाग्नी प्रणयति। तद्धे द्वे वेदी द्वावग्नी भवत इति। अग्नी इति द्विवचनम्। इध्माभ्यामुपयस्य। उपयमनीभिर्गृहीत्वा उत्तरवेदौ हीध्मेन प्रणयनं दृष्टं ज्योतिष्टोमे। इध्ममभ्यादधत्युपयमनीरुपकल्पयन्तीति। कृतानुकरणात्वेन च दक्षिणविहारेपि प्राप्तिमाशङ्क्योच्यते। इध्माभ्यामिति ॥ ८१ ॥

सर्वं वा विभज्य प्राकृतत्वात् ॥ ८२ ॥

इध्मप्रणयनं हि सशेषस्याहवनीयस्य भवति। इहसर्वस्याहवनीयस्य विभज्य प्रणयनं कर्त्तव्यम्। कुत एतत्। प्राकृतत्वात्प्रणयनस्य। प्राकृतमेवेदं प्रणयनम्। प्रकृतौ वा शेषप्रणयनं दृष्टम् ॥ ८२ ॥

प्रणयनं सोमाद्वाच्यत्वात् ॥ ८३ ॥

अथवा सौमिकमेतत्प्रणयनम्। कुत एतत्। वाच्यत्वाद्विधीयमानत्वादित्यर्थः। यच्च न प्राप्नोति तद्विधीयते। सौमिकं च न प्राप्नोति अतस्तस्य विधानमिति ॥ ८३ ॥

प्रकृतेर्वा नामत्वात् ॥ ८४ ॥

अथवा प्रकृतेः सम्बन्ध्येतत्प्रणयनं न तत्सौमिकम्। कुत एतत्। अनामत्वात्। न ह्येतन्नामधेयम्। किं तर्हि। प्रपूर्वो नयतिः क्रियावाचको गच्छति पठति पचतीति वत्। नाम्ना च धर्मप्राप्तिर्भवति। न चैतन्नाम तिङन्तत्वात्। अतः अनामत्वाच्च सौमिकस्य नातिदेशः ॥ ८४ ॥

कथं तर्हीदमुच्यते द्वयोः प्रणयन्तीति—

ग्रहणं गुणार्थमुत्तरवेद्यग्निनिधानात् ॥ ८५ ॥

प्रणयनग्रहणं गुणार्थम्। को गुण इति चेत्। द्वयोरुत्तरवेद्यग्निनिधानात्। द्वयोः पर्वणोरुत्तरवेदावग्निर्निधीयत इति। तस्मादसौमिकत्वान्नेहेध्मेन प्रणयनम् ॥ ८५ ॥

आज्यप्रोक्षणीरुद्यस्याग्निभ्यां प्रह्रियमाणाभ्या मनुब्रूह्ये१कस्फ्ययानूदेहीति ॥ ८६ ॥

आज्यं पञ्च गृहीतं प्रोक्षणीरग्नी चोद्यम्याहाग्निभ्यां प्रह्रियमाणाभ्यामनुब्रूहीति आह । अयं च प्रकृतेपि प्रणयनेऽभ्यधिको गुणो यत्प्रणयनीयानुवाचनमिति ॥ ८६ ॥

त्रिरुक्तायां यथा वेदि हरणम् ॥ ८७ ॥

त्रिरुक्तायां प्रथमायामृचि यथा वेदि हरणम् । या यस्य वेदिरिति ॥ ८७ ॥

प्रतिप्रस्थाता स्फ्येन लिखत्यावेदिश्रोणेरुत्तरवेदेर्वा ॥ ८८ ॥

प्रतिप्रस्थाता स्फ्येन विलिखति वेदिश्रोणि यावत्, उत्तरवेदेर्वा२ अयं च पदार्थः सौमिको न वारुणप्रघासिकः । तत्रैव विधानात् । अनूदेति प्रतिप्रस्थातैकस्फ्ययैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनार्धे भवति तद्यदेवात्रान्तः पातेन गार्हपत्यस्य वेदेर्व्यवच्छिन्नं भवति तदेवैतदनु सन्तनोतीति । अतश्च मर्यादामात्रमत्र द्रष्टव्यमावेदिश्रोणेरुत्तरवेदेर्वा । सौमिकस्यात्रोपदेशोतिदेशार्थः । अग्निं प्रणयत्यौपनिवपनान्कृत्वेति ॥ ८८ ॥

---

१ एकः स्फ्यः साधनमस्याः सेयमकस्फया रेखा तया युक्तस्त्वं पश्चाद्गच्छ यज्ञस्योर्ध्वभागं प्राचीं दिशं गच्छेत्यर्थः । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । प्रतिप्रस्थाता स्फ्येन भूमौ रेखां कुर्वन्नग्निमनुगच्छतीति फलितोऽर्थः ।

२ अत्र लाट्यायनः ' अध्वर्युश्चेद्ब्रूयाद्ब्रह्मन्नेकस्फ्ययोपसम्भिन्धीति स्फ्येनाहवनीयात्पांसून् समुद्धृत्योत्तरस्या वेदेर्दक्षिणादन्तात्कर्षन्नियादावेदि मध्यादेकावेदिति ' । तेन वेदिद्वित्वे वरुणप्रघासेषु सौत्रमण्यां च दक्षिणवेदिश्रोणिं यावद्रेखाकरणम् । एकवेदिके महाहविः पशुबन्धसोमादौ तु वेदिमध्यस्थापरशङ्कुपर्यन्तमेव । तथा च श्रुतिः ' एतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनार्धे भवति, इति ।

वेद्यन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ ८९ ॥

छायोष्णन्यायेन च वेद्युत्तरवेद्योरन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ ८९ ॥

दक्षिणांससहितं बहिर्वेदिशेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारित्यमुमित्यभिचरन् ॥ ९० ॥

दक्षिणांसलग्नं प्रोक्षणीशेषं निषिञ्चति बहिर्वेदि इदमहं तप्तमित्यनेन मन्त्रेण । अमुमित्यभिचरन्नामादिशेत् । स च बाह्-र्वायज्ञादित्यतः पूर्वो भवति ॥ ९० ॥

नाभ्याः श्रोण्यंसेषु पञ्च गृहीतं जुहोत्य-क्षया दक्षिणेंऽसे श्रोण्यामंसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन्सिंह्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९१ ॥

उत्तरवेदिनाभ्याः श्रोण्यंसेषु पञ्चगृहीतं जुहोति अक्षया दक्षिणे अंसे प्रथमं तत उत्तरस्यां श्रोण्यां पुनर्दक्षिणस्यां तत उत्तरे अंसे पुनर्मध्ये च हिरण्यं पश्यन् सिंह्यसीत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ ९१ ॥

भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्यच्छति ॥ ९२ ॥

स्रुक्च वैकंकती भवति होमसम्बन्धात् ॥ ९२ ॥

नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद्ध्रुवोसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९३ ॥

पूर्ववदिति मध्यमदक्षिणोत्तरैः ध्रुवोसीत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ ९३ ॥

अग्नेः पुरीषमिति निवपति [1]गुग्गुलु-सुगन्धितेजनवृष्णेस्तुकाश्चोपरिशीर्षण्या अभावेऽन्याः ॥ ९४ ॥

अग्नेः पुरीषमित्यनेन मन्त्रेण । गुग्गुल्वादीनि नाभ्यां निवपति वृष्णेस्तुका उपरि शीर्षण्याः । तदभावेऽन्याः ॥ ९४ ॥

तेष्वग्निं निदधाति ॥ ९५ ॥

तेषु सम्भारेषु अग्निं मुञ्चति ॥ ९५ ॥

उद्धृतावोक्षिते दक्षिणम् ॥ ९६ ॥

अग्निं निदधातीति वाक्यशेषः । पैतुदारवादि च सम्भारनिवपनान्तमत्र न भवति । उत्तरवेदिमात्रविधानात् । पैतुदारवादीनां चाग्न्यर्थत्वात् । एते हि ज्योतिष्टोमिकस्याग्नेरङ्गम् । शारीरं हैवास्य पीतुदार्विल्यभिधायाह तद्यदेवात्राग्नेर्न्यक्तं तदिहाप्यसदिति । न चेह ज्योतिष्टोमिकोऽग्निः । उत्तरवेदिमात्रविधानात् । किमिति तर्हि पैतुदारवादय उपन्यस्ताः । लाघवाय अतिदेशार्थम् । ज्योतिष्टोमे ह्यग्निं प्रणयत्यौपनिवपनान्कृत्वेत्यनेन कथं नामतिदेशः स्यादिति । तथाचेध्मेनोद्धरणं निराकृत्योपयनीरुपनिवपतीत्युक्तमाचार्येण ॥ ९६ ॥

[2]उपयमनीरुपनिवपति ॥ ९७ ॥

प्रणीताद्यतः ॥ ९८ ॥

---

१ गुग्गुलुः प्रसिद्धः, सुगन्धितेजनं रोहीतः, वृष्णेः स्तुकाः शिरो रोमाणि, ताश्च शीर्षण्याः शीर्षणि भवाः, शृङ्गयारन्तराले भवानि मेषरोमाणि, अन्याः अन्यस्मिन्मेषस्य शरीरप्रदेशे जाता इति देवः ।

२ अग्नेरुपयमन उपयुक्ता मृत्तिकाः सिकता वा उप समीपे अग्नेर्नीचैः प्रक्षिपतीत्यर्थः ।

प्रणीताप्रणयनस्यापकृष्टत्वात् प्रणीताप्रणयनादि न भवति। एवं चेत्प्रणीताप्रणयनं यस्यादौ तदादि भवति। तच्च परिस्तरणम्। एतदप्यनुपपन्नम्। अवसराभावात्। अद्याप्यग्न्यन्वाधानमकृतमास्ते तेन परिस्तरणस्यानवसरः। अतः प्रणीताग्रहणेन प्रणीतानामग्रहणम्। कथं तर्हि तत्। प्रणीत आहवनीयो यस्य कर्मण आदौ तदादि भवति। किं च तदग्न्यन्वाधानम् उद्धृत्य ह्याहवनीयमग्न्यन्वाधानस्यावसरः। तेन प्रणीताद्य इति अग्न्यन्वाधानमित्येतदेवोक्तं भवति। अथ वैकस्यादिशब्दस्य लोपेनोष्ट्रमुखन्यायेन प्रणीतादिमादौ कृत्वा भवतीत्यर्थः। एवं कृत्वा यत् कृतं तत्कृतमेव ब्रह्मवरणादि शेषमग्न्यन्वाधानादि प्रतिप्रसूयते॥९८॥

व्रतोपायनं वा कृतं चेत्॥ ९९॥

अग्न्यन्वाधानसमनन्तरं व्रतोपायनीयस्य कालः। तदप्यत्र वा भवति। यदि न कृतं पूर्वम्। ननु च व्रतोपायनस्यायमेव प्रथमः कालः, कथमिदमुक्तमकृतं चेदिति। उच्यते। व्रतोपायनं पदार्थाङ्गं तेषां चापकर्षात्तस्यापि पक्षे अपकर्षः प्राप्नोति। तेनाकृतं चेदित्युच्यते। यद्येवं वा न भवत्येव व्रतोपायनम्। अत्र किं कारणम्। वैकल्पिकानामादावेवावधारणं कर्त्तव्यम्, मयास्मिन्काले व्रतोपायनं कर्त्तव्यमिति। तद्यद्यग्न्यन्वाधानोत्तरकालतावधार्यते तदा ब्रह्मवरणादीनामङ्गमिति तदपकर्षादपकृष्यते। एवं च कृत्वा नायं व्रतोपयानस्य काल इति। नन्वेवं सति अग्न्यन्वाधानोत्तरकालतापैति। किं क्रियताम्। ब्रह्मवरणादिष्वपकृष्यमाणेषु तदङ्गस्यापकर्ष एव। ब्रह्मवरणादयो पि हि अग्न्यन्वाधानादुत्तरकालीना एवासन्। तस्मादपरिचोद्यना एषा॥ ९९॥

नित्येभ्योधिकान्यैन्द्राग्नः पयस्ये वारुणी मारुती काय एककपालः॥ १००॥

आग्नेयादिभ्यो नित्येभ्योधिकान्येतानि हवींषि भवन्ति॥१००॥

नानाज्यनिर्वपणम्॥ १०१॥

साधारण्याद्गार्हपत्यस्य निर्वापाधिश्रयणयोः सह प्राप्ताविदमुच्यते ॥ १०१ ॥

दक्षिणं प्रतिप्रस्थातुः ॥ १०२ ॥

अपरकालत्वाकुसरं मा भूदिति ॥ १०२ ॥

ध्रुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं
पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेन ॥ १०३ ॥

ध्रौवादाज्यात्पूर्वं पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं गृह्यते । ज्योतिरसीत्यनेन मन्त्रेण । विश्वरूपमित्यत्र समाप्तत्वद्वाक्यस्य समिदन्तेनेत्युच्यते । न ह्यत्र परादिना पूर्वान्तन्यायः । प्रकरणान्तरपाठात् । मन्त्रस्त्वपूर्वोऽपि सन् सकृन्निर्वा प्राप्नोति । अनुयाजार्थस्य हि द्रव्यस्य प्रकृतौ एवमेव दृष्टत्वात् ॥ १०३ ॥

अनुयाजार्थं सर्वत्र ॥ १०४ ॥

यत्र पृषदाज्यग्रहणमुच्यते तत्रानुयाजार्थेनोच्यते । एवं चासंसर्गात् पृथक्पात्रतास्य भवति । तच्चोपकल्पनीयम् । न ह्युपभृत्कार्यापत्तिरस्य । उपभृत उपभरणार्थत्वात् । तेनोपभृद्धर्माः स्वरूपप्रयुक्ताः । नानुयाजार्थद्रव्यधारणप्रयुक्ता इति ॥ १०४ ॥

औपभृतासादनम् ॥ १०५ ॥

औपभृतमासादनं पृषदाज्यस्य भवति । अनुयाजार्थस्य ह्येवमेव दृष्टत्वात् ॥ १०५ ॥

प्रियेण धाम्नेति वाविशेषोपदेशात् ॥ १०६ ॥

अविशेषेण हि प्रियेण धाम्नेत्येतद्धविर्मात्रमुद्दिश्य विहितम् । न च प्रकृतावनुयाजार्थस्य द्रव्यस्य तदासादनम् । उपभृत एव तदिति ॥ १०६ ॥

उत्तरं वापरकालत्वात् ॥ १०७ ॥

उत्तरं वा गृह्यते । कुत एतत् । अपरकालत्वात् । अपरकालो हि तस्य विनियोग इति । एवं प्राप्ते पुनर्वा शब्देन व्यावर्त्यते । वा पूर्वं गृह्यते । उपभोगत्वात् । प्रकृतावपि ह्यपरकालीनेन सता पूर्वकालतैव उपभुक्ता । अतः प्रकृतिवत्पूर्वकालतैवेति ॥ १०७ ॥

प्रतिप्रस्थाता च ॥ १०८ ॥

पृषदाज्यं गृह्णाति ॥ १०८ ॥

न वा ॥ १०९ ॥

अथ यदि प्रतिप्रस्थातुः पृषदाज्यं भवतीति विकल्पेन श्रवणात् ॥ १०९ ॥

प्रणीतापत्नीसन्नहनाग्निमन्थनाश्रुतप्रैषयजमानवाचनहोतृषदनवरणप्राशित्राङ्गुलिपर्वाञ्जनावान्तरेडाभागापराग्न्यवभृथान्न प्रतिप्रस्थाता ॥ ११० ॥

प्रतिप्रस्थाता न करोति प्रणीतादीन् । प्रणीतास्तावद्विभवात् । भवन्ति ह्यध्वर्युणा कृताः प्रतिप्रस्थातुरपि । पत्नीसन्नहनं कृतत्वात् । अग्निमन्थनं तु शास्त्रात्, आश्रुतप्रत्याश्रुते च । प्रैषाः यजेत्येवमादयः । वाचनं यजमानस्य । वाचनस्य का प्राप्तिः । पृषदाज्यस्कन्दने चतुस्त्रिंशद्धोम इति केचित् । तत्र हि व्याहृतिहोमे वाचनं विहितम् । नेत्यपरे । एकैकस्यां एव होमे तद्विहितमिति । एकैकां यथाकालं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयतीत्युक्तत्वात् । कस्तर्ह्यत्र समाधिः । सपाशुकेषु यजमानवाचनं विहितम् । तदनुकरणात्प्रतिप्रस्थातुरपि मा भूदिति प्रतिषिध्यते । प्राशित्रं वचनात् । अङ्गुलिपर्वाञ्जनं कृतत्वात् । अवान्तरेडाभागांश्च कृतत्वादेव । अपराग्निहोमा वचनात् । अथाध्वर्युरेव प्रतिपरेत्य पत्नीः संयाजयत्युपास्त एव प्रतिप्रस्थाता इति वचनात् । अवभृथोऽपि वचनादेव न भवतीति ॥ ११० ॥

कृतानुकरोन्यत्र दक्षिणस्याम् ॥ १११ ॥

कृतानुकर एवं प्रतिप्रस्थातेति वचनात् ॥ १११ ॥

वाजिने निषिच्योभयोः करीराण्यावपति शमीपलाशमिश्राणि ॥ ११२ ॥

तयोरुभयोरेव करीराण्यावपति । तथा तयोरुभयोरेव शमीपलाशान्यावपति । उभयोस्तुल्यत्वात् । न मिश्रणं फलानाम् । प्रयोजनं अन्तरायेपि तूप्यन्त एव । तत्रस्थाभिघाराच्च पूर्वमावापः । वाजिने निषिच्य करीराण्यावपति । एतानि च संस्कारकाणि न प्रदेयानि । अतः प्रदेयधर्मा न भवन्ति ॥ ११२ ॥

मेषमिथुनं च ॥ ११३ ॥

आवपतीत्यनुवर्त्तते । यश्चायमावापस्तदुद्वासनं पात्र्यां प्राप्तं वचनात्पयस्ययोः क्रियते ॥ ११३ ॥

मारुत्यां मेषम् ॥ ११४ ॥

पारिशेष्याद्वारुण्यां मेषीम् । अस्य च मेषमिथुनस्य पौरोडाशिकविभ्यन्तेन केचित्कपालेषु श्रपणमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । पिष्टकृतानां हि उन्डेरकादीनां कुंभ्यां श्रपणं प्रसिद्धम् । यथा पुरोडाशानां कपालेषु चरूणां च स्थाल्यामिति । यथा प्रसिद्धे च श्रपणादौ मन्त्रवन्नियमादि विधानम् । अतश्च कुंभ्योर्मेषमिथुनश्रपणम् । तयोश्चाकपालकार्यापत्तेश्चरोरिवोपकल्पनमिति । उदकमपि तत्रोपसर्जनी कार्यस्य निर्वृत्तत्वादन्यदेव भवति । प्रदेयधर्मास्तु प्रदेयत्वान्मेषमिथुनस्य सम्भवन्त्येव । कथं प्रदेयतेति चेत् । सोन्यतरेणावदानेन सह मेषमवद्धातीति । प्रदानायैव चावदीयते । तथा च लिङ्गम् । एषवै प्रत्यक्षं वरुणस्य पशुर्यन्मेष इति । वरुणसम्बन्धान्मेषस्य प्रदेयतेति ॥ ११४ ॥

सर्वाणि हवींष्युत्तरस्यामासादयति मारुतीः

सहाज्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्याम् ॥ ११५ ॥

सर्वग्रहणं करम्भपात्रार्थमिति केचित् । तदनुपपन्नम् । दक्षिणेऽग्नौ तेषां होमः । तत्रैवासादनं युक्तरूपमिति । सर्वग्रहणं किमर्थमिति चेत्, सह विधाने सति विभागार्थम् । मारुतीव्यतिरेकेण सर्वाण्युत्तरस्यां वेद्याम् मारुती तु सहाज्या दक्षिणस्यामासाद्यत इति । एवं च सति मारुत्याः पयस्यायाः प्रतिप्रस्थातुरेव कर्तृत्वं मेध्याश्च । एवं च सति यथा स्वं प्राणदानमिति ॥ ११५ ॥

सम्मार्जनाय प्रेषिते संमृष्टे प्रतिप्रस्थाता पत्नीमानेष्यन्नाह केन चरसीति ॥ ११६ ॥

असंमृष्टमेव भवति स प्रेषितमथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति स पत्नीमुद्रानेष्यन्पृच्छति केन चरसीति ॥ ११६ ॥

स꣡ꣳस्तुतानाचष्टे ॥ ११७ ॥

ये संस्तुताः सङ्गता भर्तृव्यतिरेकेण तानाचष्टे ॥ ११७ ॥

तृणानि वोद्गृह्णाति प्रतिस꣡ꣳस्तुतम् ॥ ११८ ॥

अनाख्यातमहितं ज्ञातिभ्य इति श्रुतेः ॥ ११९ ॥

आख्याते प्रघासिन इत्येनां वाचयति नयन् ॥ १२० ॥

आख्यानोत्तरकालं प्रघासिन इत्यमुं मन्त्रं वाचयति पत्नीम् । अत एव मन्त्रवर्णात्करम्भपात्रेषु मरुतां देवतात्वं गम्यते । प्रघासिनो हवामहे मरुतश्चरिशादस इति वाक्यशेषाच्च । यथा पुरोनुवाक्यैव मन्त्रयैवैनानेतेभ्यः पात्रेभ्यो ह्वयति ॥ १२० ॥

करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्द्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखी जाया पती वा दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिम-

परेण वा यद्ग्राम इति ॥ १२१ ॥

करम्भपात्राणि शूर्पेण पत्नी जुहोति । दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखी यद्ग्राम इत्यनेन मन्त्रेण । मूर्द्धनि कृत्वा गच्छति । दक्षिणेनाहरणं ब्रह्मयजमानयोश्चाग्नेश्चान्तरेण तीर्थेन प्रविश्य पूर्वेण वेदिमपरेण वेत्य यथोक्तं जुहोति । जायापती वा जुहुतः । तदा च यजमानोऽन्वारम्भं करोति१ ॥ १२१ ॥

मोषूण इति यजमानो जपति ॥ १२२ ॥

अक्रन्कर्मेत्येनां वाचयति प्रतिनयन् ॥ १२३ ॥

प्रतिशब्दप्रयोगात्तेनैव मार्गेण पत्नीं नयन्नक्रन्कर्मेति वाचयति ॥ १२३ ॥

आगते सम्मार्जनाद्याज्यभागाभ्याम् ॥ १२४ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह । आगते प्रतिप्रस्थातरि संमार्जनाद्याज्यभागान्तं कर्मक्रियते ॥ १२४ ॥

स्रुक्पाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता ॥ १२५ ॥

तत ऊर्ध्वं स्रुक्पाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता ॥ १२५ ॥

हविर्भिश्चरति ॥ १२६ ॥

अध्वर्युः ॥ १२६ ॥

---

१ अत्रापस्तम्बः 'अन्तरा वेदी गत्वा यजमानः पत्नी चोत्तरेण वोत्तरां वेदिमैषीके शूर्पे करम्भपात्राण्योप्य शीर्षन्नधिनिधाय पुरस्तात्प्रत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ दक्षिणाग्नौ शूर्पेण जुहोति मोषूण इन्द्रेति यजमानः पुरो ऽनुवाक्यामन्वाह यद्ग्राम इत्युभौ याज्यामक्रन्कर्म कर्मकृत इति परायतो ऽपि वा ऽध्वर्युः पतिप्रस्थाता वा जुहुयादप्यग्रेण दक्षिणमग्निं पुरस्तात्प्रत्यञ्चाववतिष्ठेते शूर्पे शिरसोऽवधाय मोषूण इन्द्रेति यजमान उत्तरस्तिष्ठन् यद्ग्रामे यदरण्य इति जुहुतः शूर्पेण करम्भपात्राण्यक्रन्कर्म कर्मकृत इति व्युत्क्रामत ' इति ।

पयस्याप्रचरणकाले मेषौ व्यतिहरतः ॥ १२७ ॥

स यो मेषो भवति मारुत्यास्तं वारुण्यामवदधाति या मेषी भवति वारुण्यास्तां मारुत्यामवदधातीति वचनात् ॥ १२७ ॥

अन्यतरेणावदानेन सह मेषम् ॥ १२८ ॥

अन्यतरेण पयस्यावदानेन सह मेषमवदधातीति ॥ १२८ ॥

सव्येन स्रुचौ गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातुर्वासो दक्षिणेन मरुद्भ्योनुवाचयति ॥ १२९ ॥

सव्ये पाणावध्वर्युः स्रुचौ कृत्वा दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुर्वासोन्वारभ्याह मरुद्भ्योनुब्रूहीति श्रुतत्वात् ॥ १२९ ॥

वारुणीवदवदानम् ॥ १३० ॥

मारुत्याः पयस्यायाः प्रतिप्रस्थाता करोति ॥ १३० ॥

हविर्भिश्चरित उभौ स्विष्टकृत्प्रभृति ॥ १३१ ॥

हविर्भिश्चरित इति कायेन प्रचयेत्येतदुक्तं भवति । उभावेव स्विष्टकृत्प्रभृतिकुर्वाते सर्वम ॥ १३१ ॥

इडामवदाय प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति ॥ १३२ ॥

तत्र प्रतिप्रस्थाता मारुत्याः ॥ १३३ ॥

द्विरवद्यति ॥ १३३ ॥

स्रुचौ व्यूहतोध्वर्यू ॥ १३४ ॥

अध्वर्युग्रहणं यजमानव्युदासार्थम् ॥ १३४ ॥

समासिच्य वाजिनभक्षः ॥ १३५ ॥

समासिच्य वाजिनशेषौ भक्षः कर्त्तव्यः[१] ॥ १३५ ॥

---

१ तथा चापस्तम्बः ' उभौ वाजिनाभ्यां प्रचरतः शेषौ समवनीयोत्तरे विहारे पूर्ववद्भक्षयन्ति ' इति ।

अध्वर्युविकारात्प्रतिप्रस्थाता भक्षेषु ॥ १३६ ॥

अध्वर्युकर्मकुर्वन्नध्वर्युविकार इत्युच्यते । अतश्च कर्मनिमित्तत्वाद्भक्षेष्वपि भवति ॥ १३६ ॥

मैत्रावरुणश्च होत्रध्वर्युविकारात् ॥ १३७ ॥

यत्र मैत्रावरुणो विद्यते तत्र तस्यापि भक्षो भवति । कुत एतत् । होत्रध्वर्यू विकरोति । होतारं हि पुरोनुवाक्यानुवचनेन विकरोति प्रैषेण वाऽध्वर्युम् । मैत्रावरुणः प्रेष्येति चानुचाहेति वचनात् । अतः सोऽपि तन्निमित्तैर्भक्षैर्युज्यत इति ॥ १३७ ॥

समिष्टयजूंषि तूष्णीं दक्षिणस्याम् ॥ १३८ ॥

वेद्यां भवन्तीति ॥ १३८ ॥

वारुणीनिष्काषेणावभृथम् ॥ १३९ ॥

कर्तुं अपः प्रतियन्तीति वाक्यशेषः । १निष्कासस्य करणत्वेन निर्देशात्पुरोडाशो निवर्त्तते ॥ १३९ ॥

तूष्णीमित्याभ्यवेत्य मज्जयत्यवभृथेति ॥ १४० ॥

तूष्णीमेत्येति सामगानप्रतिषेधः । अभ्यवेत्य च तूष्णीमिति । अपोवक्रमणवाचनप्रतिषेधः । मज्जयति निष्कासस्थालीमवभृथेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १४० ॥

---

१ पयस्यापाचनकाले तापवशादधः स्थालीतललग्नः पयस्याशेषः निष्काश उच्यते । अथास्यै वारुण्यै पयस्यायै क्षामकर्षमिश्रमादाय ' इति श्रुतेः । पात्रे संसक्तः कृष्यते विश्लिष्यते इति कर्षः, क्षामश्चासौ कर्षश्चेति क्षामकर्षः, स्थालीतललग्नः पयस्याशेष इति तदर्थः । अत्र च नाम्ना सौमिकादवभृथाद्धर्मप्राप्तिरतः सोमवदत्र सर्वं कर्तव्यम् । ततो प्रथमं चात्वालसमीप एवोरुं हीति वाचनम् । ततो निष्कासाज्यस्थालीस्रुक्समिद्बर्हिःश्रृतावदानस्फ्यपरिधानवस्त्राद्युपयोक्ष्यमाणमादाय चात्वालोत्करावन्तरेण निष्क्रम्योदकसमीपं गच्छन्ति ।

जायापती स्नातोऽमज्जन्तौ ॥ १४१ ॥

अमज्जन्तावेव स्नानमाचरतः ॥ १४१ ॥

अन्योन्यस्य पृष्ठे धावतः ॥ १४२ ॥

धावुगतिशुध्योः । शोधयतः प्रक्षालयत इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

अन्ये वाससी परिदधाते ॥ १४३ ॥

जायापती ॥ १४३ ॥

पूर्वे दद्यादधिकृतेभ्यो यस्मा इच्छेत् ॥ १४४ ॥

पूर्वे वाससी दद्यादधिकृतेभ्य ऋत्विग्भ्यो यस्मा एवेच्छा भवति । स यस्मै कामयेत तस्मै दद्यादिति वचनात् ॥ १४४ ॥

१ यथेतमेत्याहवनीये समिदाधानं देवानाᳬ समिदसीति ॥ १४५ ॥

यथेतमिति तूष्णीमेवेत्येतदुक्तं भवति । तथा चामहीया जपप्रतिषेधः । आहवनीये समिदाधानं देवानाᳬ समिदसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १४५ ॥

पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् ॥ १४६ ॥

समिधमादधातीति वाक्यशेषः ॥ १४६ ॥

धेनुर्दक्षिणाश्वः षड्वा दश वा ॥ १४७ ॥

धेन्वादीनां विकल्पः ॥ १४७ ॥

कार्त्तिक्याᳬ साकमेधाद्व्यहम् ॥ १४८ ॥

---

१ यथागतमेत्य चात्कालोत्करावन्तरेण तूष्णीमेव एत्य गृहमागत्याहवनीये 'देवानाᳬ समित्' इति मन्त्रेण समिधमादधातीति सूत्रार्थः ।

कार्त्तिकीति कार्त्तिकपौर्णमास्युच्यते । स च चतुर्मासोपलक्षितः कालोऽभिधीयते । अथ यदेष पर्तैश्चतुर्थे मासि यजत इति । तथा च सूत्रकारान्तरम् । पञ्चम्यां पौर्णमास्यां साकमेधा इति । साकमेधा इति च कर्मणो नामधेयम् । तदवयवभेदापेक्षया बहुवचनम् । नाम च व्यवहारार्थम् । मासं साकमेधैरिति । द्व्यहमित्यवाच्यम् । उत्तरसूत्रादेव तत्प्राप्तेः । प्रातर्हुत्वा ऽहुत्या चेति । वाच्यं वा । पूर्वेद्युः कर्त्तव्यस्यापि साकमेधसंज्ञा यथा स्यात् । इतरथा हि पौर्णमास्यामेव कर्त्तव्यस्य साकमेधसंज्ञा स्यात् । तन्माभूदिति द्व्यहग्रहणम् ॥ १४८ ॥

पूर्वेद्युः पर्वाह्णेऽग्नये नीकवते पुरोडाशः ॥१४९॥

पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये पुरोडाशः । पुरोडाशग्रहणं च यजति प्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा ह्याहुतिरप्याशङ्क्येत ॥ १४९ ॥

मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुः ॥१५०॥

अल्पत्वाच्च कालस्य प्रधानमात्रं तत्र[1] ॥ १५० ॥

समिष्टयजुरन्तं भवति ॥ १५१ ॥

सान्तपनीयं कर्म । कुत एतत् । सैव स्तीर्णावेदिर्भवति या मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्य इति वचनात् । गृहमेधीये ॥ १५१ ॥

बर्हिरनुप्रहरणवर्जं वा ॥ १५२ ॥

अथ वा बर्हिर्मात्रमेव न प्रह्रियते । येन प्रतिपत्त्युत्कर्षे पदार्थानामुत्कर्षो न न्याय्यः । तस्माद्बर्हिर्मात्रमेवोत्कृष्यते । एवमपि सति गृहमेध्यन्ते संस्थासंयुक्तपदार्थविधानात् । सान्तपनीयां संस्थाप्येति ब्राह्मणतर्पणं विधीयते । तेनैव च कर्मापवर्गः । एवं च सति बर्हिर्ब्राह्मणतर्पणप्रैषः ब्राह्मणतर्पणं कर्मापवर्गो च पदार्थ-

---

१ अत्र मध्यन्दिनशब्देन त्रिमुहूर्तात्मककालस्योक्तत्वात् सकलस्यानुष्ठानम् ।

चतुष्टयमेवोत्कृष्यते इति सम्प्रदायः । अपरे तु सैव स्तीर्णावेदिर्भवतीत्यनेन सर्वमेवोत्कर्षयन्ति । तथा सान्तपनीयां संस्थाप्येत्येतदनुरूपतरं भवतीति । अन्ये च पुनर्वचनसामर्थ्याद्बर्हिर्मात्रमेवोत्कर्षयन्ति सान्तपनीयासंस्था च बर्हिः प्रहरणेनैवाभिधीयत इति । स चायं पक्षः श्रेयस्करतर इवाभाति ॥ १५२ ॥

इध्मस्थाने शकलपरिधिनिधाय मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सायं चरुः पयसि ॥ १५३ ॥

स्थानशब्दः कार्यवाची । कार्यं हि दृश्यते । शकलानां क्षालनम् । स्थाने निधायेति च प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्प्राकृतमेव निधानम् । अस्ति हि प्रकृतावपरेण प्रणीतास्फ्यं निदधातीध्माबर्हिश्चेति प्रकृतिलिङ्गम् । एवं च स्थानमपि लक्ष्यते । तच्च निधानं पक्षे प्रेपितेन कर्त्तव्यम् । तत्र वज्रः प्रोक्षितोऽङ्गभावमुपयाति । तत्प्रोक्षणेन च ब्रह्मा प्रणीताद्यपकृष्यत इति । गृहमेधिगुणविशिष्टेभ्यो मरुद्भ्यः सायमपराह्णे चरुः कर्त्तव्यः । सायंशब्देन चापराह्णो लक्ष्यते । एवं हि श्रूयते । अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो ऽपराह्णे चरुरिति । स च पयसि श्रप्यते ॥ १५३ ॥

सान्नाय्यवत् ॥ १५४ ॥

तच्च पयः सान्नाय्यधर्मवद्भवति । कुत एतत् । श्रुतेः । शाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रवति सन्दोह्य तं चरुं श्रपयतीति । अपि च मेधो वै पयो मेधास्तण्डुला इति तण्डुलैस्समुच्चारणात्प्राधान्यमवगम्यते । तथा चरुं प्रकृत्य श्रूयते तस्य द्वय्यावृदिति । द्विप्रकारा क्रिया ओषधक्रिया सान्नाय्यक्रिया चेति ॥ १५४ ॥
एवं प्राप्त इदमाह—

तूष्णीं वैकचोदनात् ॥ १५५ ॥

वा शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । अथ वा न सान्नाय्यधर्मवत्तत्पयो भवति । किं कारणम् । अप्रदेयत्वात् । कथमप्रदेयत्वम् । उपसर्जनभावात् । उपसर्जनत्वं च अधिकरणविभक्त्या निर्देशात् । पयसि श्रपयतीति ॥ १५५ ॥

एकचोदनात् ॥ १५६ ॥

एकाहीयं चोदना मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यश्चरुरिति । एका च चोदना नोभे विकर्तुमर्हतीति । अतश्चासान्नाय्ये सन्नाय्यधर्मा वाचनिकाः । शाखया वत्सानपाकृत्येत्येवमादयः । अत एव च मन्त्रोपि न प्रवर्त्तते । वत्सापाकरणमात्रस्य चोदितत्वात् । तथा च शाखान्तरे दर्शनम् । अयजुषा वत्सानपाकृत्येति । दर्शनं चैतन्न वचनम् । अप्रधानत्वात् । वत्सानपाकृत्येति बहुवचनोपदेशात् । केचिद्यावत्सन्दोहमिच्छन्ति । तथा च यदि बहु ओदनः स्यादित्युपपद्यते । गो बहुत्वे हि ओदनस्य बहुत्वं भवतीति । तत्पुनरयुक्तम् । बहुवचनोपदेशात्त्रय एवापाक्रियन्ते । ओदनबहुत्वं च तिसृणामपि गवां सम्भवत्येव । पयसो बहुत्वात् । तस्मात्त्रयाणामपाकरणम् । न च पयसोधिश्रयणमत्र । पवित्रवति सन्दोह्येत्येतावन्मात्र श्रवणात् ॥ १५६ ॥

श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य शरावयोरुद्धरति पात्र्योर्वा ॥ १५७ ॥

श्रपणाभिघारणे अनूद्येते १पिशीलकविधानार्थम् । केचित्पिशीलकोपस्तरणनिषेधार्थमाहुः । तदनुपपन्नम् । न ह्यस्यान्वयप्राप्तस्य निषेधकं वचनमस्ति । शरावयोरुद्धरति पात्र्योर्वेति विकल्पः । अथ द्वे पिशीले वा पात्र्यौ वा निर्णेनिजतीति वचनात् निर्णेजनं श्रुतावनूद्यते । सूत्रकारेणान्वयप्राप्तत्वान्नोपनिबद्धम् । निर्णेजनं च सम्मार्ग उच्यते । प्रकृतौ हि दृष्टं सम्मार्गं प्रकृत्य पात्राणि निर्णेनिजतीति । तच्च गृहमेधिपिशिलीकस्यैव भवति न सौविष्टकृतस्य । शेषकार्यार्थत्वादप्रयोजकत्वं हि तस्य । एवं च सति पशावपि त्र्यङ्गानामभिघारणासादनालम्भा न भवन्ति ॥ १५७ ॥

आसेचने मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्यात्याज्यार्थम् ॥ १५८ ॥

---

१ पिशीलिकः शराव उच्यते ।

ओदनस्य मध्ये सर्पिरासिञ्चत्याज्यकार्याय। आज्यकार्यं च आज्यभागाभिनिर्वृत्तिः ॥ १५८ ॥

याबदुक्तमतः ॥ १५९ ॥

अत ऊर्द्ध्वं यावदुक्तमधस्ताद्यावदुक्तमिति केचित्। तदयुक्तम् । प्रमाणाभावात् । तस्मादतः शब्दो हेत्वर्थे । अतो यावदुक्तम् येनान्वयप्राप्तावप्याज्यभागौ विधीयेते अत आज्यभागविधानेन यावदारादुपकारकं तत्सर्वमत्र न भवति ॥ १५९ ॥

स्तरणयजुषा वेदिमभिमृश्य तूष्णीं वा कृतत्वात्परिधिपरिधानम् ॥ १६० ॥

पुनः संस्कारशङ्कया स्तरणयजुषेत्युच्यते । अत इदमाह तूष्णीं वा कृतत्वादिति । कृतत्वात्संस्कारस्य तूष्णीमेवाभिमर्शनं कर्त्तव्यम् । ततः परिधिपरिधानं भवति । पूर्ववत्तरं चान्वयोक्त्याहवनीयकल्पनमिति ॥ २६० ॥

शकलान्याधाय मत्योद्धृतावासादयति ॥ १६१ ॥

प्रतिग्रहणाच्च इध्मसंख्या न भवति । उद्धृताचोदनावासादयति। तत्र गृहमेध्योदने आज्यमोदनश्च द्वयमपि प्रयोजकम्। आसादनमन्त्रश्चातो विपरिणम्यते प्रियाभ्यां धामभ्यामिति। सौविष्टकृते त्वाज्यमेव प्रयोजकम् । ओदनस्य च ध्रुवस्थानत्वात् । घृताक्तस्योदनो नाज्येति प्रयोगः । आलम्भश्चाज्ययोर्दक्षिणस्य चोदनस्य ॥ १६१ ॥

स्रुक्स्रुवं च सम्मार्ष्ट्यनुद्वास्य वा सम्मार्जनम् ॥ १६२ ॥

चोदनाव्यावृत्तेरनुद्वास्यैव सम्मार्जनम् ॥ १६२ ॥

आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयं दक्षिणात् सौम्यमुत्तरात् ॥ १६३ ॥

गृहमेधिस्विष्टकृतौ चाज्यभागवत्समावदानौ ॥१६४॥

आज्यभागवदिति दक्षिणादेकः अपर उत्तरात् । समावदानाविति उभयोर्द्व्यवदानं नैकप्रत्यवायं स्विष्टकृत इति ॥ १६४ ॥

अप्रत्यभिघारणं च ॥ १६५ ॥

प्रत्यभिघारणं च क्षताभ्यङ्गो न भवति । सौविष्टकृते तु द्विरभिघारणमिति सम्प्रदायः । यच्चोक्तमुपरिष्टादाज्यस्याभिघारयतीति सोनुवादो यथाप्राप्तस्य ॥ १६५ ॥

अनुद्धृत्य वा सहितमाज्यमधिश्रयति ॥ १६६ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । अनुद्धृत्य पिशीलकयोः स्थालीपक्षोयमुच्यते । सहितमाज्यमधिश्रयतीति आहवनीयश्राप्यर्थमुच्यते । तदेव प्रतिवेशमाज्यमधिश्रयतीति वचनात् । अत्र च स्थालीध्रुवार्थे वर्त्तते । तेनाज्यनिर्वापकाले तत्सम्मार्गः क्रियते ॥ १६६ ॥

उद्वास्योभयमासादयति ॥ १६७ ॥

स्थालीमोदनं च तस्मिन्नेवावसर इति ॥ १६७ ॥

न प्राशित्रमिडान्तं भवति ॥ १६८ ॥

अथेडामेवावद्यति न प्राशित्रमिति वचनात् ॥ १६८ ॥

पूर्वे मार्जनमुपहूय ॥ १६९ ॥

पूर्वे पक्षे उपहूय मार्जनं ततो भक्षणम् ॥ १६९ ॥

प्राश्नन्ति युक्ताः ॥ १७० ॥

युक्तग्रहणं यजमानव्युदासार्थम् ॥ १७० ॥

यजमानगृह्या हविरुच्छिष्टाशा ऋत्विजो ब्राह्मणाश्चान्ये बहुश्चेत् ॥ १७१ ॥

बहुश्चेद्दोहनो हविरुच्छिष्टाशा उपनीताः ॥ १७१ ॥

अरिक्तां स्थालीं निदधाति ॥ १७२ ॥

अथैतामनिरशितां कुम्भीमपिधाय निदधातीति वचनात् । अपिधानं च सामर्थ्यप्राप्तत्वान्नोपनिबद्धम् ॥ १७२ ॥

सान्तपनीयां संस्थाप्य ॥ १७३ ॥

संस्था च सम्प्रदाये पदार्थचतुष्टयेन । केषांचिद् दर्विहोममात्रेणैवेति । बर्हिश्च सान्तपनीयासक्तं तत्प्रतिपत्त्या च समाप्तिर्भवत्येवेति ॥ १७३ ॥

प्रातर्वा शेषभावात् ॥ १७४ ॥

प्रातरेव वा परिसमाप्तिः कर्त्तव्या न इदानीम् । कुत एतत् । शेषभावात् । गृहमेधीयाशेषो हि विद्यते दर्विहोमः । तस्मात्प्रातः परिसमाप्तिः ॥ १७४ ॥

मातृभिर्वत्सान्संसृज्य १निवान्या वत्सं बध्नाति ॥ १७५ ॥

तस्यां रात्रौ ॥ १७५ ॥

यावाग्वाग्निहोत्रहोमः ॥ १७६ ॥

प्रातर्हुत्वाऽहुत्वा वा स्थाल्या दर्व्यादत्ते पूर्णादर्वीति ॥ १७७ ॥

अग्निहोत्रं च हुत्वा अहुत्वा वा दर्विहोमः कर्त्तव्य । तत्र गृहमेध्याज्यभागपूर्वस्य विद्यमानत्वात् । आज्यभागयोरननुष्ठानम् ॥ १७७ ॥

---

१ स्वयं नष्टवत्सा परकीयेण वत्सेन या गौर्दुह्यते सा निवान्येत्युच्यते ।

ऋषभमाह्वयितवै ब्रूयात् ॥ १७८ ॥

ऋषभो यथा रौति तथाह्वानं कुरुतेत्येतदुक्तं भवति ॥ १७८ ॥

रुते जुहोति ॥ १७९ ॥

ऋषभस्य ॥ १७९ ॥

अव्याहरति ब्रह्मा जुहुधीत्याह ॥ १८० ॥

ऋषभे ॥ १८० ॥

देहि म इति जुहोत्यृषभो दक्षिणा ॥ १८१ ॥

गृहमेधिशेषत्वेपि वाचनिकी दक्षिणा । ज्योतिष्टोमोदवसानीयावत् । यस्य रुते जुहोति तमेव ऋषभं पूर्णदर्वाय दक्षिणां ददातीति वचनात् ॥ १८१ ॥

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालः ॥ १८२ ॥

अदित्यै चरुरन्यत्रापि ॥ १८३ ॥

यत्रादितिर्देवता श्रूयते तत्र चरुर्भवति । यथा राजसूये अदित्यै महिष्या इति । यद्येवं अदित्यै चरुस्तृतीयेति चरुग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अतोन्यथा व्याख्यायते । यत्रादित्य इति चरुः श्रूयते तत्र न ज्ञायते किमदितिर्देवता उतादित्य इति । तत्रादितिर्देवतात्वमुच्यते । यथा सौत्रामण्यादित्यश्चरुरन्ते चेति । एवं चेत् अदित्यै महिष्या इति चरुर्न लभ्यते वाक्योपलक्षणार्थतया । अथ श्वोभूते महिष्यै गृहान्परेत्यादित्यं चरुं निर्वपतीति । अयमेवाचाङ्ग्राण आदित्येष्टिरिति पृथगङ्गसंस्तुत्यादित्येष्टिरिति च व्यपदेशात्पृथक् ॥ १८३ ॥

तन्त्रत्वे प्राप्त आह—

समानबर्हिषी वा कालकर्मैकत्वात् ॥ १८४ ॥

समानतन्त्रे भवतः । कुतः । कालकर्मैकत्वात् । नात्र कालो

भेदको न च कर्मभेद इति। अतः समानतन्त्रे भवति इति ॥ १८४ ॥

१महाहविरुदवसाय निमर्थ्य ॥ १८५ ॥

कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः। उदवसायैव ह्येतेन यजत इति वचनात्। एतेनेति पर्वणा पर्वव्युपदेशश्च महाहविषयः ॥ १८५ ॥

पूर्वेद्युर्वा ॥ १८६ ॥

न चैतदेवम्। पूर्वेद्युरेवोदवसानमथने कर्त्तव्ये। किं कारणम्। अनीकवत्यादि हि त्र्यम्बकान्तं साकमेधाख्यमेकं पर्वेति। तथोच्यते उदवसायैव ह्येतेन यजत इति। तस्मात्पूर्वेद्युरेव२ ॥ १८६ ॥

३नित्येभ्योधिकान्यैन्द्राग्नो माहेन्द्रश्चरुर्वैश्वकर्मण एककपालः ॥ १८७ ॥

नित्येभ्यः पञ्चभ्योधिकान्यैन्द्राग्नादीनि भवन्ति ॥ १८७ ॥

उत्तरवेद्यग्निप्रणयनमन्थनपृषदाज्यं च वरुणप्रघासवत् ॥ १८८ ॥

उत्तरवेद्यग्निप्रणयनपृषदाज्यानि वरुणप्रघासवदिति युक्तम्। मन्थनं तु तत्रापि वैश्वदेविकं नोदकेनेहापि। तत्किमिति वरुणप्रघासवदित्युच्यते। उभयत्राधिकहविः सम्बन्धविधानार्थतयेत्यदोषः। अन्तरायेपि ह्यधिकानां मन्थनं यथा स्यादिति ॥ १८८ ॥

---

१ अथ महाहविराह—

२ अस्मिन्पक्षे केचिदेवमाहुः— समारोह्योदवसाय गार्हपत्यं निमथ्यं साकमेधार्थमेव साधरणावग्नी विहृत्यानीकवतीयादतिप्रणयनम्। ततश्च पित्र्यादिषु पूर्वो मध्याहवनीय एवोपस्थानादौ तस्य साधारणत्वात्। अयमपि पक्षो युक्ततर इव दृश्यते। अन्ते ऽग्न्योः समारोपविधानात्। 'अग्नी समारोह्य' इति।

३ अथ महाहविषि हवींष्याह—

ऋषभो दक्षिणा ॥ १८९ ॥

पितृयज्ञ उपांशु चरणम् ॥ १९० ॥

पितृयज्ञ इति कर्मणां नामधेयम् । पितृसम्बद्धो यज्ञः । पितरो वै त आसंस्तस्मात्पितृयज्ञो नामेति । तत्रोपांशु चरणशब्दात्सर्वमुपांशुभवति न देवतामात्रम् ॥ १९० ॥

पुरस्तादुपचारः ॥ १९१ ॥

अन्वयादुत्तरोपचारत्वे प्राप्ते यदनियतस्थानं तस्य पुरस्तादुपचारः । अनेन च दिग्विपर्ययो ज्ञायते । पित्र्यत्वात् दक्षिणामुखं कर्मणि प्राची उत्तरावदिति पुरस्तादुपचार इत्युक्तम् ॥ १९१ ॥

ब्रह्मयजमानयोश्च ॥ १९२ ॥

इदमन्वयप्राप्तमेवोच्यते । ब्रह्मयजमानायोश्च पुरस्तादुपचारः ॥ १९२ ॥

पूर्ववद्वा ॥ १९३ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्ववच्छब्देन च दिग्विपर्यवशादपरादिक् गृह्यते । न दक्षिणा । तथाचोपरिष्टाद्वक्ष्यति पश्चात्परीतो ब्रह्मयजमानौ पुरस्तादग्नीदिति इत्थाद्यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीतः पुरस्तादग्नीदिति श्रुतेः । तथा हविर्भिश्चरिष्यन्तः प्रतिविपर्यन्तीति । तथा एतैर्हविर्भिः प्रचरिष्यन्त इत्थाद्यजमानश्च ब्रह्मा च पुरस्तात्परीतः पश्चादग्नीदिति । अतः पूर्ववच्छब्देनापरादिक्परिगृह्यते ॥ १९३ ॥

अपत्नीकः ॥ १९४ ॥

पत्नीकर्तृकपदार्थनिवृत्तिरित्येके । यत्पत्न्या कर्त्तव्यं तदत्र न भवति आज्यावेक्षणादि । पत्नीप्रतिषेधात्प्रतिनिधिः करोतीत्यपरे । पदार्थः प्रधानभूतः कर्त्ता गुणभूतः । पदार्थप्राधान्याच्च कर्त्रन्तरमाक्षिप्यते । तस्मात्प्रतिनिधिना कर्त्तव्यम् । तत्पुनर्विचारयित-

व्यम् । प्रतिनिधिरभावे प्रवर्त्तते । यत्र पुनः शास्त्रतः पर्युदासस्तत्र कथं प्रतिनिधिरभावे प्रवर्त्तते । यं प्रतिनिधीयते स एव पर्युदस्त इति ॥ १९४ ॥

दक्षिणाग्निराहवनीयवत् ॥ १९५ ॥

वत्युपदेशात्स्वकार्यापरित्यागेन दक्षिणाग्निराहवनीयकार्यं विधीयते ॥ १९५ ॥

पूर्वेणाहवनीयं प्रणीताः परिहरत्यर्थवच्च ॥ १९६ ॥

न्यायसूत्रे एव्य गार्हपत्याहवनीययोरन्तरा गमनप्रतिषेधात् ॥ १९६ ॥

पितृभ्य सोमवद्भ्यः षट्कपालः ॥ १९७ ॥

सोमवद्गुणविशिष्टेभ्यः पितृभ्यः षट्कपालो भवति ॥ १९७

सोमाय वा पितृमते ॥ १९८ ॥

विकल्पेन श्रवणात् ॥ १९८ ॥

पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः ॥ १९९ ॥

भवन्ति ॥ १९९ ॥

पितृभ्योग्निष्वात्तेभ्यो मन्थः ॥ २०० ॥

भवतीति वाक्यशेषः ॥ २०० ॥

चतुर्वा ग्रहणम् ॥ २०१ ॥

पितृत्र्यत्वात्सकृद्ग्रहणे प्राप्ते अन्वयाच्चतुर्ग्रहणम् ॥ २०१ ॥

गार्हपत्यस्य पुरस्तादवहननपेषणे ॥ २०२ ॥

उत्तरेणान्वाहार्यपचनं दक्षिणातिष्ठन्नवहन्तीति वचनात् ॥२०२॥

दक्षिणार्द्धे कपालोपधानम् ॥ २०३ ॥

दक्षिणार्द्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपदधातीति वचनात् ॥ २०३ ॥

धानाभर्जनम् दक्षिणाग्नौ ॥ २०४ ॥

अन्वाहार्यपचने धानाः कुर्वन्तीति वचनात् ॥ २०४ ॥

श्रपणपेषणविपर्यासेऽपि धर्माः ॥ २०५ ॥

धानानां श्रपणपेषणयोर्विपर्यासः । तस्मिंश्च सति तद्धर्मा न भवन्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ २०५ ॥

अभिमृश्यार्धाः पिष्ट्वा निवान्या दुग्धे

सकृन्मथित एकशलाकया [1]मन्थः ॥ २०६ ॥

अभिमर्शनं श्रुताश्रुतसंवित्त्यर्थं प्रकृतावुक्तम् । तमभिमृशति श्रुतं वेदानीति च । धानाभिमर्शनं न शक्यते कर्तुमित्यतोऽभिमर्शनं पुरोडाशविषयं द्रष्टव्यम् । अभिमृश्य पुरोडाशमर्धाः धानाः पिष्ट्वा निवान्या दुग्धे सकृदुपमथित एकशलाकया मन्थो भवति ॥ २०६ ॥

अग्रहणं मन्थस्य ततोर्द्धाः पिं

षन्तीति श्रुतेः ॥ २०७ ॥

अथपितृभ्यो वर्हिषद्भ्योऽन्वाहार्यपचने धानाः कुर्वन्ति ततोर्धाः पिंषन्तीति श्रुतत्वात् ॥ २०७ ॥

ग्रहणं वा चोदितत्वात् ॥ २०८ ॥

वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । ग्रहणं वा मन्थस्य भवति । चोद्यते हि अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो निवान्यायै दुग्धे सकृदुप-

१ मन्थ अङ्वालिताः सक्तव उच्यन्ते ।

मथित एकशलाकया मन्थो भवतीति। चोदितत्वात् अवहननश्रपणयोः सहसंयोगात् ॥ २०८ ॥

दक्षिणेन दक्षिणाग्निं परिवृतमुदग्द्वारं तन्मध्ये वेदिं करोत्यवान्तरादिक्-सूक्तिमाप्त्यान्ते ॥ २०९ ॥

दक्षिणाग्नेर्दक्षिणत उदग्द्वारं परिवृतमध्ये वेदिं करोति अवान्तरदिक्स्रक्तिम्। दिक्स्रक्तिर्हि चतुरस्रं पित्र्ये कर्मणि स्मर्यते। अत उच्यते अवान्तरदिक् स्रक्तिमिति ॥ २०९ ॥

दक्षिणाग्निं मध्येऽस्याः करोति ॥ २१० ॥

ततोऽन्वाहार्यधिश्रपणम्। मध्यशब्दो गर्भवाची ॥ २१० ॥

प्रणीतानुहरणं ब्रह्मयजमानौ चानुगच्छतः ॥ २११ ॥

न्यायसूत्रमेतत्। अतोऽन्यत्राप्यग्निप्रणयने प्रणीतानुहरणादि भवत्येव। वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ॥ २११ ॥

स्फ्यादानादि करोति ॥ २१२ ॥

यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणे ॥ २१३ ॥

पित्र्यत्वात्प्राचीनावीतिप्राप्ताविदमुच्यते ॥ २१३ ॥

द्विर्वोपभृति ॥ २१४ ॥

ग्रहीतव्यम्। द्विरुपभृति गृह्णीयादिति विधाय प्रतिप्रसव उच्यते। तद्वद्वावेव कृत्व उपभृति गृह्णीयादिति। अतो विकल्पः॥२१४॥

प्राग्ग्रन्थि बर्हिः ॥ २१५ ॥

कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः ॥ २१५ ॥

विस्रंस्य यूनं चाग्रे गृहीत्वा त्रिस्तृणन्नग्निं पर्येति ॥ २१६ ॥

बर्हिर्विस्रंस्य यूनं चोभयमग्रे गृहीत्वा वेदिं स्तृणन् त्रिः पर्येति । तथा च स्तरणं कर्त्तव्यम् यथोत्तरतोपवर्गो भवति ॥ २१६ ॥

प्रस्तरमात्रं शिष्ट्वा तावत्प्रतिपर्येति ॥ २१७ ॥

प्रस्तरमात्रं परिशिष्य त्रिरेव पर्येति ॥ २१७ ॥

तं स्तृणात्यविधृतिम् ॥ २१८ ॥

तमिति प्रस्तरनिर्देशः ॥ २१८ ॥

प्राक्संस्थं हविरासादनम् ॥ २१९ ॥

अवरोक्तमिति प्राप्तौ दिग्विपर्ययप्रज्ञप्तये प्राक्संस्थतोच्यते ॥ २१९ ॥

सामिधेनी प्रैषाद्याज्यभागाभ्यां यज्ञोपवीतिनः सर्वे ॥ २२० ॥

भवन्तीति वाक्यशेषः ॥ २२० ॥

पश्चात्परीतो ब्रह्मयजमानौ पुरस्तादग्नीत् ॥२२१॥

यदि पुरस्तादुपविष्टौ नोचेत् स्थितावेवेति ॥ २२१ ॥

आश्राव्य सीद होतरित्येव ब्रूयात् ॥ २२२ ॥

एवकारकरणाच्च होतृवरणम् । पितृयज्ञे न होतारं वृणीते नार्षेयमिति वचनात् ॥ २२२ ॥

अपबर्हिषः प्रयाजा अनुयाजाश्च ॥ २२३ ॥

प्रजा वै बर्हिर्नेत्प्रजाः पितृषु दधातीति निषेधात् ॥ २२३ ॥

असमानयनं वा बर्हिः संयोगात् ॥ २२४ ॥

समानयनं चात्र न भवति । बर्हिः संयोगात् । चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषीति । वा समानयनं भवति । चतुर्थसंयोगात् । चतुर्थे प्रयाजे समानयतीति । बर्हिषीत्यनुवाद एव । बर्हिः प्रयाजस्य चतुर्थत्वात् । तथान्यत्रापि चतुर्थे चतुर्थे समानयतीत्युक्तम् ॥ २२४ ॥

प्रत्यगतीत्य जुहोति ॥ २२५ ॥

एवमेव हि प्रयाजेषु श्रूयते । प्रसृतोऽध्वर्युः स्रुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह समिधो यजेति । सोपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजति । तथानुयाजेष्वपि स्रुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति सोपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ जयति । एवं चोभयत्र चोदकानुग्रह एव भवति । प्रकृतौ हि दक्षिणां दिशं गत्वा होमः कृतः इहापि दिग्विपर्ययेण प्रतीच्येव दक्षिणेति । प्रधाने तु चोदकप्राप्तस्य प्रत्यग्गमनस्य प्रत्यक्षः प्रतिषेधः । प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीति ॥ २२५ ॥

हविर्भिश्चरिष्यन्तः प्रतिविपर्यन्ति ॥ २२६ ॥

प्रतिशब्दप्रयोगाद्यदि सामिधेनिप्रैषादादौ विपर्ययकृतः । अथ पश्चादुपविष्टौ ततो व्यवस्थितावेति ॥ २२६ ॥

सर्वेभ्योवद्यति यथा पूर्वं; सोमवद्भ्यो मध्यात्सकृत्सकृत्सहावदधाति ॥ २२७ ॥

एवं हि श्रूयते । स उपस्तृणीत आज्यमथास्य पुरोडाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह मन्थस्य तत्सकृदवदधातीति ॥ २२७ ॥

द्विरभिघारणमनतिक्रमणं च ॥ २२८ ॥

वाचनिकम् ॥ २२८ ॥

सोमवद्भ्य एवायं प्रकारो माभूदित्यत आह—

सोमाय वा पितृमत इति ॥ २२९ ॥

एवं बर्हिषद्भ्य उत्तरतो धानामन्थपुरोडाशानाम् ॥ २३० ॥

एवं शब्देन सर्वमतिदिश्यते ॥ २३० ॥

अग्निष्वात्तेभ्यो दक्षिणतो मन्थपुरोडाशधानानाम् ॥ २३१ ॥

अत्रैवं शब्दोनुवर्त्तते ॥ २३१ ॥

पुरस्तादग्नये कव्यवाहनाय यथापूर्वꣳ स स्विष्टकृत् ॥ २३२ ॥

कव्यवाहनगुणविधानेन गुणान्तरस्य निवृत्तिर्मा भूदिति स स्विष्टकृदित्युच्यते । अस्तु तथेति चेत् । नादृष्टार्थत्वात् । हविषामवदानप्रदेशविधानं शाखान्तरात् । अत्र सोमवद्यागे यद्धानामन्थयोरवदानग्रहणं तद्गुणमात्रं न हि तयोस्तत्र देवता सम्बन्धः । अवदानमात्रश्रवणात् । उत्पत्तौ हि षट्कपालावरुद्धः सोमवद्यागउत्पन्नः । तेन धानानां मन्थस्य च न समुच्चयः शक्यते वक्तुम् । न हि विकल्पो न वैपरीत्येन बाध्यबाधकभावः । एवमेव गुणभावेन श्रवणमिति । प्रयोजनं तद्ग्रहणे यागस्यानावृत्तिरिति । एवं बर्हिषद्यागे अग्निष्वात्तयागे च ॥ २३२ ॥

ओꣳ स्वधेत्यस्तु स्वधेति वा श्रुतप्रत्याश्रुते स्वधा नम इति वषट्कारः ॥ २३३ ॥

एतच्च प्रधानेषु कव्यवाहने च विकल्पेन श्रूयते । एतैर्हविर्भिः प्रचरिष्यते इति प्रकृत्य तदुताश्रावयन्त्योꣳस्वधेत्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रवणꣳ स्वधा नम इति वषट्कार इत्याह । तस्माच्च सर्वत्रैतत् ॥ २३३ ॥

मन्थमुपहूय होताध्वर्युर्ब्रह्माग्नीदवघ्रायं निदधाति ॥ २३४ ॥

एवमेव हि श्रूयते । तदेते प्रयच्छन्तीति नोपनिबद्धं सामर्थ्यपरिप्राप्तत्वात् ॥ २३४ ॥

प्राशित्रमवदायेडां वा सर्वे प्राश्नन्ति वा ॥२३५॥

प्राशित्रेडादि मन्थोपहवेन सह विकल्प्यते । इडां च सर्वे प्राश्नन्ति वा । अवजिघ्रन्ति वा। एवमेव हि श्रूयते । यथात्वेवेतरस्य यज्ञस्येडाप्राशित्रं समवद्यन्त्येवमेवैतस्यापि समवद्येयुस्तामुपह्रयावैवजिघ्रन्ति न प्राश्नन्ति इति प्रतिषिध्य प्रति प्रसवः प्राशितव्यं त्वेव वयं मन्यामह इति ॥ २३५ ॥

वेदिं त्रिः परिषिञ्चत्युदपात्रेणाध्वर्युर्यजमानो वा ॥ २३६ ॥

वेति विकल्पः ॥ २३६ ॥

स्रक्तिषु पित्रवनेजनं परिषिच्य परिषिच्य पूर्ववदुत्तरापरस्यां प्रथमम् ॥ २३७ ॥

स्रक्तिषु कोणेषु पितृसम्बद्धमवनेजनम् । पूर्ववदित्यसाववनेनिक्ष्वेति उत्तरापरस्यां स्रक्त्यां प्रथमम । तच्च परिषिच्य परिषिच्य क्रियते ॥ २३७ ॥

सव्ये समवदाय सर्वेभ्यो यथावनिक्तं पिण्डान्ददात्यसावेतत्त इति ॥ २३८ ॥

सव्ये पाणौ कृत्वा सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवदाय येषु प्रदेशेष्ववनेजनं कृतं तत्र पिण्डान्ददात्यसावेतत्त इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३८ ॥

उत्तरपूर्वस्यां पाणी निमृष्टेऽत्र पितर इति ॥२३९॥

उत्तरपूर्वस्यां स्रक्त्यां पाणिनिमार्जनं करोत्यत्र पितर इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३९ ॥

यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदञ्चोक्षन्नमीमद-न्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्याम् ॥ २४० ॥

ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वेति श्रुतत्वात् । उदग्द्वारत्वा-त् परिवृतस्य उदञ्च इत्यवाच्यम् । प्राप्तत्वादेव पृष्ठतोनवलोकना-र्थमुच्यते । अथ वानुपस्थानसम्बन्धः । उदञ्च उपतिष्ठन्त इति । द्वा-भ्यामिति न वक्तव्यं परादिना पूर्वान्तप्राप्तेः । वक्तव्यं वा प्रकरणा-भावात् । प्रकरणस्थानां हि स न्यायः ॥ २४० ॥

मनोन्वाह्वामह इति गार्हपत्यं तिसृभिः ॥२४१॥

उपतिष्ठन्त इत्यनुवर्त्तते ॥ २४१ ॥

प्राचीनावीती प्रविश्यामीमदन्तेति दाता जपति ॥ २४२ ॥

अथ यतरो ददाति स पुनः प्राचीनावीती भूत्वाभिप्रपद्य जप-तीति श्रुतत्वात् । दातुः प्राचीनावीतिग्रहणे न सर्वे प्राचीनावीतिनो भवन्ति । येनोपरिष्टाद्यज्ञोपवीति विधानम् । ते सर्व एव यज्ञोपवीति-नो भूत्वानुयाजाभ्यां प्रचरिष्यन्त इति ॥ २४२ ॥

अवनेज्य पूर्ववत्प्रदक्षिणम् ॥ २४३ ॥

परिषेकः प्रदक्षिणम् ॥ २४३ ॥

नीवीं विस्रंस्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति षड्वा नमस्कारान् ॥ २४४ ॥

प्रत्यञ्जलिकरणं षट्कृत्वो नमस्करोतीति वचनात् ॥ २४४ ॥

गृहान्नः पितरो दत्तेति च ॥ २४५ ॥

जपति ॥ २४५ ॥

ब्रह्मामन्त्रणादि प्राक्स्रुग्व्यूहनात्प्रयाजवत् ॥ २४६ ॥

ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति ब्रह्मामन्त्रणम् । तस्य यदादौ तदादि । उल्मुकसमासादीत्यर्थः । उल्मुकसमासस्य ह्यनुयाजाङ्गत्वात् । प्रयाजवदिति च यज्ञोपवीतं देशगमनं च ब्रह्मयजमानयोर्वर्तिनातिदिश्यते प्राक्स्रुग्व्यूहनात् ॥ २४६ ॥

यज्ञोपवीतिविपर्ययम् ॥ २४७ ॥

स्रुग्व्यूहनादारभ्य पित्र्यत्वात्कर्मणः प्राचीनावीतित्वमेव भवति । न देशविपर्ययो ऽविहितत्वात् ॥ २४७ ॥

न प्रस्तरमादत्ते ॥ २४८ ॥

नाध्वर्युः प्रस्तरꣳ समुल्लुम्पतीति ॥ २४८ ॥

अनुप्रहरेत्युक्ते न किञ्चनानुप्रहरति ॥ २४९ ॥

अथाग्नीदाहानुप्रहरति स न किञ्चनानुप्रहरतीति वचनात् ॥ २४९ ॥

तूष्णीमात्मानꣳ सꣳस्पृशति ॥ २५० ॥

उपस्पृश्य परिधीन्नानुप्रहरति ॥ २५१ ॥

उपस्पर्शनं च केचिन्मन्त्रेण कुर्वन्ति तत्पुनर्न, वचनाभावात् । अपूर्वत्वाच्च ॥ २५१ ॥

शंय्वन्तं भवति ॥ २५२ ॥

पितृयज्ञकर्म शंय्वन्तं भवतीति वचनात् ॥ २५२ ॥

बर्हिः परिध्यग्नौ प्रास्यति ॥ २५३ ॥

अथैतद्बर्हिरनुसमस्यति परिधींश्चेति श्रवणात् ॥ २५३ ॥

हविरुच्छिष्टं च ॥ २५४ ॥

अनुसमस्यति ॥ २५४ ॥

अप्सु प्राश्यं वा ॥ २५५ ॥

अप्सु प्राश्यं वेति विकल्पः । अस्य चागन्तुत्वादन्ते निवेशः ॥ २५५ ॥

त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान् यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकान् ॥ २५६ ॥

त्रैयम्बकानिति नामधेयम् । तस्मात्त्रैयम्बकानामेति । रुद्रदेवत्यान् एककपालान् यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकान् । गृह्यशब्दोऽत्र प्रजाविषयः । करम्भपात्रवत्तुल्यश्रुतित्वात् । एकेनातिरिक्ता भवन्त्येकाधिकान् ॥ २५६ ॥

चतुरो वा ॥ २५७ ॥

चतुःसंख्या वा द्विप्रजैकप्रजानाम् ॥ २५७ ॥

उदङ्मुखः सर्वम् ॥ २५८ ॥

उदङ्ङासीन एतान् गृह्णातीत्युक्त्वा अत्रोचत् स तत एवोपोत्थायोदङ्तिष्ठन्नवहन्त्युदीच्यौ दृषदुपले उपदधात्युत्तरार्धे गार्हपत्यस्य कपालान्युपदधातीति ॥ २५८ ॥

देशांश्च ॥ २५९ ॥

आखूत्करचतुष्पथस्थाणुवृक्षवल्मीकादीन् उदङ्प्रतिपद्यते ॥२५९॥

जुहोतयो वषट्कारान् ॥ २६० ॥

जुहोतय इति कुतः । मन्त्रे स्वाहाकाराम्नानात् । अन्वाहार्यपचनादुल्मुकमादायोदङ्परेत्य जुहोतीति च श्रवणात् । तथा पलाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहोतीति श्रवणात् । चतुष्पथे जुहोतीति च । अतो जुहोतय इत्युक्तम् । यद्येवमवषट्कारानिति किमुच्यते । यत्त्र्यम्बकैरयजन्तेति च यजत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । जुहोति शब्दश्च वषट्काराधिकेपि दृश्यते । उभयतो यूपं प्रत्यङ्मुखो जुहुत इति । होममन्त्रश्च । अस्तुतथेति चेत् । न, तत्राहत्य विधानात् । तौ वै वषट्कृतौ सन्तौ मन्त्रेण हूयेते इति । तस्मादवषट्कारानित्युच्यते ॥ २६० ॥

अक्तान्वा ॥ २६१ ॥

ते वा अक्ताः स्युरित्युक्त्वा त उ वा अनक्ता एव स्युरिति विकल्पः ॥ २६१ ॥

पात्र्यां कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय चतुष्पथे पलाशपत्रमध्यमेन होमः ॥ २६२ ॥

तान्सार्द्धं पात्र्यां समुद्वास्येति वचनात् । एकपात्र्यां दक्षिणाग्न्युल्मुकम् । आदानस्य दृष्टार्थत्वात् । तत्रैव होमो भवति । यद्येवं चतुष्पथे जुहोतीति कथम् । तत्रैवोल्मुकं स्थापयित्वा हूयमाने चतुष्पथे हुतमेव भवति । द्व्यधिकरणा हि क्रियेयं श्रूयत इति । पलाशपत्राणां यन्मध्यमं तत्पलाशपत्रमध्यमम् । यद्वा पलाशपत्रं च तन्मध्यमं चेति पलाशपत्रमध्यमं तेन होमः ॥ २६२ ॥

सर्वेषामवदानं सकृत्सकृदतिरिक्तवर्जम् ॥ २६३ ॥

एककपालानां वाचनिकं सकृदवदानम् । स सर्वेषामेवावद्यत्येकस्यैव नावद्यति य एषोतिरिक्तो भवतीत्यतिरिक्तवर्जमित्युक्तम् ॥ २६३ ॥

अक्तेषु मिश्रणम् ॥ २६४ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ २६४ ॥

एष त इति जुहोति ॥ २६५ ॥

अतिरिक्तमाखूत्कर उपकिरत्येष त इति ॥२६६॥

उपकिरणं च तिरः करणम् । तिर इव वै गर्भास्तिर इवैतद्यदुपकीर्ण इति। आखूत्करस्य केचिदाहवनीयधर्मान् कुर्वन्ति। तच्चायुक्तं होमाश्रवणात् । उपकिरणं ह्यत्र विहितमिति ॥ २६६ ॥

आगम्याव रुद्र मदीमहीति जपन्ति ॥ २६७ ॥

अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरूनाघ्नाना-स्त्र्यम्बकमिति ॥ २६८ ॥

बहुवचनोपदेशात्सर्वेषां परिगमनम् । पितृवदिति वचनादपसव्यम् ॥ २६८ ॥

देववच्चेति प्रदक्षिणम् ॥ २६९ ॥

एतेनैव दक्षिणानाघ्नानाः ॥ २७० ॥

एतेनैव मन्त्रेण दक्षिणानाघ्नानाः परियन्ति ॥ २७० ॥

कुमार्यश्चोत्तरेणोभयत्र पतिकामा भगकामा वा ॥ २७१ ॥

उत्तरेण मन्त्रेणोभयत्र देववत्पितृवच्च पतिं कामयमानाः । सौभाग्यं वेति ॥ २७१ ॥

रौद्रान्यजमानोऽञ्जलिं नोदस्यत्यगोः प्रापणम् ॥ २७२ ॥

रौद्राः पुरोडाशाः, तान्रौद्रान् पुरोडाशान् यजमानोऽञ्जलिनोत्क्षिपति । अगोः प्रापणम् । यथा गौर्नोदाप्नुयादिति ॥ २७२ ॥

पततः प्रतिगृह्णत्यैनानशक्य उपस्पर्शनम् ॥२७३॥

अशक्ये ग्रहणे पतितानामुपस्पर्शनम् ॥ २७३ ॥

मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां कुपे वा सज्योभयतः स्थाणुवृक्षवंशवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवदासजत्येतत्त इति ॥ २७४ ॥

१मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां वा २कुपे वासज्योभयतःस्थाण्वादीनामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवद्गोः प्रापणं एतत्त इत्यनेन मन्त्रेणासजति । आसञ्जनं चावलगनम् । आसजत्यवलगयति ॥ १७४ ॥

कृत्तिवासा इति च ॥ २७५ ॥

मन्त्रमात्रोपदेशात् क्रियाया अनिर्दिष्टत्वात्तन्निश्चलीकरणमात्र क्रियात्र द्रष्टव्या । तथानिष्वापयत्यैवैनमेतत्स्वपन्न हि कश्चन हिनस्तीति वाक्यशेषः ॥ २७५ ॥

अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपः ॥ २७६ ॥

पृष्ठतोनवलोकयन्त एत्यापामुपस्पर्शनं कुर्वन्ति बहुवचनोपदेशात् । अत्र च वाशब्दोप्यर्थे ।अग्निपरिगमनादि कर्मापवर्गसमिदाधानान्ते कर्तव्यम् । आगन्तुत्वात् । तथा च वाक्यशेषः । ते प्रतीक्षं पुनरायन्ति पुनरेत्याप उपस्पृशन्ति । अनपेक्षमेत्याप उपस्पृशन्तीत्यतो रुद्रियेणात्र वा एतद्चारिषुरिति भूतकालनिर्देशात् निर्वृत्तं रुद्रियं कर्मेति गम्यते । अथ वा पाठानु-

---

१ यत्र तृणमय आवपने धान्यं वध्यते तन्मूतम् ।

२ वेणुनिर्मितभाजनद्वययुक्तो दारुविशेषो वीवधापरपर्यायः कुपः ।

पूर्व्यां अव रुद्र मदीमहीति जपसमनन्तरं क्रियेत ततश्चाचारिषुरित्येतदनुपपन्नार्थं स्यादिति ॥ २७६ ॥

शुनासीरीयमतः ॥ २७७ ॥

स यत्रैव सकामैर्धैर्यजते तच्छुनासीर्येण यजेतेति वचनात् ॥ २७७ ॥

यदेच्छेत् ॥ २७८ ॥

यदा वा इच्छा भवति । तस्माद्यदैव कदाचैतेन यजेतेति श्रुतेः । उत्तरेषु वा ज्योत्स्नेष्विति च शाखान्तरात् ॥ २७८ ॥

पौर्णमासधर्मा बर्हिर्वर्जम् ॥ २७९ ॥

अथैतान्येव पञ्च हवीꣳषि भवन्तीत्यनेन प्राप्तानां निवृत्त्यर्थमुच्यते । पौर्णमासधर्मा बर्हिर्वर्जमिति । तच्चैतच्छाखान्तरवचनाद्द्रष्टव्यम् । अपरे तु वर्णयन्ति तस्यावृन्नापकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति पृषदाज्यन्न मन्थन्त्यग्निं पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोनुयाजा एकꣳ समिष्टयजुरिति । उत्तरवेदिपृषदाज्ययोः प्राप्त्यभावादनुवादः । एवं चेदनिषिद्धानां देशवासः प्रस्तरादीनां प्राप्तिर्भवत्येव । सूत्रकारेण च बर्हिर्वर्जं सर्वेषां निषेधः कृतः । तच्च शाखान्तरवचनादेवोपपद्यते ॥ २७९ ॥

नित्येभ्योधिकानि शुनासीराभ्यां द्वादशकपालः ॥ २८० ॥

इन्द्राय वा शुनासीरायेति देवताविकल्पः ॥ २८० ॥

वायव्यं पयः ॥ २८१ ॥

अथ वायव्यं पयो भवतीति वचनात् ॥ २८१ ॥

लौकिकम् ॥ २८२ ॥

तच्च लौकिकं भवति धर्मरहितम् ॥ २८२ ॥
कुत एतत्—

प्रतिधुक् श्रुतेः ॥ २८३ ॥

प्रतिधुक् शब्देन च प्रातर्दुग्धमात्रं धारोष्णमभिधीयते । तथा-चाह । गौर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतमिति । एवं च धर्मानुष्ठाने सति आज्यनिर्वापकाले दोहः प्राप्नोति श्रपणं च । अत्र प्रतिधुक्त्वं विरुध्येत इति ॥ २८३ ॥

एवं प्राप्त इदमुच्यते—

नाविरोधात् ॥ २८४ ॥

न लौकिकं भवति । वैदिकमेव धर्मवद्भवति । कुत एतत् । अविरोधात् । यागकाल एव दोहः करिष्यते । धर्माः प्रधानभूताः कालो गुणभूतः । अतो धर्मानुग्रहाय गुणभूतकालबाधेन तत्रैव धर्माः करिष्यन्ते । ये च विरुध्यन्ते ते एव न क्रियन्ते परिक्षालनश्रपणादयः । तस्मात्साधूक्तं नाविरोधादिति ॥ २८४ ॥

प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ २८५ ॥

यत्र प्रक्रियन्ते धर्माः सा प्रकृतिः । ऐन्द्रं पयो माहेन्द्रं पय इति तद्धितान्तता व्यक्तता वेति । सा चेह दृश्यते वायव्यं पय इति ॥ २८५ ॥

यवागूर्वा ॥ २८६ ॥

तण्डुलैः शिथिलपक्वा यवागूरित्युच्यते । वेति विकल्पः । यवागूर्वा पयो वा भवति ॥ २८६ ॥

सौर्य एककपालः ॥ २८७ ॥

भवतीति वाक्यशेषः ॥ २८७ ॥

सीरं षड्योगं दक्षिणा ॥ २८८ ॥

सीरं लाङ्गलं षड्भिरनडुद्भिर्युक्तमित्यर्थः । इयं दक्षिणा ॥ २८८ ॥

ओष्टारौ वा ॥ २८९ ॥

वोढारौ महान्तौ बलीवर्दौ वेति विकल्पः ॥ २८९ ॥

श्वेतोऽश्वः सौर्यस्य ॥ २९० ॥

दक्षिणा । सौर्यं प्रकृत्याह तस्याश्वः श्वेतो दक्षिणेति ॥ २९० ॥

अभावो गौः ॥ २९१ ॥

अश्वाभावे गौर्भवति । यद्यश्वं श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यादिति ॥ २९१ ॥

साकमेधसमनन्तरमुत्तरेषु वा ज्योत्स्नेष्विति शुनासीरीयमुक्तम् । अन्यदपि पक्षान्तरमस्ति तदर्थमाह—

संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युदृष्टे शुनासीरीयेणेष्ट्वा सोमेन पशुनेष्ट्या वा यजेत पौर्णमास्याम् ॥ २९२ ॥

यो नाम चातुर्मास्ययागैरहोरात्रद्वारेण संवत्सरं व्याप्तुमिच्छति स संवत्सरेप्सुः । तथा चोक्तम् । तद्धैके रात्रीरापिपयिषन्तीति । तस्य संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युदृष्टे शुनासीरीयम् । फाल्गुनापौर्णमास्यः पूर्वं यदुदृष्टं चन्द्रमसः शास्त्रतः प्रथममुदर्शनं तत्फाल्गुन्युदृष्टम् । फाल्गुनावतारप्रतिपदित्यर्थः । तत शुनासीरीयेणेष्ट्वा सोमेन पशुनेष्ट्या वा पौर्णमास्यां यजते । सोमोऽग्निष्टोमः । पशुरग्नीषोमीयः । इष्टिराग्नेयीति विकल्पः ॥ २९२ ॥

आवृत्तिरनीजानस्य ॥ २९३ ॥

सोमे पश्विष्टिभिरनीजानस्यावृत्तिर्भवति । एतदुक्तं भवति । उत्सर्गपक्ष एवैतैर्यजेतेति ॥ २९३ ॥

आवृत्तौ कर्मविवेचनायाह—

फाल्गुन्युपवसथे शुनासीरीयं प्रातर्वै-

श्वोदेवम् ॥ २९४ ॥

फाल्गुन्या उपवसथः फाल्गुन्युपवसथः । उपवसथशब्देन प्राक्कालीनमहरुच्यते । चतुर्दशीति एतदुक्तं भवति । तत्र शुनासीरीयं प्रातः पौर्णमास्यां वैश्वदेवमिति ॥ २९४ ॥

सपाशुकान्यपि चातुर्मास्यानि सन्ति तदर्थमाह—

सपशुषु पशुतन्त्रं प्राधान्यात् ॥ २९५ ॥

सपशुषु चातुर्मास्येषु एकतन्त्राभ्युपगमन्यायान्यत्पशुतन्त्रमभ्युपेयम । कुत एतत् । प्राधान्यात् । प्रधानशब्दो महत्त्ववाची, महत्त्वात्पशुतन्त्रस्येत्यर्थः । न ह्यत्र गुणप्रधानभावः । चातुर्मास्यैरयजन्तेति यागाविशेषात् । तस्मात्प्रधानशब्दो महत्त्ववाचकः । महति च तन्त्रे लघुप्रक्षेप्तुं शक्यते । न लघुनि महदिति ॥ २९५ ॥

पूर्वेद्युर्वैश्वदेवे पाशुकम् ॥ २९६ ॥

कर्मभवतीति । एवमेव ह्यग्नीषोमीये दृष्टम् । उत्तरवेदिच्छन्नावसतीति । सापि ह्याहवनीयवदङ्गप्रधानार्था । तत्प्रकृतित्वे ह्यत्रापि तथैव भवितव्यम् ॥ २९६ ॥

सद्यो वा ॥ २९७ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । सद्यो वा भवति । न द्व्यहकालतया । सद्यस्त्वं विकृतीनामित्येतदुक्तमेव । यत्तु पूर्वेद्युरुत्तरवेदिच्छादनान्तमुक्तं स सौमिको विप्रकर्षो न पाशुक इति । पशुः पदार्थमात्रं च गृह्णाति सद्यस्त्वविधानान्न सौमिकं विप्रकर्षमिति ॥ २९७ ॥

वैश्वदेवः पशुः ॥ २९८ ॥

वैश्वदेवे भवति ॥ २९८ ॥

पशुपुरोडाशमनुहवीꣳषि निर्वपति ॥ २९९ ॥

वचनसामर्थ्यात् ॥ २९९ ॥

तेषां स्विष्टकृद् भूयस्त्वात् ॥ ३०० ॥

तेषां हविषां सम्बन्धी यजप्रैषः स्विष्टकृद्यागो भवति । भूयस्त्वाद् बहुत्वादित्यर्थः । बहूनां ह्यनुग्रहो युक्तो नैकस्येति ॥ ३०० ॥

यथोक्तमविरुद्धम् ॥ ३०१ ॥

यदविरुद्धं तद्यथोक्तं च कर्त्तव्यम् । यथाश्ववालप्रस्तरस्य प्रसूतता ॥ ३०१ ॥

हृदयशूलान्ते वपनम् ॥ ३०२ ॥

पुनर्वचनसामर्थ्यान्नियोगतः कर्त्तव्यम् ॥ ३०२ ॥

वरुणप्रघासेषु वारुणः ॥ ३०३ ॥

पशुः ॥ ३०३ ॥

महाहविषि माहेन्द्रः ॥ ३०४ ॥

पशुः ॥ ३०४ ॥

शुनासीराभ्यां चतुर्थः ॥ ३०५ ॥

कृतानुकरणतया प्रतिप्रस्थातुरपि पशुर्मा भूदिति चतुर्थग्रहणम् ॥ ३०५ ॥

पुरस्ताद्वा पर्वणः पर्वणेति वा ॥ ३०६ ॥

पशुर्भवति । महाहविषि माहेन्द्र इति वचनात् । तस्यैव पुरस्तात्पशुरन्ते वा न साकमेधानामिति भेदेन पश्वनुष्ठाने पशुरपि पर्वशब्दवाच्य एवेति । अतस्तस्यापि पर्वदक्षिणेति सम्प्रदायः । नेत्यपरे। पशोर्हि स्वदक्षिणापरिप्राप्तेः । समानतन्त्रत्वे तु पर्व एव तादृगिति पर्वदक्षिणैव भवति ॥ ३०६ ॥

श्रुत्यनुसारेणाचार्येण चातुर्मास्यान्यनुविहितानि इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठानुसारेण ज्योतिष्टोमः प्राप्तः । तं प्रोत्सार्य हविर्यज्ञत्वसामान्यान्मित्रविन्दानुविधीयते—

मित्रविन्दा श्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्य ॥ ३०७ ॥

मित्रविन्देति कर्मणो नामधेयम् । अभिधायकत्वात् । श्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्य । पर्यायेण च योगसिद्धिः ॥ ३०७ ॥

दशहविः ॥ ३०८ ॥

सैतां दशहविषमिष्टिमपश्यत् इति वचनात् । उपक्रमादेव तत्सिद्धेरवाच्यमेतदिति चेत् । उपहोमेष्वपि मित्रविन्दाशब्दो मा भूदिति दशग्रहणम् ॥ ३०८ ॥

आग्नेयः सौम्यश्चरुर्वारुणो दशकपालश्चरुर्वा यावो मैत्रश्चरुरैन्द्र एकादशकपालो बार्हस्पत्यश्चरुः सावित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा सारतश्चरुः पौष्णश्चरुस्त्वाष्ट्रो दशकपाल एकं प्रदानम् ॥ ३०९ ॥

वचनादेकं प्रदानम् । याज्यानुवाक्ययोश्च । सच देवताभिधानात् ॥ ३०९ ॥

समस्यानुवाचनम् ॥ ३१० ॥

अत्र चाविभक्तिलोपेन समासः । एवं हि पूर्वमभिहितं अनुवाचनप्रैषो यथादेवतममुष्मा अनुब्रूहीति । अमुष्मा इति चतुर्थ्यंतेनोक्तः । अपि च लुप्तसमासे सति द्वन्द्वे अजाद्यदन्तम् अल्पाच्तरमिति च पूर्वं निपतति । तत्र पाठक्रमो बाध्यते । तस्मादविभक्तिलोपेन समासः ॥ ३१० ॥

यजेति च ॥ ३११ ॥

अविभक्तिलोपेनैव समस्यते ॥ ३११ ॥

प्रैषाश्च ॥ ३१२ ॥

असमासेन भवन्ति । अत्र च प्रैषशब्देन स्विष्टकृन्निगदाभिधानम् । निगदशब्दः स्विष्टकृति दृष्टः।स्विष्टकृति निगदं ब्रूयादिति।निगदः प्रैष इति चानर्थान्तरम् । तस्मात्प्रैषाश्चेति सौविष्टकृतनिगदाभिधानम् । प्रैषाश्चेति बहुवचनं देवताभेदात् । अपरेन्यथा व्याचक्षते । याज्यादौ देवताभिधानं तल्लक्षणया प्रैषशब्देनोच्यते ॥ ३१२ ॥

उत्तरे निगमा यथेष्टं जोषणाश्रुतेः ॥ ३१३ ॥

उत्तराणि यानि सूक्तवाके निगमनानि यथेष्टं कर्त्तव्यानि । कुत एतत्। जोषणा श्रुतेः । एवं या इष्ट देवता भवन्ति ताः सम्पश्यन्त्यसौ हविरजुषतेति । इष्टाश्च प्रातिलोम्येन याज्यायामभिधानात् । त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वतीति ॥ ३१३ ॥

अनुलोमा वा चोदना गुणत्वात् ॥ ३१४ ॥

अनुलोमा वा निगमा भवन्ति । न प्रातिलोम्येन । येन सर्वत्रैव निगमनेषूत्पत्तिचोदनानुस्मर्त्तव्या । तन्मूलत्वात् । इतरथा निगमनान्येव सम्भवतीति । तस्माच्चोदनापाठक्रमस्यैव सर्वत्र गुणभावः ॥ ३१४ ॥

हौत्रमप्यत्राभिहितं तदुच्यते—

पञ्चदशसामिधेन्यः ॥ ३१५ ॥

भवन्ति ॥ ३१५ ॥

पुष्टिमन्तावाज्यभागावग्निना रयिमश्नवत्
पोषमेव दिवे दिवे यशसं वीरमत्तमं गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः सुमित्रः सोम नो भवेति ॥ ३१६ ॥

हविषोनुवाक्या अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री पूषा

नो गोभिरश्वसा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैरिति ॥ ३१७ ॥

याज्या त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भगꣳसविता मे ददातु बृहस्पतिर्ददादिन्द्रो बलंमे मित्रावरुणः सोमो ऽग्निरिति ॥ ३१८ ॥

हुत्वा स्थाल्याः स्रुवेणोपहुजोत्यग्निरन्नादोऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा सोमो राजा राजपती राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा वरुणः सम्राट् सम्राट्पतिः साम्राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा मित्रः क्षत्रं क्षत्रपतिः क्षत्रमस्मिन्यज्ञे मयिदधातु स्वाहेन्द्रो बलं बलपतिर्बलमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा सविता राष्ट्रꣳ राष्ट्रपती राष्ट्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा पूषा भगं भगपतिर्भगमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा सरस्वती पुष्टिं पुष्टिपतिः पुष्टिमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा त्वष्टा रूपाणाꣳ रूपकृद्रूपपती रूपेण पशूनस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेति ३१९ ॥

एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम ॥ ३१९ ॥

विराजौ संयाज्ये ॥ ३२० ॥

संयाज्याशब्देन च स्विष्टकृद्यागस्य याज्यानुवाक्ये भिधी-
येते प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति ॥ ३२० ॥

सहस्रवत्यौ वा नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पु-
ष्टिवद्वसु द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम्
उत नो ब्रह्मन्नविष उक्थेषु देवहूतमः शं नः
शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातम इति ॥ ३२१ ॥

नू नो रास्व सहस्रवदित्येवमादि ॥ ३२१ ॥

दशदक्षिणा सहस्रं वा ॥ ३२२ ॥

सहस्रं वेति विकल्पः ॥ ३२२ ॥

इति कात्यायनसूत्रे कर्कोपाध्यायविरचिते
पञ्चमो ऽध्यायः समाप्तः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

श्रुत्यनुकरणकारिणाऽऽचार्येण चातुर्मास्यान्यनुविहितानि इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठावसरे ज्योतिष्टोमस्य तन्त्रस्तं प्रोत्सार्य हविर्यज्ञत्वसामान्यान्मित्रविन्दाऽनुविहिता । हविर्यज्ञत्वसामान्यादेव च इदानीं निरूढपशुबन्धोऽनुविधेयः । हविर्यज्ञत्वसामान्यं च हविर्यज्ञविधो ह वा अन्यः पशुबन्धः सवविधोन्य इति श्रुतत्वात् । अस्य च प्राणिसाधनकत्वसामान्यादग्नीषोमीयविध्यन्तग्राहकत्वम् । अग्नीषोमीये हि धर्माणां विशनादीनां विहितत्वात् । इह चाविधानात् । तथा च विशसनादीनग्नीषोमीयात्प्राप्ताननुवदति । तस्मादुपांशु संज्ञप्तं ब्रूयाच्छेतान्नुमुहूर्त्तमिति । तथा च तत एव यूपपरिप्राप्तौ सत्यां जात्यन्तरविधानम् तस्मात्पालाशमेव यूपं कुर्वीतेति । तेन निरूढपशुबन्धमूरीकृत्य अग्नीषोमीयधर्मानुकथनं क्रियते । अग्नीषोमीयधर्माणां हि सौमिकैर्धर्मैरत्यन्तव्यतिषङ्गादिह धर्मानुकथनं युक्तरूपम् । तत्रातिदेशेन धर्मान्वक्ष्यति । अत्र च कैश्चित्सौत्रामणी पशुषु निरूढप्रकृतित्वमिष्यते । तत्पुनर्नातीव युक्तरूपम् । येन न हि निरूढः प्रकृतिभूतः । तेनापि ह्यग्नीषोमीयादेव धर्मा गृहीताः । न च भिक्षुको भिक्षुकाद्याचत इति । अतस्तेप्यग्नीषोमीयविध्यन्तग्राहका एव । न हि तेष्वानुमानिकवचनापवादत्वेन प्रत्यक्षशिष्टं वचनं नाम वा विद्यते । यथा वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मास्येषु सोमाश्चावभृथ इति च । तस्मादग्नीषोमीयप्रकृतित्वमेव तेष्वपीति । अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे च सति आरम्भणीया न भवति । आरम्भनिमित्ताहिसा । न चाग्नीषोमीयस्यारम्भोस्ति । तेन पैतृकरिक्थन्यायेन अग्नीषोमीयाभावादिहापीति न भवति । ननु च दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वे चारम्भणीया प्राप्ता, तत्र पृथगारम्भावान्न क्रियते । निरूढादिषु तु पृथगारम्भस्य विद्यमानत्वादस्त्वन्वारम्भणीयेति । यथान्वाहार्यो दर्शपौर्णमासप्रकृतित्वेनाग्नीषोमीये प्राप्तः सौमिक्या दक्षिणया निवर्त्तते । अतस्तद्विकारेषु यत्र दक्षिणाम्नानं नास्ति तत्र प्रवर्त्तते, एवमारम्भणी-

यापीति । नैतद्युक्तम्। अग्नीषोमीये हि आनन्तर्यंशेन प्रवृत्तोऽन्वाह। यौ गवां शतेन निवर्त्त्यते । तद्विकारेषु तु वर्त्तमानः केन निवार्यते । आरम्भणीया पुनर्नकेन चिन्निवर्त्यते । आरम्भनिमित्तत्वात् । तदभावाच्चाग्नीषोमीयस्यानङ्गमारम्भणीया । अतस्तद्विकारेष्वप्रवृत्तिरिष्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन, प्रकृतमिदानीमभिधीयते ।

पश्विज्या त्संवत्सरे संवत्सरे प्रावृषि ॥ १ ॥

कर्त्तव्येति सूत्रशेषः । पशुना इज्या पाश्विज्या। सा च प्रतिसंवत्सरं कर्त्तव्येति । तेन संवत्सरे संवत्सर इत्युक्तम । नित्यत्वं हि परिभाषायामुक्तमेव । दाक्षायणपशुषु प्रवृत्तेरिति । अपि चाह । तं वै संवत्सरो नानीजानोतीयादिति । सा च प्रावृषि । प्रावृच्छब्देन वर्षा उच्यते । तेन सुदवसे यजेतेति श्रुतेः । सुयवसाश्च वर्षाः१ ॥ १ ॥

आवृत्तिमुखयोर्वा ॥ २ ॥

पश्विज्या भवति, वा प्रावृषि। आवृत्तिशब्देन उदगयनदक्षिणायने उच्येते । तयोर्मुखमावृत्तिमुखम् । प्रथममहस्तत्र कर्त्तव्यम् । न पौर्णमास्यमावास्ये अपेक्ष्येते । संवत्सरे संवत्सरे इति चोक्तत्वादेकत्र क्रिया । नोभयोरपीति ॥ २ ॥

गृहेषु ॥ ३ ॥

देवयजनागारेऽग्नीषोमीयस्य दृष्टत्वादिहापि तन्मा भूदिति गृहेष्वित्युच्यते । तेन गृहेषु यजेतेति वचनात् । अपरे त्वयमनुवाद इति मन्यन्ते । न ह्युदवसानमग्नीषोमीयार्थम् । ज्योतिष्टोमप्रकरणे विधानात् । तादर्थ्याच्च प्रासङ्गिकोऽग्नीषोमीयस्य । एवं च सति न्यायसूत्रमेवैतद् गृहेष्विति । यद्येवं समारोपोऽपि प्रकरणसमधी-

---

१ स चर्तुः सर्वत्र चान्द्रमानेन गृहीतव्यः तदभावे सौरः । तथा च स्मरणम्—“ श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रेषु चर्तुषु, तदलाभे तु सौरेषु ” इति ।

त्त्वात् ज्योतिष्टोमार्थ एव । प्रासङ्गिकोऽग्नीषोमीये इति पश्वन्तरेषु न प्रवर्त्तते । नैतदेवम् । समारोपो ह्यग्निसंस्कारः । अग्नेश्चाङ्गप्रधानार्थता । यदाहवनीये जुहोतीति वचनात् । तस्मात्प्रवर्त्तत एव समारोपः । अत एव चोत्तरवेदिसम्भाराश्च प्रवर्त्तन्ते ॥ ३ ॥

यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतं स्रुवेण वोरु विष्णविति ॥ ४ ॥

स यदि स्रुचा जुहोति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति, यद्यस्रुवेण स्रुवेणैवोपहत्य जुहोतीति वचनाद्विकल्पः । इयं च यूपाहुतिरग्नीषोमीये यूपार्था हृष्टा[१] । यूपं व्रश्चयन्त्वैष्णव्यर्चा जुहोतीति । तत्र च व्रश्चना कृताकृतप्रत्यवेक्षणां कृतमिहापि व्रश्चनरयोत्तरकालतैव गम्यते ॥ ४ ॥

आज्यशेषमादाय सतक्षा गच्छति यूपम् ॥ ५ ॥

यदाज्यं परिशिष्टं भवतीति वचनात् । वक्ष्यत्युपरिष्टात् यूपान्ते वाग्निं मथित्वेति । अतश्च विकल्पोयम् ॥ ५ ॥

अभिमृशत्यत्यन्यानिति ॥ ६ ॥

यूपमभिमृशत्यनेन मन्त्रेण ॥ ६ ॥

प्राङ्तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वा ॥ ७ ॥

अनेनैव मन्त्रेणेति । स चायं तुल्यशास्त्रत्वाद्विकल्पः ॥ ७ ॥

पालाशं बहुलपर्णमशुष्काग्रमूर्द्ध्वसकलशाखं मध्याग्रोपनतमव्रणम् ॥ ८ ॥

---

१ तेन 'खले वाली यूपो भवति' इत्यत्र न भवति, लुप्तार्थत्वात् । यूपं छेत्स्यता होतव्यमिति छेदनार्थो होमः, न च खले वाल्यां छेदनमस्तीति ।

निरूढे हि श्रूयते । तस्मात्पालाशमेव यूपं कुर्वीतेति । मध्याग्रोपनतत्वं च निरूढ एव तत्रैव पाठात् । अथ य एष आनदुपरिष्टादुपनतो मध्य इति । अन्यत्रानियमः ॥ ८ ॥

अभावे खदिरबिल्वरौहीतकान् ॥ ९ ॥

पलाशाभावे खदिरादयो भवन्ति ॥ ९ ॥

खदिराभावे सोम इतरान् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे खदिराभावे वैल्वान्रौहीतकान्वा कुर्यात्पालाशस्तु निरूढ एवेति सम्प्रदायः । खदिराभावे इतरानिति बहुवचनमुच्चारणार्थम् । यूपव्यक्तिभेदापेक्षं वा ॥ १० ॥

स्रुवेणापस्पृशति विष्णवे त्वेति ॥ ११ ॥

दृष्टार्थत्वाद्यस्मिन्प्रदेशे च्छेदनं तत्रोपस्पर्शनम् ॥ ११ ॥

ओषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य स्वधित इति परशुना प्रहरति ॥ १२ ॥

ओषध इत्यनेन मन्त्रेण तृणमन्तर्धाय स्वधित इत्यनेन मन्त्रेण परशुना प्रहरति ॥ १२ ॥

प्रथमशकलं निदधाति ॥ १३ ॥

कार्यार्थम् ॥ १३ ॥

अनक्षस्तम्भं वृश्चति ॥ १४ ॥

यथाक्षस्योपस्तम्भनं स्थाणुर्न भवति तथा च्छिद्यते ॥ १४ ॥

एकजम् ॥ १५ ॥

एक एव यो जातः ॥ १५ ॥

द्यां मालेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयते ॥ १६ ॥

यूपम् ॥ १६ ॥

स च—

न दक्षिणा पतेत् ॥ १७ ॥

अयः हि त्वेति शोधनम् ॥ १८ ॥

कुत एतत् । मन्त्रलिङ्गात् । अयः हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनायेति ॥ १८ ॥

अभिमन्त्रणशेषो वा विशेषोपदेशात् ॥ १९ ॥

वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अयः हि त्वेत्यभिमन्त्रणशेष एव भवति न शोधने । कुत एतत् । विशेषोपदेशात् । तं प्रच्यवमानमनुमन्त्रयते द्यां मा लेखीरिति । मन्त्राणां चाविधायकत्वात् ॥ १९ ॥

अतस्त्वमित्यावृश्चने जुहोति ॥ २० ॥

आव्रश्चनं चापादानसाधनत्वेन स्थाणुरभिप्रेतः । आव्रश्चनमभिजुहोतीति श्रुतत्वात् ॥ २० ॥

यूपे वा तत्संस्कारत् ॥ २१ ॥

यूपे वा जुहोति न स्थाणौ । कुत एतत् । तत्संस्कारात् । यूपस्य हि संस्काराभिप्रवृत्तेः ॥ २१ ॥

स्थाणौ श्रुतेश्च ॥ २२ ॥

स्थाणौ वा जुहोति न यूपे । कुत एतत् । श्रुतेः । अथाव्रश्चनमभिजुहोतीति प्रकृत्याह नेदतो नाष्ट्रा रक्षांस्यनूत्तिष्ठानिति । यूपं च्छिन्नमनुनेदतो नाष्ट्रारक्षांसि अनूत्तिष्ठानिति।वज्रो वा आज्यं तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षांस्यववाधत इति श्रुतेः । चशब्दान्मन्त्रवर्णाच्च । अतस्त्वं देववनस्पते शतवल्शो विरोहेति ।यस्त्वं मत्तोः वृक्तः स शतशाखो विरोहेतिं मन्त्रवर्णेन स्थाणुरेवाभिधीयत इति । स्थाणावपि च होमे क्रियमाणे यूपीयस्थाणुरिति भवत्येवादृष्टो यूपसंस्कारः । अतः स्थाणावेव होम इति ॥ २२ ॥

४८

परिवास्योच्छेदनं पुनः ॥ २३ ॥

परिपूर्वोवसिश्छेदनार्थः। परिवास्य च्छित्वा यूपाग्रं पुनश्छेदनं न कर्त्तव्यम् ॥ २३ ॥

त्र्यरत्निश्चतुररत्निर्वा ॥ २४ ॥

परिवास्यते । स वा एष त्र्यरत्निर्वैव चतुररत्निर्वा पशुबन्धयूपो भवतीति वचनात् ॥ २४ ॥

एकारत्निप्रभृतीनेके ॥ २५ ॥

एवमपि हि श्रूयते । स यत्पशुना यक्ष्यमाण एकारत्निं यूपं कुरुत इममेव तेन लोकं जयत्यथ यद्द्व्यरत्निमन्तरिक्षलोकमेव तेन जयतीति । एके तन्नेच्छन्ति । न ह्येतौ विधीयेते किं तर्हि अवयुत्यवादेन संस्तवोयं, यो नापसंहरति स वा एष त्र्यरत्निर्वैव चतुररत्निर्वा पशुबन्धयुपो भवतीति[१] ॥ २५ ॥

अष्टाश्रं करोत्युपरवर्जम् ॥ २६ ॥

अत ऊर्ध्वन्तक्ष्णो व्यापारः । एवं हि तक्ष्ण आनयनं दृष्टार्थं भवति । उपरवर्जमिति । उपरशब्देन उपरार्हः प्रदेशोभिधीयते । उपरार्हप्रदेशवर्जमष्टाश्रिं करोति ॥ २६ ॥

अग्राच्चषालं पृथमात्रमष्टाश्रं मध्यसंगृहीतम् ॥२७॥

करोतीत्यनुषङ्गः । पृथशब्देन सङ्कुचिताङ्गुलिः पाणिरामणिबन्धादुच्यते ॥ २७ ॥

ऊर्ध्वमग्रे प्रतिमुञ्चति द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा तदूर्मातिक्रान्तं यूपस्य ॥ २८ ॥

---

१ तथा चापस्तम्बः—"त्र्यरत्निश्चतुररत्निर्वा पालाशो निरूढपशुबन्धस्यातो ऽन्यः सौम्यस्याध्वरस्येति वाजसनेयिन" इति ।

स चायमुपदेशः । प्रतिमोकस्त्वञ्जनोत्तरकाल एव ॥ २८ ॥

पञ्चारत्निः पञ्चदशपर्यन्तः सोमे दशसप्तच-
तुर्दशवर्जमपरिमितो वा ॥ २९ ॥

भवति यूपः । एवमपि हि श्रूयत इति ॥ २९ ॥

सप्तदश वाजपेये ॥ ३० ॥

एकविꣳशतिरश्वमेधे ॥ ३१ ॥

यथाकायꣳ स्थविमा ॥ ३२ ॥

स्थौल्यं च यथाकायमेव भवति । न च तक्ष्णेन अग्रतुल्यप्रमाणात् ॥ ३२ ॥

वेदिं करिष्यन् षड्ढोतारं पञ्चगृहीतं मनसानुद्रुत्य जुहोत्येकामाहुतिं पञ्च वा द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमात्माङ्गैर्यज्ञं पृथिवीꣳ शरीरैः वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचा छिद्रया जुह्वा दिवि देवतावृधꣳ होत्रामैरयन्स्वाहेति ॥ ३३ ॥

प्राग्वेदिकरणात् । षड्ढोतारं मन्त्रं मनसानुद्रुत्य पञ्चगृहीतं जुहोति । पञ्चभिर्वा विग्रहैः । स चायं होमो निरूढ एव भवति । तत्रैव पाठात् । नाग्निषोमीय इति ॥ ३३ ॥

वेदिं करोति ॥ ३४ ॥

किमर्थमनवसरे वेदिकरणमुक्तम् । परिस्तरणादीनुपरिष्टाद्वक्ष्यत्याचार्य इति । उच्यते । ज्योतिष्टोमे ह्युत्तरवेदिर्विहिता । तत्र वाहवनीयनिधानमुक्तम् । अग्निं वा अस्यामाधास्यन् भवतीत्यनेन । स चायमग्निसंस्कारः । अङ्गप्रधानार्थत्वाच्चाग्नेरग्निषोमीये प्राप्नोति अग्नीषोमीयाच्च पश्वन्तरेषु । न च वेद्या विनोत्तरवेदिर्भवति । अतः स्वावसराद्वेदिरपकृष्यते । तेन वेदिं करोतीत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

वरुणप्रघासवत्स्फ्याद्याग्निनिधानात् ॥ ३५ ॥

वारुणप्रघासिकोपदेशोयम् न धर्मपरिप्राप्तिः ॥ ३५ ॥

एकमिध्मेन प्रणयति ॥ ३६ ॥

तत्र हि कर्परप्रणयनं द्वयोश्च । इह एकमिध्मेनोच्यते । तत्कुतः । ज्योतिष्टोमेहीध्मेन प्रणयनं दृष्टम् । स चाहवनीयसंस्कारः । अङ्गप्रधानार्थत्वाच्च तस्याग्नीषोमीये प्राप्तिः । तत्प्रकृतित्वाच्च पश्वन्तरेषु । तेनैकमिध्मेनेत्युच्यते । एवं च कृत्वा समारोपोप्यत्र भवत्येव ॥ ३६ ॥

व्रतोपायनप्रणीताज्यभागावदानपूर्णपात्रविष्णुक्रमान्कुर्याद्धविर्यज्ञविधे ॥ ३७ ॥

व्रतोपायनप्रणीताज्यभागानामन्वयप्राप्तानां सवविधे प्रतिषेधार्थं निरूढे च प्रतिप्रसवार्थं वचनम्। भागावदानानि तु क्लोमं ब्रह्मणे प्लीहं यजमानाय पुरीततमध्वर्यवे इत्येवमादीनि अग्नीषोमीयमाम्नातानि ।तत्र शाखान्तरे प्रतिषेधात् विकारपशूनुपाच्छेन्ति।तेनेह विधानमग्नीषोमीयनिषेधार्थम् । तत्र च निषेधात् पश्वन्तरे प्रवृत्तौ निरूढे विकल्पं वक्ष्यति क्लोमप्लीहाध्यूध्नीपुरीतत्श्चेच्छन्निति । अतो भागावदानानामग्नीषोमीये अभाव एव निरूढे विकल्पोऽन्यत्र नियम इति। पूर्णपात्रविष्णुक्रमयोस्त्वस्मिन्निरूढ एव विधानम् । दक्षिणाग्निहोमान्तत्वादग्नीषोमीयस्यान्यत्राप्रवृत्तिरेव । तथा चाह हविर्यज्ञविधो ह वा अन्यः पशुबन्ध इति स हैष हविर्यज्ञविधो यस्मिन्व्रतमुपनयति यस्मिन्नपः प्रणयति यस्मिन्पूर्णपात्रन्निनयति यस्मिन्विष्णुक्रमान्क्रमत्यथ हैष सवविधो यस्मिन्नेतानि न क्रियन्त इति ॥ ३७ ॥

परिस्तरणपात्रसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणानि कृत्वोत्तरपरिग्रहादि करोत्याज्यासादनात् ॥ ३८ ॥

परिस्तरणादीनामुपादानं वैकृतपदार्थोक्तिसमनन्तरं प्राकृतानुसम्बन्धनार्थम् । खननावसरविधानार्थं च । उत्तरपरिग्रहादि करोत्यनेन च उत्तरपरिग्रहस्य यदादौ तदादि करोत्याज्यासादनादिति ॥ ३८ ॥

अत्र विशेषः—

सपृषदाज्यमाज्यग्रहणम् ॥ ३९ ॥

तस्य चानुयाजार्थतेत्युक्तमेव ॥ ३९ ॥

बर्हिषि प्लक्षशाखास्तृणाति ॥ ४० ॥

अवसरान्तराविधानाच्च स्तरणाधिकारात् बर्हिस्तरणसमनन्तरमेव प्लक्षशाखास्तरणम् ॥ ४० ॥

देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय यूपावटं परिलिखतीदमहमित्याहवनीयस्य पुरस्तादन्तर्वेद्यर्द्धम् ॥ ४१ ॥

अन्तर्वेदिश्च न यूपार्द्धस्याङ्गत्वेनोच्यते किं तर्हि देशलक्षणोयम् । यूपमानं प्रकृत्य वचनं हि भवति अर्द्धमन्तर्वेद्यर्द्धं बहिर्वेदीति । तत्र यूपार्द्धस्याङ्गत्वेन वेदिविधाने अर्द्धं बहिर्वेदीत्येतदपि विधेयम् । तथा च वाक्यभेद प्रसङ्गः । देशलक्षणायां त्वेषदोषो न भवति । न चैकवाक्यत्वे सत्यनेकवाक्यतायुक्तरूपा । अनेकादृष्टपरिकल्पनाप्रसङ्गात् । चिन्तायाः प्रयोजनन्तीव्रसुति प्राची वेदिर्न कर्त्तव्येति अनङ्गत्वात् ॥ ४१ ॥

उपरसम्मितं खनति ॥ ४२ ॥

उपरशब्देन चोपरार्हः प्रदेशो लक्ष्यते । उपरार्हप्रदेशसम्मितं खनतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

प्राचः पांसूनुद्वपति ॥ ४३ ॥

तदग्रेण यूपं प्राञ्चं निदधाति ॥ ४४ ॥

तच्छब्देनावटः परामृश्यते ॥ ४४ ॥

कुशमुष्टिमुपरि तस्मिन् ॥ ४५ ॥

यूपे ॥ ४५ ॥

प्रथमशकलं च ॥ ४६ ॥

चशब्दादुपर्येव ॥ ४६ ॥

अग्रमुत्तरेण चषालम् ॥ ४७ ॥

निदधातीत्यनुवर्त्तते ॥ ४७ ॥

यवोसीत्यप्सु यवानोप्य प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ४८ ॥

आपश्च सतीष्वेव प्रणीतासु लौकिका एव गृह्यन्ते। साम्नाय्ये ह्यङ्गार्थाः प्रणीताः तद्विकारे च पशावङ्गार्थानामेव प्रतिप्रसवः। तेनापूर्वत्वाद्यूपकर्मादावप्रवृत्तिरिति ॥ ४८ ॥

प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ ४९ ॥

प्रयोगः ॥ ४९ ॥

अवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति ॥ ५० ॥

शेषप्रतिपत्तिरवटसंस्कारश्चायम्। अतः यूपैकादशिन्यां सर्वावटसंस्कारः कर्त्तव्यः ॥ ५० ॥

बर्हीꣳषि प्राञ्च्युदञ्चि च प्रास्यति पितृषदनमसीति ॥ ५१ ॥

अवटे बर्हींषि प्रागग्राण्युदगग्राणि च प्रास्यति पितृषदनमसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ५१ ॥

प्रथमशकलं चाग्रेणीरसीति ॥ ५२ ॥

प्रास्यतीत्यनुवर्त्तते ॥ ५२ ॥

स्रुवेणावटे जुहोति तूष्णीम् ॥ ५३ ॥

तूष्णीमित्युक्तत्वात् स्वाहाकारोऽपि न भवति ॥ ५३ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्याध्वर्युर्यजमानो वा यूपमनक्त्युदङ्ङुपविश्य ॥ ५४ ॥

परिक्रमणं च यजमानस्योच्यते । मा भूत्सन्निधानात् अपरिक्रमणमिति ॥ ५४ ॥

यूपायाज्यमानायानुवाचयति ॥ ५५ ॥

अज्यमानस्य यूपस्यानुवाचनं कारयतीत्यर्थः । तच्चैवं यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति ॥ ५५ ॥

देवस्त्वेत्यनक्ति ॥ ५६ ॥

यूपम् ॥ ५६ ॥

चषालमुभयतः ॥ ५७ ॥

अनक्तीति वर्त्तते । देशभेदाच्चोभयत्रमन्त्र इत्युक्तमग्निसंमार्गे ॥ ५७ ॥

अक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति ॥ ५८ ॥

अक्त एव पुनरक्तवचनं चषालनिर्देशार्थम् । चषालं प्रतिमुञ्चतीत्यर्थः । प्रतिमुञ्चामीति चात्र मन्त्रशेषः ॥ ५८ ॥

सोपरमग्निष्ठादेशमक्त्वा परिव्ययणदेशं समन्तं परिमृश्याध्वर्युर्नावसृजेदापरिव्ययणात् ॥ ५९ ॥

सहोपरेणाग्निष्ठादेशं पुनरक्त्वा परिव्ययणदेशं समन्तं परिमृश्य यूपमध्वर्युर्नावसृजेदापरिव्ययणात् । सोपराग्निष्ठादेशाञ्जनं च

क्तप्रत्ययोपदेशादध्वर्योरिति केचित् । अभिप्रवृत्तत्वाद्यजमानस्येति सम्प्रदायः ॥ ५९ ॥

उच्छ्रीयमाणायानुवाचयति ॥ ६० ॥

यूपायेत्यत्रानुवर्त्तते ॥ ६० ॥

द्यामग्रेणेत्युच्छ्रयति ॥ ६१ ॥

यूपम् ॥ ६१ ॥

यात इति मिनोत्यग्निष्ठासम्प्रत्याहवनीयम् ॥६२॥

यात इत्यनेन मन्त्रेण अवटे प्रक्षिपति यथाग्निष्ठासम्प्रत्याहवनीयं भवति । एवं च सति यूपैकादशिन्यां सर्वाग्निष्ठाः सम्प्रत्याहवनीयं कर्त्तव्याः ॥ ६२ ॥

ब्रह्मवनित्वेति पा॑ सुभिः पर्यूहति ॥ ६३ ॥

पांशुभिः पूरयति गर्त्तम् ॥ ६३ ॥

ब्रह्म दृ॑हेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यृपति ॥ ६४ ॥

मैत्रावरुणदण्डेन दृढीकरोति ॥ ६४ ॥

समं भूमिंकृत्वाद्भिरुपसिच्य विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धम् ॥ ६५ ॥

समं भूमिंकृत्वाद्भिरुपसिच्य गर्त्तम् विष्णोः कर्माणीति वाचयति यजमानम् यूपमन्वारब्धम् । सचायमुभयसंस्कार इति सम्प्रदायः । यूपसंस्कार एवेत्यपरे । उभयसंस्कारपक्षे च बहुयजमानके सर्वेषां वाचनमेकस्यान्वारम्भः ॥ ६५ ॥

तद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणम् ॥ ६६ ॥

वाचयतीत्यनुवर्त्तते ॥ ६६ ॥

परिवीयमाणायानुवाचयति त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना तया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति ॥ ६७ ॥

त्रिगुणया त्रिव्यामया कौश्या रशनया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति । नाभिमात्रं च प्रमाणत्वाद्यजमानविषयम् ॥ ६७ ॥

सꣳसृज्यान्यतरस्यामन्तं प्रवेशयति ॥ ६८ ॥

सꣳसृज्य रशनामन्यतरस्यां रशनायां अन्तं गोपायति ॥ ६८ ॥

यूपशकलमस्यामवगहत्युत्तरेणाग्निष्ठां दिवः सूनुरसीति ॥ ६९ ॥

यूपशकलमस्यां रशनायामवगूहत्युत्तरेणाग्निष्ठां उदूगूहति दिवः सूनरसीति ॥ ६९ ॥

बहुषु यथास्वम् ॥ ७० ॥

बहुषु यूपेषु यथास्वमवगूहनम् ॥ ७० ॥

उपविरिसीति तृणमादाय तेन पशुमुपस्पृशत्युपदेवानिति ॥ ७१ ॥

पशुमात्रप्राप्ताविदमुच्यते—

छागं मन्त्राम्नानात् ॥ ७२ ॥

स च पशुश्छागो ग्रहीतव्यः । कुत एतत् । मन्त्राम्नानात् । अग्नीषोमौ च्छागस्य हविष आत्तमिति । तेन पशुशब्दश्छागविषय इति गम्यते ॥ ७२ ॥

पञ्चदमव्यङ्गम् ॥ ७३ ॥

उपस्पृशति । पन्नद्दो निगमेषु जातदर्शन उक्तः । अव्यङ्ग-श्चानूनाङ्गः ॥ ७३ ॥

यथामन्त्रवर्णं प्रोक्षणे ॥ ७४ ॥

प्रोक्षणमन्त्रे यादृशोभिहितः अनुत्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता इत्येवमादि । मातृमान्भ्रातृमानिति च मन्त्राभिधान-सामर्थ्यात् ॥ ७४ ॥

नाचोदितत्वात् ॥ ७५ ॥

नैतदेवम् । न ह्येवं त्रिधा चोदनेति । मन्त्राणां चाविधा-यकत्वात् ॥ ७५ ॥

अग्निं मन्थत्याहोमात्करोति ॥ ७६ ॥

गुणविधित्वाच्चास्य धर्माभावे धर्मपरिप्राप्त्यर्थमाहोमादि-त्युच्यते ॥ ७६ ॥

उपाकरणमन्थने वा ॥ ७७ ॥

उपाकरणं तृणेनोपस्पर्शनमुक्तम् । तस्य पुनरुच्चारणं मन्थ-नसन्नियोगार्थाशङ्कार्थम् । सन्नियुक्तेर्विकल्पोयथास्यादिति ॥ ७७ ॥

द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वा ऽन्तराशृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्य त्वेति ॥ ७८ ॥

पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति वचनात् ॥ ७८ ॥

देवस्य त्वेति यूपे ॥ ७९ ॥

बध्नातीत्यनुवर्त्तते ॥ ७९ ॥

ऐन्द्राग्नः सौर्यः प्राजापत्यो वा यमिच्छेत् ॥ ८० ॥

त्रयोपि हि देवता विशेषा विकल्पेन श्रूयन्ते । वाशब्दाद्विक-

ल्पपरिप्राप्तौ यमिच्छेदित्यादिविकल्पार्थमुक्तम् । यमिच्छेत्तं सर्वं देव कुर्यात् ॥ ८० ॥

अद्भ्यस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षति ॥८१॥

प्रोक्षणीशब्दश्चयौगिकोपि संस्कृतप्रोक्षणीविषयः प्रोक्षण्युपादानसामर्थ्यात् ॥ ८१ ॥

अपां पेरुरित्यास्य उपगृह्णाति ॥ ८२ ॥

आस्योपग्रहणं च पानाय । नादृष्टार्थम् । दृष्टार्थत्वात् । तथा चाश्वमेधे श्रूयते तर्पयित्वाश्वं पुनः संस्कृत्य प्रोक्षणीभीरितरान्पशून्प्रोक्षतीति ॥ ८२ ॥

आपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षति ॥ ८३ ॥

अथाधस्तादुपोक्षतीति वचनात् ॥ ८३ ॥

इध्मप्रैषादि करोत्याप्रयाजेभ्यः ॥ ८४ ॥

वैकृतसमनन्तरं प्राकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् । आदिग्रहणेन च होतृषदनादिद्रष्टव्यम् । तदेव हि पूर्वं न कृतमिति ॥ ८४ ॥

उत्तराघारमाघार्य पशुं पूर्वं समनक्ति ललाटांसश्रोणीषु सन्त इति प्रति मन्त्रम् ॥ ८५ ॥

प्रकृतौ हि उत्तराघारसमनन्तरं ध्रुवासमञ्जनमुक्तम् । तेनेह्रोच्यते । पशुं पूर्वं समनक्तीति । अनेन च ज्ञापकेन यत्र प्राकृतयोः समावेशस्तत्र पूर्वं प्राकृतमिति । यथासाद्य हवींषि सम्मृशत्यासाद्य हवींष्यग्निं मन्थतीति । यथा च प्रहृत्य तृणमात्मानमालभते । प्रहृत्य तृणं वाजिनेन चरतीति । समङ्गानि यजद्भिरित्यत्र गच्छन्तामित्यध्याहारो नानुषङ्गः । एकवाक्यताभावात् । एवं च सति संयज्ञपतिराशिषेत्यत्रापि गच्छतामित्यध्याहार एव नानुषङ्गः । पूर्वेण व्यवहितत्वात् । अतश्चोभयत्र संहितावत्प्रयोगो न भवति । प्रायश्चित्तगतश्च विशेषः । अनुषङ्गविनाशे श्रौतं प्रायश्चित्तम् । अध्या-

द्वारे त्ववैदिकत्वात्स्मार्त्तमिति । यज्ञपतिशब्दश्च अनेकयजमानके विपरिणम्यते । यूपाहुत्यां परिव्ययणे ऽग्निमन्थने च ॥ ८५ ॥

प्रवृत्य होतारमाश्राव्याहाग्निर्हि दैवीनां विशां पुर एतायं यजमानो मनुष्याणा् सुन्वन्निति सुत्ये तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छत् हिमा द्वा यू राधा् सीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति ॥ ८६ ॥

आश्रावणं च मैत्रावरुणार्थम् । स मैत्रावरुणायाहैवाश्रावयतीति वचनात् । अग्निर्हि दैवीनां विशां पुर एत इति । यजमानस्य चानेकयजमानके यथार्थं विपरिणामः । सुन्वन्निति सुत्ये इत्यृतुयाज्यावरणसुन्वन्यजमान इति प्रयोगः ॥ ८६ ॥

मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामीत्यौदुम्बरं यजमानमुखमात्रम् ॥ ८७ ॥

मैत्रावरुणासन्निधानात्तस्यैव मुखमात्रो मा भूदिति यजमानमुखमात्रमित्युक्तम् ॥ ८७ ॥

दीक्षितदण्ड् सोमे ॥ ८८ ॥

दीक्षितदण्डं समर्पयति ॥ ८८ ॥

क्रीते वा ॥ ८९ ॥

अस्मिन्वावसर इति ॥ ८९ ॥

एकादशप्रयाजा अनुयाजाश्च ॥ ९० ॥

इयं चैकादशसंख्योत्पन्नसंयोगिनी । चोदकप्राप्तेषु प्रयाजेषु संख्या श्रूयते साभ्यासेन पूर्यते । या पुनरुत्पत्तौ संख्या श्रूयते

सा पृथक्त्वनिवेशाद्भेत्री भवति । यथा प्रकृतौ पञ्चप्रयाजान्यजति । अभ्यासे च सति अन्त्यस्यैवाभ्यासो न्याय्यः । एवं च सति अभ्यासविनाशे अन्त्य एवावर्त्तेत इति । अनेकदेवताको ऽनेकयाज्यावांश्च पञ्चम एवायमिति । एवं यत्र यत्रोत्पन्नसंयोगिनी संख्या तत्र तत्राभ्यासेन पूर्यते । यथा त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोतीति कर्माभ्यासः । तिस्रोनूचन्त्या एकविंशतिरग्नीषोमीयाः पशव इति द्रव्याभ्यासः । कार्यं तु सर्वत्रैकमेवेति ॥ ९० ॥

समैत्रावरुणे प्रेष्येत्याह यजस्थाने वचने ॥९१॥

समैत्रावरुणे कर्माणि यजेत्यस्य स्थाने प्रेष्येति वक्तव्यम् । यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषवचनमस्ति । एवं च सति पशौ पत्नीसंयाजेषु प्रैषवचनाभावाद्यजेत्येव वक्तव्यम् ॥ ९१ ॥

दशेष्ट्वा प्रयाजानाह शासमाहरेति ॥ ९२ ॥

यूपशकलमाहरेति च काण्वानां पठ्यते । माध्यन्दिनीयानां तु शासमाहरेत्येव ॥ ९२ ॥

स्वरुमादायाक्त्वोभौ जुह्वग्रे ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति ॥ ९३ ॥

स्वरुं गृहीत्वोभावपि स्वर्वशी जुह्वाग्रेऽक्त्वा ताभ्यामेव पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्तावित्यनेन मन्त्रेण ॥ ९३ ॥

स्वरुमवगुह्यासिं प्रयच्छन्नाहैषा ते प्रज्ञाताश्रिरस्त्विति ॥ ९४ ॥

स्वरुं यूपे प्रत्यवगुह्य शमित्रे ऽसिं प्रयच्छन्नाहैषा ते प्रज्ञाताश्रिरस्त्विति ॥ ९४ ॥

सादयित्वा स्रुचौ चात्वालमुत्तरेण शमितायोल्लिखति ॥ ९५ ॥

स्रुक्सादनं च वचनात् । उल्लेखनोपलक्षिताश्च परिसमूहनादयः सर्वे भवन्तीति सम्प्रदायः ॥ ९५ ॥

पर्यग्नयेऽनुवाचयति ॥ ९६ ॥

पर्यग्निकरणे क्रियमाणे यदनुवचनं तत्कारयति । कथं च तत्कारयति । पर्यग्नये नुब्रूहीत्येवम् । तथाच श्रुतिरप्याह पर्यग्नयेनुब्रूहीति । पर्यग्निकरणं चाग्नीत्कर्तृकं प्रैषश्च तदङ्गत्वादग्नीध एवेति सम्प्रदायः । तथा च श्रूयते यदेवाव कर्म करोति स एव तस्योपचारं वेदेति । अपरे त्वध्वर्योरेव प्रैषदानमिच्छन्ति । पर्यग्निकरणमात्र एव वचनमिति ॥ ९६ ॥

आहवनीयोल्मुकमादायाग्नीत्त्रिः समन्तं पर्येति पश्चाज्यशामित्रदेशयूपचात्वालाहवनीयान् ॥ ९७ ॥

आहवनीयोल्मुकं गृहीत्वापश्चादीनग्नीत्त्रिः पर्येति ॥ ९७ ॥

आज्यपशुशामित्रान्वा ॥ ९८ ॥

पर्येति न सर्वानिति । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ९८ ॥

प्रतिप्रास्योल्मुकं तावत्प्रतिपर्येति ॥ ९९ ॥

आहवनीये प्रक्षिप्योल्मुकं त्रिरेव प्रतिशब्दप्रयोगाच्चाप्रदक्षिणम् ॥ ९९ ॥

पुनरादायोदङ्प्रतिपद्यते ॥ १०० ॥

पुनरग्नीदाहवनीयोल्मुकमादायोदङ्प्रतिपद्यते ॥ १०० ॥

पशुश्चान्वक् ॥ १०१ ॥

पशुश्च उल्मुकमनुनीयते । एवं हि श्रूयते शमितैनं कण्ठे बध्वा नयति ॥ १०१ ॥

प्रतिप्रस्थातान्वारभत एनं वपाश्रपणीभ्यां
काष्मर्यमयीभ्यां विशाखाविशाखाभ्याम् ॥१०२॥

तं वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभत इति वचनात् ॥१०२॥

तमध्वर्युर्यजमानोध्वर्युम् ॥ १०३ ॥

अन्वारभत इत्यनुवर्त्तते ॥ १०३ ॥

वेदितृणे ऽध्वर्युरादायाश्राव्याहोपप्रेष्य
होतर्हव्या देवेभ्य इति ॥ १०४ ॥

अनन्तरं यजमानस्याभिहितत्वादध्वर्युग्रहणम् ॥ १०४ ॥

रेवति यजमान इति वाचयति ॥ १०५ ॥

रेवति यजमान इत्यनुमन्त्रं यजमानं वाचयति ॥ १०५ ॥

शामित्रं नातीयात् ॥ १०६ ॥

शामित्रमतीत्य न गच्छेत् ॥ १०६ ॥

शामितेऽग्निं निदधाति ॥ १०७ ॥

यतो गृहीताग्निस्तत्र निधानं मा भूदिति पुनः शामित्रग्रहणम् ॥ १०७ ॥

निर्मन्थ्यमेके ॥ १०८ ॥

अग्निं निदधाति । तुल्यश्रुतत्वाद्विकल्पः ॥ १०८ ॥

पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षोवर्षीयसीति ॥ १०९ ॥

शामित्रस्य पश्चात् । मन्त्रश्चानेकयजमानके विपरिणम्यते ॥१०९॥

तस्मिन्नेनन्निघ्नन्ति प्रत्यक्शिरसमुदक्-

पादम् ॥ ११० ॥

तस्मिन्स्तृणे पशुं प्रत्यक्शिरसमुदक्पादं निघ्नन्ति ॥ ११० ॥

प्राक्शिरसं वा ॥ १११ ॥

उदक्पादमिति वर्त्तत एव । शिरसोदिङ्नियमेऽपि सति पुरुषस्योदक्पादता चौचनिकत्वात्कर्त्तव्या । चोदकानुग्रहाय ॥ १११ ॥

संगृह्य मुखं तमयन्त्यवाश्यमानम् ॥ ११२ ॥

मुखग्रहणपूर्वकं तमनं यथा शब्दं न करोति ॥ ११२ ॥

वेष्केण वा ॥ ११३ ॥

तमयन्ति । वेष्कश्चावलक उच्यते ॥ ११३ ॥

एत्याहवनीयमावृत्यासते ॥ ११४ ॥

अध्वर्य्वादयः ॥ ११४ ॥

संज्ञपयान्वगन्नित्येव ब्रूयात् ॥ ११५ ॥

अनेन मन्त्रेण शमितोच्यते संज्ञपनं कुरु । अन्वगन्निति देवान्प्रत्यनुगच्छत्वित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । स यदाहान्वगन्नित्येतर्हि ह्येष देवाननुगच्छति इति । एवं च कृत्वाऽनेकपाशुकेऽस्य पदस्य विपरिणामः ॥ ११५ ॥

स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति ॥ ११६ ॥

पूर्णाहुतिविकारत्वात्सकृद्गृहीतेन तद्धर्मवत् ॥ ११६ ॥

संज्ञप्तः पशुरिति प्रोक्ते शेतान्नुमुहूर्त्तमित्याहासोमे ॥ ११७ ॥

संज्ञप्तः पशुरिति प्रोक्ते शेतान्नुमुहूर्त्तमित्याहासोमे । सोमग्रहणेन च निरूढोऽभिधीयते । तमेव हि प्रकृत्यै तत्पठ्यते । तस्मादुपांशु संज्ञप्तं ब्रूयाच्छेतान्नुमुहूर्त्तमिति ॥ ११७ ॥

देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति ॥ ११८ ॥

पूर्णाहुतिसंस्कृतेनैवाज्येन ॥ ११८ ॥

न वैते जुहुयात् ॥ ११९ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । एवं हि श्रूयते ते वा एते परिपशव्ये इत्याहुती स यदि कामयेत जुहुयादेते यद्यु कामयेतापि नाद्रियेतेति ॥ ११९ ॥

वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति ॥ १२० ॥

रशनाबहुत्वेपि विकारे अहिपृदाकुशब्दौ उपमानार्थत्वान्न विपरिणम्येते । उपमायाश्चानङ्गत्वादविपरिणामः । अङ्गभूतं हि प्रकाशयितव्यम् । न चोपमाङ्गभूतेति । भूरिति तु पदं रशनापरत्वाद्विपरिणम्यत एव ॥ १२० ॥

प्रतिप्रस्थातः पत्नीमुदानयेत्याह नेष्टरिति सोमे ॥ १२१ ॥

सोमग्रहणं च सोमविषयमेव । तत्र हि नेष्टा विद्यते । एवं च सति सोमबाह्येषु पशुषु प्रतिप्रस्थातरिति वक्तव्यम ॥ १२१ ॥

पान्नेजनहस्तां वाचयति नयन्नमस्त अतानेति ॥ १२२ ॥

पान्नेजनहस्तां पत्नीं नयन् वाचयति नमस्त आतानेति । पत्नीबहुत्वे च क्रत्वर्थत्वादेकैव पान्नेजनहस्ता । संस्कारार्थत्वात्सर्वासां वाचनमिति ॥ १२२ ॥

पशोः प्राणाञ्छुन्धति पत्नी ॥ १२३ ॥

प्राणशब्देन प्राणायतनान्यभिधीयन्ते । तानि पान्नेजनीभिः पत्नी शोधयतीत्यर्थः ॥ १२३ ॥

तानीदानीमाह—

मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादान्त्संहृत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२४ ॥

मेढ्रं प्रजननमुच्यते। शेषं प्रसिद्धमेव ॥ १२४ ॥

शेषेण यजमानश्च शिरः प्रभृत्यनुषिञ्चतो मनस्त इति शिरः ॥ १२५ ॥

पान्नेजनीशेषेण यजमानश्च शब्दादध्वर्युश्च। अध्वर्युः काण्वीयायां पठ्यते। अध्वर्युश्च यजमानश्चेति विलिङ्गत्वादभिधीयते। मनस्त इति शिरः शेषमन्त्रा यथार्थं विनियुज्यन्ते ॥ १२५ ॥

यत्ते क्रूरमित्यङ्गानि ॥ १२६ ॥

अनुषिञ्चत इत्यनुवर्त्तते ॥ १२६ ॥

शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिञ्चतः ॥ १२७ ॥

संस्कारत्वाच्चान्यतिरिक्ते। निषिञ्चामीति च मन्त्रेऽध्याहारः ॥ १२७ ॥

उत्तानं पशुं कृत्वाग्रेण नाभिं तृणं निदधात्योषध इति ॥ १२८ ॥

नाभ्यग्रे हि वपायाः स्थानम् ॥ १२८ ॥

स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय च्छित्वाग्रं सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोनक्ति लोहितेन रक्षसामिति ॥ १२९ ॥

प्रज्ञाता च घृताक्ता प्रदेशोच्यते । यया पशुसमञ्जनं कृतम् । छित्त्वा सतृणं चर्म तृणाग्रं सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन मूलं द्विगुणीकृत्योभयतोनक्ति लोहितेन रक्षसामित्यनेन मन्त्रेण ॥१२९॥

निरस्तमित्यपास्यति ॥ १३० ॥

अक्तं मूलम् ॥ १३० ॥

इदमहमित्यभितिष्ठति यजमानः ॥ १३१ ॥

रक्षोभिध्यायकत्वादुदकोपस्पर्शनम् । अत्र च बहुयजमानके एक एवाभितिष्ठति क्रत्वर्थत्वात् ॥ १३१ ॥

वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति घृतेन द्यावापृथिवी इति ॥ १३२ ॥

प्रोर्णोति वपाया वेष्टयति । वपाश्रपण्योश्च उखाकार्यापत्त्या तन्मन्त्रेणोहितेनादानं द्यौस्त्वः पृथिवीत्स्व इति ॥ १३२ ॥

परिवास्य चात्वालेऽवसिच्य शामित्रे प्रतपति ॥ १३३ ॥

परिवासनं च च्छेदनमुच्यते ॥ १३३ ॥

शामित्रैकदेशमाहवनीये प्रास्यत्यग्नीत् ॥ १३४ ॥

तच्च पुनरुल्मुकमग्नीदादत्त इति पुनः शब्दोपादानान्निर्मन्थ्यपक्षे शामित्रैकदेशस्य न प्रासनमिति । कण्वानामपि च तत्पुनरप्यर्जतीति पठ्यते । पुनः शब्दस्य कृतार्थवृत्तित्वात् ॥ १३४ ॥

तृणाग्रं चाध्वर्युर्वायो वेरिति ॥ १३५ ॥

तृणाग्रमाहवनीये प्रास्यतीत्यनुवर्त्तते । अधस्तनपदार्थेऽग्नीदुक्तश्चशब्देन तस्यानुकर्षणं मा भूदित्यध्वर्युग्रहणम् । एवं चानेनैव ज्ञापकेन ज्योतिष्टोमे नेष्टा तोत इत्येनां वाचयतीत्युक्त्वा सोमक-

यया च समीक्षमाणामित्यत्र च शब्देन नेष्टुरेवानुकर्षणं युक्तम् । तथा च ब्राह्मणम् । तं नेष्टा वाचयतीति प्रकृत्यार्थैनां सोमक्रयण्या संख्यापयतीत्याह ॥ १३५ ॥

उत्तरतस्तिष्ठन्प्रतप्य वपामन्तरायूपाग्नी हृत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता श्रपयति परीत्य ॥ १३६ ॥

उत्तरतस्तिष्ठन्नाहवनीये प्रतप्य वपामन्तरेण यूपाग्नी हृत्वा पूर्वेण यूपं परीत्य दक्षिणतो व्यवस्थितः प्रतिप्रस्थाता श्रपयतीति । सम्प्रदाये तु चात्वालावसंकादि प्रतिप्रस्थाता चात्वालेयसिच्य शामित्रे प्रतपतीति । प्रतपनं च श्रपणैकदेशः । तां पशुश्रपणे प्रतपति तथोहास्यात्रापि शृता भवतीति हि श्रूयते । श्रपणं च प्रतिप्रस्थातृकर्तृकमिति सम्प्रदायः ॥ १३६ ॥

वपा्ँ स्रुवेणाभिघारयत्यग्निराज्यस्येति ॥ १३७॥

अभिघारणं तु प्रकृतमेव । प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् । अतश्च स्वाद्वयमाज्यमिति ॥ १३७ ॥

स्तोकेभ्योनुवाचयति शृताया्ँ शृताप्रचरेत्याह प्रतिप्रस्थाता स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति ॥ १३८ ॥

स्वाहाकृतिशब्देनोत्तमः प्रयाज उच्यते ॥ १३८ ॥

हुत्वावपामभिघारयति पृषदाज्यं ध्रुवां प्रथममाज्यभागौ चेत् ॥ १३९ ॥

चेच्छब्दो यद्यर्थः । यद्याज्यभागावत्र क्रियते इति । निरूढे ह्याज्यभागयोर्विकल्पः ॥ १३९ ॥

तेनोच्यते—

अत्राज्यभागौ कुर्वन् ॥ १४० ॥

आज्यभागौ कुर्वन्नत्रावसरे करोति । अग्नीषोमीये पुनराज्यभागौ नस्त एवेत्युक्तमेव ॥ १४० ॥

वपया चरिष्यन्नुपस्तीर्य हिरण्यमवधाय वपामवद्यन्नाहेन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपायै मेदसोनुब्रूहीति ॥ १४१ ॥

उपस्तीर्य जुह्वामाज्यं हिरण्यशकलमवदधाति । अवद्यन्नाहेति च सहानुवाचनार्थम् । इन्द्राग्निभ्यां च्छागस्येति च प्रयोगोपप्रदर्शनार्थम् । न सौर्यादि व्युदासार्थम् । विकल्पेन ह्यत्र देवताः श्रूयन्त इति ॥ १४१ ॥

हिरण्यमवधाय द्विरभिघारणं सोमे ॥ १४२ ॥

निरूढे तु सकृदभिघारणम् । सा वा एषा पञ्चावत्ता वपा भवतीति वचनात् । सोमशब्दनं चाग्नीषोमीयोपलक्षणम् । अतस्तद्विकारेषु निरूढवर्जं सर्वत्र द्विरभिघारणमिति ॥ १४२ ॥

आश्राव्याहेन्द्राग्निभ्यां च्छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति ॥ १४३ ॥

एतदपि प्रयोगोपप्रदर्शनार्थमेव ॥ १४३ ॥

प्रस्थितमिति च प्रसुते ॥ १४४ ॥

प्रसुतशब्देन सवनीयोऽभिधीयते । तद्विकारेषु च प्रस्थितशब्दे प्राप्ते सौत्रामण्यामुपसंहारादन्यत्र न भवतीति । उपसंहृतो हि प्रस्थितशब्दः सौत्रामण्यां प्रस्थितमिति च त्रिपशोः सर्वमिति ॥१४४॥

हुत्वा वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहाकृते इति ॥१४५॥

वपाश्रपणीबहुत्वे मन्त्रस्य विपरिणामः ॥ १४५ ॥

चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति ॥ १४६ ॥

मन्त्रलिङ्गाच्चाद्भिर्मार्जनमिति ॥ १४६ ॥

त्रिशास्ति पशुमन्यः ॥ १४७ ॥

शशुर्हिंसायाम् । अन्यः पशुं हिनस्ति मारयतीत्यर्थः । कुत एतदन्य इति । संज्ञाभेदात् । अन्या हि संज्ञा शमितेति । संज्ञाभेदाच्च संज्ञान्तरे प्रतीतिर्भवति देवदत्तो यज्ञदत्त इति यथा ॥ १४७ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

ऋत्विजां वैको ऽप्रक्लृप्तत्वाच्छामित्रे ॥ १४८ ॥

ऋत्विजां वैकः करोति संज्ञपनं नान्यः कुत एतत् । अप्रक्लृप्तत्वाच्छामित्रे । शमनकर्मणि संज्ञपने नैव कश्चित्प्रकल्पितो दृश्यते वेदे। ननु शमितैनं कण्ठे बध्वा नयतीत्यस्ति प्रकल्पनम् । उच्यते । ऋत्विजामेवैकः शमनक्रियायोगाच्छमितेति । तस्मादृत्विजामेवैकः करोति ॥ १४८ ॥

किं च—

उपगादर्शनाच्च ॥ १४९ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा ऋत्विग्व्यतिरिक्तस्याप्रकल्पने ऋत्विजामेव कर्तृत्वमिति । हो इत्यृत्विऽज उपगायन्त्योमिति यजमान इत्यृत्विजमुपगानं दर्शयति । विधिरिति चेत् । नैवम् । हो इत्येवं परत्वाद्वाक्यस्य । न्यायप्राप्तान् ऋत्विजोऽनुवदीति । तद्विधाने हि वाक्यभेदप्रसङ्गः । तथा नाध्वर्युरुपगायतीति अध्वर्योः प्रतिषेधं ब्रुवन्नृत्विजामुपगानं दर्शयति । एवं तावत्केषांचिदयमेव सिद्धान्तः । अत्रोच्यते । यदुक्तमप्रक्लृप्तत्वाच्छामित्र इति । तन्नैवं येन ऋत्विग्व्यतिरिक्तस्य शमितुः प्रकल्पनं च दृश्यते । शमितैनं कण्ठे बध्वानयतीति । तथाऽऽश्रृतꣳ हविः शमितारिति । तत्र शमितारं दर्शयति । ननु च ऋत्विजामेवैकः शमनं कुर्वन् शमिता भविष्यति । तस्यैतद्दर्शनमिति ।

नेत्युच्यते । व्यापृतेषु ऋत्विक्षु शमितृशब्दश्रवणादन्य इति गम्यते।प्रतिप्रस्थाता पशुमन्वारभते तमध्वर्युर्मैत्रावरुणो ऽधिगुप्रैषे अध्रिगौ होता ऽग्नीदुल्मुकमादायाग्रतो गच्छति । ब्रह्माकृताकृतप्रत्यवेक्षणो । एवं सर्वर्त्विक्षु व्यापृतेषु शमिता श्रूयते । अतस्तेभ्यो ऽन्य इति गम्यते । यश्चोपगादर्शनमुक्तम् । तदप्रकाल्पितविषयम्।अपि च संज्ञपने ऋत्विक् कर्तृके समाख्ययाध्वर्युः प्राप्नोति । तत्राध्वर्युशमितृसंवादे इदमनुपपन्नार्थं भवति । अनेनाध्वर्युर्भवति शमितरितदेनो भवतीति ।तस्मादन्यः शमितेति।अथवानेन सूत्रेण विकर्त्तनमेव चिन्त्यते विशास्तिपशुमन्यः । अन्यः पशुविकर्त्तनं करोति ।न ऋत्विगिति। कुत एतदभिप्रवृत्तत्वात् । मारणे हि शमितुरभिप्रवृत्तत्वाद्विकर्त्तनेपि स एवेति । एवं प्राप्त उच्यते । ऋत्विजां वैकोप्रक्लृप्तत्वाच्छामित्रे । ऋत्विजामेवैकः पशुविकर्त्तनं करोति । कुत एतत् । अप्रक्लृप्तत्वाच्छामित्रे । शामित्रशब्देन विकर्त्तनमभिधीयते । तत्र नान्यः प्रकल्पितः । यत्र नाम नान्यः प्रकल्प्यते तत्रर्त्विजां कर्तृत्वम् । उपगादर्शनाच्चेति व्याख्यातम् ॥ १४९ ॥

विक्रयी त्वन्यः शूद्रसंयोगात् ॥ १५० ॥

विक्रयी पुनरन्यो भवति । कुतः । शूद्रसंयोगात् ॥ १५० ॥

अङ्गान्यवद्यत्यभङ्गन् ॥ १५१ ॥

अनवखण्डयन् ॥ १५१ ॥

हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थिपूर्वनडकं पार्श्वे यकृद्वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति जौहवानि ॥ १५२ ॥

क्रोडशब्देन वक्षोभिधीयते । यकृच्छब्देन च कालेयम् । गुदः पक्काशयावस्थानं तन्मध्यम् । दक्षिणा च श्रोणिः । एतानि जौहवानि जुह्वामवदेयानि ॥ १५२ ॥

दक्षिणासक्थिपूर्वनडकम् ॥ १५३ ॥

सक्थिः सञ्जतेरासक्तोऽस्मिन्काय इति खवकोऽभिधीयते। तस्य यः पूर्वः प्रथमो नडकः सोऽवदेयः ॥ १५३ ॥

गुदतृतीयाणिष्ठम् ॥ १५४ ॥

गुदतृतीयस्य लघुतरम् । १५४ ॥

सव्या च श्रोणिरित्यौपभृतानि ॥ १५५ ॥

उपभृत्यवदेयानि ॥ १५५ ॥

वर्षिष्ठमुपयड्भ्यः ॥ १५६ ॥

यद्वर्षिष्ठं महत्तरं गुदतृतीयं तदुपयड्ढोमार्थम् । एवमेव हि त्रिभागश्रवणात् ॥ १५६ ॥

अवदानकाले प्रभागः ॥ १५७ ॥

जौहवौपभृद्विवेकार्थं ह्येतद्वचनम् ॥ १५७ ॥

वनिष्ठुजाघनी चावद्यति ॥ १५८ ॥

वनिष्ठुस्थूलान्त्रम् । जघनप्रदेशे भवा जाघनी प्रसिद्धैवम् ॥ १५८ ॥

क्लोमप्लीहाध्यृध्नीपुरीततं चेच्छन् ॥ १५९ ॥

अवद्येत् । क्लोमो गलकनाडी। प्लीहः प्रसिद्धः । अध्यूध्नी ऊधप्रदेशस्योपरि भवति । पुरीतच्छदेन हृदयमवच्छादितं येन तदुच्यते । पुरीतत्पुरीषं हृदयं तत्पुरीतता प्रच्छादयतीति श्रुतत्वात्। एतानि भागावदानानि । एषामत्र विकल्पः । अन्यत्र नियमः । अग्नीषोमीये त्वभाव एवेत्युक्तमेव ॥ १५९ ॥

उदरमेदोवाशिष्टं गुदे प्रास्यति कृशश्चेत् ॥ १६० ॥

उदरे यन्मेदः अङ्गग्रहणेनागृहीतं तदवशिष्टं गुदे प्रास्येद्यदि कृशः पशुर्भवति । कृशो दुर्बल उच्यते ॥ १६० ॥

श्वभ्र उवध्यमवधाय तस्मिल्लोहितं रक्षसा-
मिति ॥ १६१ ॥

श्वभ्रे गर्त्ते उवध्यमवधाय तस्मिल्लोहितं रक्षसामित्यनेन मन्त्रेणावदधाति । प्रतिपत्तिश्चेयं, अतश्च बहुषु पशुषु सर्वेषां प्रतिपत्तिः ॥ १६१ ॥

शूले हृदयं प्रतृद्य शामित्रे श्रपयति ॥ १६२ ॥

सान्नाय्यविकारादुखायां श्रपणे प्राप्ते वचनात् शूले प्रतृद्य श्रपणम् । शूलस्य चोखाकार्यापत्त्या तन्मन्त्रेणादानम् ॥ १६२ ॥

पशुं चोखायाम् ॥ १६३ ॥

चशब्दाच्छामित्र एव श्रपयति । अत्र हि वचनं भवति । अथ यमेतमुदञ्चं पशुश्रपणायाहरन्तीति ॥ १६३ ॥

पशुदेवतायै पुरोडाश एकादशकपालः ॥ १६४ ॥

अग्नीषोमीयोऽतः पशुस्तद्देवत्यः पशुपुरोडाश इति तद्देवत्यता विहिता । इह कपालार्थोऽयमारम्भः । अग्नीषोमीये एकादशकपालः पशुपुरोडाशोऽन्वयप्राप्त्या तदन्वयाच्चेहैकादशपालता भवतीत्युक्तम् ॥ १६४ ॥

अग्नीषोमीयो वा विशेषोपदेशात् ॥ १६५ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न चैकादशकपालता कर्त्तव्या । किं कारणम् । येनाग्नीषोमीये देवताद्वित्वसामान्यविशेषणैकादशकपालता भवति । तथा चाभिषेचनीये नूद्यते । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपतिं तदनु देव स्वाꣳ हवीꣳषि निरुप्यन्ते इति । न चाग्नीषोमीयपशुपुरोडाशविकारः पश्वन्तरेषु पशुपुरोडाशविकार एवायम् । तस्मादेकद्विशब्दपरिमाणादिभिरिह कपालसंख्या । नैकादशकपाल इति ॥ १६५ ॥

अत्रैव हविष्कृदाह्वानमिज्यैकत्वात् ॥ १६६ ॥

५१

हविष्कृदाह्वानाहननयोरेककालत्वमुक्तम् । स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्ति इति । हविष्कृदाह्वानं च हन्त्यर्थम् । हविष्करोतीति हविः कृत् । तेनौषधं प्राप्नोति । आह्वानकालत्वाच्चाहननमपि अत्रैवाशङ्क्यते । तेनोच्यते हविष्कृदाह्वानमेवात्र भवति । आहननं तु पशुपात्रप्रोक्षणोत्तरकालमेव । तस्य हि पश्विज्यया सहैकवाक्यत्वमाह्वानस्य च पुरोडाशेज्ययेति ॥ १६६ ॥

अवद्यन्नाहेन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहीति ॥ १६७ ॥

सहानुवाचनं द्व्योच्चारणवचनात् । इहाग्निग्रहणं तु प्रयोगप्रदर्शनार्थम् । सूर्यप्रजापत्योरपि पक्षे भावात् ॥ १६७ ॥

उपभृति चावद्यति स्विष्टकृद्वत् ॥ १६८ ॥

च शब्दादनन्तरमेव । स्विष्टकृदर्थस्यैव स्विष्टकृद्वदित्युच्यते। स्विष्टकृदवदानस्याकालत्वात् । अपि च स्विष्टकृदवदानं जुह्वां प्राप्तं तदिहोपभृतीति वत्करणम् ॥ १६८ ॥

इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशमिति प्रेष्यति ॥ १६९ ॥

प्रयोगप्रदर्शनार्थमेवेदमुक्तम् ॥ १६९ ॥

हुत्वा समानीयाग्नये प्रदाय ॥ १७० ॥

हुत्वा जौहवमौपभृतं समानीय अग्नये प्रदानं करोति ॥१७०॥

सगुणस्थानेऽगुणः ॥ १७१ ॥

स्विष्टकृद्गुणरहितायाग्नये ॥ १७१ ॥

कुत एतत्—

सर्वविकार एकत्वात् ॥ १७२ ॥

सर्वस्मिन्विकारे एकत्वं निर्गुणाभिधायकत्वं दृश्यते । अनुवाक्यायामिडामग्न इति निर्गुणमभिधानम् । तथा मैत्रावरुणप्रैषे होत

यक्षदग्निं पुरोडाशस्य जुषतामिति । याज्यायामपि च स्वदस्व हव्या-समिषो दिदीह्य इति । एवं सर्वत्र निर्गुणमभिधानम् । यदि चाध्वर्यु-रपि अनुवाचनप्रैषयोर्निर्गुणमभिधानमस्त्वित्येकच्छब्दकं करोति तदा याज्यानुवाक्यप्रैषैः सहैकवाक्यता भवतीतरथा क्वचित्सगुणं क्वचि-न्निर्गुणमभिधानमित्यसामञ्जस्यं स्यात् ॥ १७२ ॥

यथाम्नातं वा वचिभेदात् ॥ १७३ ॥

यत्र यथाम्नातं तत्र तथैव कर्त्तव्यम् । भिन्नैर्वाक्यैर्याज्यापुरो-नुवाक्याप्रैषविकाराणां विधानम् । यथा वचनं सर्वत्र कर्त्तव्यता युक्ता । तेन वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते१ ॥ १७३ ॥

इडामत्रद्यत्यक्रियान्यस्य समानार्थत्वात् ॥१७४॥

इडाग्रहणं शेषकार्योपप्रदर्शनार्थं न्यायस्य तुल्यत्वात् । न त-द्व्युदासार्थम् । इडादीन्येवावद्यति । पशुपुरोडाशे चोदकप्राप्तस्या-ग्न्यान्वाधानादेरदृष्टोपकारकस्याक्रिया । कुत एतत्समानार्थत्वात् । यमेवोपकारं पशोः प्रयाजादीनि कुर्वन्ति पशुपुरोडाशेपि तमेव । अतः पश्वर्थमनुष्ठितानां पुरोडाशेप्युपकारप्रसङ्ग इति ॥ १७४ ॥

न चोदनाभेदात् ॥ १७५ ॥

नैतदस्ति यदुक्तम् । किं कारणम् । चोदनाभेदात् । भिन्ने ह्येते चोदने । अग्नीषोमीयमजमालभेत । अग्नीषोमीयस्य वपाया प्रचर्या-ग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति । यत्र ह्येकेन शब्दे-नोपादाय फले विधानम् यथा वैश्वदेवेन प्रजाकामं याजयेदिति । तत्रोपादेयत्वेन विधानात् साहित्यविवक्षायाम युगपदङ्गोपकारा-पेक्षा । तेनागृह्यमाणविशेषात्सन्निधानाविशेषाच्च तन्त्रेणाङ्गोपकार-

१ अपरे त्वेवमाहुः– अत्र शाखान्तरे श्रूयते अग्निं यजतीति, तेन याग एव निर्गुणोऽग्निर्विहितः, अतो यो यागे निर्गुणोऽग्निर्विहितः स सर्वविकारो भवति, सर्वेषां होतॄणामध्वर्यूणां च विकारो भवति, कुतः, एकत्वात्, यतोऽनुवाचनप्रैषयाज्यादिष्वेक एक एवायमग्निर्न भिन्नः । एकश्च क्वचित्सगुणः क्वचिदगुण इति न विरुद्धरूपतामर्ह-ति, तस्मात्सर्वत्र निर्गुण एवेति सिद्धान्तः ।

सम्बन्धः । इह पुनश्चोदनाभेदादेतन्न सम्भवति ॥ १७५ ॥

कालगुणभेदाच्च ॥ १७६ ॥

अन्यस्मिन्काले पशोः प्रयाजाः कृता अन्यकालीनस्य कथं पुरोडाशस्योपकुर्युरिति । तथा गुणभेदाच्च । एकादशसंख्यागुणका हि प्रयाजाः पशोः पञ्चसंख्यागुणकाः पुरोडाशस्य । अतोऽपि न तन्त्रेणो पकारसम्बन्धः । एवमाचार्येण पक्षद्वयोपन्यासः कृत. । अत्र य एव न्याय्यतरः स एवाङ्गीकर्त्तव्यः । कश्चासौ । अक्रियान्यस्य समानार्थत्वादिति । अङ्गोपकारस्य हि आम्नानसामर्थ्यादन्त्येव यावत्सम्बन्ध इष्यते । इतरथाङ्गप्रधानयोरसम्बन्ध एव भवति । यदाङ्गानि न तदा प्रधानानि प्रधानकाले च नाङ्गानीति । एवं च सति यद्यप्यत्र चोदनाभेदस्तथापि प्रयाजकृतापूर्वस्य विद्यमानत्वात् पशुपुरोडाशेऽपि प्रसज्यत एव । चोदनाभेदोऽन्नाकारणमिति । तथा कालभेदो गुणभेदश्च । तस्मात्साध्वभिहितमिडामवद्यत्यक्रियान्यस्य समानार्थत्वादिति ॥ १७६ ॥

पशुर्दक्षिणा धेनुर्वरो वा मार्जिते ॥ १७७ ॥

पशुरेव पशोर्दक्षिणेति पुंपशुर्गृह्यते । वरशब्देन स्वाधीनं द्रव्यमभिरुचितमुच्यते । मार्जितग्रहणाच्च सन्निधानात्पशुपुरोडाशेडामार्जनं गृह्यते । तथा च श्रुतिः । पशुपुरोडाशेडायामेवोपहूतायां दक्षिणा नयेदिति । आचार्येण संज्ञपनं वपोद्धरनप्रसङ्गेन पशुविकर्त्तनाद्युखाप्रक्षेपणान्तमभिहितम् । अवसरः पुनरयम् । येनैवं श्रूयते । अथ यद्वपया प्रचर्यैतेन पुरोडाशेन प्रचरतीति प्रकृत्य तस्माद्वपया प्रचर्यैतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येषत्वेवैतस्य बन्धुर्यत्र क्वचैष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरुप्यतेऽथ पशुं विशास्तीति । तथा शाखान्तरे अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति । अतोऽत्रैव पशुविकर्त्तनाद्युखाप्रक्षेपणान्तम् ॥ १७७ ॥

१ततः शमितारं शास्ति त्रिः प्रच्यावयता-

---

१ अयमर्थः— हे शमितस्त्वं पशुं त्रिः प्रच्यावयतात् प्रच्यावय उत्कालय त्रिःप्रच्युतस्य ऊर्ध्वमावृत्तस्य हृदयमुपरि श्रापयेति ।

त्रिः प्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुताद्यत्वा पृच्छा शृतꣳ हविः शमिता३रिति शृतमित्येव ब्रूतान्न शृतं भगवो न शृतꣳ हीति ॥ १७८ ॥

हृदयमुत्तमं कुरुतादित्यनेकपाशुकं विपरिणम्यते । यत्वा पृच्छादित्येवमादि द्वितीयमनुशासनमतस्तृतीयसवने शामित्रनुशासनप्रभृतीनि यदुक्तं तदेवमादिप्रत्येतव्यम् । पूर्वानुशासनस्य त्वर्थो निर्वृत्त एव ॥ १७८ ॥

त्रिःप्रच्युते हृदयं प्रवृह्योत्तमं करोति ॥ १७९ ॥

प्रच्यावनं चोत्सेचनमुच्यते । वृहन्निष्कर्षः शूलान्निष्कृष्य हृदयमुत्तममवदानोत्तमं मांसानां करोति ॥ १७९ ॥

शूलं चाभूमौ ॥ १८० ॥

करोतीति वर्त्तते ॥ १८० ॥

जुह्वा पृषदाज्यस्यादायोपनिष्क्रम्य पृच्छति-शृतꣳ हविः शमिता३रिति त्रिरभिक्रामम् ॥१८१॥

जुह्वा पृषदाज्यं गृहीत्वा चात्वालोत्करावन्तरेणोपनिष्क्रम्य त्रिः कृत्वः पृच्छति । शृतं हविः शमिता३रित्यभिक्रम्याभिक्रम्य ॥१८१॥

प्रोक्ते तद्देवानामित्याहोपाꣳशु ॥ १८२ ॥

शृतमिति प्रोक्ते शमित्रा प्रतिप्रश्ने तद्देवानामित्याहाध्वर्युरुपांशु ॥ १८२ ॥

यत् यदा त्वां कश्चित्पृच्छात्पृच्छेत् कथम शृतꣳहविः शमिता३रिति तदा त्वं शृतमित्येव ब्रूतात् ब्रूहि । नहि पुनरेवं ब्रूतात् कथं शृतं भगव इति । तथा एवमपि न ब्रूतात् कथं शृतꣳहीति । तदुक्तं भवति, शृतमित्येतावदेव प्रतिवक्तव्यम, भगवच्छब्दो वा हिशब्दो वा न परत उच्चारणीय इति ।

सन्ते मन इति हृदयमभिघार्य सर्वम् ॥ १८३ ॥

पशुमभिघारयतीति सूत्रशेषः। पृथक् च हृदयग्रहणात् पृषदाज्येनाभिघारणम्। इतरस्येतरेणाज्येन तूष्णीमेव । प्रकृतत्वादभिघारणस्य। मन्त्रस्तु वचनात्तस्यैव हृदय एव ॥ १८३ ॥

पश्वसी वपावद्धृत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता वेद्यां प्लक्षशाखास्ववद्यति ॥ १८४ ॥

वपावदित्यन्तरायूपाग्न्योर्हृत्वा दक्षिणतो वेद्यामासादयति। उत्तरत आसादने प्राप्ते वचनाद्दक्षिणत इत्युच्यते। उखास्थस्य सान्नाय्यविकारात्सादने प्राप्ते वचनाद्वेद्यामित्युच्यते प्रतिप्रस्थाता तु प्लक्षशाखास्ववद्यति वचनात्। आलम्भनान्तमध्वर्योरेव ॥ १८४ ॥

जुहूपभृतोरुपस्तृणीते वसाहोमहवन्यां पात्र्यां च मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीत्युक्ते स्रुचोरवद्यति यथोक्तं द्विर्द्विः ॥ १८५ ॥

यथोक्तग्रहणाज्जौहवानि जुह्वामौपभृतान्युपभृति। द्विरवदानं वचनात् तानि द्विर्द्विरवद्यतीति ॥ १८५ ॥

अशेषे गुदतृतीये ॥ १८६ ॥

गुदतृतीये पुनरशेषे गृह्यते ॥ १८६ ॥

वपावद्धिरण्यम् ॥ १८७ ॥

अधस्ताच्चोपरिष्टाच्च। मनोताप्रैषस्तु प्रतिप्रस्थातुरेवेति सम्प्रदायः ॥ १८७ ॥

रेडसीति वपां गृहीत्वा द्विरभिघार्य प्रयुतमिति पार्श्वेन सꣳसृजत्यसिना वा ॥ १८८ ॥

रेडसीत्यनेन मन्त्रेण वसाहोमहवन्यां वसां गृहीत्वा द्विरभिघार्य प्रयुतमित्यनेन मन्त्रेण पार्श्वेनासिना वाऽऽचालयति ॥ १८८ ॥

शेषमिडापात्र्यामासिच्य क्रोडमनस्थीनि च प्रास्यति श्रोणिवर्जम् ॥ १८९ ॥

चोदकपरिप्राप्त्या चातः पूर्वं प्राशित्रग्रहणम् । तत आसेचनादि ॥ १८९ ॥

जाघनीगुदन्निधायाहेन्द्राग्निभ्यां च्छागस्य हविषो ऽनुब्रूहीति ॥ १९० ॥

जाघनीगुदनिधानमुच्यते पशुसम्मर्शनाभावप्रज्ञप्त्यर्थम् । प्रतिपत्तिर्हि पशुसम्मर्शनम् । न चैते प्रतिपाद्ये कार्यार्थत्वात् । इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषो ऽनुब्रूहीति प्रयोगप्रदर्शनार्थमुक्तमेव ॥ १९० ॥

आश्राव्याहेन्द्राग्निभ्यां च्छागस्य हविः प्रेष्येति ॥ १९१ ॥

एतदपि प्रयोगोपप्रदर्शनार्थमेव ॥ १९१ ॥

प्रस्थितमिति च प्रसुते ॥ १९२ ॥

प्रसुतशब्देन सवनीयो लक्ष्यते नानुबन्ध्योपि । येन सवनीयविकारे त्रिपशौ प्रस्थितशब्दमुपसंहरति । प्रस्थितमिति च त्रिपशोः सर्वमिति ॥ १९२ ॥

अर्धर्चान्तरे याज्यायै वसैकदेशं जुहोति घृतं घृतपावान इति ॥ १९३ ॥

याज्याया इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ १९३ ॥

दैवतं हुत्वा प्रदक्षिणमावृत्य जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह वनस्पतये ऽनुब्रूहीति ॥१९४॥

प्रदक्षिणग्रहणमितरथावृत्तिव्युदासार्थम् । उपपूर्वो हन्तिश्च

ग्रहणार्थो ऽन्यत्रापि दृष्टः । अथ स्रुवेणोपहत्याज्यमिति । समिधाज्यस्योपहत्येति च ॥ १९४ ॥

आश्राव्याह वनस्पतये प्रेष्येति ॥ १९५ ॥

अस्य च स्विष्टकृद्विकारत्वं सङ्कर्षे उक्तम् । देवतासङ्कीर्तनानि चात्र स्विष्टकृद्वदुपलभ्यन्ते । प्रयोजनम् नोपांशुयाजविध्यन्तः स्वरश्च सौविष्टकृत इति ॥ १९५ ॥

हुत्वा समानीय सौविष्टकृतम् ॥ १९६ ॥

हुत्वा वानस्पत्यं समानीय सौविष्टकृतं द्रव्यमौपभृतं स्विष्टकृद्यागं करोतीति सूत्रशेषः । समानयमानं च स्विष्टकृदनुवाचनं कर्त्तव्यम् । अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति तानि समानयमान आहेति वचनात् ॥ १९६ ॥

प्रत्येत्य वा दिशो व्याघारयति वसाशेषेण वाजिनवत् ॥ १९७ ॥

न्यायात्तत्रस्थस्यैव व्याघारणे प्राप्ते वाशब्देन पक्षं व्यावर्त्य जुहोतित्वात् जुहोतिस्थानमुच्यते । वाजिनवत् व्याघारयति ॥ १९७ ॥

इयांस्तु विशेषः—

सर्वं जुहोति ॥ १९८ ॥

ऐन्द्रः प्राण इति पशुं सम्मृशति ॥ १९९ ॥

पशु शब्दश्च मांसोपलक्षणार्थः । तानि चोपयुक्तव्यतिरिक्तानि ग्रहीतव्यानि । तत्संस्काराद्विमाथाशङ्कादर्शनाच्च । विमाथाशङ्का हि तत्रैव भवति नोपयुक्तेषु । अथ पशुं संमृशतीति प्रकृत्याहाथ यत्पुरा संमृशति य इम उपातिष्ठन्ते विविमथिष्यन्त इति शङ्कमान इति । तस्मात्प्राशित्रेडाजाघनीगुदव्यतिरिक्तानां सम्मर्शनम् ॥ १९९ ॥

अवदाय वेडां प्राक् प्रदानात् ॥ २०० ॥

पशुसम्मर्शनम् । वाशब्दो विकल्पार्थः । तच्च जाघनी गुदनिधानोत्तरकालं प्राक्प्रदानादित्युक्तत्वात् ॥ २०० ॥

इडामादधाति ॥ २०१ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थम् । अतश्च प्राशित्रप्रदानं पूर्वम् ॥ २०१ ॥

उपहूतायां वनिष्ठुमग्नीधे ॥ २०२ ॥

प्रयच्छति ॥ २०२ ॥

अध्युध्नीं होत्रे ॥ २०३ ॥

समर्पयति ॥ २०३ ॥

अवान्तरेडा वा ॥ २०४ ॥

अध्यूध्नी भवति । अवान्तरेडाकार्येऽध्यूध्नी भवतीत्यर्थः । अस्मिंश्च पक्षे ऽवान्तरेडा न दीयते । क्लोमादीनामप्यस्मिन्नेवावसरे समर्पणम् । शाखान्तरात् । क्लोमं ब्रह्मणे प्लीहं यजमानाय पुरीततमध्वर्यव इति । एषां चात्र विकल्प इत्युक्तमेव ॥ २०४ ॥

मार्जिते प्रेष्यत्यग्नीदौपयजानङ्गारानाहरोपयष्टरुपसीद ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि समिधमाधायाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति ॥ २०५ ॥

मार्जितग्रहणं च पवित्रप्रतिपत्त्युल्मुकसमासोपलक्षणार्थमपि । येन वैकृतप्रैषसमनन्तरं ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति प्राकृतमाह ॥ २०५ ॥

शामित्रादङ्गारानाहृत्य वेदिश्रोण्यां निवपत्युत्तरस्याम् ॥ २०६ ॥

अग्नीदुपयड्ढोमार्थम् ॥ २०६ ॥

आग्नीध्रीयाद्वा सोमे होतृधिष्ण्ये ॥ २०७ ॥

आग्नीध्रीयाद्वा अङ्गारानाहरति । सोमे शामित्राद्वेति विकल्पः । इयांस्तु विशेषो होतृधिष्ण्ये निवापः ॥ २०७ ॥

प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेद-
मनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २०८ ॥

प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम् । अङ्गाराहरणस्य दृष्टार्थत्वात् । अङ्गारेषु जुहोति हस्तेनैव हस्तेन गुदकाण्डं जुहोतीति वचनात् ॥ २०८ ॥

प्रतिवषट्कारं हुत्वा मनो म इति
मुखोपस्पर्शनम् ॥ २०९ ॥

प्रतिप्रस्थाता करोतीति वाक्यशेषः ॥ २०९ ॥

अनुयाजान्ते स्वरुं जुहोति दिवं ते
धूम इति ॥ २१० ॥

अन्तग्रहणाच्च धारानुयाजान्ते स्वरुहोमः । चोदितार्थाभिधानाच्च मन्त्रस्य स्वरुबहुत्वे विपरिणामः ॥ २१० ॥

पशुदेवतावनस्पतिभ्यां स्रुग्व्यूहनम् ॥ २११ ॥

स्विष्टकृद्विकारत्वात् वनस्पतेरप्राप्तं सङ्कीर्त्तनं वचनादभिधीयते । पशुदेवतायाश्च गुणार्थमुच्चारणम् ॥ २११ ॥

जाघन्या पत्नी संयाजनम् ॥ २१२ ॥

आज्यकार्योपपत्तेश्च आसादनालम्भने अस्याः क्रियेते । जाघनी बहुत्वे चासादनमन्त्रे विपरिणामः ॥ २१२ ॥

उत्तानाया देवानां पत्नीभ्यो ऽवद्यति ॥ २१३ ॥

वचनात् ॥ २१३ ॥

इडां च ॥ २१४ ॥

उत्तानाया एव ॥ २१४ ॥

परिवर्त्याग्नये गृहपतये ऽग्नीधे च ॥ २१५ ॥

अवद्यति वचनादेव ॥ २१५ ॥

आज्येन पूर्वे ॥ २१६ ॥

द्वे कर्मणी कर्त्तव्ये । पत्नी साधनक एव हि यागे जाघनी विहिता अथ जाघन्याः पत्नीः संयाजयन्तीति ॥ २१६ ॥

सर्वा वा जाघन्याविशेषात् ॥ २१७ ॥

सर्वा एव वा जाघन्या कर्त्तव्याः । कुत एतत् । पत्नीसंयाजत्वाविशेषात् । ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्तीति प्रकृत्य चतस्रो देवता यजतीति ॥ २१७ ॥

बर्हिर्हुत्वापो गच्छन्ति हृदयशूलमादाय ॥ २१८ ॥

अथ हृदयशूलेनावभृथं यन्तीति श्रुतेः । अवभृथशब्दश्चात्रौपचारिक अपांगमनसम्बन्धात् । अतश्च यागो न भवति । तथाच सूत्रकारः । बर्हिर्हुत्वापो गच्छन्ति हृदयशूलमादायेति । शूलस्यादानमात्रं न शूलेनावभृथमिति । प्रतिपत्तित्वाच्चानेकशूले सर्वेषां प्रतिपत्तिः ॥ २१८ ॥

आहवनीयं वोपस्थाय व्रतादीनि चेत् ॥ २१९ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । यत्र व्रतादीनि तानि च हविर्यज्ञविध इति ॥ २१९ ॥

अभ्यवेत्य शुष्कार्द्रसन्धौ हृदयशूलमुपगूहति शुगसि तमभिशोच योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति च ॥ २२० ॥

अभ्यवेत्येत्यवतीर्योदकं शुगसीत्यनेन मन्त्रेण । उदितार्थाभिधानाच्चास्यानेकशूले विपरिणामः ॥ २२० ॥

ग्लायन्नुदपात्रं निषिच्य पूर्वेण यूपं यथोक्तमुपगूहति ॥ २२१ ॥

ग्लैहर्षक्षये। ग्लायन्निति उदकं प्रतिगमनमनुत्सहमग्रेण यूपमुदपात्रं निषिच्य शुष्कार्द्रसन्धौ यथोक्तं शूलमुपगूहते ॥ २२१ ॥

धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्पृशन्त्यपः ॥ २२२ ॥

मन्त्राभिधानसामर्थ्यात्। वरुणशब्देन ह्यापोभिधीयते ॥ २२२ ॥

उपगूहनशेषो वा पूर्वः ॥ २२३ ॥

पूर्वो मन्त्र उपगूहनशेष एव भवति। विशेषेणोपगूहन एव पठ्यते इति ॥ २२३ ॥

अभिमन्त्रणं वोत्तरेण ॥ २२४ ॥

सुमित्रयान इत्यनेनाभिमन्त्रणं वा भवत्यपामुपस्पर्शनं वा। माध्यन्दिनायायां ह्यभिमन्त्रणं पठ्यते अथाभिमन्त्रयन्ते सुमित्रिया न इति। काण्वीयायां चोपस्पर्शनम् अथाप उपस्पृशन्ति सुमित्रियां न इति। अतो विकल्पः ॥ २२४ ॥

न सोमेनूबन्ध्या वर्जम् ॥ २२५ ॥

स चायं शूलावभृथः सोमे नूबन्ध्यावर्जं न भवति। एवं हि श्रूयते स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्यवशाया एवानूबन्ध्याया इति। नञश्चात्र न प्रतिषेधार्थता। अतुल्यप्रमाणशिष्टत्वात्प्रकरणेन ह्यग्नीषोमीयस्य प्राप्नोति वाक्येन प्रतिषेधः। विकल्पस्य चान्याय्यत्वात्। अन्याय्यो हि विकल्पः। पक्षे बाधात्। अतः पर्युदासरूपेण नाग्नीषोमियस्य करोति नाग्नेयस्येति। अग्नीषोमीयसवनीयव्यतिरिक्तेषु शूलावभृथ इति वसाया एवानूबन्ध्याया इति नित्यानुवादः ॥ २२५ ॥

वरुणप्रघासवत्समिदाधानम् ॥ २२६ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ २२६ ॥

व्रतं विसृज्यापराग्नीनां पूर्वे चतुर्गृहीतं यूपा-

हुतिवत् ॥ २२७ ॥

व्रतविसर्गोपदेशाच्च यत्रैव व्रतं तत्रैव भवति नाग्नीषोमीय इति ॥ २२७ ॥

सविहारोतः ॥ २२८ ॥

अतः परमयं विहारः । अत्र कर्मापवर्गा दीयन्त इति केचित् । तदयुक्तम् । अतिप्रणीतस्य पश्वङ्गाभिनिवृत्त्यर्थत्वात् । तदङ्गत्वाच्चकर्मापवर्गायाः । नित्याधार्यार्थमित्यपरे । अतिप्रणीतो हि पश्वर्थमुद्धृतस्तदपवर्गे च स एव विहारो न्याय्य इति । सम्प्रदाये तु स विहार इत्यग्निहोत्रार्थमुच्यते । अग्निषोमीयविकारत्वादस्तमिते परिसमाप्तिरस्य । तन्त्रं चाग्निहोत्रविहारस्य धारकमतः सविहार इत्यग्निहोत्रार्थमुक्तम् । गताश्रियः पक्षस्त्वत्र न्याय्यतर इवाभाति । अग्निहोत्रार्थत्वं हि विहारस्यासम्भव एव । इदमग्निहोत्रं पशुयागान्ते वा हुयेत तन्त्रमध्ये वा । यदि तन्त्रमध्ये प्रसङ्गादतिप्रणीत एव प्राप्नोति । अथान्ते ततोपवृत्तकर्मा लौकिक इति पुनरुद्धरणं प्रयोजयति । यत्पुनरुच्यते अग्निहोत्रं विहारस्य धारकमिति । तदनुपपन्नमन्यार्थे विहारे तत्परिसमाप्तौ कर्मान्तरं विहारस्य धारकमिति दुःशक्यं वक्तुम् ॥ २२८ ॥

समारूढनिर्मथिते वा ॥ २२९ ॥

अपराग्नीनां पूर्वे इयमाहुतिर्भवति ॥ २२९ ॥

यथोत्साहं दद्यादस्याम् ॥ २३० ॥

ततो यच्छक्नुयात्तद्दद्यादिति वचनात् ॥ २३० ॥

अग्निं प्रणीय सदो हविर्द्धानाग्नीध्रहोतृधिष्ण्यान्यथोक्तं गृहीत्वाज्यान्यग्नीध्रप्रणयनमग्नीषोमीयदर्शनात् ॥ २३१ ॥

सद आदीनि ह्यग्नीषोमीये दृश्यन्ते । सदसि स्थितेन होत्रा वषट्कारः कृतः । उत यत्सुन्वन्ति तत्सामिधेनीरन्वाहेति हविर्द्धाने

सामिधेन्यनुवचनम् । अग्नीध्रे प्रत्याश्रावणम् । होतृधिष्ण्य उपयष्टोमः । गृहीत्वाज्यान्याग्नीध्रप्रणयनम् । आग्नीध्रीयादङ्गाराहरणम् । एतानि ह्यग्नीषोमीये दृष्टानि तद्विकाराच्चात्रापि भवन्तीति ॥ २३१ ॥

न सोमार्थत्वात् ॥ २३२ ॥

सोमार्थानि हि सद आदीनि । सोमं प्रकृत्य श्रूयते । तदुदरमेवास्य सदः शिर एवास्य हविर्धानं बाहुव आग्नीध्रीयश्च मार्जालीयश्चेत्येवमादि ॥ २३२ ॥

प्रसङ्गाद्दर्शनम् ॥ २३३ ॥

सोमप्रयुक्तानामेषां प्रासङ्गिकमग्नीषोमीये दर्शनम् ॥ २३३ ॥

दर्विहोमेष्विदानीं चिन्त्यते । किमपूर्वा दर्विहोमाः उत पूर्ववन्त इति । तत्रेदमुच्यते—

दर्विहोमाः पौर्णमासधर्मा जुहोत्यविशेषात् ॥ २३४ ॥

दर्विहोमास्त्रैयम्बकादयः । ते पौर्णमासधर्मा भवन्ति । पौर्णमासशब्देन दर्शस्याप्युपलक्षणम् । पयः साधनकेषु हि द्रव्यसामान्यात् सान्नाय्यधर्मा इष्यन्ते । कुत एतत् पौर्णमासधर्मा इति । जुहोत्यविशेषात् । जुहोति यजत्योर्यतो ऽविशेषः । उभयत्र हि द्रव्यदेवतात्वम् । त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानिति । निर्वपतिशब्देनौषधमवगम्यते । सौर्यादिषु दृष्टत्वात् । तथान्यत्र धानाभिर्जुहोति सक्तुभिर्जुहोति लाजैर्जुहोतीति द्रव्यविधानम् । मान्त्रवर्णिक्यो देवता । ततोभयत्र द्रव्यदेवतावत्त्वाद्यजतिजुहोत्योरविशेषः । अधर्मकाश्च दर्विहोमाः । धर्मापेक्षायां च सत्यां द्रव्यदेवतावत्त्वसामान्यात्पौर्णमासधर्मा इति युक्तरूपता ॥ २३४ ॥

किं च—

जुहूदर्शनाच्च ॥ २३५ ॥

मारुतानि प्रकृत्य श्रूयते । कथमस्यैते पुरोनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वषट्कृते स्रुचा हुता भवन्तीति प्रश्नपूर्वकमाह एतेषां वै

सप्तपदानां मारुतानां यानि त्रीणि प्रथमानि पदानि सा त्रिपदा गायत्री पुरोनुवाक्याथ यानि चत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा त्रिष्टुब्याज्येदमेव कपुत्सलमयं दण्ड इति स्रुगनुग्रहः। एतेषां च पौर्णमास इष्टानामनुग्रहं ब्रुवन्पौर्णमासधर्मित्वं दर्शयति ॥ २३५ ॥

एवं सर्वधर्मपरिप्राप्ताविदमाह—

तूष्णीमनर्थलुप्ताः ॥ २३६ ॥

वचनान्मन्त्रनिवृत्तिः । अनर्थलुप्ता इति । इष्टेनार्थेनालुप्ता इत्यनर्थलुप्ता । यथैकाग्नित्वेपि गार्हपत्यश्रपणादिनीति ॥ २३६ ॥

एकाग्नयः ॥ २३७ ॥

एकाग्निसाध्या एव पदार्था भवन्ति ॥ २३७ ॥

अप्रयाजा अननुयाजा असामिधेनीकाः ॥ २३८ ॥

तूष्णीमित्युक्तत्वात्सामिधेनी सहचरितकाष्ठनिवृत्तिः ॥२३८॥

अनिगदाः ॥ २३९ ॥

निगदशब्देन स्विष्टकृल्लक्ष्यते । अस्विष्टकृत इत्यर्थः ॥ २३९ ॥

प्रतिनिगद्य होमाः ॥ २४० ॥

तूष्णीमित्युक्तत्वाद्देवतां प्रतिनिगद्य होम उच्यते । वषट्कारनिवृत्त्यर्थमुच्यते ॥ २४० ॥

स्वाहाकारप्रदानाः ॥ २४१ ॥

परतन्त्रोत्पत्तयो जुहोतिमात्राः ॥ २४२ ॥

परतन्त्रोत्पत्तयः । यथा वाजपेये ऽन्नहोमे सर्वमेधे च तन्त्रस्य विद्यमानत्वादिति न्यायसूत्रमेतत् ॥ २४२ ॥

पाकयज्ञपशुष्वाग्नीषोमीयविध्यन्त इष्यते तत्प्रसङ्गेन पाकयज्ञविषयमिदमाह—

पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमः ॥ २४३ ॥

पाकयज्ञशब्देन च स्मार्त्ता होमा उच्यन्ते । तत्र होमाय यदवत्तं तस्य असर्वस्य होमः कर्त्तव्यः ॥ २४३ ॥

हुत्वा च शेषप्राशनम् ॥ २४४ ॥

कुत एतत्—

अग्निहोत्रे तदस्य पाकयज्ञस्येवेति श्रुतेः ॥२४५॥

अग्निहोत्रे हिं शेषप्राशनं विहितम् । अथैतदग्नौ हुत्वोत्सृप्याचामति निर्लेयति तद्सौ पाकयज्ञेन संस्तवं करोति तदस्य पाकयज्ञस्य रूपं पशव्यो हि पाकयज्ञ इति । यदिपाकयज्ञे प्राशनमुचितम् तत एतदुपपद्यते नान्यथेतिं ॥ २४५ ॥

अग्नीषोमीयात्पशुषु ॥ २४६ ॥

प्राप्तिसाधनकत्वसामान्याद्धिद्ध्यन्तप्रवृत्ताविदमाह ॥ २४६ ॥

शाखानियोजनम् ॥ २४७ ॥

शाखायां पशुनियोगः कर्त्तव्यो न यूपे ॥ २४७ ॥

वपां हुत्वा त्रीणि पञ्च सर्वाणि वाव्द्यति न सर्वाण्येवेति ॥ २४८ ॥

सर्वाभावे शेषात्स्विष्टकृतः ॥ २४९ ॥

प्रधानावदानशेषात्स्विष्टकृदर्थं ग्रहीतव्यम् ॥ २४९ ॥

स्थालीपाकेन सह प्रदानम् ॥ २५० ॥

सहयुक्ते प्रधाने तृतीयाविभक्तिर्भवतीति । तथा च सहस्वभावं स्थालीपाकस्य नावदानैस्तुल्यता । प्रयोजनमन्तराये प्रयोक्तृत्वमिति ॥ २५० ॥

पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वा वरो वा ॥ २५१ ॥

ओषधस्य मानपात्रं पूर्णं पूर्णपात्रः । स्वाधीन द्रव्यमभिरुचितं च वरशब्दवाच्यमिति ॥ २५१ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

सोमयागनिरूपणम् ।

श्रुत्यर्थमनुविदधता ऽचार्येण हविर्यज्ञा अनुविहिताः इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठावसरप्राप्तो ज्योतिष्टोमो ऽनुविधेयः । श्रुतिपाठो हि देवयजनं जोषयन्त इति । मन्त्रपाठश्च एदमगन्म देवयजनम् । अत्र च क्रम निरूपणायाधिकरणमारब्धवानाचार्यः ।

दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति श्रुतेः ॥१॥

फलवत्सु क्रमं प्रत्यनियमोभिहितो ऽनियमः फलसंयुक्तेष्विति । इह पुनर्वाचनिकः क्रम इष्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेत नानिष्ट्वेति । एवं हि श्रुतिर्भवति देवरथो वा एतौ यज्ञस्य यद्दर्शपूर्णमासौ स य एताभ्यामिष्ट्वाथान्येन यजते यथा ह वा रथस्पष्टएवावसाने देवानामवस्यतीत्यनेन दर्शपूर्णमासपूर्विकान्यत्र प्रवृत्तिरुच्यते । अपरे तु वर्णयन्ति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति श्रुतेरितीयमेवेति करणपरिच्छिन्ना श्रुतिः । अस्या एव च देवरथौ वा एतौ यज्ञस्य यद्दर्शपूर्णमासावित्ययमर्थवाद इति । अन्यशब्देन च यजतेरेवाभिधानं न जुहोतेरपि । अन्येन यजेतेति वचनात् । तथा च प्रागप्यग्निहोत्रं न निवार्यते । न्यायप्राप्तानियमव्युदासार्थं च श्रुतिग्रहणम् ॥ १ ॥

किमेष एवोत्सर्गः नेत्युच्यते—

सोमेन वोपक्लृप्तसोमः ॥ २ ॥

सोमेन वा इष्ट्वान्येन यजेत् य उपक्लृप्तसोमोग्निमाधत्ते । उपकल्पितं द्रव्यं येन सोमयागाय स उपक्लृप्तसोमः तस्याधानसमनन्तरमेव सोमे प्रवृत्तिः ॥ २ ॥

कुत एतत्—

आधानस्य सोमप्राधान्यात् ॥ ३ ॥

सोमप्रधानं ह्याधानं सोमप्रयुक्तम् । एवं हि श्रूयते सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुमृच्छेन्न नक्षत्रमिति । यक्ष्यमाण इत्यनद्यतने लृट् विभक्तिर्भविष्यत्यनद्यतने लृट् स्मर्यते । यक्ष्यमाण इति च विशेषणोपादानसामर्थ्यादपि चायमर्थोऽवगम्यते । न हि कश्चिदयक्ष्यमाणः सर्वस्य विहितत्वात् । तेनानन्तरं यक्ष्यमाण इतिगम्यते । वाशब्दश्च व्यवस्थितविभाषार्थः । उपक्लृप्तसोमस्य सोमपूर्वत्वम् इतरस्येष्टिपूर्वत्वमिति । सोमपूर्वत्वेऽपि चान्येषां यागानां दर्शपूर्णमासपूर्वत्वं वाचनिकीति ॥ ३ ॥

यक्ष्यमाण आदधीतेति सोमप्रयुक्त आधाने सोमापवर्गेऽस्याप्यपवर्ग इति परिचोदित उत्तरसूत्रम्—

नाविशेषात् ॥ ४ ॥

नैतदेवम्, सोमापवर्गेऽप्यपवृज्यत इति । कुत एतदविशेषात् । सर्वकर्मार्था ह्यग्नयः । आधानं चाग्न्यर्थम् । सोमेन यक्ष्यमाण इत्यनेनाधानस्य कालान्तरतोच्यते न सर्वार्थतापनीयत इति ॥ ४ ॥

वसन्तेऽग्निष्टोमः ॥ ५ ॥

अग्निष्टोमग्रहणं ज्योतिष्टोमोपलक्षणार्थं नोक्थ्यादिनिवृत्त्यर्थम् । वसन्ते ज्योतिष्टोम इत्येतदेवोक्तं भवति । यद्वा यद्वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति तदग्निष्टोमसंस्थेन । प्राथम्यादग्नित्यत्वाच्च । चतुःसंस्थेऽपि ज्योतिष्टोम उक्थ्यादीनामनित्यत्वं श्रूयते । पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात् षोडशिना वीर्यकामस्तुवीतातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति । प्रकृतिभूताग्निष्टोमसंस्थतां हि प्रकृत्यधर्माम्नानम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । इतरासु तद्धर्मप्रसव इति[१] । तस्मात्साधूक्तं वसन्ते-

---

[१] अत एव हरिस्वामिभिरप्युक्तम् ' संस्कारमध्यपाठात्त्वग्निष्टोमाद्याः सप्तसंस्थाः निष्कामैरपि कार्या ' इति । ' चतुः संस्थस्यापि ज्योतिष्टोमत्वात अविशेषाच्च येन केनापीष्टे प्रतिवसन्तं ज्योतिष्टोमेनेष्टमेव भवतीति नाग्निष्टोम एवेत्ययं नियम ' इत्यपरे । युक्तं चैतत्,

ग्निष्टोम इति ॥ ५ ॥

ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभ्य द्विपुरुषासो-
मपीथिनः ॥ ६ ॥

पुनरुत्सृष्टो गौर्गृह्यते । तस्य हि वाहनेन दौर्बल्यादुत्सर्गः सम्भवति । क्वचिच्च दृश्यते । पुनरुत्सृष्टो गौरग्नीषोमीय इति । छागो वा स्यादन्वयात् । तस्यापि हि हिमवत्प्रदेशे वाह्यमानस्योत्सर्गः सम्भवति । अतश्चोदकानुग्रहाय छाग एवेति सम्प्रदायः । यत्तु श्रूयते । पुनरुत्सृष्टो गौरिति तच्च गोग्रहणादन्यत्रागौरिति भवति । द्विपुरुषा सोमपीथिन इति यस्य पित्रा पितामहेन वा सोमो न पीतः तस्यैन्द्राग्नो भवति । एवं श्रूयते यस्य पितामहः सोमं न पिबेदथ स पिपासेत्स ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभेतेति । अत्र च निमित्तवाक्यत्वात्प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः । तथा चान्यतरस्यापि सोमापाने भवत्येवेन्द्राग्न इति । अयं चान्वारम्भणीयावत् आरम्भे श्रूयते न च दीक्षणीयावत्तन्त्रमध्ये । अतः पुरुषसंस्कारकत्वात्पूर्वतरं यजनीयेऽहनि कर्त्तव्यः । पुरुषसंस्कारता चास्य यस्यपिता पितामहः सोमं न पिबेत्स दुर्ब्राह्मण इति श्रवणात् । दौर्ब्राह्मण्यनिरासार्थं च श्रुत्या विधानमस्यातः पुरुषसंस्कारोऽयमिति सकृत्क्रिया ॥ ६ ॥

षोडशर्त्विजो ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युब्राह्मणा-
च्छंसिप्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृपोतृप्र-
तिहर्त्रच्छावाकनेष्ट्रग्नीत्सुब्रह्मण्यग्रावस्तुदुन्ने-

वचनं विना सङ्कोचस्यायुक्तत्वादिति । अथवाग्निष्टोमसंस्थस्योक्थादीन्प्रति प्रकृतित्वज्ञापनार्थमग्निष्टोम इत्युक्तम् । अतोऽग्निष्टोमसंस्थाप्रकृतिभूता तामेव प्रकृत्य धर्माणामाम्नात्, इतरासु च संस्थासु ततो धर्मप्राप्तिरिति ।

तूष्णीं वृणीते[1] ॥ ७ ॥

उपक्रमादेव तत्सिद्धेः षोडशग्रहणं न कर्त्तव्यम् । वा कर्त्तव्यम् । चमसाध्वर्य्युव्युदासार्थम् । तेषामपि हि क्रतौ यजतामृत्विगाख्या मा भूदिति । अस्त्विति चेत् । न, संख्यानत्वात् । ज्योतिष्टोमस्य यज्ञक्रतोः षोडशर्त्विज इति । अतश्च तेषामृत्विक् निबन्धनं कार्यं न भवति ॥ ७ ॥

चतुरो[2] वाद्यांस्तत्पुरुषा इतरे यथा वेदम् ॥ ८ ॥

आद्यांश्चतुरश्चर्त्विजो वृणीते तस्मात्तत्पुरुषा इतरे यथावेदम् । ये ये यद्वेदविहितस्य कर्त्तारः ते तेषामाद्यर्त्विजां पुरुषाः । प्रधानपुरुषवरणेन च तेपि वृता एव भवन्तीत्यभिप्रायः । तथा च लिङ्गमश्वमेधे यन्महर्त्विजो ब्रह्मौदनं प्राश्नन्ति तदेव होतृकाऽन्वाभक्ता इति । वा सर्वान्वृणीते । न चतुर एव । वरणं ह्यानत्यर्थम् । भृतिश्च न चान्यस्मिन्वृते भृते वान्यो वृतो वा भृतो वा भवति । दर्शयति च पृथग्भृतिं दक्षिणादानं प्रकृत्य अथ पोत्रेथ नेष्ट्रेथाच्छावाकायाथाग्नीध इत्येवमादि ॥ ८ ॥

---

१ वरणं नाम करिष्यमाणकर्मस्वरूपदक्षिणाद्रव्यतत्परिमाणश्रावणपूर्वकं स्वयमप्रवृत्तानां ब्रह्मत्वादिषु कर्मसु कर्तृत्वेनाभ्यर्थना । तद्यथा हिरण्यदानगवदक्षिणेन वासोऽश्वदक्षिणेन च रथन्तरपृष्ठेन चतुष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमेनाहं यक्ष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भवेति। अतोऽपि पूर्वं षड्विंशब्राह्मणोक्तं दैवर्त्विग्वरणम् । तद्यथा अग्निर्मे होतादित्यो मेऽध्वर्युश्चन्द्रमा मे ब्रह्मा पर्जन्यो म उद्गाता आपो मे होत्राशंसिन इति । होत्राशंसिपदेन च ब्राह्मणाच्छंसि प्रभृतिद्वादशर्त्विग्ग्रहणम् । ततो रश्मयो मे चमसाध्वर्यव इति च ।

२ आपस्तम्बः 'सोमेन यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजो वृणीते यूनः स्थविरान्वानूचानानूर्ध्ववाचो ऽनङ्गहीनानिति प्रकृत्य तान् वृणीते चतुरः सर्वान्वैकैकशोऽध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारं नेष्टारमुन्नेतारमित्यध्वर्यून् ब्रह्माणं ब्राह्मणाच्छंसिनमाग्नीध्रं पोतारमिति ब्रह्मणो होतारं

ब्राह्मणाच्छंस्यग्नीत्पोतारो ब्रह्मणः ॥ ९ ॥

समासलक्षणेन पूर्वं पोतुरग्नीध उच्चारणम् ॥ ९ ॥

देवयजनं जोषयन्ते ॥ १० ॥

जुषिरीक्षणार्थः । तद्धै देवयजनमीक्षन्त इति वचनात् ॥ १० ॥

उच्चतमं समभविभ्रंशि ॥ ११ ॥

तद्वर्ष्मं सत्समं स्यादिति वचनात् । अविभ्रंशीति अविनश्वरं भ्रश्यते हि भूमिर्गर्तैः । यत्रौषधयो न भ्रश्यन्त इत्यपरं ॥ ११ ॥

अभितो देवयजनमात्रदेशं पुरस्ताद्वर्जम् ॥ १२ ॥

न पुरस्ताद्देवयजनमात्रमतिरिच्येतेति वचनात् ॥ १२ ॥

प्राक्प्रवणमुदग्वा यत्किञ्चानूचानर्त्विजः १ ॥ १३ ॥

अनूचानाः अनुवचनसमर्था ऋत्विजो यदेवाध्यवस्यन्ति तदेव शोभनम् देवयजनमिति ॥ १३ ॥

उद्धतौषधिमूले परेन्ते विमितं कुर्वन्ति ॥ १४ ॥

उद्धता ओषधयो मूलानि च यस्मिंस्तदुद्धतौषधिमूलं देवयजनं

मैत्रावरुणमच्छावाकं ग्रावस्तुतमिति होतॄन् उद्गातारं प्रस्तोतारं प्रतिहर्तारं सुब्रह्मण्यमित्युद्गातॄन् सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति स सर्वकर्मणामुपद्रष्टा भवति ' इति ।

१ आपस्तम्बः दक्षिणान उन्नतमुदीचीनावनतं प्राक्प्रवणमुदक्प्रवणं वा देवयजनं यत्र वा बहवो ब्राह्मणो न मंराधयेयुरग्नयो वाव देवयजनं यत्र क्वचनाग्नीनाधाय यजते देवयजन एव यजत इति विज्ञायते दक्षिणा वाव देवयजनं दक्षिणाश्चेत्कल्याणीर्ददाति देवयजन एव यजत इत्येके ।

तस्यापरेते त्रिमितं कुर्वन्ति । त्रिमितशब्दः समचतुरस्रवाची१ ॥१४॥
तच्च—

प्राग्वंशम् ॥ १५ ॥

यस्य पूर्वापरायतः पृष्ठवंशः ॥ १५ ॥

पुरस्तादुच्चम् ॥ १६ ॥

वचनात् ॥ १६ ॥

प्रतिदिग्द्वारम् ॥ १७ ॥

दिक्ष्वतीकाशान् करोतीति वचनात् ॥ १७ ॥

उदग्वर्जं वा ॥ १८ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न ह्युदग्द्वारविधायकं वाक्यमस्ति । पूर्वापरद्वारे तु विहिते उभयतो द्वारे अनुविहिते । तद्वा उभयतो द्वारं हविर्धानं भवति उभयो द्वारं सदः । तथा शालाया दक्षिणमपि द्वारमवगम्यते । धर्मदुघां हि प्रकृत्याह यथैनां होताभिपश्यन्परापश्येदिति । होतुर्हि नियतं स्थानं, न च दक्षिणद्वारमन्तरेण तत्सन्दर्शनं भवति । तथा च सूत्रकारः दक्षिणतो निखनति होतुः सन्दर्शन इति । अतो द्वारत्रयमेव सप्रमाणामित्युदग्वर्जमेवेत्युक्तम् । यत्तु दिक्ष्वतीकाशान्करोतीति तद्विकृतित्वेप्युपपद्यत एव ॥ १८ ॥

शालां२ वा ॥ १९ ॥

---

१ 'त्रिमितं चतुरश्रं स्याद्दशारत्निप्रमाणत' इति परिशिष्टकारप्रामाण्यात् ।

२ शालाप्रमाणं चोक्तं परिशिष्टे 'विंशत्यरत्निः शाला स्यात्तदर्धेन तु विस्तृता' इति । तत्साधनं च 'प्रमाणार्धे वाभ्यस्याभ्यासषष्ठे लक्षणं करोति तन्निरञ्छनम' इति शुल्बोक्तम् । अत्र विंशत्यरत्निर्मूलरज्जुः दशारत्निरभ्यासरज्जुः तस्याः प्रथमे षष्ठे भागे निरञ्छनम् तस्या अर्धे पञ्चारत्निमिते श्रोणयन्ताङ्कनार्थमिति ।

करोति विमितं वेति विकल्पः । शालादीर्घचतुरस्रा ॥ १९ ॥

परिवृते[1] चोत्तरापरे ॥ २० ॥

क्रियेते इति वाक्यशेषः ॥ २० ॥

दीक्षाप्रभृतिशुक्लपक्षे पञ्चमीं सप्तमीं वा प्रसुतः ॥ २१ ॥

शुक्लपक्षे दीक्षेतेति वचनात् । तत्प्रभृति पञ्चमीं सप्तमीं वा प्रसुतो भवति सौम्यमहर्भवतीति । एका दीक्षा तिस्रो दीक्षा इति वाक्यद्वयमुपनिबद्धम् । दीक्षैकत्वं पञ्चमीं प्रसुतः त्रित्वे च सप्तमीमिति । एका दीक्षा तिस्रो दीक्षा इति वक्तव्यं यत्पञ्चमीं सप्तमीं वा प्रसुत इत्युक्तं तद्दीक्षा शब्दवाच्यार्थव्याचिख्यासया । दीक्षाशब्दो ह्यलौकिकस्तस्य किं वाच्यमित्यत उक्तं पञ्चमीं सप्तमीं वा प्रसुत इति । कृष्णाजिनादिभिर्दीक्षितः सन्यावन्त्यहानि प्राक्प्रायणीयायाः दीक्षितधर्मैरास्ते तानि दीक्षाशब्दवाच्यानि तेषामियं संख्या एका दीक्षा तिस्र इत्येवमादि । तथा चाहीनेषु मासापवर्गतामभिधाय दीक्षाः सुत्योपसच्छेषेणेत्युक्तम् । तथा दीक्षाणामुत्तमेऽहनि वेद्यभिमानमिति । अहः शब्देन रात्रिरप्युपलक्ष्यते । ततोऽहोरात्रपरिच्छिन्ना दीक्षेति ज्ञापयति । तासु दीक्षासु तेष्वहोरात्रेषु यूपच्छेदनमहावीरकरणवनीवाहनानि ॥ २१ ॥

कालातिक्रमे नियतक्रिया प्राप्तकालत्वात् ॥ २२ ॥

मानुषादिप्रतिबलात्कालव्यतिक्रमे नित्यानि कर्त्तव्यानि । प्राप्तो हि तेषां काल इति ॥ २२ ॥

न समत्वात् ॥ २३ ॥

समं ह्यत्र कारणम् । दीक्षितस्य सतो नित्यानामक्रिया । सोऽद्यापि दीक्षित एवेति ॥ २३ ॥

---

१ परि समन्तात् कटादिना वृतं परिवृतं, तस्मिन् ।

द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा१ ॥ २४ ॥

भवन्तीति वाक्यशेषः ॥ २४ ॥

पुण्याहे दीक्षा क्रयः प्रसव उत्थानम् ॥२५॥

शिष्टानुस्मरणात् ॥ २५ ॥

प्रक्रमोत्थाने विरोधे ॥ २६ ॥

प्रक्रमोत्थाने वा पुण्येहनि भवतः । इतरत्र तु श्रुतिविरोधो नियतकालत्वात् ॥ २६ ॥

न वा चोदितत्वात् ॥ २७ ॥

न चैतदङ्गीकर्त्तव्यम् । कुतः । अचोदितत्वात् । न ह्यत्र चोदना । स्मृतिस्त्वियम् । तेन यत्र श्रुतिविरोधो नास्ति तत्रास्याः प्रामाण्यमेव । विरोधे त्वप्रामाण्यमिति ॥ २७ ॥

दीक्षासु यूपच्छेदनं यूपाहुतिं प्राग्घुत्वा यूपान्ते वाग्निं मथित्वा दीक्षितस्याग्निहोमप्रतिषेधश्रुतेः ॥ २८ ॥

दीक्षासु यूपच्छेदनं कर्त्तव्यम् । दीक्षाणामेव पूर्वे यूपाहुतिं हुत्वा यूपान्ते वाग्निं मथित्वा । कुत एतत् । दीक्षितस्याग्निहोत्रहोमप्रतिषेधश्रुतेः । न दीक्षितस्याग्नावेतामाहुतिं जुहोत्याज्यं चारणी चादाय यूपान्तेग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति सम्प्रदाये विकल्पः । दीक्षा-

---

१ अत्र चत्वारो दीक्षापक्षाः । एका दीक्षा तिस्रो दीक्षा द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा दीक्षेति । अत्रापस्तम्बः ' दशाहमवरार्ध्यं दीक्षितो भवति मासꣳ संवत्सरं वा यदा कृशः स्यादित्यपरं विज्ञायते च यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्मिन्नन्तर्न किञ्चनभवत्यथ मेध्यो भवति यदास्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति यदास्य त्वचास्थिसन्धीयते ऽथ मेध्यो भवति पीवा दीक्षेत कृशो यजेत यदास्याङ्गानाꣳ हीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायत इति '

सु यूपच्छेदनमित्यस्य सूत्रस्यापराव्याख्या । यूपच्छेदात्प्राग्यूपाहुतिर्हुत्वा यूपं व्रक्ष्यन्वैष्णाव्यर्चा जुहोतीति श्रुतत्वात् । यूपान्तिकं वाग्निं मथित्वेति वाशब्दो विकल्पार्थः । यत्पुनरुक्तन्न हि दीक्षितस्याप्रावेतामाहुतिं जुहोतीति स यूपान्तिकमन्थनविधिशेषभूतोर्थवादो न प्रतिषेधविधिरिति । अपि च यूपाहुतिसमनन्तरमेव श्रूयते यदाज्यं परिशिष्टं भवति तदादत्ते यत्तक्षणः शकलं भवति तच्चक्षादत्ते त आयन्ति स यं यूपं जोषयन्त इति । अतश्च दीक्षाणां प्राग्यूपाहुतिं हुत्वेत्यपव्याख्या ॥ २८ ॥

उच्छ्रयणकाले वोभयः होमच्छेदने
सन्निधेः ॥ २९ ॥

उच्छ्रयणकाले वा होम च्छेदने भवतः। कुतः । तत्सन्निधौ हि शिष्येते । यूपं व्रक्ष्यन्वैष्णव्यर्चा जुहोतीति । दीक्षास्वेव वा । दीक्षासु यूपं छिनत्तीति वचनात् । सन्निधिर्वचनेन बाध्यते ॥ २९ ॥

समारोह्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वार्द्धे गृहीत्वारणिपाणिराहेदमगन्मेति ॥ ३० ॥

समारोपः सूत्रत्रयसिद्ध इत्युक्तम् । स च नित्यधारिपक्षे सर्वार्थत्वान्न भवति सर्वार्थं हि धारणमिति । सोमाधानेपि अग्निनित्यधारीति न समारोप इति सम्प्रदायः । अत्र पुनः शक्यते वक्तुम् । पुरुषधर्मोऽग्निनित्यधारिता । क्रतुधर्मश्च समारोपः । तदकरणे च क्रतोर्वैगुण्यमितरत्र पुरुषस्य । क्रतोश्च साद्गुण्यं कर्त्तव्यं विरोधे न पुरुषस्य । गतश्रियः पक्षेपि तथैवेति चेत् । न । सर्वकर्मार्थत्वाद्धारणस्य । अरण्योरभावात् । अरण्यभावेपि च न भवति । तथा च मन्त्रलिङ्गम् । अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथा इति । ये पुनरत्रापि समारोपमिच्छन्ति त एव प्रष्टव्याः । अरण्योरभावे च शालास्तम्भप्रपादने लौकिकारणिपाणिर्भवत्येव यजमानसंस्कारात् । अथारणी पाणौ कृत्वा शालामध्यवस्यतीति । तस्यैतद्याजमानम् । सर्वे न सर्वेणेव संवदेतेति यजमानं हि प्रकृत्याहाथारणीपाणौ कृत्वेति । द्वादशाहे च सर्वे अरणिपाणयो गृहपतिमन्वारभन्ते

शालास्तम्भप्रपादनं कुर्वाणं तदुक्तमविभवति गृहपत्यन्वारम्भ इति ॥ ३० ॥

शालायां राजनं निदधात्याहृतश्चेत् ॥ ३१ ॥

यद्यरण्यादाहृतः ॥ ३१ ॥

प्राक्क्रयादन्नमुपहरत्यस्मै हविष्यसमां सम् ॥ ३२ ॥

हविष्यं व्रीहियवादि । हविष्यत्वेपि च मांसप्रतिषेधः ॥ ३२ ॥

अग्निं विहृत्य सप्तसु प्रक्रमेष्वर्द्धव्यामे च साग्निचित्ये ॥ ३३ ॥

विहरणेन च मन्थनमर्थाक्षिप्तमिति । गार्हपत्यस्योद्धृगाम्सप्तप्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति ततः प्राञ्चं व्यामं विमिमीते तस्य मध्ये आहवनीयायोद्धृत्यावोक्षतीति वचनात् । सप्तसु प्रक्रमेष्वर्द्धव्यामे चेत्युक्तम् । अनग्निचित्ये तु अनियम इति ॥ ३३ ॥

अपराह्णेश्नातीष्टमुपपन्नं वा न वा ॥ ३४ ॥

अश्नाति ॥ ३४ ॥

क्रत्वर्थमुपदिश्यान्यथस्मा उत्तरे परिवृत उदकुम्भवत्यप्सु दीक्षा ॥ ३५ ॥

क्रत्वर्थोपदेशश्च तदर्थद्रव्यसंस्कारः, विधानसामर्थ्यात् । अधस्तनसूत्रेऽपराह्णग्रहणं उत्तरे परिवृत उदकुम्भवत्यप्सुदीक्षेति अपराह्णे दीक्षेतेति वचनात्[१] ॥ ३५ ॥

---

१ अथवैवं योजना--अपराह्णे ऽश्नातीष्टमुपपन्नं वा न वा क्रत्वर्थमपदिश्यान्यस्मै । यजमानो ऽन्यस्मै क्रत्वर्थमपादिश्य अपराह्णे इष्टमश्नाति, अथवा उपपन्नमश्नाति, न वाश्नाति । पत्न्यप्येवमेवाश्नाति समानन्यायात् । इयं योजना साधीयसी, अन्यथा पत्न्यन्वयानुपपत्तेः । तथाच मानवे—' इदं दास्यामिति निर्दिश्य दैक्षमशनमश्नीतां दध्ना मधुमिश्रेण यजमानः पत्नीच ' इति । काठके च–' पत्नीयजमानावश्ना-

नापित उपतिष्ठते नखानि निकृन्तत्यङ्गुष्ठ-
प्रभृतीनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमम् ॥ ३६ ॥

स वै नखान्येवाग्रे निकृंतत इति प्रकृत्य सर्वं श्रूयत इति॥३६॥

दक्षिणं गोदानं वितार्योनत्तीमा आप इति ॥३७॥

वितारणं च केशोन्मोचनं कंकतादिना । उनत्ति । उन्दी क्लेदने । उनत्ति क्लेदयति तिम्यतीति । इमा आप इत्यनेन मन्त्रेण । गोदानं च दक्षिणं शिरसः पार्श्वं गावि पृथिव्यां दीयत इति गोदानम् ॥ ३७ ॥

यूपवत्कुशतरुणम् ॥ ३८ ॥

अन्तर्दधाति ॥ ३८ ॥

क्षुरेण चाभिनिधाय ॥ ३९ ॥

यूपवदेव ॥ ३९ ॥

छित्वोदपात्रे प्रास्यति ॥ ४० ॥

छित्वा केशानुदपात्रे प्रास्यति ॥ ४० ॥

एवमुत्तरं तूष्णीम् ॥ ४१ ॥

उन्दनादि सर्वङ्गोदानं करोति ॥ ४१ ॥

नापिताय क्षुरं प्रयच्छति ॥ ४२ ॥

तेन केशश्मश्रुवपति ॥ ४३ ॥

श्नीत ' इति । आपस्तम्बसूत्रे च अन्नमश्नाति सर्पिर्मधुमिश्रं दधि मधु वा यदस्य मनसः प्रियं तदश्नाति तदेवास्यामुष्मंल्लोके भवतीति विज्ञायते तथाशितः स्याद्यथा ततो दीक्षासु कनीयः कनीयो व्रतमुपेयात्पुरस्ताद्वा केशवपनाद्वाससो वा परिधानाद्भोजनमेके समामनन्ति ' इति ।

श्मश्रुणश्च क्षुरान्यत्वं प्रसिद्धम् । अतस्तेनेत्युच्यते ॥ ४३ ॥

आपो अस्मानिति स्नात्वोदिदाभ्य इत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्द्धम् ॥ ४४ ॥

दृष्टार्थत्वाच्चोदकुम्भोदकेनैव[1] स्नानम् । उदिदाभ्य इत्यनेन मन्त्रेण उत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्द्धम् ॥ ४४ ॥

क्षौमं वस्ते निष्पेष्टवै ब्रूयादहतम् ॥ ४५ ॥

क्षौममातसमहतमधौतम् । निष्पेष्टवै ब्रूयादिति प्रैषपूर्वकं प्रक्षालनं कृत्वा परिधत्ते ॥ ४५ ॥

चेदद्भिरभ्युक्ष्य ॥ ४६ ॥

अद्भिरभ्युक्ष्य वा परिधत्ते ॥ ४६ ॥

स्नातवस्यं वामौत्रधौतं विचितकेशं प्रसारितदशं दीक्षातपसोरिति ॥ ४७ ॥

स्नातवस्यं वा अरजकशौचीकृतं विचितकेशप्रसारितदशमित्यहतमपि । दीक्षातपसोरित्यनेन मन्त्रेण ॥ ४७ ॥

न नीविं कुरुते ॥ ४८ ॥

अनीविकं परिधत्ते । समाचारपरिप्राप्तमुत्तरीयम्[2] ॥ ४८ ॥

एवं प्रतिप्रस्थातापरस्मिन्परिवृते पत्नीं तूष्णीम् ॥ ४९ ॥

---

१ तडागादिष्वित्यन्ये । अत्र 'स्थावरास्वप्सु स्नाति' इत्याद्याः सूत्रकारोक्तयः शरणम् ।

२ 'तत उत्तरीयं च धारयति' इति काण्वपाठात् । एकमेवेति हरिस्वामी, सर्वत्र तथैव दर्शनादेकत्वस्याविवक्षायां प्रमाणाभावात् । अत्रार्थे 'तावन्ये वाससी' इत्याद्याः श्रुतयो मूलम् । एकं चाधो वासो नीविदर्शनात् ।

दीक्षयतीति वाक्यशेषः ॥ ४९ ॥

वपनं वा ॥ ५० ॥

वपनं च वा भवति वा न भवति । वपनाभावे च वितारणोन्दनादि न भवति, वपनार्थत्वात् ॥ ५० ॥

धेन्वनडुह्योर्नाश्नीयात् ॥ ५१ ॥

धेन्वनडुन्मांसं नाशितव्यम् । स धेन्वै चानडुहश्च नाश्नीयादिति वचनात् ॥ ५१ ॥

क्रतुमध्ये समाम्नानात् क्रतुधर्मोऽयमिति प्राप्त आह—

पुरुषधर्मो वासम्भवात् ॥ ५२ ॥

पुरुषधर्म एवायं क्रतावसम्भवात् । प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधो भवति । न चेह प्राप्तिरस्ति । कथं, येन दीक्षितस्य पयो व्रतो विहितो निवृत्ते च पयसि हविः शेषभक्षतोक्ता । अतः प्रतिषेधस्यासम्भवात् पुरुषधर्म एवायमिति सम्प्रदायः । इष्टाशनविषयोऽयं प्रतिषेध इत्यपरे । तथा च प्रकरणस्याबाध इति ॥ ५२ ॥

अंसलभोजनं वा ॥ ५३ ॥

अंसलः पावा स्थूल उच्यते । तस्य वा भोजनं भवति । अश्नाम्येवाहमंसलं चेद्भवतीति ॥ ५३ ॥

प्रपाद्याग्नावैष्णव एकादशकपालः ॥ ५४ ॥

प्रपाद्य बाहुगृहीतं विमिते प्रवेश्याग्नावैष्णव एकादशकपालः कर्त्तव्यः । एकादशकपाल इति श्रुतिरनुक्ता एकद्विशब्दपरिमाणादिभिः प्राप्नोति कपालसंख्येति ज्ञापनाय ॥ ५४ ॥

आदित्येभ्यो वा चरुः ॥ ५५ ॥

सा चेयं स्वपदगतविभावात्तद्धैक आदित्येभ्यश्चरुं निर्वपन्तीति वचनात् ॥ ५५ ॥

प्राक्समिष्टयजुषः करोति ॥ ५६ ॥

दीक्षणीयां हि प्रकृत्य श्रूयते तस्मात्तस्य यज्ञस्य समिष्टयजुष्यन्नं जुह्वति ॥ ५६ ॥

समिष्टयजुर्वर्जं वा ॥ ५७ ॥

समिष्टयजुरेव वा न जुहोति । सर्वत्वायैव समिष्टयजुरेव न जुहोतीति वचनात् । अतश्च बर्हिर्होमादयः प्रवर्त्तन्त एव । ध्रौवाज्यस्यौद्ग्रभणेषु विनियोगउक्तः पञ्चमं जुह्वां ध्रौवमासिच्येति । तद्विनियोगोत्तरं बर्हिर्होमादय इति न्याय्यम् ॥ ५७ ॥

उपांशु चरन्ति प्रागग्नीषोमीयात् ॥ ५८ ॥

तस्माद्यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीति वचनात् ॥ ५८ ॥

वागन्तेन वा दक्षिणीयां नीचैस्तरां नीचैस्तरामितरे ॥ ५९ ॥

यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् मन्द्रं प्रायणीयायाम् मन्द्रतरमातिथ्यायाम् ॥ ५९ ॥

उपांशूपसदः[१] ॥ ६० ॥

उपांशूपसत्स्वित्युपांशूपसदो भवन्ति । उपसदामुपांशुत्वविधानात्प्रागग्नीषोमीयादुपांशुपक्षादिदमन्यत्पक्षान्तरं तत्रैव दीक्षणीयादिषु स्वरविकल्प इति । तथा च वागन्तपक्ष एव तन्त्रौ सहेत्य-

---

१ 'धारयति ध्रौवमाज्यं यत्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्त्यथैकेषां यावत्यस्य वाग्भवति तावतीं दीक्षणीयायामन्वाह ततो नीचैस्तरां प्रायणीयां ततो नीचैस्तरमातिथ्यायामुपांशूपसत्सूच्चैरग्नीषोमीये, मन्द्रेण वा दीक्षणीयायां मन्द्रतरेण प्रायणीयायां मन्द्रतमेनातिथ्यायामुपांशूपसत्सूच्चैरग्नीषोमीय, उपांशु वा दीक्षणीयायामुपांशुतरं प्रायणीयायामुपांशुतममातिथ्यायामुपांशूपत्सूच्चैरग्नीषोमीय' इत्यापस्तम्बसूत्रमप्यत्र गमकम् ।

ध्वर्युरुपांश्वित्युपांशुत्वमुच्यते प्रागग्नीषोमीयावुपांशुपक्षे च दीक्षितोयं ब्राह्मण इत्याह त्रिरुच्चैरित्युच्चैष्ट्वमुच्यते ॥ ६० ॥

शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यंक्ते कुशेषु नवनीतेन शीर्ष्णोध्यनुलोमं सपादको महीनां पयोसीति ॥ ६१ ॥

शालायाः पुरस्तात्कुशेषु व्यवस्थितं यजमानमध्वर्युरभ्यङ्क्ते । तमभ्यनक्तीति वचनात् । नवनीतेन शिरस आरभ्य अनुलोमं महीनां पयोसीत्यनेन मन्त्रेण सपादकश्चाभ्यङ्क्त इति ॥ ६१ ॥

वृत्रस्येत्यक्ष्यावनक्ति त्रैककुदाञ्जनेन ॥ ६२ ॥

वृत्रस्येत्यनेन मन्त्रेणाक्षी अनक्ति । त्रिककुत्पर्वतः । तदीयमञ्जनं त्रैककुदाञ्जनम् यत्सौवीरकमिति प्रसिद्धं तेनाञ्जनेन स्वयमेव यजमानः ॥ ६२ ॥

अभावे ऽन्यत् ॥ ६३ ॥

त्रैककुदाभावेन्येनाञ्जनेन ॥ ६३ ॥

द्विर्दक्षिणं त्रिरुत्तरं पराक् ॥ ६४ ॥

परागुपानक्तीति वचनात् । परागज्येते नैतश्चामुतश्च ॥ ६४ ॥

सकृत्सकृन्मन्त्रः ॥ ६५ ॥

द्रव्यान्तरत्वाच्च । प्रत्यञ्जनं मन्त्रपरिप्राप्तौ वचनात् सकृन्मन्त्रवचनम् ॥ ६५ ॥

शरेषीकया साग्रया ॥ ६६ ॥

सतूलयाक्ष्यावनक्तीति ॥ ६६ ॥

कुशपवित्रैश्चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरु-

परि नाभ्युन्मृज्य प्रदक्षिणं सकृदवाङ् ॥६७॥

कुशा एव पवित्राणि कुशपवित्राणि । तैर्यजमानं पावयति सप्तभिः सप्तभिश्चित्पतिर्मेति प्रतिमन्त्रम् । अच्छिद्रेणेति सर्वत्र अनुषङ्गः । द्विरुपरि नाभ्युन्मार्जनम् । प्रदक्षिणं सप्तभिः सप्तभिः । सकृच्चावाङ्नाभेः सप्तभिरेव च । एवं च सप्तभिः सप्तभिः पावयतीत्युपक्रम्य एकविंशतिरेवैव सर्वाद्युपपद्यते ॥ ६७ ॥

एकेन त्रिभिः सप्तभिर्वा ॥ ६८ ॥

एवमपि हि श्रूयते पवित्रं प्रकृत्य तद्वा एकं स्यात् अथो अपि त्रीणिस्युः अथो अपि सप्तस्युरिति एता एवोभयत्र पवित्रव्यक्तयोवाङ्नाभेरुपरिष्टाच्चेति । काण्वीयायां तु नवकृत्वः पावयति इति श्रूयते । तत्कथमुपपद्यते । चित्पतिर्मेत्येवमादिभिर्मन्त्रैः साभ्यासमेकं पावनमुपरि नाभि, तथा द्वितीयम् । एवमेव सकृदवाङिति । एवं चाभ्यासापेक्षया नवकृत्वः पावयवयतीत्युपपन्नार्थं भवति । अभ्याससमुदायापेक्षया च द्विरुपरि नाभि सकृदवाङिति च सूत्रं नेयम् ॥ ६८ ॥

एकशतेन वा राजसूये ॥ ६९ ॥

पावयति वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ६९ ॥

आवोदेवास इति वाचयति ॥ ७० ॥

बहुयजमानके सर्वेषां वाचनम् । ब्रूतेति च प्रयोगः ॥ ७० ॥

स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुली अचते नाना हस्तयोः ॥ ७१ ॥

नाना पृथक् हस्तयोः । द्वे अपि कनिष्ठिके सङ्कोचयति स्वाहा यज्ञमित्यनेन मन्त्रेण ॥ ७१ ॥

एवं शेषं प्रतिमन्त्रम् ॥ ७२ ॥

एवमेवाङ्गुल्यचनं शेषं प्रतिमन्त्रम् ॥ ७२ ॥

उत्तमेन मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतः ॥ ७३ ॥

उत्तमेन मन्त्रेण मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतो भवति ॥ ७३ ॥

अङ्गुष्ठौ तत्सहितौ चोत्सृजति ॥ ७४ ॥

अङ्गुली उत्सृजति ॥ ७४ ॥

वाग्यतं प्रवेशयत्याहवनीयगार्हपत्या- वन्तरेण ॥ ७५ ॥

वाग्विसर्गकालस्यानुक्तत्वादेवमन्त एव वाग्यम इति । एवं मुष्टिकरणवाग्यमनोत्कर्षे प्रवेशने न वाग्यम इति । वचनाच्चाहवनीयगार्हपत्यावन्तरेण प्रवेशनम् ॥ ७५ ॥

सोस्य सञ्चर आ प्रसवात् ॥ ७६ ॥

सोस्य यजमानस्य सञ्चरो भवत्या सुत्यायाः । आङ्प्रयोगसामर्थ्याच्च मर्यादा द्रष्टव्या नाभिविधिरिति ॥ ७६ ॥

एवं प्रतिप्रस्थाता पत्नीमभ्यञ्जनादि तूष्णीम् ॥ ७७ ॥

दीक्षयतीति वाक्यशेषः ॥ ७७ ॥

अपरेण वा प्रवेशयति ॥ ७८ ॥

प्रकृतत्वाद्गार्हपत्याहवनीयौ वा अन्तरेणेति विकल्पः । बहुयाजमानके अभ्यञ्जनादि बाहुगृहीतप्रपादनान्तं एकैकस्य संस्कारत्वात् । अप्सु दीक्षायामपि प्रपादनान्तमेकैकस्यैव ॥ ७८ ॥

औद्ग्रभणानि जुहोति स्थाल्याः स्रुवेणाकूत्या इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ७९ ॥

औद्भभणानीति वैदिकी संज्ञा । तथा हि संव्यवहारो दृश्यते। प्राकृतान्यौद्भभणानि हुत्वेति । स्थाल्याः सकाशात् स्रुवेण आकृत्या इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ७९ ॥

तृतीयं जपत्येव ॥ ८० ॥

तृतीयं मन्त्रं जपत्येव न जुहोति। एवकारकरणाच्च स्वस्थानाव-स्थितस्यैव जपः ॥ ८० ॥

पञ्चमं जुह्वां ध्रौवमासिच्य द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेण तृतीयꣳ स्रुवमभिपूरयति विश्वो-देवस्येति ॥ ८१ ॥

पञ्चमं होमं प्रति ध्रौवमाज्यं जुह्वामासिच्य द्विश्च स्थाल्या स्रुवेणासिच्य तृतीयꣳ स्रुवमभिपूरयति। अधिकारात् स्थालीत एव। अभिपूरणस्य दृष्टार्थत्वात् । जुह्वामासिच्य ॥ ८१ ॥

एतामेव वा पूर्णां जुहुयात् ॥ ८२ ॥

तमेवैकामाहुतिं पूर्णां जुहुयात् । तं वै यद्येकां जुहुयात्पूर्णां जुहुयादिति श्रुतेः । दीक्षणीयाद्रव्यशेषसाध्यत्वाद्दीक्षणीयाङ्गमौद्भभणानि। एवं सति दीक्षणीयाभावे अस्थियज्ञे न भवन्ति। अत ऊर्ध्वं बर्हि होमादय इति ॥ ८२ ॥

आहवनीयं दक्षिणेन कृष्णाजिने माꣳसस-हिते स्यूतान्ते तद्वर्मसु पश्चादासञ्जनवतीं निदधाति ॥ ८३ ॥

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने उपस्तृणातीति वचनात् । माꣳससहिते मांसोपलक्षितप्रदेशसम्बद्धे । स्यूतान्ते पितृ तन्तुसन्ताने । तस्य कृतसम्प्रसारणस्यैतद्रूपं स्यूतान्त इति । परिशीविता अन्तायययोस्ते स्यूतान्ते । तर्द्मसु पश्चात् चर्मणो हि विकर्त्तन काल एव कीलकैर्विततनं क्रियते। तेन पक्त्वा कीलकाच्छिद्रेषु परिसे-

चनम् अन्यत्रानियमः । आसञ्जनवती नागदन्तका येनासज्यते तदासञ्जनं अवलगनमित्यर्थः । उक्तलक्षणे कृष्णाजिने निदधाति ॥ ८३ ॥

एकं चेत्पश्चात्पादाद्विगुणम् ॥ ८४ ॥

एकं चेन्निदधाति पश्चात्पादौ गृहीत्वा द्विगुणं क्रियते तत्पश्चादर्धं प्रत्यस्यतीति वचनात् ॥ ८४ ॥

दक्षिणं जान्वाच्यास्ते पश्चादेनयोः ॥ ८५ ॥

यजमानः । स हि दीक्षते इति । जान्वाच्य भूमिं गमयित्वास्ते । प्राङ्जान्वक्न उपविशतीति श्रुतेः ॥ ८५ ॥

शुक्लसन्धिमालभते ऋक्सामयोरिति ॥ ८६ ॥

कृष्णाजिनयोः ॥ ८६ ॥

दक्षिणजानुनारोहति शर्म्मासीति तेनास्तेऽपरेन्ते ॥ ८७ ॥

तेनैव दक्षिणजानूपालक्षितप्रदेशेन अपरेन्ते कृष्णाजिनस्यास्ते ॥ ८७ ॥

मेखलां बध्नीते त्रेणिं त्रिवृतां शणमुञ्जमिश्रामन्तरां वासस ऊर्गसीति ॥ ८८ ॥

मेखलां बध्नीते ऊर्गसीत्यनेन मन्त्रेण । त्रेणिं ग्रथितां न रज्जुवदुद्वलिताम् । त्रिवृताम् त्रिग्रथितां सा वै त्रिवृद्भवतीति । शणमुञ्जमिश्रां शाणी भवति । मुञ्जवलशैनां न्यस्ता भवतीति वचनात् । अन्तरां वाससः । तस्मादन्तरा वाससो भवतीति । मेखलाबन्धनमध्वर्योर्मेखलया यजमानं दीक्षयती श्रुतेः ॥ ८८ ॥

नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति ॥ ८९ ॥

नीविरपवर्त्तिकोच्यते ॥ ८९ ॥

शिरः प्रोर्णुते ॥ ९० ॥

विष्णोः शर्म्मेति ॥ ९० ॥

कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नीते ॥ ९१ ॥

सामर्थ्यपरिप्रापितत्वाच्चोत्तरे सिचि बध्नीत इति नोक्तम् । तां वाध्वर्युर्बध्नाति । कृष्णविषाणया यजमानं दीक्षयतीति वचनात् ॥ ९१ ॥

तया कण्डूयनम् ॥ ९२ ॥

क्रियते ॥ ९२ ॥

उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्य भ्रुव उपरीन्द्रस्य योनिरिति ॥ ९३ ॥

एनया कृष्णविषाणया । स च कृष्णविषाणा संस्कार इति सम्प्रदायः । मन्त्रलिङ्गादिन्द्रस्य योनिरसीति । एवं च नाशे स्यात् संस्कर्त्तव्येति । नेत्यपरे । दीक्षितसंस्काराभिप्रवृत्तेरसंस्कारोयमिति गम्यते । मन्त्रस्य च क्रियासाधनभूतद्रव्याभिधानमुचितमेव क्रिया च यजमानार्थेति ॥ ९३ ॥

भूमौ चोल्लिखति सुसस्या इति ॥ ९४ ॥

अदृष्टोपकाराय ॥ ९४ ॥

मुखसम्मितमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छति ॥ ९५ ॥

अध्वर्युर्यजमानाय ॥ ९५ ॥

उच्छ्रयस्वेत्येनमुच्छ्रयति ॥ ९६ ॥

तमुच्छ्रयतीति वचनात् ॥ ९६ ॥

तं दक्षिणत उपधत्ते ॥ ९७ ॥

तन्निर्देशाद्वाक्यार्थलक्षणमुपधानम न पदार्थतया ॥ ९७ ॥

अत्र वा मुष्टिकरणवाग्यमने ॥ ९८ ॥

अत्र हैकेङ्गुलीश्चन्यश्चन्ति वाचं च यच्छन्तीति वचनात् । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ९८ ॥

एवं प्रतिप्रस्थाता पत्नीं तूष्णीं युगपन्मेखलादि ॥ ९९ ॥

दीक्षयतीति वाक्यशेष ॥ ९९ ॥

योक्त्रेण वा ॥ १०० ॥

सन्नह्यति । वा न सन्नह्यति । योक्त्रेण पत्नीं दीक्षयतीति वचनात् । दीक्षार्थमेतत् । प्रसङ्गात्पत्नीसन्नहनं च । स योक्त्राया इति योक्त्रनिवृत्तिरुक्ता । एवं यत्कैश्चिदैष्टिकयोक्त्रधर्मा क्रियन्ते इति तदयुक्तम ॥ १०० ॥

जालं वा शिरसि त्रिपर्यायम् ॥ १०१ ॥

जालं शिरसि पत्न्या भवति । त्रिपर्यायमेकपर्यायं वा ॥ १०१ ॥

पृथुमुखो यज्ञियवृक्षशङ्कुः कण्डूयने ओल्लेखनात्करोति मेखलादि चेत् ॥ १०२ ॥

कर्म भवति । तत उल्लेखनात्करोतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥

कृष्णाजिनादि चेद्दण्डान्तम् ॥ १०३ ॥

अथ कृष्णाजिनादि दण्डान्तम । इदं श्रूयते आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः । तथा कृष्णाजिनेन दीक्षयति मेखलया दीक्षयति कृष्णविषाणया दीक्षयति दण्डेन दीक्षयति । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किमाग्नावैष्णवेन दीक्षासंस्कारः क्रियते उत कृष्णाजिनादिभिः । अथ वा सर्वैरिति । किं तावत्प्राप्तं आग्नावैष्णवेनेति । कुत एतत् । एवं हि श्रूयते । आग्ना वैष्णवमेकाद-

शकपालन्निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति । दीक्षासंस्कारेण व्याप्यमानो गृह्यमाण आग्नावैष्णवं निर्वपतीति । एतच्चैवमुपपद्यते यद्यनेन दीक्षा संस्कार उपजन्यत इति । एवं च सति कृष्णाजिनादीनां सम्पत्त्यर्थता भवति । कृष्णाजिनेन दीक्षयति । कृष्णाजिनमस्य सम्पादयति । कृष्णाजिनवन्तं करोतीत्यर्थः । तथा कृष्णविषाणया सम्पन्नं करोति, दण्डेन चेति । अथ प्रयोजनमेषां कृष्णाजिनस्यासनम् । कृष्णविषाणया कण्डूयनम् । दण्डस्य गवादिनिवारणम् । किं चिदर्थात् किञ्चिद्वाक्यादतः सम्पत्त्यर्थतैषामित्येवं प्राप्त उच्यते । नैतदेवम् । न हि दीक्षिष्यमाण आग्नावैष्णवं निर्वपतीत्यनेन दीक्षासंस्कारः क्रियत इत्युच्यते । किं तर्हि भविष्यन्ती दीक्षा आग्नावैष्णवानुष्ठानाय निर्दिश्यते । अयं हि लृडन्तः शब्दः लृड्विभक्तिश्चानद्यतने भविष्यति भवति । भविष्यत्यद्य कृष्णाजिनादिभिर्दीक्षेत्याग्नावैष्णवं निर्वपेदित्यस्यार्थः । नाग्नावैष्णवेन दीक्षा क्रियत इति । यथा भोक्ष्यमाण आचामेदिति भविष्यन्ती भुजिक्रिया आचमनविधानाय निर्दिश्यते । नाचमनेन भुजिर्निष्पाद्यते । एवमिहापि दीक्षिष्यमाण आग्नावैष्णवं निर्वपेन्न तेन दीक्षितः क्रियत इत्युच्यते । यथा सोमेन यक्ष्यमाण आदधीतेत्यनया लृड्विभक्त्या सोमयाग आधानं प्रतिनिर्दिश्यते । एवमिहापीति । अपि च कृष्णाजिनादीना साक्षात्कारेण दीक्षासंस्कारः प्रतिविधीयते । कृष्णाजिनेन दीक्षयतीत्येवमादिना । तेषां सम्पत्त्यर्थत्वे लक्षणाश्रिता भवति श्रुतिश्चबाधितेति । अतश्च कृष्णाजिनादीन्येव दीक्षाकरणानि नाग्नावैष्णव इति । यद्येवमेककार्यत्वाद्विकल्पः कस्मान्न भवति । नात्र विकल्प अदृष्टसंस्कारोपजनकत्वात् । अदृष्टो हि दीक्षासंस्कार एभिरुपजन्यते । अत एककार्यत्वेपि न विकल्पः । यथाघारे ऋज्वादीनामिति । तथा च पाके कर्त्रादीनाम् । कर्तृनावत्करणानि समाधत्ते । स्थालीसंयवनसम्प्रधारणम् करोति, काष्ठानि ज्वलनमभिनिर्वर्त्तयन्ति, दर्वी च घट्टनमिति, एकप्रयोजनत्वेप्यवान्तरकार्यभेदान्न विकल्पः । एवमिहाप्याम्नानसामर्थ्यादवान्तरकार्याणि कृष्णाजिनादीनां कल्प्यन्ते । तस्मान्न विकल्पः । ननु च कृष्णविषाणया कण्डूयतीति कण्डूयनार्थता कृष्णविषाणाया इति । सत्यमेवम्, तत्परिग्रहकाले निर्दिष्टकार्यं तु न निवार्यते । तस्माद्दीक्षार्थमेवोत्पन्नायाः कण्डूयनार्थतापीति । अपि च भगवतः कात्यायनाचार्यस्यायमेवाभिप्रायो येनास्मियज्ञे दीक्षणीया पुरुषसंस्काराशीर्वर्जमिति

सूत्रितम् । यदि हि दीक्षणीया पुरुषसंस्कारार्था स्यात् भेदेनोपादानं नाकरिष्यत् । करोति च । तस्मादपुरुषसंस्कारार्थताग्नावैष्णवस्य क्रतूपकाराय ह्याम्नानमस्येति । स च देवतापरिग्रहद्वारेणेत्युक्तमेवाचार्येण । अभ्युपगम्यापि ब्रूमः । यद्यपि चाग्नावैष्णवस्य दीक्षार्थता भवेत् दण्डान्तरेव दीक्षितो भवति न तावन्मन्त्रेणेति । चिन्तायाः प्रयोजनं यदि नाम मानुषादेः प्रतिबालात्प्राग्दण्डप्रदानादग्निहोत्रकाल आपतेत् प्राप्तनिमित्तत्वाददीक्षितत्वाच्च होतव्यमेवाग्निहोत्रमिति । एवं तावदाग्नावैष्णवस्य दीक्षासंस्कारकरणे ऽनुप्रवेशो नास्तीत्युक्तम् । यथानुप्रवेशो भवति तथोच्यते । लृड्विभक्तिः क्रियार्थत्वेपि स्मर्यते । तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यनुवर्त्तमाने लृट्चेति सूत्रितं चशब्दात् क्रियायां क्रियार्थायामिति । अत्रोदाहरणं करिष्यामीति व्रजति हरिष्यामीति व्रजतीति । एवमिहापि दीक्षिष्यमाणो निर्वपेदित्याग्नावैष्णवस्य दीक्षासंस्कारकरणे नुप्रवेशः शक्योवक्तुम् । एवमपि हि दण्डान्तैरेव दीक्षितो भवति । नाग्नावैष्णवेनेति ॥ १०३ ॥

अन्यो दीक्षितोयं ब्राह्मण इत्याह त्रिरुच्चैः॥१०४॥

अन्यशब्देन चाध्वर्युसन्निकर्षात्प्रतिप्रस्थाता गृह्यते । स ह्यन्यश्च भवति । समाख्यानुग्रहश्च । उच्चैरिति चोपांशु पक्ष उच्यते॥ १०४॥

ब्राह्मण इत्येव वैश्यराजन्ययोरपि श्रुतेः ॥ १०५॥

तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयादिति वचनात् ॥ १०५ ॥

आस्तमयाद्वाचं यच्छति ॥ १०६ ॥

स वाचं यम आस्त आस्तमयात् इति ॥ १०६ ॥

अस्तमिते दीक्षितवाचं विसृजस्व पत्नि वाचं विसृजस्वेति त्रिराह ॥ १०७ ॥

दीक्षित वाचं विसृजस्वेति त्रिरुक्त्वा पत्नि वाचं विसृजस्वेति त्रिरुच्यते । लाघवाय समासेनोक्तम् । अनेकयजमानके विपरिणामः॥१०७॥

अग्निमभ्यावृत्य व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं तिरुक्त्वाग्निर्ब्रह्मेति च सकृत् ॥ १०८ ॥

व्रतं कृणुतेत्यस्य व्रतकरणार्थेना सामर्थ्यात् । अग्निर्ब्रह्मेति तु वाग्विसर्गार्थम् । तथोच्यते । अनेनैव वाचं विसर्जयेद्व्रतं कृणुत व्रतं कृणुतेति तद्वाग्विसर्गस्य कालोपलक्षणार्थम् ॥ १०८ ॥

भूर्भुवः स्वरिति वा ॥ १०९ ॥

वाचं विसृजते वा अग्निर्ब्रह्मेति विकल्पः ॥ १०९ ॥

अत ऊर्ध्वमामुष्टिविसर्गादनस्तमितेऽनुदिते च त्रिराह दीक्षित वाचं यच्छ पत्नि वाचं यच्छेति ॥ ११० ॥

पूर्ववत्त्रिसंख्याभ्यावृत्तिः ॥ ११० ॥

यथोक्तं विसर्जनम् ॥ १११ ॥

इह वाग्विसर्जनकाल उक्त एवास्तमिते वाचं विसृजस्वेति । उदिते त्वग्न्याधाचार्येण वाग्विसर्गोऽभिहितः । स यथोक्तग्रहणेन गृह्यते । तत्र ह्युक्तमुखाया भस्मोद्वपनमस्तमिते पात्रे वाचं विसृज्य समिदाधानमित्युपक्रम्य एवमुदिते भस्मोद्वपनादि इत्युक्तम् ॥ १११ ॥

व्रतदुघे दोहयति ॥ ११२ ॥

कारितशब्दादध्वर्युरेषणा गावौ धुक्ष्वेति ॥ ११२ ॥

तत्क्षीरव्रतौ भवतः ॥ ११३ ॥

तयोः क्षीरं तत्क्षीरम् तद्व्रतौ भवतो दम्पती । तत्र विभागे-नैककस्य गौरेकैकस्य । वक्ष्यति हि दक्षिणाग्नौ पत्न्या व्रतश्रपणमिति ॥ ११३ ॥

प्रथमे व्रते व्रीहियवयोरन्यतरमाव्रपत्यु-

भावेके ॥ ११४ ॥

तद्वैके प्रथमे व्रत उभौ व्रीहियवावावपन्तीति प्रकृत्य तस्मादन्यतरमेवावपेदित्युक्तम् । अतो विकल्पः ॥ ११४ ॥

तद्व्रतमदोहे ॥ ११५ ॥

अदोहे व्रतदुहः तद्व्रतं भवति । तच्च प्रथम एव । अन्यत्र प्रतिनिधिरित्युक्तमेव व्रते प्रसङ्गो न नियमशब्दादिति ॥ ११५ ॥

सर्वौषधं सर्वसुरभि चैके ॥ ११६ ॥

सर्वौषधं सर्वा ओषधयः सर्वसुरभिः पिप्पलादिः ॥ ११६ ॥

गार्हपत्ये दीक्षितस्य श्रपणं दक्षिणाग्नौ पत्न्याः॥११७॥

दीक्षितव्रतस्य पत्नीव्रतस्य च ॥ ११७ ॥

यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्य१ ॥ ११८ ॥

व्रतं भवति । ते च तद्भूते उपादेये नेह श्रप्ये इति । अग्नावधिश्रितस्य भक्षणप्रतिषेधात् ॥ ११८ ॥

व्रतं प्रयच्छत्युत्सिक्तमपररात्रे सायं दोहमपराह्णे प्रातर्दोहम् ॥ ११९ ॥

अथास्मै व्रतं प्रयच्छतीति विहितत्वादध्वर्युः । ऊर्ध्वमसिक्तमनुत्सिक्तम् सायं दोहमपररात्रे प्रातर्दोहमपराह्णे ॥११९ ॥

दैवीं धियमिति व्रतायोपस्पर्शनं स्वासने ॥१२०॥

---

१ तण्डुलानां शिथिलः पाको यवागू उच्यते । पयस्तप्तं कृत्वोपरि दध्यासिच्योदकमज्ञाव्य यद्घनीभूतं दधिसदृशं द्रव्यं स्थाल्यां तिष्ठति तदामिक्षोच्यते ।

उपस्पर्शनमाचमनम्१। कुत एतत्। लिङ्गात्। मानुषाय वा एष पुराशनायावनेनिक्तेऽथात्र दैव्यै धिये इति। यत्तत्पूर्वं मानुषाशनकालेऽवनेजनं तदेवेदमिति ज्ञापयति। तत्र च मन्त्रविधानम्। उदकोपस्पर्शनमात्रमेवेति सम्प्रदायः। श्वासनशब्देन च कृष्णाजिने अभिधीयेते ॥ १२० ॥

ये देवा इति व्रतयत्यमृन्मये पात्रे ॥ १२१ ॥

पत्नी लौहे ॥ १२२ ॥

ताम्रमये। तस्याश्च भक्षणमात्रमेव भवति नेतिकर्तव्यता। अविहितत्वात् ॥ १२२ ॥

श्वात्ताः पीता इति नाभिमालभते ॥ १२३ ॥

यजमानः ॥ १२३ ॥

मेक्ष्य कृष्णविषाणया लोष्टं किञ्चिद्वा-
दत्त इयं त इति ॥ १२४ ॥

मिहसंचने। मूत्रपुरीषे कुर्वन्नित्यर्थः। लोष्टं किञ्चिद्वादत्ते। किञ्चिच्छब्देन च काष्ठपाषाणाद्यपि गृह्यते। वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ १२४ ॥

अपो मुञ्चामीति मेहति ॥ १२५ ॥

पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं निदधाति ॥ १२६ ॥

यद्गृहीतं तत्प्रतिमुञ्चति ॥ १२६ ॥

अग्ने त्वमित्युक्त्वास्वपित्यधः प्राङ्-

---

१ हरिस्वामिनस्तूपस्पर्शनपदेन स्पर्शमात्रं स्वीकुर्वन्ति। शतपथे सर्वत्रोपस्पृशतेस्तदर्थे प्रयोगात्।

क्षिणतः ॥ १२७ ॥

दक्षिणतः वितानस्य प्राक्शिराः स्वपिति ॥ १२७ ॥

अग्निमभ्यावृत्तं विबुद्धमस्वप्स्यन्तं पुनर्मन-
इति वाचयति ॥ १२८ ॥

अथ यत्र सुप्त्वा पुनर्नाविद्वान्स्वपन् भवाति तद्वाचयतीति वचनात् ॥ १२८ ॥

त्वमग्न इत्याह क्रुध्वा ऽवृत्यं वा व्याहृत्य॥ १२९॥

अवृत्यं अश्लीलम् ॥ १२९ ॥

लब्धमालभ्य वाचयति रास्वे यदिति ॥ १३० ॥

रास्वे यदित्यमुं मन्त्रम् । आलभ्येति च कारितत्वादध्येषणा गामालभस्वेत्येवमादि ॥ १३० ॥

अशक्येऽभिमन्त्रणम् ॥ १३१ ॥

आलम्भनाशक्तावनेनैव मन्त्रेणाभिमन्त्रणं करोति ॥ १३१ ॥

शूद्रसम्प्रवेशसम्भाषाप्रत्युत्थानाभिवादनो-
दकावायवर्षाणि वर्जयेत्प्रागवभृथात् ॥ १३२ ॥

दीक्षितधर्मा एते इति प्रागवभृथादित्युक्तम् ॥ १३२ ॥

परिह्वालं वदति ॥ १३३ ॥

परिह्वालं मृदूच्यते ॥ १३३ ॥

विचक्षणचनसितवतीं वाचम् ॥ १३४ ॥

विचक्षणा संस्कृतोच्यते । चनवती चन इत्यन्ननाम । अन्नवतीं अविद्वाणां चनसितवतीं सत्यवतीं वाचं वदति इति ॥१३४॥

शालासनास्वप्नौ सन्धिवेलयोः ॥ १३५ ॥

सन्धिवेलयोः शालायामासितव्यम् । न च स्वप्यात् ॥१३५॥

वेद्याꣳ सुत्यासु ॥ १३६ ॥

सुत्यासु वर्त्तमानासु वेद्यामासितव्यम् ॥ १३६ ॥

अप्रायश्चित्तमपराधे ॥ १३७ ॥

नात्रप्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगुप्यमेवैतस्मात् इति वचनात् ॥१३७॥

इतरेतरस्मिन्वोपहवमिच्छेरन् ॥ १३८ ॥

इतरेतरोपहवो वा भवति । स बहुयजमानके ॥ १३८ ॥

पत्न्यामेकदीक्षी ॥ १३९ ॥

एकदीक्षी तु पत्न्यामेवोपहवमिच्छति ॥ १३९ ॥

दीक्षान्ते प्रायणीयमदित्यै चरुं निर्वपति ॥१४०॥

चरुग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अदित्यै चरुरन्यत्रापीत्युक्तत्वात् । कर्त्तव्यं वा, चरोः प्रायणीयज्ञापनार्थम् । आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपतीति वचनात् । एवं च पथ्यादीनां तदङ्गत्वादन्तराये सत्यप्रयोक्तृत्वम् ॥ १४० ॥

आज्यभागाविष्ट्वाज्येन देवताश्चचस्रो यजति पथ्याꣳ स्वस्तिमग्निꣳ सोमꣳ सवितारं च ॥ १४१ ॥

च शब्दाददितिचोदनेनेति । पथ्यास्वस्त्योरभेदज्ञापनार्थं च तस्र इति ग्रहणम् ॥ १४१ ॥

चरुमेक्षणबर्हिर्निदधात्युदयनीयायै ॥ १४२ ॥

उदयनीयार्थं चर्वादीनां निधानम् ॥ १४२ ॥

सलेपं चरुं प्रमृष्टं मेक्षणम् ॥ १४३ ॥

ताᳬ स्थालीᳬ सक्षामकर्षी प्रमृज्य मेक्षणं निदधातीति वचनात् ॥ १४३ ॥

प्रक्षालयति ॥ १४४ ॥

वा चरुम् ॥ १४४ ॥

अनुप्रहरतीतरे ॥ १४५ ॥

मेक्षणबर्हिषी ॥ १४५ ॥

त एवर्त्विजः ॥ १४६ ॥

त्रिप्रेतेष्वन्येपि ॥ १४७ ॥

प्रायश्चित्तव्युदासार्थमित्युक्तम् ॥ १४७ ॥

शंय्वन्तं भवति ॥ १४८ ॥

शंयुद्वये प्राप्ते इडाद्वये च किं पूर्वेण शंयुना शंय्वन्तं पूर्वया वेडयेडान्तमुत्तरेणेति । किं तावत्प्राप्तम् ॥ १४८ ॥

अन्तवचने पूर्वप्राप्तेः ॥ १४९ ॥

अन्तवचने पूर्वमेव ग्रहीतव्यम् । कुत एतत् । प्राप्ताहीडान्तता शंय्वन्तता चेति । कृते च शास्त्रार्थे किमित्युत्तरं यावद्गम्यत इति ॥ १४९ ॥

किं च—

अविशेषश्रुतेः ॥ १५० ॥

न चात्र विशेषः श्रूयते । अतः प्राप्तत्वात्पूर्वमेव शंय्विडान्तं ग्रहीतव्यमिति ॥ १५० ॥

त्तरउं वा प्रकृत्यनुग्रहानुयाजप्रतिषेधाभ्याम् ॥ १५१ ॥

उत्तरं वा शंय्विडन्तं ग्रहीतव्यम् । न पूर्वं । कुत एतत् । प्रकृ-

त्यनुग्रहात्। एवं बहवः प्राकृताः पदार्था अनुगृहीता भवन्ति। दृष्टौ च फल भूयस्त्वं भवतीत्यभिप्रायः। अनुयाजप्रतिषेधश्च भवति। तदिडान्तं भवति नानुयाजान्यजन्तीति। तथा तच्छंय्वन्तं भवति न पत्नीः संयाजयन्तीति। एतच्चोत्तरे शंय्वन्ते इडान्ते चोपपद्यते। न पूर्व इति ॥ १५१ ॥

एवं प्राप्त आह—

ग्रहणादप्रवृत्तिः ॥ १५२ ॥

शंय्वन्तग्रहणादिडान्तग्रहणाच्चोत्तरत्राप्रवृत्तिः। कुतः। कृत एव शास्त्रार्थ इति ॥ १५२ ॥

संत्वराश्रुतेश्च ॥ १५३ ॥

आतिथ्यायां हविर्निरवपन्निति प्रकृत्याह तस्येडोपहूता साध्या-जग्मुस्तस्मात्स यज्ञ इडान्त इति। असुरेभ्यो बिभ्यद्भिर्देवैः त्वरमाणैरिडान्ते एव परित्यक्तमिति। एतच्च पूर्व एवोपपद्यते नोत्तर इति ॥ १५३ ॥

अनुयाजप्रतिषेधस्य तर्हि समाधिर्वक्तव्यः। सोभिधीयते--

नित्यानुवादोनुयाजप्रतिषेधः ॥ १५४ ॥

अनुयाजप्रतिषेधः स इडान्तसंस्तवार्थः। एवं प्रशस्तमिडान्तं येनात्रानुयाजा अपि नेज्यन्त इति ॥ १५४ ॥

उपरवदेशे प्रतिप्रस्थाता रोहिते चर्मण्यानडुहे सोमं निवपति ॥ १५५ ॥

स्थापयति ॥ १५५ ॥

विक्रय्येनं विचिनोति कौत्सः शूद्रो वा ॥१५६॥

कुत्सितं कर्मकरोति कौत्सः। विचयनं च पर्वशोवखण्डनम् ॥ १५६ ॥

ब्राह्मण उपास्ते ॥ १५७ ॥

स च प्रकृत एव ऋत्विग्विशेषः । ब्रह्मपुरुषो ब्राह्मणाच्छंसी । कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय ब्रह्मा हि व्यापृतः प्रायणीये ॥ १५७ ॥

उदकुम्भश्च पुरस्तात् ॥ १५८ ॥

भवति शाखान्तरात् । स्वशाखायामपि च दृश्यते । अथ यदपामन्ते क्रीणातीति । क्रयार्थश्च निवापः ॥ १५८ ॥

शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां चतुर्विगृह्णाति ॥ १५९ ॥

उपरिष्टादूद्वारापावरणविधानादिहापिधानम् । ध्रौवं जुह्वां चतुः कृत्वो विगृह्णाति ॥ १५९ ॥

तत्र च—

बर्हिस्तृणेन हिरण्यं बध्वावदधात्येषा त इति ॥ १६० ॥

अनेन मन्त्रेण । बर्हिर्ग्रहणाच्च विनियुक्तमेव ग्रहीतव्यम् ॥ १६० ॥

जूरसीति जुहोति ॥ १६१ ॥

चतुर्गृहीतम् ॥ १६१ ॥

शुक्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृणं निदधाति ॥ १६२ ॥

शुक्रमसीत्यनेन मन्त्रेण हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृणं निदधाति ॥ १६२ ॥

सूत्रबद्धं हिरण्यं कुरुते ॥ १६३ ॥

यज्जुह्वां प्राप्तं तदेव । अत्र प्रायणीयाप्रतिपत्तिः समाप्तिः । तच्छेषभूतद्रव्यं हि विनियुक्तमिति । प्रायणीयाशेषभूतद्रव्यसाध्यापि सतीयमाहुतिः सोमक्रयार्था । एवं हि श्रूयते । वाग्वै सोमक्रयणी निदानेन तामेतयाहुत्या प्रीणाति प्रीतया सोमं क्रीणानीति । एवं च

सत्युदयनीयायां न भवति ॥ १६३ ॥

चतुर्गृहीतं गृहीत्वान्वारभस्व यजमानेत्याह ॥१६४ ॥

अध्वर्युः । तं च यजमानोऽन्वारभते ॥ १६४ ॥

अपावृतद्वारे निष्क्रामतः ॥ १६५ ॥

अपावृतद्वारमुद्घाटितद्वारम् । द्विवचनोपदेशादध्वर्युयजमानौ निष्क्रामतः । प्रतिप्रस्थाता द्वितीय इति सम्प्रदायः ॥ १६५ ॥

दक्षिणेन द्वारꣳ सोमक्रयणी तिष्टत्यलक्षिताव्यङ्गा प्रवीता रज्जुबद्धा बभ्रुः पिङ्गला पिङ्गलाभावेरुणारुणाभावे रोहिण्यश्येताक्षी ॥ १६६ ॥

अलक्षिता अनङ्किता व्यङ्गा अनङ्गहीना अप्रवीता अकामिता । अबद्धैवारज्जुबद्धा । बभ्रुः पिङ्गला बभ्रुवर्णा पिङ्गाक्षी तदभावेरुणा तस्या अभावे रोहिण्यश्येताक्षी रोहिणी रक्तवर्णा अश्येताक्षी अरक्ताक्षी दक्षिणेन द्वारं तिष्ठति ॥ १६६ ॥

चिदसीत्येनामभिमन्त्रयते ॥ १६७ ॥

सोमक्रयणीम् मन्त्रश्च साण्डे विपरिणस्यते ॥ १६७ ॥

उदीचीन्नीयमानामनुगच्छतो वत्स्यसीति ॥१६८॥

द्विवचनोपदेशात् द्वयोरपि मन्त्रः । चोदितार्थाभिधानाच्च साण्डे विपरिणामः ॥ १६८ ॥

षट्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति ॥ १६९ ॥

सोमक्रयण्याः । अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्तीति वचनात् पर्युपवेशनं च ब्रह्मयजमानाध्वर्युप्रतिप्रस्थातॄणाम् ॥ १६९ ॥

हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेति ॥१७०॥

हिरण्यमस्मिन्सप्तमे पदे निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १७० ॥

स्फ्येन पदन्त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति ॥१७१॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १७१ ॥

समुद्धृत्य पदं स्थाल्यामावपत्यस्मे ते बन्धुरिति ॥ १७२ ॥

उद्धरणं हिरण्यस्य समुद्धृत्यहिरण्यमिति वचनात्पदं स्थाल्यामावपत्यस्मे ते बन्धुरिति ॥ १७२ ॥

अप स्थाने निषिच्य यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति ॥ १७३ ॥

बहुयजमानकेस्य मन्त्रस्य विपरिणामः ॥ १७३ ॥

मेराय इति यजमानः प्रतिगृह्णाति पदम् ॥१७४॥

अयमपि अनेकयजमानके विपरिणस्यते। मन्त्रद्वयेप्यध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् । रैशब्दस्य पशुविषयत्वाद्बहुवचनान्तता । त्वे राय इति त्वयि पशव इत्येवैतदाह मे राय इति मयि पशव इति श्रुतत्वात् ॥ १७४ ॥

मावयमित्यध्वर्युरात्मानं संस्पृशति ॥ १७५ ॥

आनन्तर्याद्यजमानो मा भूदित्यध्वर्युग्रहणम् ॥ ॥१७५ ॥

हत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति ॥ १७६ ॥

हत्वेत्युक्तत्वादध्वर्युः प्रयच्छति ॥ १७६ ॥

नेष्टा तोत इत्येनां वाचयति ॥ १७७ ॥

पत्नीम् ॥ १७७ ॥

५७

सोमक्रयण्या च समीक्षमाणाꣳ समख्य इति ॥ १७८ ॥

चशब्दाग्नेष्टैव पत्नीं वाचयति ॥ १७८ ॥

प्रक्षाल्य पाणी हिरण्यं बध्नीते ऽनामिकायाम् ॥ १७९ ॥

हिरण्यबन्धनस्य क्रयार्थता येनाग्निरंतसं वै हिरण्यमित्युपक्रम्याह सत्येनाꣳशुनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पराहणानीति ॥ १७९ ॥
अधिकारमुपजीवन्नाह—

अप्यायनाभिषवाꣳश्वदाभ्येषु च ॥ १८० ॥

पाणिप्रक्षालनहिरण्यबन्धने भवतः ॥ १८० ॥

प्रेष्यति च सोमोपनहनमाहर सोमपर्याणहनमाहरोष्णीषमाहरेति ॥ १८१ ॥

चशब्दादध्वर्युरेव प्रेष्यति ॥ १८१ ॥

अत्र वा निवपनम् ॥ १८२ ॥

अस्मिन्वा अवसरे सोमनिवापः । तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ १८२ ॥

शोभनꣳ सोमोपनहनम् ॥ १८३ ॥

भवतीति वाक्यशेषः ॥ १८३ ॥

उष्णीषाभावे सोमपर्याणहनाद्द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वोष्णीषायावकृन्तति ॥ १८४ ॥

यद्युष्णीषं न विन्देत् सोमपर्याणहनस्यैव द्व्यङ्गुलं वा त्र्यङ्गुलं वावकृन्तेदिति वचनात् ॥ १८४ ॥

अध्वर्युर्यजमानो वा सोमोपनहनं हरत्यन्य इतरे ॥ १८५ ॥

अध्वर्युर्यजमानो वा सोमोपनहनमादत्ते । य एव कश्च सोमपर्याणहनमिति वचनात् । अन्यशब्देन च प्रतिप्रस्थातोच्यत इत्युक्तमेव ॥ १८५ ॥

सोमं गच्छन्त्येषत इति वाचयति ॥ १८६ ॥

गमनाभिप्रवृत्तम् । चोदितार्थाभिधायकत्वात् । न्यग्रोधे विपरिणामः ॥ १८६ ॥

प्राङुपविश्यास्माकोसीति सोममालभते ॥१८७॥

अयमपिचोदितार्थाभिधायी । दिङ्नियमश्च श्रौतप्रज्ञापनार्थः ॥ १८७ ॥

न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासनमेके ॥ १८८ ॥

अत्र हैके तृणं वा काष्ठं वा विपास्यन्तीति वचनात् ॥ १८८ ॥

सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्रागदशमुदग्वा ॥ १८९ ॥

एवमेव हि श्रूयते । अथवाद्योद्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशंवोपस्तृणातीति ॥ १८९ ॥

तस्मिन्त्सोमं मिमीते दशकृत्वोभित्यमिति ॥ १९० ॥

सोमोपनहने सोमं प्रक्षिपति दशकृत्वोभित्यमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १९० ॥

सर्वाभिः प्रथमम् ॥ १९१ ॥

सर्वाभिरङ्गुलीभिः प्रथमः प्रक्षेपः ॥ १९१ ॥

अङ्गुष्ठप्रभृति चैकोत्सर्गम् ॥ १९२ ॥

एकैकाङ्गुलिरुत्सृज्यते प्रक्षेपे प्रक्षेपे ॥१९२॥

द्विः कनिष्ठिकया ॥ १९३ ॥

कनिष्ठिकया द्विः प्रक्षिपति ॥ १९३ ॥

एकोपचयं च ॥ १९४ ॥

एकैकाचोपचीयतेङ्गुलिः प्रक्षेपे प्रक्षेपे। एवं दशकृत्वो मितं भवति ॥ १९४ ॥

अञ्जलिना दशमम् ॥ १९५ ॥

दशमं प्रक्षेपणमञ्जलिना। दशकृत्वो मिमीत इति वचनात्। समस्याञ्जलिनाध्यावपतीति श्रवणात् ॥ १९५ ॥

अन्यद्वाध्यावापश्रुतेः ॥ १९६ ॥

अथवान्यदेकादशमञ्जलिना कर्त्तव्यम्। येनैतया सर्वाभिरित्युक्त्वा समस्याञ्जलिनाध्यावपतीत्याह। यत्पुनरुक्तं दशकृत्वोभिर्त्यामिति तन्मन्त्रेणाभिसम्बध्यते दशकृत्वोभित्यमित्यनेन मन्त्रेण। तस्मादेकादशोध्यावापः ॥ १९६ ॥

अन्तान्त्संगृह्योष्णीषेण बध्नाति प्रजाभ्यस्त्वेति ॥ १९७ ॥

अथ सोमोपनहनस्य समुत्सार्यान्तानुष्णीषेण विग्रथ्नातीति वचनात्। बध्नामीति वाध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् ॥ १९७ ॥

अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति ॥ १९८ ॥

अथ मध्येङ्गुल्या काशं करोति श्रुतेः ॥ १९८ ॥

तं विक्रयिणे प्रयच्छति ॥ १९९ ॥

सोमम् ॥ १९९ ॥

पञ्चकृत्वः सोमं पणते ॥ २०० ॥

पणाव्यवहारे । पञ्चकृत्वः संव्यवहारं करोति ॥ २०० ॥

स आह सोमविक्रयिन्क्रय्यस्ते सोमो राजा इति ॥ २०१ ॥

क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी ॥ २०२ ॥

तं वै ते क्रीणानीति ॥ २०३ ॥

मन्त्रत्रयमपि च चोदितार्थाभिधायी ॥ २०३ ॥

क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी ॥ २०४ ॥

कलया ते क्रीणानीति ॥ २०५ ॥

अध्वर्युः ॥ २०५ ॥

भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीत्याह सोमविक्रयी ॥ २०६ ॥

भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युर्गोर्त्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति ॥ २०७ ॥

भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीति भूय एवातः सोमो राजार्हतीति च चोदितार्थाभिधायिनौ ॥ २०७ ॥

भूय एवेत्यतः प्रभृतिचतुरावर्त्तयति ॥ २०८ ॥

अध्वर्युरेव ॥ २०८ ॥

एकैकेनान्ते पणते शफेन पदार्द्धेन गवा ॥२०९॥

ते क्रीणामीत्यन्ततः ॥ २१० ॥

प्रश्नान्ते प्रश्नान्ते ॥ २११ ॥

भूय एवेत्यतः प्रभृति आवर्त्तयति । प्रश्नशब्देन चाध्वर्युसोमविक्रयिणोरुक्तिप्रत्युक्ती लक्ष्येते । मन्त्रान्ते शफादीनामेकैकेन पणतेऽध्वर्युः । उक्तिप्रत्युक्त्यन्ते च भूय एवेत्यतः प्रभृत्यावृत्तिः ॥ २११ ॥

अन्त्ये च पणने गवा ते क्रीणामीत्युक्ते

क्रीतः सोमाराजेत्यन्ते वयाꣳसि प्रब्रूहीत्याह सोमविक्रयी[1] ॥ २१२ ॥

अयमपि चोदितार्थाभिधायी ॥ २१२ ॥

स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते च्छागा ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेन्या इति ॥ २१३॥

तच्छब्देनाध्वर्युरभिधीयते ॥ २१३ ॥

शुक्रं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयति ॥ २१४ ॥

चोदितार्थाभिधायी ॥ २१४ ॥

सग्मे त इति सोमविक्रयिणꣳ हिरण्येनाभिकम्पयति ॥ २१५ ॥

अभिकम्पयत्युपप्रलोभयति सन्दर्शनेन । अथ सोमविक्रयिणमभिप्रकम्पयतीति श्रुतेः ॥ २१५ ॥

---

१ वैश्यराजन्ययोः सोमयागे न्यग्रोधस्य सोमवत् क्रयणादिसंस्कारकरणम् ।

अस्मे त इति यजमानसहितं निदधाति ॥ २१६ ॥

हिरण्यम् ॥ २१६ ॥

सोमविक्रय्येतदादत्ते ॥ २१७ ॥

एतद्धिरण्यम् ॥ २१७ ॥

अजां प्रत्यङ्मुखीमालभ्य वाचयति तपस-
स्तनूरिति ॥ २१८ ॥

अथाजायां प्रतीचीनमुख्यां वाचयतीति वचनात् । कारितत्वादध्येषणात्र। चोदितार्थाभिधायी च मन्त्रः ॥ २१८ ॥

सव्येनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति दक्षिणेन
सोममादायागत उत्तिष्ठति वा ॥ २१९ ॥

आगते सोमे उत्तिष्ठति वा यजमानः । न चोत्तिष्ठति । मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी । उपमार्थत्वान्मित्रशब्दस्याविपरिणामः ॥ २१९ ॥

दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्युह्य वासो निदधाती-
न्द्रस्योरुमिति ॥ २२० ॥

अयमपिचोदितार्थाभिधायी ॥ २२० ॥

स्वानभ्राजेति जपति सोमविक्रयिणमी
क्षमाणः ॥ २२१ ॥

अथ सोमक्रयणाननुदिशतीति वचनात् । अत एव यजमानः ॥ २२१ ॥

अपोर्णुते दीक्षितः शिरः ॥ २२२ ॥

स्वयमेव ॥ २२२ ॥

पत्नी च ॥ २२३ ॥

हिरण्यꣳ सहसाच्छिद्य पृषता वरत्राकाण्डेना-
हन्ति वा ॥ २२४ ॥

हिरण्यं झटिति हृत्वा सोमविक्रयिहस्तदाच्छिद्य पृषता चित्रेण वरत्राकाण्डेनाहन्ति सोमक्रयिणं न वाहन्तीति विकल्पः ॥ २२४ ॥

गृहीतसोमं परिमाप्न इति वाचयति ॥ २२५ ॥

गृहीतसोमग्रहणादूगृहीतेनैव सोमेन वाच्यत इति ॥ २२५ ॥

उत्तरे च ॥ २२६ ॥

उत्तरे च द्वेकर्मणी यजमानाकर्तृके ॥ २२६ ॥

उदायुषेत्युत्थानꣳ [1]शीर्ष्णि सोमं कृत्वा पा-
णिमन्तर्द्धाय ॥ २२७ ॥

पाणिनान्तर्हितेन शिरसि सोमं कृत्वोदायुषेत्यनेन मन्त्रेणोत्तिष्ठति ॥ २२७ ॥

प्रतिपन्थामित्यनोभ्येति दक्षिणतस्तिष्ठच्छन्नꣳ
समङ्गि धौतं प्रउगाच्चोद्धते फलके ॥ २२८ ॥

समङ्गि सर्वाङ्गोपेतं दक्षिणतो व्यवस्थितं क्रयदेशस्थानस्तत्प्रतिगच्छति प्रतिपन्थामित्यनेन मन्त्रेण । तस्य चेषान्तरालावुद्धते फलके भवतः । उद्धते प्रउग्यं फलके इति वचनात् ॥ २२८ ॥

कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति ॥ २२९ ॥

अस्मिन्नित्यनोभिधीयते ॥ २२९ ॥

---

१ आपस्तम्बः ' अपि पन्थामगन्महीत्युद्धतपूर्वफलकेनानसा परिलिखितेन छदिष्मता प्राञ्चः सोममच्छ यान्ति शीर्ष्णा गिरौ क्रीनꣳ हरन्त्यपरेणोत्तरेण वा राजानं प्राङ्गीषमुदङ्गीषं वा नद्धयुगꣳ शकटम्' इति ।

तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद इति ॥ २३० ॥

तस्मिन्कृष्णाजिने । मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ॥ २३० ॥

अस्तभ्नाद्यामिति सोममालम्भ्य वाचयति ॥ २३१ ॥

आलम्भ्येति कारितः । कारिते चाध्येषणा । न्यग्रोधे च सोमन्यग्रोधाविति । अस्तभ्नाद्द्यामिति चोदितार्थाभिधायी ॥ २३१ ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याणहनेन परितत्य कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरित्यासनयोरन्यतरत् ॥ २३२ ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षमित्यनेन मन्त्रेण सोमपर्याणहनेन परितत्य कृष्णाजिनमनसः पुरस्तादासजत्यवलगयति सूर्यस्य चक्षुरित्यनेन मन्त्रेण[1] ॥ २३२ ॥

एकं चेद् ग्रीवा[2] अवकृत्य ॥ २३३ ॥

एकं चेदासनं कृष्णाजिनं ग्रीवा अवकृत्यासजति ॥ २३३ ॥

अनड्वाहौ पुनक्त्युसूत्रेतमिति[3] युगपत्तद्वचनात् ॥ २३४ ॥

अनस्यनड्वाहौ युनक्त्युस्रावेतमित्यनेन मन्त्रेण युगपत् । यौगपद्याभिधायकत्वान्मन्त्रस्य ॥ २३४ ॥

---

१ अत्रानसो वाससो वेष्टनमिति केचित् । तत्रोपष्टम्भकं च 'वनेषु व्यन्तरिक्षमिति वाससा पर्याणह्यन्ति' इति सूत्रान्तरम् । वस्तुतः परि समन्तादानह्यते सोमो येन तत्सोमपर्याणहनमिति व्युत्पत्त्या शब्दत एव पटकुटीकरणं प्रतीयत इति ।

२ ग्रीवाशब्दो वेदे प्रायेण बहुवचनान्तः ।

३ अत्रैवं विचार्यते, किं युगपदनडुहोर्योजनं भेदेन वेति? तत्र सूत्रेणैव पूर्वपक्षः ' युगपत् '।

[1]भेदे मन्त्रावृत्तिः सान्निपातित्वात् ॥ २३५ ॥

भेदेन वा योजनमशक्यत्वात् । न हि शक्यते दक्षिणेनैकेन पाणिना द्वयोर्योजनं कर्तुम् । योजनं च योक्त्रपरिहरणं न युगस्कन्धसन्निपातः । अतो भेदेन । भेदे च मन्त्रावृत्त्या भवितव्यं सन्निपतितो हि मन्त्रः क्रियाया उपकरोति । यथा च श्रुतिः स दक्षिणायुग्यमेवाग्रे युनक्त्यथ सव्यायुग्यमिति ॥ २३५ ॥

ईषान्तरे भूमिष्ठः सुब्रह्मण्यः पलाशशाखया प्राजति ॥ २३६ ॥

यत उद्धूने फलके तत्र भूमिस्थः सुब्रह्मण्यः पलाशशाखया प्राजति गमयत्यनड्वाहौ ॥ २३६ ॥

पश्चात्परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायानुवाचयति पर्युह्यमाणायेति वा ॥ २३७ ॥

अतः परीत्य पश्चाद्व्यवस्थित अपालम्बं गृहीत्वा अपालम्बशब्देन पश्चादाबद्धा रज्जुरभिधीयते[2] ययावतारेतः प्रवर्त्तमानं विधार्यते तं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायानुवाचयति । पर्युह्यमाणायेति वेति विकल्पः । मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी । क्रयोत्तरकालं चाभिषेचनीये बहुवचनान्तेनोहः ॥ २३७ ॥

दीक्षितश्चान्वारभते ॥ २३८ ॥

सोमं पर्युह्यमाणं वै यजमानोऽन्वारभत इति वचनात् ॥ २३८ ॥

तिरुक्तायां प्राङ् यात्वा दक्षिणावर्त्य

---

१ सिद्धान्तमाह 'भेदेन' इति ।

२ पश्चाद्भागे लम्बमानं काष्ठमपालम्बशब्देनोच्यते येनोर्ध्वप्रदेशे प्रचलतः शकटस्य पर्यावर्त्तनं वार्यत इति हरिस्वामिनोऽन्ये च याज्ञिकाः ।

शालां गच्छन्ति ॥ २३९ ॥

त्रिरुक्तायां प्रथमायां सोमपरिवहनर्चि पदार्थतया प्राङ्यात्वा प्रदक्षिणमावृत्य शालां गच्छन्ति ॥ २३९ ॥

भद्रो म इति वाचयति ॥ २४० ॥

वाचनं च गमनाभिप्रवृत्तस्य । मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ॥२४०॥

सुब्रह्मण्यां चाह्वयति सुब्रह्मण्यो३ं सुब्रह्मण्यो३मिति त्रिरुक्त्वा सकृन्निगदं यावदहे सुत्या तथाह ॥ २४१ ॥

सुब्रह्मण्यां चाह्वयति । चशब्दादध्वर्युः स्वयमेव । अध्वर्युवेदे हि विधानमस्या इति । सुब्रह्मण्योमिति त्रिरुक्त्वा इन्द्र आगच्छेति सकृन्निगदं ब्रूयात् । यावद्भिरहोभिः सौत्यमहर्भवति तावन्त्युच्चारयेत् । सुब्रह्मण्यः शकटसुब्रह्मण्यां निगदवर्जितां त्रिःकृत्वः प्राचि वर्त्तमाने अनसि षट् कृत्वः प्रतीचीति ॥ २४१ ॥

शालां पूर्वेणप्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमादाय तिष्ठति कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम् ॥ २४२ ॥

शालायाः पुरस्तात् प्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमादाय तिष्ठति । अन्यवर्णः कृष्णावर्णेन सहितं[1] मध्यं[2] मेदुरम् तदभावे लोहितसारङ्गम् ॥ २४२ ॥

नमो मित्रस्येत्येनमालभ्य वाचयति ॥ २४३ ॥

एनं पशुम् ॥ २४३ ॥

---

१ कृष्णेन सारङ्गं कृष्णसारङ्गम् । अथवा कृष्णश्चासौ सारङ्गश्च कृष्णसारङ्गः तम् । सारङ्गः कर्बुरः वर्णान्तराऽनुविद्धः शुक्ल इत्यर्थः ।

२ मेध्यम् सत्त्वमिति देवभाष्ये ।

चरति पशौ वाचनमेव ॥ २४४ ॥

अटवीं गच्छति पशौ वाचनमेव भवति ॥ २४४ ॥

आहवनीयाच्चोल्मुकमाहृत्यैके ॥ २४५ ॥

वाचनं कुर्वन्ति । उल्मुकाहरणं च पशुसन्निधान एव । न चरति पशौ । एवं हि श्रूयते । तद्धैक आहवनीयादुल्मुकमाहरन्त्ययमग्निः सोमस्ताभ्याꣳ सह सद्भ्यां निष्क्रेष्यामह इति ॥ २४५ ॥

समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तभ्नाति वरुणस्योत्तम्भनमिति ॥ २४६ ॥

शालायाः समीपेन उपस्थाप्योत्तम्भकेनोपस्तभ्नाति वरुणस्योत्तम्भनमित्यनेन मन्त्रेण ॥ २४६ ॥

शम्ये चोद्वृहति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी इति ॥ २४७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २४७ ॥

औदुम्बरीमासन्दीं [1]नाभिदघ्नामरत्निमात्राङ्गीमूतामाहरन्ति चत्वारः ॥ २४८ ॥

नाभिप्रमाणामरत्निमात्रैरङ्गैरीषोत्पलादिभिः उता मुञ्जरज्वा। सौत्रामण्यां हि श्रुतौ पठ्यते मुञ्जविवयना भवतीति । तत्र चाचार्येणोक्तम् सोमासन्दीवदिति । चत्वार आहरन्त्यध्वर्यवः । अथ चत्वारो राजासन्दीमाददत इति श्रुतत्वात् ॥ २४८ ॥

अभिमृशत्येनां वरुणस्य ऋतसदन्यसीति॥ २४९ ॥

एनामासन्दीम् ॥ २४९ ॥

---

१ नाभिदघ्नाम, नाभिः प्रमाणं यस्याः सा नाभिदघ्नी इति प्रा[illegible] छान्दसष्टाप्प्रत्ययः ।

कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्य ऋत-
सदनमसीति ॥ २५० ॥

अस्यामासन्द्याम् ॥ २२० ॥

तस्मिन्सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदन-
मासीदेति ॥ २५१ ॥

तस्मिन्कृष्णाजिने सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासीदेति । मन्त्रश्च चोदितार्थाभिधायी ॥ २५१ ॥

शालां प्रवेशयन्ति दीक्षितसञ्चरेण ॥ २५२ ॥

अधिकाराच्चत्वार एव ॥ २५२ ॥

या त इति वाचयति ॥ २५३ ॥

चोदितार्थाभिधायी मन्त्रः ॥ २५३ ॥

आहवनीयं दक्षिणेन स्थापयन्ति ॥ २५४ ॥

सह सोमेनासन्दीम् ॥ २५४ ॥

उदपात्रमुपनिनयन्त्येके ॥ २५५ ॥

अत्रहैक उदपात्रमुमुपनिनयन्तीत्यभिधाय तस्मान्नोपनिनयेदित्युक्तं अतो विकल्प इति ॥ २५५ ॥

इति कर्कोपाध्यायविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये
सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

आतिथ्यं निर्वपति वैष्णवं नवकपालम् ॥ १ ॥

आतिथ्यमिति कर्मणो नामधेयम् । तस्मादातिथ्यं नामेति । शब्दस्य चाभिधायकत्वात् संव्यवहारार्थत्वम् । संव्यवहारश्चात्र दृश्यते । आतिथ्यहविः कृतः कृत्वेत्येवमादि तत्र च वैष्णवो नवकपालो भवति ॥ १ ॥

पत्न्यन्वारब्धस्तूर्णमेकविमुक्ते वा निर्वपदग्ने-
स्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम् ॥ २ ॥

तत्पत्न्यन्वारभत इति वचनात् । स वै संत्वरमाण इव गृह्णीयादिति तूर्णमित्युक्तम् । तद्वा अन्यतर एव विमुक्तः स्यादन्यतरोऽविमुक्तोऽथ गृह्णीयादित्येकविमुक्त इत्युक्तम् । वाशब्दो विकल्पार्थः । एवमपि श्रूयते विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयादिति । पूर्वं निर्वपतिग्रहणं कर्मोत्पत्त्यर्थम् द्वितीयं निर्वापार्थम् । अग्नेस्तनूरित्येभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रं निर्वपेत् । स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेति श्रुतत्वात् ॥ २ ॥

निर्वापे चोऽङ्केन सवितृपदोपलक्षितो मन्त्रः प्राप्नोति । अत आह—

सावित्रनिवृत्तिः श्रुतिविरोधाभ्याम् ॥ ३ ॥

सावित्रस्य सवितृपदोपलक्षितस्य मन्त्रस्य निवृत्तिः । कुत एतत् । श्रुत्या मन्त्रान्तरस्य विहितत्वात् । स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेति । उभत्र च द्रव्याभिधायकस्त्वाशब्दः स विरुध्यत इति । केषाञ्चिदयमेव सिद्धान्तः१। अपरे तु व्यावर्णयन्ति । येनात्र श्रुतिभे-

---

१ अत एव बैजवापेन सूत्रितम् ' न सावित्रमाह ' इति । आप-

वति स वा अन्येनैव ततो यजुषा गृह्णीयाद्येनोच्चान्यानि हवींषीति चोदकप्राप्तप्रत्यक्षशिष्टयोर्मन्त्रयोः समुच्चयो वाचनिकः । अत उभाभ्यामपि ग्रहणमिति । अपरं तु चोदकपरिप्राप्ते मन्त्रे त्वाशब्दमेवापनयन्ति । स एव विरुध्यते । अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेति त्वाशब्देन द्रव्यमभिधीयते । सावित्रेपि त्वाशब्दो द्रव्यपर एवातः प्रत्यक्षशिष्टेन चोदकप्राप्तस्त्वाशब्दो निवर्त्यत इति । तत्पुनर्विचारणीयम् । यदा वचनेन प्रत्यक्षशिष्टचोदकप्राप्तयोः समुच्चयो भवति तदा तदवयवभूतस्य त्वाशब्दस्यैकस्य निवृत्तिरित्यशक्यं वक्तुम् । अपि च प्रत्यक्षशिष्टेपि त्वाशब्दसमुच्चयो दृश्यते श्येनायत्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति । अग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वेति । अतः प्रत्यक्षशिष्टचोदकप्राप्तयोराम्नानसामर्थ्यात् समुच्चयः । पूर्वं चोदकप्राप्तः पश्चात्प्रत्यक्षशिष्ट इति । जुष्टशब्दस्तु चोदकप्राप्तोपि देवतादेशादुत्तर एव भवति । प्रकृतावेवमेव दृष्टत्वात् । सावित्रस्य तु ग्रहणत्रय एव प्रयोगः। प्रकृतौ दृष्टत्वात् । नोत्तरयोर्जुष्टशब्दस्य च ॥ ३ ॥

१ अग्न्यन्वाधानव्रतोपायनारण्यभोजनदानब्रह्मवरणानि दीक्षणीयाप्रभृति प्रागुदवसानीयायाः सोमे कृतत्वात् ॥ ४ ॥

निवर्त्तन्त इति शेषः । आग्न्यन्वाधानं तावत् देवतापरिग्रहार्थम् । स च देवतापरिग्रहः सौमिकेन कृतः । अग्नावैष्णवं निर्वपतीति प्रकृत्य येनैतदाह अग्निर्वै यज्ञस्यावरार्द्ध्यो विष्णुः परार्द्ध्यस्तत्सर्वाश्चैवैतद्देवताः परिगृह्य सर्वं च यज्ञं परिगृह्य दीक्षा इति । आग्नावैष्णवस्य च देवतापरिग्रहार्थेनोच्यते । यद्येवं कृतत्वादित्यत्र न सम्भवतीत्यतः प्रभृतिशब्दः प्रापणीयादिविषयो द्रष्टव्यः । व्रतोपाय-

---

स्तत्रवः ' पञ्चसु सावित्रं जुष्टं चानुषजति नोत्तरयोरित्येके वैष्णवो नवकपालः पुरोडाशो भवति विष्णुर्देवात ऊर्ध्वः संस्कारा हविष्कृता वाचं विसृज्योत्तरमनड्वाहं विमुच्य वारुणमसि ' इत्यादि ।

१ सोमान्तस्तन्त्रभूतासु दीक्षणीयादिष्विष्टिषु चोदकेन प्राकृतेषु समस्तेष्वङ्गेषु प्राप्तेष्वाह—

नमपि सौमिकेन व्याप्तत्वान्निवर्त्तते । दीक्षितस्य हि सत्यवदननियम उक्तः तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति । अत्रापि प्रभृतिशब्दो नाऽस एव दण्डान्ते हि दीक्षितो भवतीति । अत ऊर्द्ध्वं व्रतोपायननिवृत्तिः स्यात्प्राकृतस्याभावात् । आरण्यभोजनमपि निवर्त्तते । सोमे द्रव्यविशेषनियमात् । निवृत्त हि पयो व्रते हविः शेषभक्ष उच्यते । अस्ति चारण्यभोजनस्य प्राप्तिरतिरात्र आश्विने ऽतिक्रान्ते तन्निवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् । औपवसथ्ये पुनरहनि वचनमेव । तस्मादुपवसथे नाश्नीयादिति । अथवा आरण्यभोजनप्रतिषेधः । सूत्रस्यैतन्मूलत्वम् । तस्मादुपवसथे नाश्नीयादिति । एवं चोपवसथविषय एवारण्यभोजनप्रतिषेधः । दानमपि निवर्त्तते । दीक्षणीयादिषु सौमिकेनैव दक्षिणादानेनानतेर्निर्वर्त्तित्वात् । ब्रह्मवरणं च सौमिकेन वरणेन कृतत्वात् । उदवसानीयायां तु अग्न्यन्तरत्वादग्न्यन्वाधानं प्रवर्त्तत एव । व्रतोपायनमप्युन्मुक्तदीक्षत्वात् दानं च विहितत्वात्।तस्य हिरण्यं दक्षिणेति । आनन्त्यन्तरविधानाच्च ब्रह्मवरणम् । अतः प्रागुदवसानीयाया इति सूत्रितम् ॥ ४ ॥

पत्नीसन्नहनं च सयोक्त्रायाः ॥ ५ ॥

निवर्त्तते ॥ ५ ॥

यजमानभागश्च भक्षप्रतिषेधात् ॥ ६ ॥

प्रतिषेधश्च द्रव्यान्तरविधानात्[१] ॥ ६ ॥

[२]न कर्मगुणत्वात् ॥ ७ ॥

यजमानभागो न भक्ष्यत इति किं तर्हि भक्ष्यत एव । कर्मगुणो ह्यसौ पुरुषार्थे हि द्रव्यान्तरविधानमिति ॥ ७ ॥

उपसर्जनीरधिश्रयति [३]मदन्तीश्च व्रतवत् ॥ ८ ॥

---

१ एतावत्पर्यन्तं पूर्वपक्षः ।

२ सिद्धान्तमाह—

३ मदन्तीपदस्योष्णजलेशक्तिः । मदीहर्षग्लपनयोरित्यनुशासनेन तप्तास्वप्सुतस्य प्रयोगात् ।

उपसर्जन्यधिश्रयणां मदन्तीनामवसरविधित्सयोच्यते । व्रतवदिति गार्हपत्ये दीक्षितस्य श्रपणम् दक्षिणाग्नौ पत्न्या इति ॥ ८ ॥

आ मुष्टिविसर्गादुदकार्थस्ततः ॥ ९ ॥

कर्त्तव्यः ॥ ९ ॥

आतिथ्यायामेवापरो विशेष उच्यते—

कार्ष्मर्यमयाः परिधय आश्वबालः प्रस्तर ऐक्षव्यौ[1] विधृती बर्हिश्च ॥ १० ॥

विशेषाभावेपि बर्हिर्ग्रहणं चतुष्टयप्रतिपत्त्यर्थं वक्ष्यति हि ॥ १० ॥

एतदेवाग्नीषोमीयोपसत्स्वपि चतुष्टयम् ॥ ११ ॥

स चायं व्यक्तिनियमः । एवकारकरणात् ॥ ११ ॥

आसाद्याग्निमन्थनमाहोमात्करोति ॥ १२ ॥

एतच्चेह विहितम् । तच्चातुर्मास्येषूपनिबद्धं पुनरिहातिदिष्टमिति ॥ १२ ॥

इडान्तं भवति[2] ॥ १३ ॥

तस्मात्स यज्ञ इडान्त इति वचनात् ॥ १३ ॥

ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति ॥ १४ ॥

ध्रौवमाज्यं व्रतप्रदानभाजने गृह्णात्यापतय इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १४ ॥

द्विश्चस्थाल्याः स्रुवेण तनूनप्त्रे शाक्वरायेति शक्वन ओजिष्ठायेति ॥ १५ ॥

---

१ बर्हिः प्रस्तरयोरन्तराले तिर्यक् प्रसार्यमाणौ दर्भौ विधृती इति प्रथमस्य तृतीयचरणे माधवाचार्याः ।

२ इदमातिथ्यमिति शेषः ।

मन्त्रद्वयेन स्थाल्याः स्रुवेण गृह्णाति ॥ १५ ॥

गृह्णामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ १६ ॥

गृह्णामीति च मन्त्रानुषङ्गः साकाङ्क्षत्वात् । द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेण गृह्णातीति कुत एतत् । मन्त्रवाक्यभेदात् । आज्यानि गृह्णाना इति चाज्यबहुत्वश्रवणात् ॥ १६ ॥

पूर्वशेषौ वोत्तरौ ॥ १७ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । पूर्वशेषभूतौ चोत्तरौ मन्त्रौ । न द्विः स्थाल्याः स्रुवेण ग्रहणम् । न ह्यत्र वचनमस्ति, न पूर्वमन्त्रेण सहैकवाक्यता, नोपापाततः । अनेकविशेषणविशिष्टो हि सर्वैरेतैर्वायुरभिधीयत इति । आपतये त्वा परिपतये गृह्णामीति हि प्रकृत्याह यो वा अयं पवत एष आवपतानि परिव्यपतीति । तथा एष तनूनप्त्रशाक्वर इति एष वै शाक्वोजिष्ठ इति । एकवाक्यतायां च गम्यमानायां भिन्नवाक्यता न युक्ता । अतो यन्मन्त्रवाक्यभेदात् द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेणेति तन्नातीव युक्तरूपम् । यत्त्वाज्यानि गृह्णाना इत्याज्यबहुत्वं तत्प्रतिपुरुषग्रहणेन परिह्रियते । तस्मादेकमेवेदं ग्रहणम् न द्विः स्थाल्याः स्रुवेणेति सम्प्रदायः । अपरे तु द्विः स्थाल्याः स्रुवेण तूष्णीं ग्रहणमिच्छन्ति । तेषां पुनर्वचनमन्वेषणीयम् । न हि वचनमन्तरेणैषोऽर्थः शक्यते वक्तुमिति ॥ १७ ॥

तानूनप्त्रमेतत् ॥ १८ ॥

अस्य तानूनप्त्रमितीयं संज्ञा वैदिकी ॥ १८ ॥

दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायाभिमृशन्त्यृत्विजो यजमानश्चानाधृष्टमिति ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १९ ॥

अद्रोहस्तेभ्यो न सतानूनप्त्रिणे द्रोग्धव्यमिति श्रुतेः ॥ २० ॥

यैः सह तानूनप्त्रमाज्यं स्पृशन्ते ते तानूनप्त्रिणः तेषां परस्परतो द्रोह इति ॥ २० ॥

पल्यङ्ग्य निदधात्यपिधायामृन्मयेन ॥ २१ ॥

पल्यंग्य चालयित्वा अपिधायामृन्मयेन निदधाति । प्रकृतत्वात्तानूनप्त्रम् ॥ २१ ॥

अपराह्णे व्रतमिश्रं दीक्षिताय प्रयच्छति ॥२२॥

अपराह्ण इत्यनुवाद एव प्राप्तत्वात् । व्रतस्य पुरुषार्थत्वाद्यद्यप्यसामर्थ्यं भवति तथापि क्रत्वर्थत्वात्तानूनप्त्रं दीयत एव ॥ २२ ॥

बहुषु गृहपतये ॥ २३ ॥

बहुषु यजमानेषु गृहपतय एव तानूनप्त्रप्रदानम् । यदि बहवो दीक्षेरन् गृहपतय एव व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुरिति श्रुतेः ॥ २३ ॥

अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधाय

मदन्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखले कुरुते ॥२४॥

अग्ने व्रतपा इत्यनेन मन्त्रेणाहवनीये समिधमभ्याधाय मदन्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखलं करोति । अवान्तरदीक्षेयमिति यजमानः करोति ॥ २४ ॥

पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् ॥ २५ ॥

चशब्दात्समिधमाधाय मदन्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखलं करोति । बहुयजमानके सर्वेषामवान्तरदीक्षा ॥ २५ ॥

मदन्तीरुपस्पृश्य यजमानषष्ठाः सोममाप्याययन्त्यꣳशुरꣳशुरिति ॥ २६ ॥

चतुर्णामप्यार्त्विजां प्रतिवेदमाप्यायनमाम्नातं पञ्चमः प्रतिप्रस्थाता । एवं यजमान षष्ठा इति सम्प्रदायः । अपरे त्वग्नीधं पञ्च

मन्यन्ते । आप्यायने चालम्भमात्रम् न सोमप्रक्षेपः । नियतपरिमाणत्वात् । सर्वाग्नेयपक्षे चाग्निष्टुदादिषु मन्त्रस्य विपरिणामः ॥२६॥

आज्यमालभ्योपस्पृशेदपः सोममालिप्समानस्तथाविपर्यस्य प्रत्येत्य प्रस्तरे निन्हुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति ॥२७॥

तत्रस्थस्यापि प्रस्तरे निन्हवः सम्भवति । तन्मा भूदिति प्रत्येत्येति ग्रहणम् । निन्हवश्च प्रस्तरे पाणयोः करणम् ॥ २७ ॥

व्यूहनपरिध्यञ्जने कृत्वैके ॥ २८ ॥

तानूनप्त्रग्रहणादि कुर्वन्ति । शेषान्तरात् । तानूनप्त्रादेरवसरविधित्सया व्यूहनपरिध्यञ्जने अनूद्येते । संस्कारकत्वाच्चेडान्तत्वेपि सत्येवमादीनां प्रवृत्तिरिष्यते । अपूर्वोत्पादकानां तु निवृत्तिर्युक्तरूपा । प्रतिपत्तित्वाच्च प्रतिपत्तीनां प्रवृत्तिरेव ॥ २८ ॥

समुल्लुप्य प्रस्तरमक्त्वा परिधींश्चादायाहाग्नीन्मदन्त्यापा३ इति ॥ २९ ॥

प्रस्तरं गृहीत्वाक्त्वा च परिधीनादाय विधूनी चाग्नीन्मदन्त्यापा इत्याह ॥ २९ ॥

मदन्तीत्यग्नीत् ॥ ३० ॥

प्रत्याह ॥ ३० ॥

ताभिरेहीति ब्रुवन्नध्याहवनीयं हृत्वाभ्युक्ष्याग्नीधे प्रयच्छति निधानाय ॥ ३१ ॥

ताभिरेहीत्यमुं मन्त्रं ब्रुवन्नध्यध्याहवनीयं हृत्वा अध्यधिशब्दः सामीप्य उपरि भावे च मदन्तीभिरभ्युक्ष्याग्नीधे प्रयच्छति निधानार्थम् ॥ ३१ ॥

सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति ॥ ३२ ॥

चशब्दात्प्रतिपत्तीश्च परिसमापयति । ताश्च पूर्वतरं ततः सुब्रह्मण्याप्रैषः । आगन्तुत्वात् ॥ ३२ ॥

प्रवर्ग्योपसदावतः ॥ ३३ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवर्ग्योपसदौ भवतः । अन्यत्र पठितस्यावसरविधित्सयेदमुक्तं न ह्यत्र प्रवर्ग्यस्य पाठ इति ॥ ३३ ॥

उपसदेव वाप्रवर्ग्ये ॥ ३४ ॥

अप्रवर्ग्यशब्देन प्रथमयज्ञोऽभिधीयते । नत्र प्रथमयज्ञे प्रवृंज्यादिति वचनात् । स च प्रथमप्रयोगः । द्वितीये वैव तृतीये वेत्यनुवादात् । प्रथमयज्ञ उपसदेव भवति । वा तत्रापि प्रवर्ग्यः । शाखान्तरात् प्रथमयज्ञे प्येक इति ॥ ३४ ॥

प्रणीताद्युपसत् ॥ ३५ ॥

प्रणीतानां यदादौ तदादि वाचस्पतिप्रैषादीत्यर्थः । अन्यन्वाधानब्रह्मवरणयोरप्रसक्तत्वात् । उपसदिति च कर्मणो नामधेयम् । तेषु प्रेतेषूपसदो तन्वतेति हि श्रूयते ॥ ३५ ॥

१ हविष्कृतमाहृयानाहननमपेषणे तीक्ष्णार्थत्वात् ॥ ३६ ॥

हविष्कृदाह्वानकाले यदाहननं तत्पेषणाभावे न भवति । कुत एतत् । तीक्ष्णार्थत्वात् । तीक्ष्णकरणाय हि दृषदुपले आहन्येते । तीक्ष्णीकृताभ्यां हि पेषणमभिनिवर्त्यत इति ॥ ३६ ॥

---

१ इदानीमिदं विचार्यते किं पेषणाभावे चोदकप्राप्तं दृषदुपलयोराहननं भवत्युत न भवतीति? किं तावत्प्राप्तम्? तत्र सूत्रेणैव पूर्वपक्षं करोति—

१स्याद्वा धर्ममातत्वात् ॥ ३७ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । भवेद्वा पेषणाभावेप्याहननम् । नैतत् तैक्ष्णार्थम् । न हि शम्यया दृषदुपलयोस्तीक्ष्णतोपपादयितुं शक्यते। अतो धर्ममात्रमेतत् ॥ ३७ ॥

किं च—

श्रुतेश्च ॥ ३८ ॥

श्रुतिरप्यमुमर्थं ज्ञापयति धर्ममात्रमेतदिति । अत्र पुराकल्परूपा श्रुतिः । असुरघ्नी सपत्नघ्नी च वाक् यज्ञपात्राणि प्रविष्टासा यज्ञमेव यज्ञपात्राणि प्रविवेश ततो हैनां न शेकतुर्निर्हन्तुमिति प्रकृत्याह सैषासुरघ्नी सपत्नघ्नी वागुद्वदति स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्ति इति दृषदुपलयोराहननं असुरसपत्नहननाय न तीक्ष्णीकरणाय तस्माद्धर्ममात्रमिति । नन्वेवमपि द्वितीयान्तनिर्देशाद्दृषदुपलसंस्कार एवायं स्रुक्सम्मार्गवत् । ततश्च पेषणाभावे न भवति । अत्रोच्यते । नैष दृषदुपलसंस्कारः । वागुद्वादनमात्रं चोद्यते । तस्मादेतामत्र वाचं प्रत्युद्वादयन्तीति प्रकृत्य पुनरुपसंह्रियते स यस्य हैवं विदुष एतामत्र वाचं प्रत्युद्वादयन्ति पापीयाꣳसो हैवास्य सपत्ना भवन्तीति । उपक्रमोपसंहारयोर्वाक्यस्य वागुद्वादनार्थता गम्यते न दृषदुपलसंस्कारार्थतेति । एवं च भूतभव्यसमुच्चारणन्यायानुग्रहो भूतस्य भव्यार्थता न्याय्या न भाव्यस्याहननस्य भूतार्थता । नन्वेवं सति आहननादृष्टं कल्पनीयम् । सत्यमेवं दृषदुपलसंस्कारपक्षेपि अदृष्टकल्पनास्त्येवेति तस्माददोषोयम् । अपरे तु व्यावर्णयन्ति । द्वन्द्वैकवद्भूतस्य दृषदुपलस्य गुणविभक्त्या सप्तम्या निर्देशोयं दृषदुपले समाहन्तीति । स्पष्ट एव दृषदुपलस्याहननं प्रति गुणभाव इति । एवं सत्याज्यसान्नाय्येष्टिषु भवत्येवावहननमिति ॥ ३८ ॥

परिस्तरणपात्रसꣳसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणा-

---

१ सिद्धान्तमाह—

धिश्रयणानि कृत्वा स्फ्यादि करोति ॥ ३९ ॥

उपसदोऽपूर्वत्वज्ञापनार्थं परिस्तरणाद्युपादानम् । कुक्कुटाहननिरासार्थं च । तत्कुतः यात्रबुक्तं ह्युपसत्कर्म येनात्र स्रुवाघारो विधीयते तद्विधानेन च यावत्किञ्चिदष्टोपकारकमविहितं तत्सर्वमेव न भवति । यथा हननं स्फ्योदञ्चप्रहरणं च तथोत्तराघारप्रयाआज्यभागादि । स्फ्यादानं त्वत्र विधीयत एव । स्तृतत्वाद्वेदेस्तम्बयजुर्हरणस्य प्राप्त्यभावात् । अतः स्फ्यादानविधेर्वाचनिकं स्तम्बयजुर्हरणमिति । अत्र च यद्यपि पर्यग्निकरणं नोद्घाटितम् । तथापि द्रव्यसंस्कारादिष्यत एव । द्रव्यं चाघारादिविधानादाक्षिप्तमेव ॥ ३९ ॥

बर्हिषः प्रच्छेदं हरति ॥ ४० ॥

स्तम्बयजुर्हरणे बर्हिषोवयवं प्रच्छिद्य हरतीति । एवं च स्तृतैव वेदिरिति गम्यते ॥ ४० ॥

मदन्तीरिति वा प्रेष्यति ॥ ४१ ॥

वाशब्दश्चार्थ इति सम्प्रदायः । पुनर्वचनाच्च प्रैषस्य नियमः । मदन्त्युपादानसामर्थ्याच्च मदन्तीशब्दस्य ॥ ४१ ॥

मात्रावदिध्माबर्हिः ॥ ४२ ॥

अष्टादशसंख्याक इध्मे प्राप्ते मात्रावदित्युच्यते । नवसामिधेन्यः स्पृश्यानुपस्पृश्ये च द्वे एवमेकादशभवन्ति । बर्हिषश्चैकवृस्तरणविधानान्मात्रावादित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

स्रुवतृतीयास्रुचः सम्मार्ष्टि ॥ ४३ ॥

स्रुग्बहुत्वाभावात्स्रुवेण सह बहुवचनम् । स्रुवतृतीयानां सम्मार्गो न वाच्यो अन्वयप्राप्तत्वात् । वाच्यो वाज्यस्थाल्याः सम्मार्गो मा भूदिति । कुतः प्राप्तिरिति चेत् । वक्ष्यति ह्याज्यस्थाली ध्रुवार्थ इति । अनेन प्रापितः सम्मार्गो निवर्त्यते । यद्येवं कार्याद्वेः प्राप्नोत्येव सम्मार्गः । नैतदेवम् । ध्रुवाकार्यापत्तिरेव शास्त्र

न विद्यते । ध्रुवाया हि कार्यं स्थालीतो गृहीतस्य यज्ञार्थस्याज्यस्य धारणम् । तच्चेह न विद्यते । यद्येवं कथमुक्तमाचार्येणाज्यस्थालीध्रुवार्थं इति । प्रस्तराञ्जनार्थतयेत्यदोषः । न च ध्रुवायाः प्रस्तराञ्जनार्थद्रव्यधारणं कार्यं, निर्दिष्टत्वात् कार्यस्य । अथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति सर्वस्मै तद्यज्ञाय गृह्णातीति । यथा जुहूपभृतोरन्यकार्ययोः प्रकृतौ प्रस्तराञ्जनं विहितमेवं ध्रुवायामपि । एतच्चाङ्गीकृत्याचार्येणोक्तमाज्यस्थालीध्रुवार्थं इति । एवं च ध्रुवाकार्याभावात् स्थाल्याः समृज्यर्थो सुलभ इति । सम्प्रदाये तु प्रागाज्यनिर्वापात्स प्रैषः सम्मार्गः क्रियत एव ॥ ४३ ॥

अष्टगृहीतं जुह्वां चतुरुपभृति यथा
प्रकृति वा ॥ ४४ ॥

अष्टगृहीतं जुह्वां ग्रहीतव्यम् चतुर्गृहीतमुपभृति । सं वा अष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति चतुरुपभृतीति वचनात् । अथो इतरथाहुश्चतुरेव कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व उपभृतीति श्रुतत्वात् यथाप्रकृति वेत्युक्तम् । अत्र गृह्णातीति प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् प्रधानार्थत्वेपि सति प्रकृतिवदेव वचनात् ग्रहणं वचनाच्चानेनैव प्रधानाभिनिर्वृत्तिः ॥ ४४ ॥

एकवृत्स्तरणम् ॥ ४५ ॥

वचनादेव ॥ ४५ ॥

आज्यस्थालीध्रुवार्थे ॥ ४६ ॥

कृतव्याख्यानम् ॥ ४६ ॥

स्रुवाघारमाघार्य सम्मृष्ट आश्राव्य सीद हो-
तरित्येव ब्रूयात् ॥ ४७ ॥

स्रुवाघारविधानेन यावदुक्तमेतदिति गम्यते । सम्मृष्टेऽग्नौ आश्राव्य सीद होतरित्येव ब्रूयात् । अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते सीद होतरित्येवाहेति वचनात् ॥ ४७ ॥

प्रसूतोऽतिक्रामन्नग्नयेऽनुवाचयति ॥ ४८ ॥

स आहातिक्रामन्नग्नये ऽनुब्रूहीति । प्रसवश्चात्र प्रयाजार्थोऽपि सन् वचनाद्भवति । उपविशति होता होतृषदन उपविश्य प्रसौति प्रसूतो ऽध्वर्युः स्रुचावादत्ते स आहातिक्रामन्नग्नये ऽनुब्रूहीति ॥४८॥

अर्द्धं हुत्वा सोमाय विष्णवे समानीय[१] ॥४९॥

अर्द्धं हुत्वा सोमायार्द्धं ततो विष्णवे समानीय । उपभृत्यष्टगृहीतपक्षे सर्वमेव जौहवं हुत्वा समानीय सोमाय विष्णवे च जुहोति । वचनसामर्थ्याच्च वैष्णवं समानयमानेनानुवाचनं कर्त्तव्यम । अथ यदुपभृत्याज्यं भवति तत्समानयमान आह विष्णवे ऽनुब्रूहीति ॥ ४९ ॥

सादयित्वा स्रुचौ सोमाप्यायनाद्यासुब्रह्मण्याप्रैषात् ॥ ५० ॥

आतिथ्यावत् ॥ ५० ॥
कर्मणि विशेष उच्यते—

अक्त्वा प्रस्तरमुपसदं जुहोति स्रुवेण यात इत्ययः शयामन्वारब्धे ॥ ५१ ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

द्विरेकया चरति सुसायं सुपूर्वाण्हे च ॥ ५२ ॥

एकयोपसदा द्विश्चरति । सायं शब्दोपराह्णवाची । पूर्वाह्णशब्दः प्रसिद्ध एव ॥ ५२ ॥

एवमितरे अन्वहं रजः शयां

---

१ मानवे 'घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्वेत्युच्यमाने स्रुचावादाय दक्षिणातिक्रम्य यथादेवतमनुवाचयत्यग्निं पूर्वार्धे यजति मध्ये सोममौपभृतं जुहवां समानीय विष्णुं पूर्वार्धे' इति ।

हरिशयां च ॥ ५३ ॥

एवमेवेतरे द्वे उपसत्कर्मणी अन्वहं कर्त्तव्ये । रजः शया।
हरिशयां च मन्त्रेणैवोपलक्षिते ॥ ५३ ॥

एकाहस्त्र्युपसत्को द्वादश वा ॥ ५४ ॥

एकाहे प्रक्रान्त एव पुनरेकाहग्रहणं द्वादशोपसत्कस्यानेकाह-
विषयप्रसक्त्यर्थं इह पठितं द्वादशोपसत्कं वाक्येनोक्तत्वाल्पाहीनमुप-
नीतम । तिस्र एव एकाह्नस्योपसदः कार्या द्वादशाहीनस्येति ॥ ५४ ॥

त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति ॥ ५५ ॥

प्रथमायामुपसदि त्रिस्तनं व्रतम् ॥ ५५ ॥

एकापचयेनोत्तरयोः ॥ ५६ ॥

उत्तरयोः पुनरुपसदोरेकस्तनापचयेन व्रतम् ॥ ५६ ॥

विपर्यस्य वानग्निचित्ये ॥ ५७ ॥

अनग्निचित्ये अनग्निके सोमे विपर्यासो वा भवति । साग्निके
तु त्रिस्तनाद्येव । एवमेव हि तत्र पठ्यते । ते त्रीन्स्तनानुपेयुः ते द्वौ
त एकमिति ॥ ५७ ॥

एवं प्रवृद्धौ समं त्रिभजेत् ॥ ५८ ॥

उपसत्प्रवृद्धावेवमेव समो विभागः कर्त्तव्यः समं स्यादश्रुत-
त्वादिति न्यायात् ॥ ५८ ॥

१ स्वस्थानविवृद्धिः ॥ ५९ ॥

कर्तव्या । न दण्डकलितवदावृत्त्या । मन्त्राणामानुपूर्व्ययो
गात् । इतरथा हरिशयां कृत्वायः शया प्राप्नोति । तत्र मन्त्रा नानुपूर्व्या
युक्ता भवन्ति ॥ ५९ ॥

---

१ इदानीमिदं विचारणीयं किमुपसदां वृद्धिर्दण्डकलितवदावृ-
त्त्येत ? स्वस्थानवृद्ध्या इति ? उभयथाप्यनियमे नियामकमाह—

औपवसथ्यात्पूर्वेऽहनि पौर्वाह्णिक्या प्रचर्य वेदिं मिमीते ॥ ६० ॥

औपवसथ्यमहश्चतुर्द्दशी । तस्या पूर्वं त्रयोदशी । पौर्वाह्णिक्योपसदा प्रचर्य वेदिमानम् । वेदिशब्दश्च संस्कारनिमित्तोऽतस्तदर्थानां पात्राणां प्रयोजिका वेदिः । प्रणीतास्तु सम्प्रदाये न क्रियन्ते । युक्ता पुनः प्रणीतानामुत्पत्तिः । तत्संस्कारोऽभिनिर्वर्त्यते च प्रतिपत्तिरिति ॥ ६० ॥

पूर्वार्द्धात्स्तम्भात्पुरस्तात्त्रिषु प्रक्रमेषु शङ्कुं निहन्ति सोऽन्तःपात्यः ॥ ६१ ॥

स्तम्भसम्मितात् द्वारमध्यात्त्रिषु प्रक्रमेषु शङ्कुनिखननम् । तस्मादयं पुरुष आत्तः सन्तृण्ण इति श्रुतेः । स्तम्भग्रहणं द्वारमध्योपलक्षणार्थम् । तथा च काण्वीया श्रुतिः स वै शालायाः पूर्वार्द्धात् प्राक्प्रक्रामतीति । शङ्कोश्चान्तःपात्यसंज्ञा संव्यवहारार्था । शङ्कुनिखननाद्योत्तरकालं वेद्युपकरणानामासादनप्रोक्षणे ॥ ६१ ॥

तस्मात्पुरस्तात्षड्विꣳशति ॥ ६२ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः प्राङ् षड्विꣳशतं विक्रमान्प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्तीति ॥ ६२ ॥

दक्षिणोत्तरौ च पञ्चदशसु पञ्चदशसु ॥ ६३ ॥

चशब्दात्तस्मादेवान्तःपात्यात् । अथ यस्त्रिꣳशद्विक्रमा पश्चाद्भवतीति श्रुतत्वात् पञ्चदशसु पञ्चदशस्वित्युक्तम् ॥ ६३ ॥

अर्द्धसप्तदशेषु वा ॥ ६४ ॥

अथो अपि त्रयस्त्रिꣳशत्स्युरिति वचनात् ॥ ६४ ॥

पूर्वार्द्धाच्च द्वादशसु ॥ ६५ ॥

शङ्कुं निहन्ति । चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवतीति श्रुतेः

प्रक्रमणं च समाख्ययाध्वर्यवम् । परिमाणं तु याजमानमपि सद्गु-णत्वाद्बाध्यते । प्रधाना हि क्रिया परिमाणं गुणभूतमिति ॥६५॥

पृष्ठ्यामायम्य स्फ्यादि करोति खादिरेना-च्छादनात् ॥ ६६ ॥

पृष्ठ्या संवरदण्डम् । मध्ये पूर्वापरायतमुत्थाप्य स्फ्यादा-नादि कर्म करोति खादिरेण वज्रेणाच्छादनान्तम् । खादिरग्रहणं शक्यमवक्तुं परिभाषितत्वात् । उच्यते च । तत्किमर्थम्। समानजा-तीयत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । श्रूयते हि तस्मात्खादिरो यूपो भवति खादि-रस्फ्य इति । वैल्वादिषु यूपेषु स्फ्यस्यापि मा भूत्ताज्जतीयतेति वि-शेषमाह ॥ ६६ ॥

उपरवदेशात्स्तम्बयजुर्हरति ॥ ६७ ॥

उत्तरा१सात्पश्चादध्यर्द्धे पदे चात्वालम् ॥६८॥

करोतीति शेषः । प्रक्रमद्वयपरिमाणं पदं तस्मिन्नर्द्धाधिके उ-त्तरांसात्पश्चाच्चात्वालं करोति । श्रुयते हि तद्य एष पूर्वार्द्धर्चे उत्तरा-र्द्धः शङ्कुर्भवति तस्मात्प्रत्यङ्प्रक्रामति त्रीन्विक्रमांस्तच्चात्वालं परि-लिखतीति ॥ ६८ ॥

यथोक्तं वा ॥ ६९ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । यथोक्तमिति पूर्वेणोत्कर१सञ्चरं परिहा-प्य । एवमपि श्रूयते नात्र मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येताग्रेणो-त्करं तच्चात्वालं परिलिखेदिति ॥ ६९ ॥

१प्रातरुपसदौ समस्य पौर्वाण्हिक्या प्रचर्यार्द्ध-व्रतं प्रयच्छति ॥ ७० ॥

---

१ अथ सुत्यायाः प्राग्दिनकृत्यमाह—

प्रातश्चतुर्दश्यामुपसत्समासः । तत्र पौर्वाह्णिक्या प्रचर्यार्धव्रतप्रदानम् ॥ ७० ॥

सर्वं वाग्नौ ॥ ७१ ॥

साग्निके सर्वं वा प्रयच्छतीति विकल्पः ॥ ७१ ॥

उभाभ्यां चरिते प्रवर्ग्यमुत्सादयति यथोक्तं कुर्याच्चेत् ॥ ७२ ॥

उभाभ्यामुपसद्भ्यां चरिते प्रवर्ग्योत्सादानम् । यदि कृतः प्रवर्ग्यः ॥ ७२ ॥

अग्निं प्रणयत्यौपनिवपनात्कृत्वा हविर्धाने स्थापयति पृष्ठ्यामुभयतोऽक्षरत्न्यन्तरे प्रक्षालिते प्राची उभतः शालामावर्त्य वर्षीयो दक्षिणम् ॥ ७३ ॥

अग्निप्रणयनमुपयमन्युपनिवपनान्तं कृत्वा अनसी स्थापयति पृष्ठ्यामुभयतोऽक्षरत्न्यन्तरं प्रक्षालिते प्राङ्मुखे शालाया उभयत आसीनाय एकं दक्षिणेन द्वितीयमुत्तरेण । यद्वर्षीयस्तद्दक्षिणमिति श्रुतेः वर्षीयो दक्षिणम् । अग्निप्रणयनमुपयमन्युपनिवपनान्तम् निरूढपशुबन्धोदितमिहाभिधीयते । तदिह समाम्नातं सदङ्गप्रधानार्थत्वादाहवनीयस्य तत्संस्काराच्चाग्नीषोमीयस्य भवति । अतस्तद्विकारे निरूढ उपदिष्टमाचार्येणेह पुनरतिदिश्यत इति ॥ ७३ ॥

तयोश्छदिरध्यस्यति ॥ ७४ ॥

तयोर्हविर्धानयोश्छदिरारोपयति ॥ ७४ ॥

भित्तिं वाभावे ॥ ७५ ॥

छदिषोभावे भित्तिम् । यदिच्छदिर्न विन्देयुश्छदिः सम्मितं भित्तिर्मिति श्रुतेः । छदिश्चतुः स्रक्तिः पञ्चस्रक्तिश्च भित्तिः प्रसिद्धेः ॥ ७५ ॥

अन्यत्रापि ॥ ७६ ॥

च्छदिषोभावे भित्तिरेव भवति ॥ ७६ ॥

१ रराट्यां पुरस्तादासजत्यैषीकीम् ॥ ७७ ॥

हविर्धानयोः पुरस्तात् रराट्यामिषीकामयीमवलगयति ॥७७॥

उच्छ्रायीभ्यां परिवार्य छदिः पश्चाच्च ॥ ७८ ॥

चशब्दात्पुरस्ताच्चारोपयति ॥ ७८ ॥

चतुर्गृहीतं शालाद्वार्ये जुहोति युञ्जत इति ७९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ७९ ॥

स गार्हपत्योतः ॥ ८० ॥

अतः परं गार्हपत्यकार्यमत्र कर्त्तव्यम । तच्च ज्योतिष्टोमे समाम्नानादत्रैव भवति । एवं च सति कुण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रादिषु प्राजहित एव गार्हपत्यः । न ह्यग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमे न ज्योतिष्टोमाङ्गमिति । अग्नीषोमीयविकारेषु निरूढादिषु तर्हि शालाद्वार्ये गार्हपत्यकार्यमस्तु तत्प्रकृतौ दृष्टत्वात् । नैतदेवम । न हि तदग्नीषोमीयाद्यर्थतयोच्यते किं तर्हि प्रकरणे विधानात् प्रकरणिनोपसङ्गृह्यते प्रकरणिनोपसङ्गृहीतत्वाच्च गार्हपत्यकार्यमगार्हपत्ये क्रियते । एवं च नैतदग्नीषोमीयार्थम । अतस्तद्विकारेषु प्रकरण्युपसङ्ग्राहको नास्त्यगार्हपत्ये गार्हपत्यकार्यस्य । तेन गार्हपत्यएव कार्यमिति । एवं च कृत्वाग्नीषोमीयोपयागेऽपि सति तद्विकारेषु वेदिस्तद्रूपा न भवति ॥ ८० ॥

---

१ रलयोरैक्याल्ललाटमभिधीयते, तत्र भवा रराट्या, ललाटपट्टिकेति यावत् । तामिषीकामयीं करोति । रराटी हविर्धानस्य पूर्वद्वारे उपरिष्टात् कटिकेति धूर्तस्वामिनः । रराट्या तेजनीत्यनर्थान्तरमिति पितृभूतिः ।

अपरं दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिर-
ण्यं निधायाभिजुहोतीदं विष्णुरिति ॥ ८१ ॥

अपरं चतुर्गृहीतं दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्यां हिरण्यं निधायाभिजुहोतिदं विष्णुरित्यनेन मन्त्रेण। अस्य च चतुर्गृहीतस्य शालाद्वार्य एव संस्कारः ॥ ८१ ॥

दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं
प्रतिगृह्याक्षधुरावनक्ति पराग्देवश्रुताविति
युगपत्तद्द्वचनत्वात् ॥ ८२ ॥

दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्यां चतुर्गृहीतशेषं गृहीत्वाक्षधुरौ परागुपानक्ति नेतश्चामुतश्च देवश्रुतावित्यनेन मन्त्रेण। तच्च युगपदञ्जनं द्वित्वाभिधायकत्वान्मन्त्रस्य ॥ ८२ ॥

भेदे मन्त्रावृत्तिः सान्निपातित्वात् ॥ ८३ ॥

भेदेन चाञ्जनम्। न हि दक्षिणेनैकेन पाणिना शक्यते युगपत्कर्तुमिति। तस्माद्भेदेन, भेदे च मन्त्रावृत्तिः सान्निपातित्वादिति ॥ ८३ ॥

स्रुक्स्थाल्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तर-
स्येरावती इति पूर्ववत् ॥ ८४ ॥

प्रतिप्रस्थाता स्रुक्स्थाल्यौ गृहीत्वोत्तरस्य हविर्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्यां हिरण्यं निधायाभिजुहोतीरावतीत्यनेन मन्त्रेण॥८४॥

पत्नी चापरेणाग्नीन्परीत्योत्तरस्यानक्ति
पूर्ववत् ॥ ८५ ॥

चशब्दादानीता सती। पर्याणयन्ति पत्नीमुभौ जघनेनाग्नीं इति वचनात् ॥ ८५ ॥

हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुवाचयति ॥८६॥

अनुवचनं कारयति होतारं प्रेषणेन ॥ ८६ ॥

त्रिरुक्तायामुद्गृह्णीव वर्त्तनम् ॥ ८७ ॥

त्रिरुक्तायां प्रथमायामृचि अनसोरुद्गृह्णीव वर्त्तनम । समुद्-गृह्णीव प्रवर्त्तयेयुर्यथा नोत्सर्जतामिति वचनात् ॥ ८७ ॥

प्राचीप्रेतमिति वाचयति ॥ ८८ ॥

यजमानम् ॥ ८८ ॥

स्वं गोष्ठमिति च खर्जति[१] ॥ ८९ ॥

चशब्दाद्वाचयति ॥ ८९ ॥

पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्यावानभ्यस्थे अभिमन्त्रयते ऽत्र रमेथामिति ॥ ९० ॥

ऽयवयवयोः पादयोः मध्यावयवस्थयोरभिमन्त्रणम् ॥ ९० ॥

उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभ्नाति विष्णोर्नुकमिति ॥ ९१ ॥

द्वे अप्यनसी उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभ्नाति विष्णोर्नु-कमित्यनेन मन्त्रेण ॥ ९१ ॥

दक्षिणतःस्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति ॥९२॥

उपनिहन्मीति च शेषः । दक्षिणत इति च दक्षिणपूर्वकोणो-भिधीयते ॥ ९२ ॥

दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थाता ॥ ९३ ॥

---

[१] चक्रघर्षणजः शब्दः खर्जपदवाच्यः, एवं च खर्जति नाम चक्रघर्षणजं शब्दं कुर्वत्यनसीत्यर्थः ।

उपस्तभ्नातीत्यनुवर्त्तते ॥ ९३ ॥

उत्तरतः स्थूणां पूर्ववत् ॥ ९४ ॥

अध्वर्युरेवानिहन्ति । उत्तरत इत्यनेन तउत्तरपूर्वकोणोऽभिधीयते ॥ ९४ ॥

उभे वा दक्षिणतः ॥ ९५ ॥

उपनिहन्येते । तथा च दक्षिणापरे कोणे द्वितीया ॥ ९५ ॥

इतरस्ततस्ततः ॥ ९६ ॥

इतरत इत्यनेनोत्तरः कोणोभिधीयते ॥ ९६ ॥

यदु च मानुष इति श्रुतेः ॥ ९७ ॥

यच्च मानुषे व्यापारे स्थूणादि तच्च करोति[१] ॥ ९७ ॥

प्रतद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं छदिरालम्भ्य ॥ ९८ ॥

आलम्भ्येति कारितत्वादध्येषणा मध्यमं छदिरालभस्वेति ॥ ९८ ॥

उत्तरे च ॥ ९९ ॥

द्वे वाचने च शब्दात्क्रियेते ॥ ९९ ॥

विष्णोरराटमिति रराट्याम् ॥ १०० ॥

आलम्भ्य ॥ १०० ॥

विष्णोः श्नप्रेस्थ इत्युच्छ्राय्यौ ॥ १०१ ॥

---

१ अर्थात्, उपरि वलकादिनिधानवन्धनाधिकस्थूणानिखननादिभिर्यथा लोके छदिर्दृढी क्रियते तथा कुर्यात् ।

आलभ्य ॥ १०१ ॥

उदगग्राणि च्छदींषि पश्चाच्छ्रुतेः ॥ १०२ ॥

अथ यदिदं पश्चाच्छदिर्भवतीति श्रूयते । तच्चोदगग्रेषु सम्भवति ॥ १०२ ॥

द्वार्याः पारिषीव्यति१लस्पूजनिप्रतिहृतया रज्वा विष्णोः स्यूरसीति ॥ १०३ ॥

सूचीगतया रज्वा द्वार्याः परिषीव्यति विष्णोः स्यूरसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १०३ ॥

विष्णोर्ध्रुवोसीति ग्रन्थिं करोति ॥ १०४ ॥

उपक्रान्ते प्रमुञ्चति ॥ १०५ ॥

ग्रन्थिम् । उत्तरपूर्वद्वार्यायां परिषीवणपरिसमाप्तिरिति सम्प्रदायः ॥ १०५ ॥

प्राग्वंशं हविर्द्धानम् ॥ १०६ ॥

भवति ॥ १०६ ॥

निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभते ॥ १०७ ॥

हविर्द्धानम् ॥ १०७ ॥

भोजनभक्षणे चास्मिन्न कुर्युः ॥ १०८ ॥

पुरुषार्थरूपतया प्राप्तयोर्निषेधः ॥ १०८ ॥

अद्वारेण सदो हविर्द्धाने प्रेक्षमाणं ब्रूयान्मा

---

१ लष श्लेषणे; पूज पूजायाम, पूजितं शोभनं श्लेष्यते ऽनयेति पूजितश्लेषणीति प्राप्ते छान्दसत्वाल्लस्पूजनीति । स च दारुमयः सूचक इति याज्ञिकदेवाः ।

प्रेक्षथा इति ॥ १०९ ॥

तच्चैतत्सदसि स्तोत्रशस्त्रकाले। एवं श्रूयते तद्वा एतद्वृषा साम योषामृचः सदस्यध्येतीति प्रकृत्याह तस्माद्द्वारेण सदः प्रेक्षमाणां ब्रूयान्मा प्रेक्षथा इति। हविर्द्धानेऽपि अथैतद्वृषा सोमो योषा अपो हविर्द्धानेऽध्येतीति प्रकृत्य तस्माद्द्वारेण हविर्द्धानं प्रेक्षमाणां ब्रूयान्मा प्रेक्षथा इति ॥ १०९ ॥

पृष्ठ्यामुभयतो द्वार्ये ॥ ११० ॥

भवतः ॥ ११० ॥

दक्षिणस्यानसोधः प्रउगं खनत्युपरवान् १ ॥ १११ ॥

दक्षिणस्यानसः प्रउगस्याधस्तात् उपरवान् खनति ॥१११॥

अभ्र्यादि करोत्यवटवदापरिलेखनात् ॥ ११२ ॥

अभ्र्यादानादि यूपावटवत्परिलेखनान्तम् ॥ ११२ ॥

चतुरः ॥ ११३ ॥

उपरवान्परिलिखति ॥ ११३ ॥
तांश्च—

अक्ष्णया व्याघारणवत् ॥ ११४ ॥

उत्तरापरं वा प्रथमम् ॥ ११५ ॥

अक्ष्णयेति चैवमर्थेनैवोच्यते ॥ ११५ ॥

सम्यग्वा ॥ ११६ ॥

अथो अपि समीच एव परिलिखेदिति वचनात् ॥ ११६ ॥

---

१ उपरवा अवटाः, श्वभ्रा इति यावत्। प्रउगम, प्राप्तयुगमीषासङ्गमाधम्।

उत्तरपूर्वं त्वन्त्यम् ॥ ११७ ॥

सर्वपक्षेषु ॥ ११७ ॥

प्रादेशमात्रांस्तदन्तरान् ॥ ११८ ॥

परिलिखेत् ॥ ११८ ॥

वृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनति ॥ ११९ ॥

येन क्रमेण परिलेखः कृतः ॥ ११९ ॥

इदमहमित्युत्किरति यथाखातं प्रतिमन्त्रम् ॥ १२० ॥

पांसून् ॥ १२० ॥

उत्कृत्याङ्गिरामीति पश्चात्सर्वेभ्यः ॥ १२१ ॥

उत्किरेत्प्रदक्षिणम् ॥ १२१ ॥

बाहुमात्रान् ॥ १२२ ॥

खनेत् ॥ १२२ ॥

१अक्षणया सम्भिन्द्यादशक्तौ सम्यक् ॥ १२३ ॥

सम्भेदनम् । अस्मिन्पक्षे पूर्वयोरसम्भेदनमिति सम्प्रदायः । नासिकासंस्तवात् ॥ १२३ ॥

स्वराडित्यवमर्शयति यथाखातं प्रतिमन्त्रम् ॥ १२४ ॥

अवमर्शयतीति कारितत्वात् अध्येषणा । यजमानश्च स्वराडिति प्रतिमन्त्रमवमर्शनं करोति यथाखातम् । अपरे तु समाख्यया अध्वर्योरव मर्शनमिच्छन्ति प्रतिप्रस्थाता चाध्येषण इति ॥ १२४ ॥

---

१ अक्षणयाशब्दोऽयं कर्णवचनः, न भुजेन कोट्या वा सम्भिन्दन्ति किं तर्हि कर्णेन दक्षिणपूर्वमुत्तरापरं च छिद्रयन्ति; तथा दक्षिणापरं पूर्वोत्तरं चेत्यर्थः ।

अध्वर्युयजमानौ सम्मृशेते पूर्वदक्षिणेध्वर्यु-
रपरोत्तरे यजमानः ॥ १२५ ॥

हस्तौ प्रक्षिणावटयोः परस्परतः संमृशेते ॥ १२५ ॥

अध्वर्युः पृच्छति यजमान किमत्रेति ॥ १२६ ॥

भद्रमित्याह ॥ १२७ ॥

इति प्रयुक्ते—

तन्नौ सहेत्यध्वर्युरुपांशु ॥ १२८ ॥

अयं च मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी । अनेकयजमानके विपरिणाम्यते । उपांशुत्वं च वागन्तपक्ष एव वक्तव्यं नोपांशु पक्ष इति ॥ १२८ ॥

पुनर्दक्षिणापरेध्वर्युः पूर्वोत्तरे यजमानो यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किमत्रेति भद्रमिति प्रोक्ते तन्म इति यजमानः ॥ १२९ ॥

आह । अयमपि मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी । अस्त्विति चाध्याहारः ॥ १२९ ॥

प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति ॥ १३० ॥

अवटान् । भेदे न च प्रोक्षणं संस्कार्यभेदात् ॥ १३० ॥

भेदे च मन्त्रावृत्तिः सन्निपातित्वात् ॥ १३१ ॥

बहुवचनं मन्त्रे पूजार्थम् ॥ १३१ ॥

अवनयनावस्तरणे चावटवद्रक्षोहणो
रक्षोहण इति ॥ १३२ ॥

यूपावटवदनयनावस्तरणं कार्यं । इयांस्तु विशेषो रक्षोहण इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १३२ ॥

तनूनुपरि कुशान्कृत्वा धिषवणे फलके द्व्यङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राची अरत्नि मात्रे सन्तृण्णे वोपदधाति पर्यूहति च रक्षोहणौ रक्षोहणाविति ॥ १३३ ॥

तनूनस्थूलानवटानामुपरि कुशान्कृत्वाधिषवणे फलके द्व्यङ्गुलान्तराले प्रक्षालिते प्रागग्रे अरत्निमात्रे सन्तृण्णे वा अन्तः शाल्ये उपदधाति रक्षोहणाविति पर्यूहति च रक्षो हणाविस्यनेन मन्त्रेण ॥ १३३ ॥

तयोश्चर्माधिषवणं परिकृत्तं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति ॥ १३४ ॥

तयोः फलकयोरुपरि चर्माधिषवणं परिकृत्तं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १३४ ॥

तस्मिन् ग्राव्णः पञ्च वैष्णवा स्थेति ॥ १३५ ॥

तस्मिन् चर्म्माधिषवणे ग्राव्णः पञ्च वैष्णवा स्थेत्यनेन मन्त्रेण निदधाति ॥ १३५ ॥

खरं पुरस्तात्करोत्युद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे चतुरस्रम् ॥ १३६ ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ १३६ ॥

अन्तःपात्यात्षट् प्रक्रमान्प्राङ् यात्वा दाक्षिणा सप्तमं महान्तं तत्रौदुम्बरीं मिनोति यजमानमात्रीम् ॥ १३७ ॥

सा च—

यूपवच्छेते ॥ १३८ ॥

अवटस्य पुरस्तात् ॥ १३८ ॥

अभ्र्यादि करोत्यावटस्तरणात् ॥ १३९ ॥

यूपावटवत् ॥ १३९ ॥

उद्दिवमित्युच्छ्रयति ॥ १४० ॥

उदुम्बरीम् ॥ १४० ॥

द्युतान इति मिनोति ॥ १४१ ॥

अवटे प्रक्षिपति ॥ १४१ ॥

पर्यूहणाद्योपसेचनात्कृत्वा ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमालभ्य प्रजया भूयादिति पशुभिरिति वा ॥ ॥ १४२ ॥

मन्त्रगतो विकल्पः ॥ १४२ ॥

स्रुवेण विशाखे जुहोति घृतेन द्यावापृथिवी इति भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति सर्वत्र मन्त्रवत्सु जुहोत्युपदेशात् ॥ १४३ ॥

स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयत इति ॥ १४३ ॥

अनाम्नातप्रतिषेधाच्च ॥ १४४ ॥

अनाम्नातेपि च स्वाहाकारे प्रतिषेधं ब्रुवन् स्वाहाकारप्रदानतां दर्शयति। न स्वाहा करोत्यहुतादो वै देवानां मरुत इति। अमन्त्रवत्सु पूर्णाहुत्यां स्वाहाकारो विहित एव। मन्त्रविषयोयमारम्भः ॥ १४४ ॥

नाभिदघ्नं सदः ॥ १४५ ॥

तच्च कुड्यप्रमाणापेक्षया । उच्छ्रिता ह्युपसर्पन्ति य उद्गातार आर्भव इत्येतदन्यथा नोपपद्यते ॥ १४५ ॥

मत्या वा ॥ १४६ ॥

प्रमाणं भवति । एवमपि श्रूयत एव ॥ १४६ ॥

उदग्वंशम् ॥ १४७ ॥

पृष्ठवंशेन ॥ १४७ ॥

अष्टादशारत्न्येकविंशतिश्चतुर्विंशतिर्वा ॥ १४८ ॥

आयामो भवति । आयामश्च दैर्घ्यमुच्यते ॥ १४८ ॥

नव तिर्यक् अर्धायामो वा ॥ १४९ ॥

दैर्घ्यस्य ॥ १४९ ॥

औदुम्बरीं मध्ये पृष्ठ्यामेके ॥ १५० ॥

तन्मध्य औदुम्बरीं मिनातीति औदुम्बरीं मध्य इत्युक्तम् । पृष्ठ्यामेके । एतत्कुतः । अत्र हविर्धानस्य हि पृष्ठ्यामुभयतो द्वार्ये इत्युक्तम् । तस्मादयं पुरुष आत्तः सन्तृण्ण इति वचनात् सदोऽपि तथैव भवति । उदगायामस्य मध्ये पृष्ठ्या प्रागायामस्य च औदुम्बरीत्युभयानुग्रहात् ॥ १५० ॥

इन्द्रस्य च्छदिरिति मध्यमं च्छदिरारोप्यापरपूर्वे च ॥ १५१ ॥

छदिषी आरोपयति । चशब्दो मन्त्रानुकर्षणार्थः ॥ १५१ ॥

त्रिवर्गौ चोत्तरतः ॥ १५२ ॥

उत्तरतस्त्रीणि परस्त्रीणि इति वचनात् ॥ १५२ ॥

परित्वेति परिवार्य परिषीवणं ग्रन्थ्यभिमर्शनान्यैन्द्रैः ॥ १५३ ॥

परित्वेत्यनेन मन्त्रेण परिवारणं कृत्वा परिषीवणग्रन्थिकरणाभिमर्शनानि हविर्द्धानवदैन्द्रैर्मन्त्रैः कर्त्तव्यानि ॥ १५३ ॥

हविर्द्धानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमग्न्यागारद्वारमन्तर्वेद्यर्द्धं भूयः सर्वं वा ॥ १५४ ॥

करोति । अथ हविर्द्धानयोर्जघनार्द्धे समन्वीक्ष्यंति प्रकृतेत्रमेव श्रुतित्वात् ॥ १५४ ॥

निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभते ॥ १५५ ॥

आग्नीध्रम् ॥ १५५ ॥

धिष्ण्यान्निवपत्युद्धतावोक्षिते पुरीषन्निवपति स्फ्येनान्वारब्ध उदङ्ङुपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १५६ ॥

धिष्ण्यान्करोति। उद्धतावोक्षितग्रहणे न च परिसमूहनादयः सर्वे पत्र गृह्यन्ते स्मार्त्ता अग्न्यर्था हि गृह्योभिहिताः । तदपचारे च स्मार्त्तं प्रायश्चित्तम । वेदेपि नेनूह्यन्ते उद्धते वा अवोक्षितेग्निमारधतीति । पुरीषन्निवपति स्फ्येनान्वारब्ध उदङ्ङुपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रम ॥ १५६ ॥

आग्नीध्रीयं पूर्वम् ॥ १५७ ॥

अग्नीध्रीयं धिष्ण्यं पूर्वम् ॥ १५७ ॥

सिकताश्चोपरि ॥ १५८ ॥

दीयन्ते ॥ १५८ ॥

रौद्रेणेति सर्वत्र ॥ १५९ ॥

अनुषङ्गः ॥ १५९ ॥

षट् सदसि ॥ १६० ॥

निवपति ॥ १६० ॥

प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण होतुः ॥ १६१ ॥

धिष्ण्यान्निवपति ॥ १६१ ॥

दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य ॥ १६२ ॥

धिष्ण्यं निवपति ॥ १६२ ॥

होतृधिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान्ब्राह्मणाच्छꣳसिपोतृनेष्टृच्छावाकानाम् ॥ १६३ ॥

धिष्ण्यान्निवपति ॥ १६३ ॥

आग्नीध्राद्दक्षिणꣳ सम्प्रति वेद्यन्ते दक्षिणामुखो मार्जालीयम् ॥ १६४ ॥

सम्प्रतिशब्द आर्जवे ॥ १६४ ॥

सदो द्वारं पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीयबहिष्पवमानदेशचात्वालशामित्रौदुम्बरिब्रह्मासनशालाद्वार्यप्राजहितान्त्सम्म्राडसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १६५ ॥

अनुदेशश्च सन्दर्शनमात्रम्[१] । रौद्रेणेति च सर्वत्रानुषङ्गः । अयं च शाखान्तरादेकवचनान्तः । स्वशाखायां हि बहुवचनान्तः पठ्यते । तस्योपरिष्टाद्विनियोग इति वक्ष्यामः ॥ १६५ ॥

---

१ तथा चाहुर्माधवाचार्याः अनुदेशो नाम विद्यमानमेव पदार्थमनु त्वमेवं भवसीति निर्देश' इति ।

उत्करं समूह्योऽसि विश्ववेदा ऊनातिरि-
क्तस्य प्रतिष्ठेति ॥ १६६ ॥

अत्रापि च रौद्रेणेत्यनुषङ्ग एव शाखान्तरात् ॥ १६६ ॥

२परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणानि
कृत्वोत्तरपरिग्रहादि करोति ॥ १६७ ॥

परिस्तरणाद्युद्घाटनं आहननव्युदासार्थमिति केचित्। तन्न। प्रतिषेधशासनाभावात्। एककर्तृकनियमार्थमित्यपरे। तदपि नैवं नियमशासनाभावात्।अतो गुणार्थमुद्घाटनम्।आज्यनिर्वपणान्ते महावेदेरुत्तरपरिग्रहादि करोतीत्येवमर्थम्।उत्तरपरिग्रहादि शब्देन च खननादि द्रष्टव्यम् सम्मर्शनान्तस्याभिनिर्वृत्तत्वात्। किं चाग्नी-षोमीयस्य द्रव्यदेवता सम्बन्धो नैवाभिहितः येन परिस्तरणाद्यग्नी-षोमीयार्थं सक्रियते। स कस्य हेतोः। शाखान्तरे हि अत्रान्तरदी-क्षाविमोकोत्तरकालं अग्नीषोमीयस्य विधानम्। यथा ब्राह्मणं चाचार्य उपनिबध्नाति। तत्र चाचार्येणोक्तमग्नीषोमीयोतः पशुरित्यतोऽत्र प-रिस्तरणाद्यभिधानं वचनात्। सवनीयेष्वत्रकाशावाचनान्ते तद्विधान माग्नेयमग्निष्टोम आलभेतेति। तत्रैव सूत्रकारेणोपनिबद्धम्। ध्रुव-गोपं कृत्वा परिव्ययणादिकरोतीति सम्मूर्च्छिनाकारं चापरत्रात्रे परि-स्तरणाद्यभिधानं कृतमाचार्येण। इदृश्यैव हि तस्य शैली यथा ब्राह्म-णमुपनिबध्नाति ॥ १६७ ॥

अन्तःपात्यसहितम् ॥ १६८ ॥

अनुमार्जनं कर्म भवति। एवं हि श्रूयते य एष वेदेर्जघना-र्धे शङ्कुस्तत्प्रतियौतीति ॥ १६८ ॥

बर्हिरन्तं प्रेष्यति तत्र सर्वमासादयति ॥१६९॥

यथा प्रेषितं सर्वग्रहणात्। स्फ्यश्च स्वकाले ॥ १६९ ॥

---

२ अथाग्नीषोमीयपशोरुपक्रममाह।

अत्रैव प्रोक्षणम् ॥ १७० ॥

इध्मवेदिबर्हिषाम् । उपरिष्टादपीध्मप्रोक्षणमभिहितं चोदकपरिप्राप्त्या इदमन्यदपूर्वम् । एवं च सत्यग्नीषोमीये द्विः प्रोक्षित इध्मो भवति ॥ १७० ॥

इध्मं निधायाग्नीषोमीयाय वेदेस्तरणमग्रहणं प्रस्तरस्यापराह्णे ॥ १७१ ॥

पदार्थतयाग्नीषोमीयार्थमिध्मं स्थापयित्वा वेदेस्तरणमपराह्णे सोपराह्णे वेदिं स्तृणीतेति वचनात् । तत्र चाग्रहणं प्रस्तरस्य ॥ १७१ ॥

अर्द्धव्रते प्रत्ते प्रविश्य प्रणयनीयाधानम् ॥ १७२ ॥

प्रविश्येति निष्क्रमणं लक्ष्यते । तच्च कार्यार्थम् । कार्यं चोपरिष्टाद्दृश्यते परिवाप्यार्थं दोहनमिति । परिवाप्या इति च गवामपाकृतावस्थोच्यते । अतः शाखाच्छेदनार्थं निष्क्रमणम् प्रवेशनेन लक्ष्यते । शालायां प्रविश्य प्रणयनीयस्येध्मस्य शालाद्वार्ये आधानम् ॥ १७२ ॥

आज्याधिश्रयणस्रुक्सम्मार्जनोद्वासनावेक्षणानि कृत्वा शालाद्वार्यमपरेणास्ते यजमान उपस्थे सोमं कृत्वा ॥ १७३ ॥

अत्र विशेषः । आज्याधिश्रयणपर्यग्निकरणे कृत्वा स्रुक्संमार्जनाद्यर्थः खण्डप्रैषः । मतः स्फ्योदक् प्रहरणम् । प्रैषोत्तरकालं दृष्टत्वात् । पाण्योरवनेजनं तु सामर्थ्यात् पूर्वमेव क्रियते । आज्यावेक्षणं च पत्नीकर्तृकमत्र । इतरदुपरिष्टात्करिष्यते ॥ १७३ ॥

शालाद्वार्यमपरेण सोमक्रयणीपदं परिकिरति ॥ १७४ ॥

यत्र स्थाल्यामोप्तम् ॥ १७४ ॥

उत्कर् समूह्योऽसि विश्ववेदा ऊनातिरिक्तस्य प्रतिष्ठेति ॥ १६६ ॥

अत्रापि च रौद्रेणेत्यनुषङ्ग एव शाखान्तरात् ॥ १६६ ॥

२परिस्तरणपात्रसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणानि कृत्वोत्तरपरिग्रहादि करोति ॥ १६७ ॥

परिस्तरणाद्युद्घाटनं आहननव्युदासार्थमिति केचित् । तन्न । प्रतिषेधशासनाभावात् । एककर्तृकनियमार्थमित्यपरे । तदपि नैवं नियमशासनाभावात् । अतो गुणार्थमुद्घाटनम् । आज्यनिर्वपणान्ते महावेदेरुत्तरपरिग्रहादि करोतीत्येवमर्थम् । उत्तरपरिग्रहादि शब्देन च खननादि द्रष्टव्यम् सम्मर्शनान्तस्याभिनिर्वृत्तत्वात् । किं चाग्नीषोमीयस्य द्रव्यदेवता सम्बन्धो नैवाभिहितः येन परिस्तरणाद्यग्नीषोमीयार्थं सक्रियते । स कस्य हेतोः । शाखान्तरे हि अत्रान्तरदीक्षाविमोकोत्तरकालं अग्नीषोमीयस्य विधानम् । यथा ब्राह्मणं चाचार्य उपनिबध्नाति । तत्र चाचार्येणोक्तमग्नीषोमीयोतः पशुरित्यतोत्र परिस्तरणाद्यभिधानं वचनात् । सवनीयेष्वप्यवकाशावाचनान्ते तद्विधान माग्नेयमग्निष्टोम आलभंतेति । तत्रैव सूत्रकारेणोपनिबद्धम् । ध्रुवगोपं कृत्वा परिव्ययणादिकरोतीति सम्मूर्च्छिताकारं चापररात्रे परिस्तरणाद्यभिधानं कृतमाचार्येण । दृश्यत एव हि तस्य शैली यथा ब्राह्मणमुपनिबध्नाति ॥ १६७ ॥

अन्तःपात्यसहितम् ॥ १६८ ॥

अनुमार्जनं कर्म भवति । एवं हि श्रूयते य एष वेदेर्जघनार्द्धे शङ्कुस्तत्प्रतियौतीति ॥ १६८ ॥

बर्हिरन्तं प्रेष्यति तत्र सर्वमासादयति ॥ १६९ ॥

यथा प्रेषितं सर्वग्रहणात् । स्फ्यश्च स्वकाले ॥ १६९ ॥

---

२ अथाग्नीषोमीयस्योपक्रममाह ।

अत्रैव प्रोक्षणम् ॥ १७० ॥

इध्मवेदिबर्हिषाम् । उपरिष्टादपीध्मप्रोक्षणमभिहितं चोदकपरिप्राप्त्या इदमन्यदपूर्वम् । एवं च सत्यग्नीषोमीये ऽद्भिः प्रोक्षित इध्मो भवति ॥ १७० ॥

इध्मं निधायाग्नीषोमीयाय वेदेस्तरणमग्रहणं प्रस्तरस्यापराह्णे ॥ १७१ ॥

पदार्थतयाग्नीषोमीयार्थमिध्मं स्थापयित्वा वेदेस्तरणमपराह्णे सोपराह्णे वेदिं स्तीर्त्वेति वचनात् । तत्र चाग्रहणं प्रस्तरस्य ॥ १७१ ॥

अर्द्धव्रते प्रत्ते प्रविश्य प्रणयनीयाधानम् ॥ १७२ ॥

प्रविश्येति निष्क्रमणं लक्ष्यते । तच्च कार्यार्थम् । कार्यं चोपरिष्टाद्दृश्यते परिवाप्यायै दोहनमिति । परिवाप्या इति च गवामपाकृतावस्थोच्यते । अतः शाखाच्छेदनार्थं निष्क्रमणम् प्रवेशनेन लक्ष्यते । शालामं प्रविश्य प्रणयनीयस्येध्मस्य शालाद्वार्ये आधानम् ॥ १७२ ॥

आज्याधिश्रयणस्रुक्सम्मार्जनोद्वासनावेक्षणानि कृत्वा शालाद्वार्यमपरेणास्ते यजमान उपस्थे सोमं कृत्वा ॥ १७३ ॥

अत्र विशेषः । आज्याधिश्रयणपर्यग्निकरणे कृत्वा स्रुक्संमार्जनाद्यर्थः खण्डप्रैषः । अतः स्फ्योदक् प्रहरणम् । प्रैषोत्तरकालं दृष्टत्वात् । पाण्योरवनेजनं तु सामर्थ्यात् पूर्वमेव क्रियते । आज्यावेक्षणं च पत्नीकर्तृकमत्र । इतरत्तुपरिष्टात्करिष्यते ॥ १७३ ॥

शालाद्वार्यमपरेण सोमक्रयणीपदं परिकिरति ॥ १७४ ॥

यत्र स्थापयामोक्तम् ॥ १७४ ॥

चतुर्द्धैकआहवनीयस्योपयमनीष्वाग्नीध्रीयस्या-
क्षोपाञ्जने च ॥ १७५ ॥

एके चतुर्द्धा पदप्रक्षेपं कुर्वन्ति । आहवनी यस्योपयमनीषु तथाग्नीध्रीयस्याक्षोपाञ्जने चशब्दादिह च । एक इति ग्रहणं विकल्पार्थम् ॥ १७५ ॥

आज्यप्रोक्षणीरन्तःपात्यदेश उत्पूय पश्वा-
ज्यग्रहणम् ॥ १७६ ॥

आज्यस्य प्रोक्षणीनां चान्तःपात्यदेश उत्पवनं कृत्वा पश्वाज्यग्रहणं कर्त्तव्यम् । पशोरनुक्तत्वात्पश्वाज्यग्रहणमित्युक्तम् ॥१७६॥

धारयत्याज्यानि ॥ १७७ ॥

नयनाय ॥ १७७ ॥

अपिव्रताश्चान्वारभन्ते यजमानम् ॥ १७८ ॥

१अपिव्रता गोत्रजास्तेन्वारभन्ते यजमानम् ॥ १७८ ॥

वाससा छादयत्येनात् ॥ १७९ ॥

स यजमानान् ॥ १७९ ॥

चरत्सु नाद्रियेत ॥ १८० ॥

चरत्स्वपि व्रतेष्वनादरः । ततश्च प्रायश्चित्तं न भवति ॥१८०॥

प्रदीप्तमिध्मं त्वꣳ सोमेति प्रचरण्याभि-
जुहोति ॥ १८१ ॥

१ अपिव्रतास्त उच्यन्ते येषां यजमानव्रते अपित्वमस्ति, दायाद्येनाविभक्ता इति पितृभूतिः । अपि संसर्गे व्रतमिति कर्म नाम, संसृष्टं साधारणं कर्म येषां ते अपिव्रता अविभक्ता दायादाः, ते ह्येकेनापि कृष्यादि कर्म कृतं सर्वं उपजीवन्तीति हरिस्वामिनः ।

प्रदीप्तं प्रणयनीयमिध्मं त्वं सोमेनेत्यनेन मन्त्रेण १प्रचरण्याभि-
जुहोति ॥ १८१ ॥

जुषाणो अप्तुरिति द्वितीयाम् ॥ १८२ ॥

माहुतिं जुहोति ॥ १८२ ॥

अग्नये प्रह्रियमाणायानुवाचयति सोमाय प्र-
णीयमानायेति वा ॥ १८३ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ १८३ ॥

आहवनीयं गच्छन्त्यादाय ग्रावद्रोणकलश-
सोमपात्राणीध्मचतुष्टयं च सन्नद्धं वपाश्र-
पण्यौ रशने शकलवृषणमरणी च ॥ १८४ ॥

ग्रावादीन्यादायाहवनीयं प्रति गच्छन्ति । २द्रोणकलशस्य स्व-
शब्दाभिधानात् । सोमपात्रशब्देन ग्रहपात्राणि गृह्यन्ते । न चमसा-
दीनि । इध्मोऽग्नीषोमीयार्थः । चतुष्टयं च वपाश्रपण्यौ रशने च ।
शकलवृषणमरणी च मन्थनार्थानि । यद्यपि चात्र मन्थनं वैकल्पिकं
तथापि सवनीयार्थं नयनमिति ॥ १८४ ॥

अग्ने नयेति वाचयति ॥ १८५ ॥

उत्तरेण सदो हृत्वाग्नीध्रेऽग्निं निदधाति ॥ १८६ ॥

ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणि च ॥ १८७ ॥

तानि च होमोत्तरकालम् । स निहिते जुहोतीत्यभिधाय त-
त्रैव निदधति ग्राव्ण इत्युक्तमिति ॥ १८७ ॥

---

१ प्रचरणी नाम पालाशी स्रुक् जुहूरेव, अन्यासु व्यापृतासु त-
या प्रचर्यत इति प्रचरणी इति ।

२ द्रोणकलशो द्रुममयः कलशाकारो वैकङ्कतः, यस्योपरि धारा
ग्रहा गृह्यन्त इति ।

अयन्न इति जुहोत्यस्मिन् ॥ १८८ ॥

आहवनीये मा भूदित्यस्मिन्नित्युच्यते ॥ १८८ ॥

उत्तरेण परिक्रम्याहवनीयस्योत्तरतो निदधा-
त्यन्यदाज्यं सोमवर्जम् ॥ १८९ ॥

आग्नीध्रीयमुत्तरेण परिक्रम्य आज्यसोमवर्जमाहवनीयस्यो-
त्तरतो निदधाति ॥ १८९ ॥

धिष्ण्याव्यवायोध्वर्योः ॥ १९० ॥

अध्वर्युग्रहणादन्येषामनियमः । तस्मादध्वर्युः सन्तया धि-
ष्ण्यन्नातीयादिति श्रुतत्वात् ॥ १९० ॥

इध्मप्रोक्षणादि करोति ॥ १९१ ॥

वैकृतावसरे प्रकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ॥ १९१ ॥

खरोत्तरार्द्ध एकवृत्स्तरणं पश्चाद्वोत्तरवेदेः ॥१९२॥

इति विकल्पः शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ १९२ ॥

आहवनीयेक्षणात्कृत्वोरु विष्णविति
जुहोति ॥ १९३ ॥

आहवनीयेक्षणादिति कुत एतत् । अत्र हि परिधिपरिधान-
पदार्थः परिसमाप्यत इति ॥ १९३ ॥

पुरस्ताद्वा समिधावाधायेति श्रुतेः ॥ १९४ ॥

पुरस्ताद्वा जुहोति । नाहवनीयेक्षणान्ते । अभ्याधाय सामि-
धावथ जुहोतीति श्रुतत्वात् । अयं च मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी । इ-
ध्माभिहोमार्थाज्यसंस्कार एवेह भवतीत्याग्नीध्रीये च । वैसर्जन-
होमार्थत्वात् । तस्य सर्वाणि चैतानि वैसर्जनानीति ॥ १९४ ॥

आसाद्याज्यानि दक्षिणेनासि कृष्णाजिनमा-

स्तीर्य तस्मिन्सोमं निदधाति देवसवितरिति॥१९५॥

आज्यासादनं प्राकृतमेव ततश्चालम्भनमुदकोपस्पर्शनं च कुर्वीति। एवं श्रूयते आसाद्य हवींषि सम्मृश्याप उपस्पृश्य सजानमादाय प्रतिपद्यत इति । आचार्येण चात्राज्यासादनमात्रमेवोक्तं व्यवदेशसामर्थ्यादालम्भादि लभ्यत एवेत्यभिप्रायः । एवं च सति यत्र प्राकृतवैकृतौ व्यपदेशौ तत्र प्राकृतमेव पूर्वं कर्त्तव्यमिति । यथासाद्य हवींष्यग्निं मन्थत्यासाद्य हवींषि सम्मृशतीति । मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी न्यग्रोधे विपरिणस्यते ॥ १९५ ॥

एतत्त्वमिति विसृज्योपतिष्ठते ॥ १९६ ॥

विसर्गोपदेशात्पूर्वतरमन्वारम्भः सोमस्य । तस्य याजमानत्वाद । यजमान एवोपस्थान इति । मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ॥ १९६ ॥

स्वाहा निरिति निष्क्रम्याग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधाय मदन्तीरुपस्पृश्याङ्गुलीर्विसृजते ॥ १९७ ॥

अत्र च यजमानस्य कर्तृत्वं अङ्गुलिविसर्गोपदेशात् । व्यपदेशसामर्थ्याच्च । तथा च मन्त्रलिङ्गं स्वाहा निर्वरुणस्य पाशान्मुच्य इति । अवान्तरदीक्षोन्मोचनाच्चानेकयजमानके प्रतियजमानं भवति ॥ १९७ ॥

पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीं मदन्तीरुपस्पृश्य ॥१९८॥

गार्हपत्ये समिधमाधाय मदन्तीरुपस्पृश्याङ्गुलीर्विसृजते ॥ १९८ ॥

चात्वाले मदन्तीः कृत्वा ॥ १९९ ॥

प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात् ॥ १९९ ॥

नामग्रहणभोजने अस्यातः कुर्वन्ति ॥ २०० ॥

६३

बहुवचनोपदेशात्पुरुषमात्रधर्मः । तस्मादस्यान्नाश्नन्त्यन्न नाम गृह्णन्तीति वचनात्पूर्वं प्रतिषेधो गम्यते । विहितश्चासौ तस्माद्दीक्षितस्य नाश्नीयादिति । अतश्च भोक्तुरेव व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तम् ॥२००॥

व्रतनिवृत्तिः ॥ २०१ ॥

अतः परं व्रतं निवर्त्तते ॥ २०१ ॥

हविः शेषभक्षः ॥ २०२ ॥

यद्भक्षयति तद्धविःशेषम् । तच्च प्रातः । येनाद्य निषेधस्तस्मादुपवसथे नाश्नीयादिति । प्रातः सोमान् हविःशेषांश्च भक्षयन्तीति श्रुतेः । स चायं सवनीयशेषो न हविर्मात्रस्य । सवनीयान्हि प्रकृत्य श्रूयते अथ यन्नानापुरोडाशा भूयोहविरुच्छिष्टमसत्समाप्त्या इति बहुयजमानके नाना पुरोडाशान्विधायोच्यते । भूयो हविरुच्छिष्टमसत्कथं नाम तच्च समाप्तिर्भविष्यति । अतः सवनीयशेषोयमिति गम्यते । सूत्रकारप्रस्थानाच्च । प्रत्यग्नि सवनीयपुरोडाशा भूयो हविरुच्छिष्टमसत्समाप्त्या इति श्रुतेः ॥ २०२ ॥

अग्नीषोमीयोतः पशुः ॥ २०३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अस्मिन्नेव ह्यवसरे पशोर्देवता सम्बन्धः श्रुतावभिहितः। यथा श्रुति च सूत्रकारः सूत्रमारभते । परिस्तरणादयो हि पदार्थाः सोमिकैर्ग्रन्थैरनिषक्ताः पठ्यन्ते तथैवोपनिबद्धाः । उपांशु चरन्ति प्रागग्नीषोमीयादित्येवमर्थमेवोच्यते अग्नीषोमीयोतः पशुरिति । साद्यस्के च श्रूयते पुरोडाशोवाग्नीषोमीयस्थान इति सोत्र यथा स्यादिति ॥ २०३ ॥

तद्देवत्यः पशुपुरोडाशः ॥ २०४ ॥

यद्देवत्यः पशुर्भवति तद्देवत्यं पुरोडाशमनुनिर्वपतीति श्रुतेः । अतश्च पश्वन्तरेऽपि तद्देवत्यो भवति नाग्नीषोमीय इति ॥ २०४ ॥

अभ्र्यादि करोति ॥ २०५ ॥

आज्यासादनान्तस्याभिनिर्वृत्तत्वात् अग्न्यादेरेवावसर इति॥२०५॥

दक्षिणेन हविर्द्धानं पश्चिडां हरति ॥ २०६ ॥

सदसि होतोपविष्टः, तं प्रति नीयमानायाः प्रादक्षिण्येन स्मृ-
त्यनुग्रह इति ॥ २०६ ॥

गुदतृतीयं च ॥ २०७ ॥

दक्षिणेनैव ॥ २०७ ॥

मर्जालीयं दक्षिणेन जाघनीम् ॥ २०८ ॥

पत्नीशालां ह्यसौ नीयते । तत्र धिष्ण्यव्यवायो मा
भूदिति ॥ २०८ ॥

प्रत्याहृत्य वा सोमाहवनीययोरव्यवायात् ॥२०९॥

प्रत्याहृत्य वा यूपाहवनीयावन्तरेणैतानि नीयन्ते । कुत एतत् ।
सोमाहवनीययोरव्यवायात् । दक्षिणेन वा प्रत्याहृत्य वेति दक्षिणेन
स्मृत्यनुग्रहः । इतरत्र चोत्तरोपचारितया श्रुत्यनुग्रहः । तस्मा-
त्प्रत्याहृत्यैवेत्यवधार्यते ॥ २०९ ॥

यूपैकादशिनीचेद्रथाक्षमात्राण्यन्तरानि ॥ २१० ॥

चेच्छब्दोयद्यर्थः । यदि यूपैकादशिनी वक्ष्यमाणं सोमायनं
इति । उभयं हि विकल्पेन श्रूयत इति तत्र रथाक्षमात्राणि यूपा-
न्तरालानि ॥ २१० ॥

पूर्वार्द्धं वा समं विभज्य ॥ २११ ॥

पूर्वार्द्धसमविभागेन वा ॥ २११ ॥

पक्षसम्मिता वाग्नौ ॥ २१२ ॥

यथोक्तं वा ॥ २१२ ॥

यूपाहुत्यभ्रयादानयवावपनानि सकृत् ॥ २१३ ॥

भवन्ति। असन्निपातात् ॥ २१३ ॥

भेदेनान्यत्साान्निपातित्वात् ॥ २१४ ॥

मध्यमं परिलिख्योत्तरं दक्षिणं वा व्यत्यास-
मितरान् ॥ २१५ ॥

मध्यमं यूपावटं परिलिख्य तदनन्तरमुत्तरं दक्षिणं वा परिलिखति। इतरांश्च व्यत्यासेन ॥ २१५ ॥

आव्रटहोमात्करोति ॥ २१६ ॥

पदार्थानुसमयेन ॥ २१६ ॥

अञ्जनाद्याचषालेक्षणात्कृत्वैकैकस्य ॥ २१७ ॥

काण्डानुसमयेन। पदार्थानुसमये प्राप्ते वाचनिकः काण्डानुसमयः ॥ २१७ ॥

श्वो वा दक्षिणोत्तराणामवगूहनान्तमाल-
म्भनासम्भवात् ॥ २१८ ॥

श्वो वा दक्षिणोत्तराणामवगूहनान्तं कर्म्म करोति। कुत एतत्। आलम्भनासम्भवात्। नह्यद्य पश्वालम्भः सम्भवति। अथवा आलम्भना सम्भवादिति। न ह्यद्य क्रियमाणे चषालेक्षणान्ते यूपालम्भः सम्भवति। उक्तं चैतदिदं वै यूपमुच्छ्रित्याध्वर्युरापरिव्ययणान्नान्वर्जतीति। अयं च वाक्यैकदेशोपन्यासः तस्मादुप्रातरेवोच्छ्रयेदित्यस्य शेषभूतः। न्याये हि सत्ये तस्मिन् वाचनिकी चषालेक्षणान्ततैव भवति। वचनं हि तत्र अपरिवीता वा एव एतां रात्रिं वसन्तीति। अतश्चषालेक्षणान्तता वाचनिकी। तस्मादु प्रातरेवोच्छ्रयेदित्येतदपि वचनम्। अतो विकल्प एवायम्। अपि वा चषालेखणान्ताः पक्षयूपाः श्वो वावगूहनान्ततेति। यच्चालम्भनासम्भवादिति सोऽर्थवादवाक्यैकदेशोपन्यासो न न्याय इति ॥ २१८ ॥

इयांस्तु विशेषः—

परिवीय मध्यममवगूहनान्तम् ॥ २१९ ॥

पार्श्वयूपानामभ्यञ्जनप्रभृत्यवगूहनान्तं करोति सौत्येहनि ॥ २१९ ॥

अग्निष्ठे चैषा; रशनाः परिव्रेष्ट्य वासयति ॥२२०॥

स चायं शेषयूपार्थोरशनासंस्कारोः नाग्निष्ठार्थः । एवं हि श्रूयते । अग्निष्ठा द्वे द्वे रशने आदायेतरान्परिव्ययति तेनैतानग्निष्ठान्करोति । एवं च सत्यश्वमेधे वसत्यर्थासम्भवेपि अग्निष्ठे रशनाः कृत्वा परिव्ययणं कर्त्तव्यमिति ॥ २२० ॥

अभ्यञ्जनप्रभृति करोति ॥ २२१ ॥

उक्तार्थम् ॥ २२१ ॥

यथाखातमुच्छ्रयति ॥ २२२ ॥

येन क्रमेणावटखननं तेनैव यूपोच्छ्रयणमिति । प्रवृत्त्या ॥ २२२॥

वर्षिष्ठो दक्षिणोनुपूर्वा इतरे ॥ २२३ ॥

स यो वर्षिष्ठः स दक्षिणार्द्ध्यः स्यादथ ह्रसीयानिति श्रुतत्वात् । ह्रसीयता चारत्निवशेनैव कर्त्तव्या नानियमेन । तेषां ह्यत्र श्रवणं पञ्चारत्निं परिवासयेदित्येवमादि । एवं चत्वा पञ्चारत्निः पञ्चदशपर्यन्तः सोम इत्यस्य पक्षस्यैकादशिन्यामप्रसङ्ग एव । अपरिमितपक्ष एव भवति । तथा चान्त्यः षोडशारत्निरन्ततो भवति ॥ २२३ ॥

तीव्रसुत्यग्निष्ठः प्राची च ॥ २२४ ॥

तीव्रसुत्यग्निष्ठो वर्षिष्ठः प्राची च यूपपंक्तिर्भवति ॥ २२४ ॥

यथा यूपं वेदिवर्द्धनम् ॥ २२५ ॥

रथाक्षमात्रान्तरा पक्षे ॥ २२५ ॥

वर्षिष्ठाद्दक्षिणं १वितष्टं द्वादशंनिदधात्येष त इति ॥ २२६ ॥

द्वादश उपशयो भवति वितष्टस्तं दक्षिणात उपनिदधातीति श्रुतेः। द्वादशग्रहणाच्च यूप एवायम्। तथा च श्रूयते उपशयो यूपो भवति द्वादश इति च श्रवणात् यूपैकादशिन्यामेव भवति न पञ्चपश्वादाविति ॥ २२६ ॥

प्रोक्षणाद्यवगूहनात्करोत्यनर्थलुप्तम् ॥ २२७ ॥

निखननाभावादवटसम्बन्धोनर्थः सोत्र लुप्यते। केचित् यूपधर्मानत्रनेच्छन्ति कार्यप्रयुक्तत्वात्तेषाम्। यूपस्य कार्यं पशुनियोगः। स चेह नास्ति तस्मादप्रवृत्तिर्धर्माणाम्। किं च उपशयो यूपो भवतीति वर्त्तमानापदेशात्। तस्मादप्यप्रवृत्तिर्धर्माणामित्यत्रोच्यते। स्यादेतदेवं यदि कार्यप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो भवेयुः। न त्वेते कार्यप्रयुक्ताः। किं तर्हि स्वरूपप्रयुक्ताः। न हि निष्पन्ने यूपस्वरूपे एते विधीयन्ते यूपं प्रोक्षति यूपमनक्ति यूपं परिव्ययतीति। न च सिद्ध एव यूपोस्ति यत्रैते धर्माः क्रियेरन्। तस्मादेभिरेव यूपो भाव्यत इति। यथौदनं पचति सक्तून् पिनष्टीति च पाकेनौदनमभिनिवर्त्तयति पेषणेन च सक्तून्। यत्र पुनः स्वरूपनिष्पत्युत्तरकालं धर्मविधानम् यथाहवनीयस्य सतः परिधिपरिधानं सम्मार्गश्चेति तत्र कार्यप्रयुक्तता युक्ता न चेह तथा, तस्मादप्यकार्यप्रयुक्तता धर्माणाम्। यत्तूक्तं वर्त्तमानापदेशान्न विधानमित्यत्र ब्रूमः। भवति वर्त्तमानापदेशस्यापि पञ्चमलकारपरिकल्पनया विधायकत्वम्। यथाग्नेयोष्टाकपालो भवत्यैन्द्र एकादशकपालो भवतीति। अत उपशयेपि धर्माणां प्रवृत्तिर्युक्तरूपैवेति न दुरुक्तम् ॥ २२७ ॥

अनुच्छ्रित्य वोत्तरम् ॥ २२८ ॥

अस्य क्रिया ॥ २२८ ॥

---

१ वितष्टमनष्टास्त्रीकृतमिति पितृभूतिः।

यथोच्छ्रितः सवनीयानालभत एकतृणेनोपा-
कृत्याग्नेयसारस्वतसौम्यपौष्णबार्हस्पत्यवैश्वदे-
वेन्द्रमारुतैन्द्राग्नसावित्रवारुणान् ॥ २२९ ॥

उदक्संस्थता मा भूदिति यथोच्छ्रितग्रहणम् । विभवाच्चैकतृ-
णेनेत्युक्तम् ॥ २२९ ॥

एकयूपे पश्वेकादशिन्यामाग्नेयं नियुज्यत
स्मिंस्तस्मिन्नितरानुदीचः ॥ २३० ॥

एकयूपे यदा पश्वेकादशिनी भवति तत्राग्नेयं नियुज्य त-
स्मिन्पशावितरानुदीचो नीत्वा नियुनक्ति ॥ २३० ॥

आग्नेयः प्रथमो गच्छत्यन्वारब्धो
ऽनुपूर्व्या इतरे ॥ २३१ ॥

स्तोमायने तु युगपद्गमनम् ॥ २३१ ॥

दक्षिणं च निघ्नन्त्येनमुत्तरमुत्तर-
मितरान् ॥ २३२ ॥

दक्षिणमाग्नेयं निघ्नन्ति उत्तरमितरान् पशून् ॥ २३२ ॥

समानमुपप्रेष्य परिपशव्ये संज्ञपयान्वग-
न्प्रोक्षण्युल्मुकासिशामित्रान्तर्धानप्रच्छेद-
स्तोकसम्प्रैषशमितनुशासनसंवादवनस्प-
तिस्विष्टकृदिडादिग्व्याघारणः समासिच्य
प्रभूत्वात् ॥ २३३ ॥

कालभेदात् ॥ २४० ॥

यूपैकादशिन्यां वशावपामार्जनान्तं कृत्वा शालाद्वार्ये पत्नीयूपोच्छ्रयणं नाभिमात्रस्य ॥ २४१ ॥

वशावपामार्जनान्तग्रहणेऽपि सति गर्भसद्भावविरोधात्तन्निरूहणान्त एव कर्त्तव्यः । शालाद्वार्य इत्युक्तत्वाच्छालाद्वार्ये आहवनीयः । पत्नीयूप इति संज्ञा । स च नाभिमात्रो भवति ॥ २४१ ॥

परिस्तरणपात्रसं॒सादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणानि कृत्वा स्फ्यादि करोति ॥२४२॥

किमर्थमिदमुच्यते । पशौ हि व्यस्तरूपाः पदार्थाः कृताः । पूर्वं स्फ्यादि ततः परिस्तरणादीनि । इह पुनर्विहितत्वादग्नीनां पौर्णमासिक एव क्रमेण स्फ्यादानादिः ॥ २४२ ॥

त्वाष्ट्रो बस्तः पर्यग्निकृतमुत्सृजन्ति ॥ २४३ ॥

त्वष्टृदैवत्यः त्वाष्ट्रः पशुः [1]बस्तः पूतिगन्धः पशुः त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेति विधायोच्यते यत्पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीति ॥२४३॥

तत्रैतत्सन्दिह्यते । किं द्रव्योत्सर्गोऽयमुत कर्मोत्सर्गस्तदन्ताङ्गरीतिविधानम् । किं तावत्प्राप्तं द्रव्योत्सर्ग इति । कुत एतत्—

आज्येन स॒स्थापयतीति श्रुतेः ॥ २४४ ॥

आज्येन हि संस्थापनं श्रूयते उत्सृष्टे द्रव्ये द्रव्यान्तरेण परिसमापनं विधीयते । अपि च संस्थापनं प्रक्रान्तस्य भवति । प्रक्रान्तश्च त्वाष्ट्र इति ॥ २४४ ॥

---

१ बस्तो मुष्करः, प्रजनयिता । मुष्कावण्डौ, तौ विद्येते यस्य स मुष्करः 'उपशुषिमुष्कमधोर' इति पाणिनीयेनातिशये रः ।

पशुपर्यग्निकरणाच्च ॥ २४५ ॥

अपि च पशोः पर्यग्निकरणं श्रुतम् । पर्यग्निकृतस्य चोत्सर्ग उच्यते । यत्पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीति तस्मादपि द्रव्योत्सर्गः ॥ २४५ ॥

तदन्तं वा कर्म नामधेयात् ॥ २४६ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । तदन्तं वा कर्म भवति । कुत एतत् । कर्मनामधेयात् । पात्नीवतमिति कर्मणा नामधेयम् । तस्य चानन्तर्यादुत्सर्गसम्बन्धः । व्यवधानाच्च पर्यग्निकृतेनेति । तस्मात्पात्नीवतस्योत्सर्गो न द्रव्यस्य । यत्त्वाज्येन संस्थापयतीति श्रूयते तदनेनाख्यातेन द्वितीयं कर्म प्रकृतत्वाष्ट्रानुवृत्त्या सहोपध्युपक्रममाज्यसाधनकं विधीयत इति । यच्च पशुपर्यग्निकरणादित्युक्तम् पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीति । तत्तत्कालार्थम् । पर्यग्निकरणान्ते कर्मोत्स्रष्टव्यमिति ॥२४६॥

त्वष्टृवनस्पत्योश्च प्रयाजेष्विज्यादर्शनात् ॥ २४७॥

अपि च त्वष्टृवनस्पत्योः प्रयाजेष्विज्यां दर्शयति । यत्त्वष्टारं च वनस्पतिं चावाहयसि क्वनौ यजसीति प्रश्नपूर्वकमाह त्वाष्ट्री नवमी प्रयाजयाज्या वानस्पत्या दशमी तावेनौ भागिनौ करोति । एतच्च कर्म्मोत्सर्ग एवोपपद्यते । द्रव्योत्सर्गे हि द्रव्यान्तरेण त्वष्टृवनस्पती अभीज्येते एवंति तस्मादपि तदन्ताङ्गरीतिविधानमिति । समाप्तिप्रतिषेधश्च भवति । तत्र संस्थापयेत्पर्यग्निकृतमेवोत्सृजेदिति । तच्च कर्मोत्सर्ग एवोपपद्यते न द्रव्योत्सर्गे ॥ २४७ ॥

अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणꣳस्यन्दमानानामनस्तमिते ॥ २४८ ॥

अग्नीषोमीयग्रहणम् त्वाष्ट्रेण व्यवहितत्वात् । तद्वपामार्जनान्ते वसतीवरीणां ग्रहणम् । वसतीवर्यश्च सोमार्था आप उच्यन्ते ता वै स्यन्दमानानां गृह्णीयादिति वचनात् । स्यन्दमानानामनस्तमित इत्युक्तम् ॥ २४८ ॥

अस्तमितश्चेन्निनाह्यात्पुरे जानश्चेत् ॥ २४९ ॥

स यस्या गृहीता अभ्यस्तमियात्तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते यदि पुरेजानः स्यान्निनाह्याद्गृह्णीयादिति श्रुतेः । निनाह्यशब्देन च मणिकोऽभिधीयते ॥ २४९ ॥

अनीजानोन्यस्यापि समीपावसितस्य
पुरेजानस्य ॥ २५० ॥

निनाह्याद्गृह्णाति ॥ २५० ॥

उभयाभाव [१]उल्कुषीं हिरण्यं वोपर्युपरिधा-
रयन्हविष्मतीरित्यनेन मन्त्रेण गृण्हाति ॥२५१॥

अग्नेर्व इति निदधाति शालाद्वार्यमपरेण ॥२५२॥

वसतीवरीः ॥ २५२ ॥

सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति पैतापुत्रीयाम् ॥ २५३ ॥

चशब्दान्निधानकाल एव ॥ २५३ ॥

आदित्या[२]भ्यये ऽहुतायामपि ॥ २५४ ॥

प्राग्वपाहोमादादित्याभ्यये अहुतायामपि गृह्णाति ॥ २५४ ॥

दक्षिणाग्निहोमान्तमग्नीषोमीयमस्तमिते सं-
स्थाप्य व्युत्क्रामतेत्याह त्रिः ॥ २५५ ॥

वसतीवरीभिर्व्यवधानादग्नीषोमीयग्रहणम् । यद्वाग्नीषोमीय-मेव दक्षिणाग्निहोमान्तमितरे पशवः समिष्टयजुरन्ताः । वि-तानि हि तेषां समिष्टयजूंषि । त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति ।

१ उल्कुषीमुल्कामित्यर्थः ।
२ अभ्ययो ऽस्तसमयस्तत्रेत्यर्थः ।

पशौ च यां आवह इति वा पत्नाग्नीति । अग्नीषोमीयस्य तु प्रतिषिद्धानि तत्तूपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालेभिरे इति प्रकृत्य तस्मात्तस्य पशोः समिष्टयजूꣳषि न जुह्वतीत्याह । अतोऽग्नीषोमीयवर्जे पश्वन्तरे त्रीणि समिष्टयजूꣳषि भवन्ति । दक्षिणाग्निहोमश्चाग्नीषोमीयाविकारत्वात् सर्वपशूनामस्तमित एवेति सम्प्रदायः ॥ २५५ ॥

व्युत्क्रामतेति विरुक्ते—

शालाद्वार्यमपरेणास्ते पत्न्युत्तरवेदिमपरेण यजमान उपस्थे सोमं कृत्वा ॥ २५६ ॥

आस्ते इत्यनुवर्त्तते ॥ २५६ ॥

शालाद्वार्यमपरेण वसतीवरीः परिहरति ॥२५७॥

दक्षिणेन द्वारेण ॥ २५७ ॥

निहृत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधातीद्राग्न्योः ॥ २५८ ॥

इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २५८ ॥

आहृत्य स्थाने निदधाति ॥ २५९ ॥

स्थानं च शालाद्वार्यमपरेण ॥ २५९ ॥

कलशं पत्न्यालभते ॥ २६० ॥

कलशशब्देन च तत्संस्काराद्द्रव्योपलक्षणम् ॥ २६० ॥

उत्तरेण परिक्रम्योत्तरस्यां पूर्ववत् ॥ २६१ ॥

उत्तरेणाग्नीन्परिक्रम्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधाति । पूर्ववदिन्द्राग्न्योरिति ॥ २६१ ॥

मित्रावरुणयोरिति वा ॥ २६२ ॥

विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्रे ॥ २६३ ॥

वसतीवरीर्निदधाति ॥ २६३ ॥

सोमं चासन्द्याम् ॥ २६४ ॥

चशब्दादाग्नीध्र एव ॥ २६४ ॥

दीक्षितश्च तत्र तां रात्रिं सोमं रक्षति ॥२६५॥

चशब्दान्निधानसमनन्तरमेव रक्षणम् ॥ २६५ ॥

सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति परिवाप्यायै दोहनम् ॥२६६॥

परिवाप्यशब्देन गवामपाकृतावस्थोच्यते । या या परिवापावस्था तस्यास्तस्या दोहनमित्येकवचनम् । बह्वयो हि ता दध्यर्थतया ॥ २६६ ॥

आवसथोन्मर्दनालङ्करणदन्तप्रक्षालनान्यध्वर्योरदीक्षितस्याध्वर्योरदीक्षितस्य ॥ २६७ ॥

आवसथो वसत्यर्थं गृहम् । उन्मर्दनं चन्दनादि । अलङ्करणं स्रक्मालादि दन्तप्रक्षालनदन्तधावनम् । ताम्बूलमित्यपरे । एतान्यध्वर्योरदीक्षितस्य देयानि । अदीक्षितग्रहणाच्च नैवाङ्गदक्षिणासंस्कारमात्रमेतदित्य तश्चावसथस्यादानं वसातिमात्रार्थत्वात् ॥ २६७ ॥

इत्युपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

नवमोऽध्यायः ।

१अपरराव ऋत्विजः प्रबोधयन्ति ॥ १ ॥

बहुवचनोपदेशाच्च यजमानेन सह केचनाप्राकृतास्तान् स-
म्बोधयन्ति ते ऽप उपस्पृश्याग्नीध्रमुपसमार्यन्ति त आज्यानि गृह्णत
न्ति श्रुतेः । आज्यग्रहणेन च परिस्तरणाद्याक्षिप्तमत्राभिधीयते ॥ १ ॥

अप उपस्पृश्य शालाद्वार्ये परिस्तरणपात्र-
सं‌सादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्रुक्-
सम्मार्जनोद्वासनावेक्षणानि कृत्वाग्नीध्र उ-
त्पूय पश्चाज्यग्रहणम् ॥ २ ॥

शालाद्वार्यग्रहणं च श्रपणनियमार्थम् । आहवनीये मा भूदि-
। पश्चाज्यग्रहणमिति । कुत एतत् । पशौ हि चोदनोपरिष्टाद्दिहै-
कस्मात्पशुर्न चोदितः । ब्राह्मणो ह्याश्विनान्ते विहितःआश्विनं ग्रहं
हीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं पशुमुपाकरोतीति तदर्थमेतदिति
श्चाज्यग्रहणमित्युक्तम् ॥ २ ॥

आज्यान्यादाय सोमं चार्थवच्चाहवनीय इ-
ध्मप्रोक्षणादि करोति ॥ ३ ॥

अर्थवद्ग्रहणेन च ग्रावद्रोणकलशादीन्युच्यन्ते । तानि हि तत्र
हृतानि । आहवनीय एव यदिध्मप्रोक्षणं तदादि करोति । आहव-
ग्रहणात् । एवं च कृत्वा यदधस्तनमिध्मप्रोक्षणम् तन्न भव-
। सकृत्प्रोक्षित एवेध्मः सवनीये तद्विकारे च ॥ ३ ॥

१ उक्तमौपवसथ्यं कर्म इदानीं सौत्यमुच्यते ।

अग्नीषोमीयवत्स्तरणम् ॥ ४ ॥

प्राप्त एवैतस्मिन् पुनर्वचनमुपसंहारार्थं प्रस्थितशब्दवत् । यथा प्रस्थितशब्दः सौत्रामण्यामुपसंहृत इति । ततश्चान्येषां पशूनां त्रिवृदेवस्तरणं नैकवृदिति ॥ ४ ॥

आज्यासादनात्कृत्वेषान्तरेणार्द्धसोमम-
द्रिषु सम्मुखेषु निदधाति हृदे त्वेति ॥ ५ ॥

आज्यासादनान्तत्वेपि सत्यात्मालम्भनान्ते एव सोमोपावहरणं कर्त्तव्यम् । व्यवादेयसामर्थ्यादासाद्य हवींषिसम्मृशतीति । निपाताच्चार्द्धशब्दस्य समविभक्तस्यार्द्धं द्रष्टव्यम् । अद्रीणां च समुखतासहकारिणां पठ्यते स्वधीयाऽस्याभ्यन्तराणि तानि मुखानीति ॥ ५ ॥

विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठते ॥ ६ ॥

विसर्गस्यालम्भपूर्वकत्वाद्याजमानमुपस्थानम् । आलम्भस्य याजमानत्वात् ॥ ६ ॥

एतेनाहरणं सोमार्थस्याभिषवे ॥ ७ ॥

एतेनेतीषान्तरालमभिधीयते । तेनाहरणं सोमार्थस्याभिषवे वर्त्तमाने ॥ ७ ॥

नोद्धरणं ततो बहिर्द्धाभावात् ॥ ८ ॥

तेनोद्धरणं न कर्त्तव्यम् । बहिर्द्धा मा भूदिति ॥ ८ ॥

अभिषुतस्य चानवहरणं कृतत्वात् ॥ ९ ॥

अभिषुतस्य सतः शुष्काभिषवे तेन मार्गेणावहरणं[१] न कर्त्तव्यम् । कृतत्वात्संस्कारस्य ॥ ९ ॥

प्राग्वाचं प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं

---

१ अवहरणमधिषवणे प्रक्षेप इत्यर्थः ।

देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुब्रूहीति समिध-
मादधत् ॥ १० ॥

वयसां वाचः प्रवदनात्पूर्वं प्रातरनुवाक्यस्योपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योनुब्रूहीति समिधमादधत् ॥ १० ॥

देवेभ्य इत्येके ॥ ११ ॥

प्रातरनुवाकमुपाकुर्वन्ति ॥ ११ ॥

सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति ॥ १२ ॥

चशब्दादनन्तरम् ॥ १२ ॥

प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासीताध्वर्युः ॥ १३ ॥

जाग्रद्वै वाध्वर्युरुपासीतेति वचनात् ॥ १३ ॥

स्वप्याद्वा ॥ १४ ॥

तस्मात्तु काममेव स्वप्यादिति श्रुतेः । वचनाद्विकल्पः ॥१४॥

अग्नीदैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति हरि-
भ्यां धानाः पूष्णे करम्भं सरस्वत्यै दधि
मित्रावरुणाभ्यां पयस्याम् ॥ १५ ॥

इन्द्रस्य पुरोडाशो हर्योर्धानाः पूष्णः करम्भः सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या इति वचनात् ॥ १५ ॥

इन्द्राय वा हरिपषसस्वतिमित्रावरुणवते धा-
नादीनि यथासंख्यम् ॥ १६ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । इन्द्राय चैतद्गुणविशिष्टाय धानादीनि

भवन्ति। कुत एतत्। सर्वं ऐन्द्रा भवन्तीति वचनात्। यत्तु हर्योर्धाना इति, तद्गुणेन देवताभिधानं लक्षणया। यथास्विष्टकृते समवद्यनीति। एवं च प्रैषवचनम् इन्द्रो हरिवान् धाना अत्तु पूषण्वान् करम्भं सरस्वतीवान्दधि मित्रावरुणवान्पयस्यामिति। तस्मादिन्द्राय हरिवदादिविशिष्टाय धानादीनि ॥ १६ ॥

उन्नेतुः पात्रयोजनम् ॥ १७ ॥

वचनाद्भवति ॥ १७ ॥

खरोत्तरपूर्वार्द्धे उपांश्वन्तर्यामयोः ॥ १८ ॥

पात्रयोजनम् ॥ १८ ॥

तयोश्च—

दक्षिणमुपांशोः ॥ १९ ॥

पात्रं भवति ॥ १९ ॥

तदपरेण द्विदेवत्यानि प्रत्यञ्चि ॥ २० ॥

रीत्या ॥ २० ॥

तेषां च—

रास्नावमैन्द्रवायवम् ॥ २१ ॥

रास्ना च मेखलोच्यते ॥ २१ ॥

अजकावं मैत्रावरुणम् ॥ २२ ॥

अजकावशब्देन अजागलस्तनावुच्येते। अजागलस्तनाविव स्तनौ यस्य तत् आजकावम्। संज्ञेत्यपरे। गाण्ड्यजगात्संज्ञायामिति ॥ २२ ॥

औष्ठमाश्विनम् ॥ २३ ॥

ओष्ठवदित्यर्थः ॥ २३ ॥

दक्षिणपूर्वार्द्धे शुक्रामन्थिनोः ॥ २४ ॥

तयोः—

दक्षिणः शुक्रस्याग्रयणस्थाली मध्ये ॥ २५ ॥

स्वरस्य ॥ २५ ॥

तस्याश्च—

दक्षिणोक्थ्यस्थाली सपात्रा ॥ २६ ॥

तथादित्यस्थाल्युत्तरा ॥ २७ ॥

सपात्रा ॥ २७ ॥

तस्या एव—

ऋतुपात्रे पूर्वे स्रुक्पुष्कराकृती उभयतो मुखे काष्मर्यमये आश्वत्थे वा ॥ २८ ॥

आग्रयणस्थाल्याः पूर्वे २८ ॥

ऊर्ध्वानीतराणि प्रादेशमात्राणि मध्यसङ्गृहीतानि ॥ २९ ॥

आग्रयणादपरां [1]परिप्लवां स्रुक्पुष्करामधोधोक्षं प्रत्यञ्चं द्रोणकलशमत्युह्यो पर्युपर्यक्षं पवित्रमस्मिन्करोति ॥ ३० ॥

अधोधोक्षमित्यक्षस्याधस्तात उपर्युपर्यक्षमित्युपरिष्टादक्षस्य ...त्वा पवित्रमस्मिन्करोति ॥ ३० ॥

शुक्लं जीवोर्णानाम् ॥ ३१ ॥

---

१ परि समन्तात्प्लवते गच्छतीति परिप्लवा, चञ्चला' तया च द्रोणकलशाद्ग्रहणं क्रियते । अथवा परिप्लवेत्यस्या यौगिकी सञ्ज्ञा संव्यवहारार्था, एषा च द्रोणकलशमध्ये निहिता सती लघुत्वात्परिप्लु...त इति याज्ञिकदेवः ।

शुक्लं जीवोर्णानामित्यनैडिकीनामूर्णानाम् ॥ ३१ ॥

उभयतो दशं परिप्लवायाम् ॥ ३२ ॥

पवित्रं करोति । अन्यतरतो दशं द्रोणकलशे ॥ ३२ ॥

पूर्वेणोपस्तम्भनमुत्तरं ध्रुवस्थालीमनन्तर्हिते ॥३३॥

उत्तरस्यानस उपस्तम्भनस्य पुरस्तात् अनन्तर्हिते ध्रुवस्थालीं स्थापयति । तां हि प्रकृत्य श्रूयते अथैतं व्युद्य न तृणं च नान्तर्धायेति ॥ ३३ ॥

धुरि प्रचरणीम् ॥ ३४ ॥

धूःशब्दश्च शम्यान्तरालवाचक इत्युक्तम् । तत्र प्रचरणीं स्थापयति ॥ ३४ ॥

पूर्वेणाक्षमुपरि पूतभृतम् ॥ ३५ ॥

उत्तरस्यैवानसोऽक्षस्य पुरस्तादुपरि पूतभृतं करोति ॥३५॥

तस्यैव—

परेणाधवनीयम् ॥ ३६ ॥

प्रागक्षाद्दशचमसान्त्सवृन्तानधः प्रत्यगेकधनानयुग्मानुदहरणांस्त्रिप्रभृत्यापञ्चदशभ्यो भूदुषा रुशत्पशुरित्युच्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति ॥ ३७ ॥

अभूदुषा रुशत्पशुरित्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये होत्रोच्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति । स चायं कालार्थः संयोगः। कर्तृभेदात् पृथगर्थत्वाच्च । नाङ्गाङ्गिलक्षण इति ॥ ३७ ॥

अपरं गृहीत्वोदङ्गच्छन्नाहाप इष्य होतरिति॥ ३८॥

अथापरं चतुर्गृतहीतमाज्यं गृहीत्वोदङ्प्रयन्नाहाप इष्य हो-तरिति श्रुतेः॥ ३८ ॥

प्रेष्यति च मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि नेष्टः पत्नीरुदानयैकधनिन एताग्नीध्रात्वाले वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्ठासै होतृचमसेन चेति ॥ ३९ ॥

अर्थभेदाच्चत्वारः प्रैषाः । प्रयोजनं सावसानमुच्चारणम् । चशब्दादुच्चैरेव ॥ ३९ ॥

अपो गत्वा देवीराप इत्युप्सु जुहोति ॥ ४० ॥

चतुर्गृहीतम् ॥ ४० ॥

कार्षिरसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहति ॥ ४१ ॥

अथ मैत्रावरुणचमसेनैतामाहुतिमपप्लावयति कार्षिरसीति वचनात् ॥ ४१ ॥

समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णाति ॥ ४२ ॥

मैत्रावरुणचमसेनापः ॥ ४२ ॥

एकधनांश्चोन्नयन्ति ॥ ४३ ॥

बहुवचनोपदेशात् एकधनिन एव क्रियापदस्य स्वशब्दाभिधानाच्चशब्दो मन्त्रानुकर्षणार्थः ॥ ४३ ॥

पान्नेजनांश्च पत्न्यो द्वौ द्वौ ॥ ४४ ॥

चशब्दादुन्नयन्ति । तथा च मन्त्रस्याप्रवृत्तिः । पत्नीशब्दे च बहुवचनमुच्चारणार्थम् । बहुत्वस्यैकान्ततोऽभावात् ॥ ४४ ॥

प्रत्येत्य चात्वलस्योपरि मैत्रावरुणचमसं

वसतीवरीश्च सꣳस्पर्शयति समाप इति ॥ ४५ ॥

मैत्रावरुणचमसस्था अपो वसतीवरीश्च संलगयति समाप इत्यनेन मन्त्रेण । प्रत्येत्यंत्यवाच्यम् । अर्थप्राप्तत्वा दुच्यते च । तत् किमर्थं सर्वेष्वागतेषु नाध्वर्यावेवेति ॥ ४५ ॥

इतरे तस्मिन्व्यानयन्त्येके मैत्रावरुणचमसे प्रथमम् ॥ ४६ ॥

संस्पर्शे व्यानयनयोर्विकल्पो मन्त्रस्तु प्रवर्त्तत एव ॥ ४६ ॥

होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति निग्राभ्याः ॥ ४७ ॥

ताः संज्ञा संव्यवहारार्थः । निग्राभ्यास्तु वाचयति निग्राभ्यास्थासिञ्चतीति चैवमर्थाः ॥ ४७ ॥

होता पृष्टः प्रत्याहोतेव नंनमुरिति ॥ ४८ ॥

अवेरपोध्वर्यो इत्येवं होता पृष्टोध्वर्युः प्रत्याहोतेव नंनमुरिति ॥ ४८ ॥

प्रचरणीसꣳस्रवमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्न इति ॥ ४९ ॥

प्रचरणीसꣳस्रवमग्निष्टोमसंस्थे क्रतौ जुहोति यमग्न इति । तदभावे चतुर्गृहीतम् । यद्यु नालꣳहोमाय स्यादपरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोतीति ॥ ४९ ॥

उक्थ्ये प्रथमं परिधिमालभते ॥ ५० ॥

अनेनैव मन्त्रेण ॥ ५० ॥

प्रविशत्येवान्यत्र ५१ ॥

एवकारकरणादमन्त्रकं प्रवेशनम् । षोडशिन्यतिरात्रे चातावेव हि प्रकृत्योच्यते समुद्यैव तूष्णीमेत्य प्रपद्येतेति ॥ ५१ ॥

रराट्यालम्भनं वा षोडशिनि ॥ ५२ ॥

अनेनैव मन्त्रेण ॥ ५२ ॥

छदिरतिरात्रे ॥ ५३ ॥

मन्त्रेण आलभ्यते । वाशब्दो विकल्पार्थः । षोडश्यतिरात्रयोः तूष्णीं वा प्रविशति रराट्यां छदिषी वा मन्त्रेणालभत इति ॥५३॥

अतीत्यदक्षिणेन होतारं मैत्रावरुणचमसमाधवनीयेवनयति वसतीवरिस्तृतीयं चाग्निः प्रातः सवने पात्वस्मान्वैश्वानरो महीनां विश्वशम्भूः स नः पावको द्रविणं दधात्वायुष्मन्तः सहभक्षाः स्यामेति ॥ ५४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ५४ ॥

तावच्चैकधनानाम् ॥ ५५ ॥

अवनीयते । अयुगपदवनयनम् अशक्यत्वात् । भेदेनेत्यपरे ॥ ५५ ॥

एकधनस्थान उभयशेषन्निधायाधिषवणे पर्युपविशन्ति ॥ ५६ ॥

वसतीवरीशेषमेकधनशेषं च एकधनस्थाने निधाय अधिषवणफलकयोः समन्तादुपविशन्ति ॥ ५६ ॥

उत्तरतोध्वर्युयजमानौ ॥ ५७ ॥

तयोर्श्च—

पूर्वोऽध्वर्युरपरेण परीत्येतरे त्रयः ॥ ५८ ॥

अध्वर्युपुरुषा हविर्द्धानापरान्त उपविष्टानामुद्गातॄणामप्यपरेण प्रतिप्रस्थातुः प्रतिहर्त्तारमन्तरेण । उक्तो ह्यन्तर्बहिर्भाव ऋत्विजां च यथापूर्वमिति ॥ ५८ ॥

देवस्य त्वेत्यद्रिमादाय वाचं यच्छति प्राग्घिङ्कारात् ॥ ५९ ॥

स उपा᳖शुसवनः ॥ ६० ॥

तस्य उपा᳖शुसवन इति वैदिकी संज्ञा संव्यवहारार्था, तमुपा᳖शुसवनेन मेक्ष्यतीत्येवमाद्यर्था ॥ ६० ॥

निग्राभ्यासु वाचयत्युरस्येना निगृह्य निग्राभ्यास्थेति ॥ ६१ ॥

निग्राभ्यास्वित्यधिकरणासम्भवादालम्भसप्तमीयम् ॥ ६१ ॥

उपा᳖शु सवने सोमं मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम् ॥ ६२ ॥

मिमीते प्रक्षिपति ॥ ६२ ॥

यत्त इति मितालम्भनम् ॥ ६३ ॥

यत्त इत्यनेन मन्त्रेण मितस्य सोमस्यालम्भनं करोति । अयं मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ॥ ६३ ॥

प्रतिप्रस्थाता᳖शून्षडादत्तेऽङ्गुल्यन्तरेषु द्वौ द्वौ कुरुते ॥ ६४ ॥

मितात् सोमात् । स चायमुपदेशो ग्रहणार्थः ॥ ६४ ॥

श्वात्रास्थेत्यासिञ्चति निग्राभ्याः ॥ ६५ ॥

मिते सोमे ॥ ६५ ॥

प्रहरिष्यन्द्वेष्यं मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं प्रहरामि न तुभ्यं सोमेति ॥ ६६ ॥

अथ प्रहरिष्यन्यं द्विष्यात्तं मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं प्रहरामि न तुभ्यमिति वचनात् ॥ ६६ ॥

अभावे तृणम् ॥ ६७ ॥

मनसाध्यायेत्। यद्यु न द्विष्यादपि तृणमेव मनसा ध्यायेदिति वचनात् । स चायं पदार्थः क्रत्वर्थः तृणाभिध्यानविधानात् ॥६७॥

मा भेरिति प्रहरति ॥ ६८ ॥

अनेन मन्त्रेण प्रहरति सोमे ॥ ६८ ॥

एवं त्रिरभिषुणात्यासेचं निग्राभ्याः ॥ ६९ ॥

एवमभिषवं त्रिःकृत्वः करोत्यासिच्यासिच्य निग्राभ्याः ॥६९॥

अष्टकृत्व एकादशकृत्वो द्वादशकृत्वः ॥ ७० ॥

प्रहारसंख्येयम् ॥ ७० ॥

सर्वे पञ्चवर्गाः पशुकामस्याष्टवर्गा ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ७१ ॥

गुणफलसम्बन्धोयम् ॥ ७१ ॥

प्रतिवर्गं निग्राभं वाचयति होतृचमसेल्पान्ंशूनवधाय प्रागपागिति ॥ ७२ ॥

प्रतिप्रहारप्रवर्गं होतृचमसेल्पानंशूनवधाय प्रागपागिति निग्राभं वाचयति ॥ ७२ ॥

अद्रिणा चतुर्थम् ॥ ७३ ॥

अद्रिणा होतृचमसे प्रक्षिप्ते न चतुर्थं वाचनम् ॥ ७३ ॥

तूष्णीं वा ॥ ७४ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । तथा चाद्रिप्रक्षेपमात्रं भवति ॥ ७४ ॥

उपा॑शुं च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति ॥ ७५ ॥

चशब्दात्प्रतिवर्गम् ॥ ७५ ॥

प्रतिप्रस्थातोपगृह्णाति पात्रम् ॥ ७६ ॥

प्रतिप्रस्थातोपा॑शु पात्रं गृह्णाति ॥ ७६ ॥

गृह्यमाणे—

आत्तानां च द्वौ द्वावन्तर्दधाति ग्रहणभेदात् ॥ ७७ ॥

आत्तानाम॑शूनां चशब्दात्प्रतिप्रस्थातागुल्यन्तरेषु द्वौ द्वावन्तर्दधाति गृह्यमाणे ग्रहे द्वौ द्वाविति । कुत एतत् । भिन्नानि हि त्रीणि ग्रहणानि । षडंशवः । अतो द्वौ द्वावित्युक्तम् ॥ ७७ ॥

किं च—

मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ ७८ ॥

अ॑शुभ्यां गभस्तिपूत इति ॥ ७८ ॥

षड्वा श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ ७९ ॥

षडपि वान्तर्दधाति । षड्भिः पावयतीति श्रुतिसामर्थ्यात् । एवं श्रुतिः समर्था सङ्गतार्था भवति । एवं च पक्षद्वयोपन्यासेऽपि पूर्व एव पक्षः सम्प्रदाये अङ्गीकृतः । उक्तहेतुत्वात् । षड्भिः पावयतीत्यत्र कथम् । ऽवयवं ग्रहणे द्वाभ्यां द्वाभ्यामन्तर्धाय मानाभ्यां षड्भिः पूत एव भवति ॥ ७९ ॥

यत्त इत्यात्तान्त्सोमे निदधाति ॥ ८० ॥

यत्त इत्यनेन मन्त्रेणात्तानंशूंस्तुतासोमे निदधाति ॥ ८० ॥

परिमृज्यासादनमुपांश्वन्तर्यामयोः ॥ ८१ ॥

ग्रहेषु यत्परिमृज्य सादनमुक्तम् तदिह प्रतिषिध्यते ॥ ८१ ॥

अभिचरन्त्सादयेदविसृजन्नमुष्य त्वा प्राणं सादयामीत्युदानमित्यन्तर्यामम् ॥ ८२ ॥

अभिचरन्त्सादयत्यविमुञ्चन्नमुष्य त्वा प्राणं सादयामीत्यनेन मन्त्रेण । अमुष्येति चाभिचर्यमाणस्य षष्ठ्यन्तेन नामादेशः ॥ ८२ ॥

पाणिना चापिदधात्यमुष्य त्वा प्राणमपि दधामीत्युदानमित्यन्तर्यामम् ॥ ८३ ॥

चशब्दादभिचरन्नेव ॥ ८३ ॥

स्वाहेत्युक्त्वोर्वन्तरिक्षमिति निष्क्रमणम् ॥ ८४ ॥

हविर्धानात् ॥ ८४ ॥

अन्वारभतेन्यस्मै प्रदाय होतृचमसम् ॥ ८५ ॥

यजमानोऽध्वर्युम् ॥ ८५ ॥

वरं वृत्वा ददाति च ॥ ८६ ॥

वरवरणं च यज्ञसमाप्तिप्रार्थनम् । यद्यपि च श्रूयते तस्मा एवं वरं समर्धयन्ति क्षिप्रेन इमं ग्रहं जुहवादिति । तथापि यागपरिसमाप्तिरेवास्मिन्ग्रहे आशंसितेति । उत्तमप्रयाजवत् । एवं श्रूयते प्रातः सवन एव सर्वं यज्ञं समस्थापयन्निति । ददातिश्चवरम् ॥ ८६ ॥

स्वां कृत इति हुत्वा पात्रमुन्मार्ष्टि ॥ ८७ ॥

स्वां कृत इति हुत्वा गृहं तत्पात्रमूर्ध्वमुन्मार्ष्टि ॥ ८७ ॥

प्रथमे परिधा उत्तानं पाणिं प्रागुन्मार्ष्टि

देवेभ्यस्त्वेति ॥ ८८ ॥

उत्तानग्रहणादधः परिधि भवति ॥ ८८ ॥

वासउरोबाहुषु श्लिष्टमꣳशुमभिचरन् जुहुयाद्देवाꣳशविति ॥ ८९ ॥

आग्रयणस्थाल्याꣳ शेषैकदेशमासिच्याꣳशुं प्रास्यति तृतीयसवनाय ॥ ९० ॥

उपाꣳशुपात्रशेषश्चासावेकदेशश्चेति शेषैकदेश इति सम्प्रदायः। उपाꣳश्वंतर्यामयोः शाखान्तरे शेषभक्षप्रतिषेधात् ॥ ९० ॥

प्राणाय त्वेति पात्रसादनम् ॥ ९१ ॥

प्राणाय त्वेत्युपाꣳशुपात्रासादनम। सादयामीत्यध्याहारः ॥९१॥

उपाꣳशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदञ्चं व्यानाय त्वेति साꣳस्पृष्टम् ॥ ९२ ॥

उदञ्चमुदङ्मुखम। मुखं चास्य येनाभिषव कृतः। उपाꣳशुपात्रसꣳस्पृष्टं सादयति व्यानाय त्वेत्यनेन मन्त्रेण ॥ ९२ ॥

उपाꣳश्वभिषवोऽभिहितः। इदानीं महाभिषवविशेषव्याचिख्यासयेदमुच्यते—

उपविष्टयोरभिषुण्वन्ति चत्वारः पर्युपवेशनसामर्थ्यात् ॥ ९३ ॥

उपाꣳश्वभिषवे ह्येकोऽभिषोता अष्टौ कृत्वोऽभिषुणोत्येकवचननिर्देशात्। इह चत्वारोऽभिषुण्वन्ति। कुत एतत्। अभिषवणे पर्युपविशन्तीति। एतद्वचनं समर्थं सङ्गतार्थं भवति। परि समन्तादुपविशन्ति पर्युपविशन्तीति ॥ ९३ ॥

आप्यायनान्तोऽभिषवस्त्रिपर्यायः ॥ ९४ ॥

पर्यायत्रयान्ते आप्यायनं भवति ॥ ९४ ॥

मत्या ॥ ९५ ॥

तत्रामतिरुक्ता इहमत्या प्रहरणम् । मतिशब्दश्चेच्छा वाची । यावता रसप्रच्युतिर्भवति ॥ ९५ ॥

पर्यायादिषु निग्राभ्यासेचनम् ॥ ९६ ॥

रसप्रच्युत्यर्थं क्रियते ॥ ९६ ॥

प्रथमे वा प्रभूत्वात् ॥ ९७ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । प्रभवति हि प्रथमपर्याये सिक्तमुदकं रसप्रच्युत्यै । उपांश्वभिषवे तु प्रतिपर्यायमासेको युक्तः, प्रतिपर्यायमेव हि तत्र ग्रहणमिति । इह पुनर्न तथा ॥ ९७ ॥

निग्राभान्ते सरसानंशून्त्सम्भरण्याधवनीयेवधायावधूयाहरति ॥ ९८ ॥

निग्राभावाचनान्ते सम्भरण्या सरसनांशूनादायाधवनीये वधायाधूयाहरति ॥ ९८ ॥

एवं द्विरपरम् ॥ ९९ ॥

एवमेवद्विरपरमभिषवकर्म कर्त्तव्यम् ॥ ९९ ॥

पूर्ववन्निग्राभ्याः ॥ १०० ॥

निग्राभान्त उक्तापि पुनर्निग्राभ्यां वचनमद्रिणा चतुर्थप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ १०० ॥

इदानीं लाघवायाभिषवयोरुभयोरैक्यप्रतिपादनायेदमाह—

पूर्वे वोपांशुं गृहीत्वा गृहीत्वाप्यायनसम्भरणे कृतत्वात् ॥ १०१ ॥

पूर्वाभिहित एवोपांश्वभिषवः । उपांश्वभिषवे उपांशुं गृही-

त्वा गृहीत्वाप्यायनसम्भरणे क्रियेते । न हि नत्र ते कृते इति । एवं चाभिषवयोर्युगपदनुष्ठाने लाघवमिति ॥ १०१ ॥

धर्ममात्रं पर्युपवेशनम् ॥ १०२ ॥

नन्वेवं सति पर्युपवेशनमसमर्थं, सोमक्रयणीपदपर्युपवेशनवद्धर्ममात्रमित्यदोषः ॥ १०२ ॥

अभिषवद्विपर्यासो वाभिमृष्टादंशूनपकृष्य निग्राभ्याश्चानुपूर्व्ययोगादनात्तस्य चाभिमानसामर्थ्यात् ॥ १०३ ॥

अभिषवद्वित्वं वा भवति । द्वित्वे च सति विपर्यासोभिषवयोः । कुत एतत् । आनुपूर्व्ययोगात् । आनुपूर्व्येण हि क्रमेण द्वावप्याम्नातौ । अध्वरान्त्ये हि ब्राह्मणे महाभिषवो ग्रहाद्यनुपांश्वभिषव इति । मन्त्राणामप्येवमेवानुपूर्व्ययोगो भवति । उत्तरो ह्युपांशुग्रहणमन्त्रपाठः । अत एव चाभिमृष्टादंश्वपकर्षो निग्राभ्यायां च कर्त्तव्यः । न ह्यन्यथा द्वित्वानुपूर्व्यं सम्भवतः । अपि चानात्तरसे सोमे सोमाभिमानो भवति । सोमबुद्धिर्भवति तस्मादप्यंश्वपकर्षः । अथवाभिमानसामर्थ्यादिति । मीङ् हिंसायाम् । अनात्तरसे सोमे हिंसा क्रियमाणा समर्था भवति । उपांशुग्रहणात्तरकाले हि हिंसा क्रियमाणा असमर्थिका ॥ १०३ ॥

ऋजीषभावाच्च ॥ १०४ ॥

प्रत्युतद्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति । तस्मादप्यंश्वपकर्षः । अतो भिषवद्वित्वम् । द्वित्वं च विपर्यास इति ॥ १०४ ॥

प्रोह्य द्रोणकलशमृजीषमुखेष्वद्रिषु निदधत्युद्गातारः ॥ १०५ ॥

प्रपूर्वस्य वहेः कृतसम्प्रसारणस्यैतद्रूपं प्रोह्येति । अभिषवणफलकप्रदेशमुह्येत्यर्थः । ऋजीषमुखेष्वद्रिषु निदधत्युद्गातारः ॥१०५॥

पवित्रं च वितन्वन्त्युदक् ॥ १०६ ॥

पवित्रमन्यतरतो दशामुदगग्रं अत्राङ्गनाभि वितनुयुः । एवमेव हि छान्दोग्ये श्रूयत इति ॥ १०६ ॥

स्वयं वाकुर्वत्सु ॥ १०७ ॥

स्वयमध्वर्युः करोत्यकुर्वत्सूद्गातृषु ॥ १०७ ॥

आधवनीयादुन्नेता निग्राभ्यास्वासिञ्चति ताः पवित्ते यजमानः ॥ १०८ ॥

आसिञ्चति ॥ १०८ ॥

ततो ग्रहणमाध्रुवान्माध्यन्दिने च पञ्च प्रथमान् ॥ १०९ ॥

तत एव धाराया गृह्णाति ॥ १०९ ॥

शुक्रो द्रोणकलशे ॥ ११० ॥

द्रोणकलशे यः सोम आपतति तस्य शुक्र इतीयं संज्ञा संव्यवहारार्था ॥ ११० ॥

ततोऽन्येऽनादेशे ॥ १११ ॥

ततः शुक्रादन्ये ग्रहा गृह्यन्ते । येषां योनिर्नोदिष्टा ॥ १११ ॥

सावित्रपात्नीवतहारियोजनोपक्षीणानाग्रयणात् ॥ ११२ ॥

उपक्षीणांश्च गृह्णाति ॥ ११२ ॥

पूतभृतश्चमसान् ॥ ११३ ॥

गृह्णाति ॥ ११३ ॥

तृतीयसवने वैश्वदेवम् ॥ ११४ ॥

पूतभृत एव। अन्याभावादवाच्यमिति चेत्। स्यान्न्यायोपप्रदर्शनार्थत्वात् ॥ ११४ ॥

अनादिष्टांश्चेदोन्नयनश्रुतेः ॥ ११५ ॥

अनादिष्टयोर्नीश्च पूतभृत एव गृह्णाति । अतो हि देवेभ्य उन्नयन्त्यतो मनुष्येभ्योऽतः पितृभ्यस्तस्माद्वैश्वदेवः पूतभृदिति श्रुतेः ॥ ११५ ॥

दशापवित्रेण परिमृज्य परिमृज्यैष ते योनिरिति ग्रहसादनम् ॥ ११६ ॥

दशापवित्रमुभयतो दशं तेन परिमृज्य परिमृज्यैष ते योनिरिति ग्रहसादनम् ॥ ११६ ॥

नायोनिकेषु ॥ ११७ ॥

येषां ग्रहाणां सन्निधौ योनिर्न पठ्यते तत्र योन्यासादनं न भवति । कुत एतत् । समाम्नायाभावात् ॥ ११७ ॥

सर्वेष्विति वात्स्यो विशेषोपदेशात् ॥ ११८ ॥

वात्स्य आचार्यः सर्वेष्वेव योन्यासादनं मेने । अविशेषेण हि ग्रहमात्रमुद्दिश्य योन्यासाद्यत इति पठ्यते ॥ ११८ ॥

किं च—

सावित्रर्तुग्रहप्रतिषेधाच्च ॥ ११९ ॥

सावित्रर्तुग्रहेषु च प्रतिषेधो दृश्यते । तत्र सादयत्यसन्नो ह्येष सवितेति । ऋतुग्रहेषु च न सादयति तस्मादयमसन्नः संवत्सरः परिप्लवते तच्च योन्यासादनस्य सर्वग्रहविषयत्व उपपद्यते ॥ ११९ ॥

प्रतिवषट्कारं हुत्वा वषट्कर्तुर्भक्षहरणम् ॥ १२० ॥

यत्रानुवषट्कारोऽस्ति तत्र प्रतिवषट्कारं होमः । हुत्वा च वषट्कर्त्रे भक्षणम् । वषट्कर्तुर्भक्षमवनयेदिति शाखान्तरात् । स्वश्रुतावपि वषट्कर्तुर्भक्ष इति ॥ १२० ॥

यथास्वं चमसान् ॥ १२१ ॥

भक्षहरणं भवति समाख्यानात् ॥ १२१ ॥

यत्रैकपात्रे वषट्कारनिमित्तः समाख्यानिमित्तश्च भक्षस्तत्र कस्य पूर्वं भक्ष इत्यनियमे प्राप्त आह—

वषट्कर्तुर्वा पूर्वं श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ १२२ ॥

वषट्कर्त्रैव पूर्वो भक्षयेत् । श्रुतिप्रपादितो ह्यसौ । इतरस्तु समाख्यानात्कल्प्यते ॥ १२२ ॥

उन्नतोन्नयति समाख्यानात् ॥ १२३ ॥

उदितेन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति ॥१२४॥

रात्रिं सन्तमन्तर्यामं तमुदिते जुहोतीति श्रुतेः ॥१२४॥

उपांशुवदनाम्नातवरशेषासेचनवर्जम् ॥१२५ ॥

उपांशुवत्क्रिया । क्रियांस्तु विशेषः । अनाम्नातो यो मन्त्रः वरवरणप्रदानेशेषासेचनं च न भवति । सर्वंहुतः क्रियते । भक्षस्य शाखान्तरे प्रतिषेधात् । अनाम्नातश्च मन्त्रः । स्वाहाकार उर्वन्तरिक्षमन्वेमीति च ॥ १२५ ॥

अपमार्ष्ट्यत्र ॥ १२६ ॥

नोन्मार्ष्टि ॥ १२६ ॥

प्रथमे च न्युब्जेन पाणिना प्रत्यक् ॥ १२७ ॥

प्रथमे च परिधौ न्युब्जेन पाणिना प्रत्यगुपमार्ष्टि ॥ १२७ ॥

उपांशुसवनसंस्पृष्टस्योदानाय त्वेति

६७

पात्रासादनम् ॥ १२८ ॥

उपांशुसवनपात्रसंस्पृष्टस्य पात्रस्योद्गानायत्वेनत्यनेन मन्त्रेणासादनम् ॥ १२८ ॥

ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति ॥ १२९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२९ ॥

अपगृह्य पुनरिन्द्रवायू इति ॥ १३० ॥

गृह्णाति ॥ १३० ॥

मैत्रावरुणमयं वामिति ॥ १३१ ॥

पयसा श्रीणात्येनं कुशावन्तर्धाय राया वयमिति ॥ १३२ ॥

एनं ग्रहं कुशावन्तर्धाय पयसा श्रीणाति राया वयमित्यनेन मन्त्रेण। तं च पयसा श्रीणातीति द्वितीया। तन्निर्देशात् प्रधानभूतो ग्रहः। गुणविभक्तिनिर्देशात् पयसो गुणभूतता। अतो ग्रहसंस्कारत्वादप्रदेयं पयः। अतश्च प्रदेयधर्मा न प्रवर्त्तन्ते ॥ १३२ ॥

एवं सर्वत्र श्रयणेषु ॥ १३३ ॥

कुशान्तर्धानम् ॥ १३३ ॥

शुक्रं बैल्वेन वा तं प्रत्नथेति ॥ १३४ ॥

शुक्रं गृह्णाति बैल्वेन वा पात्रेण वैकङ्कतेन वा तं प्रत्नथेति ॥ १३४ ॥

अयं वेन इत्येके ॥ १३५ ॥

मन्थिनमयं वेन इति ॥ १३६ ॥

सक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न येष्विति ॥ १३७ ॥

एनं मन्थिनम् ॥ १३७ ॥

आग्रयणं द्वयोर्धारयोर्ये देवास इति ॥ १३८ ॥

आग्रयणं गृह्णाति धाराद्वयात् ये देवास इति मन्त्रेण । सा-चैका धारोन्नेतृकर्तृकी अपरा याजमानेति[1] ॥ १३८ ॥

दशापवित्रेणायग्रयणमुपगृह्य त्रिर्हिंकृत्य सोमः पवत इति सकृच्छेषम् ॥ १३९ ॥

दशापवित्रेणाग्रयणं गृहीत्वा त्रिर्हिं कृत्य सोमः पवत इति च त्रिरुक्त्वा मन्त्रशेषं सकृदाह । मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ॥ १३९ ॥

प्रथमस्थानेन प्राग्देवतादेशात् ॥ १४० ॥

देवतादेशात्पूर्वं प्रथमस्थानं यजुषः उपांशुत्वापवादोयम् ॥१४०॥

प्रातः सवने चोच्चैःकर्माणि ॥ १४१ ॥

उच्चैः कर्माणि यान्यैष्टिकपाशुकानि । च शब्दात्तेषामपि प्रथमं स्थानम् ॥ १४१ ॥

मध्यमेन माध्यन्दिने ॥ १४२ ॥

माध्यन्दिने यानि नीचैर्यानि चोच्चैस्तेषां मध्यमस्थानम् ॥१४२॥

उत्तमेन तृतीयसवने ॥ १४३ ॥

यानि नीचैरिति ॥ १४३ ॥

उक्थ्यमुपयामगृहीत इति ॥ १४४ ॥

उक्थ्यं गृह्णाति उपयामगृहीत इति । तच्चैतत्प्रकल्पन-

---

१ अन्ये त्वाहुः आग्रयणस्थाल्यां य उपांशुग्रहशेषस्तं पात्रान्तरे कृत्वा पृथगासेचनं तस्य कार्यम्, सा चैका धारा । द्वितीया तु प्राकृत्येव यजमानो यामासिञ्चति, तदपि समूलम् इति देवभाष्ये ।

मात्रम् । अतो वाग्यमप्रदक्षिणावर्त्तने अत्र न भवतः । उक्थ्यविग्रहणेषु भविष्यतः ॥ १४४ ॥

ध्रुवं मूर्धानं दिव इति ॥ १४५ ॥

गृह्णात ॥ १४५ ॥

आहोमादस्य सुत्वन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ १४६ ॥

एतस्य होमान्न सर्पेन्न प्रस्रावयेतेति ॥ १४६ ॥

वैश्वानरं च जानन् ॥ १४७ ॥

गृह्णाति । जानञ्छब्दो विकल्पार्थः । ज्ञानार्थ एवेत्यपरे । स यदि तं चरकेभ्यो वाचयतीवानुब्रुवतेति वचनात् ॥ १४७ ॥

पूर्णान् स्थालीग्रहानर्धपूर्णं द्रोणकलशं कृत्वा सर्वमासिञ्चति सुन्वन् ॥ १४८ ॥

पूर्णान् स्थालीग्रहान् कृत्वा सम्पातसोमेनार्धपूर्णं च द्रोणकलशं कृत्वा सर्वं होतृचमसमासिञ्चति यजमानः ॥ १४८ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृप्रस्तोतुद्गातृप्रतिहर्तृसुन्वन्तः समन्वारब्धा निष्क्रामन्ति ॥ १४९ ॥

अध्वर्य्वादयः समन्वारब्धा निष्क्रामन्ति हविर्धानात् । उत्तर उत्तरः पूर्वमन्वारभते । समासोक्तानां क्रमाभावात् ॥ १४९ ॥

अध्वर्युः प्रथमो यथासंख्यमितरे ॥ १५० ॥

इत्युक्तम् ॥ १५० ॥

हुत्वा वा समन्वारभेरन् ॥ १५१ ॥

विप्रुड्ढोमोत्तरकालं वा समन्वारभन्ते । आदौ वेति विकल्पः । शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ १५१ ॥

यस्त इति विप्रुषां होमं जुह्वति ॥ १५२ ॥

अध्वर्य्वादयः । विप्रुड्ढोम इति संज्ञा ॥ १५२ ॥

अध्वर्युर्वा जुहोति ॥ १५३ ॥

जुहोति सर्वे वेति विकल्पः ॥ १५३ ॥

वेदितृणे अध्वर्युरादत्ते प्रह्वा उदञ्चो गच्छन्ति ॥ १५४ ॥

नीचैर्व्यवस्थिता उदञ्चो गच्छन्ति ॥ १५४ ॥

अन्यतरत्तृणं चात्वाले प्रास्यति देवानामिति ॥ १५५ ॥

उद्गातॄणां पुरस्तादितरत्तूष्णीम् ॥ १५६ ॥

प्रास्यति ॥ १५६ ॥

जपत्सु सोमः पवत इति पवमानोपाकरणं प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन् ॥ १५७ ॥

जपत्सूद्गातृषु पवमानमुपाकरोति सोमः पवत इत्यनेन मन्त्रेण प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन् । पवमानमिति च स्तोत्रसंज्ञा ॥ १५७ ॥

सर्वेषु ॥ १५८ ॥

पवमानेष्वेवमुपाकरोति । अतिदेशात्तत्प्राप्तेरवाच्यमेति चेत् । अतिदेशो हि भवति माध्यन्दिने समन्वारब्धनिष्क्रमणादि करोति । आग्नीदग्नीनिति प्रैषात् । तथा तृतीयसवने समन्वारब्धनिष्क्रमणादि करोति माध्यन्दिनवदिति । सत्यमेवम् ॥ १५८ ॥

अतृणो वा कुशमुष्टिं वा ॥ १५९ ॥

प्रयच्छन्नुपाकरोतीति । अनयोरप्युत्तरत्र प्राप्तिर्मा भूदितिसर्वे-

ष्वित्युक्तम् अतृणो वा कुशमुष्टिं वा प्रयच्छन् बहिष्पवमान एवोपाकरोति ॥ १५९ ॥

प्रत्यङ्मुखा उपविशतः पुरस्ताद्दक्षिणो यजमानः ॥ १६० ॥

प्रत्यङ्मुखा उपविशतोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ छित्वोपदेशात् । पुरस्तादुद्गातॄणां तयोश्च दक्षिणो यजमान उपविशति ॥ १६० ॥

स्तूयमान उन्नेताधवनीयं पवित्रमन्तर्धाय पूतभृत्यासिञ्चति ॥ १६१ ॥

स्तूयमाने बहिष्पवमाने उन्नेता पवित्रमन्तर्धायाधवनीयम् सोमं पूतभृत्यासिञ्चति ॥ १६१ ॥

स्तोत्रान्ते प्रेष्यत्यग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणीहि पुरोडाशाँ३ अलङ्कुरु प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीति ॥ १६२ ॥

विहरणस्तरणालङ्करणेषु अग्नीदुपदेशात् । पश्वानयने तु प्रतिप्रस्थाता । अयं च प्रैषः सवनीयपश्वर्थत्वात् सवनीयविकारेष्वपि प्रवर्त्तते । अत्र पाशुकानां पदार्थानां अवरहोमान्ते चषालेक्षणान्ते वा प्रैषदानम् ।सवनीयविकारेष्वप्ययमेवावसरः ।तेन क्रतुपश्वादावेकयूपावटहोमान्ते चषालेक्षणान्ते वा भवति। अनेकयूपे त्ववटहोमान्त एव। न हि चषालेक्षणान्ते सर्वयूपानामवस्थानम् । इवां वा दक्षिणोत्तराणामवगूहानान्तमित्युक्तत्वात् । प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीत्ययमेकवचनान्तः प्रैषोऽग्निष्टोमे समाम्नात एकादशिनि पक्षेपि किमयमेकवचनान्त एव प्रयुज्यते उतानभिधायकत्वादप्रयोग इति । किं तावत्प्राप्तमप्रयोगो न ह्येकवचनान्तः शक्नोति बहून्वदितुमिति । न चायमप्रयुज्यमानो ऽनर्थको भवति । एकपशुपक्षेस्य प्रकरणे समाम्नातमर्थवदेवेत्येवं प्राप्त उच्यते । अनेकपशुपक्षेप्येकवचनान्त एव प्रयुज्यते । किं कारणम् ।प्रातिपदिकार्थः प्रधानभूतो वचनार्थश्च गुणभूतः ।

न च प्रधानार्थाभिधाने सम्भवति गुणार्थाभिधानं न सम्भवतीत्यप्रयोगो युक्तरूपस्तस्मादनेकपाशुकेष्यावित्कृत एव प्रयुज्यत इति ॥ १६२ ॥

यथान्युप्तं धिष्ण्येष्वाग्नीध्रादङ्गारान्निवपति ॥ १६३ ॥

अग्नीदग्नीन्विहरेत्यस्यार्थः । येन क्रमेण धिष्ण्यनिर्वापः कृतः तेनैव क्रमेणाग्नीध्रादङ्गारान्निवापं करोति ॥ १६३ ॥

अनु पृष्ठ्यां बर्हिस्तृणाति ॥ १६४ ॥

अपरत आरभ्यापूर्वान्तात् । पुरोडाशालङ्करणं तु चोदकपरिप्राप्तत्वात् नाभिहितमाचार्येण ॥ १६४ ॥

आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति॥ १६५॥

आश्विनं ग्रहं गृह्णाति अन्वारब्धेनन्वारब्धे वा शुक्रापूतभृतो वा यावामित्यनेन मन्त्रेण ॥ १६५ ॥

ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान्वाचयन्प्राणाय म इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १६६ ॥

वाचयन्नवेक्षयतीत्युभयत्र कारितत्वादध्वर्युरेषणा । वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति ध्रुवमीक्षस्वेत्येवमिति सम्प्रदायः ॥ १६६ ॥

अग्रहत्वादुच्यते—

उपांशुसवनं द्वितीयम् ॥ १६७ ॥

यथागृहीतमित्यस्यापवादः ॥ १६७ ॥

आश्विनं षष्ठं शुक्रामन्थिनौ युगपत् पूतभृदाधवनीयौ च विश्वाभ्यो म इति ॥ १६८ ॥

वचनात् युगपदेव ॥ १६८ ॥

कोऽसीति द्रोणकलशम् ॥ १६९ ॥

वाचयन्दीक्षयति ॥ १६९ ॥

भूर्भुवः स्वरिति जपति ॥ १७० ॥

यजमानः ॥ १७० ॥

ज्ञातप्रियानूचाननावकाशयेत् ॥ १७१ ॥

स वै न सर्वमिवावकाशयेदिति प्रकृत्यैव श्रूयत इति ॥१७१॥

ध्रुवगोपं कृत्वा परिव्ययणादि करोति रशना-मुदुह्य पूर्वाम् ॥ १७२ ॥

ध्रुवगुप्तिश्च कटपंटादीनामन्यतमेनावघट्टनम् । ध्रुवगोप्तूराजपुत्रस्य निरूपणमित्यपरे । भवति हि शाखिनां वचनम् । कः कुभो राजपुत्रः प्राप्नोति ध्रुवस्य गोप्तेति । न पुनरादृतमाचार्येणैतत्केनाप्यभि प्रायेण । पूर्वा रशनामुदुह्य परिव्ययणादि करोति । अस्मिन्नेव ह्यवसरे पशुचोदना शाखान्तरे आश्विनग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति । माध्यन्दिनीयायामप्याग्नेयमग्निष्टोम आलभेतेति ॥ १७२ ॥

आग्नेयोऽग्निष्टोमे सवनीयः पशुरैन्द्राग्नश्चोक्थ्यो द्वितीयः ॥ १७३ ॥

चशब्दात्सवनीय एव ॥ १७३ ॥

ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि तृतीयः सरस्वत्यै चतुर्थोऽतिरात्रे मेषी वा ॥ १७४ ॥

आग्नेयमग्निष्टोम आलभेतेति प्रकृतसर्वमेतच्छ्रूयत इति ॥१७४॥

एतत्स्तोमायनम् ॥ १७५ ॥

स्तोमायनमिति संज्ञा व्यवहारार्था । स्तोमायनं वैकादशिनावेत्येवमाद्यर्था ॥ १७५ ॥

होतृनामगृहणान्तं कृत्वेतरांश्चाश्राव्याश्राव्य प्रवृणीते यथालिङ्गम् ॥ १७६ ॥

होतृनामग्रहणान्तं पाशुकं कृत्वा इतरांश्चाश्राव्याश्राव्य प्रवृणीते। चशब्दाद्धोतारं च यथालिङ्गमिति यो यो येन लिङ्गेन लिङ्गयत इति । होतुरनभिहितमपीन्द्रं होत्रादिति वरणम् । इन्द्रं हि होता ऋतुग्रहेषु यजत इति ॥ १७६ ॥

अश्विनाध्वर्यू आध्वर्यवात् ॥ १७७ ॥

अत्र चाध्वर्योर्द्वितीयः प्रतिप्रस्थाता । वरणं च नेष्टा करोति ॥ १७७ ॥

मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्राशास्त्रात् ॥ १७८ ॥

अत्र द्वितीयोऽच्छावाकः ॥ १७८ ॥

इन्द्रो ब्रह्मा ब्रह्मणादिति ब्राह्मणाच्छंसिनम्॥ १७९ ॥

ब्राह्मणाच्छंसिग्रणम् लिङ्गेन । भूमात् ब्रह्मणो वरणमपि ॥१७९॥

मरुतः पोत्रादग्नात्वो नेष्ट्रादग्निराग्नीध्रात् अग्निर्हदैवीनामिति यजमानम् ॥ १८० ॥

वृणीते । अत्र चोक्तमाचार्येण सुन्वन्निति सुत्ये। अयं च मन्त्रश्चोदितार्थाविधायी । बहुयजमानके विपरिणम्यते । पाशुकमपि यजमानवरणमन्त्रैर्वर्जित सम्प्रदायः। प्रवृत्तहोमानामुपरिष्टत्पाशुकं यजमानवरणमित्यनुरूपम् ॥ १८० ॥

१यथाप्रवृतं प्रवृत्तहोमौ जुहुति जुष्टो वाचे

---

१ यथावृत्तं येनक्रमेण प्रवरणं तेन होत्रादयः सर्वे द्वे द्वे आहुती जुहुति सांमदाधानं कृत्वा प्रचरण्याज्येन ।

भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाग्यत्ते वाचो मधुमत्तमं जुष्टतमं तस्मिन्मा धाः स्वाहा सरस्वत्या इति ॥ १८१ ॥

पात्रक्रान इति द्वितीयाम् ॥ १८२ ॥

आहुतिं जुहोति ॥ १८२ ॥

वपामार्जनान्तं कृत्वा सयजमाना धिष्ण्या- नुपतिष्ठन्ते विभूरसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८३ ॥

सयजमाना ऋत्विजः ॥ १८३ ॥

उत्करान्तं कृत्वा वागसीति सदोभिमर्शन- मृतस्य द्वाराविति द्वार्ये ॥ १८४ ॥

अभिमृश्येते येन द्वारेण प्रवेशनम् । मन्त्रलिङ्गान्मा मा सन्तासमिति ॥ १८४ ॥

अभिमन्त्रणमुत्तरैः ॥ १८५ ॥

मन्त्रैः ॥ १८५ ॥

अध्वनामध्वपत इति सूर्यम् ॥ १८६ ॥

अभिमन्त्रयते ॥ १८६ ॥

मित्रस्य मेत्यृत्विजः ॥ १८७ ॥

अभिमन्त्रयते । अतश्च याजमानमभिमन्त्रणम् ॥ १८७ ॥

अग्नयः सगरा इति धिष्ण्यान् ॥ १८८ ॥

एतत्सर्पणम् ॥ १८९ ॥

अस्य कर्मणः सर्पणमितीयं सञ्ज्ञा । अभिमन्त्रणानि याजमाना-नीति सम्प्रदायः । एवं च सूर्याभिमन्त्रणे धिष्ण्याभिमन्त्रणे च ऊहः प्रवर्त्तते । अध्वर्युकर्तृकाणीत्यपरे । ऋत्विगभिमन्त्रणमेव याजमान-मिति ॥ १८९ ॥

सदोभिमर्शनादि वोत्तरयोः सवनयोः ॥ १९० ॥

सर्पणं भवति धिष्ण्योपस्थानादि वा ॥ १९० ॥

पुरोडाशैश्चरति ॥ १९१ ॥

ये ते अलङ्कृताः पुरोडाशास्तैः । तत्र चैकपुरोडाश छत्रिन्यायेन बहुवचनम् ॥ १९१ ॥

एकं प्रदानम् ॥ १९२ ॥

देवतागुणभेदेपि वचनसामर्थ्यात् ॥ १९२ ॥

एकापात्र्यामासाद्य मध्ये पुरोडाशः पुरस्ता-द्धानाः प्रतिदिशमितराणि यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ॥ १९३ ॥

येषामेव पात्र्युचिता तेषामेकत्वं विधीयते दध्नः पयस्यायाश्च उक्तास्थर्यारेव प्रतिदिशमासादनम् । यथासंख्यातानां च प्रद-क्षिणमिति ॥ १९३ ॥

प्रातः प्रातः सवस्येन्द्राय पुरोडाशानामनु-वाचयति ॥ १९४ ॥

एवमनुवाचनं कारयति ॥ १९४ ॥

आश्राव्याह प्रातः प्रातः सवस्येन्द्राय पुरो-शान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥ १९५ ॥

प्रैषविशेषार्थमिदमुक्तम् ॥ १९५ ॥

एवं यथासवनमनुवाचनप्रैषौ ॥ १९६ ॥

माध्यन्दिनस्य सवनस्य तृतीयस्य सवनस्येति ॥ १९६ ॥

उपभृति वावद्यति पशुपुरोडाशवत् ॥ १९७ ॥

अवदानग्रहणसमनन्तरमेव वत्युपदेशात् ॥ १९७ ॥

उभयं हुत्वा होतृधिष्ण्ये पुरोडाशान्नि- दधाति ॥ १९८ ॥

उभयमिति प्रधानं सौविष्टकृतं च हुत्वा होतृधिष्ण्ये पुरोडाशान्निदधातीति च । कुत एतत् । एवं हि श्रूयते होतृधिष्ण्यादिडामादधातीति । पुरोडाशेषु च निहितेषु होतृधिष्ण्यादिडाऽहिता भवति ॥ १९८ ॥

निरवत्तां वेडाम् ॥ १९९ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। न पुरोडाशान्निदधाति निरवत्तामेवेडाम्। निरवत्ता च प्राशित्रादिभिरपि गृहीतैर्भवति । एवं च होतृधिष्ण्यादिडामादधातीति यथाश्रुतमेतद्भवति । इतरथा दधातिना ग्रहणं लक्ष्येत तच्चायुक्तं, श्रुतार्थसम्भवे सति ॥ १९९ ॥

द्विदेवत्यैश्चरति ॥ २०० ॥

अवसरार्थमिदमुच्यते ॥ २०० ॥

वायव इन्द्रवायुभ्यामनुवाचयति प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपयामगृहीतोसीति गृहीत्वा गृहीत्वा द्विदेवत्याननु जुहोति उत्तरार्धे ॥ २०१ ॥

द्विदेवत्याननु जुहोतीति त्रयाणामपि द्विदेवत्यानामनु होमः

क्रियते । ऐन्द्रवायवस्य वषट्कारद्वयम् । तत्र द्वितीयस्य वषट्कारस्य पश्चादनुशब्दोपदेशात् ॥ २०१ ॥

उत्तरार्द्धाधिकारोपाजितविषयेदमुच्यते—

अनुवषट्कृतेपि ॥ २०२ ॥

उत्तरार्द्ध एव जुहोति । येषां ग्रहणमनु वषट्कारोस्ति । द्विदेवत्यानां तु नैवानु वषट्कारं अनु वषट्कारार्थमेवेदमुच्यते ॥ २०२॥

आश्रुतप्रत्याश्रुतप्रैषाश्च समत्वात् ॥ २०३ ॥

आश्रावणादयोनुवषट्कारेपि प्रवर्त्तन्ते । कुत एतत् समत्वात् । समो ह्ययमनुवषट्कारोद्विदेवत्याननु जुहोतीति यागेन । द्वावपि हि सोमयागाभ्यासौ, सोमयागोद्देशेन च विहिता आश्रावणादयः । तेनानुवषट्कारेपि प्रवर्त्तन्त इति ॥ २०३ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

नानन्तर्यात् ॥ २०४ ॥

नैतेषामनुवषट्कारे प्रवृत्तिः । कुत एतत् । आनन्तर्यात् । वषट्कृत्यानवानमनुवषट्करोतीत्यानन्तर्यं विरुध्यते ॥ २०४ ॥

स्यादविरोधात् ॥ २०५ ॥

स्यादाश्रावणादि यदि विरोधो न स्यात् । अस्ति तु विरोधः । तस्मादप्रवृत्तिरिति । अपरे त्वैन्द्रवायवविषयमेवेदमधिकरणं व्याचक्षते ॥ २०५ ॥

प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्विदेवत्याननुजुहोतीति प्रक्रान्तम् । तत्रेदमुच्यते—

शेषं शेषमादित्यस्थाल्यामासिञ्चत्यादित्येभ्यस्त्वेति ॥ २०६ ॥

प्रतिहोमं शेषमादित्यस्थाल्यामासिञ्चत्यादित्येभ्यस्त्वेत्यनेन मन्त्रेण । प्रतिप्रस्थातैवाधिकारात् । आसिञ्चामिति चाध्याहारः ॥ २०६ ॥

समासिच्य तेनापिदधाति विष्ण उरु गायेति ॥ २०७ ॥

समासिच्यान्ते मैत्रावरुणाश्विनाभ्यामपि कृते यागे तेनैव पात्रेणादित्यस्थालीमपिदधाति विष्णु उरु गायेत्यनेन मन्त्रेण ॥ २०७ ॥

उन्नीयमानेभ्योनुवाचयति ॥ २०८ ॥

उन्नीयमानायनुवचनं कारयत्युन्नेतैव । स हि समाख्ययोन्नयनं करोति तच्छेषमनुवाचनम् । अतोत्रापि तस्यैव कर्तृत्वम् । लिङ्गाच्च । यो वात्र कर्म करोति स एव तस्योपचारं वेदेति ॥ २०८ ॥

चमसेषून्नयति नवस्त्वपरेणोत्तरवेदिं निधाय ॥२०९॥

नवस्विति दशमस्युदासार्थम् । तस्य हि पश्चादुन्नयनाम्नानमिति ॥ २०९ ॥

शुक्रादुपस्तरणाभिघारणे ॥ २१० ॥

क्रियेते । मध्यमन्तु पूतभृतश्चमसानिति पूतभृतः । एकैकश्च त्रिरवत्तः क्रियते । पदार्थस्यैतावत्त्वात् ॥ २१० ॥

होतृचमसे प्रथमम् ॥ २११ ॥

प्रथमं होतृचमस उन्नयनम् । तस्य हि प्रथमः पाठः प्रैतु होतुश्चमस इति ॥ २११ ॥

शुक्रामन्थिभ्यां चरतः ॥ २१२ ॥

द्विवचनोपदेशात् प्रतिप्रस्थाता च । स हि सन्निकर्षाद्गृह्यते ॥ २१२ ॥

विभागार्थमाह—

शुक्रेणाध्वर्युर्मन्थिना प्रतिप्रस्थाता ॥ २१३ ॥

प्रोक्षितौ यूपशकलावादायापिधानं प्रोक्षिताभ्यामपमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शण्ड

इत्यध्वर्युरपमृष्टो मर्क्क इति प्रतिप्रस्थाता॥ २१४॥

प्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्यामपिधानं ग्रहयोरपमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शण्ड इत्यध्वर्युरपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता ग्रहयोरेव कुरुतः ॥ २१४ ॥

देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथालिङ्गम् ॥ २१५ ॥

यथालिङ्गग्रहणं मन्त्रविभागार्थम् ॥ २१५ ॥

अपरेणोत्तरवेदिमरत्नी सन्धायोत्तरवेदिश्रोण्योर्निधत्तोऽविसृजन्तौ दक्षिणस्यामध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीति ॥ २१६ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ अपरेणोत्तरवेदिं परस्परतोरत्नी सन्धायोत्तरवेदिश्रोण्योर्निधत्तोऽविसृजन्तौ ग्रहौ दक्षिणस्यामध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीत्यनेन मन्त्रेण । स चायमुत्तरवेदिसंस्कारो वाक्यशेषात् तद्रक्षोभिरेवैनदुत्तरवेदिमनाधृष्टां कुरुत इति । मन्त्रलिङ्गाच्चानाधृष्टासीति । प्रयोजनम् यत्रोत्तरवेद्यकरणं तत्रैतन्न भवति । प्रयोजनवद्ग्रहसंस्कार इत्यपरे । अपिधानापमार्जनसंस्कारमध्येऽभिधानात् । प्रयोजनत्वाच्च ग्रहयोः । तस्माद्ग्रहसंस्कार एवायम् । मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषावर्थवादप्रायौ ॥ २१६ ॥

सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युः सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ॥ २१७ ॥

मन्त्रद्वयमपि चोदितार्थाभिधायी ॥ २१७ ॥

अपरेण यूपमरत्नी सन्धत्तः सञ्जग्मान इति यथालिङ्गम् ॥ २१८ ॥

पूर्वेणाशक्तौ ॥ २१९ ॥

अप्रोक्षितौ यूपशकलौ ॥ २१९ ॥

निरस्यतो निरस्तः शण्ड इत्यध्वर्युर्निरस्तो मर्क्क इति प्रतिप्रस्थाता ॥ २२० ॥

शण्डग्रहणे मर्कग्रहणे चासुरत्वादुदकोपस्पर्शनं भवति ॥२२०॥

आहवनीये प्रोक्षितौ प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युर्मन्थिन इति प्रतिप्रस्थाता॥ २२१॥

अछिन्नस्येति जपित्वाश्राव्याह प्रातः प्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥ २२२ ॥

जपोऽध्वर्योरेव ॥ २२२ ॥

उभयतो यूपं प्राङ्मुखौ जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वर्युः प्रथमम् ॥ २२३ ॥

अहं जुहोति ॥ २२३ ॥

तमनुप्रतिप्रस्थाता ॥ २२४ ॥

अनेनैव मन्त्रेण । जुहुत इति द्विवचनोपदेशात् ॥ २२४ ॥

चमसाध्वर्यवश्च ॥ २२५ ॥

चशब्दात्तमन्विति । मन्त्रस्तु ग्रहविषय एव । तौ वै वषट्कृतौ सन्तौ मन्त्रेण हूयेते इति श्रुतेः ॥ २२५ ॥

प्रेष्यति च ॥ २२६ ॥

चशब्दादनन्तरम् ॥ २२६ ॥

प्रैतु होतुश्चमसः प्रब्रह्मणः प्रोद्गातॄणां प्रयजमानस्य प्रयन्तु सदस्यानां होत्राणां च

मसाध्वर्यव उपावर्त्तध्व॒ शुक्रस्याभ्युन्नय-
ध्वमिति ॥ २२७ ॥

प्रैतु होतुश्चमस इति सर्वत्र केचिदनुषङ्गमिच्छन्ति । आदावे-
व व्यवस्थितः सर्वेषां द्योतक इति सम्प्रदायः । होत्राश्च प्रशास्तृब्रा-
ह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रग्नीधः । तेषां चमसानामुपावर्त्तनम् । प्रैषितं
शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमिति ॥ २२७ ॥

आगम्य प्रतिप्रस्थाता शेष॒ शुक्रपात्रेवनयति॥२२८॥

पत्य जुहोतिस्थानात् प्रतिप्रस्थाता मन्थिशेषं शुक्रपात्रेवन-
यति ॥ २२८ ॥

त॒ स होतृचमसे ॥ २२९ ॥

अवनयति तमध्वर्युर्होतृचमसे ॥ २२९ ॥

पञ्चसून्नयन्ति ॥ २३० ॥

होत्राणां, चमसाध्वर्यव उपावर्त्तध्व॒ शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमि-
त्युक्तत्वात् ॥ २३० ॥

तानाश्राव्याश्राव्य प्रेष्यति नामग्राहं यजय-
जेति प्रशास्त्रादीन् ॥ २३१ ॥

नाम गृहीत्वा गृहीत्वा प्रेष्यत्यसौ यजेति ॥ २३१ ॥

ब्रह्मन्यजेति ब्राह्मणाच्छ॒सिनम् ॥ २३२॥

प्रेष्यति ॥ २३२ ॥

प्रथमं हुत्वोत्तमं वा तृपन्त्विति जपति ॥ २३३॥

प्रथमं चमसमुत्तमं वा हुत्वा तृपन्त्विति जपति ॥ २३३ ॥

होतारं प्रत्यङ्ङुपसीदत्ययाडग्नीदिति ॥ २३४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २३४ ॥

द्विदेवत्यान् भक्षयति पूर्वः प्रथमचोदनाद्धो-
माभिषवकारी भक्षयेदिति श्रुतिः ॥ २३५ ॥

द्विदेवत्यशेषान् भक्षयत्यध्वर्युः । कुत एतत् । होमाभिषव-कारिणो हि भक्षः श्रूयते । हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य सदसि सोमान्भक्षयन्तीति । एतदत्र विधीयते । अत्र वाक्ये हविर्द्धाने ग्रावभिरभिषवो वाक्यान्तरपरिप्राप्तो ऽनूद्यते । यदाहवनीये जुहोतीति होमश्च । तथोदरमेवास्य सदस्तस्मात्सदसि भक्षयन्तीति सर्वमनूद्यते । होमाभिषवनिमित्तो भक्षो भवतीत्येतदत्र विधीयते । अतश्च होमाभिषवकारिणो भक्षो भवतीति । स च भ-क्षयन्पूर्वो भक्षयतीति । कुत एतत् । प्रथमचोदनात् । प्रथमभक्षचोदनात् । एवं प्राथम्यमवगम्यते । अभिषुत्य हुत्वा भक्षयतीति । असन्निधानाच्च । वषट्कर्तृभक्षस्य ह्यसन्निहितः सो-मस्तस्माद्वषट्कारनिमित्तात्पूर्वोभिषवनमित्तो भक्षः ॥ २३५ ॥

होता वा चनमन्त्रवर्णकारणेभ्यः ॥ २३६ ॥

होता वा पूर्वो भक्षयेत् । कुत एतद्वचनात् । वचनं हि भवति । वषट्कर्त्ता प्रथमो भक्षयतीति । प्रथमश्चैवं भक्षयति यावद-न्यो न भक्षयति ॥ २३६ ॥

किञ्च—

मन्त्रवर्णाच्च ॥ २३७ ॥

एते वदन्ति शतवत्सहस्रवदभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः विष्ट्वी ग्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित्पूर्वे हविरद्य माशतेति । चिच्छ-ब्दः अप्यर्थे । ग्रावणो वदन्ति । होतुरपि पूर्वं हविरद्यम्भक्षितवन्तो वयमिति । यदि च होतुः पूर्वं भक्षणमुचितम् तदैतदुपपद्यते । किं च कारणानुपूर्व्याच्च । वषट्कृते जुहोतीति पूर्वं कारणं होतुः पश्चादध्वर्योरिति । ननु च पूर्वतरमभिषवः कारणम् । नेत्युच्यते ।

न ह्यभिषव एव कारणं किं तर्हि होमश्चाभिषवश्च । कथं ज्ञायते एकवाक्यत्वात् । अभिषुत्येत्यपरिसमाप्तं वाक्यं हुत्वा भक्षयतीत्यत्र परिसमाप्यते । तस्मादुभयोः समुदितयोर्निमित्तभावो भक्षं प्रति नैकैकस्येति । यत्र त्वेवं विधैकवाक्यता न भवति तत्र व्यस्तयोरपि निमित्तता भवति । यथा यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेदिति । तस्माद्धोतुरेव पूर्वं कारणमिति ॥ २३७ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

नाध्वर्युः समभिव्याहारात् ॥ २३८ ॥

नैतदेवं वषट्कर्तुः पूर्वो भक्ष इति । किं तर्हि अध्वर्योः पूर्वतरं समभिव्याहृतत्वात् भक्षस्य । तत्प्रातरभिषुत्याग्नौ जुहोति तदग्नावमृतं दधात्यथ भक्षयतीति । अभिषुत्याग्नौ हुत्वेत्यनुवादोयम् केवलमथशब्दार्थोऽत्राप्राप्त आनन्तर्ये स विधीयत इति । तस्मादध्वर्योः पूर्वतरं भक्षः ॥ २३८ ॥

यत्तूक्तं वषट्कर्त्ता प्रथमो भक्षयतीति । तत्परिह्रियते—

मन्त्राणां चाविधायकत्वात् ॥ २३९ ॥

चशब्दाद्वचनस्य चाविधायकत्वात् । कथमविधायकत्वमिति चेत् । सौम्येक्षणविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । सौम्यं चरुमुद्वासे ह्रियमाणं होता पूर्वतरमवेक्षते । वषट्कर्त्ता हि प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षयतीत्यनुवादोयम् । कुतः प्राप्तिरिति चेत् । समाख्याभक्षापेक्षया प्राप्तिः ॥ २३९ ॥

यच्चोक्तं कारणानुपूर्व्यादित्यत्र ब्रूमः—

कारणस्य च समत्वात् ॥ २४० ॥

समं हि कारणमुभयोः । सह वै वषट्कारेण जुहुयात् वषट्कृते वेति । तस्मादध्वर्युरेव पूर्वो भक्षयेदिति ॥ २४० ॥

ऐन्द्रावायवं प्रतिगृह्णात्यैतु वसुः पुरुवसुरिति होतृवद्भक्षणम् ॥ २४१ ॥

होतृशास्त्रातिदेशोयम् । स चैन्द्रवायवं मुखस्य ढौकयित्वा चक्षुषोर्मैत्रावरुणं श्रोत्रयोराश्विनमिति भक्षणं च ॥ २४१ ॥

वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु सह प्राणेन स्वाहे त्येवं; सर्वत्र सोमानां भक्षणम् ॥ २४२ ॥

द्विदेवत्यव्यतिरेकेणापि । मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ॥ २४२ ॥

वचनादन्यत् ॥ २४३ ॥

वचनादन्यदपि भवति । यथैन्द्रश्च सम्राडिति ॥ २४३ ॥

भक्षे हि मेति वा यथालिङ्गम् ॥ २४४ ॥

भक्षे हि मेति वानुवाकेन सोमभक्षणं भवति तत्र च यथालिङ्गं ग्रहणादि कर्त्तव्यम् । अनुवाकश्च शाखान्तरसमधीतोपि कथञ्चिन्नाभिहित आचार्येण ॥ २४४ ॥

एवमितरौ प्रातिमन्तमैतु वसुविंदद्वसुरैतु वसुः संयद्वसुरिति ॥ २४५ ॥

मैत्रावरुणाश्विनौ ग्रहौ प्रतिगृह्णाति ॥ २४५ ॥

शेषः; शेषः; होतृचमसेवनयति ॥ २४६ ॥

प्रतिग्रहम् ॥ २४६ ॥

पुरोडाशमात्रामैन्द्रवायवे प्रास्यति पयस्यां मैत्रावरुण आश्विने धानाः ॥ २४७ ॥

पयस्या धाना अपि मात्रा एव । पुरोडाशमात्रा अनुवक्ता इति बहुवचनोपदेशात् । मात्राशब्दश्चैकादशवाची । अतश्च न सर्वंप्राशनमिति ॥ २४७ ॥

तानि प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्य हविर्धानस्यो-

त्तरे वर्त्मनि निदधाति ॥ २४८ ॥

तानीति द्विदेवत्यपात्राणि ॥ २४८ ॥

इडामादधाति ॥ २४९ ॥

होतृधिष्ण्यात् ॥ २४९ ॥

चमसांश्चोद्यच्छन्ति ॥ २५० ॥

चशब्दाद्युगपत् ॥ २५० ॥

मार्जिते वाजिनेन चरन्ति सूक्तवाकसंयोर्वा-
कयोरन्यार्थत्वात् ॥ २५१ ॥

इडामादधातीतीडोपक्रान्ता ऽतस्तन्मार्जनान्ते वाजिनेन चरन्ति । अधस्ताद्विकृत्यवधिकाः । पौरोडाशिकाः पदार्थाः । प्रातरनुवाककाले निर्वापः । बहिष्पवमानोत्तरकाले ऽलङ्करणम् । वपान्ते च प्रचारः । इडाधानोत्तरकालं च नैवावधिविधानम् । अतः पौरोडाशिका वाजिनयागादयः सर्वं एवात्र कर्त्तव्याः । वाजिनग्रहणमुपलक्षणार्थम् । ननु च सूक्तवाकोत्तरकालं वाजिनयागः प्रकृतौ कृतः । प्रहृत्य तृणन्तेन चरतीति । इहापि तत्रैवकरिष्यते । नैतदेवम् । सूक्तवाकशंयोर्वाकयोरन्यार्थत्वात् । पश्वर्थाः सूक्तवाकादयः । ते चाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यनुयाजोत्कर्षेणोत्कृष्टाः । निःसन्दिग्धं च पाशुकानामनुयाजानामुत्कर्षः । येनाचार्येणोक्तमाग्नीध्र उत्पूय पश्वाज्यग्रहणमिति । पाशुकान्याज्यानि तत्साध्यत्वाच्चानुयाजा अपि पाशुका एवेति प्रसङ्गेन च पाशुकान्यङ्गानि सवनीयानामुपकुर्वन्ति । न च तैरुत्कृष्यमाणैः पौरोडाशिकानामुत्कर्षो युक्तः । कुत एतदसम्बन्धात् । न हि पौरोडाशिकानां च सम्बन्धोऽस्ति तस्माद्वाजिनयागादीनामिहैवानुष्ठानं युक्तरूपमिति ॥ २५१ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

यथोक्तं वा प्रसङ्गात् ॥ २५२ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न हि वाजिनयागादयः कर्त्तव्याः । किं तर्हि प्रहृत्य तृणं तेन चरतीत्यत्रैव । ननु प्रासङ्गिकत्वादनुत्कर्षे

इत्युक्तम् । अत्रोच्यते । अप्रसङ्गात् । न हि पाशुकान्यङ्गानि पुरोडाशेषु प्रसज्यन्ते । कुतः । साधारणत्वात्तन्त्रस्य । साधारणं हि तन्त्रमुभयोरपि सोमतन्त्रमध्य आम्नानात् । तत्र न ज्ञायते किं पाशुकं तन्त्रं पुरोडाशेषु प्रसज्यते पौरोडाशिकं वा पशाविति । न च परस्परतो ऽनयोरङ्गाङ्गिभावः । यथा पशोः पशुपुरोडाशस्य च । उभयोरपि हि प्रकरणात्सोमाङ्गतेति । तस्मात्तत्र साधारण्यात्साधारणानामेवानुयाजानामुत्कर्ष इति । यत्तूक्तम् । पश्वाज्यग्रहणमाचार्येण न तत्पश्वर्थतयैव सपाशुकचातुर्मास्यन्यायेन । सहत्वात्पशुतन्त्रस्य । साधारण्येपि सति तत्तन्त्राभ्युपगमात् पश्वाज्यग्रहणमित्युक्तम् । तस्मात्स्वकाल एव वाजिनयागादयो नेहेति । अपि च व्यूहने पशुदेवतायाः सवनीयदेवतानां च युगपदभिधानं दृश्यते । अग्नेर्वनस्पते रिन्द्रस्य वसुमते रुद्रवत इत्येवमादि । तच्च तन्त्रस्य साधारण्य उपपद्यते । इतरथा प्रति सवनं सवनीयेषु परिसमाप्यमानेषु युगपदुच्चारणं न साधारणं । भवति च तस्मादपि साधारणं तन्त्रम् । ननु वसुमदादिगुणक इन्द्रोभिधीयते । न च सवनीयेष्वेतद्गुणत्वमत्रोच्यते । वचनसामर्थ्यात् । सवनीयनिर्वापे हरिवदादिगुणक इन्द्रः प्रातः प्रातः सवस्येन्द्राय पुरोडाशानामिति च निर्गुणोयागे । व्यूहने तु वसुमदादिगुणक इति । नास्तिवचनस्यातिभारः । व्यूहनं हि प्रकृत्य वचनं भवति । अग्नेर्वनस्पतेरिन्द्रस्य वसुमत इत्येवमादि ॥ २५२ ॥

होतृचमसेन सोमं भक्षयतः ॥ २५३ ॥

द्विवचनोपदेशात् प्रतिप्रस्थाता च ॥ २५३ ॥

हिन्व मे गात्राणि हरिवः शिवोमे सप्तर्षीनुपतिष्ठस्वोर्द्ध्व मे नाभेः सीद मा मेषाङ्नाभिमतिगा इति गात्राणि सꣳस्पृशन्ते ॥ २५४ ॥

भक्षणोत्तरकालं सर्वभक्षेषु । होतृचमसे च शुक्रशेषस्य होमाभिषवनिमित्तमध्वर्योर्भक्षणम् । मन्थिशेषस्य च प्रतिप्रस्थातुः । शुक्रामन्थिनोर्होतृचमस्य च वषट्कारनिमित्तम् । होतुस्तन्त्रेण भक्ष-

णम् । पुनर्ब्रह्मोद्गातृयजमानचमसेषु होतुर्वषट्कारनिमित्तो भक्षः । इतरेषां समाख्यानिमित्तम् । प्रशास्त्रादिष्वप्येवम् । विशेषस्त्वध्वर्युरत्र प्रष्टव्यः । स च पश्चात्पश्चात्कालीनत्वात् । पुनर्होताहोतृचमसे समाख्यानिमित्तं भक्षयत्यध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ पृष्ट्वा । ततः पुनरभ्युन्नीतेषु अध्वर्युर्होमाभिषवनिमित्तं भक्षयेत्प्रशास्त्रादयश्च वषट्कारसमाख्यानिमित्तं तन्त्रेण । प्रस्थितयागनिमित्तं तु होता साक्षिभूतः अत्र प्रष्टव्य एव ॥ २५४ ॥

आप्यायस्वेति द्वाभ्यां चमसानालभन्ते ॥२५५॥

चमसिनः ॥ २५५ ॥

सोमं वा सिञ्चन्ति मन्त्रेणासम्भवात् ॥२५६॥

आप्यायनस्य । वाशब्दोवधारणे । पूर्वमाशङ्कितमुपसत्स्वालम्भमात्रेणाप्यायनस्य दृष्टत्वात् ॥ २५६ ॥

असर्वभक्षास्तान् ॥ २५७ ॥

आप्याय्य ॥ २५७ ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षन्निदधाति चमसानधः ॥ २५८ ॥

पश्चादक्षमित्यक्षस्य पश्चात् अधश्च नोपरिष्टादिति ॥ २५८ ॥

ते नाराशंसा आ वैश्वदेवात् ॥ २५९ ॥

तेषामावैश्वदेवात् नाराशंसा इति संज्ञा संव्यवहारार्था । अथ यदि नाराशंसेषु सन्न इत्येवमाद्यर्था ॥ २५९ ॥

पुरोडाशशकलमादाय समुपहूताःस्म इत्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥ २६० ॥

अच्छावाकायैनत्प्रयच्छन्नाहाच्छावाक वदस्व यत्ते वाद्यमिति ॥ २६१ ॥

घतादिति सकलम् ॥ २६१ ॥

उपो अस्मानिति ब्रुवति होतारमाहोपहवमयं ब्राह्मण इच्छते तं होतरुपह्वयस्वेति ॥२६२॥

उपो अस्मानीति ब्रुवत्यच्छावाके होतारमाहोपहवमयं ब्राह्मण इच्छते तं होतरुपह्वयस्वेत्येवम् ॥ २६२ ॥

उपहूत उन्नीयमानायानुवाचयति ॥ २६३ ॥

उपहूत होत्रा उन्नीयमानायानुवाचनं कारयत्युन्नेता ॥ २६३ ॥

अच्छावाकचमसमुन्नयति होत्रा चमसवत्सर्वम् ॥ २६४ ॥

होत्राः प्रशास्त्रादय । तेषां च चमसानां यथोन्नयनं द्रोणकलशात्कृतं तद्वत् । सर्वग्रहणाच्च तृपन्त्विवति जपो लभ्यते ॥ २६४ ॥

आनिधानात्कृत्वा ॥ २६५ ॥

अच्छावाकचमसम् ॥ २६५ ॥

पूर्वश्चाग्नीध्रादतः ॥ २६६ ॥

अग्नीध्र स सात्वपूर्वो भवत्यतः परमच्छावाकचमसः ॥ २६६॥

आग्नीध्रे हविर्यज्ञर्त्विज इडां प्राश्नन्ति ॥२६७॥

ऋत्विग्ग्रहणं यजमानव्युदासार्थम् । हविर्यज्ञग्रहणं च शेषर्त्विजामिति ॥ २६७ ॥

पत्नी चान्यच्छालायाम् ॥२६८ ॥

पत्नी चान्यदोदनादि शालायां भक्षयति ॥ २६८ ॥

उपविष्टेच्छावाके ॥ २६९ ॥

ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोसि मधवे त्वेति द्वादश प्रतिमन्त्रम् ॥ २७० ॥

चरत इति द्विवचनोपदेशात् प्रतिप्रस्थाता च । द्रोणकलशादिति नियमो वचनात् । द्वादशग्रहणाच्च द्वादशानामुत्तमयोर्योगपद्यम् न तु त्रयोदशस्य । मधवे त्वेत्येवमादिभिर्मन्त्रैःप्रतिमन्त्रम् । मधवे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णाति मधवाय त्वेति प्रतिप्रस्थाता ॥ २७० ॥.

अध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः ॥ २७१ ॥

उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुः ॥२७२ ॥

मन्त्रः ॥ २७२ ॥

युगपत्प्रथमौ गृह्णीत उत्तमौ च व्यत्यासं मध्ये प्रचरणं च सर्वेषाम् ॥ २७३ ॥

व्यत्यासेन ॥ २७३ ॥

निष्क्रामत्येकः प्रविशतीतरः ॥ २७४ ॥

हविर्धानात् । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ॥ २७४ ॥

उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातापरकालत्वात् ॥२७५॥

तयोश्चोत्तरः प्रतिप्रस्थाता भवति देशतः कालतश्चापरकालत्वात् ॥ २७५ ॥

उभयतोध्वर्युं पात्रेण परिप्रगृह्णाति ॥ २७६ ॥

प्रतिप्रस्थाता प्रविशन्तं निष्क्रामन्तं च ॥ २७६ ॥

सर्वहुतः प्रागुत्तमाभ्याम् ॥ २७७ ॥

उत्तमग्रहयोः पूर्वे सर्वहुताः कर्त्तव्याः ॥ २७७ ॥

ऋतुनेति षट् प्रेष्यतः ॥ २७८ ॥

ऋतुना प्रेष्येत्येवं षट्सु प्रैषः ॥ २७८ ॥

ऋतुभिरिति चतुरः पात्रमुखे विपर्यस्य ॥२७९॥

ऋतुभिः प्रेष्येत्येवं चतुः प्रेष्यति । पात्रमुखविपर्यासेन च ग्रहणं होमश्च ॥ २७९ ॥

षड्वदुत्तमौ ॥ २८० ॥

उत्तमौ तु षट्वद्भवतः । पात्रमुखविपर्यासेन प्रेषणेन च ॥ २८० ॥

यजमानः प्रेषितो होतरेतद्यजेति ब्रूयात् ॥२८१॥

गृहपते यजेत्येवं प्रेषितो यजमानो होतरेतद्यजेति ब्रूयात् । ततश्च होतुस्तद्याज्यापाठः ॥ २८१ ॥

अध्वर्यू च ॥ २८२ ॥

प्रेषितौ सन्तावेवमेवाहतुर्होतरेतद्यजेति । एक एवाहेत्यपरं । परार्थत्वात् ॥ २८२ ॥

त्रयोदशं गृह्णीयादिच्छन्नुपयामगृहीतोस्यꣳ हसस्पतये त्वेति ॥ २८३ ॥

अनेन मन्त्रेण । यदि त्रयोदशं गृह्णीयादिति विकल्पः ॥ २८३ ॥
तं च—

प्रतिप्रस्थातारमनुजुहोति ॥ २८४ ॥

अध्वर्युः ॥ २८४ ॥

अन्यतरस्मिञ्छेषौ कृत्वा वशिनैन्द्राग्नं गृह्णाति प्रतिप्रस्थातेन्द्राग्नी इति ॥ २८५ ॥

अन्यतरस्मिन्पात्रे ग्रहणशेषौ कृत्वा वशिना रिक्तेन पात्रेणैन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति प्रतिप्रस्थातेन्द्राग्नी इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २८५ ॥

आहरति भक्षं होतृपोतृनेष्ट्रग्नीद्ब्राह्मणा-
च्छंसिप्रशास्तृभ्यः ॥ २८६ ॥

यो यस्य वषट् कर्त्ता स तेन सह भक्षयेत् । उपहवप्रार्थनं तु साधारणयात्सर्वेभ्यः ॥ २८६ ॥

विपर्यस्य पात्रं होतृपोतृनेष्ट्रच्छावाकानाम् ॥२८७॥

भक्षाहरणम् । भक्षाहरणान्नानाच्चासर्वहुतत्वम् । अतश्च विकल्पः । सर्वहुताः प्रागुत्तमाभ्यामसर्वहुतावेति ॥ २८७ ॥

होतरेतद्यजेत्यत्र चिन्त्यते । किं याज्यामात्रमपनीतम् उत वषट्कारोपीति । किं चातः । यदि याज्यामात्रपपनीतं यजमानस्यैव वषट्कारो भक्षश्च । अथोभयं ततो होतुरेव भक्षः । किं तावत्प्राप्तम्—

यावदुक्तं होतुर्यजमानयोगाद्वरणवत् ॥२८८॥

होतरेतद्यजेत्यनेन याज्यामात्रमपनीयते न वषट्कारः । कुत एतत् । यजमानयोगाद्वरणवत् । यथा वरणं यजमानयोगि एवं वषट्कारोपि । वषट्कारायैव हि वरणम् । अतो यजमानस्यैव वषट्कारः । तन्निमित्तं च भक्षणम् । अथवा वरणवदिति मतुब्लयम् । एवं वरणवद्वषट्करणं भवतीति ॥ २८८ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

कारणाद्वा होतृभक्षः ॥ २८९ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । होतुर्वा भक्षो भवति । किं कारणम् । वषट्कारनिमित्तत्वाद्भक्षस्य । होतरेतद्यजेत्यनेन न याज्यामात्रमपनीयते किं तर्हि वषट्कारोपि । एवमेव हि होत्रा दृष्टं भवति । अपि श्रूयते याज्यायाः अनवानं वषट्करोतीति । तस्मादुभमपनीयते याज्या वषट्कारश्च तन्निमित्तश्च भक्ष इति ॥ २८९ ॥

यदुक्तं वरणवदिति । अत्रोच्यते—

अप्राप्तेर्वरणम् ॥ २९० ॥

वरणं भक्षप्राप्तेर्न निमित्तं भवति । वषट्कारनिमित्तता हि भक्षस्योक्ता । विभक्तिव्यत्ययेन वा सूत्रं व्याख्येयम् । वरणादप्राप्तिर्भक्षस्य ॥ २९० ॥

विपर्यस्य पात्र॑ होतुर्हि भक्षणम् ॥ २९१ ॥

होतरेतद्यजेत्यनयोर्ग्रहयोः ॥ २९१ ॥

तावद्वा सर्वहुतत्वात्पूर्वेषाम् ॥ २९२ ॥

तावदेव वा भक्षणं भवति यतोऽन्ये सर्व हुता इति ॥ २९२ ॥

निर्हृत्य पात्र॑ होतुः पुरस्तात्प्राङास्ते ॥ २९३ ॥

मार्जालीये प्रक्षाल्य पात्र॑ होतुः पुरस्तात्प्राङुपविशत्यध्वर्युः ॥ २९३ ॥

अभिहुतः शो॑सावेत्यावृत्योथामोदैवेति प्रतिगृणाति प्रणवावसानयोः ॥ २९४ ॥

शो॑सावेत्यनेन होत्राहूताध्वर्युराहूत्योथामोदैवेति प्रतिगृणाति ऋचः प्रणवे ऽवसाने च ॥ २९४ ॥

ओमिति वा ॥ २९५ ॥

प्रतिगृणाति ॥ २९५ ॥

शस्त्रान्ते नित्यम् ॥ २९६ ॥

ओमिति प्रतिगरः ॥ २९६ ॥

वागन्तो वा पूर्वः ॥ २९७ ॥

पूर्वः प्रतिगरो वागन्तो वा भवति । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ २९७

ऐन्द्राग्नमादायाश्राव्याहोक्थशा यज सोमस्येति ॥ २९८ ॥

ऐन्द्राग्नं ग्रहमादायाश्राव्याहोक्थशा यजं सोमस्येति प्रेष्यति ॥ २९८ ॥

एष प्रैषः सशस्त्राणाम् ॥ २९९ ॥

ग्रहाणामेष प्रैषो भवति ॥ २९९ ॥

नाराशंसानां च कम्पनं हूयमाने ॥ ३०० ॥

नाराशंसचमसानां च कम्पनं हूयमाने सशस्त्रे ॥ ३०० ॥

निहितेषु चेद्धोमः सशस्त्रस्य ॥ ३०१ ॥

अपरेणोत्तरवेदिं निहिताः निहिता उच्यन्ते । तेषु चेत्सशस्त्रस्य-स्य होमः तदाचमसानामपि होमो भवति ॥ ३०१ ॥

भक्षप्रभृत्यानिधानात्कृत्वा वैश्वदेवं गृह्णाति ॥ ३०२ ॥

ऐन्द्राग्नस्य भक्षप्रभृत्यापात्रनिधानात्कृत्वा वैश्वदेवं गृह्णाति ॥ ३०२ ॥

शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे वोमास इति ॥ ३०३ ॥

वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति द्रोणकलशाच्छुक्रपात्रेणान्वारम्भे कृते षा ओमास इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३०३ ॥

शुक्रं पूतभृत्यासिच्य द्रोणकशपवित्र-योजनम् ॥ ३०४ ॥

शुक्रस्य पूतभृत्यासेकं कृत्वा द्रोणकलशपवित्रयोः स्वस्थाने योजनं क्रियते ॥ ३०४ ॥

पशुपुरोडाशप्रथमान्त्सवनीयान्निर्वपति पय-स्यावर्जम् ॥ ३०५ ॥

प्रतिसवनं हि सवनीयाः पुरोडाशाः श्रूयन्त इति । पयस्यावर्जमिति । कुतः । प्रातःसवन एवैषा मैत्रावरुणीपयस्यावक्लृप्ता भवति नेतरयोः सवनयोरिति ॥ ३०५ ॥

स्तोत्रमुपाकरोति तृणाभ्यां ग्रहमुपस्पृश्योपावर्त्तध्वमिति ॥ ३०६ ॥

तृणाभ्यां वैश्वदेवं ग्रहमुपस्पृश्य प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन्नुपावर्त्तध्वमित्यनेन मन्त्रेण स्तोत्रमुपाकरोति ॥ ३०६ ॥

एवं धुर्येषु सर्वत्र ॥ ३०७ ॥

धुर्याणि चावृत्तिस्तोत्राण्युच्यन्ते । पवमानेषु त्वनावृत्त्या स्तुत्यभिनिर्वृत्तिः स्तुतमनुशंसतीति । ततो वैश्वदेवस्य शस्त्रम् । पुनस्तस्यैव यागकाले नाराशंसानां कल्पनम् ॥ ३०७ ॥

सर्वभक्षाश्चमसाः ॥ ३०८ ॥

मार्जालीये पात्रप्रक्षालनम् ॥ ३०९ ॥

ग्रहपात्रस्य चमसानां च ॥ ३०९ ॥

उक्थ्यं विगृह्णाति त्रैधं देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्यः ॥ ३१० ॥

त्रैधमुक्थ्यं विगृह्णाति देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्यः प्रशास्त्रादिभ्यः ॥ ३१० ॥

मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशास्त्रे ॥ ३११ ॥

विगृह्णाति वेति विकल्पः । तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ ३११ ॥

तूष्णीं सादनम् ॥ ३१२ ॥

न योनौ सादयेदिति वचनात् ॥ ३१२ ॥

स्तोत्रमुपाकरोति ॥ ३१३ ॥

स्तोत्रावसरविधिरस्येदमुक्तम् । विधिस्तु पूर्वमेवोक्तः ॥३१३॥

उक्थशा यज सोमानामिति प्रैषोनाराशं-
सेषु ॥ ३१४ ॥

अनाराशंसेषु चमसेषु । इह चानाराशंसाश्चमसाः ॥ ३१४ ॥

यस्य त्रिग्रहस्तस्य प्रथमं चमसमुन्नयति ॥ ३१५ ॥

अस्यानव्यवस्थितमेव । इह च प्रशास्तुर्विग्रह प्रथमः॥ ३१५ ॥

ग्रहशेषं चास्मिन्नासिञ्चति ॥ ३१६ ॥

हुत्वा ग्रहम् । तच्छेषं चमस आसिञ्चति । तदुह चरकाध्वर्यं-
वो विगृह्णन्त्यस्येतन्नोपदिष्टमाचार्येण ॥ ३१६ ॥

एवं प्रतिस्थातोत्तराभ्याम् ॥ ३१७ ॥

विग्रहाभ्यां प्रचरति ॥ ३१७ ॥
क्रियांस्तु विशेषः—

इन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्राग्निभ्यां
त्वेत्यच्छावाकाय ॥ ३१८ ॥

प्रतिविग्रहं च पात्रप्रक्षालानान्तं कर्म। प्रागच्छावाकविग्रहात् । केचित्पशुविशसनमिच्छन्ति । स प्रातः सवन आलब्ध आ तृतीय-सवनाच्छ्रप्यमाणा उपशेतेति वचनात् । तन्नेति सम्प्रदायः । प्रकृतौ हि पशुपुरोडाशान्ते विशासनमाम्नातम् । पुरोडाशेन प्रचर्याथ पशुं विशास्तीति । इह चालङ्करणादय उत्कृष्टा माध्यन्दिने हि सवने ते-षामाम्नातं पुरोडाशां३ अलङ्कुर्विति । इह प्रागलङ्करणात् ये पदा-र्थाः तदन्ते पशुविशसनस्य युक्तरूपतेति ॥ ३१८ ॥

प्रागच्छावाकविग्रहात्सोमोपावहरणम् ॥ ३१९ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ ३१९ ॥

वसतीवर्यर्धं चासिञ्चत्याधवनीये विश्वे

देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मिन् द्वितीये सवने न जह्युरायुष्मन्तः प्रियमेषां वदन्तो वयं देवानाꣳ सुमतौ स्यामेति ॥ ३२० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३२० ॥

एकधनार्धं च ॥ ३२१ ॥

चशब्दादनेनैव मन्त्रेणाधवनीय एवासिञ्चति ॥ ३२१ ॥

चरिते सर्वैः प्रशास्तः प्रसुहीति ब्रूयात् ॥ ३२२ ॥

स सर्वैर्ग्रहैश्चरितैः प्रशास्तः प्रसुहीति ब्रूयात् ॥ ३२२ ॥

प्रसृतानाꣳसर्पणम् ॥ ३२३ ॥

प्रसृतानाꣳ सर्पणमिति ॥ ३२३ ॥

इति कर्कोपाध्यायकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये
नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

सर्पणादि माध्यन्दिनम् ॥ १ ॥

सर्पणमादौ कृत्वा माध्यन्दिनं सवनं प्रतिपत्तव्यम् । किमर्थमिदमुच्यते । ये माध्यन्दिनगता विशेषास्तेऽत्र यथा प्रवर्तिष्यन्त इति ॥ १ ॥

होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छत्युष्णीषं ग्रावस्तुते ॥ २ ॥

उष्णीषश्च शिरोवेष्टनार्थं वासोभिधीयते तद्ग्रावस्तुते प्रयच्छति ॥ २ ॥

अद्र्यादानप्रभृतित्रिपर्यायानभिषवान्करोति ॥ ३ ॥

यथा प्रातः सवनेभिहिताः ॥ ३ ॥

अत्र विशेषमाह—

आत्तमभिंमिमीते ॥ ४ ॥

य आत्तो ग्रावा तमभिसोमं मिमीते प्रक्षिपति ॥ ४ ॥

कुत एतत्—

उपांशुसवनस्यानिङ्गनश्रुतेः ॥ ५ ॥

उपांशुसवनोपांशुपात्राणां अनिङ्गनमचालनं श्रूयते । तानि ह्या अनिङ्गयमानानि शेरे आ तृतीयसवनादिति । न चाचाल्यमाने तस्मिन्नधिषवणे सोममानं शक्यते कर्तुमिति ॥ ५ ॥

इहा३ इहा३ इति प्रथमः पर्यायः ॥ ६ ॥

अभिषवस्य ॥ ६ ॥

अविलम्बितो द्वितीयस्तूर्णस्तृतीयः ॥ ७ ॥

अविलम्बितग्रहणाच्च प्रथमो विलम्बितः । स चायं वृत्तिधर्मः । वृत्तिधर्मोह्यते विलम्बितादयः । तथा चाह अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम् । शिष्याणां तु हितार्थाय कुर्याद्वृत्तिं विलम्बितामिति । प्रयोजनमविलम्बिततूर्णयोर्मात्रालोपो न भवति । इहा इहा इति च वीप्सोपदेशात् प्रतिप्रहारमभ्यासः । अत्र च केचिन्मन्त्रान्तरोपदेशात् मा भेरित्यस्याप्रवृत्तिमिच्छन्ति । नेत्युपाध्यायपादाः । येन पूर्वमन्त्रमबाधमानस्यापीहेत्यस्य निवेशो भवत्येव ॥ ७ ॥

अविलम्बितस्थान उत्तमे बृहद्बृहदिति ॥ ८ ॥

उत्तमेभिषवे अविलम्बितपर्यायस्य स्थाने बृहद्बृहदिति प्रयोगः शाखान्तरात् ॥ ८ ॥

अर्धं वाविशेषोपदेशात् ॥ ९ ॥

अभिषवार्धं वा बृहद्बृहदित्यनेन कर्तव्यम् । कुत एतदविशेषोपदेशात् । अविशेषेण हि माध्यन्दिनानां पठ्यते इहा३ इहा३ इत्यभिषुणोतीन्द्रमेवैनदाच्यावयति । बृहद्बृहदितीन्द्रमेवैतदाच्यावयतीति । यद्येवमविशेषात् विशेषो बलवानिति विशेषाङ्गीकरणमेव युक्तरूपम् । तस्मादविलम्बितस्थानं उत्तमे बृहद्बृहदित्येवसिद्धान्तः । अविशेषोपदेशस्तु यथाप्राप्तस्यानुवादकः ॥ ९ ॥

शुक्रप्रभृतिचतुर्णां ग्रहणम् ॥ १० ॥

ग्रहाणाम् ॥ १० ॥

आग्रयणः स्वतृतीयाभ्यो धाराभ्यः ॥ ११ ॥

गृह्णाति । धाराद्वयमस्त्येव आग्रयणं तु प्रतिप्रस्थाता आसिञ्चति ॥ ११ ॥

प्रागुक्थ्यान्मरुत्वतीयमृतुपात्रेणेन्द्रमरुत्वत इति ॥ १२ ॥

गृह्णाति ॥ १२ ॥

उत्तरमेके ॥ १३ ॥

मरुत्वतीयं गृह्णन्ति । यदा त्वन्तराग्रयणोक्थ्यो षोडशी गृह्यते तदा मरुत्वतीयो मुष्टिग्रहः । धारां हि प्रकृत्योच्यते माध्यन्दिने च पञ्च प्रथमानिति ॥ १३ ॥

समन्वारब्धानिष्क्रमणादि करोत्यग्नीदग्नीनिति प्रैषात् ॥ १४ ॥

प्रातः सवनिकमात्रोपदेशात् अतिदिष्टम् ॥ १४ ॥

सदसि पवमानोपाकरणम् ॥ १५ ॥

भवति ॥ १५ ॥

अहर्गणे च सर्वत्र प्रायणीयोदयनीयवर्जम् ॥ १६ ॥

अहर्गणे च सदसि पवमानोपाकरणं भवति । सर्वत्र ग्रहणात् सर्वपवमानेषूपाकरणं सदसि भवति । ततश्च बहिष्पवमानमपि अहर्गणे सदस्येव भवति । प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वा ॥ १६ ॥

पशुनेहीत्यपकृष्य दधिघर्माय दध्याहर दक्षिणा उपावर्त्तयेति प्रैषोपचयः ॥ १७ ॥

अग्नीदग्नीनिति प्रैषे पशुनेहीत्येतदपकृष्य दधिघर्माय दध्याहर दक्षिणा उपावर्त्तयेति प्रैषोपचयो भवति ॥ १७ ॥

सप्रवर्ग्ये दधिघर्मः ॥ १८ ॥

ततश्चाप्रवर्ग्ये दधिघर्माय दध्याहरेति न भवति ॥ १८ ॥

उपविश्य सदसः पुरस्तात्सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां ग्रहणं यथोक्तम् ॥ १९ ॥

सदसः पुरस्तादग्निहोत्रहवण्यां सपवित्रायां दधिघर्मस्य ग्रहणम् । यथोक्तग्रहणं च मन्त्रप्रवृत्त्यर्थम् । अवान्तरसामान्याच्च सपवित्रता शाखापवित्रेण ॥ १९ ॥

होतर्वदस्व यत्ते वाद्यमित्याह वाद्यान्ते श्रातः हविरित्युत्तिष्ठन्नाह ॥ २० ॥

होतुर्यद्वाद्यं तदन्ते श्रातः हविरित्युत्तिष्ठन्नाह ॥ २० ॥

दधिघर्मस्य यजेति प्रेष्यति ॥ २१ ॥

अत्र चोदकपरिप्राप्तेन्द्रं दधि घर्मस्य यजेति प्रैषः ॥ २१ ॥

हुतशेषं घर्मर्त्विजः सयजमानाः समुपहावं भक्षयन्ति यथोक्तम् ॥ २२ ॥

हुतशेषग्रहणाच्च स्रुच्यः शेषः । तथा च श्रूयते अनुवषट्कृत आहरति भक्षमिति । घर्मर्त्विग्ग्रहणं चेतरर्त्विग्व्युदासार्थम् । समुपहवमित्युपहूयोपहूय भक्षणम् । यथोक्तग्रहणं च मन्त्रप्रवृत्त्यर्थम् ॥ २२ ॥

१प्राणभक्षं वादीक्षिताः ॥ २३ ॥

कुर्वन्ति । वाशब्दो विकल्पार्थः । दीक्षितास्तु नियोगतः प्रत्यक्षभक्षमिति ॥ २३ ॥

पशुपुरोडाशेन प्रचर्य पुरोडाशादि करोत्याधिष्ण्यनिधानात् ॥ २४ ॥

पशुपुरोडाशेन भागपरिहरणान्तेन प्रचर्य सवनीपुरोडाशादि करोत्या धिष्ण्यनिधानान्तम् । तत्प्रैषे तूक्तो विशेषः ॥ २४ ॥

उन्नीयमानेभ्यश्चानुवाचनभृत्या चमसनि-

---

१ प्राणेन भक्षः प्राणभक्षः, नासिकयाऽवघ्राणमित्यर्थः ।

धानात् ॥ २५ ॥

चशब्दात्करोति ॥ २५ ॥

दशसून्नयति ॥ २६ ॥

चमसेषु ॥ २६ ॥

माध्यन्दिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्य शुक्रवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥ २७ ॥

प्रस्थितप्रैषः ॥ २७ ॥

मन्थीवत इति वा मधुश्चुतस्थाने ॥ २८ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ २८ ॥

इडां भक्षयित्वा शालाद्वार्ये दाक्षिणहोमः वासःप्रबद्धं हिरण्यं हवन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति ॥ २९ ॥

शालाद्वार्यग्रहणमाहवनीयव्युदासार्थम् । दक्षिणा सम्बन्धश्च होमो दाक्षिणहोमः । दक्षिणा च ऋतुदक्षिणोच्यते नात्रेयादीनां । उपचारवृत्तो हि तत्र दक्षिणा शब्दः । वाससि बद्ध्वा हिरण्यं हवन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति जुहोति ॥ २९ ॥

चित्रं देवानामिति द्वितीयाम् ॥ ३० ॥

आहुतिं जुहोति । द्वितीयग्रहणाच्चतुर्गृहीतं सहिरण्यता च प्राप्यते ॥ ३० ॥

आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेति ॥ ३१ ॥

जुहोतीत्यनुवर्त्तते । अत्र हिरण्यचतुर्गृहीते न स्तोऽनुपदेशात् ॥ ३१ ॥

अयज्ञ इत्यपरामश्वं चेद्युक्तं दद्यादयुक्तं वा ॥ ३२ ॥

अथ यद्यश्वं युक्तं वायुक्तं वाद्वास्यन्स्यादथ द्वितीयां जुहुयाद्यद्यु न नाद्रियेतेति वचनात् । यद्यपि दक्षिणायोगेन न युक्तोश्वः अथाप्ययुक्तोऽङ्गदक्षिणा भवति तथापि होतव्या । यथा शताश्वरथमध्वर्यवे ददातीति । तत्र चाश्वाहुतेरपकर्षः दाम्यग्निति वचनात् । ननु चेह श्रूयते चतस्रो वै दक्षिणा हिरण्यं गौर्वासोऽश्व इत्यश्वानियमाश्चेच्छब्दो यद्यर्थः । एवं चेद्विकल्पर्थो भविष्यति । यथा उल्मुक उदूहत्यनुयाजाश्चेदिति ॥ ३२ ॥

वासोहिरण्ये ददाति ॥ ३३ ॥

दक्षिणाम् ॥ ३३ ॥

सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा बहिर्वेदितिष्ठतीर्दक्षिणतो रूपेण व इति ॥ ३४ ॥

दृष्टार्थत्वात्प्रदेयहिरण्येन यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन् दक्षिणतो बहिर्वेदितिष्ठतीर्दक्षिणतो रूपेण व इत्यनेन मन्त्रेण । एतच्चाभिमन्त्रणं गवामृतस्य यथा प्रेतेति मन्त्रलिङ्गात् । अयं च मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ॥ ३४ ॥

गवां शतं द्वादशं वातिक्रामति ॥ ३५ ॥

तां शतेनैव दक्षयतीति वचनात् । द्वादशं तु शाखान्तरात् ॥ ३५ ॥

मन्थौदनतिलमाषाश्च ॥ ३६ ॥

चशब्दान्नीयन्ते । एते च पुरुषसंस्कारार्थाः न दीक्षणेति सम्प्रदायः । तथा च श्रूयते चतस्रो वै दक्षिणा हिरण्यं गौर्वासोऽश्व इति । दानं त्वेषां पुरुषसंस्काराय न दक्षिण्याय । मन्थौदनादिसंस्कृताः पुरुषाः कर्मानुष्ठास्यन्तीति । प्रयोजनं सत्त्रेषु प्रवर्त्तन्ते । एतेषामपि दक्षिणासम्बन्ध इत्यपरे ॥ ३६ ॥

अन्तरा शालासदसी दक्षिणेनाग्नीध्रं तीर्थेन ॥ ३७ ॥

गवादीनामतिक्रमणम् ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति वा ॥ ३८ ॥

न वेति विकल्पः ॥ ३८ ॥

आग्नीध्रादनु गच्छति सुन्वन् ॥ ३९ ॥

आग्नीध्रं यावद्यजमान अनुगच्छति गवादीन् ॥ ३९ ॥

प्रागनुवाचनाच्च ॥ ४० ॥

इन्द्राय मरुत्वतेनुब्रूहीत्यतः प्राक्सुन्वन्नेव प्रत्येतव्यः ॥ ४० ॥

सदो गच्छति वि स्वारिति ॥ ४१ ॥

प्रेक्षते यतस्त्र सदस्यैरिति सदस्यान् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनम् ॥ ४३ ॥

तच्च दक्षिणादानायाऽतश्च सत्त्रे न भवति । सदो गमनं तु भवत्येव ॥ ४३ ॥

उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इति ॥ ४४ ॥

उपविश्याग्नीध्रे हिरण्यमस्मै ददात्यस्माद्राता इत्यनेन मन्त्रेण । हिरण्यग्रहणं च दक्षिणाद्रव्योपलक्षणार्थम् । एवं हि श्रूयते तद्यदाग्नीध्रे प्रथमाय दक्षिणां नयन्तीति । समस्तानां च दक्षिणात्वं न हि-

रण्ययस्यैवेति ॥ ४४ ॥

आत्रेयाय चाग्नीध्रवत्सदसः पुरस्तादुपविष्टाय क आत्रेयं क आत्रेयमिति त्रिरुक्त्वा सकृच्छेषमहालेयमवालेयमकौद्रेयमशौभ्रेयमवामरथ्यमगौपवनमिति ॥ ४५ ॥

चशब्दादात्रेयाय च सदसः पुरस्तादुपविष्टाय हिरण्यं ददाति । आग्नीध्रवदिति मन्त्रो लभ्यते । इयांस्तु विशेषः । क आत्रेयं क आत्रेयमित्युक्त्वा ततो ददाति ॥ ४५ ॥

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति ॥ ४६ ॥

ऋत्विग्ग्रहणं चमसाध्वर्युव्युदासार्थम् ॥ ४६ ॥

पृथक् शतानि पुरुषभेदात् ॥ ४७ ॥

प्रत्यृत्विजं शतं शतं देयम् । कुत एतत् । ऋत्विग्भेदात् ॥ ४७ ॥

प्रतिविभागो वा कर्मप्राधान्यात् ॥ ४८ ॥

प्रतिविभागेन वा दानम् । कुत एतत् । कर्मप्राधान्यात् । कर्मप्रधाना हि दक्षिणा न सम्प्रदानप्रधाना, अतश्च प्रतिविभाग इति ॥ ४८ ॥

यथारम्भं द्वादशद्वादशाद्येभ्यः षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्र इतरेभ्यः ॥ ४९ ॥

ऋत्विजः प्रकृत्यैव हि श्रूयते । अर्धिनस्तृतीयिनः पादिन इति । यथारम्भमिति ब्रह्मादिभ्यो वक्ष्यमाणक्रमेण ॥ ४९ ॥

ब्रह्मोद्गातृहोतृभ्यः ॥ ५० ॥

अध्वर्युभ्यां च ॥ ५१ ॥

हविर्धान उपविष्टाभ्यां ददाति ॥ ५२ ॥

अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रतिगृह्णीतः ॥ ५३ ॥

द्विवचनोपदेशात् अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ॥ ५३ ॥

रुद्राय त्वेति गां बृहस्पतये त्वेति वासो यमाय त्वेत्यश्वम् ॥ ५४ ॥

प्रतिगृह्णीत इत्यनुवर्त्तते ॥ ५४ ॥

कोदादित्यन्यत् ॥ ५५ ॥

प्रतिगृह्णीतः । अन्यच्च दक्षिणाद्रव्यव्यतिरिक्तम् । एवं हि श्रूयते अथ यदन्यद्ददाति कामेनैव तद्ददातीदं मय्यमुत्रासदिति तत्प्रत्येति कोदादिति ॥ ५५ ॥

इच्छतो मन्त्रवचनम् ॥ ५६ ॥

प्रतिग्रहमन्त्रवचनमिच्छया ॥ ५६ ॥

प्रत्येत्य प्रस्तोतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकोन्नेतृग्रावस्तुत्सुब्रह्मण्येभ्यः ॥ ५७ ॥

हविर्धानात्प्रत्येत्य सदसि व्यवस्थितेभ्यो ददाति ॥ ५७ ॥

प्रसृप्तेभ्यश्चान्यत् ॥ ५८ ॥

प्रासर्पकेभ्यश्चान्यद्ददाति ॥ ५८ ॥

कण्वकश्यपयाचमानवर्जम् ॥ ५९ ॥

कण्वकश्यपौ गोत्रतः । याचमानः प्रार्थयिता । एतेभ्यो न देयम् ॥ ५९ ॥

ज्ञातये चाश्रोत्रियाय ॥ ६० ॥

न देयम् । श्रोत्रियाय तु ज्ञातयेपि दीयत एव ॥ ६० ॥

न रजतं दद्याद्बर्हिषि पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्तीति श्रुतेः ॥ ६१ ॥

बर्हिःशब्देन कर्मोपलक्ष्यते। तत्र रजतं न देयम् निन्दार्थवादात् ॥ ६१ ॥

पत्नी च ददाति ॥ ६२ ॥

दीयमानमनुजानाति। द्रव्यासाधारण्यात् ॥ ६२ ॥

सर्वेभ्यो दत्वा प्रतिहर्त्रे पश्चात् ॥ ६३ ॥

सर्वेभ्यः प्रतिषिद्धेभ्य इति केचित्। तन्न, प्रतिषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तस्मात्सर्वेभ्यो येभ्य एव दानमप्रतिषिद्धमिति। पश्चात्प्रतिहर्त्रे ददाति। प्रतिहर्त्रे उत्तमाय ददातीति वचनात् ॥ ६३ ॥

इन्द्राय मरुत्वते ऽनु वाचयति ॥ ६४ ॥

अथाहेन्द्राय मरुत्वते ऽनु ब्रूहीति इति वचनात् ॥ ६४ ॥

अदानमतः ॥ ६५ ॥

अतः परमदानम्। पूर्वं तु यावदिच्छं दानम् ॥ ६५ ॥

ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोसि मरुत्वतां त्वौजस इति ॥ ६६ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ६६ ॥

अध्वर्युमनु जुहोति ॥ ६७ ॥

एनं ग्रहं प्रतिप्रस्थाता ॥ ६७ ॥

सशस्त्रे त्वानुपूर्व्ययोगात् ॥ ६८ ॥

तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। सशस्त्रे मरुत्वतीये ऽध्वर्युमनु हूयते

प्रथमे, एवं मन्त्राणामानुपूर्व्ययोगः कृतो भवति ॥ ६८ ॥

तृतीयश्रुतेश्च ॥ ६९ ॥

तेभ्य एतं तृतीयं ग्रहमगृह्णीदुपयामगृहीतोसि मरुत्वतां त्वौ-
स इति । पूर्वं तु मुख्यत्वादध्यवसितं तच्चोक्तेन न्यायेनानुपपन्न-
माति ॥ ६९ ॥

वशिना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति ॥ ७० ॥

वशिना रिक्तेन पात्रेण मरुत्वतीयं गृह्णाति मरुत्वन्तमित्यनेन
मन्त्रेण । तच्च ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयं गृह्णातीति वचनात् ॥ ७० ॥

निर्हृते पात्रे होता शंसति ॥ ७१ ॥

पूर्वमरुत्वतीयस्य भक्षोत्तरकालं पात्रनिर्हरणे कृत इत्यर्थः ।
होता शंसतीति यदुक्तं भवति । होतुः पुरस्तात्प्राङ्ङास्त इति ।
लस्तोत्रो ह्ययं माध्यन्दिनेन पवमानेन ॥ ७१ ॥

जनिष्ठा उग्र इत्येतस्यां मदामोदैवेति प्रति
गरः सकृत् ॥ ७२ ॥

जनिष्ठा उग्र इत्यस्यामृचि पादशः शस्यमानायां यत्र क्वचन
देवे मदामादवेति सकृत्प्रतिगरः ॥ ७२ ॥

तत्स्थाने विकृतौ ॥ ७३ ॥

तस्याः स्थाने विकृतौ या भविष्यति तस्यामपि मदामोदैवेति
सकृत्प्रतिगरः ॥ ७३ ॥

आ निधानात्कृत्वा माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदे-
ववन्महां इन्द्र इति ॥ ७४ ॥

महामरुत्वतीयस्या पात्रनिधानात्कृत्वा माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदे-
ववदिति यदुक्तं भवति । शुक्रपात्रेणा द्रोणकलशादन्वारब्धे वेति

च। महाँ इन्द्र इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७४ ॥

शुक्रं पूतभृत्यासिच्य पृष्ठमुपाकृत्य प्रेष्यत्य-भिषोतारोभिषुणुतौलूखलानुद्वादयताग्नीदा-शिरं विनय सौम्यस्य वित्तादिति ॥ ७५ ॥

पूतभृति शुक्रासेकं कृत्वा पृष्ठस्तोत्रमुपाकृत्य प्रेष्यत्यभिषो-तारो ऽभिषुणुतेति। चत्वारः प्रैषार्थाः ॥ ७५ ॥

ऋजीषमिश्रमंशुमभिषुण्वन्ति यथाकथाचा नुदकम् ॥ ७६ ॥

उदकस्यानाम्नानात् ॥ ७६ ॥

आधवनीये करोति ॥ ७७ ॥

तत एव हि पावनं श्रूयत इति ॥ ७७ ॥

त्रिपर्यायान्वाभिषवोपदेशात् ॥ ७८ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। त्रिपर्यायान्वाभिषवान्करोति न यथा कथा च। अभिषोतारो ऽभिषुणुतेति ह्यभिषवोपदेशो भवति। स च यथा भूतो दृष्टस्तथा भूत एव कर्त्तव्य इति। उदकस्य त्वनाम्ना-तत्वादेवाभावः ॥ ७८ ॥

मानाभिमर्शनवर्जं कृतत्वात् ॥ ७९ ॥

मानाभिमर्शने तु कृतत्वादेव न क्रियेते ॥ ७९ ॥

पूतभृतिपावनं शुक्राभावात् ॥ ८० ॥

सोमस्य पावनं पूतभृति कर्त्तव्यम्। न ह्यत्र शुक्रो विद्यते अथैतन्निर्द्धाति शुक्रं यत्तृतीयसवनमिति ॥ ८० ॥

स्तूयमाने कुम्भे चर्जीषस्यावधानम् ॥ ८१ ॥

चशब्दात्पूतभृति च पावनम् ॥ ८१ ॥

सवनीया अपयस्याः ॥ ८२ ॥

प्रातः सवन एवैषामैत्रावरुणीपयस्यावक्लृप्ता भवति नेतरयोः सवनयोरिति ॥ ८२ ॥

सौम्यश्चरुर्वारुणाश्चैककपालोधिकौ ॥ ८३ ॥

अधिकग्रहणात्सवनीयैः सहत्वं गम्यते । ततश्चाग्नीध एव कर्तृत्वम् ॥ ८३ ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वोक्थ्यं विगृह्णाति

पूर्ववदिन्द्राय त्वेति सर्वेभ्यः ॥ ८४ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रादिपात्रप्रक्षालनान्तं कृत्वोक्थ्यं विगृह्णाति । पूर्ववदिति त्रेधम् । इन्द्रायत्वेति सर्वेभ्यः । इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेत्येव माध्यन्दिने सवन ऐन्द्रꣳ हि माध्यन्दिनꣳ सवनमिति ॥ ८४ ॥

वसतीवरीश्चासिञ्चतीदं तृतीयꣳ सवनं कवीनामृते न ये चमसमैरयन्त ते सौधन्वनाः स्वरानशानाः स्विष्टिं नोभि वसीयो नयन्त्विति ॥ ८५ ॥

अनेन मन्त्रेण । चशब्दात्प्रागच्छावाकविग्रहात् ॥ ८५ ॥

एकधनशेषं च ॥ ८६ ॥

चशब्दादनेनैव मन्त्रेणासिञ्चति ॥ ८६ ॥

प्रसूतान्तं भवति ॥ ८७ ॥

सर्पणस्योत्तरत्राभिधानात् ॥ ८७ ॥

एहि यजमानेत्याह हविर्धानं प्रविशन्त्यध्वर्यु-

यजमानप्रतिप्रस्थात्रग्नीदुन्नेतारः ॥ ८८ ॥

वचनसामर्थ्यात् । ते सम्प्रापद्यन्ते ऽध्वर्युश्च यजमानश्चेत्ये-
वमादि ८८ ॥

पत्नी चापरेण ॥ ८९ ॥

द्वारेण । चशब्दात्प्रविशति ॥ ८९ ॥

अपिहितद्वार आदित्यस्पात्रमादाय स॒ं-
स्रवांश्चोपरिपूतभृतस्तत आदित्यग्रहं गृह्णाति
स॒ंस्रवेभ्यः कदा चनेति ॥ ९० ॥

अपिहितद्वारे हविर्धाने आदित्यपात्रं गृहीत्वा संस्रवांश्च
थ आदित्यस्थाल्यामासिक्ताः उपरि पूतभृताः संस्रवेभ्य आदित्य-
ग्रहं गृह्णाति कदा चनेत्यनेन मन्त्रेण । अपगृह्य पुनः कदा चनेति
द्वितीयग्रहणम् ॥ ९० ॥

दध्ना श्रीणात्येनं पश्चिमेन्ते मध्ये वा यज्ञो देवा-
नामिति ॥ ९१ ॥

एनं आदित्यग्रहं दध्ना श्रीणाति मध्ये पश्चिमे वान्ते यज्ञो
देवानामित्यनेन मन्त्रेण ॥ ९१ ॥

उपा॒ंशुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति॥ ९२॥

उपांशुसवनेन मिश्रयति ग्रहं विवस्वन्नादित्येति ॥ ९२ ॥

उपा॒ंशुसवनमुन्नेत्रे प्रयच्छत्यासृजग्रावण
इति चाह ॥ ९३ ॥

चशब्दात्प्रयच्छन्नासृज ग्रावण इत्याह ॥ ९३ ॥

आधवनीये चमसे वा सोमवति ग्राव्णो-
वधाय स्थाने निदधाति ॥ ९४ ॥

तानाधवनीये वा सृजति चमसे वा राजानमुन्नीयेति वचना-
त् । तत्स्थानं चाधिषवणयोरुपरि ॥ ९४ ॥

अपावृतद्वारे निष्क्रामतो ग्रहमपिधाय पाणि-
ना स्थाल्या वा ॥ ९५ ॥

अर्थप्राप्तत्वादपावरणमवाच्यमिति चेत् । वाच्यं च द्वयोरपि
यथा स्यात् । अथ प्राप्त्या ह्येकस्यापावरणं निष्क्रामत इति वचनो
पदेशात् । प्रतिप्रस्थाता द्वितीयः ॥ ९५ ॥

अन्वारब्ध आदित्येभ्योऽनु ब्रूहीत्याह
प्रैषानुवाचनयोरन्यतरस्मिन्नाह प्रियेभ्यः
प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्यो मह स्वसरस्य
पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति ॥ ९६ ॥

अथाहादित्येभ्योऽनु ब्रूहीत्यत्र सम्पश्येद्यदि कामयेताश्राव्यत्वे-
व सम्पश्येदादित्येभ्यः प्रेष्येत्येव मादि । अत्र केचित् ब्रूहीति प्रेष्येति
च क्रियापदयोरनन्तरमेव विशेषणपदोच्चारणं कुर्वन्ति । एवमेव
हि ब्राह्मणपाठः आदित्येभ्यः प्रेष्यति प्रियेभ्यः प्रियधामभ्य इति ।
नैतदेवमिति सम्प्रदायः । येन प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्य
इत्येवमादीनि देवताविशेषणानि । विशिष्टदेवतापदोत्तरकालं चानु
ब्रूहि प्रेष्येति च युक्तम् । इन्द्राय मरुत्वते ऽनु ब्रूहीति यथा, यथा च
देवाय सवित्रेऽनु ब्रूहीति । तस्मादुत्तरकालीनमेव क्रियापदमिति ।
यस्तु ब्राह्मणपाठः स विशेषेण पदविधानार्थो न क्रमार्थः ॥ ९६ ॥

हुत्वा प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति शेषौ ॥ ९७ ॥

ग्रहशेषं स्थालीशेषं च । अत एव स्थालीतः स शेषग्रहणं स-

शेषश्च ग्रहहोमः ॥ ९७ ॥

अत्र सर्पणमादित्यग्रहस्य प्राक्तृतीयसवनश्रुतेः ॥ ९८ ॥

अस्मिन्नवसरे सर्पणं भवति । तस्मादादित्यग्रहः प्राक्तृतीयसवनात् श्रूयते संस्थित एव माध्यन्दिने सवने पुरातृतीयसवनादेतमजुहवुरिति । सर्पणं च तृतीयसवनादि । ततोपि पुरास्य होमः । पुराशब्दश्चात्र प्राथम्यवाची माध्यन्दिनसवनस्य संस्थाश्रुतेः। संस्थित एव माध्यन्दिने सवन इति । न चान्यत्सवनान्तरमस्ति । तस्मात्पुरा तृतीयसवनात् प्रथमं तृतीयसवनादिति द्रष्टव्यम् । यच्च तुरीयादित्यसवनमिति तत्प्राक् सर्पणात् क्रियमाणस्योपचारवृत्त्या द्रष्टव्यम् । प्रयोजनं तृतीयसवनधर्म एवास्येति ॥ ९८ ॥

आग्रयणमादायासिञ्चति पवित्रेधिपूतभृतम्॥९९॥

आग्रयणं गृहीत्वा पूतभृत उपरिष्टात् पवित्र आसिञ्चति नेष्टा ॥ ९९ ॥

प्रतिप्रस्थाता च संस्रवौ ॥ १०० ॥

चशब्दादासिञ्चति ॥ १०० ॥

आधवनीयादुन्नेतोदञ्चनेन चमसेन वा ॥ १०१॥

आसिञ्चति । ततो धाराचतुष्टयम् ॥ १०१ ॥

तत आग्रयणं गृह्णाति ॥ १०२ ॥

तं चतसृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णातीति वचनात् ॥ १०२ ॥

उक्थ्यं चोत्तरेष्वेकया ॥ १०३ ॥

चशब्दादुक्थ्यं च गृह्णात्युत्तरेषु संस्थाविशेषेषु एकया धारया । सा चाधवनीयादुन्नेतृकर्तृका । निष्ठितत्वादितरासां धाराणाम् ॥ १०३ ॥

पूतभृत्या शिरमासिञ्चत्याशीर्मे ऊर्जमुत सु-
प्रजास्त्वमिषं दधातु द्रविण; सुवर्चसम् स-
ञ्जयन् क्षेत्राणि सहसाहमिन्द्र कृण्वानो
ऽन्यानधरान्त्सपत्नानिति ॥ १०४ ॥

दधि विनीतं यत्तदा शिरम् ॥ १०४ ॥

श्रदस्मै नर इत्येनमवेक्षते पत्नी ॥ १०५ ॥

पूतभृतम् ॥ १०५ ॥

समन्वारब्धनिष्क्रमणादि करोति माध्य-
न्दिनवत् ॥ १०६ ॥

इयांस्तु विशेषः । प्रतिप्रस्थातः ॥ १०६ ॥

पशौ संवदस्वेत्युपचयस्थाने ॥ १०७ ॥

प्रातः सवनप्रभृत्या संवादाच्छ्रुतेः ॥ १०८ ॥

श्रुतिग्रहणात्प्रतिज्ञोत्प्रेक्ष्यते । स प्रातः सवन आलब्ध आ तृतीयसवनात् श्रप्यमाण उपशेत इति ॥ १०८ ॥

शमितनुशासनप्रभृतीडान्तं कृत्वा पुरोडा-
शादि चेडाभक्षात् ॥ १०९ ॥

शमित्रानुशासनं निः प्रच्यावयतादित्येकम् । यत्वा पृच्छादिति द्वितीयम् । तत्प्रथममर्थात्प्रातः सवन एव गतम् । इह तु द्वितीयशमित्रनुशासनप्रभृति द्रष्टव्यम् । शमित्रानुशासनप्रभृतिपश्विडान्तं कृत्वा चशब्दात्पुरोडाशादि करोति आ इडाभक्षात् ॥ १०९ ॥

अत्रविशेषः—

चमसैरेव ॥ ११० ॥

अतिदेशसूत्रेण पुरोडाशादि सर्वं प्राप्तम्। तत्र शुक्रामन्थिप्रचारनिवृत्त्यर्थः चमसैरेवेत्येवकारकरणम् ॥ ११० ॥

होतृचमसं गृहीत्वाश्राव्याह तृतीयस्य सवनस्य ऋभुमतो विभुवतो वाजमतो बृहस्पतिमतो विश्वदेव्यावतस्तीव्रां३ आशीर्वत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येत्याशीर्वत इति शुक्रस्थाने ॥ १११ ॥

यत्र शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमिति तत्राशीर्वतोऽभ्युन्नयध्वमिति प्रयोगः ॥ १११ ॥

प्रागिडाभक्षाद्धविर्धाने यथास्वं चमसेषूपास्यन्ति पुरोडाशमात्रा अनुदकाः पिण्डपितृयज्ञवद्दानप्रभृतिप्रागवघ्राणात् ॥ ११२ ॥

इडाभक्षात् पूर्वं हविर्धाने यथास्वं चमसेषु पुरोडाशपात्रानुपक्षिपन्ति उदकवर्जं पिण्डपितृयज्ञवत् प्रागवघ्राणात् ॥ ११२ ॥

पितृशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् स्वपितृभ्यो दानप्राप्तौ इदमाह—

यजमानपितृभ्यो वा तस्य फलाधिकारात् ॥ ११३ ॥

वाशब्दः पक्ष व्यावृत्तौ। यजमानपितृभ्य एव दद्युर्न स्वपितृभ्यः। तदीयं च द्रव्यमत्र त्यज्यते यागावशिष्टं अतस्तत्पितृभ्य एव प्राप्नोति। येषां चर्त्विजां चमसा न विद्यन्ते। यथासन्नचमसेषु दद्युर्यथा नेष्टृचमसे ऽध्वर्यव[1] इति ॥ ११३ ॥

भक्षयित्वेडामुपा॒ꣳश्वन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण

---

१ अध्वर्यवश्चमसाध्वर्यव इत्यर्थः।

सावित्रग्रहणं वाममद्येति काले पात्नीव-
तमितरेण ॥ ११४ ॥

एवमेव हि श्रूयते । पात्नीवतं प्रकृत्य यदि सावित्रमुपांशुपात्रेण गृह्णीयादन्तर्यामपात्रेणैतं यदि सावित्रमन्तर्यामपात्रेण गृह्णीयादुपांशुपात्रेणैतमिति ॥ ११४ ॥

देवाय सवित्रे ऽनुवाचयति ॥ ११५ ॥

अथाह देवाय सवित्रे ऽनुब्रूहीति वचनात् ॥ ११५ ॥

अभक्षितेन महावैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतो-
सि सुशर्मासीति ॥ ११६ ॥

अभक्षितेनेति । तेनैव पात्रेण भक्षश्चात्र न भवति अभक्षितेनेति तत्प्रतिषेधात् ॥ ११६ ॥

होताशंसति ॥ ११७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते होतुः पुरस्तात्प्राङ्मुखास्त इति यदुक्तं भवति गतस्तांत्रोयमिति च ज्ञापनाय ॥ ११७ ॥

एकया च दशभिश्चेति शस्यमाने द्विदेव-
त्यानि प्रतिप्रस्थाता प्रक्षाल्य खरे निदधाति॥ ११८॥

एकया च दशभिश्चेत्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये शस्यमाने द्विदेवत्यपात्राणि प्रतिप्रस्थाता प्रक्षाल्य खरे निदधाति ॥ ११८ ॥

प्रयावा यज्ञैरित्येतासु मदामोदैवेति त्रिः
प्रतिगरः ॥ ११९ ॥

प्रयावा यज्ञैरित्येतासु यत्र क्वचन प्रदेशे शस्यमानासु मदामोदैवेत्यव्यवहितः त्रिः प्रतिगरो भवति । अव्यवहिते संख्या प्रवर्त्तते ॥ ११९ ॥

१स्वादुष्किलीयासु चेच्छन् ॥ १२० ॥

त्रिः प्रतिगृणाति ॥ १२० ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वा सौम्येन चरति ॥१२१॥

महावैश्वदेवस्य आ पात्रप्रक्षालनान्तं कृत्वा सौम्येन चरुणा प्रचरति ॥ १२१ ॥

आज्येनोभयतः परियजति ॥ १२२ ॥

अधस्ताच्चोपरिष्टाच्च ॥ १२२ ॥

अन्यतरतो वा ॥ १२३ ॥

वेति विकल्पः ॥ १२३ ॥

घृतस्य यजेत्याह घृतशब्दउपांशु॥ १२४ ॥

वचनादुपांशुद्रव्योच्चारणम् मन्त्रलिङ्गाच्चाग्नेर्देवतात्वम् घृताहवनो घृतपृष्ठो अग्निरिति । तस्य चोपांशुयाजविध्यन्तेनोपांशुत्वम् ॥ १२४ ॥

सौम्यस्य यजेति सौम्येन चरन् ॥ १२५ ॥

वचनाद्द्रव्योच्चारणम् । देवतापदोच्चारणं तु चोदकेनैव । उपरिष्टादपि च वैष्णवो घृतयागः । मन्त्रलिङ्गाद्वोरु विष्णोविक्रमस्वेति । अन्यतरश्चेति घृतयागो मन्त्रलिङ्गादेवाग्नावैष्णवो भवति॥१२५॥

यावदुक्तꣳ सौम्यस्य पुनर्ग्रहणात् ॥ १२६ ॥

सौम्यचरोर्यावदुक्तं भवति । शेषकार्याण्यपि न प्रवर्त्तन्ते । पुनर्ग्रहणं हि भवति । स आज्यस्योपस्तीर्य द्विश्चरोरवद्यत्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयत्याश्राव्याह सौम्यस्य यजेति वषट्कृते जुहोतीति । एवं च व्यूहने वचनात् सोमस्योच्चारणम् ॥ १२६ ॥

---

१ आग्निमारुतशस्त्रमध्ये स्वादुष्किलयानामिकाः काचनऋचः तास्वित्यर्थः ।

आज्यमासिच्योद्गाते सौम्यं प्रयच्छति चतुर्गृहीतं प्रचरण्याधिष्ण्येषु जुहोति यथान्युप्तं प्रभात्रयऊच्छालाकान्प्रदीप्य प्रदीप्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२७ ॥

चतुर्गृहीतं प्रचरण्या धिष्ण्येषु जुहुयात् येन क्रमेण न्युप्ताः प्रभावयं जुहोति न पुनर्गृह्णाति शालाकान्प्रदीप्य धिष्ण्येषु जुहोति विभूरसीत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । त्रिभिः शलाकाभिः शालाको भवेति । ते च प्रतिधिष्ण्यं त्रयस्त्रयो भवन्ति ॥ १२७ ॥

आग्नीध्रीये पुनः पश्चादिच्छन् ॥ १२८ ॥

जुहोति । तच्च तूष्णीं काण्वशाखापाठात् ॥ १२८ ॥

उपयामगृहीतोसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृह्णाति ॥ १२९ ॥

उपयामगृहीतोसि बृहस्पतिसुतस्येत्यनेन मन्त्रेण प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृह्णाति ॥ १२९ ॥

प्रचरणीशेषेण श्रीणात्येनमहं परस्तादिति ॥ १३० ॥

अथ यः प्रचरण्याꣳ सꣳस्रवः परिशिष्टो भवति तेनैनꣳ श्रीणातीति ॥ १३० ॥

अग्नीत्पात्नीवतस्य यजेत्याह ॥ १३१ ॥

एतावानेव प्रैष इति सम्प्रदायः ॥ १३१ ॥

अग्ना३इ पत्नीवान्नित्युत्तरार्धे जुहोति ॥ १३२ ॥

आहवनीयस्य ॥ १३२ ॥

प्रेष्यति चाग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीद नेष्टः पत्नी-

मुदानयोद्गात्रा संख्यापयोन्नेतर्हौतुश्चमसमनू-
न्नय सोमं मातिरीरिच इति ॥ १३३ ॥

प्रेष्यति चेति चशब्दादग्नीधे भक्षमाहृत्योपहवप्रत्युपहवौ करोति ततः प्रेष्यति । एवं हि श्रूयते आहरत्यध्वर्युरग्नीधे भक्षं स आहाध्वर्य उपमाह्वयस्वेति तन्न प्रत्युपह्वयेत को हि ह तस्य निरष्टस्य प्रत्युपहवस्तं वै प्रत्येवोपह्वयेत जुह्वत्यस्याग्नौ वषट्कुर्वन्ति तस्मात्प्रत्येवोपह्वयेताथ सम्प्रेष्यति तं होतुश्चमसमनून्नयेति। हौतृचमसग्रहणं सर्वचमसोपलक्षणार्थम् । सोमं मातिरीरिच इत्यतिरेकप्रतिषेधार्थम् ॥ १३३ ॥

प्रभावयेत्युक्थ्यादिषु ॥ १३४ ॥

प्रैषः तत्र हि सोमेनार्थः ॥ १३४ ॥

आग्नीध्रे भक्षणं वषट्कारोपह्वानाभ्याम् ॥ १३५ ॥

आग्नीध्रे पात्नीवतस्य भक्षणम् । तत्र स्थितेन हि वषट्कारः कृतः उपहवप्रत्युपहवौ च ॥ १३५ ॥

सपात्र आसीदति नेष्टुरुपस्थम् ॥ १३६ ॥

सह पात्रेणाग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीदति स बिभ्रदेवैतत्पात्रमग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीदेति वचनात् ॥ १३६ ॥

अत्र वा भक्षणं पात्रहरणसामर्थ्यात् ॥ १३७ ॥

अत्र वा भक्षणम्भवति यत्र नेष्टोपविष्टः । कुत एतत् । पात्रहरणं ह्येवमर्थवद्भवति । इतरथाऽदृष्टार्थता स्यात् । न च दृष्टेसत्यदृष्टार्थता युक्ता ॥ १३७ ॥

अग्नीत्प्रक्षाल्य पात्रं खरे करोति ॥ १३८ ॥

पात्नीवतसम्बन्धि ॥ १३८ ॥

यज्ञायज्ञियं स्तोत्रमुपाकरोति होतृचमस-
मुपस्पृश्य ॥ १३९ ॥

होतृचमसोपस्पर्शनं शाखान्तरात् ॥ १३९ ॥

प्रोर्णुते चेच्छन्नुद्गातृवत् ॥ १४० ॥

लोकवत्सकर्णकं उद्गातृवदकर्णकम् ॥ १४० ॥

पत्नीं सदः प्रवेश्यापरेणोत्तरत उपविष्टा-
मुद्गात्रा समीक्षयति प्रजापतिर्वृषासीति ॥ १४१॥

नेष्टा पत्नीं सदः प्रवेश्य अपरेण द्वारेण उद्गातॄणामुत्तरत उपविष्टामुद्गात्रा सह समीक्षणं कारयति । कारिते चाध्येषणा। पन्युद्गातारमीक्षस्वेति । प्रजापतिर्वृषासीत्यनेन मन्त्रेण समीक्षते पत्नी ॥ १४१ ॥

पान्नेजनीभिरभिषिञ्चति विवृत्य दक्षिणो-
रुम् ॥ १४२ ॥

विपरावृत्य दक्षिणमूरुं पान्नेजनीभिरभिषिञ्चति पत्नी । अत्र छान्दोग्ये वचनं प्रतिहिङ्कारमीक्षणम् प्रतिनिधनं चोर्वासेकः ॥१४२॥

उद्गात्रानुज्ञाता गच्छति ईक्षिता वा त्रिः ॥१४३॥

पत्नी । त्रिः उद्गात्रेक्षणोर्वासेकौ भवतः ॥ १४३ ॥

एवान इन्द्रो मघवेति शस्यमाने ध्रुवं हो-
तृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति ॥ १४४॥

एवान इत्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये शस्यमाने ध्रुवं होतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १४४ ॥

अवनयामि-स्थाने गृह्णामीति वा ॥ १४५ ॥

अवनयामीत्यस्य स्थाने गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ १४५ ॥

वैश्वानरं यजमानस्य गृहीतश्चेत् ॥ १४६ ॥

गृहीतश्चेद्वैश्वानरो यजमानचमसेऽवनयेत् ॥ १४६ ॥

पात्रप्रक्षालनान्तेऽनुयाजाः समिदादि ॥ १४७ ॥

आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति वचनात् । समिदादीनि च समिद्ग्रहणस्य यदादौ तदादि उल्मुकसमासादीत्यर्थः। अनुयाजार्थो ह्युल्मुकसमास इति ॥ १४७ ॥

उक्थ्यविग्रहणमुत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति ॥ १४८ ॥

उत्तरेषु संस्थाविशेषेषूक्थ्यविग्रहणमिन्द्रावरुणाभ्यामित्येवमादिभिर्मन्त्रैः ॥ १४८ ॥

स्तुतशस्त्रे अधिके षोडशी चेत् ॥ १४९ ॥

अषोडशिन्यपि षोडशिनो ग्रहणं विहितम् अग्न्याग्निष्टोमे ग्रहीतव्य अप्युक्थ्ये ग्रहीतव्य इति । अग्निष्टोमसंस्था च यज्ञायज्ञियाग्निमारुतान्ता उक्थसंस्था चोक्थ्यविग्रहणान्ता । तदन्ते षोडशियागो विकल्पेन । तत्र च स्तोत्रशस्त्रमात्रमेवाधिकं भवति । न यथा षोडशिसंस्थे तृणहिरण्यकृष्णोश्व इत्येवमादि । एवमेव शाखान्तरेस्य विधानमिति ॥ १४९ ॥

तृतीयसवने प्रसवः ॥ १५० ॥

अप्रसव इति केचित् । तदनुपपन्नं प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य । न चास्य प्राप्तिरुक्ता । तस्मात्तृतीयसवनेऽत्र प्रसव इति सूत्रं व्याख्येयम् । विहितं च शाखान्तरेषु । सवनीये सर्पन्तीति । यत्सवनान्ते सर्पणं तदत्र भवतीति सूत्रार्थः ॥ १५० ॥

स्रुग्व्यूहनमग्नेर्वनस्पतेरिन्द्रस्य वसुमतो रुद्रवत आदित्यवत ऋभुमतो विभुमतो वा-

जवतो बृहस्पतिमतो विश्वदेव्यावतः सोमस्योज्जितिमित्यग्निर्वनस्पतीरिन्द्रो वसुमान्रुद्रवानादित्यमानृभुमान्विभुमान्वाजवान् बृहस्पतिमान्विश्वदेव्यावान्त्सोमस्तमपनुदन्त्विति ॥ १५१ ॥

शाखान्तरोपदेशात् ॥ १५१ ॥

पशुदेवतावनस्पतिभ्यां वा सोमोपदेशादितरासाम् ॥ १५२ ॥

पशुदेवतावनस्पतिभ्यामेव वा स्रुग्व्यूहनमभिसम्बध्यते न वसुमदादिदेवताभिः । कुत एतत् । सोमोपदेशात्तासाम् । सोमे हि वा उपदिश्यते इन्द्रायत्वा वसुमते रुद्रवत इन्द्राय त्वादित्यवत इत्येवमादिनेति ॥ १५२ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

सर्वा वा सवनीयसौम्यभावात् ॥ १५३ ॥

सर्वा वा वसुमदाद्या अपि व्यूहनेनाभि सम्बध्यन्ते । कुत एतत् । सवनीयेषु सौम्ये च भावात्तासाम् । कथं कृत्वा । सर्वत्र हीन्द्रोभीज्यते । सवनीयान्प्रकृत्य हि श्रूयते सर्वं ऐन्द्रा भवन्तीति । ननु च गुणभेदोत्र । किं क्रियतां वचनमत्र । निर्वापे हि हरिवदादिविशिष्ट इन्द्रो यागेच निर्गुणो व्यूहने च वसुमदादिविशिष्ट इति वचनेन हि विधानम् । नास्ति वचनस्यातिभारस्तस्मात्साधूक्तं सर्वा वा सवनीयसौम्यभावादिति । सौम्ये निःसन्दिग्ध एव सद्भावः ॥ १५३ ॥

विमुच्य स्रुचौ द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोसि हरिरसीति ॥ १५४ ॥

चोदकपरम्परापरिप्राप्तं स्रुग्विमोकं कृत्वा द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोसि हरिरसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १५४ ॥

धानाश्चावपति हर्योर्धाना इति ॥ १५५ ॥

चशब्दादनन्तरम् । श्रयणं चैतत् । शाखान्तरश्रवणात् । धानाभिर्हारियोजनं श्रीणातीति । प्रयोजनं श्रयणधर्मोऽत्र भवति ॥१५५॥

उन्नेतानुवाचयति मूर्धनि कृत्वा धाना सोमेभ्यो ऽनुब्रूहीति ॥ १५६ ॥

एतावनेष प्रैष इति सम्प्रदायः । इन्द्राय धाना सोमेभ्य इत्यपरे । तत्पुनर्युक्तमयुक्तं वेति विचारणीयम् । न ह्यत्र चोदकप्राप्तिरस्ति । अनुवाचनप्रैषो यथा देवतमित्येतद्दर्शपूर्णमासविषयम् । अतोऽत्र दुर्लभा प्राप्तिर्देवतापदोच्चारणस्य । एवं च कृत्वेन्द्राय मरुत्वतेनुब्रूहीति वचनात् देवाय सवित्रेनुवाचयतीति वचनाद्देवतापदोच्चारणम् । आश्राव्याह दधिघर्मस्य यजेति तत्र चोदकपरिप्राप्त्या देवतापदोच्चारणम् । इह पुनर्न तथा धर्म इवेति सम्प्रदायः ॥ १५६ ॥

आश्राव्याह धानासोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥१५७॥

उन्नेतैवाभिप्रवृत्तत्वात्तथा च लिङ्गाद्द्वौ वोन्नेतारौ कुर्वते तयोर्यतरो नाश्रावयेदित्युन्नेतुराश्रवणं दर्शयति ॥ १५७ ॥

भक्षं हरेदिच्छन् ॥ १५८ ॥

इच्छन्सर्वहुतं करोति धानावर्जम् ॥ १५८ ॥

उत्तरवेदौ वा निधाय विलाभम् ॥ १५९ ॥

उत्तर वेदौ वा निधाय द्रोणकलशं विलाभ्यधानाः । वा सदसि विलाभः ॥ १५९ ॥

यस्ते अश्वसनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेदौ निवपन्ति ॥ १६० ॥

धानाः । उत्तरवेदावपि विलाभे सदस्येव प्राणभक्षः । तत्र

हि सर्वभक्षाणां विधानमुदरमेवास्य सदस्तस्मात्सदसि भक्षयन्तीति । धानाभक्षणं सर्वेषाम् । अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्त इति ॥ १६० ॥

शाकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रम् ॥ १६१॥

तच्च सर्वेषां सहकारिणामपि विधानसामर्थ्यात् ॥ १६१ ॥

अपरेण चात्वालं यथास्वं चमसान्पूर्णपात्रानवमृशन्ति हरितकुशानवधाय संवर्चसेति ॥ १६२ ॥

चात्वालमपरेण चमसान्पूर्णपात्रान्कृत्वा हरितकुशानवधाय यथास्वमवमृशन्ति संवर्चसेति । बहुवचनोपदेशात् अधिकाराच्च सहकारिवचनाच्च सर्वर्त्विजः । येषामपि चमसा न सन्ति तेपि यथाश्रयथा सन्निहितानां चमसानवमृशन्ति ॥ १६२ ॥

मुखान्यालभन्ते दधिक्राव्ण इत्याग्नीध्रे दाधिभक्षणम् ॥ १६३ ॥

सर्वे कुर्युरधिकारात् सहकारिप्रत्ययाच्च ॥ १६३ ॥

पत्नीसंयाजाः पशुवत् ॥ १६४ ॥

पशुवदिति किमर्थमुच्यते । बहवो ह्यत्र सवनीयाः पुरोडाशाः समानतन्त्राः । भूयसां सधर्मत्वन्यायात्तदीया मा भूवन्निति । यद्येवमस्तु तथेति । नैतदेवम् । पशुतन्त्रं ह्यत्र महत् लघु पौरोडाशिकम् । तेन प्रद्योपकण्टकन्यायेन पाशुकतन्त्राभ्युपगम एव युक्तरूप इति साधूच्यते पशुवदिति ॥ १६४ ॥

समिन्द्र ण इति नव समिष्टयजूंषि जुहोति प्रतिमन्त्रम् ॥ १६५ ॥

साभ्याससमिदमेकं कर्मेत्युक्तमेव । नवसंख्या तु पाशुकी । त-

तन्त्राभ्युपगमात् । तथा च पशुगणे सवनीयपशुविकारत्वान्नवैव भवन्ति ॥ १६५ ॥

आसन्द्युदुम्बर्यौ चात्वालꣳ हरति सोमलिप्तं च ॥ १६६ ॥

हरन्ति ॥ १६६ ॥

कृष्णविषाणा मेखले चात्वाले प्रास्यति मा हिर्भूरिति ॥ १६७ ॥

अहिपृदाकुशब्दयोरुपमानार्थत्वात् बहुत्वेऽप्यनूहः ॥ १६७ ॥

प्रतिप्रस्थाता च शङ्कुयोक्त्रे तूष्णीम् ॥ १६८ ॥

चशब्दाच्चात्वाले प्रास्यति ॥ १६८ ॥

उरुꣳहीति वाचयति यजमानम् ॥ १६९ ॥

साम प्रेष्यति गाय ब्रूहीति वा ॥ १७० ॥

वेति विकल्पः ॥ १७० ॥

व्यध्वोदकान्तयोश्च ॥ १७१ ॥

सामप्रेष्यति । व्यध्वशब्देनार्धपथ उच्यते ॥ १७१ ॥

सर्वे निधनमुपयन्ति ॥ १७२ ॥

सर्वशब्दो निरवग्रहः सर्वर्त्विग्विषयः ॥ १७२ ॥

आहृतमादायावभृथं गच्छन्ति स्यन्दमानानाꣳ स्थावराः ॥ १७३ ॥

यच्चात्वालमाहृतमासन्द्यौदुम्बर्यादि तदादायावभृथं कर्तुं यान्ति स्यन्दमानानामपां या स्थावरा आपः । स यः स्यन्दमानानाꣳ स्थावरो ह्रदः स्यादिति वचनात् ॥ १७३ ॥

तदभावेऽन्याः ॥ १७४ ॥

यद्यु तान्न विन्देदपि या एव काश्चापोऽभ्यवेयादिति ॥ १७४ ॥

नमो वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रमयन् ॥१७५॥

नमो वरुणायेत्यमुं मन्त्रं वाचयति । बाहुगृहीतं यजमानमपोऽवतारयन् ॥ १७५ ॥

प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोत्यग्नेरनीकमिति ॥ १७६ ॥

समिधमप्सु प्रास्य चतुर्गृहीतेनाभिजुहोत्यग्नेरनीकमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १७६ ॥

अपरेण प्रयाजान्बर्हिर्वर्जम् ॥ १७७ ॥

अपरेण चतुर्गृहीतेन बर्हिर्वर्जं प्रयाजान्करोति । अपरग्रहणं पूर्वं चतुर्गृहीतहोमस्यावसरप्रज्ञप्त्यर्थम् । न हि तस्यावसरोऽभिहित इति । किं च समानयनव्युदासार्थं च ॥ १७७ ॥

अप्सु जुहोति ॥ १७८ ॥

आहवनीयकार्ये विधानम् । अतश्च तद्धर्मसम्बन्धो भवति ॥ १७८ ॥

एककपालेनावदायं चरतीति ॥ १७९ ॥

वारुणेनैककपालेनावभृथमभ्यवयन्तीति वचनात् । स च पूर्वमेवाभिहितः सौम्यश्चरुर्वारुणश्चैककपालोऽधिकाविति । एककपालानां हि सर्वहुतत्वमुक्तमाचार्येण तेनोच्यते ऽवदायावदाय चरतीति ॥ १७९ ॥

ऋजीषस्येच्छन्नवद्येदग्नीवरुणाभ्यां सर्वहुतं

शेषम् ॥ १८० ॥

करोति ॥ १८० ॥

ऋजीषस्य च सकृत्पर्वे चेत् ॥ १८१ ॥

स यद्यमुत्रर्जीषस्य द्विरवद्येदथात्र सकृदिति वचनात् ॥१८१॥

वश एतत्कुर्यात् ॥ १८२ ॥

वशशब्दो हीच्छावचनः। इच्छयैतत्षडाहुतिकं करोति । इच्छयान्यत्प्रकारान्तरम् ॥ १८२ ॥

तच्चाह—

यजमानोक्तावाज्यभागौ बर्हिर्वर्जं चानुयाजौ ॥१८३॥

इच्छयैतद्दशाहुतिकं करोति यजमानोक्ताविति । सहकारिवचनाद्यावा यजमानो ब्रूयादिति ॥ १८३ ॥

अन्यतरत्कृत्वा समुद्रे त इत्यृजीषकुम्भं प्लावयति ॥ १८४ ॥

अत्र पक्षद्वयस्यान्यतरदेकं कर्तव्यम् । नान्ये पदार्थाः । येन प्रयाजाज्यभागानुयाजानामेव पुनर्विधानम् । अतो यावदुक्तताऽस्य । प्रतिपत्तयस्तु क्रियन्ते । समुद्रे त इत्यनेन मन्त्रेण ऋजीषकुम्भं प्लावयत्युदके ॥ १८४ ॥

देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठते ॥ १८५ ॥

विसृज्यर्जीषकुम्भमुपातिष्ठते देवीराप इति ॥ १८५ ॥

अवभृथेति मज्जयति ॥ १८६ ॥

ऋजीषकुम्भं प्लावयतीत्यर्थः ॥ १८६ ॥

कृष्णाजिनान्तं च मा मैद्यं ज्यैष्ठ्य‍ं श्रैष्ठ्यं

व्यौषीरिति ॥ १८७ ॥

चशब्दान्मज्जयति कृष्णाजिनान्तं च प्रकृतत्वादासनकृष्णाजिनम् ॥ १८७ ॥

पुत्रायैनत्प्रदाय वरुणप्रघासवत्स्नानप्रभृत्या समिदाधानात् ॥ १८८ ॥

एनदिति कृष्णाजिनम् । वारुणप्रघासिकावभृथवत्स्नानं कृत्वा समिदाधानात्करोति । तदीयोपदेशस्यातिदेशोयम् । न हि तद्धर्मप्रवृत्तिरत्रेति । इत एव हि तत्र धर्माः प्रवृत्ताः ॥ १८८ ॥

सोमलिप्तं प्रास्यति ॥ १८९ ॥

चरितार्थत्वात्प्रतिपत्तिः ॥ १८९ ॥

अदानं पूर्वयोः ॥ १९० ॥

वाससोः । अतिदेशापवादोयम् ॥ १९० ॥

उद्वयमित्युन्नेत्रोन्नीता आमहीयां जपन्तो गच्छन्त्यपाम सोममसृता अमूमागन्मज्योतिरविदाम देवान् किं नूनमस्मान्कृणवदरातिः किमुधूर्तिरमृत मर्त्यस्येति ॥ १९१ ॥

जपश्च सर्वेषां बहुवचनोपदेशात् । सहकारिणामपि विधानसामर्थ्यात् । अस्मिंश्चावसरे व्रतग्रहणं भवत्युन्मुक्तदीक्षत्वात् । ततो बर्हिहोमादि ॥ १९१ ॥

शालाद्वार्यमपरेणास्ते यजमानः कृष्णाजिनमङ्के कृत्वा स्रुवाहुतिं जुहोति मैद्र्यं ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यमग्निर्दधातु स्वाहेति ॥ १९२ ॥

स्रुवाहुतिं जुहोति अध्वर्युः आहवनीये मैथ्यं ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यमग्निर्दधातु स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १९२ ॥

कृष्णाजिनं निधायोदयनीयाप्रायणीयावत् ॥१९३॥

वतिः प्रायणीयधर्मातिदेशार्थः । तथा चाह ॥ १९३ ॥

पथ्यास्वतिश्च चतुर्थीति ॥ १९४ ॥

शालामुखीये उदयनीयया चरन्तीति च शाखान्तराच्छालाद्वार्ये कर्त्तव्या ॥ १९४ ॥

पात्रप्रोक्षणाद्याज्यासादनात्सवनीयवत्परिव्ययणादि मैत्रावरुणीवशानूबन्ध्या ॥ १९५ ॥

पात्रप्रोक्षणग्रहणं शालाद्वार्ये श्रपणनियमव्युदासार्थम् । सवनीये हि पात्रासादनविधानेन शालाद्वार्ये श्रपणनियमो ज्ञापितः । तद्वदत्रापि मा भूदिति पात्रप्रोक्षणादीत्युक्तम् । सा च सवनीयवदिति यदुक्तं भवति सकृत्प्रोक्षित इध्ममाग्नीध्र उत्पवनं पक्वत्स्तरणामिति । परिव्ययणस्य पश्वङ्गत्वेन विधानात्तदपवर्गे चापवर्ग्यमाशङ्क्य परिव्ययणादीत्युक्तम् । मैत्रावरुणदेवत्या वशा रिक्ता सा च गौर्भवति । गौरनुबन्ध्येति वचनात् ॥ १९५ ॥

स्वर्वगूहनादि वा कृतत्वात् ॥ १९६ ॥

स्वर्गवगूहनादि वा कर्त्तव्यं न परिव्ययणादीति । कुत एतत् । कृतत्वात्परिव्ययणसंस्कारस्य । यूपसंस्कारो ह्ययम् । स च यूपः सर्वपश्वर्थः । संस्कारोपि तद्वदेवेति । अत एव स्वर्गवगूहनादीत्युत्तरपदप्रधानो बहुव्रीहिः । स्वर्वगूहनं यस्यादौ तदादि । तच्चोपाकरणम् । एवं सत्युपाकरणमन्थनयोरत्र नियम इति ॥ १९६ ॥

वशाभाव उक्षा ॥ १९७ ॥

यदि वशां न विन्देदप्युक्षवश एव स्यादिति ॥ १९७ ॥

उभयाभावे पयस्या ॥ १९८ ॥

कर्त्तव्या ॥ १९८ ॥

असाद्यैतामाज्यभागप्रभृतीडान्तामेके ॥ १९९ ॥

एके आदितो ब्राह्मणतर्पणान्ताम् । विकल्प एवायम् ॥१९९॥

उदवसानीयाग्नेयः पञ्चकपालः समारूढनिर्मथिते ॥ २०० ॥

उदवसानीयेष्टिरुच्यते । तत्र चाग्नेयः पञ्चकपालो भवति । समारोपश्च प्राजहिते कर्त्तव्यः । गार्हपत्यो हि स इति ॥ २०० ॥

हिरण्यं दक्षिणाऽनड्वान्वा ॥ २०१ ॥

वेति विकल्पः ॥ २०१ ॥

पशुवद्वाहुतिः ॥ २०२ ॥

अथो चतुर्गृहीतमेवाज्यं गृहीत्वेति श्रुतेः ॥ २०२ ॥

तदन्ते सायमाहुतिः ॥ २०३ ॥

सोमाङ्गं सन्निधिविरोधाभ्याम् ॥ २०४ ॥

सा च सोमाङ्गं भवति । सोमसन्निधौ विधानात् । अथ यदेवैषोदवसानीयेष्टिः सन्तिष्ठतेऽथ सायमाहुतिं जुहोतीति । अपि च नित्यत्वे सति कालो विरुध्यते ॥ २०४ ॥

नित्या वा प्रातराहुति श्रुतेः ॥ २०५ ॥

अथ वा नित्यैषा न सोमाङ्गम् । कुत एतत् । प्रातराहुतिश्रवणात् । काल एव प्रातराहुतिमिति । सोमयागनिमित्तः सायमाहुतेरपकर्ष इति ॥ २०५ ॥

नियतक्रियातः ॥ २०६ ॥

अतः परं नित्यानां क्रिया न प्रागतः । उन्मुक्तदीक्षत्वेऽप्यवभृथादूर्ध्वमिति ॥ २०६ ॥

एष प्रथमः सोमः ॥ २०७ ॥

एष वा व प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम इति। सर्वविकाराणामयं प्रथमः सोमः ॥ २०७ ॥

आदीप्य प्रविशन्ति ॥ २०८ ॥

आदीपनं च बर्हिषः। तद्धि प्रकृत्य श्रूयते यदनुप्राप्य प्रयायात् ग्रीवाबद्धमेनं यजमानं स्वर्गिधीयेरन्निति निन्दार्थवादोऽयमनुपोषस्य ॥ २०८ ॥

षडुत्तरेऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः ॥ २०९ ॥

अत्रात्यग्निष्टोमवाजपेयाप्तोर्यामाणां ज्योतिष्टोमप्राथम्यविधानेनोत्तरकालता सिद्धा। उक्थ्यषोडश्यतिरात्राणामप्याचार्येणैव ज्ञापितोत्तरकालता। उक्थ्यं चोत्तरेष्वेकयेति। उक्थ्यविग्रहणमुत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिति च। तेनात्र विकारप्रज्ञप्त्यर्थं षडुत्तर इत्युच्यते न क्रमार्थम्। षडुत्तरे षट् विकारा इत्यर्थः। उत्तरो हि विकारो भवति प्रकृत्यपेक्षया प्रकृतिश्च पूर्वेति। ननु चात्यग्निष्टोमवाजपेयाप्तोर्यामाणां ज्योतिष्टोमधर्मा एकाहद्वादशाहयोरित्यनेनैव विकारत्वं ज्ञापितम्। ज्योतिष्टोमप्रकरणसमधीतानामपि चोक्थ्यादीनामसमानविधानता। नित्यानित्यसंयोगविरोधात्। अतस्तेऽपि विकारा एव। तेन क्रतुविकारत्वस्यावाच्यत्वात्संस्थाविकारार्थोऽयमारम्भः। षडुत्तरे षट् संस्था विकारा इति। तत्रोक्थ्यषोडश्यतिरात्राणामग्निष्टोमविकारत्वम्। अत्यग्निष्टोमस्याप्यग्निष्टोमसंशब्दनात् अग्निष्टोमविकारत्वम्। वाजपेयस्य षोडशिविकारत्वं कथं ज्ञायते। येन क्रतुपशूंस्तत्र दर्शयति। आग्नेयमग्निष्टोम आलभते अग्निर्वा अग्निष्टोमोऽग्निष्टोममेवैतेनो जयत्यैन्द्राग्नमुक्थ्येभ्य आलभत ऐन्द्राग्नानि वा उक्थ्यान्युक्थ्यान्येवैतेनो जयत्यैन्द्रं षोडशिन आलभते इन्द्रो वै षोडशिनमेवैतेनो जयतीत्येवमभिधाय सारस्वतं सप्तदशाय स्तोत्रायालभते तदेतद्नातिरात्रे सति रात्रे रूपं क्रियत इति षोडशिक्रतुपशूनामिह दर्शनं भवति। अतिरात्रेप्येते भवन्तीति चेत्। नानतिरात्रे सति रात्रे रूपं क्रियत इति श्रुतेः। तस्मात्षोडशिविकारो

वाजपेय इति । आप्तोर्यामेऽपि निरोह्णी येभ्यो रात्रिपर्याय उत्तम इति तिरोन्ह्यानां दर्शनं भवति । तेनातिरात्रविकारोप्तोर्याम इति गम्यते । षडुत्तरे षोडशिविकारा इति विकारत्वज्ञापनस्य प्रयोजनं किमिति चेत् । स्वप्रकृत्यपेक्षया क्रतुकरणं यथा स्यादिति। तेनात्यग्निष्टोमे आग्निष्टोमिकं क्रतुकरणं वाजपेये षोडशिन आप्तोर्यामे च आतिरात्रिकं उक्थ्यादिषु तूक्तमेवेति । अत एव च सूत्रकारेण अत्यग्निष्टोमोग्निष्टोमानन्तरं पठितः । षोडश्यनन्तरं वाजपेयोतिरात्रस्यमनन्तरमप्तोर्याम इति।तथा च धर्मसूत्रकारेण गौतमेनाप्युक्तम् अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोम इत्येवमाद्यभिधाय सप्तसोमसंस्था इति । तस्मात्षडुत्तरे षट्संस्था विकारा इति सूत्रार्थः । अत्यग्निष्टोमादयो विकृताभिः संस्थाभिः संस्थिता इति ॥ २०९ ॥

तेषामुक्थ्योच्छावाकभि सन्तिष्ठते हो-
तारमितरे ॥ २१० ॥

तेषां संस्थाविशेषाणां उक्थ्योच्छावाकमभि सन्तिष्ठते होतारं चेतरेभि सन्तिष्ठन्ते।किमर्थमिदमुच्यते । वाजपेये हि श्रूयते षोडश्यन्ते स्तोत्रश्चमसैरेवेति । स्तुतमनुशंसतीति वत्तच्छस्त्रं होतुर्यथा स्यादिति । तथा सोमातिरेके क्वचिदुक्तमैन्द्रावैष्णवं होता शंसतीति तथा पूर्ववद्धोतेति । क्वचिच्च नोक्तमाचार्येण यथातिरात्राश्विन बृहन्महाव्रतमेके यथोक्तमिति । अत्रापि स्तुतमनुशंसतीति होतुः शस्त्रं यथा स्यादिति । अनुक्तसङ्ग्रहार्थं होतारमितर इत्युक्तम् ॥ २१० ॥

वैश्यराजन्ययोः सोमे न्यग्रोधस्तिभीनुपन-
ह्यच्छन् भक्षाय क्रयणप्रभृत्यनुसोममावृता
समानमासादनं प्रागभिषवात् ॥ २११ ॥

सोमयागे कर्त्तव्ये [1]न्यग्रोधस्तिभीनुपनह्येच्छं भक्षाय इच्छं हो-

---

१ तथाच शाखान्तरं ' यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं बिभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः सम्पिष्य दध्यनुन्मृद्य तस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम् ' इति । ' स्तिभिन्योङ्कुराः फलानि वा, इति तद्भाष्यकारः ।

मायापि। भक्षो हि हुतशेषस्यैव भवति। तस्माद्धोमायापीत्येव होमदर्शनं च भवति। यदान्यांश्चमसानुन्नयन्त्यथैनमुन्नयन्ति यदैतां जुहोत्यथैनं कुशतरुणेनोपहत्य जुहोतीति। क्रयणप्रभृति सह सोमेन सोमाहुता समानमासादनादि कर्त्तव्यम्। सोमद्रव्यविकाराच्च प्रकृतावप्यूहः प्रवर्त्तत एव ॥ १११ ॥

चमसोन्नयनकाले वाहृत्य दध्नोन्मृद्य तच्चमसमनून्नयेत् ॥ ११२ ॥

विकल्प एवायम्। तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ ११२ ॥

हूयमानेषु कुशतरुणेन जुहोत्यहं त्वदस्मीति ॥ ११३ ॥

इति कर्कोपाध्यायकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये दशमो ऽध्यायः।

एकादशोऽध्यायः ।

ब्रह्मत्वमतः ॥ १ ॥

आध्वर्यवमनुविहितम् । अतः परं ब्रह्मत्वं व्याख्यायत इति ॥ १ ॥

वाग्यतः कर्मणि वर्त्तमाने ॥ २ ॥

तच्च सौमिके । पैष्टिकपाशुकेषु तूक्तमेव ॥ २ ॥

हिरण्यवत्या; हुतायां दक्षिणानुगच्छत्या-
क्रयात् ॥ ३ ॥

हिरण्यवत्यामाहुतौ हुतायां दक्षिणतो व्यवस्थितो ऽनुगच्छ-त्याक्रयात् ॥ ३ ॥

क्रीते प्राङतीत्य पूर्वेणानः परीत्यापरेण वा
दक्षिणतो ऽनुगच्छत्यानिधानात् ॥ ४ ॥

क्रीते सोमे पदार्थतया प्राङ्गत्वाद् क्षिणतो व्यवस्थितमनः पूर्वेणापरेण वा गत्वा अनुगच्छत्यासोमनिधानात् ॥ ४ ॥

दक्षिणाग्निं वा परेण घर्मे ॥ ५ ॥

दक्षिणाग्निमपरेण वा प्रवर्ग्ये । वा दक्षिणेनेति सम्प्रदायः । अन्ये त्वाहवनीयं दक्षिणेनेति विकल्पमिच्छन्ति । दर्शपूर्णमासयोर्दृष्टत्वात् । तत्पुनर्नातीव युक्तरूपम् । न ह्यत्र दर्शपूर्णमासिकी धर्मप्रवृत्तिरपूर्वत्वात् ॥ ५ ॥

स्तम्बयजुर्हरिष्यत्याहवनीयदेशं दक्षिणेनास्ते

वेदिसहितः ॥ ६ ॥

स्तम्बयजुर्हरिष्यत्यध्वर्यो आहवनीयदेशं दक्षिणेनास्ते वेदिसंलग्नः ॥ ६ ॥

एवं सर्वत्र प्रागग्नीषोमप्रणयनात् ॥ ७ ॥

आहवनीयदेशं दक्षिणेनास्ते । सर्वत्र ग्रहणात्पूर्ववत् स्वपूर्वेषु च ॥ ७ ॥

कर्मणः कर्मणो वा सहितस्तत्तदेवान्वेत्य ॥ ८ ॥

दक्षिणत आस्ते । अत्र चैके तत्वाद्दिवान्वेति बहिर्वेदावेवेच्छन्ति । अपरेत्वन्तर्वेदावपीति विप्रतिपत्तिः ॥ ८ ॥

आहवनीये प्रणीयमानेऽप्रतिरथस्य द्वादश-ब्रुवन्नग्नौ ॥ ९ ॥

अनुगच्छति ॥ ९ ॥

सर्वत्रैके ॥ १० ॥

प्रणयनोद्देशेन विधानात् । तत्पुनरयुक्तम् । प्रणयनविशेषे विहितत्वात् । तस्मादग्नावेव ॥ १० ॥

स्तीर्णायां यथार्थमेत्य ॥ ११ ॥

आस्ते दक्षिणतः । नियमार्थमिदमुक्तम् ॥ ११ ॥

अग्नीषोमप्रणयनायोत्तरेण धिष्ण्याञ्छाला-द्वार्यं पूर्वेणेत्यास्ते दक्षिणतः ॥ १२ ॥

शालाद्वार्यस्यैव ॥ १२ ॥

हुते च सोममादायाग्निमन्वेति ॥ १३ ॥

हुते च वैसर्जिते सोमं गृहीत्वा चशब्दात् शालाद्वार्ये पूर्वेणाग्निमन्वेति ॥ १३ ॥

यजमानो वा सोमं हरेत् ॥ १४ ॥

तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ १४ ॥

अन्यस्मै प्रदायानिहिते यथेतमेत्यास्ते दक्षिणतः ॥ १५ ॥

अन्यस्मै प्रदाय सोमं अनिहित आग्नीध्रे अग्नौ उत्तरेण धिष्ण्यानेत्यास्ते तस्यैव दक्षिणतः ॥ १५ ॥

हुते च सोममादायाहवनीयं चातीत्य ॥ १६ ॥

हुते वैसर्जने सोममादाय चशब्दादन्यस्मै प्रदाय सोममाहवनीयमतीत्य चशब्दादास्ते दक्षिणतः ॥ १६ ॥

अपररात्रेऽग्नीषोमप्रणयनवादिच्छन् ॥ १७ ॥

यदुक्तं भवति उत्तरेण धिष्ण्याञ्छालाद्वार्यं च पूर्वेणेत्य तस्यैव दक्षिणत आस्ते । इच्छन्नाहवनीयस्य दक्षिणतः ॥ १७ ॥

विप्रुषां होमं हुत्वा प्रतिहर्त्तारमन्वारभेत वादीक्षितः ॥ १८ ॥

विप्रुड्ढोमकाले अदीक्षितः प्रतिहर्त्तारमन्वारभेत न । वा न वेति विकल्पः । दीक्षितस्य तु नियमतो विहितोन्वारम्भः ॥ १८ ॥

प्रस्तोतामन्त्रित एतं ते देवसवितःस्तुत सवितुः प्रसव इत्युक्त्वा प्रसौति ॥ १९ ॥

प्रस्तोत्रामन्त्रितो ब्रह्मा प्रसौति । ब्रह्मन् स्तोष्याम इत्येवं प्रस्तोमन्त्रित एतं ते देवसवितरित्युक्त्वा स्तुतसवितुः प्रसव इति प्रसौ-

ति । अस्य प्रसवार्थत्वात् ॥ १९ ॥

देवसवितरेतत् बृहस्पते इति वा ॥ २० ॥

उक्त्वा स्तुतसवितुः प्रसव इति प्रस्तौति ॥ २० ॥

रश्मिना सत्यायेति वा प्रतिमन्त्रम् ॥ २१ ॥

प्रतिस्तोत्रं प्रतिमन्त्रं स्तुतसवितुः प्रसव इत्यनेनैव प्रस्तौति । अस्मिंश्च पक्षे अप्तोर्यामेन्त्यस्यैवावृत्तिः । मन्त्रान्तराभावात् ॥ २१ ॥

येन प्रवेशनं तस्मिन्त्सर्पणम् ॥ २२ ॥

सदसि येन द्वारेण प्रवेशनमङ्गीकृतं तस्मिन्नेव सर्पणम् । यदुक्तं भवति द्वार्ययोरभिमर्शनम् ॥ २२ ॥

पूर्वेण यूपं परीत्यापरेण चेत् ॥ २३ ॥

अपरेण प्रवेष्टुमिच्छति ततः पूर्वेण यूपमेति । पूर्वेण चेद-परेण ॥ २३ ॥

प्रशास्तुर्दक्षिणत आस्ते ॥ २४ ॥

अपरेण धिष्ण्यानितरे ॥ २५ ॥

अधिकारद्ब्रह्मपुरुषा आसते ॥ २५ ॥

नेष्टा च ॥ २६ ॥

चशब्दादपरेण धिष्ण्यमास्ते । अध्वर्युपुरुषत्वात् पृथक्त्वे-नोक्तः ॥ २६ ॥

विसृष्टस्थितसञ्चरः प्रशास्तृधिष्ण्यं वोत्तरेणा-

पवमाने ॥ २७ ॥

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै, र्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २

) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २

) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २

ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

